TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN
Dr. M. G. DE BOER, Prof. Dr. H. BOLKESTEIN,
Dr. J. G. VAN DILLEN, Dr. H. A. ENNO VAN GELDER,
EN Dr. N. B. TENHAEFF.

42STE JAARGANG

Verwijderd uit
collectie UB Leiden

LEESKAMERS VAN DE
FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE TE
LEIDEN

P. NOORDHOFF — 1927 — GRONINGEN

LEESKAMERS VAN DE
FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE TE
LEIDEN

R. UNIV.
BIBLIOTHEEK
LEIDEN

INHOUD.

Artikelen:

Bladz.

Dr. J. G. van Dillen, De girobanken van Genua, Venetië en Hamburg 32
Dr. A. Eekhof, De predikant-handschriftenverzamelaar David Flud van Giffen 225
Dr. T. J. Geest, Dr. Daniël Jonctijs als voorlooper van Balthasar Becker 268
Dr. P. Geyl, Koningin Victoria 67
Dr. A. Goslinga, Slingelandt en het huis van Oranje 354
Dr. C. Cath. van der Graft, Het regisseursboek en de rekeningen van het passiespel, gespeeld te Bergen (Mons) in 1501 249
Dr. J. C. de Haan, De secte der Apostolici en haar leiders ...... 1 en 144
F. en M. Hudig, Een standaardwerk over Fransche schilderkunst ... 59
Dr. F. M. Jaeger, Een werk over de geschiedenis der Fransche natuurwetenschappen 362
J. Z. Kannegieter, De bezuinigingen te Amsterdam in het jaar 1693 336
Dr. O. Oppermann, W. E. von Ketteler, bisschop van Mainz (1811—1877) 167
Mr. C. W. van der Pot Bzn., Een nieuw werk over de geschiedenis der staatsleer 277
Dr. E. van Raalte, Pirenne over het drama der Nederlandsch-Belgische vereeniging en scheiding 321
Dr. G. A. S. Snijder, Over het ontstaan derAugusteïsche cultuur ... 113
Dr. H. Terpstra, Colenbrander's koloniale geschiedenis 346
Dr. J. H. Thiel, De Boeotische staatsinstellingen in de jaren vóór den koningsvrede 238

LITERATUUR-OVERZICHT.

I. Algemeene Werken.

E. Bourgeois et L. André, Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française. XII Hollande. (J. B. Manger Jr.) 182
Paul Brandt, Schaffende Arbeit und Bildende Kunst im Altertum und Mittelalter (G. A. S. Snijder) 377
F. Cornelius, Die Weltgeschichte und ihr Rhythmus (H. A. Enno van Gelder) 75
F. Friedensburg, Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit (J. G. van Dillen) 186

Bladz.

Louis Halphen en Ph. Sagnac, Peuples et civilisations (N. B. Tenhaeff) 384
K. O. Hartmann, De ontwikkeling der Bouwkunst II (W. van der Pluijm) 285
F. Heiler, Evangelische Katholizität (A. Eekhof) 286
P. van Heijnsbergen, Geschiedenis der rechtswetenschap in Nederland (M. P. Vrij) 179
J. H. Holwerda, Nederlands vroegste geschiedenis. (N. B. Tenhaeff) 287
J. Huizinga, Tien Studiën (J. G. van Dillen) 374
P. Leenderts Jr., Het Wilhelmus van Nassouwe (A. Eekhof) 77
S. Liptzin, The Weavers in German Literature. (J. Romein) 379
Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, V en VI. (F. en M. Hudig) .... 76 en 381
A. Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. (J. G. van Dillen) 186
Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, Nederlandsche Bibliographie. Eerste en tweede aanvullingen. (A. Eekhof) 383
Henri Sée, Les origines du capitalisme moderne. (J. G. van Dillen) 187
L. Triebels, De Staatsleer volgens Leo XIII. (H. A. Enno van Gelder) 382
Fr. Wittemans, Geschiedenis der Rozenkruisers. (H. A. Enno van Gelder) 288

II. Oudheid.

W. Brede Kristensen, Het Leven uit den Dood. (H. Bolkestein) 79
L. D. Caskey, Catalogue of Greek and Roman Sculpture. (G. A. S. Snijder) 82
S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. (G. A. S. Snijder) 191
Georges Clemenceau, Démosthène. (H. Bolkestein) 189
H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei. (G. A. S. Snijder) 290
Ch. Hülsen, Forum und Palatin. (G. A. S. Snijder) 192
H. Knorringa, Emporos, Data on trade and trader in Greek literature from Homer to Aristotle. (P. Herfst) 387
Ch. B. Morey, The Sarcophagus of Claudia Antonia Sabina and the Asiatic Sarcophagi. (G. A. S. Snijder) 386
Plutarchus, Moralische Schriften. 1—III. Uebersetzung und Einleitung von *O. Apelt.* (H. Bolkestein) 385
C. Schuchardt, Arkona, Rethra, Vineta, Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen. (G. A. S. Snijder) 293

III. Middeleeuwen.

Fidentius van den Borne, Franciscus van Assisi en de Minderbroedersorde. (A. Eekhof) 196
A. von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte. Ausg. v. *S. Steinberg.* (D. Th. Enklaar) 89
E. Daniels, De invallen der Hongaren 389
F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. (J. Romein) 295
Walter French, Mediaeval Civilisation as illustrated by the Fastnachtspiele of Hans Sachs. (J. Romein) 303
L. Halphen, Les Barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle. (N. B. Tenhaeff) 389

Bladz.

Horst Jecht, Studiën zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte. Viertelj. schr. f. Soz. u. Wirtsch. gesch. (W. S. Unger) 301
Ph. v. Isacker et D. Ursmer Berlière, Lettres de Clément VI. (N. B. Tenhaeff) 200
C. Koehne, Burgen, Burgmannen und Städte. Hist. Z.schr. (H. A. Enno van Gelder) 391
G. des Marez, Le problème de la colonisation francque et du régime agraire dans la Basse-Belgique. (N. B. Tenhaeff) 298
L. van Puyvelde, Un hôpital du Moyen âge et une abbaye y annexée. (W. S. Unger) 199
L. J. Rogier, Schoonderloo-Delfshaven in de Middeleeuwen. Bijdr. gesch. bisdom Haarlem. (D. Th. Enklaar) 302
Erwin Rosenthal, Giotto in der mittelalterlichen Geistesentwicklung. (F. en M. Hudig) 198
Seignobos—Romein, De Middeleeuwen 199
F. Schneider, Rom und Romgedanke in Mittelalter. (J. Romein) ... 86
L. Smidt, Geschichte der germanischen Frühzeit. (O. Opperman) 193
Georg Swarzenski, Nicolo Pisano. (F. en M. Hudig) 304
W. S. Unger, Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, II. (I. H. Gosses) 194
Mr. A. J. van de Ven, Het Kruisbroedersconvent te Schiedam. Bijdr. gesch. bisdom Haarlem. (D. Th. Enklaar) 302
W. Zuidema, Het wonder der Heilige Stede van Amsterdam. (J. G. van Dillen) 300

IV. Nieuwe Geschiedenis.

Ludwig Baldass, Joos van Cleve, der Meister des Todes Mariae. (F. en M. Hudig) 206
Hans Baron, Zur Frage des Ursprungs des deutschen Humanismus und seiner religiösen Reformbestrebungen. (H. A. Enno van Gelder) 201
Kurt Bauch, Jacob Adriaensz. Backer, ein Rembrandtschüler aus Friesland. (F. en M. Hudig) 207
P. J. Blok, Frederik Hendrik, Prins v. Oranje. (M. G. de Boer) 99
E. W. Dahlgren, Louis de Geer, 1587—1652. (S. van Praag) 309
Johan E. Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons Zeewezen, IV. (J. C. M. Warnsinck) 209
J. Fransen, Les Comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles. (Gustave Cohen) 97
J. A. Goris, Etude sur les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567. (W. S. Unger) 204
M. de Haas, Bossche scholen van 1729 tot 1795. (H. A. Enno v. Gelder) 214
K. Huizinga, Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder. (H. A. Enno van Gelder) 100
N. Japikse, Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, IX. H. A. Enno v. Gelder) 306
P. Kalkoff, Die Kaiserwahl Friedrichs IV und Karls V. (H. A. Enno v. Gelder) 93
A. L. Kohlmeier, The commerce between the United States and the Netherlands. (P. J. van Winter) 398
W. J. A. de Leeuw, Het Painansch Contract. (H. Terpstra) 210

Bladz.
A. Lysen, Hugo Grotius. (H. A. Enno van Gelder) 311
J. van de Linde, De grondlegger van de gewetensvrijheid. (H. A. Enno v. Gelder) 202
H. van Malsen, Historische opstellen. (J. G. van Dillen) 397
F. H. Marshall, The Siege of Vienna by the Turks in 1683. (N. B. Tenhaeff) 313
Joh. Paul, Die Nordische Politik der Habsburger vor dem dreiszigjährigen Kriege. Hist. Z.schr. (H. A. Enno v. Gelder) 395
A. F. Scott Pearson, Thomas Cartwright and Elizabethan Puritanism. (H. A. Enno v. Gelder) 95
Izak Prins, De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw. (C. Eitje) 392
Floris Prims, De reis van den St. Carolus, Kap. Cayphas 1724. (C. P. Burger Jr.) 312
Paul Raveau, L'agriculture et les classes paysannes. La transformation de la propriété dans le Haut-Poitou au XVIe siècle. (J. Romein) 9
Conyers Read, Mr. Secretary Walsingham and the Policy of Queen Elisabeth. (P. Geyl) 94
G. P. Rouffaer en J. W. Yzerman, De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman. (C. P. Burger Jr.) 307
A. de Saint Leger, Un chapitre des relations entre la France et les Provinces Unies. d'Estrades et le Prince Guillaume II. Revue du Nord. (M. G. de Boer) 396
Henri Sée, Que faut-il penser de l'oeuvre économique de Colbert? Revue hist. (H. A. Enno van Gelder) 209
H. Sée et L. Vignols, L'envers de la diplomatie officielle de 1715 à 1730. Revue belge. (J. G. v. Dillen) 398
S. Seeligmann, Bijdrage tot de geschiedenis der eerste Sephardim in Amsterdam. (C. Eitje) 308
J. S. da Silva Rosa, Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam. (S. Seeligmann) 101
J. Strieder, Jacob Fugger der Reiche. (Z. W. Sneller) 203
Jan den Tex, Locke en Spinoza over de tolerantie. (H. A. Enno van Gelder) 202
Joh. Theunisz, Het stadhuis te Enkhuizen. (W. S. Unger) 396

V. Nieuwste Geschiedenis.

Bertrand Auerbach, L'Autriche et la Hongrie pendant la guerre. (R. Herman Cohen) 412
M. G. de Boer, Hondert jaar machine-industrie op Oostenburg. (J. G. van Dillen) 414
Gerard Brom, Romantiek en Katholicisme in Nederland. (A. Zijdervelt) 215
H. Brugmans, De buitenlandsche politiek van het Britsche rijk van omstreeks 1870—1914. (C. Eitje) 217
M. Doeberl, Bayern und Deutschland. (N. Japikse) 409
Réné Durand, Le Département des Côtes-du-Nord sous le Consulat et l'Empire. (J. Romein) 401
Egelhaafs Historisch-politische Jahresübersicht für 1925. (H. Brugmans) 219

Bladz.
W. Erman, Der tierische Magnetismus in Preussen, vor und nach den Freiheitskriegen. (J. Suys) 403
H. P. Geerke, De Fransche Revolutie. (J. B. Manger Jr.) 401
G. P. Gooch, Recent Revelations of European Diplomacy. (R. Herman Cohen) 414
W. B. Heere, Frédéric le Play en zijne volgelingen. (I. J. Brugmans) 105
J. Heyderhoff, Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks, I. Eine politische Briefsammlung. (O. Oppermann) 103
G. von Jagow, England und der Kriegsausbruch. (J. B. Manger Jr.) 410
W. M. F. Mansvelt, Geschiedenis der Nederlandsche Handel-Maatschappij, II. (M. G. de Boer) 315
N. W. Posthumus, Documenten betreffende de buitenlandsche handelspolitiek van Nederland in de negentiende eeuw, V. (R. Herman Cohen) 416
J. M. Romein, Dostojewsky in de Westersche kritiek. (J. G. van Dillen) 106
Henri Sée, La vie économique de la France sons la monarchie censitaire. (M. G. de Boer) 402
F. Stieve, Das Russische Orangebuch über den Kriegsausbruch mit der Türkei. (J. B. Manger Jr.) 410
Comte Regis de Trobriand, Vie militaire dans le Dakota. (J. B. Manger Jr.) 418
A. v. Wegerer, Das Russische Orangebuch. Idem, Das Französische Gelbbuch. (J. B. Manger Jr.) 410
P. Wentzcke, Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks, II. Eine politische Briefsammlung. (O. Oppermann) 405
Helmuth Wolff, Geschichtsauffassung und Politik in Bismarcks Bewusstsein. (N. Japikse) 408

Korte Mededeelingen.

Huldiging H. Pirenne 112
Overlijden dr. J. C. Breen en prof. mr. P. van Heijnsbergen 224
Internationale organisatie 422
Nationale organisatie 424

Inhoud van tijdschriften 110, 222, 319, 420

Bibliographie.

Algemeene werken 78, 188, 289, 384
Oudheid 84, 192, 294, 388
Middeleeuwen 90, 201, 305, 392
Nieuwe geschiedenis 102, 215, 314, 400
Nieuwste geschiedenis 108, 221, 317, 418

DE SECTE DER APOSTOLICI EN HAAR LEIDERS

DOOR

DR. J. C. DE HAAN.

I.

Het was 1260. De talrijke gemeente van den Calabreeschen ziener Joachim van Floris had met angstige spanning dat jaar, waarin het tijdperk van den Heiligen Geest een aanvang zou nemen, tegemoet gezien [1]). Wel was het geloof van verscheidene Joachimieten geschokt door den te vroegen dood van Keizer Frederik II, in wien zij den Antichrist zagen, die ellende over de wereld zou brengen, vóór de aeon des Geestes zou aanbreken; maar velen zullen met Fra Salimbene toch eerst hun vertrouwen in de profetische gaven van den abt van Floris verloren hebben, en zich, met den toch niet sceptischen Minderbroeder, voorgenomen hebben slechts aan te nemen, wat zij gezien hadden, toen het jaar 1260 zonder wereldschokkende gebeurtenissen was voorbij gegaan [2]).

Wereldschokkend waren de Flagellanten-tochten niet, die, in den laten herfst van het apocalyptisch jaar, beroering brachten in vele

---

[1]) Joachim, Concordia veteris et novi Testamenti, lib. II. tract. I, cap. 16; lib. II, 74; vanaf Zacharias 42 generaties vóór de komst van den H. G.; een generatie = 30 jaar; 42 × 30 = 1260; zie ook fra Salimbene, blz. 466 en Tocco: L'eresia nel medio evo p. 367 vlg.

De citaten uit Joachims werken ontleen ik aan F. Tocco, L'eresia nel medio evo, Firenze 1884 en aan de beide art. van E. Schott, getiteld „Joachim der Abt von Floris" (Zeitschrift für Kirchengeschichte, Band XXII, blz. 341 vlg.) en „Die Gedanken des Abtes Joachim von Floris" (Z. für Kirchengesch. Band XXIII, blz. 157 vlg.). Over het Joachimisme in het algemeen kan men ook de schoone bladzijden van Em. Gebhart lezen: l'Italie mystique blz. 49 vlg.

[2]) Salimbene, blz. 302—303: „Sed postquam mortuus est Fridericus, qui imperator iam fuit, et annus millesimus ducentesimus sexagesimus est elapsus, dimisi totaliter istam (n.l. de Joachimietische) doctrinam et dispono non credere nisi que videro". Men zie voor den indruk, dien de dood van Frederik II op hem maakte, blz. 174: „Horrui, cum audirem, et vix potui credere. Eram enim Johachita et credebam et expectabam quod adhuc Fridericus maiora mala esset facturus quam illa que fecerat, quamvis multa fecisset".

deelen van Italië — tenminste, zij waren het niet in de oogen van den Minoriet, die er als ooggetuige van wist te verhalen en er zelfs, min of meer, aan had deelgenomen [1]). „Men zegt", vertelt hij, „dat het tijdperk van den Heiligen Geest met die geeseling begint". Hij zelf geloofde het blijkbaar niet!

Ook kon zijn reeds wankelend vertrouwen in de juistheid der Joachimietische voorspellingen niet bevestigd worden door het eerste optreden der Apostolici, hetwelk in datzelfde jaar valt. Wel mocht Joachim het leven van sommige monniken gelaakt hebben, die wanen, dat de volmaaktheid der rechtvaardigheid berust op het dragen van een religieus gewaad en niet op nederigheid en liefde; wel mocht hij de noodzakelijkheid bepleit hebben van bekeering tot een waarachtig, apostolisch leven voor wie „de spiritualis intellectus" wilde deelachtig worden [2]), hij kon toch in de volgelingen van Gherardo Segalelli niet de dragers van zijn ideaal met zienersblik aanschouwd hebben. Voor Salimbene was in ieder geval geen twijfel mogelijk: Gherardo en zijn aanhang waren onnoozele halzen, dorpers, zwijnehoeders, ja zelfs duivelskinderen en zeker: valsche apostelen!

Salimbene is, in zijn boeiende beschrijving van het ontstaan der Apostolische beweging, hoogst partijdig, wat dengene, die er zich een juiste voorstelling van vormen wil, de moedeloosheid nabij brengt. Hij vertelt, dat, tijdens zijn verblijf in 't Minorieten-Klooster te Parma, een jongeman uit de stad, iemand van geringe afkomst, ongeletterd en dwaas, Gherardo Segalelli genaamd, zich aanmeldde om opgenomen te worden in de orde der Franciscanen. Het werd hem geweigerd, wij weten niet waarom, maar mogen veronderstellen dat Salimbene's oordeel ook dat zijner ordegenooten geweest is.

Dat Gherardo „illiteratus et laycus" was, zal bij de afwijzing den doorslag niet hebben gegeven. Wij lezen immers in den regel der eerste orde: „de ongeletterden moeten zich niet bekommeren om het ontvangen van onderwijs" [3]). Zóó onverschillig stond men in 1260 wel niet meer tegenover schoolsche vorming, maar Segalelli was minder dan ongeletterd, hij was onnoozel en dwaas, volgens het oordeel van Salimbene, en dit zal het meeste gewicht in de schaal gelegd hebben bij 's mans

---

[1]) Salimbene blz. 465 vlg. Zie over het vermeende verband van Flagellantisme en Joachimisme ook Dr. H. Hefele: Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII Jahrhundert (Teubner 1910) blz. 129 vlg.

[2]) Zie Conc. lib. IV, cap. 27 en 39, en, in 't bizonder, de woorden in dit laatste kapittel: „Necesse est, ut succedat similitudo vera apostolicae vitae."

[3]) Regula c. 10, in Bullarii franciscani, epitome, p. 227.

ongunstige beoordeeling en het besluit hem af te wijzen. Er was niets van hem te maken, en de orde zou geen eer met hem inleggen.

Gherardo verliet het Klooster niet terstond, maar bleef zich daar een geheelen dag ophouden. Terwijl hij rondliep werd zijn aandacht getrokken door een lampekap, waarop de twaalf apostelen afgebeeld waren, met mantels om de schouders en sandalen aan de voeten. Dit bracht hem op het denkbeeld om die jongeren van Christus na te volgen. Hij liet haar en baard groeien, hulde zich in een ruw-geweven gewaad, met witten schoudermantel en meende, aldus uitgedost, den Apostelen in uiterlijke gelijkenis nabij te komen. Als een tweede Petrus Valdez verkocht hij zijn huisje, en, met het geld daarvoor in de hand, riep hij leegloopende schelmen tot zich en strooide zijn penningen onder hen rond. Dat dezen het hun toegeworpen geld voor hun dobbelspel gebruikten, ligt voor de hand. Salimbene vertelt nog, dat Segalelli, om Jezus na te volgen, in een wieg (sic) ging liggen en zich door een onbekende vrouw liet zoogen.

Het komt mij voor, dat Fra Salimbene de zaak wat àl te potsierlijk voorstelt. Dat Segalelli door het zien van de afbeeldsels der Apostelen tot het leiden van een Apostolisch leven werd gebracht, is, wat de directe aanleiding betreft, misschien waar, maar de reden zal wel zijn, dat het Apostolisch ideaal zeer velen religieus-geëxalteerden in de 13e eeuw voor den geest zweefde. Het aantal dergenen, welke in dien tijd, elk op zijn wijze, het ideaal van den Heilige van Assisi trachtten te verwezenlijken, was legio. Reeds het Lateraansch concilie van 1215 verbood de stichting van nieuwe bedelorden om het Christenvolk tegen verwarring te beschermen [1]). Voelde Segalelli zich niet min of meer tot dat hooge ideaal aangetrokken, hij zou zich niet om toelating tot de orde der Minderbroeders gewend hebben. De afwijzing heeft zijn apostolischen ijver niet gedoofd, maar feller doen opvlammen: hij zou het Apostolisch ideaal met meer ernst nastreven, dan de gedegenereerde volgelingen van den Heiligen Frans deden! Hij zou den weg betreden, dien zoovelen, ontevreden met de gebrekkige verwerkelijking van het Franciscaansch ideaal in den boezem der Minorieten-orde zelf, bewandelden of zouden bewandelen [2]). En hij zou geen Middeleeuwer geweest zijn, als hij zich niet door een afbeelding van de personen, die zijn idealen belichaamden, had laten inspireeren tot het nabootsen althans van hun uiterlijke verschijning.

---

[1]) Zie Hefele, Conciliengeschichte V² blz. 886.

[2]) Men leze bij Salimbene, blz. 254 vlg., de geschiedenis der Saccati of Boscarioli.

Het feit, dat Segalelli zijn huisje verkocht, en het geld, daarvoor ontvangen, wegschonk, is als een goed-bedoelde poging te beschouwen om den raad van Jezus aan den rijken jongeling na te volgen. Dat hij nu het geld aan dagdieven en schelmen schonk wijst op zijn gedachtelooze spontaneïteit en zijn gebrek aan intelligentie. Het was den geborneerden ijveraar er meer om te doen om het geld, dat hem in de handen brandde, kwijt te zijn, dan het goed te besteden.

Doch zou Gherardo werkelijk getracht hebben het leven van Jezus ab ovo te imiteeren? Zou hij niet te lang van postuur zijn geweest om zich in een wieg, al was 't met opgetrokken knieën, te kunnen schikken? Zonder dit materieele bezwaar zou Segalelli's handelwijze mij niet onwaarschijnlijk voorkomen. Het was hem immers, in zijn weinig geestelijke naïveteit, te doen om een letterlijke navolging van al het uiterlijke der personen, die zijn ideaal verwerkelijkten. Die navolging kan nu en dan ontaard zijn in aapachtige nabootsing.

Segalelli trok door Parma en omgeving en vermaande tot boetedoening, want het Koninkrijk Gods was nabij.

Salimbene verzuimt niet te vermelden, dat de boetprediker zóó ongeletterd was, dat hij van het „penitentiam agite" maakte „penitenzagite.." Velen volgden hem, aanvankelijk wel uit nieuwsgierigheid; maar, deden de Apostolici niets anders dan rondslenteren en naar de vrouwtjes kijken, zooals Salimbene zegt, dan zou de groote opgang, dien de nieuwe secte maakte, niet te verklaren zijn. Met nauw-verbeten woede vertelt onze Minoriet, dat de menschen meer aalmoezen gaven aan Segalelli's volgelingen, dan aan de leden der geapprobeerde bedelorden. Dit verklaart eensdeels de verbittering, waarmee Fra Salimbene over de nieuwe orde spreekt, maar doet anderdeels het vermoeden in ons rijzen, dat de Apostolici niet met dagdieverij hun tijd doorbrachten. Het volk moet onder den indruk zijn geweest van den ernst der Apostelbroeders. De naïeve consequentie, waarmee zij Jezus' gebod aan de zeventigen: „draagt geenen buidel, noch male, noch schoenen, en groet niemand op den weg" (Lucas X, 4) volgden; de afstand van have en goed, waarin Segalelli hun was voorgegaan [1]), het feit, dat zij niet in kloosters woonden, maar rondzwierven als de Apostelen, en als deze gekleed; dit alles moet op de verbeelding der geloovigen een diepen indruk gemaakt hebben.

De geapprobeerde bedelorden der Franciscanen en Dominicanen, wier optreden en werkzaamheden gereglementeerd waren, en wier

---

[1]) Salimbene (blz. 271) zegt, dat ze wel huizen etc. verkochten, maar dat niet allen het ontvangen geld aan de armen gaven.

leven, voor een groot deel binnen kloostermuren omsloten, aan de blikken van het volk onttrokken was, vermochten niet meer de geestdrift van vroeger te wekken.

Merkwaardig is, in dit verband, wat Salimbene (blz. 289) van de Italiaansche Minorieten zegt: dezen sloten zich meer op, dan hun ordebroeders buiten Italië, omdat het blijkbaar voor hen niet zonder gevaar was zich op de straten der steden te begeven, waarlangs zich ook de machtige edelen en hun gewapende aanhang bewogen. Franciscanen, die het vinden konden met de machtigen, woonden in kluizenarijen op de landgoederen van dezen. Ook wijdden ze zich meer aan een leven van gebed en contemplatie dan de Dominicanen [1]). Zou dit weinig actieve leven der Italiaansche Minorieten geen kracht hebben gegeven aan de bewegingen der heterodoxe secten, welke het Apostolisch ideaal nastreefden?

Wat nu te denken van Salimbene's, telkens herhaalde, beschuldiging, dat de Apostelbroeders niets uitvoerden, en voor de aalmoezen, die ze ontvingen, hoegenaamd geen herderlijk en philantropisch werk verrichtten?

Veel is ons, helaas, niet overgeleverd betreffende de werkzaamheden der Apostolici. Door de inquisiteurs te Bologna werd den 18en Nov. 1299 een zekere Pietrobuono, volgeling van Segalelli, verhoord, die verklaarde, dat hij twaalf jaren lang van aalmoezen geleefd had en daarvoor bad en zieken oppaste. Segalelli genas ook zieken op wonderbaarlijke wijze [2]). Maar het staat niet vast, dat bidden en ziekenoppasssen tot de gewone werkzaamheden der Apostolici behoorden en dat ze zich daardoor het ontvangen van aalmoezen waardig maakten. Een der hunnen, Zaccaria da Sant' Agata, door de inquisiteurs van Bologna ondervraagd, op den 25en Mei 1299, gaf toe, dat zijn secte-genooten niet van aalmoezen mochten leven, omdat ze niet werkten en niet verdienden, dat ze van aalmoezen moesten leven. Hier ligt in opgesloten, dat de bedelorden wel „van het Evangelie" *moesten* leven, daar ze anders hun werk niet naar behooren konden verrichten.

---

[1]) Salimbene blz. 289: Nam in Ytalia excusant se si non egridiuntur, pro eo quod milites et potentes et nobiles in civitatibus habitant; et in villis et castris heremitoria habent, in quibus fratres Minores habitant, qui satisfacere saecularibus possunt. Verder: .... ordo Minorum quieti contemplationis et orationis et devotionis magis deditus fuit quam alter ordo in Esau designatus. (Scil. der Dominicanen).

[2]) Uit de acta Sancti Officii Bononiae gepubliceerd door Muratori blz. 53 vlg. Verhoor Pietrobuono op 18 Nov. 1299 (blz. 57): „Interrogatus si credit posse vivere sine labore ire mendicando et vivere de elemosinis, respondit quod ipse in duodecim dictis annis vixit de elemosinis orando et serviendo infirmis et si non essent infirmi orare sufficeret."

Wij moeten wel aannemen, dat vooral het streven der Apostolici naar volstrekte armoede de meeste proselyten maakte. Ostentatief, en als uitdaging aan de Minorieten bedoeld, noemden ze zich Minimi. Wilde iemand toegelaten worden tot de nieuwe gemeenschap, dan werd hij eerst symbolisch van zijn eigendommen beroofd. De eerste expropriatie der Pauperes Christi, een andere naam voor de Apostolici, beschrijft ons Salimbene op de volgende wijze: Segalelli en zijn jongeren ontdeden zich van hun kleeren en legden die op hoopjes; toen gingen zij in een kring tegen een muur aanstaan; vervolgens kwam een vrouw binnen en gaf aan een ieder van die kleederen, natuurlijk niet wetende aan wie zij behoorden [1]). Men schijnt niet meer dan één tunica te hebben mogen bezitten, hierin het gebod van Jezus volgende (Matth. X, 10) [2]).

Van een eigenlijk *bedelen* van aalmoezen door de Minimi schijnen we niet te mogen spreken, en geld hebben ze niet als gave mogen aannemen. Gui zegt ons, dat hij die in de orde was opgenomen „non debet recipere pecuniam, nec habere, nec portare, set debet vivere de elemosinis que sibi *gratis* et *sponte* ab aliis *offerentur;* nichil in crastinum reservando" [3]). Deze laatste woorden maken het waarschijnlijk, dat de Apostolici slechts levensmiddelen aannamen. Hoe dat gebeurde vertelt ons Gui weer: de Pauperes Christi vereenigden zich aan tafels, die op hoeken van straten voor hen werden neergezet, en daaraan aten zij van wat hun werd verschaft. Stonden zij van tafel op, dan namen zij niets mee van spijs en drank, alsof zij zich niet bekommerden om den dag van morgen, en huis noch woning bezaten. Zij bedelden dus niet, in den engeren zin van het woord, maar toch vestigden zij de aandacht op zich door het „Penitentiam agite" te zingen, of uit te roepen: „Vigilate et orate, quia hoc est bonum pro anima". Ook zongen zij het „Salve regina" en andere gezangen, baden met luider stemme het „Pater noster", het „Ave Maria" en andere gebeden. In het kort, zij deden alles om de aandacht op zich te vestigen, als op vrome, boetedoende en een volmaakt leven leidende lieden [4]). Dit trok meteen volgelingen.

Ook de formeele preek in de kerk bleek een goed propagandamiddel te wezen. Toen te Ferrara Fra Bonaventura d'Iseo preekte, zag hij

---

[1]) Salimbene blz. 265. Men zie ook Salimbene blz. 563 en Gui, Practica blz. 258 „de modo quo recipiunter ad sectam et ordinem illorum."

[2]) Een vrouw zei eens tegen twee Minorieten: „Noveritis, quod habeo unum Apostolum nudum in lecto meo, et erit ibi, quousque tunica sua siccetur, quam lavi." (Sal. blz. 284)

[3]) Gui, Practica blz. 258.

[4]) Gui, Practica blz. 261.

opeens eenige lieden de kerk verlaten. Zij gingen naar een Apostolisch jongeling luisteren, die in de kerk St. George onder grooten toeloop van belangstellenden, preekte. Te Ravenna trok datzelfde jongmensch zooveel hoorders, dat een adellijke dame in de aartsbisschoppelijke kerk, die zeer groot was, geen plaats kon vinden. Dit gebeurde toen Salimbene in Ravenna woonde, waar hij driemaal vertoefde: in 1264, 1268 en 1269. Laat het in 1269 geweest zijn: dan moet het aantal geloovigen in negen jaar tijds sterk zijn toegenomen [1]).

Met het groeien van het aantal Apostelbroeders bleek hoe langer hoe meer, dat Segalelli niet de ware leider was; of beter: hij liet zich met de leiding hoegenaamd niet in. Dit had tengevolge, dat een ander zich opwierp als herder der schapen, die, te midden der wolven verkeerende, gevaar liepen ten onder te gaan. De nieuwe leider was Guido Putagio, een man met prachtlievende heerschersneigingen, naar het schijnt. Tenminste, Salimbene heeft van hem gehoord, dat hij „nimis pompatice incedebat cum multis equitaturis et faciebat largas expensas et multa convivia sicut legati vel cardinales" [2]).

Nu is Salimbene's zegsman wel een met Segalelli weggeloopen bediende van het Minorieten-Klooster te Parma, die procurator van de Apostolici werd, doch zich later van hen afscheidde en een kluizenares huwde — dus een moreel niet zeer hoogstaand getuige, maar ten eenenmale ongelooflijk zijn 's mans mededeelingen toch niet. Immers: er ontstond verzet tegen den nieuwen leider in den boezem der Minimi. De ontevredenen kozen zich een ander hoofd in den persoon van fra Matteo, uit de mark Ancona. Segalelli bleef Putagio trouw. Een poging der malcontenten om zich meester te maken van de persoon van Segalelli mislukte; Putagio bleef leider, maar het is mogelijk, dat de partij van fra Matteo bleef bestaan. Die ontevredenheid zal wel niet ontstaan zijn, omdat Putagio zich streng hield aan het ideaal der apostolische armoede. Moeten we Salimbene gelooven, dan was Gherardo Segalelli niet bestand tegen de bekoringen dezer wereld: hij ging schoenen dragen en armversieringen, kleedde zich als een „joculator" en hield van een goed glas wijn [3]). Voelde Segalelli zich daarom verwant met Putagio?

De vermelde gebeurtenissen wijzen toch wel op een krachtig leven van de orde. Ze moeten in 1274 hebben plaats gegrepen, kort voordat paus Gregorius X alle bedelorden verbood, met uitzondering der ge-

---

[1]) Zie noot van Holder-Egger op Salimbene blz. 267.
[2]) Sal. pag. 261.
[3]) Sal. pag. 265.

approbeerde (concilie te Lyon 1274). De Apostolici trokken zich van dat verbod niet veel aan en gingen voort met prediken.

De geestelijkheid moest toen echter tegen de Pauperes Christi optreden, maar deed het blijkbaar met niet veel kracht. Zoo liet Opizone, bisschop van Parma, Segalelli gevangen nemen, maar ontsloeg hem toch spoedig uit zijn gevangenschap en hield hem bij zich als huisgenoot. Salimbene vertelt, dat Segalelli ongeveer de functie van huisnar bij Opizone vervulde. De praelaat zag waarschijnlijk niets gevaarlijks in zijn gevangene: fantasten en geëxalteerden van het slag van Segalelli liepen er in dien tijd zooveel rond, ook onder de Minorieten! Segalelli werd dan ook weer spoedig op vrije voeten gesteld.

Dacht bisschop Opizone wellicht, dat de beweging wel zou verloopen, dan vergiste hij zich. Tien jaren nadat paus Gregorius alle niet-geapprobeerde bedelorden verboden had, trokken 72 Apostolici Modena en Reggio door om zich naar Parma te begeven, waar Segalelli zich bevond. Enkele dagen later togen twaalf meisjes langs denzelfden weg naar Parma, met dezelfde bestemming. Ze noemden zich Apostelzusters, naar het woord van apostel Paulus: „Hebben we geen recht een zuster als vrouw mede te nemen, gelijk ook de overige apostelen, de broeders des Heeren en Cefas?" (1 Cor. IX, 5).

Den 11en Maart 1285 richtte paus Honorius IV een schrijven tot alle patriarchen, aartsbisschoppen, bisschoppen en andere leidende geestelijken, waarin hij er op aandrong de Apostolici te vermanen hun gewaad af te leggen en, zoo ze een religieus leven wenschten te leiden, zich aan te sluiten bij een der erkende orden. Zoo ze weigerachtig bleven, moesten ze gevangen gezet worden of op andere wijze gestraft; zoo noodig moest de hulp ingeroepen worden van den wereldlijken arm. Dezelfde straffen werden bedreigd tegen hen, die Apostolici herbergden [1]). Bisschop Opizone moest toen wel strenger tegen hen optreden en verdreef hen uit zijn bisdom [2]). Andere bisschoppen deden

---

[1]) Brief bij Gui, Practica, blz. 328—329.

[2]) Salimbene geeft een andere reden op; men zie het scabreuze verhaal op pag. 619 en 620. Tocco leidt hieruit af, dat Sal. het schrijven van Honorius niet zal gekend hebben; had hij 't gekend, dan zou hij niet zulk een hard oordeel over dien paus geveld hebben, o. a. op blz. 566, 618 en 629. Tocco's meening lijkt me niet juist. Sal. zegt van Honorius op 618: „Hic fuit non solum *novellarum religionum non promotor*, verum etiam" etc. Die „novellae religiones" zijn in de eerste plaats de orden der Franciscanen en Dominicanen. Sal. haat Honorius, omdat deze „maximam contumeliam et iniuriam ....cogitabat et disponebat inferre" aan de beide Bedelorden. Op blz. 629 blijkt wat S. daarmee bedoelde: Honorius wilde aan Minorieten en Predikheeren het recht ontnemen om te prediken en de biecht af te nemen. Vandaar dat ook andere Minorieten hem ongunstig beoordeelden (zie noot van

hetzelfde. Maar toch bleek het noodig, dat paus Nicolaas IV (1288—1292), de opvolger van Honorius IV na dertien maanden sedis vacatio, opnieuw tot de geestelijke leiders der kerk een schrijven richtte van dezelfde strekking als dat van zijn voorganger (1290). De secte breidde zich n.l. nog steeds uit, en 't feit, dat de leden over de geheele Christenheid verspreid waren, maakte hun vervolging tot een moeilijke zaak. Segalelli zond, reeds in den aanvang van zijn optreden, zijn volgelingen naar den Mons Garganus, Rome, San Jago de Compostella en zelfs overzee [1]). De schrijver van „de secta illorum etc." bij Muratori noemt dan nog als redenen van het rustig pulluleeren der ketters: de zorgeloosheid der geestelijkheid en het feit, dat de Minimi de gunst genoten van de eenvoudige lieden [2]). Zou het eerste niet het gevolg zijn van het tweede? Want de beschermelingen van eenvoudige lieden zullen van denzelfden aard als hun beschermers geweest zijn. Bisschop Opizone hield Segalelli al voor een ongevaarlijken gek. Andere praelaten zullen zich evenmin verontrust hebben. Salimbene qualificeert de Apostolici als: varkenshoeders, koeherders, boeren, ongeletterden en onnoozele halzen. Toch waren het niet alleen eenvoudigen van geest, die zich bij de Apostelbroeders aansloten: Guido Putagio, de prachtlievende organisator der Pauperes Christi; *fra* Matteo en Zaccaria da Sant'Agata, wiens antwoorden op de vragen, hem door de inquisiteurs te Bologna gesteld, niet die van een ongeletterde kunnen zijn; deze drie in ieder geval waren geen onontwikkelde lieden. Het komt mij echter voor, dat het aantal volgelingen uit de beschaafde en intellectueele kringen eerst sterk is toegenomen, nadat fra Dolcino de leiding der Apostolici op zich genomen had. Hierover later.

Ik acht het ook niet onwaarschijnlijk, dat de inquisiteurs, die immers tot de bedelorde der Dominicanen behoorden, zich het schrijven van den ook door hen niet beminden paus Honorius IV (zie boven p. 8, noot [2]) niet behoorlijk ter harte namen.

Nicolaas IV overleed reeds een kleine twee jaar na het uitvaardigen van zijn schrijven aan de praelaten. Daarop volgde een sedis vacatio van niet minder dan twee jaar en drie maanden, die een einde

---

Holder-Egger [7]) op blz. 629). Ook al zou Sal. niets geweten hebben van Honorius' vijandschap tegen de Apostolici, dan zou hij hem toch gehaat hebben; en hij kon wel begrijpen, dat de paus, indien hij de geapprobeerde orden niet gunstig gezind was, a fortiori de niet geapprobeerde afkeurde. Het verhaaltje van Sal. lijkt op een novelle; ik denk natuurlijk aan Boccaccio, Decamerone, 3a Giorn. Nov. 2a.

[1]) Sal. pag. 265 en 563. „De secta" etc. Muratori IX, parte V, blz. 19.

[2]) Ook Salimbene blz. 279: „Sed miseria et pigritia episcoporum permittit eos per mundum infructuose vagari."

nam door de verkiezing van den zwakken Coelestinus V. Eerst onder den krachtigen kerkvorst, die Bonifacius VIII was (1294—1303), hooren we van een strenge vervolging der Apostelbroeders.

In het jaar 1299 werd de reeds genoemde Zaccaria da Sant'Agata tot driemalen toe door de inquisiteurs te Bologna ondervraagd; eerst in 1303 werd hij ter dood veroordeeld. In hetzelfde jaar 1299 werden fra Girardino, Pietro da Monte Umbrero en Pietrobuono da Gussola door de inquisiteurs te Modena verhoord. Den 18en Juli 1300 stierf de stichtèr der secte, Gherardino Segalelli den marteldood. Het proces-verbaal van zijn verhoor is ons helaas niet overgeleverd. Wij hadden gaarne iets van zijn eigen woorden gehoord, die ons wellicht in staat zouden stellen een bezonnen oordeel over den door Salimbene fel bespotten dweper te vormen. Wij kunnen voorloopig niet veel meer zeggen, dan dat een man, die veertig jaren zijn ideaal trouw bleef en niet schroomde er den vuurdood voor in te gaan, niet de onbeduidende pias kan geweest zijn, waar Salimbene hem voor door wil doen gaan. En het feit, dat hij een secte stichtte, die talrijke aanhangers verwierf, wijst er op, dat hij voor velen het verlossende woord heeft gesproken en velen zich tot navolgenswaardig voorbeeld heeft gesteld.

Salimbene, vermakelijk en boeiend kroniekschrijver, maar bekrompen beoordeelaar der gebeurtenissen van zijn fel-bewogen tijd, kon zich niet verheffen tot de hoogte en mildheid van Augustinus' oordeel, dat wij neergelegd vinden in het koninklijk woord: „Non enim putetis, fratres, quia potuerunt fieri haereses per aliquas parvas animas. Non fecerunt haereses nisi magni homines." [1])

* * *

Met den dood van Segalelli verliep de secte der Pauperes Christi geenszins. Had ze zich uitgebreid, niettegenstaande de geringe leidersqualiteiten van haar stichter, zij zou nu een grooter omvang, eenheid en geslotenheid ontvangen door het heerscherstalent en het veldheersgenie van haar nieuwen haeresiarch, Fra Dolcino.

Veel weten we van zijn afkomst en jeugd niet af. Onze eenige bron is Benvenuto da Imola, die in zijn commentaar op Dante's Inferno, c. XXVIII, 55 v. Q. het volgende vermeldt [2]): Dolcino was uit Prato, in het Novareesche, afkomstig; hij kwam als klein kind in Vercelli, waar hij door den priester Augustus werd opgevoed en naar school

---

[1]) Augustinus, In Ps. 124, n. 5.

[2]) Comentum super Dantis Aldigherii comoediam, ediz. Vernon-Lacaita, Florentiae 1887, vol. II, p. 358.

gestuurd; hij was iemand van scherp verstand, klein van stuk, vroolijk gezicht en bij allen bemind; Dolcino pleegde diefstal bij Augustus, een bediende werd ervan beschuldigd, maar deze wist den dader door bedreigingen tot bekentenis te dwingen en wilde hem voor den rechter brengen; Augustus verhinderde dat en Dolcino, bang geworden, vluchtte naar Trente; daar stichtte hij een secte (onjuist!); de bisschop verdreef hem en Dolcino trok toen naar Lombardije. De zegsman van Benvenuto was een neef van den dokter van Dolcino; wij moeten dus voorzichtig zijn in het aannemen van deze gegevens.

Waar is, dat hij een tijd lang vertoefd heeft in Trente. Wij weten, dat hij daar aanhangers won en zulk een indruk maakte op de Trentijnsche schoone Margherita, dat deze hem volgde en zijn levensgezellin bleef tot in den dood.

Kort na den dood van Segalelli richtte Dolcino, in Augustus 1300, zijn eerste schrijven tot de geloovigen. Deze brief is ons bewaard gebleven in Gui's Practica, doch in excerpt, wat te betreuren is. [1]) Wij zullen er een overzicht van geven.

Dolcino verklaart, dat de Apostolici een congregatie vormen, die het ware apostolische leven leidt en slechts door een innerlijken band van gehoorzaamheid wordt bijeengehouden. Zij is door God gezonden en uitverkoren tot heil der zielen. Dolcino noemt zich den door God verkoren leider, aan wien Hij door openbaringen de toekomst heeft onthuld. Als tegenstanders en duivelsdienaren worden genoemd: de Seculieren met velen uit het volk, de machtigen en de tyrannen, mitsgaders alle Regulieren, in het bizonder de Predikheeren en de Minderbroeders. Om de vervolgingen zegt Dolcino zich verborgen te houden, tot den gestelden dag, waarop hij en de zijnen in het openbaar zullen verschijnen en in het openbaar zullen prediken, nadat alle tegenstanders zullen zijn uitgeroeid. Want alle vervolgers zullen binnenkort gedood worden; ook de praelaten der Katholieke kerk; en zij, die het zwaard zal sparen, zullen zich met de Pauperes Christi vereenigen, en dezen zullen dan in alles de eersten zijn.

Dan gaat Dolcino over tot een sterk Joachimietisch gekleurde beschrijving van de vier wereldtijdperken. In hoeverre Dolcino hierin afwijkt van den abt van Floris, zal meteen ter sprake komen. Het is zeer moeilijk zich uit de excerpten van Bernard Gui een juiste voorstelling te vormen van Dolcino's denkbeelden betreffende de wereldperioden. Volgens hem zijn er vier „status sanctorum" geweest. Van eigenlijke tijdperken der wereldgeschiedenis is dus geen sprake,

---

[1]) Gui, Practica blz. 330 vlg.

slechts van graden van heiligheid, door de bloem der menschheid in vier perioden der historia sacra bereikt.

Zoo is in de beschrijving van den eersten status slechts sprake van patriarchen, profeten en andere rechtvaardigen van het Oude Verbond. Van dezen zegt Dolcino, dat zij er goed aan deden te huwen, om het menschdom uit te breiden. Maar tegen het einde van dat eerste tijdvak weken die sancti af van den goeden en geestelijken status der vroegere heiligen. Van bizondere deugden, door die eerste heiligen betracht, vernemen wij niets; wij weten dus ook niet, van welk ideaal de epigonen zijn afgeweken. Maar wellicht, dat de beschrijving van den tweeden status ons eenig licht verschaft in deze duistere materie.

Aan den aanvang van de tweede periode, waarin een hoogere trap van heiligheid werd bereikt, staan Christus met zijn apostelen, discipelen en navolgers. Zij brachten genezing aan de zwakheid der epigonen, en wel door wederom de deugden in eere te brengen, waarvan dezen waren afgeweken. Genoemd worden: de nederigheid, het geduld, de armoede en de kuischheid; niet genoemd andere „bona exempla vite contra omnia illa a quibus declinaverant illi qui erant de priori statu. [1]) Strikt genomen behoorden de opgesomde deugden van de heiligen der tweede periode ook die der eerste te zijn. Maar terstond moeten we de „castitas" uitzonderen: immers het was *goed* dat ze huwden, terwille der procreatie. Eerst in de tweede periode was het *beter* de kuischheid en maagdelijkheid te betrachten; het waarom vernemen wij niet. Ook was het beter in armoede te leven en geen eigendommen te bezitten. Blijkbaar was bezit in de eerste periode geoorloofd, misschien zelfs wel, evenals het huwelijk, gewenscht. Blijven dan als werkelijke deugden der heiligen van den eersten status: nederigheid en geduld. Christus *herstelde* dus de humilitas en de patientia en *voerde* als nieuwe deugden *in:* de castitas en de paupertas.

Die tweede periode duurde tot den tijd van Constantijn en Sylvester. Evenals aan het eind der eerste waren ook aan dat der tweede periode de epigonen afgeweken van de volmaaktheid der eerste generaties. Er gingen toen vele Heidenen tot het Christelijk geloof over; en zoolang die bekeeringen aanhielden en de liefde tot God en den naaste niet verkoelde, was het beter voor Sylvester en zijn opvol-

---

[1]) „Contra" heeft hier geen zin en zegt zelfs het tegendeel van wat de schrijver blijkbaar bedoelde.

gers om bezittingen te hebben, en wel om de nieuwbekeerden te kunnen regeeren en te behouden voor het geloof. [1])

Maar, toen de verkoeling kwam bij de volken (populi) en men ging afwijken van den leefregel (modus vivendi) van paus Sylvester, werd het beter den regel van Benedictus te volgen dan eenigen anderen, omdat die „in terrenis fuit strictior et a dominio temporali magis separatus".

Volkomen duidelijk is hier de bedoeling van Fra Dolcino niet. Toen de „populi" nog niet verkoeld waren, deed het bezit van aardsche schatten blijkbaar geen schade aan de ziel der „heiligen"; met de algemeene verkoeling werd dit anders. Zijn de „populi" hier synoniem met de „sancti", wier status hij immers beschrijft, dan zou Dolcino de diepe opvatting huldigen, dat men rijk kan zijn, zonder met zijn hart aan die rijkdommen te hangen; is daarentegen de geloofsijver bekoeld, dan gaat men zich, meer dan geoorloofd is, aan zijn schatten hechten; al is het dus wenschelijk, dat men aardsche goederen bezit als middel om een hiërarchische discipline onder de bekeerden te handhaven en hen door intensieve prediking des geloofs blijvend aan de Kerk te binden — schade aan de ziel geleden moet in de eerste plaats voorkomen worden, en daarom afstand gedaan van aardsche schatten, ook al hebben zij practisch nut.

Zou Dolcino deze, van kennis van 's menschen hart getuigende, opvatting toegedaan geweest zijn? Ze lijkt mij te stranden op de praemisse, dat de begrippen populi en sancti elkaar dekken. Met die „volken" zal hij wel de bekeerde Heidenen bedoeld hebben, waarover hij nog kort geleden sprak. Maar dan is zijn redeneering niet zoo menschkundig. Op zijn best zou hij kunnen bedoelen: het goede voorbeeld der „sancti" zou de „populi" uit den dommel hunner onverschilligheid wakker schudden. Is deze opvatting die van Dolcino, dan is weer tweeërlei mogelijk: òf de populi zijn in hun geloofsijver bekoeld, de sancti echter niet, en dezen hebben zich dan vrijwillig een strenger leefregel opgelegd om door hun goede voorbeeld het smeulende vuur des geloofs aan te wakkeren; òf de sancti zijn mede bekoeld en dan was het noodig, dat

---

[1]) Ik moet het bezit van aardsche goederen wel in verband brengen met de mogelijkheid om te regeeren. Er staat: „....et dum sic convertebantur et non refrigerabentur in amore dei et proximi, melius fuit sancto Silvestro pape et aliis successoribus suis possessiones terrenas et divicias suscipere et habere quam non regere ad tenendum ipsum sic et conservandum". Op zichzelf beschouwd is het verwerven en bezitten van aardsche goederen niet *beter* dan de armoede, omdat de menschen zich nog bekeeren en nog niet verkoeld zijn. Het zinsdeel dat met „et melius fuit" begint, moet als rechtvaardiging beschouwd worden van het bezit van aardsche goederen.

ingegrepen werd in hun lakse leven. Dat deze laatste opvatting de juiste is, blijkt uit Dolcino's verdere beschrijving van den derden status.

Zoowel seculiere als reguliere geestelijken gingen in het verdere verloop van de derde periode steeds meer achteruit, zóó, dat tenslotte van de liefde tot God en den medemensch bijna niets was overgebleven. Toen grepen Franciscus en Dominicus in: het geneesmiddel, dat zij toedienden, was krachtiger dan dat van Benedictus geweest was. Zij ontzegden zich, aanvankelijk nog meer dan Benedictus gedaan had, het bezit van aardsche goederen. Maar ook de orden der Minorieten en der Predikheeren ontaardden, en toen was maar één geneesmiddel afdoende om de gezonken geestelijkheid op te heffen n.l. de afstand van alle aardsche goederen. Hij, die deze zuiver apostolische leefregel invoerde was Gherardo Segalelli en met hem begint de vierde status, die duren zal tot aan het einde der dagen. Het verschil van de Apostolici met de Franciscanen en Dominicanen is in het oog vallend: „quia vita illorum fuit multas habere domos et illuc mendicate deferre, set nos, ait Dulcinus, nec domos habemus, nec etiam mendicate portare debemus, et propter hoc vita nostra maior est et ultima omnibus medicina".

Na de behandeling der vier status sanctorum betoogt Dolcino, dat de Kerk drie stadia heeft doorloopen en zich thans in het vierde bevindt. Die stadia vallen natuurlijk niet geheel samen met de vier toestanden der heiligen; immers: van een kerk is eerst sedert Christus sprake. Het eerste tijdperk is dan ook door Christus ingezet en heeft geduurd tot Constantijn en Sylvester. In dien tijd was de kerk goed, maagdelijk, en verdroeg ze vervolgingen. Na dien was de kerk rijk en geëerd, maar bleef goed en kuisch, zoolang de geestelijken leefden naar het voorbeeld van Sylvester, Benedictus, Dominicus en Franciscus. In de derde periode den tijd van Dolcino, is de kerk nog wel rijk en geëerd, maar niet goed meer: ze is „maliciosa" geworden, heeft leelijke streken op haar kompas. Deze periode zal duren tot alle geestelijken een wreeden dood zijn gestorven, wat binnen de drie jaren na het schrijven van den brief zou gebeuren. De laatste periode is begonnen met het optreden van Gherardo Segalelli.

Men ziet, dat de vier status sanctorum meer als typische trappen van ontwikkeling der heiligheid zijn bedoeld; de vier stadia der kerk als historische perioden. Maar scherp is het verschil allerminst in het oog gehouden. Hier moet een drietal opmerkingen gemaakt worden.

Ten eerste. Van geen andere deugd is in de laatste twee status sprake dan van de paupertas. Humilitas, castitas en patientia schijnen geheel vergeten te zijn. Dolcino zag blijkbaar den gevaarlijksten vijand in het streven naar bezit, in de hebzucht. Wel is de aviditas de wortel van alle

kwaad; maar, doordat de aandacht alleen op deze zonde gevestigd werd, liep de eerbied voor de andere deugden gevaar uit het bewustzijn van Dolcino en zijn volgelingen weggedrongen te worden.

Nederig was de nieuwe leider der Apostolici zeker allerminst; kuisch waren hij en zijn volgelingen niet; en uit het krachtig verzet tegen hun vervolgers blijkt, dat ze evenmin de patientia betrachtten, dat is, volgens de opvattingen van dien tijd, wel in de eerste plaats het lijden en verdragen van vervolgingen. Hieronder zal de juistheid blijken van wat ik hier apodictisch beweer.

Verder moet opgemerkt worden, dat Dolcino blijkbaar niet geloofde aan een toekomstige ontaarding van zijn secte. Dit ongeloof zou moeilijk te rechtvaardigen zijn, indien hij er niet vast van overtuigd was, dat het leven der nieuwe congregatie kort zou zijn: zij zou geen tijd hebben te degenereeren. Binnen de drie jaar zouden de weerspannige geestelijken alvast gedood worden. Over het verdere later!

Ten slotte: Dolcino's leer der vier wereldtijdperken, of beter, toestanden der heiligen, is zonder twijfel geïnspireerd door de verwante beschouwingen dienaangaande van Joachim van Floris. Een vergelijking zal de moeite loonen. Joachim wijdde zijn aandacht, evenals Dolcino, uitsluitend aan de geestelijke geschiedenis der Joden en Christenen. Hij deelt de historia sacra in drie perioden in. De eerste loopt van Adam tot Zacharias (of Christus), de tweede van Christus tot het einde der 42e generatie, de derde tot het eind der wereld. In iedere periode is een hoogtepunt aan te wijzen, waarin de idee dier periode haar rijkste vruchten heeft gedragen, vandaar de naam „fructificatio" ter aanduiding van dat glanstijdperk.

Er is in elk tijdvak een ontwikkeling te constateeren tot op het hoogtepunt, dan een achteruitgang. Een generatie duurt dertig jaar. De 42e generatie na de geboorte van Christus maakt in 1260 plaats voor de 43e. Het beginpunt der tweede periode wordt door Joachim ook wel anders opgegeven: met Uzzia (Azaria), Koning van Juda n.l. De derde status begint dan met Benedictus van Nursia [1]). Zijn fructificatio beleeft het tweede tijdvak, naar deze indeeling, met Zacharias, Johannes den Dooper en Christus. Ook is dan het eind der 42e generatie niet het begin der derde en laatste periode, maar zijn de 41e, 42e en 43e generatie de fructificatio der derde periode [2]). Joachim was het met

---

[1]) Conc. lib. II, tract. 1, cap. 5.

[2]) Er staat „Monachorum ordo incipit a beato Benedicto, viro utique claro miraculis opere et caritate, cujus fructificatio in temporibus finis". Deze laatste woorden hebben geen zin. Tocco vermoedt „in temporibus istis" (L'eresia blz. 375 en noot 4) en denkt dan, dat de tijd van Joachim

zichzelf niet eens, maar zal denkelijk niet veel waarde gehecht hebben aan de chronologie zijner tijdperken. Het apocalyptisch jaar 1260 stond voor Joachim ook niet vast. Hij zegt ergens uitdrukkelijk: „Tempus autem quum haec (n.l. het begin der laatste periode, die der spiritualis intelligentia) erunt dico manifeste quod prope est, diem autem et horam Dominus ipse novit" [1]).

De drie perioden worden door Joachim telkens anders gekarakteriseerd. In de eerste leeft men onder de strengheid der wet, in de tweede onder de gunst der genade, in de derde in de volheid der genade zelf. De eerste periode is die der slavernij des slaafs, de tweede die der slavernij des zoons, de derde die der vrijheid. In de eerste leeft men in vrees, in de tweede rust men in het geloof, in de derde brandt men van liefde. De eerste behoort aan de ouden van dagen, de tweede aan de jongelieden, de derde aan de kinderen. De eerste aan de slaven, de tweede aan de vrijen, de derde aan de vrienden. In de eerste schitterden de sterren, in de tweede gloorde de dageraad, in de derde straalt de volle dag. In de eerste heerscht de winter, in de tweede de lente, in de derde de zomer. De eerste bracht brandnetels voort, de tweede rozen, de derde doet leliën ontspruiten.

Wij zien uit deze gelijkenissen, dat Joachim een vooruitgang in de geschiedenis aanneemt. Maar ook in elke periode is, zooals wij reeds gezien hebben, een vooruitgang te constateeren en wel van de initiatio tot de fructificatio; dan weer een achteruitgang tot het begin der nieuwe periode, die met een hervorming aanvangt.

De vooruitgang bestaat voornamelijk in een helderder worden van het inzicht in de geestelijke dingen. In het eerste tijdperk had men het Oude Testament, waarin geen warmte of licht is [2]). De tweede periode is die van het Nieuwe Testament, waarvan de Apostel zegt (1 Cor. 13, 10): „doch wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal hetgeen ten deele is, te niet gedaan worden." Maar ook het N. T. bevat niet de volle openbaring. In de derde periode, die der spiritualis intelli-

---

bedoeld wordt. Dit vermoeden is niet onwaarschijnlijk. Men heeft m.i. te bedenken, dat Joachim een zeer hoogen dunk had van de Cisterciënser-orde en van Bernard, die van 1115—'53 abt was van het klooster Clairvaux en de orde in aanzien deed stijgen boven dat, hetwelk de andere orden genoten. Joachim leefde van 1130—1201 (of 1202). Verder is de orde der Cisterciënsers historisch op te vatten als die congregatie, welke de idealen van Benedictus het dichtst trachtte te naderen. Bekend is, dat ze een loot is op den Benedictijnschen stam (zie: Pijper, Kloosters blz. 146 vlg.)

[1]) Conc. III, tract. 2, cap. 6.

[2]) Conc. II, tract. I, cap. 1: Erat autem locus tenebrosus et quasi celum obscurum vetus illud testamentum, quod littera dictum est, nihil habeas in te caloris, nihil luminis.

gentia, zal de Geest zich een evangelie scheppen, het eeuwig evangelie, waar niet de gebreken van de H. Schrift aan zullen kleven (Openb. 14 : 6). De monniken zullen de dragers van den spiritualis intellectus zijn, maar voordien zullen zij een zuiver apostolisch leven moeten leiden [1]). Het charisma van den Heiligen geest zullen dus alleen ontvangen die monniken, welke het apostolisch ideaal tot het hunne maken.

Hoe Joachim zich de laatste periode voorstelde, weten wij niet precies. Maar er zullen beroemde kloosters zijn, waaronder het primaat toekomt aan de vijf hoofdabdijen der Cisterciënser-orde.

Dat Dolcino aan Joachims periodiseering gedacht heeft, toen hij de zijne opstelde, is zeker. De heele dertiende eeuw is vol van Joachims reconstructie der wereldgeschiedenis en vooral van diens leer der laatste dingen, welke in en na het jaar 1260 zouden voorvallen. Dolcino heeft de eerste periode, die der conjugati, van Joachim overgenomen. Hij kon dat met de andere niet zonder meer doen. Immers: Dolcino wilde voornamelijk de geschiedenis van de verhouding der sancti tot de paupertas periodiseeren. Hij wilde laten zien, hoe het apostolisch ideaal eerst was verkondigd en in praktijk gebracht, vervolgens niet meer in acht werd genomen, en daarop in drie stadia in eere werd hersteld: door de Benedictijnen, de Bedelorden en, eindelijk voorgoed en volledig, door de Pauperes Christi. Hij moest het optreden van Segalelli en diens discipelen rechtvaardigen. Hij moest, tenslotte, de houding der Apostolici tot de Bedelorden, die immers ook pretendeerden het apostolisch leven te hebben hersteld en ten tijde van Joachim nog niet bestonden, bepalen.

Wanneer men dit heeft ingezien, begrijpt men, dat Joachim en Dolcino zich elk wat anders hebben ten doel gesteld met hun periodiseering der historia sacra. Ook verwachtte Joachim het tijdvak van den Heiligen geest, met hartstochtelijk verlangen soms, maar meest met de rustige bezonkenheid van den contemplatieven geest: de nieuwe tijd zou een geestelijke omkeering teweeg brengen, niet veroorzaakt door menschelijke agitatie; de menschen moesten rustig het hemelsche

---

[1]) In Conc. IV, cap. 27, zegt hij van monniken van zijn tijd: „non est differentia inter eos et homines seculares.... se ipsos non reficiunt lectionibus divinis, nihil se ostendunt habere de vita monastica praeterquam habitum exteriorem, et in modum ligni aridi desiccantur ab humore spirituali, non referunt fructum". In C. 39: „....nonnulli monachorum arbitrantes in religioso habitu et non potius in humilitate et charitate esse perfectionem justitiae". etc. En verder: „Necesse est, ut succedat similitudo vera apostolicae vitae".

vuur afwachten [1]). Dolcino was er van overtuigd, dat Segalelli en hij den aeon des Geestes hadden geopend: hij periodiseerde dus naar zich toe en trad actief op als maker der nieuwe aera.

Een verschil van belang in den bouw der perioden zelf is, dat Joachim, met meer historisch besef, de klassieke hoogte van een tijdperk niet aan den aanvang stelde, zooals Dolcino doet, maar ongeveer in het midden. Joachim ziet ontwikkeling, hoogtepunt en verval in elke periode; Dolcino stelt, althans in de eerste periode, het hoogtepunt in het begin en ziet daarna steeds grooter verval intreden. In de derde is het eenigszins anders gesteld: Sylvester is eigenlijk niet in alle deelen een ideaal, maar hij kon door de tijdsomstandigheden niet beter zijn, dan hij was. En toch schijnt het, alsof die derde periode, door de geringe idealiteit van haar begin als door een fatum gebonden, zich niet vermocht te verheffen boven het peil der heiligheid door Sylvester bereikt. Immers: het krachtig ingrijpen van heilige mannen als Benedictus, Franciscus en Dominicus kon niet verhinderen, dat de verkoeling hand over hand toenam. Zoo is dus ook de derde periode vrijwel van dezelfde structuur als de twee vorige.

Na deze vergelijking der periodenstelsels van Joachim en Dolcino moeten we den eersten brief van den leider der Apostolici verder analyseeren. Reeds vernamen wij, dat drie jaren na het optreden van Dolcino (dus uiterlijk Augustus 1303) de tegenstanders der Apostolici, met name de reguliere en seculiere geestelijken, den wreedsten dood zouden sterven. Aan de voorspelling der omstandigheden, waaronder die uitdelging zou plaats hebben, besteedde Dolcino ongeveer de helft van zijn eersten brief. Hij rechtvaardigde die profetieën door zich te beroepen — evenals velen vóór hem hadden gedaan, o. a. Joachim — op allerlei teksten uit het Oude en Nieuwe Testament, die hij allegorisch verklaarde. Welke teksten Dolcino citeerde weten we niet, daar Gui ze in zijn excerpt niet heeft genoemd.

Voordat ik die profetieën behandel, zal het dienstig zijn de gebeurtenissen der laatste jaren vóór Augustus 1300, waarop Dolcino zijn voorspellingen baseert, in het kort te memoreeren. De Siciliaansche kwestie stond in het middelpunt van Dolcino's belangstelling, zoodat wij daar de meeste aandacht aan moeten wijden [2]).

Den 14en December 1293 was het geheim verdrag van Junquera gesloten, waarbij Karel II van Anjou, Koning van Napels, beloofde den

---

[1]) Conc. II, tract. 1, cap. 1.

[2]) Men zie hierover: Dr. Hans E. Rohde: Der Kampf um Sicilien in den Jahren 1291—1302. Berlin und Leipzig 1913. (Abhandlungen zur Mittlern und Neuern Geschichte, Heft 42).

broeder van Philips den Schoone, Karel van Valois, over te zullen halen om afstand te doen van de rechten, die hij deed gelden op Aragon, waarmee hij door paus Martinus IV, opperleenheer van Aragon, beleend was. Koning Jacobus (Jayme) II van Aragon beloofde zich te zullen terugtrekken uit de streken, die hij in het Zuiden van Italië bezet hield, en, binnen drie jaren, te rekenen vanaf 1 November 1294, ook uit Sicilië, dat aan den paus zou komen, die er een jaar over beschikken mocht, voor hij het eiland opnieuw beleende. In dezen vorm werd het vredesverdrag den 1en October 1294 bekrachtigd door Paus Coelestinus V.

Zoo had Jacobus ten slotte afstand moeten doen van Sicilië, dat hij langen tijd gemeend had met Aragon onder één scepter vereenigd te kunnen houden. Hij had zelfs beloofd zijn broeder Frederik, stadhouder van Sicilië, met geweld van wapenen te zullen dwingen het verdrag van Junquera na te komen, zoo deze er zich tegen verzette afstand te doen van zijn eiland. Frederik werd voorloopig onkundig gehouden van wat over hem beschikt was. Maar vermoedens rezen er wel, en, vóór de bekrachtiging van het tractaat door den paus, was de hoofdinhoud ervan aan Frederik en de Siciliaansche patriotten bekend. De verontwaardiging was groot. Maar ook Jacobus, voor wien dit verdrag natuurlijk een pisaller was, aarzelde met de tenuitvoerlegging der vredesbepalingen. Karel II, die het pleit gewonnen achtte, drong tevergeefs aan op ratificatie. Zijn gezanten verrichtten vruchteloos werk. De reden was, dat Jacobus zich sterker achtte dan voorheen, daar Philips IV zijn bondgenootschap zocht tegen Engeland. Paus Coelestinus legde den 13en December 1294 zijn pontificaat neer en nòg was Karel II zijn doel geen stap nader gekomen. Veel zou afhangen van Coelestinus' opvolger.

Den 24en December reeds koos het conclave Kardinaal Gaëtani, die zich Bonifacius VIII noemde. Het schijnt, dat zoowel de Kardinalen als Karel II, wiens overwicht op Coelestinus V zeer groot was geweest, met deze keuze hun belangen hadden gediend. De Kardinalen wilden een energieken paus, die de heerschappij der kerk in haar ouden glans zou herstellen en al dadelijk een eind zou maken aan den overwegenden invloed van den Koning van Napels op de kerkelijke politiek. Maar ook Karel II wilde een krachtig leenheer, die hem den zoo noodigen bijstand zou verleenen in de tenuitvoerlegging van het vredestractaat [1]). Bonifacius stelde zijn verwachtingen niet te leur, maar Karel hield op een

---

[1]) Zie Rohde blz. 124 en Finke, Aus den Tagen Bonifaz VIII (Münster 1902), blz. 44 vlg.

leidende figuur te zijn. Voortaan zou hij in de schaduw van den machtigen heerscher op den pauselijken stoel staan.

Bonifacius vatte het vredeswerk met kracht en groote bekwaamheid aan. Hij wist Frederik, met wien tot nog toe niet direct onderhandeld was, over te halen in principe het vredesverdrag te erkennen. Frederiks houding bleef echter weifelend.

Vervolgens kwam te Anagni (20 Juni 1295), na uitvoerige besprekingen met de gezanten van Aragon en Frankrijk, de vrede tot stand op den volgenden grondslag: Jacobus huwt met Blanca, de dochter van Karel II; terstond na het huwelijk staat hij Sicilië aan de kerk af, maar wordt voor dien afstand schadeloos gesteld met bruidsschat en financieele vergoedingen; misschien werd hem ook Sardinië beloofd, als Sicilië zich geschikt zou hebben; Philippus van Frankrijk en Karel van Valois doen afstand van hun aanspraken op Aragon; Jacobus geeft alles wat hij veroverd heeft op het vasteland van Italië aan Karel II terug. Over de wijze, waarop Jacobus afstand zou doen van Sicilië, werd bepaald, dat hij zijn ambtenaren en, in 't algemeen, ieder over wien hij iets te zeggen had op het eiland zou terugroepen; de inwoners zou aanmanen zich aan de Kerk te onderwerpen; dat hij zich van iedere inmenging in Siciliaansche aangelegenheden zou onthouden, nadat hij van koninklijke waardigheid en titels zou hebben afstand gedaan. Zou het eiland niet gehoorzamen, dan zou bestrijding volgen, maar zonder geweldpleging, ook zonder schending van aragoneesche gebruiken.

De Sicilianen echter, die onafhankelijk wilden blijven, trokken zich van verdrag en afspraken niets aan en verzetten zich tegen elke overeenkomst. Zij kozen tot koning hun stadhouder Frederik, kleinzoon van Manfred door zijn moeder Costanza. Frederik, die immers slechts weifelend de vredesvoorwaarden in beginsel had aangenomen, nam de koningskroon aan en werd den 25en Maart 1296 te Palermo gekroond. Hij noemde zich Frederik III, maar wij zullen hem, om verwarring met zijn opvolger, die algemeen Frederik III genoemd werd en wordt, te voorkomen, Frederik II noemen. Vóór zijn kroning had hij beloofd de kroon van Sicilië tegen ieder te zullen verdedigen. Hij hield woord en maakte zich alvast meester van eenige streken in Calabrië.

In Maart van het volgend jaar kwamen Jacobus II en zijn moeder Costanza in Rome. De paus ontving de dochter van Manfred met groote welwillendheid en bevrijdde haar geslacht, natuurlijk met uitzondering van Frederik, van de excommunicatie, waaronder het gebukt ging. Zij, van haar kant, erkende de rechten der kerk op Sicilië. Haar dochter Violanta huwde met den vermoedelijken erfgenaam van Karel

II, Robert van Calabrië. Terwille van een goede verstandhouding met den paus en vrede met de kerk liet zij dus haar zoon Frederik in den steek.

In den oorlog, die nu ontbrandde tusschen Frederik II aan den eenen kant, en Jacob II en Karel II aan den anderen, werd met afwisselend succes gestreden. Den 1en December 1299 nam Frederik, in de vlakten van de Falconara, Philips van Tarente, zoon van Karel II, gevangen, na hem verslagen te hebben. Karel was tot vrede geneigd, maar paus Bonifacius wenschte, dat de strijd met verdubbelde woede zou worden voortgezet, wat ook gebeurde. Den 14en Juni 1300 leed de vloot van Frederik een verpletterende nederlaag. De Koningen van Aragon en Napels konden echter, wegens geldgebrek, den oorlog niet voortzetten. Bonifacius, die tot nog toe financieel gesteund had, verklaarde niet meer te kunnen helpen. Jacobus keerde met zijn vloot naar Spanje terug. Karel II en zijn beide zoons hadden getoond geen aanvoerders van beteekenis te zijn. De paus, die een snelle beslissing wenschte, had zich reeds in 1299 in verbinding gesteld met Karel van Valois, die echter eerst in 1301 zijn tocht naar Italië ondernam.

Toen Dolcino, in Augustus 1300, zijn brief schreef, kon het, na den terugkeer van Jacobus naar Spanje, schijnen, alsof Frederik, niettegenstaande de nederlaag van zijn vloot, de overwinning had behaald. In dit licht beschouwd zullen ons de voorspellingen van Dolcino, welke voor hem door God geopenbaarde waarheden waren, eenigszins begrijpelijk voorkomen.

Frederik zou Keizer worden en het goddelijk wraakgericht voltrekken, zoo profeteerde Dolcino. Hij zou paus Bonifacius overwinnen en dooden, vervolgens alle seculiere en reguliere geestelijken, met uitzondering van de weinigen, die zich bij de Apostolici zouden aansluiten. Hij zou nieuwe Koningen aanstellen. Een nieuwe paus zou, niet door de Kardinalen, die immers alle gedood zouden zijn, maar door God zelf, op wonderbare wijze, uitverkoren en gezonden worden. Onder hem zouden allen, die een apostolisch leven leidden, de genade van den Heiligen geest ontvangen, zooals de Apostelen in de Oude Kerk, en vrucht dragen tot het einde der wereld. Die papa Sanctus en Keizer Frederik en de nieuwe Koningen, door hem gekroond, zouden het bewind blijven voeren tot de komst van den Antichrist, die in dien tijd (in de laatste dagen der wereld) zou verschijnen en regeeren.

Dolcino verwachtte wel veel van Frederik van Sicilië! Gezegd moet worden, dat deze, door uit de handen van het Siciliaansche volk de kroon te aanvaarden, moed getoond had. Hij wist, dat een machtige coalitie tegen hem zou gevormd worden. En toen hij, na eenige jaren

van onbeslisten strijd, nog vast op den troon te Palermo zat, kon dit hooge verwachtingen bij zijn tijdgenooten gewekt hebben. Dolcino hoopte wel zeker, dat de ghibellijnsch-gezinde vorsten van Duitschland zich om dien niet-ontaarden afstammeling der Hohenstaufen zouden scharen.

Maar hoe kon Dolcino verwachten, dat Frederik de kampioen van de Apostolici en hun geestverwanten zou zijn? Tot die geestverwanten behoorden ongetwijfeld ook de Fraticelli en de Begijnen (ital. Beghini, lat. Bequini) en wij weten, dat deze secten eveneens aan Koning Frederik een groote rol toedachten in de stormachtige tijden, die de komst van den Antichrist zouden voorbereiden [1]). Frederik was den spiritualen wel gunstig gezind en beschermde hen ook, binnen zekere grenzen, maar hij zag er tegen op daardoor in geestelijk conflict met de kerk te komen, waarmee hij al in politieken strijd verkeerde. Maar dit weinige was voor Dolcino en zijn nadere en verdere geestverwanten reeds voldoende om in Frederik den omverwerper der kerkelijke hiërarchie te zien [2]).

Ook Dolcino verwachtte den papa sanctus, dien andere middeleeuwsche vromen den papa angelicus noemden. En nòg wordt hij door menig vroom katholiek verwacht met onuitsprekelijk verlangen [3]).

Hij zal komen na het bloedbad onder de ontaarde geestelijkheid en haar hoofd aangericht. Dolcino verwachtte niets meer van evolutie, van verbetering langs den weg der hervorming. Als zelfs een Franciscus, door zijn bezielend voorbeeld, niet zijn volgelingen had weten te behoeden voor hebzucht en wereldzin, dan kon alleen het zwaard dienst doen.

En de heiligen, die eindelijk ernst maakten met den eisch arm te zijn, moesten niet te lang op de proef gesteld worden! Zijn wensch uitte zich in een profetie: binnen een deel van een menschenleven, immers nog vóór den dood van Frederik, die in 1300 acht-en-twintig jaar was, zou de Antichrist komen. En met hem het eind der wereld.

---

[1]) Men zie voor de Fraticelli: Ehrle in Archiv für Litteratur- und Kirchengeschichte des Mittelalters IV (1888) blz. 156 vlg.; ook Tocco: Studii Francescani, passim; voor de Begijnen: Gui, Practica blz. 274.

[2]) Men zie hierover: M. van Heuckelum, Spiritualistische Strömungen an den Höfen von Aragon und Anjou während der Höhe des Armutsstreites. 1912 (blz. 14 vlg.).

[3]) Men leze de schoone bladzijden, die Fr. Heiler aan dien droom wijdt in zijn hoogst-belangrijk boek: Der Katholizismus, seine Idee und seine Erscheinung (blz. 334 vlg.).

Later zouden deze gedachten en wenschen verder uitgesponnen worden. Nu reeds zag hij ze gerechtvaardigd door de voorschaduwingen in de openbaringen van Johannes.

Hij hechtte een eigenaardige beteekenis aan de engelen der gemeenten, waarover gesproken wordt in de hoofdstukken 1—3 der Apocalyps. De engel van de gemeente van Efeze zou Benedictus zijn met de door hem gestichte orde; de engel van Pergamum paus Sylvester met de geestelijken van dien tijd; die van Laodicéa Dominicus en de orde der Predikheeren; de engel van Sardes, die „in naam leeft, maar toch dood is" verbeeldt Franciscus en de Minorieten, die op de lippen hebben het woord van het nieuwe leven, de armoede, maar het niet in de praktijk brengen. De engel van Smyrna beduidt Gherardo Segalelli, die door de inquisiteurs uit de orde der Dominicanen is gedood; de engel van Thyatira is Fra Dolcino zelf; die van Philadelphia de papa sanctus.

De laatste drie mannen met hun aanhangers vormen de congregatie der Apostolici, die door den eerste is gesticht en uitgebreid, door den tweede uit haar verval is opgeheven, vernieuwd en vergroot, door den derde over de heele wereld door prediking zal worden verbreid, zoodat zij vrucht zal dragen.

Dolcino heeft niet willekeurig de Engelen der gemeenten met de genoemde personen en hun volgelingen vergeleken. Ik bepaal mij tot de laatste drie: en, als contrast, zal ik citeeren, wat gezegd wordt tot den engel van Laodicéa (Dominicus).

Aan den engel van Smyrna (Segalelli) wordt o.a. geschreven: Ik weet uwe werken, en *verdrukking* en *armoede (doch gij zijt rijk)*...... Vrees geen der dingen, die gij lijden zult...... Wees getrouw tot den dood, en ik zal U geven de kroon des levens (Openb. 2 : 9, 10). Aan dien van Thyatira (Dolcino): Ik weet uwe werken, en liefde, en dienst, en geloof, en uwe lijdzaamheid en uwe werken, en dat de laatste meer zijn dan de eerste. Maar ik heb eenige weinige dingen tegen U, dat gij de vrouw Izébel, die zichzelve zegt een Profetes te zijn, laat leven en mijne dienstknechten verleiden, dat ze hoereeren en afgodenoffer eten. (Dolcino zal in de hoer Rome gezien hebben). En hare kinderen zal ik door den dood ombrengen...... *Maar hetgeen gij hebt, houdt dat totdat ik zal komen.* En die overwint en die mijne werken tot het einde toe bewaart, ik zal hem macht geven over de heidenen, *en hij zal ze hoeden met eenen ijzeren staf; zij zullen als pottenbakkersvaten* vermorzeld worden, gelijk ook ik van mijnen Vader ontvangen heb. En ik zal hem de morgenster geven (Openb. 2 : 19—28).

En schrijf aan den Engel der gemeente, die in Philadelphia is (papa

sanctus):...... want gij hebt kleine kracht, en gij hebt mijn woord bewaard en hebt mijnen naam niet verloochend.

Zie, ik geef U eenigen uit de synagoge des Satans......; zie, *ik zal maken dat zij zullen komen en aanbidden voor uwe voeten, en bekennen dat ik U lief heb.* Omdat gij het woord mijner lijdzaamheid bewaard hebt, zoo zal ik ook U bewaren uit de ure der verzoeking, die over de geheele wereld komen zal, om te verzoeken die op aarde wonen. *Zie ik kom haastelijk;* houd dat gij hebt, opdat niemand uwe kroon neme (Openb. 3 : 8—11).

De gehate Predikheeren komen er slecht af (de gemeente der Laodicensen): Zoo dan, omdat gij lauw zijt, en noch koud noch heet, ik zal U uit mijnen mond spuwen. *Want gij zegt: Ik ben rijk, en verrijkt geworden, en heb geens dings gebrek; en gij weet niet dat gij zijt ellendig en jammerlijk en arm en blind en naakt.* (Openb. 3 : 16,17).

De Pauperes Christi zijn arm, maar in werkelijkheid rijk; met de Dominicanen is het tegenovergestelde het geval; de Minorieten brengen hun ideaal van armoede niet in praktijk. Dit is, in weinige woorden saamgevat, het oordeel van Dolcino.

Met de identificatie van de zeven Engelen der gemeenten met de zeven figuren uit de wereld der sancti besluit Dolcino zijn eersten brief. Hij was er zoo vast van overtuigd, dat gebeuren zou wat hij voorspelde, dat hij in zijn brief een soort van weddenschap aanging: werd niet vervuld, wat hij profeteerde, dan zouden hij en de zijnen voor leugenachtig gehouden mogen worden, zijn vervolgers voor waarachtig, en omgekeerd [1]. Maar zijn voorspellingen werden, op den keper beschouwd, alle gelogenstraft. Toch schijnen de onverwachte dood van paus Bonifacius, binnen de drie jaren na de dateering van het eerste rondschrijven, en vooral de omstandigheden, waaronder die plaats greep, het vertrouwen in de profetische gaven van den grooten haeresiarch versterkt te hebben.

De overval te Anagni; het smartelijk sterfbed kort daarna; de razernij der Romeinen, die het Lateraan plunderden, toen de paus, die aan niersteen leed en met den dood kampte, van pijn brulde; zijn dood eindelijk onder een hevig najaarsonweer (11 Oct. 1303), wat, volgens het Romeinsch bijgeloof, een teeken is, dat een geestelijke ter helle vaart [2], dit alles had diepen indruk gemaakt op de tijdgenooten. Wel werd bewaarheid de profetie, die op naam staat van paus Coelestinus

---

[1]) Item, postmodum predicit futura, asserens quod nisi eveniant illa que predicit, que asserit revelata esse sibi a Deo, quod ipse et sui reputentur veraces, et etiam e contra. (Practica blz. 333).

[2]) Davidsohn, Gesch. v. Florenz III, blz. 253—254.

V, en waarin van Bonifacius gezegd wordt: Intrabit ut vulpes, regnabit ut leo, morietur ut canis [1]).

* * *

Dolcino voelde zich niet ontmoedigd en richtte in December 1303 een tweeden brief tot de getrouwen. Hij noemt zich daarin leider der apostolische congregatie. Van degenen die hem bizonder zijn toegedaan noemt hij de boven allen door hem beminde Margherita; verder de broeders Federico da Novara, Albertino Carentino en Valderico da Brescia; ook meer dan honderd mannen en vrouwen, die aan genoemde getrouwen geheel gelijk zijn. Buiten deze uitverkoren schare zegt hij, dat er meer dan vierduizend broeders en zusters van dezelfde congregatie in Italië zijn. Al die geloovigen worden door geen uiterlijken band bijeengehouden, maar slechts door een innerlijken.

Na, als aanvoerder, deze monstering van zijn benden gehouden te hebben, gaat Fra Dolcino over tot een beschouwing van de nu gewijzigde tijdsomstandigheden, op grond waarvan een herziening der onfeilbare profetieën wordt beproefd.

Van de laatste vier pausen, die vóór het ras naderend einde der wereld achtereenvolgens de kerk regeeren, zijn er twee goed, twee slecht. De eerste en de laatste, Coelestinus V en de onbekende vierde, kunnen genade in zijn oogen vinden; de twee middelste, Bonifacius VIII en zijn opvolger niet. Van dien niet met name genoemden, elf dagen na den dood van Bonifacius gekozen, opvolger kon Dolcino nog niet veel weten. Maar het zal voor hem genoeg geweest zijn, dat Nicolaas Boccasini, vóór hij zich Benedictus XI mocht noemen, onder meer twee en een half jaar lang generaal van de gehate orde der Dominicanen geweest was. Als Kardinaal-bisschop van Ostia had hij verder, in de sombere dagen van Anagni, Bonifacius trouw ter zijde gestaan. De papa sanctus kon Benedictus al om deze reden niet zijn, dat hij gekozen was met al de zeventien stemmen van het college der Kardinalen. Van een wonderbare aanwijzing door God was dus geen sprake, te minder waar hij onder zijn kiezers, in de maanden na zijn verheffing, voor hun goede diensten 46.000 goudguldens heeft laten uitbetalen [2]).

In de profetische boeken van het Oude Testament vond Dolcino de geschiedenis der vier pausen voorschaduwd. Op den heremiet Pietro

---

[1]) Ik vond die profetie bij P. Villari: L'Italia da Carlo Magno alla morte di Arrigo VII, blz. 463. Zou Dolcino die profetie van den door hem hooggeachten Coelestinus gekend hebben en mede daarop zijn voorspelling van den smadelijken dood van den zoo gehaten Kerkvorst gebouwd hebben?

[2]) Davidsohn: Gesch. v. Florenz III, blz. 255, onderaan.

da Murrone, die uit zijn kluizenarij bij Sulmona naar een kerk bij Aquila gevoerd was, waar hij geconsacreerd werd en den naam Coelestinus V aannam, later bezweek voor de machinaties van kardinaal Benedetto Gaëtani, den lateren paus Bonifacius VIII, en abdiceerde, heeft betrekking wat wij lezen in Jesaja XXI : 1—7: 1. „Gelijk de wervelwinden uit het Zuiden daarhenen doorgaan, zal hij uit de woestijn komen, uit een vreeselijk land". 7. „En hij (n.l. de wachter op den toren) zag eenen wagen, een paar ruiters, een wagen met ezels, een wagen met kemels, en hij merkte er zeer nauw op, met groote opmerking." Men moet zijn oog wel zeer scherpen om in die wagens met kemels en ezels Bonifacius VIII te zien!

Ook is Coelestinus de Jacob in Obadja, vers 10: „Om het geweld, begaan aan uwen broeder Jacob, zal schaamte U (n.l. Bonifacius) bedekken; en gij zult uitgeroeid worden in eeuwigheid."

Op Bonifacius slaat Obadja vers 4: „Al verheft gij U gelijk de arend, en al steldet gij Uw nest tusschen de sterren, zoo zal Ik U vandaar nederstooten spreekt de Heere." Van belang is de profetie van Zacharia (XI : 17): „Wee den nietigen herder, den verlater der kudde! Het zwaard zal over zijnen arm zijn, en over zijn rechteroog; zijn arm zal ten eenenmale verdorren; en zijn rechteroog zal ten eenenmale donker worden." Met den arm is bedoeld Karel van Valois, die in 1301 den paus te hulp kwam, en met het rechteroog Karel II van Anjou, Koning van Napels, die beiden voor Bonifacius vochten tegen Frederik van Sicilië.

De profeet Jeremia doelt op Benedictus XI, waar hij zegt (49 : 19): „Ziet, gelijk een leeuw van de verheffing der Jordaan, zal hij opkomen tegen de sterke woning; want Ik zal hem in een oogenblik daaruit doen loopen; en wie daartoe verkoren is, dien zal Ik tegen haar bestellen: want wie is Mij gelijk? en wie zou Mij verdagvaarden? en wie is die herder, die voor mijn aangezicht bestaan zou?" De leeuw is Frederik van Sicilië, die in 1304 zal komen om paus en kardinalen te dooden en een einde te maken aan de verdorvenheid van Rome.

Was het gerechtvaardigd, dat Dolcino zulke hooge verwachtingen koesterde van den Koning van Sicilië?

Het was aan Karel van Valois, die voor Bonifacius den Siciliaanschen oorlog tot een voor dezen gewenscht einde moest voeren, niet gelukt om zelfs maar matige successen te behalen. Met een vloot van honderd schepen, hem door den Koning van Napels verschaft, landde hij, in het late voorjaar van 1302 op de Z. W. kust van Sicilië. Reeds de belegering van Sciacca putte de Fransch-napolitaansche troepen uit. Een epidemie onder de paarden verzwakte de slagvaardigheid der ridder-

schap. Frederik wist de guerilla met bekwaamheid te voeren en de proviandeering der vijandelijke troepen te beletten. Dit maakte den Franschen bevelhebber genegen op de vredesvoorwaarden van Frederik in te gaan. Reeds den 29sten Augustus werd de vrede van Caltabellotta gesloten: Sicilië zou aan Frederik blijven, gedurende zijn leven. Hij zou huwen met Eleonore, dochter van Karel II; de kinderen uit dat huwelijk zouden Sardinië of Cyprus krijgen, waarna Sicilië weer aan de Anjou's zou komen.

Voor den paus, die zich beschouwde als den leenheer van Sicilië en een groote macht van krijgslieden en schepen had weten te verzamelen om het kleine, maar dappere Siciliaansche volk te onderwerpen, was de vrede een ontgoocheling. Hij wilde hem voorloopig niet bekrachtigen. Karel van Valois deed hij heftige verwijten, maar vruchteloos. Het verscherpend conflict tusschen Karels koninklijken broeder en den paus, maar vooral het feit, dat Philips, na zijn nederlaag in den Guldensporenslag bij Kortrijk (11 Juli 1302), zijn broeder had teruggeroepen, maakte het voor dezen onmogelijk den strijd langer voort te zetten. De Florentijnen zeiden: „Tot ons is Valois gekomen als vredestichter en hij heeft den oorlog gebracht; naar Sicilië ging hij om krijg te voeren en hij heeft een smartelijken vrede gesloten."

Het huwelijk van Frederik met Eleonore van Anjou werd gesloten in het voorjaar van 1303. De paus kreeg van Frederik gedaan, dat deze hem den leeneed zwoer en beloofde jaarlijks een bepaalde geldsom en honderd gewapende manschappen te zullen leveren. Ook beloofde de Koning van Sicilië zich voortaan Koning van Trinacrië te zullen noemen, opdat de Anjou's den titel van Koning van Sicilië zouden kunnen blijven voeren. Op die voorwaarden bezwoer de paus den vrede (21 Mei 1303). Maar Frederik bleef zich Koning van Sicilië noemen, betaalde nooit zijn 3000 onzen goud en leverde ook nooit zijn jaarlijksch contingent van honderd gewapenden. Wel had Villani recht van een „pace dissimulata" te spreken.

De paus had in werkelijkheid de nederlaag geleden, maar kon er zich bij neerleggen. De Koning van Napels niet. Voor dezen bleef Sicilië een voortdurende bedreiging van zijn Koninkrijk, de natuurlijke bondgenoot van een vijand, die uit het Noorden kwam. De vijandschap duurde voort, niet in de eerste plaats tusschen den paus en Sicilië, maar tusschen de huizen Aragon en Anjou. Voorloopig echter dacht Frederik er niet aan den vrede, die eigenlijk een wapenstilstand was, met wapengeweld te breken. En allerminst was het zijn plan den paus te verjagen of te dooden, zooals Dolcino van hem verwachtte.

Ook in de voorspelling van de groote rol in het drama der laatste

dingen door Frederik II van Sicilië te spelen, was bij Dolcino de wensch de vader der gedachte. Het zou weldra blijken, dat op Benedictus niet de woorden van Ezechiël (7 : 2) toepasselijk waren, die Dolcino meende op hem betrekking te hebben: „Verder, gij menschenkind, zoo zegt de Heere van het land Israëls: Het einde is er, het einde is gekomen over de vier hoeken des lands".

Nadat Bonifacius' opvolger zal zijn gedood, gaat Dolcino verder, zal de papa sanctus op den troon verheven worden. En dan zal verder gebeuren, wat hij in den eersten brief reeds had voorspeld. Maar hij is in den tweeden nauwkeuriger: in 1303 had de beleediging en vervolgens de dood van Bonifacius plaats; in 1304 zullen de kardinalen en de nieuwe paus gedood worden; in 1305 zal de geheele clerus, zoowel seculiere als reguliere, uitgeroeid worden, met uitzondering van de Spirituales van alle orden.

Dolcino wilde te nauwkeurig zijn. Benedictus stierf wel in 1304 (7 Juli), maar geenszins door het zwaard van Frederik van Sicilië, die evenmin den Keizerstitel bleek te ambieeren. Ook werd Benedictus niet door den papa sanctus van Dolcino's droomen opgevolgd, maar, op den 5en Juni 1305, na een sedis vacatio van elf maanden, door den aartsbisschop van Bordeaux, Bertrand du Got, die zich Clemens V noemde en den pauselijken zetel van Rome naar Avignon zou overbrengen. En zóó weinig was Clemens de verwachte papa sanctus, dat hij al spoedig, reeds in 1305, bullen uitvaardigde tegen de Apostolici, welke niet bewaard zijn; wel kennen wij de brieven, in 1306 gericht tot de inquisiteurs van Lombardije, den aartsbisschop van Milaan en diens suffragaan-bisschoppen, en aan Lodewijk van Savoye, heer van Vaud; brieven, waarin de vervolging gelast werd van Dolcino „dat Satanskind", „dien vijand van het menschelijk geslacht", en zijn volgelingen [1]). De dominicaansche inquisiteurs en allen, die hen zullen helpen in het uitroeien der ketterij, spoort Clemens met aandrang tot meerder ijver aan, door aflaat en vergiffenis van zonden te beloven. Nog gespierder is het schrijven, gericht tot den aartsbisschop van Milaan, die aangespoord wordt de hulp in te roepen van Amedeus V van Savoye (1285—1323), in wiens gebied de ketterij sterk verbreid was. De derde brief is gericht tot Lodewijk, heer van Vaud, broeder van Amedeus V, wien op 't hart gedrukt wordt den moedigen kampioenen van het geloof krachtigen bijstand te verleenen.

---

[1]) De brieven zijn alle gedateerd 26 Aug. 1306; ze zijn bewaard in het Additamentum. Op dergelijke brieven, reeds in 1305 geschreven, wordt gezinspeeld in de Historia fratris Dulcini (zie bronnen, onder No. 3) en het Statutum ligae contra Haereticos van 24 Aug. 1305 (bij Muratori).

Wij moeten nu vernemen, hoe het zoover gekomen was, dat de hulp van geestelijke en wereldlijke autoriteiten met zooveel aandrang moest worden ingeroepen tegen Dolcino en zijn aanhangers.

* * *

Dolcino en zijn aanhangers, waaronder Alberto da Cimego uit Trente, ontwikkelden een koortsachtige werkzaamheid, wat vooral blijkt uit de verklaringen van Rolando de Olis voor de inquisiteurs van Bologna. [1]) In deze stad en in Modena had Dolcino heel wat proselieten gemaakt; maar vooral wies het aantal zijner aanhangers in Lombardije, waar het wemelde van ketters van allerlei slag: Waldensen, Patarenen, Katharen en Arnaldisten. In 1303 vinden we Dolcino in de streek van Vercelli, waar hij uit afkomstig was. Ook daar, in Gattinara en Serravalle, Valsesia en Carpentogno breidde het aantal zijner aanhangers zich snel uit. De inquisitie kwam hem op het spoor, de podestà van Vercelli nam maatregelen hem gevangen te nemen. Toen verschool hij zich bij een rijken boer, Milano Sola. Deze gebeurtenissen moeten in 1304 voorgevallen zijn.

Maar in zijn schuilhoek voelde Dolcino zich weldra niet meer veilig. Hij trok zich terug, eerst op den berg Balmuccia, waar hij woningen liet bouwen voor zijn weldra ruim 4000 volgelingen; later op de Parete Calva (thans Varga Monga, op den rechteroever van de Sesia, aan den weg van Varallo naar Alagna). Daar dorst de bisschop van Vercelli, Raniero degli Avogadri, hem niet aanvallen. Vanuit hun versterkte stelling plunderden de Apostolici de lager gelegen plaatsen; zelfs de podestà van Varallo, Brusati, werd gevangen genomen en moest een losprijs betalen.

Maar, toen niets meer te plunderen viel, moesten ze verder terug en verschansten ze zich op den Monte Rebello (of Zebello), niet ver van Trivero. Op dien 1408 M. hoogen berg verschenen ze op den 10en Maart 1306, na een zeer bezwaarlijken tocht door het bergachtige terrein, midden in den strengen winter. Het aantal volgelingen was, door de geleden ontberingen, geslonken tot een duizendtal. Maar hun krijgsmansgeest was niet gedoofd.

Trivero en Mosso kregen nu last van de plundertochten der Apostolici. De troepen, door den bisschop van Vercelli gezonden werden teruggedreven. Dolcino bleek een uitmuntend aanvoerder te zijn. Om zijn positie te versterken, bouwde hij een fort en groef hij een diepen put, een heel eind daarvandaan. Hij bedekte den put met steenen en legde een langen gang aan, welke eveneens met steenen werd bedekt en waar-

---

[1]) Muratori, Appendix V, 16 en 17.

schijnlijk put en fort met elkaar verbond. Daar voelden de belegerden zich wel veilig, maar er begon voedselgebrek te heerschen, daar de belegeraars alle toegangen naar de lager gelegen plaatsen bezet hielden. Toen bedacht Dolcino een list (begin Mei 1306). Hij zeide tot een paar krijgsgevangenen, dat hij den berg met zijn volgelingen ging verlaten, wegens gebrek aan levensmiddelen. Vervolgens sloot hij de gevangenen weer op en liet eenige mannen achter om hen te bewaken. Wèl verliet Dolcino met zijn krijgshaftige getrouwen het fort, maar door een andere poort kwam hij er weer heimelijk in en verborg zich. De achtergebleven bewakers zeiden nu tegen de gevangenen, dat ze, uit berouw over hun zonden, het fort wilden overgeven. De gevangenen werden naar Mosso gestuurd, om dit voornemen aan den aanvoerder der belegeraars mede te deelen. Soldaten beklommen nu wel den berg, maar durfden het fort niet binnengaan uit vrees voor een list. Den heelen nacht bleven ze in hagel en regen boven. Des morgens aanvaardden zij den terugtocht naar Mosso; maar toen kwamen de Apostolici uit het fort te voorschijn en richtten een slachting aan onder de verkleumde manschappen. Velen werden gevangen genomen en eerst na het betalen van hooge losprijzen vrijgelaten. Men kon zich nu ruimschoots van levensmiddelen voorzien. De schrik door deze zware nederlaag veroorzaakt deed de geestelijkheid zich tot den paus wenden. Deze gelastte, in de drie reeds genoemde brieven van 26 Aug. 1306, een kruistocht tegen de Apostolici. Van alle kanten werd nu de Monte Rebello ingesloten; op alle strategisch-gewichtige punten in den omtrek werden bastions en forten gebouwd, maar men durfde geen aanval doen op Dolcino en de zijnen.

Deze trachtte wel door de fortenlinies heen te breken, maar zonder resultaat. Hij bezette ook wel zes andere bergtoppen, waar hij machtige forten liet construeeren, maar de voedselschaarschte nam hand over hand toe. Hierop zinspeelt Dante in den 28en zang van den Inferno, waar Mohammed aan Dante den goeden raad voor Fra Dolcino meegeeft om zich te wapenen en zich van voedsel te voorzien om niet het onderspit te delven:

55. „Or di'a fra Dolcin dunque che s'armi,
tu che forse vedrai il sole in breve,
s'ello non vuol qui tosto seguitarmi;
Si di vivanda, che stretta di neve
non rechi la vittoria al Noarese,
ch'altrimenti acquistar non saria lieve."

Maar de Apostolici konden hun verzet niet langer volhouden. De schrijver van de Historia, tijdgenoot en waarschijnlijk ooggetuige,

zegt: „a nemine expugnari poterant, nec aliquem hominem timebant, dummodo tamen haberent victualia." Doch de victualiën gingen langzamerhand geheel ontbreken; men at paarden- en hondenvleesch, misschien ook wel, zooals de schrijver der Historia zegt, vleesch van aan uitputting gestorven menschen. Toen sloeg de aartsbisschop van Milaan, die de opperleiding had, zijn slag. Op 13 of 23 Maart 1307 werd een verwoede strijd gestreden op de hoogvlakte van Stavello; de ketters werden verslagen. Onder de ongeveer 140 gevangenen bevonden zich: Fra Dolcino, Margherita en Longino da Bergamo. Zij werden in de gevangenis geworpen, in afwachting van de beslissing van den paus. *(Wordt vervolgd).*

AANTEEKENINGEN.

De voornaamste *bronnen* voor de geschiedenis en de leer der Apostolici zijn:

1e. Fra Salimbene's Cronica, uitgegeven door O. Holder-Egger in de M. G. H. SS. XXXII, (zie Index op „Apostoli fratres" en „Gerardinus Segalellus");

2e. de oude commentatoren van Dante's Commedia en wel op Inferno XXVIII, 55 vlg.;

3e. de „Historia fratris Dulcini heresiarche" door een anonymen tijdgenoot van Fra Dolcino geschreven, uitgegeven door Muratori-Segarizzi (nieuwe uitgave) deel IX, 5e stuk, de afleveringen 51 en 56, blz. 3—13;

4e. de „Practica inquisitionis heretice pravitatis" van Bernardus Guidonis (uitgegeven door C. Douais, Parijs 1886), vooral blz. 327 vlg.: „De secta illorum qui se dicunt esse de ordine Apostolorum" waarschijnlijk een schrijven van den inquisiteur B. G. aan den aartsbisschop van Compostella; ook uitgegeven door Muratori-Segarizzi blz. 17—36; wordt gewoonlijk met Muratori „Additamentum" genoemd. Zie verder Index van Douais op „Dulcinus Novariensis" en op „Pseudo-Apostoli". Met vrucht kan geraadpleegd worden Hugo Sachsse: Bernardus Guidonis Inquisitor und die Apostelbrüder. Rostock 1891.

5e. Het proces van Pedro de Lugo (Petrus Lucensis) voor den inquisiteur Bernardus Guidonis, uitgegeven door Limborch: Historia inquisitionis, p. 360 vlg. en door Muratori-Segarizzi blz. 75—78.

6e. De bullen van paus Clemens V, op Dolcino betrekking hebbende (bij Muratori).

7e. Het proces der Wilhelmieten, Muratori blz. 51—52.

8e. De „acta sancti officii Bononie," voor zoover daarin sprake is van de Apostolici (Muratori blz. 53—73);

9e. Het „processo Trentino," eerst door Segarizzi uitgegeven in het Tijdschrift „Tridentum" 3e jaargang; vervolgens, voor zoover het van

belang is voor de Apostolici, in zijn nieuwe uitgave van het genoemde deel van Muratori, blz. 79—90.

Over deze bronnen en enkele andere gegevens, zie de uitvoerige „Prefazione" van Segarizzi.

Van *studies* over de Apostolici zijn thans nog van belang: *Tocco*, Gli Apostolici e fra Dolcino, in Archivio storico italiano, serie V*a*, vol. XIX, 1897, pag. 241—275; van denzelfden: Nuovi documenti sui moti ereticali tra la fine del secolo XIII e il principio del XIV, in Arch. Stor. ital. serie V, vol. XXVIII, 1901; de Prefazione van *Segarizzi;* het hoofdstuk over Dolcino in „I nostri protestanti" van *E. Comba*, deel I, blz. 301 vlg. (Firenze 1895); *G. Volpe*; Movimenti religiosi e sette ereticali, blz. 113 vlg.

DE GIROBANKEN VAN GENUA, VENETIË EN HAMBURG

DOOR

DR. J. G. VAN DILLEN.

Het giroverkeer, dat zoowel het papieren als het metalen ruilmiddel overbodig maakt, is ongetwijfeld het meest volmaakte betalings- en verrekeningssysteem, dat denkbaar is. Nationaal en internationaal is het nog voor groote uitbreiding vatbaar. Het is bekend dat het girowezen reeds betrekkelijk oud is. Zoowel uit economisch als uit historisch oogpunt is het dus stellig de moeite waard om in het kort de geschiedenis van dit stelsel na te gaan, waarbij uit den aard der zaak ook de ontwikkeling van het bankwezen ter sprake zal komen [1]).

Men hoort dikwijls beweren, dat in de Oudheid reeds een uitgebreid giroverkeer heeft bestaan. Evenwel komt men tegenwoordig meer en meer terug van de vroeger door niet-economisch geschoolde historici als Mommsen, Eduard Meyer e. a. zoo ijverig gepropageerde opvatting, dat in economisch opzicht de Oudheid een periode van ontwikkeling zou hebben gekend, die met het moderne leven in velerlei opzicht te vergelijken zou zijn. Volgens Eduard Meyer kunnen we ons het Athene van Pericles „niet modern genoeg" voorstellen. Wanneer men echter het op de nieuwste gegevens gebaseerde boekje van prof. H. Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd, ter hand neemt, krijgt men een gansch ander beeld voor oogen. Zoo blijken o. a. de „bankiers", wier bedrijf zoo modern werd voorgesteld, slechts bescheiden geldwisselaars en pandhuishouders te zijn geweest!

In de in economisch opzicht nog zeer primitieve maatschappij van het oude Griekenland was voor giroverkeer geen plaats. Wel vervulden echter de geldwisselaars of trapezitai — aldus genoemd naar de tafel, waarop zij het geld uittelden — een belangrijke functie in het

[1]) Vgl. *Paul Ståhler*, Der Giroverkehr, seine Entwicklung und internationale Ausgestaltung. *Ch. F. Dunbar*, Chapters on the theory and history of banking. Zie ook in het Handwörterbuch der Staatswissenschaft (4e Aufl. 1924) de artikelen van Laum en Ehrenberg.

geldverkeer. Wegens het vele slechte geld, dat in omloop was, verrichtte men betalingen gaarne ten overstaan van een deskundige. De onveiligheid der lichtgebouwde huizen gaf aanleiding, dat velen hun geld aan een trapezites in bewaring gaven. Doch betalingen hadden steeds plaats in baar geld, waartoe gewoonlijk beide partijen zich begaven naar het huis van den trapezites of naar zijn tafel op de markt. „Van een vorm van geldverkeer" — zegt Bolkestein — „waarbij de betrokken partijen beide bij eenzelfden trapezites geld in bewaring gegeven zouden hebben en een verrekening dus uitsluitend door overschrijving in diens boeken kon plaats hebben, is ons geen enkel voorbeeld overgeleverd". Ook een Duitsch deskundige, Bernhard Laum, komt tot de conclusie: „von Kontokorrent, Giroverkehr u.s.w. kann nicht die Rede sein" [1]).

De Romeinsche argentarius was stellig een veel belangrijker personage dan de Grieksche trapezites. Handel en geldverkeer konden in het Romeinsche wereldrijk ongetwijfeld tot grootere ontwikkeling komen dan in de kleine Grieksche stadstaten. Toch moet men zich ook het Romeinsche bankwezen niet te modern voorstellen. De argentarii verleenden immers in hoofdzaak nog slechts consumptief crediet [2]). Wel echter vervulden de argentarii een belangrijke functie in het betalingsverkeer, terwijl hun boekhouding veel beter was ingericht dan die der trapezitai. Het is dus niet onmogelijk, dat soms betalingen door overschrijving in de boeken dezer bankiers bewerkstelligd werden. Men vindt in de oude literatuur inderdaad soms wendingen, die hierop duiden [3]). Doch juist het feit, dat hieromtrent slechts enkele vage aanduidingen voorkomen, toont wel aan, dat ook in Rome geen giroverkeer van groote beteekenis heeft bestaan [4]).

Tot voor kort werd algemeen aangenomen, dat de Romeinsche cultuur in het tijdperk der volksverhuizing nagenoeg geheel verloren is gegaan en dat in de vroege Middeleeuwen de ontwikkeling als

---

[1]) Handwörterbuch der Staatswissenschaft. Art. Bankwesen im Altertum.

[2]) Vgl. *Salvioli*, Der Kapitalismus im Altertum.

[3]) *Stähler* p. 6.

[4]) Van veel meer beteekenis is het giroverkeer in het oude Egypte geweest. Daar heeft zich n.l. tijdens de Ptolemaeën, toen graan als ruilmiddel werd benut, de staatskorenadministratie tot een centraal verrekeningsinstituut ontwikkeld, dat ook voor particulieren betalingen door overschrijving in de boeken verrichtte. Door talrijke vondsten van overwijzingen en chèques wordt dit buiten twijfel gesteld. Vgl. het bovengenoemde artikel van *Laum* en het daar aangehaalde boek van *Preisigke.* Intusschen staat dit Egyptische girowezen toch blijkbaar niet in verband met de Europeesche cultuurontwikkeling en is dus voor ons onderwerp van minder belang.

’t ware weer van voren af begonnen is. De bekende Oostenrijksche historicus Alfred Dopsch heeft echter in werken [1]), die van groote kennis getuigen, trachten aan te toonen, dat de continuiteit veel grooter is geweest dan men tot dusverre vermoedde. Hoe dit echter zij, in elk geval is het bankwezen in de vroege Middeleeuwen toch niet van groote beteekenis geweest. Waarschijnlijk is het beperkt gebleven tot het wisselen van geld en het verschaffen van consumptief crediet op onderpand van goederen. In het tijdperk der Kruistochten begint dat echter te veranderen, althans in Italië, dat in economisch opzicht van het verkeer der kruisvaarders zeer heeft geprofiteerd. De wisselaars der Italiaansche steden gaan deposito’s aannemen en crediet verleenen aan den handel; zij worden dus inderdaad bankiers. Op den duur ontstaat een zekere differentiatie. In Genua worden sinds de 14de eeuw de bancherii onderscheiden van de bancharoti, de wisselaars, en evenzeer van de usurarii, de pandhuishouders. Hetzelfde geschiedt in Venetië. Overigens beperkt het bedrijf van den bancherius zich volstrekt niet tot bankzaken in den modernen zin des woords; hij drijft ook goederenhandel. De bancherii zijn trouwens ook niet alleen uit de wisselaars voortgekomen; menig rijk koopman onderneemt tevens geld- en credietzaken en wordt aldus geleidelijk tot bankier.

De Italiaansche bancherii hebben in alle grootere handelsplaatsen vertegenwoordigers en kunnen dus voor de kooplieden overal betalingen verrichten. In verband met de moeilijkheden van het transport van geld vervult de wissel in de latere Middeleeuwen reeds een belangrijke functie, al blijven disconto en endossement nog tot de 17de eeuw onbekend. Een zekere vorm van acceptcrediet komt soms ook voor, evenals beleening van goederen en van aandeelen der stedelijke schulden [2]).

Hoe vreemd het in verband met het kerkelijk renteverbod ook moge schijnen, het is een feit, dat de Italiaansche bankiers hun opkomst voor een niet gering deel aan den paus te danken hebben gehad. De pauselijke Curie had n.l. hun hulp noodig voor het overmaken der gelden, die de Christenheid van geheel Europa contribueerde; de Paus betoonde zijn dankbaarheid, zooals Ehrenberg het uitdrukt, „indem er

---

[1]) *A. Dopsch*, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. Idem, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Groszen.

[2]) Althans in Genua. Vgl. *H. Sieveking*, Genueser Finanzwesen II, p. 49.

ihnen half die Juden aus den oberen Schichten des Geldgeschäfts zu drängen" [1])

De kapitaalkracht der Italiaansche bankiers veroorloofde hun reeds in de 14de eeuw aan de koningen van Frankrijk en Engeland groote bedragen voor te schieten. Op den duur is echter de eigenaardige opvatting, die sommige vorsten hadden van hun verplichting om af te lossen en rente te betalen, voor menigen bankier noodlottig geworden! In het Florentijnsche huis der Medici bereikte de Italiaansche geldmacht tegen het einde der Middeleeuwen haar hoogtepunt.

Het is waarschijnlijk, dat in de 14de eeuw het betalen door overschrijving in de steden van Noord-Italië reeds een gebruikelijke methode was. Zoolang echter meerdere groote en kleine banken zonder verband naast elkander bestonden, bleef uit den aard der zaak de mogelijkheid tot betalen per giro toch vrij beperkt. Voor een goed functioneerend giroverkeer is centralisatie noodig. Deze centralisatie van het betalingsverkeer is in Italië het eerst in Genua tot stand gebracht.

Genua. Banco di S. Giorgio. De geringe soliditeit van den met schulden overladen staat Genua — de groote Italiaansche steden vormden ieder een staat op zichzelf — heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van organisaties der schuldeischers, de z.g. *compere*. De crediteuren van elke staatsleening vormden sindsdien een aparte organisatie, waaraan de staat de heffing van zekere inkomsten, meestal indirecte belastingen, overliet. In het begin der 15de eeuw heeft Genua een unificatie en conversie der verschillende leeningen bewerkstelligd. Hieruit is de *Casa di S. Giorgio* ontstaan, aan welke instelling onderscheidene staatsinkomsten, o. a. het belangrijke zoutmonopolie, werden verpand. Sieveking, de geschiedschrijver der Casa, omschrijft het karakter van dit lichaam aldus: „eine Organisation der zum grossen Teile aus Zwangsanleihen herrührenden Gläubiger des Genuesischen Staates, eines jener dem Mittelalter eigentümlichen Gebilde, welche bei der Schwäche der Staatsgewalt einen Teil der staatlichen Funktionen übernahmen" [2]). De uit te keeren

---

[1]) Handwörterbuch der St.w., art. Die Banken vom 11. bis zum 17. Jahrhundert.

[2]) *Heinrich Sieveking*, Genueser Finanzwesen, II. Die Casa di S. Giorgio. Mohr, Freiburg, 1899.

Geheel verouderd is het werk van *A. Wiszniewski*, La méthode historique appliquée à la réforme des banques, histoire de la banque de Saint George de Gênes (Parijs, 1862). W. schreef ten tijde van den ondergang van het „Crédit mobilier" te Parijs. Hij beschouwde de Casa di S. Giorgio als het eerste crédit mobilier!

interest zou 7 % bedragen; daar de aan de Casa overgedragen inkomsten daartoe echter niet voldoende waren, hebben de rechthebbenden zich nagenoeg steeds met een veel lagere rente moeten vergenoegen.

In 1408 verkreeg de Casa di S. Giorgio ook het recht een bankbedrijf op te richten. De Casa, die door haar betrekkingen met de houders der staatsschuld en met de belastingpachters op zichzelf reeds een geldinstituut van beteekenis was, ontwikkelde zich nu snel tot een bank, die — hoewel ze als zoodanig geen monopolie bezat — toch spoedig alle andere banken van Genua boven het hoofd groeide. Terwijl oorspronkelijk één boek voldoende was om de girorekeningen te bevatten, waren hiervoor sinds 1424 twee en van 1428 af zelfs drie boeken noodig [1]). De regeering heeft de stichting dezer bank bevorderd in de verwachting van de nieuwe instelling partij te kunnen trekken ter verbetering van het zeer verwarde geldwezen. Ten gevolge van slijtage, besnoeiing en ook wel van knoeierij bij den aanmunt was er n.l. veel slecht, minderwaardig klein zilvergeld in omloop. Het gevolg was, dat de goede gouden munten — de goudgulden (fiorino of florenus) en de ducaat— steeds hooger opgeld deden; de fiorino, die in de 13de eeuw 16 soldi had gegolden, steeg in de volgende eeuw tot 25 en bereikte in de eerste jaren der 15de eeuw een koers van meer dan 30 soldi. Het metaalgehalte van de lira (van 20 soldi of 240 denarii) — die niet werd aangemunt, doch uitsluitend rekenmunt was — daalde dus voortdurend. Algemeen schreef men in Genua — evenals men dat twee eeuwen later in analoge omstandigheden in onze Republiek zou doen — den agio der gouden munten aan de hebzucht der bankiers toe. Ongetwijfeld hebben deze van de geldverwarring geprofiteerd door het goede geld achter te houden, doch het behoeft wel geen betoog, dat deze handelwijze, al heeft zij het kwaad verergerd, toch niet als de eigenlijke oorzaak kan gelden. Men vraagt zich met eenige verbazing af, hoe 't mogelijk is, dat dit toenmaals niet werd ingezien. De verklaring zal wel hierin gezocht moeten worden, dat men zich niet in staat gevoelde om de werkelijke oorzaken afdoende te bestrijden en daardoor van zelf alle opmerkzaamheid op secundaire factoren en op kleine hulpmiddelen richtte [2]). — Hoe dit zij, men begon met wettelijk den koers van den fiorino op 25 soldi te fixeeren en afwijking hiervan op zware straffen te verbieden. Het eenige gevolg was echter slechts, dat de florenus auri

[1]) Deze boeken zijn nog in het archief van Genua aanwezig. Vgl. *Sieveking*, p. XIII. Aan een bewerking van dit cijfermateriaal heeft S. zich echter niet gewaagd.

[2]) Bij de moderne valutaverwarring ziet men trouwens veelal hetzelfde. Bij elke nieuwe duikeling van den Franschen of Belgischen franc zijn in de eerste plaats maatregelen tegen de speculanten genomen!

van 25 s. tot een rekeneenheid werd, terwijl de koers van den werkelijken florenus in auro gedurende de eerste helft der 15de eeuw tot 45 s. steeg [1]). Toen de wet onmachtig bleek, kwam men op het denkbeeld — men lette op de frappante analogie met hetgeen aan de oprichting der Amsterdamsche Wisselbank is voorafgegaan! — om van overheidswege een bank te stichten, die zich streng aan het wettelijk munttarief zou houden. Zoo is de geldverwarring dus één van de voornaamste motieven geweest voor de oprichting van de Bank van St. George, die weliswaar geen zuivere staatsbank was maar hierop toch sterk geleek.

Het goede voorbeeld van de Banco di S. Giorgio bleek echter al spoedig niet voldoende te zijn om den koers van den fiorino te stabiliseeren. Heeft het bankgeld, als gevolg van de verdere koersstijging van den fiorino, zelf ook opgeld gedaan? Het is zeer waarschijnlijk, hoewel Sieveking er geen melding van maakt. Lang heeft dit echter in alle geval niet geduurd, want de directie der Bank is er al spoedig tot overgegaan om, zij het ook op eenigen afstand, den gewonen koers van het goudgeld te volgen.

Ook nog op een andere wijze heeft de Staat van de nieuwe bank willen profiteeren. Deze werd n.l. verplicht om zoowel aan den Staat als aan de belastingpachters crediet op korten termijn te verschaffen. Ook hierbij treft de analogie met de geschiedenis van andere girobanken. Maar in Genua is men zóó onvoorzichtig te werk gegaan, dat reeds binnen betrekkelijk korten tijd de Bank in onoverkomelijke financieele moeilijkheden verkeerde. Toen de regeering in het jaar 1444 de Casa voor de keuze stelde om òf den koers van den fiorino op 42 s. te fixeeren òf de bankconcessie te verliezen, koos zij dan ook het laatste.

De girobank heeft dus slechts van 1408 tot 1444 bestaan. Als orgaan voor de administratie der staatsschuld van Genua bleef echter de Casa di S. Giorgio een zeer belangrijke functie vervullen, waarbij zij zelfs geruimen tijd met het bestuur der koloniën (Cyprus, Corsica enz.) belast is geweest.

Ongeveer anderhalve eeuw later, in 1586, is evenwel de girobank weer herleefd [2]). De nieuwe Banco di S. Giorgio nam in den beginne slechts enkele, bepaalde munten in deposito; sinds 1675 werden echter de rekeningen in lires di moneta corrente gehouden. Het geldwezen verkeerde echter ook te dien tijde in Genua weder in een zeer slechten

---

[1]) Evenals men in onze Republiek in de 17de eeuw rekende in Carolusguldens van 20 stuivers, terwijl de nog slechts zelden voorkomende werkelijke Carolusgulden 35 en meer stuivers waard was.

[2]) Misschien in verband met het feit, dat men sinds 1584 te Venetië bezig was met de voorbereiding van een dergelijke bank.

toestand, zoodat de goede geldstukken voortdurend in koers stegen. Daar de Bank zich aan de wettelijke tarifeering der munten moest houden, begon het bankgeld opgeld te doen. In 1741 bereikte de koers van de lira di banco met een agio van 18½ % zijn hoogsten stand. Een poging om den agio op 15 % te fixeeren mislukte natuurlijk.

Het behoeft wel nauwelijks gezegd te worden, dat ook de nieuwe bank aan den Staat crediet verleende, dat echter geruimen tijd binnen behoorlijke grenzen bleef. Toen evenwel in 1746 Genua door het Oostenrijksche leger met plundering bedreigd werd, moest deze door opbrenging van een zeer hooge schatting worden afgekocht. Waar had men de middelen daartoe anders kunnen vinden dan in de Bank van St. George? De Bank, aldus van haar fonds beroofd, kwam nu in miscrediet. In plaats van opgeld te doen, zonk het bankgeld beneden pari. Al heeft op den duur het bankgeld zijn waarde weer herkregen, toch heeft de Bank zich van dezen slag nooit geheel kunnen herstellen. In den revolutietijd, in 1797, is de geheele Casa di S. Giorgio, én als bank én als administratie der staatsschuld, opgeheven. Wel zijn later nog diverse pogingen tot herstel gedaan, doch zonder veel succes; in 1815 heeft eindelijk de definitieve opheffing plaats gehad.

Een bijzonderheid van de Bank van St. George, die de aandacht verdient, is, dat zij in de 18de eeuw *biglietti* of *fedi di credito* aan haar rekeninghouders placht uit te geven, aanwijzingen op hun tegoed, welke door endossement konden worden overgedragen. Na inlevering door den houder volgde overschrijving op diens rekening. Hierdoor was dus in Genua niet, zooals elders, voor een overschrijving de persoonlijke verschijning van den rekeninghouder of diens procuratiehouder noodig [1]). De fedi di credito circuleerden bovendien als een algemeen geliefd betaalmiddel [2]).

Venetië. Banco di Rialto. Banco del Giro.

De lotgevallen van de Bank van St. George zijn leerrijk en interessant, maar toch moet erkend worden, dat Venetië in de geschiedenis

---

1) Althans in de tweede helft der 18de eeuw. Volgens John Law was in zijn tijd het persoonlijk verschijnen nog een vereischte.

2) *Sieveking* zegt van deze biglietti of fedi nog het volgende: „Sie hatten ursprünglich eine gewisse Aehnlichkeit mit unseren Checkbüchern oder mit gekreuzten Checks; aus einfachen Depositalscheinen entwickelten sie sich zu einem Mittelding zwischen Checks und Banknoten, näherten sich in ihrem Wesen schlieszlich mehr den letzteren" (p. 217). Zij zijn dus wel te onderscheiden van de recepissen der Amsterdamsche Wisselbank, die niet op een tegoed in rekening-courant doch op bepaalde, door de Bank beleende muntsoorten betrekking hadden.

van het bankwezen een belangrijker plaats inneemt dan Genua [1]). Geen wonder, want in de latere Middeleeuwen overtreft Venetië haar oude rivaal verre, zoowel in economische als in politieke beteekenis.

In het begin der 14de eeuw — preciezer gezegd: tusschen 1270 en 1318 [2]) — hebben in Venetië de geldwisselaars zich tot bankiers ontwikkeld. Intusschen moet men zich dit bankbedrijf der 14de—16de eeuw niet al te modern voorstellen. De Venetiaansche bankiers van dien tijd namen op vrij groote schaal deposito's aan; ongetwijfeld hebben zij met de aldus verkregen middelen credieten verleend, hoewel dit door het geldende renteverbod bemoeilijkt werd. Doch hun voornaamste en meest winstgevende werkzaamheid was blijkbaar de exporthandel. Als gevolg van deze wijze van geldbelegging waren de middelen dezer banken allerminst liquide. De buitenlandsche handel bleek bovendien een riskant bedrijf te zijn, dat soms groote verliezen medebracht. Moeilijkheden bij de uitbetaling der deposito's bleven dan ook niet uit. In verband hiermede werd in 1374 het handeldrijven in een groot aantal artikelen aan de bankiers verboden; het betrof blijkbaar goederen, waarvan de handel een riskant en speculatief karakter droeg. Evenwel is dit verbod later herhaaldelijk beperkt en verzacht. In 1403 werd een eigenaardige verordening uitgevaardigd; deze bepaalde, dat de bankiers niet meer kapitaal in den buitenlandschen handel mochten beleggen dan anderhalf maal het bedrag, dat zij aan den Staat hadden voorgeschoten. Ook dit voorschrift wordt gemotiveerd met de overweging, dat de bankiers met de bij hen gedeponeerde gelden exporthandel drijven en dat dit groot gevaar voor de deponenten medebrengt.

Van voorschotten aan den Staat wordt in vele Venetiaansche

---

[1]) Over de geschiedenis der Venetiaansche banken in de Middeleeuwen bestaat een belangrijke bronnenpublicatie: *Elia Lattes*, La libertà delle banche a Venezia dal secolo XIII al XVII secondo i documenti inediti del R. Archivio dei Frari con duo orazioni contre e per la libertà e pluralità delle banche pronunciate negli anni 1584—1587 dal senatore Veneziano Tommaso Contarini. Milano 1869. Een aanvulling is gegeven door *Francesco Ferrara* in het Archivio Veneto tomo 1, 1871: Documenti per servire alla storia di banchi Veneziani. Zie ook zijn artikelen in de Nuova Antologia, vol. XVI: Gli antichi banchi di Venezia.

Op grond van deze uitgaven publiceerde *Erwin Nasse* een belangrijk artikel in de Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Band 34 (1879), getiteld: Das Venetianische Bankwesen im 14., 15. und 16. Jahrhundert. Eveneens op de genoemde bronnenpublicaties berust de studie van *Charles F. Dunbar*, The Bank of Venice, in Quarterly Journal of Economics, vol. VI (1892).

[2]) In een verordening van 1318 wordt n.l. het ontvangen van deposito's als een regelmatige werkzaamheid der campsores (wisselaars) beschreven, terwijl dit in een verordening over het wisselaarsbedrijf van 1270 nog niet wordt genoemd. *Dunbar*, Q. J. VI p. 311.

documenten van dien tijd gewag gemaakt [1]). Het betrof blijkbaar crediet op korten termijn, waarvoor geen rente werd vergoed. Deze credietverleening is soms zeer aanzienlijk geweest en heeft natuurlijk tot het gebrek aan liquiditeit der banken bijgedragen; als voornaamste oorzaak der betalingsmoeilijkheden noemen de voorhanden documenten echter steeds den buitenlandschen handel.

Wanneer precies de Venetiaansche depositobanken een giroverkeer hebben ingevoerd, is niet bekend. Men mag wel aannemen, dat dit in de 14de eeuw is geschied. In documenten der 16de eeuw wordt het een eeuwenoude practijk genoemd. In den regel geschiedde de overschrijving in de bankboeken in tegenwoordigheid van beide partijen; in een wet van 1526 wordt dit uitdrukkelijk voorgeschreven. Van het berekenen van provisie wordt geen melding gemaakt; het gireeren geschiedde dus blijkbaar kosteloos.

Credietverleening in rekening-courant was in de 15de en waarschijnlijk ook reeds in de tweede helft der 14de eeuw in Venetië zeer gebruikelijk. Een verordening van 1421 verbiedt uitdrukkelijk aan de bankiers om op de rekeningen hunner cliënten bedragen te crediteeren, die deze niet in contanten hebben gedeponeerd. Op den duur is het verbod echter niet gehandhaafd. In de 16de eeuw had dit blanco crediet, waarvoor — naar het schijnt — geen rente werd berekend, zoo'n omvang verkregen, dat het één der voornaamste oorzaken was geworden voor de verlegenheid, waarin de banken toen verkeerden. Senator Contarini zegt in een beroemde rede (1585), na geconstateerd te hebben, dat de bankiers hun kapitaal gebruiken voor handel op de Levant en met het Westen, voor aankoop van graan en voor wisselzaken: „Bovendien heeft de bankier gelegenheid zijn vrienden in hun behoefte aan geld te helpen en zich nieuwe te verwerven, en dat zonder geld uit te geven, alleen door een korte aanteekening in zijn boeken". Even later constateert dezelfde redenaar: „Zonder moeite, met een enkele pennestreek, door in hun boeken twee regels te laten schrijven, kunnen de bankiers groote geldsommen scheppen" [2]). Wat men later in Amsterdam als „overdisponeeren" betitelde

[1]) Nasse zegt hiervan (p. 341): „Bei diesen Vorschüssen war es zum Theil gewiss weniger die Geldnoth als die Zahlung durch Wechsel an fremden Orten, welche die Republik nöthigte die Hülfe der Banken zu suchen. Aber es kommen auch zahlreiche Darlehen in baarem Gelde für die verschiedensten Zwecke vor, für Rüstungen, Getreide-ankäufe u. s. w., zum Theil in lächerlich kleinen Beträgen, die auf grosse Ebbe in den Staatskassen und üble finanziellen Verlegenheiten schliessen lassen."

[2]) Elders zegt Contarini nog uitdrukkelijk, dat de kooplieden veel grootere sommen laten overschrijven dan zij in contanten hebben ingebracht (Nasse, p. 339).

— d.w.z. het gireeren, door rekeninghouders, van grootere sommen dat hun tegoed bedraagt —, was dus in Venetië een algemeen gebruik.

Uit een en ander blijkt ten duidelijkste, dat aan de eerste eisch voor goed-ingerichte depositobanken, liquiditeit van belegging, in Venetië niet was voldaan. De gevolgen bleven niet uit. Zoolang de handel floreerde, liepen de zaken wel, maar bij den geringsten tegenslag ging het mis; dan moesten de banken haar betalingen staken en waren faillissementen aan de orde van den dag. Zoo heerschte er in den winter van 1498/99 een ware paniek op de Rialto; twee groote bankhuizen (Garzoni en Lippomani) failleerden en een derde (Pisani) kon zich slechts met de grootste moeite staande houden.

In de 16de eeuw kwamen de bankfaillissementen steeds vaker voor, hetgeen waarschijnlijk in verband staat met den algemeenen economischen achteruitgang der stad door de verschuiving in het wereldverkeer.

Wegens hun slechte kaspositie namen de Venetiaansche bankiers allerlei trucs te baat om uitbetaling van deposito's te verschuiven of te voorkomen. Zij beperkten den tijd, dat de banken voor uitbetaling open waren, zooveel mogelijk; zij weigerden overschrijving aan personen, van wie vermoed wordt, dat zij hun tegoed in contanten zouden opvragen; en wanneer zij uitbetaalden, geschiedde dit in slecht, minderwaardig geld. Het gevolg hiervan was, dat de bankdeposito's in waarde lager werden geschat dan contant geld; in 1526 bedroeg de disagio zelfs 20 %.

In verband hiermede is in verloop van tijd de borgtocht, die de bankiers — reeds van den tijd af, dat zij nog uitsluitend wisselaars waren (1270) — moesten stellen, telkens verhoogd. Bovendien moesten zij om de drie jaren verlenging der concessie aanvragen. Voorts werden in 1524 drie proveditori sopra banchi benoemd, die voor de handhaving eener nieuwe, strenge verordening zorg zouden dragen [1]); een paar jaren later werd zelfs bepaald, dat jaarlijks voor elke bank een dergelijke proveditore zou worden aangesteld. In het tijdvak 1531—1578 wisselde het aantal proveditori tusschen 2 en 6; een cijfer, dat dus ook een aanwijzing geeft voor het aantal der tegelijkertijd bestaande girobanken. Het staatstoezicht diende vooral om prompte uitbetaling der saldo's in goed geld te waarborgen. Bij klachten hierover konden de proveditori van hun recht tot inzage der boeken gebruik maken en konden zijzelf voor rekening der betrokken bank

---

[1]) Ook in de 15de eeuw had reeds een zeker staatstoezicht op de banken bestaan.

de opgevraagde saldo's uitbetalen, waarvoor zij een kas hadden, die uit bijdragen der banken was gevormd. Bovendien was de betreffende bank in zoo'n geval ook nog een boete verschuldigd.

Terwijl aldus eenerzijds het staatstoezicht steeds strenger werd, kwam men er anderzijds toe het giroverkeer van overheidswege te begunstigen. Sinds 1526 mocht betaling eener schuld per giro niet meer geweigerd worden, tenzij uitdrukkelijk een andere wijze van betaling bedongen was.

Zoo werd dus op tweeërlei wijze het terrein geëffend voor het denkbeeld van socialisatie der girobanken. Het geruchtmakende faillissement van het bankhuis der Pisani (1584) was de genadeslag voor het particuliere bankwezen in Venetië. Nog in hetzelfde jaar nam de Senaat het voorstel aan tot stichting eener staatsbank, wier fonds nooit zou worden aangetast, terwijl aan de rekeninghouders niet zou worden toegestaan over meer te beschikken dan zij in contant hadden ingebracht. Deze wet verwekte evenwel groote oppositie, zoodat zij onmiddellijk weer is ingetrokken. Daarop vonden in den Senaat opnieuw beraadslagingen plaats, bij welke gelegenheid twee redevoeringen zijn gehouden, die door Lattes, die ze in extenso in zijn publicatie heeft opgenomen, terecht „un monumento preziosissimo dell' antica letteratura economica" worden genoemd. Volgens Lattes zijn beide redevoeringen — de één pro, de ander contra de staatsbank — door senator Contarini gehouden, die dus als referent der tegenstrijdige meeningen zou zijn opgetreden. Dunbar neemt echter, zonder zijn redenen hiervoor te noemen, aan, dat de contra-rede van een anderen, ongenoemden senator afkomstig is.

Van beide redevoeringen geeft Nasse een uitvoerig overzicht. De contra-rede gaat uit van de stelling, dat het den vorst of de overheid niet betaamt om handel te drijven. Tweeërlei taak heeft de overheid: regeeren en oorlog voeren; neemt zij andere zaken ter hand, dan verliest zij haar majesteit. Nu reeds klagen buitenlandsche vorsten, als zij met de Republiek in contact komen, dat zij met kooplieden te maken hebben; hoeveel grooter zal die geringschatting worden, wanneer men verneemt, dat de Republiek werkelijk een handelszaak gaat ondernemen! Want men zal natuurlijk denken, dat de Staat met de gedeponeerde gelden handel wil drijven, evenals de particuliere bankiers hebben gedaan. De oprichting eener staatsbank brengt, naar de redenaar verzekert, geen enkel voordeel doch wel meer gevaar mede. Het is zoo gemakkelijk en verleidelijk zichzelf en zijn vrienden met een enkele pennestreek geld te kunnen verschaffen! Aan die verleiding hebben de particuliere bankiers geen weerstand kunnen bieden, terwijl

het toch hun eigen geld betrof; hoeveel grooter is echter het gevaar nog, wanneer het staatsgeld (danaro publico) betreft. Het meest vreest de redenaar echter, dat aantasting van het bankfonds langen tijd geheim kan blijven, maar juist in oorlogstijd bekend zal worden en dan het staatscrediet ernstig zal schokken. — Voor de kooplieden zal de geprojecteerde bank van weinig nut zijn, daar zij van de particuliere banken juist het meeste voordeel hadden door de credietverleening. Bovendien, in geen enkelen anderen staat komt een dergelijke openbare bank voor. De Senaat zal dus verstandig doen door van deze nieuwigheid af te zien. Dan zullen energieke mannen opnieuw private banken oprichten.

De andere rede vangt aan met een lofrede op het in Venetië gebruikelijke betalingssysteem. Er zijn slechts twee steden, zegt Contarini, die, wat handel en geldverkeer betreft, met Venetië te vergelijken zijn: Lyon en Antwerpen. In Lyon zijn twee ambtenaren er mede belast om op gezette tijden de boeken der kooplieden, die met elkander hebben af te rekenen, te controleeren, de wederzijdsche vorderingen te compenseeren en vast te stellen hoeveel nog in contanten betaald moet worden. In Antwerpen pleegt een debiteur zijn schuld te voldoen met een aanwijzing (assignatie) op een van zijn eigen debiteuren; deze geeft dan vaak weder een assignatie op een ander; dit gaat zoo door, tot er eindelijk een gevonden wordt, die in contanten betaalt. Hoeveel eenvoudiger is echter het Venetiaansche giroverkeer! De redenaar betoogt dan hoeveel gemak deze betalingswijze verschaft vergeleken met betaling in contant geld, dat veelsoortig en dikwijls minderwaardig is; hij wijst er voorts op, dat uit de boeken der girobanken gedane betalingen met zoo groote zekerheid bewezen kunnen worden. — Private banken, verzekert Contarini, kunnen nooit volkomen soliede zijn. Want zij worden niet opgericht om de deposito's eenvoudig te bewaren doch om daarmede zaken te doen, die veelal van riskanten aard zijn. Hoe kan voorts een particuliere bankier de verzoeking weerstaan zijn handelsvrienden bedragen goed te schrijven, waarvoor hij geen fonds in handen heeft? Daardoor komen de banken in moeilijkheden. Van de 103 banken, waarvan men in Venetië heugenis heeft, zijn er wel 96 met een bankroet geëindigd. Doch ook zoolang de particuliere banken wel soliede zijn, schaden zij toch de gemeenschap. Zij brengen immers steeds meer slecht geld in omloop, terwijl zij de goede, volwichtige muntstukken uitvoeren en daardoor den agio van

[1]) Contarini erkent echter, dat de credietverleening der banken tot den bloei van den Venetiaanschen handel heeft bijgedragen.

de gouden munten veroorzaken. Een staatsbank daarentegen waarborgt zekerheid van alle betalingen en stabiliteit van het geldwezen. De inrichting van de bank, zooals deze in de wet van 1584 is omschreven, is voldoende waarborg tegen eventueele pogingen tot aantasting van het bankfonds. — Door het stichten dezer bank zal de handel meer tot bloei komen. In het bijzonder zal Venetië daardoor de beste markt worden voor het West-Indische [1]) zilver, dat van Spanje naar Italië komt en vandaar weer naar andere landen stroomt. — Ten slotte betoogt Contarini, dat men een dergelijke instelling zeker niet mag verwerpen op grond dat het iets nieuws is.

Dit betoog heeft blijkbaar grooten indruk gemaakt. In 1587 is men tot oprichting van de Banco di Rialto overgegaan. Het plan van 1584 onderging hierbij slechts geringe wijzigingen. Uitdrukkelijk wordt bepaald, dat met de gedeponeerde gelden geen handel gedreven mag worden. De gouverneur der bank wordt door den Senaat telkens voor drie jaren benoemd en is niet direct herkiesbaar. Hij wordt bezoldigd van staatswege en moet een cautie stellen van 25.000 ducaten. De Bank zal slechts goed courant geld aannemen en uitgeven.

In de eerstvolgende jaren is het reglement nog aangevuld met betere contrôlevoorschriften en met een uitdrukkelijk verbod voor de rekeninghouders om te disponeeren over meer dan hun tegoed bedraagt. In 1593 is de belangrijke bepaling gemaakt, dat alle wissels in banco betaald moeten worden [2]). Het bedrijf der particuliere geldwisselaars werd in Venetië niet — zooals later bij de oprichting der Wisselbank te Amsterdam — verboden; wel werd bepaald, dat de wisselaars het vreemde geld niet in contant maar per banco zouden wisselen.

De redenen voor de oprichting der Banco di Rialto — ook wel Banco della Piazza genaamd — waren dus v.n. gelegen in de slechte uitkomsten van het bedrijf der particuliere depositobanken [3]). Toen het bleek, dat door de gedurige faillissementen dezer banken het giroverkeer

---

[1]) Amerikaansche.

[2]) Dit hangt samen met het terzelfder tijd uitgevaardigde verbod der ook in Venetië opgekomen gewoonte om van den een op den ander te assigneeren. Bovendien was iedere koopman nu wel gedwongen een rekening in de Bank te nemen.

[3]) Dunbar wijst er op, dat de talrijke bankfaillissementen, waarvan de Venetiaansche documenten gewagen, over een tijdperk van bijna drie eeuwen verspreid zijn. Hij vervolgt: „It may be, therefore, that, if we could restore the proper perspective of time and could see these disasters in their true relations to other events, the Venetian experience might not appear more infortunate or even more chequered than of other countries, which have had to learn by actual trial how to use the dangerous forces of credit".

onmogelijk werd, heeft de staat de zorg hiervoor op zich genomen. Ten onrechte zegt echter Nasse (p. 355), dat tot de motieven voor de stichting dezer bank de wensch tot verbetering van het muntwezen niet heeft behoord. Immers wordt in de rede van Contarini ook dit motief uitdrukkelijk genoemd. Evenwel speelde deze kwestie in Venetië inderdaad lang niet zoo'n groote rol als bij de oprichting der meeste andere girobanken.

In 1619 werd, naast de Banco di Rialto nog een tweede staatsbank opgericht, de Banco del Giro, tot regeling der moeilijkheden, die tusschen den Staat en eenige zijner grootste crediteuren bestonden. De koopman Vendramini, die aan de Munt eene groote hoeveelheid zilver had geleverd, en de andere crediteuren werden in de boeken der nieuwe bank voor het bedrag hunner vorderingen gecrediteerd. De Staat verschafte een fonds in specie, dat op den duur aangevuld zou worden tot het volle bedrag der genoemde vorderingen. Overigens werd de nieuwe bank geheel ingericht naar het model van de Banco di Rialto. Het eenige doch zeer belangrijke verschil tusschen de beide banken was dus, dat de saldo's van de rekeninghouders der Banco del Giro slechts voor een klein gedeelte door metaal gedekt waren. Dat is ongetwijfeld ook de reden, waarom een tweede bank werd opgericht: men heeft de Banco di Rialto aan het gevaarlijke experiment niet willen wagen. Het behoeft wel nauwelijks gezegd te worden, dat de volledige aanvulling van den specievoorraad steeds tot de vrome wenschen bleef behooren!

Intusschen werd later het bestaan van twee staats-girobanken naast elkander toch als een anomalie gevoeld. Op den duur verschrompelde de Banco di Rialto en nam haar mededingster het werk geleidelijk geheel over. In 1637 werd toen ook formeel de Banco di Rialto opgeheven.

In den loop der 17de en der 18de eeuw heeft de Venetiaansche Staat meermalen in benarde omstandigheden verkeerd, die aanleiding hebben gegeven om den metaalvoorraad van de Bank te benutten [1]). Het gevolg was dan echter gewoonlijk, dat men de Bank van haar verplichting tot uitbetaling der saldo's in specie moest ontheffen. Zoo is de Bank van 1630 tot 1666 voor uitbetaling van specie gesloten geweest. Het giroverkeer ging echter blijkbaar door en, naar het

---

[1]) Een kort overzicht van de geschiedenis der Banco Giro geeft *Dunbar* in Quarterly Journal of Economics VI (zie ook VII p. 210). Als bijlagen geeft hij het reglement van 1619, benevens een rapport over de inrichting dezer bank uit de tweede helft der 18de eeuw. Zie voorts het werk van prof. *Soresina*, Il Banco Giro di Venezia.

schijnt, deprecieerde het bankgeld in den eersten tijd na de sluiting betrekkelijk weinig. Dit heeft de verwondering van een Engelschen schrijver uit dien tijd, Matthew Lewis, opgewekt[1]). Ten onrechte evenwel, want zoolang het vertrouwen in den staat en in de Bank zich handhaafde en zoolang het aan den staat verleende crediet binnen zekere perken bleef, was er voor groote depreciatie geen reden. Toen evenwel de Republiek, in verband met den Turkschen oorlog, zich door de Bank steeds grootere bedragen liet crediteeren en daardoor een overmatige hoeveelheid bankgeld creëerde en toen, in verband hiermede, het vertrouwen verdween, werd de disagio van het bankgeld steeds grooter. *Dunbar* brengt hierbij in herinnering, dat de bankbiljetten van de Bank of Engeland, nadat deze in 1797 gedwongen koers hadden verkregen, in de eerste tien jaren ook nog niet deprecieerden. Men houde hierbij in 't oog, dat het „bankgeld" der girobanken slechts een benaming was voor het boekcrediet. Zij gaven geen bankbiljetten uit.

Van 1713 tot 1739 heeft, eveneens in verband met oorlogen, voor de tweede maal een langdurige schorsing van de uitbetaling in specie plaats gehad, hetgeen wederom tot depreciatie van het bankgeld aanleiding gaf.

In normale tijden deed het bankgeld in Ventië echter agio. Deze was zeer hoog, aangezien — naar het schijnt van den beginne af — de rekeningen der Bank gehouden werden in imaginaire ducaten, van 20 % meer goudgehalte dan de werkelijke ducaten[2]). Bij inbreng van 1200 courant ducaten werd men dus voor 1000 bankducaten gecrediteerd; uitbetaling van 1000 bankducaten geschiedde eveneens met 1200 courant ducaten. Behalve deze vaste agio was er echter nog een z.g. *sur-agio,* die ontstond door de geleidelijke verslechtering van het courant geld[3]) en die natuurlijk, naar gelang van den toestand van het geldwezen, in verloop van tijd heeft gewisseld.

Evenals de andere girobanken geraakte ook de Venetiaansche Bank gedurende de revolutie-oorlogen in groote moeilijkheden. Afwisselend werd Venetië door de Franschen en door de Oostenrijkers bezet en,

---

[1]) *Matthew Lewis*, Proposals to King and Parliament (1677). Item, a large model of a Bank (1678).

[2]) Het is natuurlijk mogelijk, dat *oorspronkelijk* de courant ducaat gelijk geweest is aan den bankducaat.

[3]) *Dunbar* drukt dit aldus uit: The agio represented the difference between the denominations used by the bank and the public in dealing with standard money, and the suragio measured the depreciation of circulating coin below the legal standard.

zooals te begrijpen is, hebben de bezetters het bankfonds niet onaangetast gelaten. Ten slotte is de Banco del Giro in 1806 door een besluit van Napoleon opgeheven.

De Amsterdamsche Wisselbank is blijkbaar grootendeels ingericht naar het voorbeeld van de Banco di Rialto. Verscheidene bepalingen uit de eerste ordonnantie der Amsterdamsche Wisselbank zijn slechts goed te begrijpen, wanneer men zich de geschiedenis van het Venetiaansche bankwezen voor den geest roept (b.v. het verbod van overdisponeeren). De resolutie der Amsterdamsche Vroedschap van 10 Mei 1606, waarbij een commissie wordt benoemd om de wenschelijkheid van de oprichting te onderzoeken, verwijst echter ook naar het voorbeeld van Sevilla [1]); de kooplieden, zegt de resolutie, hebben er op aangedrongen „dat alhier mede, gelijck tot Siviliën ende Venetiën, een banck tot vorderinge van de coophandelinge ende aencleven van dien opgerecht mochte worden". Van deze bank van Sevilla is echter in de literatuur geen spoor te ontdekken [2]); wel wordt melding gemaakt van een wissel- en girobank in Barcelona, de Taula di cambi, die reeds in 1401 is opgericht en zeer beroemd was [3]).

Hamburg. Wechselbank.

De Hamburgsche Wisselbank had, evenals de Hollandsche banken, haar ontstaan v.n. aan de muntverwarring te danken. Evenwel was in Duitschland het geldwezen in nog veel grooter wanorde dan in ons land. Het uitbreken van den dertigjarigen oorlog (1608) heeft de beruchte „Kipper und Wipperzeit" ingeluid, een periode, waarin, als gevolg van de circulatie van een overgroote hoeveelheid pasmunt en van veel slecht geld, het „Kippen" en „Wippen", d.w.z. het snoeien en het uitzoeken en achterhouden van de goede geldstukken aan de orde van den dag was. De thaler, die nog vrijwel volgens den in het jaar 1566 bij besluit van den Rijksdag vastgestelden voet werd geslagen, steeg onophoudelijk in prijs, uitgedrukt in den rekenmunt [4]): in 1609 gold hij nog slechts 33

---

[1]) Vgl. Bronnen tot de geschiedenis der Wisselbanken, no. 8.

[2]) Ook aan Spaansche historici bleek bij navraag geen bank te Sevilla bekend te zijn.

[3]) Vgl. *Ehrenberg* in Handwörterbuch der Staatsw. In Spanje bestonden voorts girobanken te Valencia en Saragossa; in Italië te Milaan (1593), Napels, Messina en Palermo. Misschien is „Siviliën" in de Amsterdamsche resolutie een schrijffout voor „Siciliën".

[4]) In Hamburg en Lübeck rekende men in marken van 16 schillingen.

schilling, in 1616 reeds 40, tegen het einde van 1618 was hij tot 44 sch. geklommen om in 1622 zelfs een koers van 48 sch. te bereiken. Wanneer men dit vergelijkt met de paar stuivers, waarmede onze zware zilvermunten in dienzelfden tijd in koers stegen, ziet men onmiddellijk hoeveel erger de muntverwarring in Duitschland was.

Hamburg was in het begin der 17de eeuw reeds een bloeiende handelsstad, die — evenals de Noord-Nederlandsche steden — een groote aantrekkingskracht op vreemdelingen uitoefende. Na den val van Antwerpen vestigden zich vele Zuid-Nederlandsche kooplieden in Hamburg; als de stad in het jaar 1605 met hen een overeenkomst sluit, wordt het aantal Nederlandsche families op 130 geschat. In officiëele stukken worden de Portugeesche Joden het eerst in 1603 vermeld; ondanks een zekere oppositie uit de burgerij hield het stadsbestuur hun de hand boven het hoofd en verleende hun in 1612 en 1617 belangrijke rechten. De Engelsche Merchant Adventurers, die sinds 1578 de stad Hamburg gemeden hadden, stichtten hier in 1611 opnieuw een Court. De vestiging van zooveel vreemdelingen is wel een bewijs, dat de stad in dezen tijd in het internationale handelsverkeer een zekere beteekenis bezat. Op het voorbeeld van Amsterdam, dat in 1595 de „Costumen" van Antwerpen had overgenomen, verkreeg Hamburg in 1603 een verordening op het wisselrecht.

Het behoeft wel geen betoog, dat de toenemende verslechtering van het muntwezen op den opkomenden handel een zeer nadeeligen invloed uitoefende. Men beklaagde zich bovendien ook over de moeilijkheden, waartoe de ingeslopen gewoonte om per assignatie te betalen, aanleiding gaven; de crediteur werd voortdurend van den een naar den ander verwezen om betaling te erlangen. Een verbod van het assigneeren kon hier evenmin als in Amsterdam gehandhaafd worden. Geen wonder dus dat het succes van de in 1609 te Amsterdam opgerichte Wisselbank in Hamburg grooten indruk maakte en er spoedig uit de handelskringen stemmen opgingen om dit voorbeeld te volgen.

De Senaat (d.w.z. de raad) was spoedig voor het plan gewonnen. Nu was echter nog de toestemming van de „erbgesessene Bürgerschaft" vereischt. Dit conservatieve college, waarin de vreemde kooplieden natuurlijk geen zitting hadden, heeft echter (1615) de voordracht van den Senaat als „unnöthig und vielen Bürgern mehr schädlich als nützlich" verworpen. Eenige jaren later komt echter de Senaat opnieuw met hetzelfde voorstel en ditmaal geeft de „Bürgerschaft" toe. Dit succes schijnt v.n. te danken geweest te zijn aan de volharding van burgemeester Barthold Beckmann.

Den 2en Maart 1619 is de Wechselbank geopend [1]). Het reglement verraadt sterk den invloed van het Amsterdamsche voorbeeld. Evenals de Amsterdamsche Wisselbank heeft ook de Hamburgsche tweeërlei functie, n.l. die van kassier en van wisselaar. Met de stedelijke Munt deelt de Bank het monopolie van inkoop van ongemunt goud en zilver en van niet-gangbaar geld. Als depositobank neemt zij alleen het gangbare geld aan — pasmunt slechts tot 5 % — tegen den in de muntplakkaten vastgestelden koers; zij is uitdrukkelijk verplicht den rekeninghouders hun tegoed, eveneens in gangbaar geld, uit te betalen; wanneer echter een bijzondere specie verlangd wordt, kan zij eenig opgeld eischen [2]). Wissels boven 400 Mark moeten in banco voldaan worden. Het gireeren geschiedt kosteloos. Het inleveren der girobiljetten (assignaties) moet persoonlijk geschieden door den rekeninghouder zelf of zijn procuratiehouder. Evenals in Venetië en Amsterdam is het ook te Hamburg aan de rekeninghouders ten strengste verboden om te beschikken over meer dan hun tegoed bedraagt.

Het reglement geeft dus het beeld van een zuivere giro- en wisselbank; van credietverleening is geen sprake. Evenwel is nog in het jaar van oprichting, in November 1619, een „Lehnbanco" met de Wisselbank verbonden. Deze leende echter „allein auf Pfande, so gold oder silber sind". Dat is dus een afwijking van het Hollandsche voorbeeld; in ons land zijn immers overal afzonderlijke Banken van Leening gesticht, al is het waar, dat deze soms, v.n. in Middelburg en Rotterdam, door de wisselbanken aan fondsen worden geholpen.

Later is aan de Wechselbank ook de verplichting opgelegd om den stedelijken graanvoorraad, die voor tijden van duurte diende, het z.g. „Kornwesen", te beheeren en te financieren. In 1636 werd ontdekt, dat bij het beheer van het graanmagazijn onregelmatigheden hadden

---

[1]) De literatuur over de Hamburgsche Wisselbank is helaas niet overvloedig. Tot de oudere schrijvers over dit onderwerp behoort o.a. *J. G. Büsch*. Het meest wetenschappelijke geschrift over de geschiedenis van deze bank is: *A. Soetbeer*, Beiträge und Materialien zur Beurtheilung von Geld- und Bankfragen mit besonder Rücksicht auf Hamburg (1855). In 1866 publiceerde dezelfde schrijver nog twee artikelen, getiteld „Die Hamburger Bank 1619—1866", die echter over de oudere periode niets nieuws bevatten. Zie voorts: *E. Levy von Halle*, Die Hamburger Giro-bank und ihr Ausgang (1891). Dit werk is vooral van belang voor de latere geschiedenis en de opheffing der bank.

[2]) Art. 17: Die Banco soll einem jeden seine Avantagie oder was er darin in Credito hat, ohne Entschuldigung an gangbarem Gelde zahlen; wer aber sonderliche Species haben will, derselbe muss sich deswegen nach Billigkeit vergleichen". Het reglement is als bijlage in het genoemde werk van Soetbeer afgedrukt.

plaats gehad. Dit heeft aanleiding gegeven tot een herziening van het bankreglement. Eén der nieuwe bepalingen luidt: „Es soll kein Handel mit Korn bei der Bank getrieben werden als was zum Behuf der Stadt Notdurft gekauft und verhandelt wird".

Het bankfonds bestond v.n. uit thalers. De Hamburgsche Bank is — met uitzondering van enkele korte perioden — steeds getrouw gebleven aan haar verplichting om het tegoed der rekeninghouders op aanvraag in specie uit te betalen. In Amsterdam was dit sinds het einde der 17de eeuw geen gebruik meer; de oorspronkelijke verplichting was vergeten en de latere reglementen maken er dan ook geen melding meer van. Het nieuwe reglement der Hamburgsche Bank van 1710 daarentegen bepaalt wederom uitdrukkelijk [1]), dat de saldi op aanvraag „ohne Entschuldigung" in gangbaar geld uitbetaald moeten worden.

In de historie der Amsterdamsche Wisselbank speelt de agio van het bankgeld een zeer groote rol. In de beschrijvingen der Hamburgsche zusterinstelling lezen we daarvan echter slechts zelden. Dit hangt samen met het verschil in muntgeschiedenis. In ons land is het geld, dat het oorspronkelijke bankfonds vormde (rijksdaalders en leeuwendaalders), op den duur uit de circulatie verdwenen en bij de muntregeling van 1659 door nieuwe penningen vervangen. De agio van het bankgeld, in de vroegere verhoudingen ontstaan, is toen kunstmatig gehandhaafd, doordat men in het muntplakkaat aan de nieuwe penningen tweeërlei waarde toekende, in courant en in bankgeld. De ducaton gold 63 stuivers courant, doch werd in banco slechts voor 60 st. berekend; de nieuwe rijksdaalder gold resp. 50 en 48 stuivers. Daarmede was de agio van het bankgeld op o.g. 5 % gefixeerd. In de practijk was de agio echter meestal lager, daar de Bank lastig was met de afgifte van specie en hierbij veelal eenig opgeld berekende. Zooals hierboven reeds is vermeld, is de uitbetaling van saldi sinds het einde der 17de eeuw, in verband met de invoering der beleening van specie, zelfs geheel in onbruik geraakt. Daardoor werd de hoogte van den agio afhankelijk van vraag en aanbod van bankgeld. — In Hamburg daarentegen was de Bank steeds bereid om thalers uit te betalen, waarbij de thaler op 3 mark banco berekend werd. Tusschen de mark banco en den thaler bestond dus een vaste waardeverhouding. De thaler heeft zich steeds in de circulatie kunnen handhaven, al was daarnaast dikwijls veel ander, en soms slecht, geld in omloop. Tegenover het laatstgenoemde geld kon de mark banco agio doen

[1]) Art. 19. Het reglement van 1710 is als bijlage afgedrukt in de genoemde boeken van Soetbeer en Levy von Halle.

doch natuurlijk niet tegenover den thaler [1]). Volgens Adam Smith bedroeg deze agio gewoonlijk o.g. 14 % [2]).

Een ander verschilpunt tusschen de beide banken betreft de credietverleening. De Bank van Hamburg heeft, evenals die van Amsterdam, soms de stad aan kasgeld geholpen, maar — naar het schijnt — niet op ruime schaal. Voorts was het te Amsterdam vooral de relatie met de Oost-Indische Compagnie, waardoor de credietverleening zoo'n grooten omvang heeft aangenomen. Een dergelijk lichaam ontbrak echter te Hamburg. Daardoor is het verleenen van blanco crediet bij de Hamburgsche Wisselbank steeds zeer beperkt gebleven.

Wel is van den beginne af — zooals reeds is vermeld — crediet gegeven op onderpand van gouden en zilveren voorwerpen. In de 18de eeuw, misschien reeds eerder, was ook beleening van vreemd geld — Spaansche piasters enz. — zeer gebruikelijk, zij 't ook niet op zoo'n groote schaal als in Amsterdam, dat tot diep in de 18de eeuw een veel belangrijker markt voor edel metaal was dan Hamburg. Hoewel dit bedrijf uit den aard der zaak niet zeer riskant was, kon de Bank hierdoor toch soms in moeilijkheden komen, n.l. in verband met haar verplichting om het tegoed der rekeninghouders in thalers uit te betalen. Immers nam bij groote uitbreiding der beleening ook de hoeveelheid bankgeld sterk toe, zoodat het thalerfonds in verhouding dan zeer gering werd.

Een andere bron van moeilijkheden was gelegen in het verschil van gewicht en gehalte der in omloop zijnde thalers. Officieel gold nog steeds de in 1566 aangenomen voet doch in de practijk werd daarvan door de muntmeesters vrij algemeen afgeweken. Alleen de stedelijke Munt van Hamburg hield zich aan het oorspronkelijk gehalte, maar beperkte uit den aard der zaak de aanmunting dezer zware thalers tot een gering bedrag. De Bank nam ook lichte thalers aan, mits deze niet meer dan o.g. 5 % van het officieele gehalte afweken [3]). Het gevolg was, dat het bankfonds zoowel uit lichte als uit zware thalers bestond, waartusschen bij aanneming en uitbetaling geen verschil

[1]) In de 18de eeuw bestond in Duitschland een groote circulatie van de z.g. Zweidrittels (tweederde van een thaler). Met de aanmunting hiervan was in 1676 een aanvang gemaakt.

[2]) Smith omschrijft deze agio als „the supposed difference between the good standard money of the state (Hamburg) and the clipt, worn and diminished currency poured into it from all the neighbouring states". Omstreeks het midden der 18de eeuw was de agio nog veel hooger geweest. (*Soetbeer*).

[3]) Pas in 1744 werd hieromtrent door de bankdirectie een vaste maatstaf aangenomen. Er werd toen een gewicht vervaardigd met het opschrift: Bankgewicht 1744.

werd gemaakt. Natuurlijk zorgde de bankdirectie er wel voor bij uitbetaling zooveel mogelijk met lichte thalers te volstaan, maar bij sterke opvraging van saldi was zij wel verplicht ook zware af te geven. Dat was in de kringen der speciehandelaren wel bekend en deze waren er dus steeds op uit de Bank in het nauw te drijven. Wanneer de omstandigheden hun gunstig schenen, d.w.z. bij eenige uitbreiding der beleeningen, vroegen zij hun saldi op om aldus de Bank tot uitgifte der zware thalers te dwingen.

Daardoor heeft ook de Hamburgsche Wisselbank moeilijke dagen gekend. Zoo heeft zij o.a. den 24en Mei 1672 haar speciekas, wegens al te sterke opvraging van saldi, moeten sluiten. Op het protest der kooplieden is deze maatregel opgeheven, doch reeds in het volgende jaar zag de Bank zich opnieuw tot sluiting verplicht. Evenwel is reeds in April 1673 de uitbetaling van thalers weer hervat. De moeilijkheden waren dus niet van zeer ernstigen aard.

In 1734 is wederom sprake geweest van sluiting der speciekas. Evenwel kon deze uiterste maatregel nog vermeden worden. Omstreeks 1755 moest echter de speciekas inderdaad gesloten worden. De moeilijkheden waren, in verband met de groote uitbreiding der beleeningen, van zoo ernstigen aard, dat de sluiting ditmaal eenige jaren heeft geduurd. Het gevolg was dat de koers van het bankgeld met meer dan 10 % daalde. Toen echter in 1760 de uitbetaling van thalers hervat werd, herkreeg het bankgeld spoedig weer zijn waarde.

Daarop verviel de bankdirectie echter in een ander uiterste door nagenoeg alle beleeningen te weigeren, hetgeen voor den handel weer moeilijkheden van anderen aard medebracht. Dat bleek in 't bijzonder bij de crisis van 1763. Deze tactiek heeft men dan ook spoedig weer moeten opgeven. Eenige jaren later, in 1766, moest de speciekas al weder wegens te groote beleeningen gesloten worden! De Senaat had zich n.l. in het vorige jaar genoodzaakt gezien om aan de regeering van Denemarken een beleening van Deensch courant geld tot een bedrag van 1½ millioen mark banco toe te staan.

Zooals reeds is vermeld was naast de overmatige beleening ook de groote circulatie van lichte thalers schuld aan de moeilijkheden. Van verschillende zijden werd nu aangedrongen op een hervorming van de Bank. Het heet, dat een opmerking van den architect Sonnin den juisten weg heeft gewezen. Deze zeide n.l. in een gesprek over de valutaverwarring: „Was doch die Chinesen für kluge Leute sind! Die kehren sich an kein Gepräge, sondern nehmen alles Silber nach Gehalt und Gewicht". Zoo kwam men op het denkbeeld de bank-

valuta niet meer op een of andere muntsoort doch op fijn zilver te grondvesten. De Senaat was spoedig voor het plan gewonnen, doch het college der „Bürgerschaft" (de „Sechziger") protesteerde tegen de omsmelting der „alten schönen species". Er was evenwel een omstandigheid, die het mogelijk maakte dezen tegenstand te overwinnen. De Senaat zag zich n.l. genoodzaakt een buitengewone vermogensheffing uit te schrijven, die alleen vermeden kon worden, wanneer de Bank een bedrag van 2.000.000 mark aan de stad zou voorschieten. Hiertoe was de bankdirectie bereid, mits zij toestemming verkreeg tot de invoering van bovengenoemden maatregel. Het is te begrijpen, dat de „Sechziger" nu toegaven!

In den aanvang van 1770 werd bekend gemaakt, dat de Bank voortaan fijn zilver in baren zou aannemen tegen 27 mark 10 schilling per mark Keulsch gewicht en af zou geven tegen 27 m. 12 sch. Intusschen bleef de Bank echter tevens doorgaan met het aannemen van thalers. De prijs, dien men voor het zilver had aangenomen, was echter te hoog in verhouding tot de lichte thalers. Het gevolg was dat er geen baren zilver werden ingebracht doch wel thalers in massa, terwijl het zilver aan de Bank werd onttrokken! Een onhoudbare toestand, waaraan in 1774 een einde is gemaakt door het besluit om voortaan de lichte thalers te weigeren. Geleidelijk is het toen gewoonte geworden om, in plaats van thalers, baren zilver in de Bank te deponeeren. In 1790 kon de thalerkas geheel worden afgeschaft.

Daarmede had de Hamburgsche Bank dus de „Reinsilberwährung" ingevoerd. Wat tot dusverre in geen enkele wisselbank het geval was geweest, had men nu in Hamburg bereikt: *een vaste metaalwaarde van het bankgeld.* De mark banco vertegenwoordigde voortaan een onveranderlijke hoeveelheid zilver van een bepaald gehalte.

Kort nadat deze hervorming haar beslag had gekregen begon de Amsterdamsche bankgulden zijn oude reputatie van soliditeit te verliezen. Hamburg kon nu profiteeren van den achteruitgang van Amsterdam. Tegen het einde der 18de eeuw verplaatst de edelmetaalmarkt zich grootendeels van Amsterdam naar Hamburg. Deze verandering weerspiegelt zich ook duidelijk in de enkele cijfers, die Soetbeer omtrent den omvang van het bankfonds mededeelt [1]). Tot diep in de 18de eeuw staat de Bank van Hamburg verre achter bij die van Amsterdam, maar tegen het einde dier eeuw is de verhouding totaal omgekeerd:

---

[1]) In marken banco. *Soetbeer*, p. 31. Eén mark = 11 à 12 stuivers Hollandsch. De cijfers geven het bankfonds eind December der genoemde jaren; dat van 1800 is echter van 20 Maart.

1619	706.780	1763	10.678.178
1620	734.197	1766	6.000.000
1630	396.776	1772	3.500.000
1635	712.548	1788	4.667.941
1640	1.731.947	1789	7.000.000
1655	1.443.921	1792	13.000.000
1670	3.139.011	1795	17.000.000
1714	4.000.000	1799	38.500.000
1751	5.710.000	1800	41.298.026
1757	6.000.000		

De cijfers van 1799 en 1800 zijn — evenals dat van 1763 — abnormaal hoog als gevolg van zendingen edel metaal uit het buitenland, in verband met de toen te Hamburg heerschende handelscrisis. In elk geval blijkt echter uit de voorhanden cijfers duidelijk, hoezeer men in Hamburg van den achteruitgang van Amsterdam geprofiteerd heeft; juist in 1789 immers, het jaar dat het wantrouwen in den Amsterdamschen bankgulden opkomt, begint het fonds der Hamburgsche Wisselbank sterk te groeien [1]).

In verband met de politieke gebeurtenissen in het Napoleontische tijdvak is de omvang van het bedrijf der Bank van Hamburg in het begin der 19de eeuw erg verminderd. In 1813 bedroeg het totaal der giro-saldi nog slechts 7.489.343 mark. Hoe soliede de Bank evenwel

---

[1]) Over den bloei van Hamburg tegen het einde der 18de eeuw schrijft *Soetbeer* (Beiträge, p. 55) het volgende: „Nach dem Ausbruch der französischen Revolution, namentlich aber seit dem Jahre 1795, als in Folge des an den Tag kommenden Deficits der Amsterdamer Bank und der Occupation der Niederlande durch die Franzosen, der holländische Handel völlig danieder lag, zeigte sich im Hamburg eine ganz ausserordentliche Prosperität und rasch steigende Ausdehnung aller Geschäftszweige. Die bis dahin in Holland vermittelten Wechselgeschäfte sowie der Handel der Piaster und Albertsthaler zogen sich nach Hamburg; Russland liess hier die Zinsen für seine holländischen Anleihen und England die Subsidien an die alliirten Mächte auszahlen. Die Versorgung des Binnenlandes, bis weit nach dem Süden hin, mit Colonialwaaren fiel ganz verwiegend Hamburg zu, und ausserdem vermittelten hiesige Häuser in den Jahren 1793 bis 1796, direct wie indirect, sehr bedeutende Getreideumschiffungen nach Frankreich".

De omstandigheden van dien tijd hadden uit den aard der zaak een stijging der goederenprijzen ten gevolge. Nog grooter werd de prijsstijging tijdens den strengen winter van 1798/99, toen de aanvoer van waren ten gevolge van de vorst stil stond. Toen deed ook de speculatie haar invloed gelden. De prijzen stegen tot een fabelachtige hoogte. Doch toen in den zomer een groote nieuwe aanvoer plaats vond, daalden de prijzen weer even snel als ze tevoren gestegen waren. Dit had een hevige handelscrisis ten gevolge, waarbij vele kooplieden, die gewaagde speculaties ondernomen hadden, failleerden.

was, blijkt uit het feit, dat het bankfonds uit baren zilver ter waarde van 7.506.926 m. bestond en dus de saldi met 17.612 m. overtrof. In hetzelfde jaar werd echter de Bank door een groote ramp getroffen. In November 1813 heeft de Fransche maarschalk Davoust n.l. het geheele bankfonds in beslag genomen. Evenwel heeft de Fransche regeering eenige jaren later het verlies der rekeninghouders grootendeels vergoed.

Korten tijd is de Bank gesloten geweest, doch reeds 1 Juni 1814 kon zij haar bedrijf heropenen. De oude rekeningen werden afgesloten en nieuwe geopend na inbreng van zilver in baren. Terwijl overal elders de oude girobanken werden opgeheven, begon voor de Hamburgsche Wisselbank een nieuw tijdperk van voorspoed. De handhaving der Bank had voor Hamburg o.a. het groote voordeel, dat hier het giroverkeer behouden bleef.

Aan de grondslagen der Bank werd niets veranderd. De „Reinsilberwährung" werd gehandhaafd; alleen is in 1846 het verschil in berekening van het zilver bij inbreng en afgifte opgeheven [1]). Omstreeks dienzelfden tijd is de beleening van specie uitgebreid; tot dusverre werden alleen Spaansche piasters in beleening aangenomen, voortaan echter ook Pruisische thalers, vijffrankstukken en andere geldsoorten [2]). De bij de speciebeleening verschuldigde interest werd tevens van 1 op ¼ % per drie maanden verlaagd. In 1856 werd de oude bepaling, dat een rekeninghouder eerst den volgenden dag over een op zijn rekening goedgeschreven bedrag mocht beschikken, eindelijk opgeheven. Slechts de concurrentie van andere banken heeft de directie tot opheffing van dit verouderd en een snel betalingsverkeer belemmerend voorschrift kunnen bewegen! Voorts werd eindelijk in 1865 gebroken met het nog altijd gehandhaafde stelsel van geheimhouding; voortaan werd jaarlijks de balans gepubliceerd.

Met angstvalligheid werd overigens het karakter der Bank als zuivere girobank gehandhaafd. Van uitgifte van bankbiljetten of van uitbreiding van het bedrijf met het disconteeren van wissels enz. wilde men niets weten. Reeds in 1755 was een plan om aan de Bank een discontokas te verbinden verworpen, doch opmerkelijker is het, dat

---

[1]) Tot dusverre was het Keulsche mark fijn zilver bij inbreng tegen 27 mark 10 sch., bij afgifte op 27 m. 12 sch. berekend; voortaan gold ook bij inbreng de prijs van 27 m. 12 sch. met aftrek extra van 1 per mille. Het komt dus neer op een vermindering der kosten van 4½ op 1 p. mille; later nog verlaagd tot ½ p. m.

[2]) Sinds 1854 werd ook goud in beleening genomen, echter tegen hoogeren interest dan zilver.

men een eeuw later in Hamburg nog even conservatief was. De „Reinsilberwährung" had Hamburg tot een centrum van den edelmetaal- en den wisselhandel gemaakt; waarom zou men daarvan afwijken en gevaarlijke nieuwigheden beproeven? Geffcken, een Hamburgsch auteur uit het midden der 19de eeuw, schrijft: „Betrachten wir nun dieses ganze, unwandelbare, fest ohne alle Willkür in sich abgeschlossene Banksystem, so liegt am Tage, wie eine Menge von Wechsel- und Waarengeschäften eben dadurch nach Hamburg geführt wird, dasz Hamburger Banco eine Valuta ist, die nicht entwerthet werden kann, die sich unter allen Veränderungen gleichbleibt"; de schrijver concludeert: „auch soll ohne Noth an den Grundbestimmungen der Bank nichts geändert werden, damit sie den Charakter der Unwandelbarkeit bewahrt". Blijkens een rapport van het jaar 1855 dacht de Senaat er evenzoo over; de uitvinding der „Reinsilberwährung" wordt in dat stuk de eenige belangrijke verbetering op het gebied van het bankwezen genoemd in de laatste anderhalve eeuw! [1]).

De maatschappelijke ontwikkeling liet zich echter door dit zelfgenoegzaam conservatisme niet tegenhouden. In hetzelfde jaar (1855), dat dit conservatieve rapport verscheen, werden te Hamburg tegelijk twee moderne credietbanken opgericht, die ook een giroverkeer inrichten en daarmede de stedelijke Bank een gevoelige concurrentie begonnen aan te doen. Doch ook nog van een andere zijde werd de Bank bedreigd. Zoolang Hamburg omringd was door Duitsche landen en steden, die ieder hun apart, eigen geld hadden, was de mark banco gemakkelijk te handhaven. Doch toen deze, sinds het midden der 19de eeuw, de één na den ander, den thaler aannamen, werd de afzonderlijke Hamburgsche standaard in plaats van een voordeel tot een last voor den handel. Daarop volgde, in 1871, de stichting van het Duitsche Rijk. Toen dit, kort daarna, tot den gouden standaard overging, was daarmede de aparte Hamburgsche „Reinsilberwährung" tot een onhoudbaar anachronisme gestempeld. De rijksregeering vreesde bovendien, dat het afgestooten zilver door bemiddeling van de Hamburgsche Bank het land weer binnen zou stroomen. Dat deze vrees niet geheel ijdel was, bleek bij de betaling der Fransche oorlogsschatting; van de 239 millioen francs, die in zilver betaald werden, waren niet minder dan 92 millioen uit de Bank van Hamburg afkomstig. Het is te begrijpen, dat de rijksregeering nu een sterke pressie op de Hamburgers ging uitoefenen om deze te bewegen hun eigen standaard op te heffen. Het resultaat was, dat in 1873 de Senaat

---

[1]) *E. Levy von Halle*, Die Hamburger Girobank und ihr Ausgang. p. 33.

besloot het rijksgeld voortaan als grondslag der bankvaluta aan te nemen.

De dagen van de Bank waren nu evenwel geteld. In 1875 werd de Reichsbank gesticht en het lag voor de hand, dat deze ook in Hamburg een „Hauptstelle" zou oprichten. Men begreep toen te Hamburg, dat de Wisselbank niet meer te handhaven was. In het najaar van 1875 werd de eerwaardige, historische instelling opgeheven, die gedurende ruim 2½ eenw de trots van Hamburg was geweest. De Reichsbank nam de ambtenaren en het gebouw over en verplichtte zich het giroverkeer te Hamburg op den ouden voet voort te zetten. Aanvankelijk gevoelde de president van de Reichsbank, Dechend, weinig voor het Hamburgsche girosysteem, maar toen één van zijn ambtenaren, die een tijd lang in Hamburg gedetacheerd was geweest om de giroboekhouding te bestudeeren, enthousiast terugkeerde en hem het stelsel uitlegde, veranderde hij van opvatting en nam hij het Hamburgsche systeem zelfs als voorbeeld voor de inrichting van het giroverkeer der Reichsbank door het geheele land [1]). Het is dus voor een groot deel aan de oude Hamburgsche Wisselbank te danken, dat Duitschland heden ten dage, wat het girowezen betreft, nog aan de spits staat.

Op het gebied van het giroverkeer bestaat dus een historische continuiteit. Van Venetië via Amsterdam naar Hamburg en vandaar naar de Reichsbank loopt de lijn, die het verleden met het heden verbindt [2]).

---

[1]) Vgl. *Levy von Halle* p. 78.

[2]) In de 17de eeuw wordt onder de banken van Europeesche vermaardheid naast die van Venetië, Amsterdam en Hamburg gewoonlijk ook de wisselbank van Neurenberg genoemd. Deze is in 1621 opgericht; als voorbeeld diende v.n. de bank van Venetië, terwijl ook in Amsterdam en in Hamburg adviezen waren ingewonnen. Het doel was vooral bestrijding der heerschende muntverwarring. De handel van Neurenberg ging echter in de 17e eeuw achteruit. Daaraan zal wel toe te schrijven zijn, dat deze bank geen groote beteekenis heeft verkregen; in de 18de eeuw leidde zij nog slechts een kwijnend bestaan. De definitieve opheffing had in 1827 plaats. Vgl. *C. L. Sachs*, Die Nürnberger Girobank (1621—1827) im Rahmen der kontinentalen Bankgeschichte, in *Eheberg-Festgabe*, Leipzig 1925.

In Zweden heeft de beroemde Amsterdamsche koopman *Louis de Geer*, die in de geschiedenis van Zweden zoo'n groote rol heeft gespeeld, reeds in het begin der 17de eeuw moeite gedaan een wisselbank te stichten naar het voorbeeld van die van Amsterdam. Deze poging is mislukt, doch in 1656 is te Stockholm een bank opgericht. Sinds 1661 bracht deze echter een soort van bankbiljetten in omloop en verkreeg daarmede dus meer het karakter van circulatiebank, zooals de in 1694 gestichte Bank van Engeland van den aanvang af heeft gehad. Vgl. *Stähler*, Der Giro-verkehr, p. 227. De Bank te Weenen (1703) was een instelling tot administratie der Staatsschuld; de Kon. Bank te Berlijn (1765) was een circulatiebank.

EEN STANDAARDWERK OVER FRANSCHE SCHILDERKUNST.

DOOR

F. en M. HUDIG.

„Histoire de la peinture française” is de titel van een groot werk in vijf deelen, dat thans door de firma G. van Oest te Parijs en Brussel uitgegeven wordt. De bewerking van het eerste deel, dat de Middeleeuwen en de Renaissance behandelt is aan *Louis Dimier* toevertrouwd. Dimier, bekend door zijn reeds vroeger gepubliceerde onderzoekingen over de kunst der Renaissance, beschikt over de wetenschappelijke bekwaamheid en het objectieve oordeel, noodig om de vermetele stellingen van zijn al te chauvinistische compatriotten aan de historische feiten te toetsen. Op bewonderenswaardige degelijke en zakelijke wijze heeft hij hier de geschiedenis van drie eeuwen (1300—1627) uiteengezet. Middeleeuwen en Renaissance zijn volgens zijn oordeel voor de Fransche schilderkunst niet anders geweest dan een voorbereiding tot den grooten tijd, die pas in de werken van Poussin, Lesueur, Claude Lorrain tot uiting komt.

Het jaartal 1300, waarmee hij de geschiedenis der Fransche schilderkunst begint, berust niet op cultuurhistorische overwegingen, maar met de veertiende eeuw begint volgens zijn opvatting — en hij beroept zich daarbij op Vasari — voor de schilderkunst de bevrijding uit de sleur en slavernij der traditie. Pas *la peinture à la ressemblance du vif* maakt een breedere ontplooiing der kunst mogelijk. Daarmede is het standpunt van den schrijver tegenover de middeleeuwsche schilderkunst verklaard en het verwondert niet meer, dat hij een hard oordeel velt over de miniatuurkunst, die aan dezen tijd vooraf gaat, dat hij bijv. van het beroemde psalterium van den H. Lodewijk kan zeggen *„style mécanique,* trait écrasé, stature disproportionnée, visages grimaçants, rehaut mince et cru, coloris froid et brutal”*. Het ligt niet op onzen weg, dit realistisch standpunt hier te bestrijden, maar bovendien vraagt men zich af, of het gebrek aan monumenten uit de XIIIde eeuw deze conclusie niet al te zeer beinvloed heeft.

Dimier beziet hier slechts één kant, een grondige vergelijking met de voorafgaande periode, zou noodzakelijk zijn, om de veranderingen, die omstreeks 1300 in de schilderkunst plaats vinden, op haar werkelijke waarde te schatten, waarbij dan ook aan de kunst der XIIIde eeuw meer recht zou wedervaren.

Bij het schrijven van de geschiedenis der z.g. *„primitifs français"*, den tijd van 1300 tot den dood van Lodewijk XII in 1515, stond den schrijver steeds duidelijk voor oogen hoe gering het aantal kunstwerken is, dat hier eenig houvast geeft. Slechts tien schilderijen uit dezen tijd bestaan er, die stellig door Franschen zijn geschilderd, vier van Fouquet, drie van Froment, twee van Quarton en een van Miralhet. Van twaalf meesters worden in oorkonden uit den tijd werken genoemd, die nu verloren zijn. Verder zijn er namen van schilders bekend, waarmede geen bepaalde werken verbonden zijn. Het speculeeren met deze namen wordt door den schrijver veroordeeld. Dan komen ten slotte de kunstwerken, die men met behulp van stijlkritiek aan Fransche schilders uit dezen tijd meent toe te mogen schrijven: *„Cela fait toucher du doigt le peu de place tenu par ce qu'on s'est plu à représenter comme une tradition nationale de peinture, antérieure à la Renaissance, que celle-ci aurait corrompue"*. Deze zin is kenmerkend voor Dimier's opvatting op dit punt.

Voor de eerste periode der Fransche schilderkunst, die ongeveer met het optreden der Valois begint (in 1328), komen de voorbeelden uit Italië. De uitvoerende kunstenaars zijn vooral Vlamen, alleen de miniatuurschilderkunst wordt door Franschen uitgeoefend. In dezen tijd geeft de stijl van Siena in geheel Europa den toon aan, terwijl het tevens de tijd is, waarin de Vlaamsche steden tot bloei en rijkdom kwamen. Vlaamsche meesters schilderen in de kasteelen van de Fransche graven. Wat de miniatuurschilderkunst betreft is Dimier van meening, dat compositie en behandeling der kleeding Florentijnsch zijn, maar van Siena komt de gratie en bewegelijkheid. Aan Italië geeft hij in alles den voorrang.

Het pauselijk hof in Avignon droeg er toe bij om de betrekkingen tot Italië te versterken. En Dimier heeft zich daarom bijzondere moeite gegeven, om aan de hand der oorkonden de beschilderingen van de pauselijke residentie te Avignon te reconstrueeren.

Van Avignon uit verbreidde de school van Siena zich over Frankrijk. De gevolgen van den slag bij Poitiers (1356) werkten een verdere ontwikkeling tegen, maar nadat Karel de Wijze (1364—1380) het koninkrijk weer hersteld had, braken voor de kunst, niettegenstaande 's konings spaarzaamheid, weer betere tijden aan. Hij was een lief-

hebber van boeken en het Hôtel St. Paul te Parijs moet een rijk versierde residentie zijn geweest. Onder Karel V werd ook het eerste kasteel op de plaats van het tegenwoordige Louvre gebouwd. Naast schilderingen van godsdienstigen aard worden uit dezen tijd park- en ornamentschilderingen genoemd, ook reeksen van voorstellingen uit de romans. Toch was het voor de muurschilderingen geen goede tijd, er was meer vraag naar beschilderde meubelen en voorwerpen. Bij het bouwen van kerken werd zelfs de vlakke wand zooveel mogelijk vermeden en gekleurde ramen namen de plaats in, die eens voor muurschilderingen bestemd was geweest. De lithurgie maakte ook van de schilderkunst weinig gebruik, zij kende eigenlijk alleen de z.g. *chapelles,* dat zijn op witte zijde geschilderde grisailles, die als antependia dienden en ook bij de kleeding der priesters te pas kwamen. Tot een dergelijke „chapelle" behoort het beroemde *parament de Narbonne,* dat zich thans in het Louvre bevindt. Dit is het eenige overgeblevene, niettegenstaande er b.v. 62 *chapelles* in den inventaris van Karel VI worden vermeld.

Voor de middeleeuwsche Fransche schilderkunst ligt het hoogtepunt in den tijd van Karel VI (1380—1422). Dimier zegt dat Viollet-le-Duc deze eer ten onrechte aan den H. Lodewijk heeft gegeven. Jean de Bruges heeft de cartons gemaakt voor de beroemde *tapis d'Angers,* die tusschen 1377 en 1397 in Parijs geweven werden. In 1371 maakte hij een miniatuurportret van Karel den Wijzen (Museum Meermanno—Westreenianum, 's Gravenhage). Hij behoort tot het eerste kunstenaarsgeslacht van dezen bloeitijd. De twee volgende generaties zijn vooral door haar miniatuurkunst beroemd: Beauneveu et Jacquemart de Hesdin en dan Jacques Cone (of Coen) en de drie gebroeders Limburg. De resultaten van Durrieu's onderzoek worden hier in het kort geresumeerd. Voor de gelijktijdige groote schilderkunst kan Dimier alleen in oorkonden vermelde werken noemen, want alle zijn verdwenen, of geheel overgeschilderd. Eigenlijk hadden in dezen tijd in West-Europa alleen de Nederlanden een schilderschool, en deze vond haar grooten Maecenas in den hertog van Berry. Daarna volgt dan de bloeitijd der Bourgondische school met namen als Broederlam en Malouel, die de kunstenaars van Parijs geheel overschaduwen. Er was wel in den tijd van Karel VI een kring van Fransche kunstbeschermers, die Vlaamsche kunstenaars in hun dienst hadden, die op hun beurt weer Italiaansche schilders tot voorbeeld namen. Wellicht had op deze wijze ook een eigen Fransche schildersschool kunnen ontstaan, maar weer werd dit door politieke omstandigheden verijdeld. De honderdjarige oorlog maakte een opbloei van de kunst onmogelijk.

De Van Eycken hebben de Vlaamsche school van den Italiaanschen invloed bevrijd. Het voorbeeld van het Gentsche altaar is schuld, dat de overmacht der Italiaansche kunst in Europa ophield. Ook in Frankrijk is dit te bemerken. Een schildersschool is er in dezen tijd alleen maar in de Provence. Hier was Mirhalet de voornaamste persoonlijkheid. Hij was in Montpellier geboren en zette in het midden van de XVde eeuw de Italiaansche traditie van Avignon nog voort, want slechts langzaam drong de nieuwe richting door in dezen uithoek van Frankrijk. De eerste die hier den nieuwen stijl van Vlaanderen invoerde was Enguerrand Quarton. In 1447 is hij in Avignon werkzaam (Vierge de Miséricorde, Chantilly). De tweede meester van deze richting is Nicolas Froment en Dimier verbloemt het niet, dat Froment maar een middelmatig talent is geweest. Een kring van kleinere meesters schaarde zich nu om Quarton en Froment, die door Dimier zoo volledig mogelijk worden opgenoemd.

Onder de Vlaamsche werken, die in dezen tijd voor Frankrijk werden gemaakt, komt een plaats toe aan het altaar van Beaune. Dimier ziet hier geen werk van Rogier van der Weyden in. (Hij spreekt niet over de restauratie van 1876—1878). Zijn oordeel houdt blijkbaar verband met de onlangs gehouden Belgische tentoonstelling in Parijs. Winkler schrijft het altaar nog zonder voorbehoud aan Rogier toe, maar Friedländer is in zijn laatste boek al voorzichtiger.

De schildersschool van de Provence werkte niet voor het Fransche hof. Onder Karel VII (1422—1461) komt er wat nieuw leven. Door Agnes Scorel geprotegeerd kwam nu Jean Fouquet uit Tours op den voorgrond. Dimier laat zich hier niet door chauvinistische vooroordeelen verblinden en geeft onomwonden toe, dat Fouquet, al was hij ook een goed miniaturist, voor de groote schilderkunst weinig beteekende. Hoofdzakelijk werd zijn stijl beinvloed door de Van Eycken, daarnaast is ook een zwakkere invloed van Florence te bemerken.

Ten tijde van Karel VIII (1483—1498) begint de invloed van de Italiaansche Renaissance. Deze invloed wordt door de kunsthistorici gewoonlijk verklaard door de krijgstochten naar Italië. Voor architectuur en beeldhouwkunst gaat dit wel op, maar bij de schilderkunst zijn de voortbrengselen uit dezen tijd te armzalig om dit na te kunnen gaan. Het altaar van Loches van 1485 (niet 1489 zooals dikwijls wordt gezegd) staat onder invloed van Mantegna en Ghirlandajo. Het is het eerste schilderstuk in Frankrijk, waarin de weerslag van de Italiaansche Renaissance bemerkbaar is.

Bij de geschiedenis van de schildersschool van Tours komt ook Bourdichon ter sprake. Belangrijk is vooral het standpunt, dat Dimier

inneemt in de questie van den Meester van Moulins. Het oeuvre van dezen meester, een hersenschim van de Fransche tentoonstelling van 1904, wordt niet door hem erkend. Alleen het triptychon in Moulins en de miniaturen in de statuten van Saint-Michel die onder Karel VIII geschilderd werden, behooren bij elkaar. De stijl hiervan is, wat de kleeding betreft Vlaamsch, en wat de uitdrukking der gezichten en de kleuren betreft tot op zekere hoogte Italiaansch.

In 1508 kwam Solario naar Gaillon. Voor het eerst werd toen een groot werk in Frankrijk door een Italiaansch schilder uitgevoerd. Met Bourdichon die in 1520 en Péréal die in 1528 stierf hield de Fransche traditie op. De nieuwe tijd, die met Frans I begint, geeft voor drie eeuwen lang de richting voor de Fransche schilderkunst aan. Frans I was hertog van Milaan, en hier behoorde Leonardo da Vinci tot zijn onderdanen. Maar Leonardo stierf spoedig, nadat de koning hem naar Amboise had laten komen. Andrea del Sarto werd zijn opvolger. Frans I zond hem naar Italië terug om kunstwerken en antiquiteiten te koopen, maar Andrea maakte het geld op en kwam niet terug. De eigenlijke ondernemingen op kunstgebied van Frans I beginnen pas, als hij, na zijn Spaansche gevangenschap, in 1528 het kasteel in Fontainebleau laat bouwen. In 1531 komt Rosso Fiorentino, om hier de muren te beschilderen, en een jaar later de jongere Primaticcio uit Bologna. Deze twee schilders werken dan samen, waarbij Rosso de leiding behoudt. Er is van hun fresco's niet veel over, alleen de stuccoversiering is bewaard, maar de schetsen en ontwerpen van de meesters maken het mogelijk zich een denkbeeld van hun werk te vormen. Het is niet mogelijk Dimier's uitvoerige verhandeling hier in alle bijzonderheden weer te geven. Als Rosso in 1540 een einde aan zijn leven maakt, wordt Primaticcio zijn opvolger en hij bezielt in dezen tijd alle takken van kunst. Van Lenoir's theorie, dat Frans I vooral op Chambord woonde en dat Jean Cousin de eigenlijke leider der Fransche Renaissance was, wil Dimier niets weten. Het centrum der Fransche Renaissance is het Fontainebleau van Frans I, en Primaticcio is de toonaangevende kunstenaar. Tot aan het einde van de regeering van Hendrik IV (1589—1610) bleef de Fransche kunst hierop teeren.

De z.g. school van Fontainebleau, waarvan Primaticcio het middelpunt is, maar die behalve van hem ook nog invloed van Rome onderging, werd onder Hendrik II voortgezet. Primaticcio voerde onder zijn regeering in Fontainebleau zijn grootste werken uit. Maar Hendrik II verplaatste zijn residentie naar Anet, en Philibert de Lorme, die hier als architect de leiding had, maakte van de diensten van Primaticcio geen gebruik. Deze werkte nu voor het machtige geslacht der Guise's. Hij

versierde voor den kardinaal het kasteel te Medon. Ook andere Italianen werkten voor de Guise's b.v. Paris Bordone. Populair werd de school van Fontainebleau door Niccolò dell' Abate. Deze kwam in 1552 uit Modena. Hij had veel van Correggio geleerd, wat hem als medewerker van Primaticcio goed te stade kwam. Eerst werkten zij samen in de *Galerie d'Ulysse,* dan in de *Salle de bal* en steeds wordt het moeilijker het werk van de twee kunstenaars te onderscheiden. De kapel van het kasteel Fleury- en -Brière is zeker geheel van Niccolò, in Fontainebleau moet hij teekeningen van Primaticcio gebruikt hebben. Hij werkte zich zoo in de kunst van Primaticcio in, dat hij misschien nog meer voor diens invloed deed dan de meester zelf.

Onder de Fransche kunstenaars moet uit dezen tijd Jean Cousin (père) genoemd worden, van wien zich drie tapisserieën van 1543 in de Cathedraal van Langres bevinden. Hij heeft meer overgenomen van Primaticcio dan van Rosso, maar vooral de Romeinsche school had invloed op hem.

Onder Frans II (1559—1560) kreeg Primaticcio de leiding over de koninklijke gebouwen in plaats van Delorme, terwijl hij onder Hendrik II wat op den achtergrond gedrongen was, nam hij nu weer de eerste plaats in. Als schilder werkte hij het laatste in 1559 in de, nu gesloopte, kapel der Guise's te Parijs. Terwijl hij zich verder geheel met het toezicht op de gebouwen van den koning bezig hield, kreeg Niccolò dell' Abate in 1561 officieel de leiding bij het schilderwerk in Fontainebleau.

De Bartholomeus-nacht van 1572 en de onlusten, die daarop volgden, hadden een nadeeligen invloed op de kunst. In 1574 stierf Karel IX en kort voor hem Primaticcio (1570) en Niccolò dell' Abate (1571). Daarmee eindigt de eerste school van Fontainebleau, die ook voor het buitenland van groote beteekenis is geweest. Haar algemeene bekendheid had zij vooral te danken aan de gravures, die van Rosso's werk kort na zijn dood in Italië werden uitgegeven. Grooter nog dan in Italië was de invloed in de Zuidelijke Nederlanden, *„Fontainebleau devint comme l'Italie des Flandres".* Men denke slechts aan Frans Floris en aan Spranger, die aan het hof van Rudolf II geroepen, de kunst van Fontainebleau naar Praag overbracht. Ook naar Engeland kwam de stijl van Primaticcio, zoowel direct als door gravures. De beteekenis van Primaticcio voor zijn tijd is o a. dat door hem de schilderkunst de leiding over alle andere kunsten kreeg.

Een karakteristiek verschijnsel van de Fransche Renaissance is de zorg, die aan het portret besteed werd. Wij kennen dit vooral door de werken van de Clouet's en van Corneille de Lyon. Jean Clouet

kwam waarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden, maar sedert 1516 werkte hij in Frankrijk, het eerst in Tours. Hij schilderde in den Vlaamschen trant, maar hij stond ook in betrekking tot de Rijnschool. Van 1522 af werkte hij in Parijs en stierf in 1540 dus gelijktijdig met Rosso. Corneille de Lyon kwam uit 's Gravenhage. Hij was sedert 1534 in Lyon en portretteerde vele hovelingen. Het van hem bekende werk dateert van ongeveer 1550. Omdat er van hem niet zooals van de Clouet's en vele andere portretschilders voorstudies voor zijn portretten zijn bewaard gebleven, veronderstelt Dimier, dat hij dikwijls met waterverf over zijn teekeningen schilderde en die dan verniste. Hij schat zijn werk niet hoog *„talent faible, triomphe d'une certaine routine"*. In de groep van portrettisten uit de omgeving van Corneille de Lyon onderscheidt Dimier verschillende persoonlijkheden. Wij kunnen daarop hier niet ingaan, maar moeten toch François Clouet noemen, die zijn vader Jean verre overtrof en misschien wel de belangrijkste figuur was uit dezen tijd.

Met Etienne en Pierre Dumoûtier begint een nieuwe phase in de Fransche portretkunst, de krijtteekening vervangt nu meer en meer het olieverfschilderij. François en Nicolas Quesnel hadden als portrettisten in de XVIde eeuw een grooten naam. François is wel geen belangrijk kunstenaar, maar zijn oeuvre is het grootste uit dezen tijd. Ook het Nederlandsche regentenstuk drong in Frankrijk binnen, ingevoerd door Vlamen, waarvan Frans Pourbus de J. de voornaamste was Hij kwam in 1606 naar Frankrijk en schilderde den koning, de koningin en verschillende andere hooggeplaatste personen.

Onder Hendrik III werkte in Parijs een familielid van Lucas van Leyden, Jean Dhoey, die een Laatste Oordeel voor Nôtre-Dame schilderde en dus een zekere reputatie genoten moet hebben. Hij schilderde ook twee stukken voor den Zwitserschen gezant, die zich nu in Fribourg in Zwitserland bevinden.

Ten tijde van Hendrik IV (1589—1610) kwam er verandering in de kunst doordat, terwijl vroeger alleen architecten en dichters Rome bezochten, nu ook de Fransche schilders dezen pelgrimstocht ondernamen. Zij kwamen daar echter niet in den besten tijd. Barocci leefde eenzaam in Urbino en mindere krachten, zooals Zuccaro en Pomerancio, gaven in Rome den toon aan.

Hendrik IV woonde weer evenals Frans I in Fontainebleau. Daar werkten nu Vlaamsche meesters, die bij Primaticcio in de leer geweest waren. De voornaamste uit deze tweede school van Fontainebleau is echter een Franschman: François Dubreuil. Hij blinkt vooral uit in de compositie, waarin hij de manier van Primaticcio voortzet, maar

eleganter en met rijker decor. Er zijn maar twee schilderijen van hem over (in het Louvre en in Fontainebleau) daarentegen vele teekeningen. Volgens Van Mander volgde hij in zoover de traditie der Florentijnsche en Romeinsche school, dat hij alleen ontwerpen teekende en de uitvoering aan zijn leerlingen overliet, om er dan ten slotte nog de laatste hand aan te leggen. Dubreuil was ook leider van de tapisseriefabriek, die Hendrik IV naar de Rue S. Antoine overbracht.

Met Dubreuil werkte in Fontainebleau Ambroise Dubois uit Antwerpen. Toen Dubreuil in 1652 stierf, werd Dubois zijn opvolger. Hij beschilderde nu in de appartementen der koningin de *Galerie de Diane*. Hier is niet veel meer van over, maar verder is zijn meeste werk nog bewaard. Dubreuil, Dubois en Fréminet zijn de voornaamste schilders uit dezen tijd, en de jongste onder hen Fréminet overtrof de beide andere. Hij was in 1567 geboren, werkte zes jaar in Rome en kwam in 1603 in Frankrijk terug, in 1606 schilderde hij in Fontainebleau het portret van den Dauphin. Toch heeft in het historisch verband gezien deze kunst geen al te hooge waarde. Karakteriseerend zegt Dimier: „*En lui* (Fréminet) *se reflète parfaitement la médiocrité contrariée qui régnait en Italie même*".

Als critisch historicus heeft Dimier de drie eeuwen Fransche schilderkunst, die hij weer moest geven, objectief beoordeeld, als een tijd van voorbereiding, niet als een tijd van groote daden.

KONINGIN VICTORIA

DOOR

DR. P. GEYL.

Dezer dagen is een vervolg verschenen in twee dikke deelen [1]) op de brieven van Koningin Victoria, die al een jaar of vijftien geleden door Lord Esher in het licht zijn gegeven. Die eerste uitgave liep tot 1861. Deze zet de publicatie voort tot 1878 — zij is bezorgd door G. E. Buckle. Het is een belangrijk werk. Weliswaar heeft de historicus al eerder blikken in Victoria's correspondentie uit die jaren kunnen slaan. Morley heeft er voor zijn leven van Gladstone gebruik van kunnen maken, Lee voor zijn onlangs verschenen leven van Koning Edward; maar Buckle zelf heeft ze het meest geplunderd voor de laatste deelen van het groote leven van Disraeli. Het is verbazend, hoeveel meer materie de historicus van de 19e eeuw in Engeland tot zijn beschikking heeft dan die van hetzelfde tijdperk in ons eigen land. De koninklijke familie volgt in dat opzicht een ongemeen liberale politiek. Bij ons heeft, naar prof. Colenbrander in de voorrede tot een van de deelen van zijn *Gedenkstukken* klaagt, de Rijks Geschiedkundige Publicatiën-Commissie zelfs van een zóó ver achter ons liggende periode als die van 1813—1830 geen toegang tot het Koninklijk Huisarchief kunnen krijgen. Wie weet iets van Koning Willem III behalve bij geruchte? Maar Koningin Victoria staat vóór ons als een levende figuur. Wij hoeven ons aan de legende, die zich bij haar leven al van haar had meester gemaakt, weinig meer te storen. Wij kennen haar zelf met haar deugden en gebreken. Wij kennen de problemen waarmee zij te worstelen had. Wij kunnen het constitutioneele koningschap aan het werk zien, een ongemeen belangwekkend en leerzaam schouwspel.

De pers heeft deze nieuwe uitgave met kolommen en kolommen commentaar ingehaald. Wanneer ik zeg dat de Koningin als een levende figuur voor ons staat, volgt daar niet uit dat de critici het nu over haar beteekenis en waarde eens zijn. Integendeel. Het oordeel wordt

---

[1]) *The Letters of Queen Victoria*, uitgegeven door *G. E. Buckle;* 2 dln., Londen 1926.

ten slotte nog in al te veel gevallen voornamelijk door het standpunt bepaald. De conservatieve bladen schrijven dithyrambisch over „a great Queen" en vergelijken Victoria met Elisabeth. Een paar bekende radicale schrijvers vinden zich gesterkt in hun afkeer van wat hun een kleine, harde, enge persoonlijkheid voorkomt. De laatste opvatting is een jaar of wat geleden op grond van het rijke materiaal dat toen al ter beschikking stond, ontwikkeld in een van de schitterendste boeken die de moderne Engelsche geschiedschrijving heeft voortgebracht, Lytton Strachey's *Queen Victoria.* 't Is waar dat Strachey stellig geen afkeer van de Koningin gevoelde, haar integendeel met een zekere teederheid behandelde. Maar in Lytton Strachey's ruime ironie is plaats voor veel dat geesten van gelijke radicaalheid maar strakker ernst met afschuw verwerpen en zoo is het effect van zijn fijn en geestig werk wel degelijk geweest dat sommige lezers Koningin Victoria kortweg voor een ietwat lachwekkend maar toch in hoofdzaak hatelijk personage zijn gaan houden, terwijl anderen de schrijver zelf gingen verfoeien als een spotter met het hoogste en heiligste. Een dag voor de verschijning van de met spanning verbeide brieven publiceerde de *Times* persoonlike herinneringen aan de vereerde vorstin van de aartsbisschop van Canterbury en van Lord Rosebery, de eenig overlevenden van hen die, zij het slechts in haar ouderdom, van nabij en in belangrijke staatzaken contact met haar hebben gehad. Beiden verheffen haar bekwaamheid, haar grootheid, en het was vermakelijk om op te merken dat beiden zonder hem te noemen, met Lytton Strachey polemiseerden.

Mijns inziens bevestigt de nieuwe publicatie de diepe waarheid van Lytton Strachey's voorstelling, ook al legt zij er niet onbelangrijke lacunes in bloot. Victoria speelde het koninklijk spel met een volslagen onbewustheid van pose. Eerlijkheid is een van haar meest treffende eigenschappen, maar het was de eerlijkheid van de intellectueele eenvoud: zij bedroog zichzelf niet, maar kritiseerde zich evenmin. Zij bewoog zich in conventies zonder ze als zoodanig te erkennen. Uittreksels uit haar dagboekbladen werden al bij haar leven gepubliceerd. Haar vlotte pen schreef over de schoonheid van Schotland's natuur en over de geneugten van het familieleven op een wijze die bij de burgerlijk sentimenteele en ordelijk romantische smaak van de tijd zoo volmaakt aansloot, dat er in het openbaar maken van dat gemoedsleven geen onbescheidenheid steken kon. Evenzoo aanvaardde zij haar omstandigheden, haar geboren zijn tot regeeren, de liefde des volks en de eerbied der staatslieden waarvan zij omringd was als de natuurlijkste zaken van de wereld. Als men lang in de brieven zit te lezen, waarin geen ander gezichtspunt ook maar schijnt aangeduid te

worden, dan wordt men onder die drukkende atmosfeer van een ons vreemd geworden moraal en een in wezen onmenschelijke sociale positie een groeiend gevoel van beklemming gewaar. Sla Lytton Strachey's boek erbij op, en een frissche wind van onbevangenheid, van geest en kritiek, van oneerbiedigheid, maar niet zonder eerbied — eerbied en oneerbiedigheid anders verdeeld —, waait door dat ongewone leven en speelt met de hoofdpersoon, die zichzelf nooit het voorwerp van spel gewaand kan hebben. De disproporties die zij nooit gevoeld heeft, worden u opeens helder en het effect is verrassend. Maar ik wil trachten mij los te maken van Lytton Strachey — geen gemakkelijke taak, zooals de aartsbisschop van Canterbury en Lord Rosebery zouden moeten beämen — en spreken over wat Buckle's nieuwe uitgave brengt.

Wij zien het oude beeld opnieuw verschijnen van een hevig emotioneele, maar met weinig verbeeldingskracht begaafde vrouw, eng maar door en door gezond van verstand, gekenmerkt door heerschzucht en wilskracht, beide spruitend uit een frisch egoisme, dat vaak in weerwil van een warme menschelijkheid van de eerste opwelling tot hardheid leidt, waarvan wel zin voor billijkheid de uitingen tempert, maar tevens tekort aan intellectueel bevattingsvermogen ze verscherpt. Alles bijeen geen onedele maar ook geen aantrekkelijke verschijning.

De onderhavige verzameling opent kort na de dood van Victoria's innig geliefde en dweepziek vereerde Prins-Gemaal, Albert. Er is in de jarenlang gekoesterde wanhoop die haar (weldra tot ongeduldige ergernis van het publiek) in afzondering deed leven, die haar aan een kring van verwanten en zelfs van ministers op overspannen toon van haar gebroken hart, van haar ondraaglijke verlatenheid, van haar hunkeren naar de dood deed schrijven, iets even eigengerechtigds als in haar vaste wil om de aangebeden Albert, haar „dear Angel", tot een heilige van heel de natie te verheffen. Heel in 't begin nog van die weeklachten, als Albert juist een maand overleden is, vindt zij de tegenwoordigheid van geest tot een korte en scherpe herinnering aan haar minister van buitenlandsche zaken (Lord Russell), dat geen diplomatieke stukken uitgezonden mogen worden die van te voren haar goedkeuring niet hebben verworven. De „poor Queen", als zij zichzelve noemt, „crushed" en „shattered" en „quite prostrated", die haar leven als afgeloopen beschouwt „at 45½" (ruim drie jaar na het groote verlies schreef zij dit laatste), „almost frantic without my Angel to stand by me", wier gevoel van „helplessness" „almost drives me wild", — de poor Queen vult in diezelfde jaren haar dagboek met lange en nauwkeurige beschrijvingen van plechtigheden, de bruiloft

van de Prins van Wales, de ontvangst van een aantal Maori-hoofden, alles waargenomen met klaarblijkelijke zin voor détail, en zij zet niet alleen haar minister van buitenlandsche zaken op zijn nummer, haar eerste-minister zelf, de geduchte Lord Palmerston, dient zij een vinnige terechtwijzing toe als hij zich bemoeit met wat hem naar haar inzicht niet aangaat: de inrichting van het huishouden van de Prins van Wales.

Met Palmerston („Pilgerstein" was zijn naam in de familie-correspondentie van de half-Duitsche Victoria) en met Russell stond de Koningin trouwens vrijwel doorloopend op gespannen voet. „These two dreadful old men", op wie Albert zaliger ook zooveel te zeggen had gehad, stonden in de Deensch-Duitsche geschillen die in 1863 en 1864 Europa in rep en roer brachten, aan de Deensche kant en Victoria, die van Albert sympathie met de zaak van het liberale Duitsche nationalisme had geleerd, beschouwde het als haar heilige plicht tegenover zijn nagedachtenis om de ontzettende ramp van een oorlog tegen de Duitsche mogendheden af te wenden. Dat zij de vredespartij in het kabinet krachtdadig geholpen heeft, is buiten kijf. De Engelsche critici van nu weten niet recht of zij haar prijzen moeten om haar werk voor de vrede of laken om haar pro-Duitschheid. Dat is ook inderdaad zoo'n eenvoudige kwestie niet.

Victoria's pro-Duitschheid wilde niet zeggen dat zij pro-Bismarck was, integendeel. Zij was ervan overtuigd dat een sterk Duitschland nooit een bedreiging van Engeland zijn kon, maar zij voorzag volstrekt niet wat een rol de gehate Bismarck, „the wicked man", zooals hij heet in de levendige brieven van haar dochter de Kroonprinses van Pruisen, in de opbouw van een sterk Duitschland spelen zou.

En haar pacifisme? In weerwil van haar vurige exclamaties over de gruwelen van de oorlog, die herhaald worden ieder keer dat de geweldenaar opnieuw naar het zwaard grijpt en haar kinderen en verwanten in Duitschland sidderen op hun tronen, was de vredelievendheid van Victoria uiterst opportunistisch van aard. Zij hielp Engeland uit de oorlog houden in 1864 maar in 1877 zweepte zij er Disraeli — het ging tegen Rusland — bijna in. 't Was eerbied voor Albert's wenschen, 't was voorkeur voor zijn Duitschland, waaraan haar zooveel andere dynastieke banden bonden, dat in het eerste geval Victoria's houding bepaalde.

Dat sterk persoonlijk element in haar politiek, typisch voor haar hevig temperament en beperkte gedachtenkring, kan men doorloopend in haar politiek waarnemen. Als met de jaren, naar de onverbiddelijke wet der natuur, de met zooveel hartstocht gecultiveerde herinnering

aan Albert verflauwt, raakt een andere geest tot de heerschappij over die van de trotsche Victoria, die aan bewonderen evenzeer behoefte heeft als aan bewonderd worden en die dubbel zwak staat tegenover een schitterend vleier.

Disraeli had zich van 1861 af een wit voetje bij de Koningin verzekerd door zijn hooggestemde loftuitingen op de dierbare doode. Nu hij eindelijk, de zeventig nabij, in 1874 eerste-minister werd met een veilige meerderheid, bespeelde de groote virtuoos in de dagelijksche omgang de Koningin als een willig instrument. Victoria's dagboekaanteekening van het eerste onderhoud doet al gevoelen wat een opluchting het voor haar was na de plechtstatig-eerbiedige, uitvoerig-argumentatieve Gladstone, onder wie hervormingen niet van de lucht geweest waren. „As he amusingly said", heet het van een opmerking van de nieuwe machthebber; en met voldoening noteert zij: „He repeatedly said: whatever I wished should be done." En ten slotte: „He knelt down and kissed hands, saying: „I plight my troth to the kindest of *Mistresses*". De cursiveering is van Victoria zelf, maar heel de phrase is van een verrukkelijke, inconventioneele persoonlijkheid, de groote komediant — maar die het leven tot zijn tooneel had gekozen — waardig. Bij hem geen noodzaak voor de herinnering die Gladstone niet lang tevoren van zijn koninklijke correspondente had moeten hooren: „People are apt to forget that the Queen is a *woman.*"

Die verhouding tot Disraeli was al bekend uit Buckle's leven van de staatsman, waarin trouwens ook haar houding tegenover de politieke vraagstukken gedurende zijn premierschap ruimschoots toegelicht werd, in 't bizonder haar felle anti-Russische stemming en haar gebetenheid op de Engelsche vredespartij binnen en buiten het kabinet. Over dat alles brengen deze boekdeelen meer gegevens, maar zonder de voorstelling die we al hadden te wijzigen. Men ziet de Koningin haar trouwe minister aanvuren met zoo'n stroom van brieven en telegrammen, dat men soms in de verzoeking komt te gelooven dat zij, en niet hij in die belangrijke episode die met het congres van Berlijn afgesloten werd, de leiding had. Toch is dat niet zoo. De Koningin bepaalde zich meest tot algemeenheden: zij schettert tegen Rusland's barbaarschheid en trouweloosheid, zij weeklaagt over „the poor Sultan", zij roept om durf en flinkheid en herinnert aan de eer van Engeland, die geen terugkrabbelen gedoogt, die vooral tegenover de Indische volken hoog gehouden moet worden, zij wekt op tot schrap staan „in the interests of humanity, justice and of the British Empire". Maar dat alles zijn slechts uitingen van de nieuwe imperialistische geest, die Disraeli zelf in 't leven had geroepen en waarvan hij, politiek

gesproken, bestond. Zijn leerlinge mag het hem soms in haar ijver wat lastig gemaakt hebben, over 't geheel kan hij niet anders dan trotsch op haar geweest zijn.

Van een groote Koningin, een tweede Elizabeth, spraken, zei ik, velen. Dit nu is dwaasheid. Er is voor grootheid in het constitutioneel koningschap nauwelijks plaats. Victoria reikt aan grootheid geen oogenblik toe. De groote gebeurtenissen van haar regeering lagen in handen van haar ministers en hoe nauwlettend zij ook toekeek, initiatief ging er van haar niet uit. Dat kan, nog eens, bij haar positie moeilijk anders, maar bovendien krijgt men niet de indruk dat zij iets van dat scheppende vermogen bezat dat men alleen groot kan noemen. In de kwesties van hooge politiek waarin zij zich liet gelden, gaf zij blijk van opmerkelijke felheid maar van weinig doorzicht. Voor de rest beschikte zij over een paar eenvoudige gedachten van constitutionalisme en patriotisme, en paste die in de gewone routine der regeering met volharding, kordaatheid en gezond verstand op het beleid van haar ministers toe. D.w.z. zij had groote verdiensten als constitutioneele vorstin, die tegen haar gebreken als zoodanig opwogen, maar met grootheid heeft dat niets te maken, daartoe is de rol te bescheiden.

Dat Victoria als constitutioneele vorstin ook gebreken had, behoeft na wat ik omtrent haar houding tegenover personen gezegd heb, nauwelijks meer betoog. Zij was in hooge mate partijdig. Het is niet dat zij Gladstone altijd weer aan groote conservatieve beginselen als eigendomsrecht en het belang van weerbaarheid en openbare orde herinnert. Het is dat zij, vooral als Disraeli eenmaal haar gunst verworven heeft, haar afkeer van Disraeli's mededinger nauwelijks meer verbergt. Typisch is een uitspraak over de twee tegenstanders in een vertrouwelijk schrijven aan Martin, de biograaf van Albert. „Mr. Disraeli's mind is so much greater, larger, and his apprehension of things great and small so much quicker than that of Mr. Gladstone." Vlugger van bevatting, ja, maar grooter en ruimer van geest! 't Zou moeilijk zijn verkeerder woorden te kiezen, maar die keuze zegt veel omtrent Victoria.

Maar haar deugden als constitutioneele vorstin zijn niet gering en terwijl van de rest hier en daar al het voornaamste gebleken was, brengt deze uitgave omtrent het nuttige routinewerk dat Victoria met onbezweken ijver en met opmerkelijke takt en scherpzinnigheid verrichtte, vrijwat nieuws. Men kan zich levendig begrijpen, als men deze documenten leest, dat de ministers de Koningin vaak „lastig" gevonden moeten hebben — trouwens, dat zij altijd naar Windsor, en zelfs naar

Wight of Schotland moesten reizen om haar te spreken, *was* een last —, maar het is onmiskenbaar, dat het waakzaam toezicht van de Koningin, die zich met geen kluitje in het riet liet sturen, tot de *efficiency* van de regeering moet hebben bijgedragen. Victoria verwierf meer gezag naarmate haar regeering langer duurde en haar sterk geheugen grooter schatten van ervaring bijzette. En over 't geheel gebruikte zij die macht in zuiver constituoneele zin. Zij was van instinct conservatief, zij liet zich door voorliefde voor personen meesleepen. Maar zij deed eerlijk haar best om boven de partijen te staan en zelfs Disraeli kreeg (in benoemingen vooral) soms haar breidel te voelen.

Disraeli was een roekeloos partijganger. Gedurende zijn kortstondig premierschap in 1868 onthaalde hij de Koningin op een curieuze ontboezeming, hier op neerkomend dat hij zichzelf gelukwenschte met Gladstone's plannen tot „disestablishment" van de kerk in Ierland, die hem de gelegenheid zouden geven de oude kerk-hartstochten van het Engelsche volk tegen de liberale leider in 't geweer te roepen. De Koningin had het op de disestablishment-politiek niet begrepen, maar zij vermaande Disraeli niettemin ernstig om niets te doen wat tot het herleven van een kerkstrijd kon bijdragen en toen Gladstone kort daarop aan het bewind kwam en zich tot de uitvoering van zijn plan zette, hielp zij hem, ten einde erger te voorkomen, de tegenstand van het Hoogerhuis overwinnen. Haar constitutionalisme, haar begrip van practische politiek, won het hier van haar vooroordeel. Maar in een andere kerkelijke kwestie vond weldra haar vooroordeel vrij spel. Dat was onder Disraeli's premierschap, toen zij de heel wat minder ijverige minister dreef tot het indienen van de wet die paal en perk moest stellen aan de ceremoniën van de „hooge" geestelijken der staatskerk. Victoria was hevig „protestant" en maakte zich ernstig ongerust over de voortgang van de katholiseerende richting. De Engelsche traditie van erastianisme maakte het mogelijk een poging te wagen die voortgang met behulp van de staatsmacht te stuiten. Maar in de praktijk leidde de wet tot onstichtelijke tooneelen en belette geenszins dat de kerk van Engeland steeds meer een katholiek karakter is gaan aannemen. De beslistheid van Victoria's partij kiezen in deze kwestie is teekenend voor heel haar persoonlijkheid, maar het is een voorbeeld te meer van de vruchteloosheid van haar weerstand aan de krachten van haar tijd.

Victoria is onbetwistbaar de hoofdpersoon van deze uitgave, maar haar eigen brieven en notities vormen maar een minderheid van de inhoud. De brieven van haar eerste-ministers, Palmerston, Russell,

Derby, Gladstone en Disraeli beslaan veel plaats en zijn van groot belang. Disraeli staat alleen in zijn gave om de officieele correspondentie een geur van intimiteit en een air van romantiek te verleenen. Dan zijn er de brieven van familieleden en gekroonde hoofden — 't geen op het zelfde neerkomt: 't is verbazend ga te slaan hoe de vorsten van Europa onderling verwant waren en wat een wonderlijk dynastische toon dat, zoo kort geleden nog maar, in de internationale politiek bracht. Onder deze brieven munten die van Victoria's oudste dochter, Vicky, uit door levendigheid van schrijftrant en politiek belang. Zij was getrouwd met de Kroonprins van Pruisen, weldra van het Duitsche Rijk, en werd de moeder van Wilhelm II. Als men haar brieven leest, begrijpt men dat Bismarck weinig met haar ophad. Met een hartstocht en een emphase, die ze van niemand vreemds had, zette zij haar man aan tot zijn oppositie tegen de machtige minister en klaagde meteen haar nood over de richting, die hij aan Pruisen's politiek gaf, in iedere brief naar Engeland. Victoria voelde zelf wel dat de positie van al die vreemde prinsessen in de landen van hun gemaals iets scheefs had. Zij verdedigde het huwelijk van haar dochter Louise met een Engelsch — beter gezegd een Schotsch — edelman, (de markies van Lorne, later hertog van Argyll) dan ook met warmte tegen de Prins van Wales. „What could be more painful than the position in which our family was placed during the war with Denmark, and between Prussia and Austria. Every family feeling was rent asunder, and we were powerless...... You may not be aware, as I am, with what dislike the marriages of princesses of the Royal family with small German Princes (German beggars as they were most insultingly called) were looked on......" In weerwil hiervan trouwde een paar jaar later een van haar zoons toch een Russische prinses en nog een paar jaar later leek het waarlijk of dit weer tot tragische verscheuring van familiegevoelens zou moeten leiden!

LITERATUUR-OVERZICHT.

I. ALGEMEENE WERKEN.

De gang der wereldgeschiedenis. *Friedrich Cornelius, Die Weltgegeschichte und ihr Rhythmus,* München, (Ernst Reinhard), 1925; XII en 391 blzn.

Bij de studie der geschiedenis, bij het lezen van een roman, als wij een ernstige gebeurtenis in het leven meemaken, telkens komen bij ons wel eens plotseling gedachten op aan een algemeen verband, een visie van een groter geheel, waarin allerlei kleine feiten passen als ondergeschikte eenheden. Wij zien analogiën, wij ontdekken overeenkomst, waar zelfs aan saamhoorigheid niet gedacht werd; het typerende van een opzichzelfstaand feit voor een gehele cultuur, voor een stroming springt ons eensklaps in het oog. Maar meestal is het beeld van korten duur, al te vaak zijn er even snel andere gezichtspunten, die ons beletten uit de enkele feiten te algemene conclusies te trekken. Dr. Cornelius heeft dit laatste niet ondervonden, hij is op het eenmaal gevormde denkbeeld doorgegaan en heeft een „Weltgeschichte" geschreven in een kleine 400 bladzijden van de oertijd tot op heden, trachtend heel die stroom van duizenderlei feiten en gedachten en toestanden in één enkel rythme samen te vatten en in enkele perioden te verdelen. Geslaagd is hij natuurlik niet, de taak is bovenmenselik en van het boek zou in vele opzichten hetzelfde zijn te zeggen als van Spenglers werk is gezegd. Maar natuurlik vindt men wel in een dergelike poging vele nieuwe en lang niet altijd verwerpelike ideën: een nieuwe kijk op verschillende feiten, vooral ook vaak onverwachte en toch zeer treffende analogiën worden gegeven. En in het streven zelf ligt veel wat ons moderne historici aantrekt: geen feitengeschiedenis, maar de opeenvolging der „Lebensstile" wil hij geven, zoeken in elke tijd naar „etwas, das allen Aeuszerungen einer Epoche gemeinsame Züge verleiht und sie dadurch von anderen Zeiten unterscheidet". Is het niet wat elke historicus der laatste tijd steeds meer zoekt? Maar hiermee is hij niet tevreden: in elke periode ziet hij een altijd terugkerende ontwikkeling, een steeds weer gelijk „rythme" van naieve tot „grenzbewuszte", stijl, met als hoogtepunt de „gesteigerte Stil" om dan te verlopen in persoonlike stijl; met soms nog als laatste uitloper de „kopierende Stil" der nietzelfstandige volken. Ook hierin ligt veel wat aanlokkelik is, en niemand zal kunnen zeggen, dat Cornelius al te zeer zijn rythme als een keurslijf aan alles aanlegt. In korte kernachtige bewoording, met aardige typeringen geeft hij vaak een treffend beeld, maar telkens weer vraagt de lezer zich, waarom met zo grote luchthartigheid alle feiten als symptomen van dezelfde geest worden aangehaald, zo gemakkelik overal die levensstijl uit gedemonstreerd? Er is nog zo oneindig veel onverklaarbaars in de gang der historie, wij staan nog voor zo heel veel ongeordende verscheidenheid, er zijn zo heel veel halfbekende feiten, waaruit zeker

geen enkele conclusie getrokken mag worden! En waarom is het ook niet mogelik, dat naast de algemeene „tijdgeest" veel van vroegere tijden overblijft, dat allerlei „Levensstile" naast elkander voorkomen, ook als er één overheerst? Maar het allermeest onjuist lijkt mij het pogen om deze tijdgeest, dit saambindende in een grote periode te willen definiëren in zo enkele woorden! Het „abendländische Grunderlebnis", het fundament dus van heel de Europese cultuur na 800, wordt geformuleerd als „Der Geist soll der Herr sein und der Leib der Knecht". Staat, kunst, godsdienst, economie, het is alles in deze periode daarop gefundeerd en door dit als grondgedachte bepaald! Op deze wijze kan geen werkelik wetenschappelik werk geleverd worden. Zoekt men echter een meer dichterlike geschiedbeschrijving, waarin veel materiaal is verwerkt en waaruit men veel nieuwe inzichten kan winnen, dan is het boek van Dr. Cornelius zeer aan te bevelen, mits zeer krities gelezen!

E. v. G.

Kunstgeschiedenis. *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome. V. 1925.* M. Nijhoff, Den Haag.

De mededeelingen vormen weer een lijvig, rijk geïllustreerd deel. Dr. *Leopold* stelt erin aan de hand der jongste onderzoekingen eenige data vast, die als mijlpalen kunnen dienen in de voorgeschiedenis van Italië. *Dr. Van Hoorn* beschrijft een te Vechte gevonden antieke dwergfiguur. *Dr. Snijder* een door hem bij Mykene gevonden scherf met figuren in relief. *Prof. Bijvanck* behandelt de geïllustreerde handschriften van de Cynegetica van Oppianus. Dit gedicht over de jacht is niet het werk van den Oppianus uit Cilicië die in 177/178 aan Marcus Aurelius een gedicht over de vischvangst, de Halieutica, opdroeg, maar de dichter is een jongere Oppianus uit Syrië en hij heeft zijn gedicht in 212 aan Caracalla opgedragen. Het komt voor in 18 handschriften en 3 daarvan zijn geïllustreerd. Het handschrift in Venetië (Ms. Gr. 479) uit de Xde of de eerste helft der XIde eeuw is Byzantijnsch, maar werd niet in Constantinopel geschreven. Het kwam met de verzameling van Cardinaal Bessarion in 1468 aan de bibliotheek van San Marco. Het bevat de Cynegetica en een in de XIIde eeuw eraan toegevoegde levensbeschrijving van Oppianus door Constantinus Manasse. Het handschrift in Parijs (Ms. Gr. 2736) is in de XVde eeuw naar het handschrift te Venetië gecopieerd. Het bevond zich in de bibliotheek der Fransche koningen en werd daar wederom gecopieerd (Parijs, Ms. Gr. 2737). Dit laatste handschrift werd in 1554 door Angelus Vergicius geschreven. De illustraties zijn overgebracht in den stijl van dien tijd. Schrijver houdt zich uitsluitend bezig met het handschrift in Venetië. De illustraties daarvan geven een antiek voorbeeld getrouw weer uit den tijd van Oppianus. Deze oorspronkelijke illustraties zijn omstreeks 210 in Antiochia vervaardigd. *Dr. Sassen's* opstel over de Ontwikkeling der vroeg-middeleeuwsche wijsbegeerte, brengt weinig nieuws. De problemen zijn niet scherp gesteld en de definities niet zeer gelukkig. Belangrijker, of althans minder algemeen bekend is wat *Dr. Struik* over Paulus van Middelburg vertelt. Paulus van Middelburg (1445—1533) behoort tot de voorbereiders der moderne natuurwetenschap, van belang is vooral zijn werk als chronoloog. Toen Leo X na den dood van Julius II tot voortzetting van het Lateraansche Concilie besloot, werd hij tot voorzitter van de sectie der kalenderhervorming benoemd. Het concilie werd in 1517 ontbonden zonder dat iets op dit gebied bereikt was, maar het werk van Paulus vormde toch de basis voor de kalenderhervorming van Gregorius XIII in 1581. Paulus was in 1445 in Middelburg

geboren. Hij studeerde in Leuven en kreeg in 1479 opdracht van de Venetiaansche Republiek om in Padua astronomie te doceeren. In 1481 werd hij lijfarts en astroloog aan het hof van Frederik van Montefeltro in Urbino. Door tusschenkomst van Frederik's zoon Guidobaldo en den voogd van deze, den humanistenvriend Ottaviano, werd Paulus achtereenvolgens abt van Castel Durante en bisschop van Fossombrone. Door Paulus III werd hij naar Rome ontboden en daar is hij in 1533 gestorven. Een lijst van zijn geschriften completeert deze levensgeschiedenis. *H. Egger* weerlegt een bewering van Campbell Dodgson (Belvedere, 1921, blz. 6) volgens welke een teekening van Maerten van Heemskerck met de voorstelling van Mars en Venus, die in eenigszins verwrongen letters een opschrift draagt, dat door C. B. als 1538 L. Mour gelezen werd, in Rome ontstaan zou zijn, terwijl L. Mour door hem als verzamelaarsmerk verklaard werd. Egger toont aan dat het oponthoud van Heemskerck in Rome van 1532 tot 1535 duurde en dat de teekening na zijn terugkeer in Holland is ontstaan. In het geheimzinnige L. Mour herkent hij den titel van het blad: L'Amour, door Heemskerck zelf geschreven. *Ima Blok* bespreekt naar aanleiding van twee gezichten op den Ponte Rotto te Rome van Gerard ter Borch d. O. en W. van Nieulandt II, die zij 1604 dateert, een aantal teekeningen van deze beide meesters. Aan de briefwisseling van cardinaal Scipio Borghese met de pauselijke nuntii te Brussel ontleent *Dr. Hoogewerff* verdere gegevens omtrent de tapisserieën, die deze prelaat in Brussel liet vervaardigen. Ditmaal betreft het zeven verdures, in de correspondentie *giardinaggi* genoemd, naar ontwerp van Gaspar de Crayer uitgevoerd door Jan Raes den Oude in de jaren 1617—1618. Ook andere series tapisserieën van Jan Raes den Oude komen ter sprake, zooals de Decimus Mus serie naar het ontwerp van Rubens en een herhaling van de Scipio serie naar teekeningen van Giulio Romano. Aanhalingen uit de brieven zijn achter dit artikel afgedrukt. *Dr. Cornelissen* bericht over de belangstelling die de autoriteiten in Rome toonden voor de pestgevallen in Amsterdam in 1663—1664 en de wijze waarop hiervan in het buitenland partij getrokken werd, om den Amsterdamschen handel te benadeelen. Ten slotte geeft *Dr. Fokker* het begin van een inventaris van de Nederlandsche Kunstwerken in Italië. Daarin zijn niet opgenomen de stukken, die zich in den kunsthandel en in particulier bezit bevinden. Evenals in Italië alle Nederlandsche kunstenaars Fiamminghi worden genoemd, is in deze lijst, na overleg met het Belgisch Instituut, het werk zoowel van Noord- als van Zuid-Nederlandsche kunstenaars opgenomen. Deze nuttige inventarisatie is begonnen met Rome en Latium, Umbrië en de Abruzzen, Genua en Ligurië, waarbij, behalve de kunstvoorwerpen zelf, ook topographische werken, levensbeschrijvingen, archivalia en andere plaatselijke gegevens onderzocht zijn. F. en M. Hudig.

Het Wilhelmus. *P. Leendertz Jr., Het Wilhelmus van Nassouwe.* Zutphen, W. J. Thieme & Cie, 1925 (120 blz.).

Dit historisch lied, dat een geliefd volkslied is geworden en dat op de trompetten het volk een geweldige couragie geeft, is tegelijkertijd een raadselachtig lied. Is het „Wilhelmus" een oorspronkelijk Nederlandsch gedicht? Wij weten het niet met zekerheid. Er zijn er die met vuur de vertaling ervan uit het Fransch verdedigd hebben (J. W. Enschedé), gelijk ook de melodie uit Frankrijk tot ons is gekomen. Wie is de dichter? Wij weten het niet. Coornhert is genoemd (Brandt en Wagenaar), onlangs is nog Saravia naar voren gebracht (Blok), ook heeft men het met het

product van dorps-rederijkerij op één lijn gesteld (Kossmann), hoogstwaarschijnlijk stamt het van Marnix (Leendertz), waarvoor de getuigenis van Jac. Verheiden, rector te Nijmegen, in 1602, als de oudste pleit. Wanneer is het vervaardigd? Wij weten het al weer niet. Best mogelijk omstreeks 1568 of 1569 (Leendertz). En de inhoud is al even vreemd en moeilijk te verstaan, voor weinig ontwikkelden en ontwikkelden beide. Wat beteekent precies: „van Duytschen bloet", wat is de zin van: „Den Heer heb ick ghebeden — Van mijnes herten gront, — Dat hij mijn saeck wil reden, — Mijn onschult doen bekondt". Terecht zegt dr. Leendertz: „De in het Wilhelmus uitgedrukte gevoelens zijn aan de meeste Nederlanders vreemd geworden en zelfs de woorden begrijpen zij slechts ten deele. Juist deze vaagheid in de voorstelling, die men zich van den inhoud maakt, is, naast de opwekkende melodie, misschien de voornaamste oorzaak geweest, dat het Wilhelmus zich zoolang als het geliefde volkslied gehandhaafd heeft en wel vooral onder de minder ontwikkelden".

In dit keurig uitgegeven boekje, dat een lust is om te lezen, beschouwt dr. L. het Wilhelmus van verschillende kanten: hij drukt den text af, geeft dan een uitvoerige verklaring „waarbij hij zich lezers voorstelt die van de taal der 16de eeuw niets en van de geschiedenis zeer weinig weten"; hij handelt vervolgens over: oorspronkelijkheid, melodie, tijd van vervaardiging, over den dichter en de geschiedenis van het Wilhelmus, om dan zijn boek met het Wilhelmus van Valerius, de Duitsche en Fransche vertaling en de parodie (Wilhelmus van Nassouwen — Bent gij van Duitschen bloed? — De ellebogen door de mouwen, — Het haar al door den hoed. — Zijt gij Wilhellemus? — Zijt gij Wilhellemus? — Wel dat is goed!) te besluiten. In de sobere en zakelijke aanteekeningen geeft de schr. rekenschap van zijn bronnen en literatuur, als Geuzenliedboeken, Jac. Scheltema, De Gortter, Postmus, Enschedé, Van Duyse—Kossmann en anderen. Eén hoofdstuk echter missen wij, namelijk: „het godsdienstig en theologisch karakter van het Wilhelmus". In de verklaring worden hierover terloops wel eenige opmerkingen gemaakt, maar verder dan een uitval tegen Postmus en anderen, die het voor een Calvinistisch lied willen laten doorgaan, komt dr. Leendertz niet. Als de schr. in dit verband zegt: „Dat het geheele Nederlandsche volk het lied is blijven zingen en het zal blijven zingen, zoolang het nog niet gelooft, dat vaderlandsliefde een partijzaak is" (blz. 98), dan is dit een goedkoope opmerking, die beter vervangen ware door een grondige behandeling van de vraag, wat dan wel het godsdienstig-theologisch karakter van dit geuzenlied is, waarvan „een wijs man eens seyde, dat het aen ons Vaderlandt meer voordeel gedaen heeft als thienduysent Soldaten".

A. Eekhof

Nieuwe boeken:

J. F. Bense, A dictionary of the low-dutch element in the english vocabulary. Nijhoff. *f* 5.25. I Aam-dowel. 31 & 80b.

H. Blink, Opkomst van Nederland als economisch-geogr. gebied van de oudste tijden tot heden. Mij. v. gg. lectuur. 550 bl.

H. T. Colenbrander, Koloniale geschiedenis. 31 krtn. 3 dln. *f* 21.—. III. Nederland. De Oost sinds 1816. 289 b.

E. A. Greene, Heiligen en hun attributen (Saints and their symbols). Seyffardt. 236 b. *f* 3.—.

G. van Rijnberk, Wenken voor het samenstellen van wetenschappelijke geschriften. Swets en Z. 39 b. *f* 0.80.

Visser (C. A. ten Bruggencate) en *J. Schregardus,* Onze Hollandsche

molen. Bijdragen tot de kennis en de geschiedenis van de windmolens in Nederland. Amst. de Spiegel. 112 bl. 41 afb. *f* 3.60.

H. G. Wells, Een korte geschiedenis der wereld. Amst., Ontwikkeling. 383. *f* 4.50.

Geschiedenis der doopsgezinde gemeente te Utrecht. Landstra. 136 b. afb. *f* 3.50.

G. Aulneau, Histoire de l'Europe centrale, depuis les origines jusqu'à nos jours. 656 p. Payot. 45 fr.

L. Dubech et *P. d'Espezel,* Histoire de Paris. 512 p. Payot. 30 fr.

Fougères c.s., Les premières civilisations. Coll. Peuples et Civilisations. 437 p. Alcan. 30 fr.

Katsouro Hara, Histoire du Japon, des origines à nos jours. 320 p. Payot. 30 fr.

K. Breysig, Die Macht des Gedankens in der Geschichte in Auseinandersetzung mit Marx und mit Hegel. Stuttgart. Cotta. 622 S. 15 M.

F. Endres, Geschichte der freien und Hansestadt Lübeck. Abb. Quitzow. 306 S. 25 M.

Huang-Ts'ing K'ai-Kuo Fang-Lüeh, die Gründung d. mandschurischen Kaiserreiches. Uebers. v. E. Hauer. De Gruyter. 710 S. 32 M.

I. J. Korostovetz, Von Cinggis Khan zur Sowjetrepublik. Eine kurze Gesch. d. Mongolei. De Gruyter. 351 S. 15 M.

Mantis, Die Gesetze der Weltgeschichte. Völkerbiologie. Abt. I. Vergleichende Volkerbiologie Europa's. Tl. I. Das öffentliche Leben. Altona, Ruhe. 4.50 M.

B. Rathgen. Pulver und Salpeter (vor 1450). Schiesspulver, Kunstsalpeter, Pulvermühlen im frühen M. A. München, Barbara. 39 S. 1.50 M.

H. Reinhofer, Geschichte des deutschen Bauernstandes, H. 7. Graz. Stocker. 1.— M.

L. Browne, A story of the Jews from the earliest times to the present day. 319 b. Cape. 7 s. 6.

G. E. Cory, The rise of South Africa. History of the origin of the South African colonization, and of its development towards the East from the earliest times to 1857. Vol. IV. Ill. 556 p. Longmans. 26/.

H. M. Hole, The making of Rhodesia. 428 p. Macmillan. 18/.

H. J. Laski, Political thought in England: from Locke to Bentham. Home Univ. Libr. of Modern Knowl. 253 p. Williams. 2/6.

A. Moret & G. David, From tribe to empire. Social organisation among primitive and in the ancient East. The history of civilization. 401 p. Paul. 16/.

B. Pares, A history of Russia. 582 p. Cape. 21/.

A. F. Pollard, Factors in modern history. rev. & enl. ed. 337 p. Constable. 7/6.

M. Summers, History of Witchcraft and demonology. Ill. (History of the civilization). 369 p. Paul. 12/6.

G. P. Winship, Gutenberg to Plantin. An outline of the early history of printing. Oxf. P. 12/6.

II. OUDHEID

De houding van Egyptenaren en Grieken tegenover den dood. *W. Brede Kristensen, Het Leven uit den dood. Studiën over Egyptischen en Oud-Griekschen godsdienst. Olaus Petri-lezingen aan de Universiteit te Uppsala.* Haarlem, Erven Bohn, 1926.

Dit ongemeen belangwekkende boek is gewijd aan het betoog, door middel van een eerbiedwaardig aantal feiten en daaruit afgeleide opvattingen die de schrijver in den cultus ontdekt, toegelicht, dat niet alleen voor de Egyptenaren, maar ook voor de Grieken de dood een tweeledig karakter droeg: eenerzijds is hij de aartsvijand van het leven, zijn volstrekte tegenstelling, anderzijds echter wordt hij beschouwd als tevens eeuwig, absoluut leven beteekenende, als de grondslag van het leven, het leven in potentieelen toestand. Dat deze monistische opvatting van dood en leven zoowel bij Grieken als Egyptenaren bekend was, wijst, meent de schrijver, op een nauweren samenhang tusschen beider godsdienst dan gewoonlijk door philologen wordt erkend. —

Een grondig oordeel over de mate van juistheid der geponeerde stelling kan zich alleen vormen wie de aangevoerde gegevens volledig op hun bewijskracht onderzoekt. Daarbij is het mogelijk dat men geraken zou tot een resultaat dat in meer of minder opzichten van dat van Prof. Kristensen zou afwijken; zeker is het echter dat men door de bestudeering van zijn diepzinnige ontleding der behandelde gegevens en hun scherpzinnige combinatie zijn eigen inzicht in een reeks van godsdienstige verschijnselen bij de antieke volken buitengewoon zou verrijken. Hier mogen enkele opmerkingen, die zich tot den Griekschen godsdienst beperken, een denkbeeld geven van een mogelijke critische beschouwing.

Dat dezelfde aardgod Maimaktos, „de wilde, booze, daemonische" tevens Meilichios, „de vriendelijke, genadige" heet, wordt gewoonlijk verklaard uit de behoefte om dezen daemonischen god door een euphemistische aanroeping bij het brengen van offers mild te stemmen; evenzoo pleegt men de dubbele benaming Erinyen en Eumeniden te beschouwen. Hierin veeleer een voorbeeld te zien van het samenvallen van de dualistische en de monistische opvatting omtrent de verhouding van dood en leven, is inderdaad zeer aantrekkelijk. Maar wanneer K. ook als voorbeeld van het dubbel aspekt der onderwereldsgoden het feit aanhaalt (bl. 148) dat vele omschrijvingen van den naam Hades ook als namen van personen voorkomen, op grond van deze overweging dat ouders hun kinderen toch niet naar den meest gehaten van alle goden zouden genoemd hebben, is, dunkt mij, ernstige twijfel aan de bewijskracht van dit argument onvermijdelijk; immers dat namen als Polyxenos, de gastvrije, of Agesilaos, de volksaanvoerder, die zeer algemeen menschelijk eigenschappen of bezigheden betreffen, primair als epitheta van Hades zouden zijn gegeven, en van dezen overgegaan op de menschen, is in de hoogste mate onwaarschijnlijk.

Dat de begrafenis-kampspelen in Egypte het belangrijkste onderdeel uitmaakten van de Osiris-mysteriën ten tijde van het Middenrijk heeft K. gebracht tot belangwekkende beschouwingen over het godsdienstig karakter der Grieksche grafwedstrijden. Ook indien men echter dit ten volle erkent, is hieraan, naar mijn meening, niet een aanwijzing te ontleenen voor den — oorspronkelijk — religieusen zin der agones in het algemeen; — (het rechtstreeksche bewijs daarvoor in de verklaring van Eros en Anteros heeft mij niet overtuigd). De Grieken hebben, in velerlei vorm, godsdienstige maaltijden gekend. Zelfs is het m. i. in hooge mate waarschijnlijk dat iedere maaltijd van eenige godsdienstige verrichting vergezeld is geweest; niettemin is het zeker dat het niet godsdienstige overtuiging geweest is die hen tot het houden van maaltijden heeft gebracht. Het ligt in den aard van zijn studie dat de theoloog geneigd zal zijn overal het godsdienstige als het primaire te zien; de historicus zal meer aandacht schenken, in dit geval, aan het feit dat agones volstrekt niet tot de kampplaatsen der gymnasia beperkt waren, maar het geheele maat-

schappelijk leven der Grieken vervulden; bij dit volk uitte de natuurlijke wedijver van gelijkstrevenden, het mochten beeldhouwers, pottebakkers of geneesheeren zijn, zich in formeele agones; het schijnt hem dan zeer twijfelachtig, dat aan dit maatschappelijk verschijnsel overal een godsdienstige gedachte ten grondslag ligt. Zoomin als hij geneigd zal zijn bij allerlei gevallen van overwinning te denken aan een symbolische uitdrukking van den strijd tusschen dood en leven.

Men weet wellicht hoe Beloch zich de velerlei beteekenis verklaart die de godin Athene in het leven der Grieken innam: de mythe van haar geboorte uit het hoofd van Zeus „lässt keinen Zweifel über ihre Natur als Gewittergöttin"; daarom draagt zij de aegis, het wolkenschild, en voert den bliksem als lans; vandaar dat zij oorlogsgodin is en dus ook beschermster der stad; als zoodanig beschermt zij ook de werken des vredes en in het bizonder, als vrouw, de weefkunst; zoo werd zij Stadtgöttin schlechthin (Gr. Gesch. I². 1. bl. 154). Wie deze verklaring verwerpt behoeft dit niet alleen te doen omdat hij haar uitgangspunt onjuist acht; ernstiger bezwaar is nog dat het mogelijk is iedere schakel in deze reeks als eerste te nemen en daaruit met meer of minder scherpzinnigheid een logische ontwikkeling te construeeren; hier blijkt het bedenkelijke van de methode. Terwijl Nilsson in verschillende geschriften het primaire karakter van Athene ziet in het beschermen aanvankelijk van het vorstenpaleis, later van de stad-burcht, voert K. tal van feiten aan die het chthonisch karakter van de godin doen uitkomen; en vandaar leidt hij haar overige functies, als godin van de wijsheid en van het weven, af. Is het echter wel noodzakelijk dat de velerlei functies van een Grieksche godheid steeds in onderlingen samenhang staan? In Egypte kan het geraden zijn dezen aan te nemen, omdat hier een nagenoeg ononderbroken ontwikkeling van hetzelfde volk zich voltrokken heeft; Griekenland echter is de woonplaats geweest van vele bevolkingen, van geheel onderscheiden herkomst, wier godsdienstige voorstellingen later over elkaar kunnen zijn geschoven en naast elkaar gehandhaafd zonder dat zij een logischen of psychologischen samenhang behoeven te hebben. K. neemt zonder meer aan (bl. 159) dat Poseidon de god van de zee was; zeker is hij dit in Ionië geweest, maar op het vasteland eer de god van het grondwater dat in de karstgebieden zoo overvloedig en geheimzinnig zich voordoet, en vandaar ook aardgod; uit zijn functie kan dus niet zonder meer worden afgeleid dat de zee als het beeld gedacht werd van het doodenrijk.

Bij zijn vergelijking van Eg. en Gr. godsdienstige voorstellingen wijst K. volkomen terecht er op dat men de analogieën niet moet zoeken in de verlichte kringen van Griekenland, maar in den volksgodsdienst aldaar. Bij de vergelijking van dezen met den Eg. godsdienst moet men echter een zeer belangrijk verschil niet uit het oog verliezen voor men tot overeenkomst besluit. Uit Egypte, dat in den loop van zijn geschiedenis een stand van levenslange priesters heeft voortgebracht die hun bezigheid als beroep en levensonderhoud uitoefenden, kennen wij voornamelijk opvattingen die het resultaat zijn van een eeuwenlang geschoold theologisch denken; het is moeilijk uit te maken in hoeverre deze gemeengoed geweest zijn van het Eg. volk. Dat „dit volk" om een voorbeeld te noemen, meer vervuld was met de gedachte aan den dood dan met de gedachte aan het aardsche leven (bl. 34), — een indruk dien men uit de Eg. theologische bespiegelingen opdoet —, acht ik in hooge mate onwaarschijnlijk, niet zoozeer omdat b.v. het Maneroos-lied een geheel anderen blik op de hiernamaals-verwachtingen doet kennen, als wel op grond van algemeene ervaring. Weinig godsdiensten zijn zoo vervuld van hierna-

maals-voorstellingen als het Calvinisme; weinig volken zijn zoo innig theologisch gedrenkt als onze Calvinistische landgenooten; op de geschiedenis van onze XVIIe eeuw voor zoover het geestelijk leven betreft, heeft het Calvinisme zijn stempel diep gedrukt; — is er echter iemand die meent dat onze XVIIe-eeuwsche voorvaderen meer van den dood dan van het aardsche leven vervuld zijn geweest? Houdt men dezen afstand van theologische bespiegeling en volksgeloof in het oog, en bedenkt men dat in Griekenland de eerste door het ontbreken van een priesterstand met grooten geestelijken invloed zich niet heeft kunnen ontwikkelen, dan zal men met meer angstvalligheid zoo ongelijksoortige geestesprodukten als theologische constructies en spontaan gegroeid volksgeloof met elkaar vergelijken.

Ook overigens levert de zoo volkomen verschillende maatschappelijke gesteldheid bij Egyptenaren en Grieken moeilijkheden op voor een vergelijking van hun geestelijk leven die zou moeten voeren tot het vaststellen van overeenkomst in geestelijken grondslag. In Egypte gold volgens de theologische staatsleer iedere koning als de lijfelijke zoon van Re; koningin Hatschepsut heeft haar verwekking door de godheid laten afbeelden op de reliefs van haar tempel bij Der-el Bahr. Prof Kristensen ziet overeenkomst met deze staatsfictie in de gewoonte waarbij te Athene ieder jaar de vrouw van den archon basileus (moet het niet tot misverstand leiden hier te spreken van „de gade van den Atheenschen koning"?) de „heilige bruiloft" met Dionysus vierde. Ik moet bekennen dat mij de verschillen tusschen beide vergeleken feiten aanzienlijk grooter voorkomen dan de overeenkomst; wat in de Eg. opvatting de hoofdzaak is: de verwekking van een goddelijken koningszoon, ontbreekt geheel in het Gr. gebruik. En is het niet uitermate onwaarschijnlijk, wanneer men let op den aard van het Eg. koningschap, waarmee zich in Griekenland geen enkel instituut in de verste verte laat vergelijken, dat hier volkomen verschillende toestanden eenzelfde godsdienstige opvatting of gebruik zouden hebben voortgebracht? De vereering van den koning als god is in Egypte bij den afstand tusschen den ongenaakbaren despoot en zijn rechtelooze onderdanen gemakkelijk te begrijpen; dat theologische speculatie deze opvatting door goddelijke verwekking heeft trachten te verklaren en te steunen verbaast ons ook niet al te zeer. Maar bij de verhouding die wij in Griekenland kennen ook tusschen de oudste basileis en het overige volk schijnt iedere politiek-sociale grondslag voor een overeenkomstige godsdienstige opvatting te ontbreken. —

Het is onvermijdelijk dat men bij de aankondiging van een boek meer ruimte geeft aan het kenbaar maken van afwijkende opvattingen en gerezen twijfel dan aan het betuigen van instemming. Daarom is het noodig aan het slot van deze vluchtige opmerkingen nog eens met nadruk de verzekering neer te schrijven dat ik in jaren niet een boek over antieken godsdienst onder de oogen heb gehad, zoo rijk aan gedachten en inzichten, en zoozeer tot herziening van eigen meening leidend als deze „studiën".

H. B.

Antieke beeldhouwkunst. *L. D. Caskey, Catalogue of Greek and Roman Sculpture; Museum of Fine Arts, Boston,* 1925. Verkrijgbaar bij den Secretaris van het Museum, $ 7.75.

Zoo dikwijls hoort men aan deze zijde van den Oceaan met een zekere bitterheid spreken over kunstwerken, die — vaak na vergeefsche pogingen ze voor Europa te „redden" — door Amerika „in de wacht gesleept" worden, en niet zelden klinkt uit den spijtigen rouw een onaangename toon van zelfoverschatting, omdat de Europeaan zoo gaarne gelooft,

dat voor hem in het bijzonder de erfenis van het verleden bestemd is, dat hij het ware gevoel er voor in pacht heeft. Wie zoo denkt zal niet zonder schrik, wanneer hij dezen catalogus doorbladert, realiseeren, hoevele en belangrijke werken van Grieksche en Romeinsche Beeldhouwkunst, alleen al naar het Museum te Boston, in de 30 jaren van zijn bestaan, den weg hebben gevonden. Zeker, men vindt er vele bekenden, maar voor men ze eens bij elkaar heeft gezien, denkt men toch niet, dat hun aantal zoo groot is. Intusschen, dit omvangrijke boek kan den verschrikte ook troosten! Want door de weloverwogen orde, de voortreffelijke beschrijvingen en besprekingen wordt zelfs de verstoktste twijfelaar gerustgesteld: de kunstwerken, hoe ongaarne wij ze hier ook missen, zijn daar even goed bewaard en zeker evenzeer gewaardeerd als bij ons. Het laatste misschien zelfs wel meer. Het in vergelijking met onze Musea betrekkelijk gering aantal der stukken, maakt elk der sculpturen tot een voorwerp van opmerkzaamheid en gerechte appreciatie. Elk stuk is voortreffelijk, vaak eenige malen, afgebeeld, de litteratuur wordt niet slechts uitvoerig opgegeven, maar ook kritisch besproken, en zoo maakt het geheel (228 pp. 4° tekst en 222 illustratie's) een voornamen en solieden indruk. Voortreffelijk en overzichtelijk is b.v. het uitvoerig exposé over het „pendant" van de Ludovisi-troon (No. 17). Het is natuurlijk ondoenlijk, hier ook maar de voornaamste stukken afzonderlijk te noemen. Niet altijd ben ik het geheel eens met de dateeringen en beschrijvingen. Het „Meisje van Chios" (29) houd ik in geen geval voor een werk van Praxiteles, en ook het Aphroditekopje (28) wordt m. i. te vroeg gedateerd. Beide stukken — evenals de Leconfield-Aphrodite (die tot voor kort in het Brit. Mus. tentoongesteld was) — zijn geloof ik Hellenistisch, en alles tezamen genomen is het toch nog het waarschijnlijkst ze met Alexandrië in verband te brengen. Bij de prachtige Amazone te paard (40) valt het moeilijk, niet aan een *zeer* nauw verband met de sculpturen van Epidaurus te denken, maar zonder kennis van het origineel blijft het uiten eener bepaalde meening gevaarlijk. In de bespreking van de prachtige acanthuspalmet (45) ware in plaats van naar Meurer's oud opstel beter verwezen naar zijn: Vergleichende Formenlehre des Ornamentes und der Pflanze (Dresden 1909), maar vooral ook naar E. Weigand's, Vorgeschichte des Korinthischen Kapitells (Würzburg 1920), waarin de schrijver Meurer's theorieën uitvoerig weerlegt en terugkeert tot Riegl's opvatting. De dateering van het relief met ranken (49) in de 4e eeuw is misschien ook wat vroeg. Zeer verwant zijn de ranken op enkele stucmodellen in het Pelizaeus Museum te Hildesheim (Ippel, Denkmäler, 1146, ook 1137; Rubensohn, Hellenistisches Silbergerät, Taf. 7. 39; daar m. i. ook te vroeg gedateerd). Een neiging, vrij te blijven van den Hellenistischen tijd en zoo mogelijk nog in de 4e eeuw te dateeren, komt wel eens meer aan den dag, b. v. in de kop uit Griekenland (54), die, naar ik geloof, zeker later ontstaan is. Ik betwijfel verder, of bij het fragment eener vrouw met guirlande (100), de gewaadbehandeling wel zoo on-Romeinsch is. De neiging tot absolute rechtlijnigheid en lineaire plooibehandeling is typisch-Italisch. Alda Levi's boek over de Terracotte figurate del Museo Nazionale di Napoli (1925) heeft ons daarvoor nog weer merkwaardige bewijzen gebracht. De decoratieve paneelen (104, 105) zou ik eerder in Trajanus' tijd dan onder de Flavische Keizers dateeren. De merkwaardige gelijkenis van het meisjesportret (119) met de Diana van Ostia (afb. bij Calza, in Bolletino d'Arte 1922) is geloof ik nog niet opgemerkt. Dateert men op grond van de haardracht het Bostonsche Portret in den tijd van Tiberius (vgl. Poulsen, Greek and Rom. Portraits, p.

60 v.), dan moet de Diana ook wat vroeger gedateerd worden, dan gewoonlijk geschiedt (Claudische tijd). Het portret (129), dat zoo frappante gelijkenis vertoont met de raadselachtige kop in Athene (Arndt, Gr. u. röm. Porträts. 343, 344), heeft mij definitief overtuigd, dat de laatste niet in Hellenistischen, maar in Romeinschen tijd ontstaan is, en bijzonder overtuigend is ook de identificatie van het vrouwenportret (125) met Marciana, de zuster van Trajanus, waardoor wij thans het eerste zekere portret dezer Augusta bezitten. Niet alle stukken zijn even belangrijk, en bij enkele voel ik ook wel twijfel opkomen. Maar zonder kennis der origineelen wil ik geen vraagteekens zetten, hetzij dan bij den C. Caesarkop (113), waarvan de authenticiteit overigens ook reeds door Dr. Caskey betwijfeld wordt. Over het geheel genomen is hier een zorgvuldig uitgelezen en repraesentatieve serie antieke beeldhouwwerken bijeengebracht. Tegenover het onvermijdelijke nadeel van lacune's, staat het voordeel, gelegen in de charme, die uitgaat van een reeks werken, nog niet „verbruikt" door de wetenschap en afgezaagd. Dr. Caskey heeft de niet gemakkelijke taak, hier vaak zelf zijn weg te moeten kiezen, op zeer verdienstelijke wijze volbracht. Zijn werk is meer dan een beschrijvende catalogus. *Leest* men het als boek — en ik heb dat met groot genoegen gedaan, iets, wat men van niet vele catalogi zal kunnen zeggen! — dan krijgt men, èn door de rangschikking, èn door zijn opmerkingen een goed overzicht der ontwikkeling. Aan het feit, dat de schr. daarnaar blijkbaar gestreefd heeft, ontleen ik de vrijheid ten slotte één opmerking te maken — want de schr. wil mijn voorafgegane opmerkingen wel als bewijs van belangstelling en niet als kritiek opvatten —, n.l. deze: de beeldhouwkunst van Cyprus, Etrurië en Palmyra is bewust ter zijde gelaten. Voor de eerste en de laatste categorie is dit te billijken, omdat wij daardoor in zekeren zin op zijpaden geraken. Maar de Etrurische Beeldhouwkunst mis ik ongaarne. Ik weet niet, welke onvermoede schatten het Museum te Boston daarvan bergt, maar ik geloof, dat enkele goede stalen, naar den eisch toegelicht, den overgang van Grieksch tot Romeinsch minder abrupt gemaakt zouden hebben. Thans wordt den lezer nog de oude opvatting gesuggereerd, dat Rome slechts een onzelfstandige epigonenkunst heeft voortgebracht. Kille, onbelangrijke copieën staan naast goede Romeinsche origineelen, en men krijgt den indruk dat Rome slechts op het gebied der portretkunst iets eigens heeft voortgebracht, terwijl ook daar de serie in het begin der 3e eeuw ophoudt. Het zal wel niet zoo gemakkelijk zijn, thans nog goede „historische" reliefs te verwerven, maar enkele monumenten der volkskunst en enkele karakteristieke sarkophagen zouden hier toch al een groote verbetering scheppen. Een verbetering ook in zooverre, dat men de „Oudheid" dan niet als een afgesloten periode zou zien, maar als een levend deel onzer eigen ontwikkeling zou leeren begrijpen.

Met deze opmerking zij echter aan de verdiensten van dit boek niet te kort gedaan. Het is een catalogus van de beste en bruikbaarste soort en wij kunnen slechts wenschen, dat onze Europeesche Musea er door tot navolging geprikkeld worden. G. A. S. Snijder.

Nieuwe boeken:

P. Couissin, Les Armes Romaines. Essai sur les Origines et l'Evolution des Armes individuelles du Légionnaire romain. Avec un avant-propos par Salomon Reinach. Paris 1926. Honoré Champion, XLV + 569 p.

Th. Reinach, La musique grecque. Paris 1926. Payot, 208 p.

G. Clemenceau, Démosthène. Paris, Plon. (Nobles vies, grandes oeuvres. 7.)

O. Navarre, Le theâtre grec. L'édifice, l'organisation matérielle, les représentations. Paris 1925. Payot. 280 p. 38 Fig.

L. Rougier, Celse ou le conflict du christianisme primitif et de la civilisation antique. Paris, Edition du Siècle. (Maîtres de la pensée antichrétienne).

A. Schulten, Sertorius. Leipzig 1926. Dieterich, 168 p.

E. Bickermann, Das Edikt des Kaisers Caracalla in P. Giss. 40. Diss. Berlin. 1926.

B. Laum, Entstehung der öffentlichen Finanzwirtschaft. (Altertum und Frühmittelalter) S.-Abdr. aus „Handbuch der Finanzwissenschaft" von Gerloff und Meisel. Lief. 4/5 p. 185—209. Tübingen 1925, Mohr.

Fr. Hiller von Gaertringen, Historische griechische Epigramme. (Kleine Texte 156).

W. Engel, Die Schicksalsidee im Altertum. Religionswissenschaftliche Untersuchung. Erlangen 1926. Palm u. Enke. VIII + 120 p.

R. Reitzenstein und *H. H. Schaeder,* Studien zum antiken Synkretismus. Aus Iran und Griechenland. Leipzig 1926. Teubner, 355 p.

W. Spiegelberg, Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Aegypten im Lichte der äg. Denkmäler. Heidelberg 1926. Winter. 44 p.

H. Licht, Sittengeschichte Griechenlands. In zwei Bänden und einem Ergänzungsband. Mit 500 Tafeln u. Textabb. 1—6 Lief. Dresden u. Zürich, Paul Aretz. 192 p.

V. Ehrenberg, Alexander und Aegypten. (Beih. z. Alten Orient. 7). Leipzig, 1926, J. C. Hinrichs. 59 p.

H. J. Bell, Juden und Griechen im römischen Alexandreia. (Beih. u. Alten Orient 9). Leipzig, 1926. J. C. Hinrichs. 52 p.

A. J. Toynbee, Greek Historical Thought from Homer to the Age of Heraclius. Introduction and Translation. London and New York. 1924.

G. F. Abbott, Thucydides. A study in historical reality. London, Roatledge.

A. Mac Cartney Sheppard, Sea power in ancient history. The story of the navies of classic Greece and Rome. London. Heinemann.

Stanley Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Philip son of Amyntas. Oxford 1926. XX + 357 p.

P. K. Reynolds, The vigiles of imperial Rome. London 1926, H. Milford. 133 p.

N. H. Baynes, The Historia Augusta: Its Date and Purpose. Oxford 1926. Clarendon Press. 150 p.

Archaeologie.

Picard, La Sculpture antique II, De Phidias à l'ère byzantine (50 fr.).

A. Köster, Die griechischen Terrakotten, Berlijn 1926 (20 Mk.).

E. Kjellberg, Studien zu den attischen Reliefs des V. Jahrh. v. Chr. (Dissert. Uppsala 1926).

P. Ducati, Etruria antica (2 deeltjes, 25.60 L. it.).

Germania Romana. Ein Bilderatlas. 2e, edweit. Aufl. Afl. III: Die Grabdenkmäler, erl. v. F. Koepp, Bamberg, 1926 (3 Mk.).

H. Lehner, Das Römerlager Vetera bei Xanten. Bonn 1926.

A. W. van Buren, A bibliographical guide to Latium and Southern Etruria. 2d edition, Rome 1925 (American Academy).

G. M. A. Richter, Ancient Furniture. A history of Greek, Etruscan and Roman Furniture. Oxford 1926.

Dr. A. von Lecocq, Auf Hellas' Spuren in Ostturkestan. Berichte und Abenteuer der II. u. III. deutschen Turfan Expedition, 1926.

R. Delbrück, Die Konsulardiptychen und verwandte Denkmäler (= Studien zur Spätant. Kunstgeschichte II); Berlijn 1926. (6 afleveringen à 35 Mk.).

III. MIDDELEEUWEN.

Een Hoofdstuk uit de Cultuurgeschiedenis der Middeleeuwen. *Fedor Schneider, Rom und Romgedanke im Mittelalter.* Drei Masken Verslag. München 1926. 228 pp. en 32 afb.

Het is gevaarlijk op een gebied, zoo uitgebreid als dat der geschiedenis, zich aan een uitspraak te wagen over de richting waarin de geschiedwetenschap zich tegenwoordig beweegt. Maar ik geloof toch, dat hij op weinig tegenspraak zal stuiten, die de meening oppert, dat die tegenwoordige richting er een is van toenemende differentiatie. Differentiatie allereerst van de studie-opjecten der afzonderlijke onderzoekers, doch daarmee parallel loopend een differentiatie in het beeld van het verleden.

Zoo heeft het nadere onderzoek van de Middeleeuwen niet alleen van voren en van achteren de grenzen dier vroeger scherp afgezonderde periode doorbroken, maar tegelijk binnen die periode grenzen opgericht, waar vroeger eenheid scheen. De Italiaansche Middeleeuwen bleken méér van de Duitsche en die weer van de Fransche te verschillen dan die landen nu onderling uitéénloopen, om van enger begrenzingen als tusschen Noord- en Zuid-Italië, tusschen Milaan en Ravenna eenerzijds en Rome anderzijds nu maar te zwijgen.

Dat proces gaat nog steeds door, en vergis ik mij niet, dan is de ontwikkeling daarvan zelfs een der voornaamste kenmerken der hedendaagsche geschiedwetenschap. De „overgangsperioden", eerst aanvaard als noodhulp om aan het al te dwingend keurslijf van het oude schema Oudheid-Middeleeuwen-Nieuwe Tijd te ontkomen, kregen weldra zooveel beteekenis, dat zij hun beteekenis als „overgangs"-perioden verloren, zoo zeer zelfs, dat sommigen de Renaissance der Oudheid eerder lieten beginnen dan anderen de Oudheid zelf lieten eindigen — hier bij Schneider valt dit einde samen met het begin van den Investituurstrijd. — Sprekend bewijs, dat men de geesteswetenschappen niet op de manier der exacte-vakken moet behandelen, want, wiskunstig gesproken, worden de middeleeuwen op deze wijze een negatief begrip, waarmee in de geschiedenis niet te opereeren valt.

Onbegrijpelijk is deze „verschuiving der grenzen" niet. In de eerste plaats had de politieke historiographie ze getrokken, wier aandacht op uiterlijke veranderingen was en is gericht en in de tweede plaats waren ze het resultaat van een globalen indruk, die te loor moest gaan, zoodra de bovengenoemde differentiatie intrad. Waar bovendien die differentiatie voorloopig niet op zal houden, — resultaat als zij in laatste instantie is van het heele huidige bestel der maatschappij — kan men verwachten dat ook het proces van de „verschuiving der grenzen" voorloopig niet tot een eind zal komen, het aan beter, vaster gefundeerde tijden overlatend tot een nieuwe periodiseering te komen, die dan zooveel scherper en juister zal zijn dan de oude, als de „differentieele studiën" van tegenwoordig de komende generaties van historici wijzer gemaakt zullen hebben.

Van die differentiatie en de daarmee samenhangende verschuiving der grenzen is het hier besproken boek een typisch voorbeeld. „Zur Socialen Genesis der Renaissance" is de titel van een vroeger opstel van Schneider [1]). „Zur kulturellen Genesis der Renaissance", had de ondertitel van dit boek kunnen luiden. Het laat zien, hoe in het middeleeuwsch Italië — en hiertoe beperkt het zich sinds de Oudheid in de provincies was ten onder gegaan — Rome en de gedachte aan Rome eigenlijk nooit verdwenen is, en het doet dit over het algemeen op een preciese en overtuigende manier. Schneider brengt daarbij voorzoover wij hebben kunnen nagaan niet zoo zeer nieuws aan het licht, als wel dat hij bekende (maar overigens geen algemeen bekende) dingen in nieuw licht plaatst. Een der markantste hoofdstukken uit het boek is b.v. — begrijpelijk wanneer men zich in schr's. these indenkt — dat over Cassiodorus (82—96), bladzijden die wij te beter als voorbeeld kunnen nemen, omdat naast de verdiensten de zwakke zijden van het boek er tegelijk in uitkomen. Schr. ziet Cassiodorus als „den letzten Römer" en tegelijk als „den ersten mittelalterlichen Menschen", die men beiden, zegt hij, met een lantaarntje gezocht heeft. Cassiodorus is de gezochte: „kein Kulturwandel ist durch eine so typische, so markante Persönlichkeit verkörpert wie der von der antike zum Mittelalter durch Cassiodor". (± 490— ± 583) (85). Wat b.v. bij Wattenbach (D.G.Q. I 74—80) over den geschiedschrijver der Goten te lezen staat is inderdaad heel wat vlakker en trivialer dan het scherpe en levendige beeld, dat Schneider ontwerpt van dezen man, die tweemaal in zijn leven „am Scheidewege" stond; de eerste maal, onder invloed van den Milaneeschen kultuurkring, waartoe hij behoorde, koos vóór de verzoening met de Goten, wier militaire macht, in Ravenna geconcentreerd, zich in Noord-Italië nog heel anders deed gevoelen dan in Rome, en een compromis der beschaafde wereld met de barbaarsche heerschers als het ware opdrong; en de tweede keer, terug uit Byzantium op zijn uitgestrekte landgoederen, koos vóór het monniksleven als beschutting tegen het militarisme van Byzantium dat zich, als elk militarisme, der beschaving niet veel beter gezind betoond had dan Ravenna; maar beide keeren bewust zóó kiezende, dat de mogelijkheid om nog van de antieke beschaving te redden wat er van te redden viel, zoo groot mogelijk was. Cassiodorus' pogingen zijn beide keeren mislukt. De eerste keer door het drijven der ariaansch-nationale gotische partij, waaraan reeds Boëthius en Symmachus ten offer waren gevallen en die ten slotte tot den oorlog met Byzantium en al zijn gevolgen leidde; de tweede keer door de „simplistische" richting die de Kerk met Gregorius I insloeg en wier hoogste wijsheid de bekende uitspraak werd, dat visschers en eenvoudigen van hart uitverkoren waren boven redenaars en filosofen. Over beide Cassiodorus', den minister en den monnik, is Schneider vol lof. Hij spreekt van „Cassiodor's feine, geniale Politik, die seiner Zeit und Umwelt zu weit voraus [war], um verstanden zu werden" (88); C. heet „realpolitiker" en van Theoderik wordt gezegd, dat deze „das labile Gleichgewicht dieser für geschicktere Hände und klügere Köpfe erdachten Politik mit plumper Hand erschüttert" [hat]. (ib.). De tweede, middeleeuwsche C. „erscheint zwar auszerlich weniger glänzend, ist aber für die Weltkultur vielleicht bedeutsamer als der erste" (90). Zijn tweede dualisme „war unvergleichlich dauerhafter und wirksamer als jener römisch-gotische: es ist der Dualismus von Kirche und Bildung, für den ihn alle

---

[1]) In „Wirtschaft und Gesellschaft". Festschrift für Franz Oppenheimer. Franfurt a. M. 1924 S. 399—415.

Jahrhunderte so viele ihrer noch kommen werden, nicht genug danken können" (ib.).

Riekt dit alles niet ietwat naar een constructie, juist omdat het zoo begrijpelijk klinkt? Bezwaren, die men op zou kunnen werpen, als dat C. dan toch ook nog bij het huwelijk van den juist door de nationale beweging opgekomen Witigis met de Amaler-prinses Mataswintha zijn panegyricus opzegt, zoo goed als hij dat als 17-jarig jongeling reeds voor den „dualistischen" Theoderik had gedaan, ondervangt schr. door te zeggen: „vielleicht muszte der Versuch gemacht werden, so viel für den Dualismus zu retten, wie noch möglich war". Was dit waar, dan verdiende C. nog méér „den dank van alle eeuwen", ook „van die nog komen moeten", als de uitvinder van het nog altijd onmisbare en meest krasse politieke opportunisme. Wie bovendien wel eens in C's. tripartita historia ecclesiastica" gelezen heeft, gelooft niet zoo licht, noch aan C.'s genialiteit noch aan zijn Romeinsche beschaving.

Ernstiger fout lijkt echter des schr.'s al te simplistische beschouwing van de tegenstrooming die een breuk met de Oudheid zag, erkende en er de consekwenties uit trok, tegenstrooming die hij „simplicisme" noemt. Dit „simplicisme" is het „bête noire" van den schr. (b.v. 170 en vooral 155) maar met dit woord en den afkeer van het begrip, dat er bij behoort, is toch niets verklaard: zeker niet b.v. den ondergang der antieke cultuur in Gallië, die in 570 reeds volkomen was, als men Venantius Fortunatus uitzondert (121). De scheppende macht van dergelijke ontkennende bewegingen als het kerkelijk-middeleeuwsche „simplisme" miskent de schr. ten eenenmale, tot schade van het vertrouwen in zijn beschouwingen; macht, die niet te ontkennen valt, juist *omdat* men den schr. kan toegeven dat daarin vaak veel pose schuilt, wat immers slechts bewijst, dat de voorstanders van het simplisme niet zoo simpel zijn als zij schijnen willen. Met het enkele begrip „simplisme" komt men toch niet verder om een beweging als die van Cluny te begrijpen, die niets minder dan de stuwkracht werd voor een zoo beslissende verandering als die van het Romeinsche bisschopdom in een waarlijk universeel pausdom, gelijk Schneider zelf toegeeft. En de „simplist" Gregorius VII is als politicus toch ook zeker niet de mindere van een Cassiodorus. Het houdt met deze — noodelooze — eenzijdigheid van den schr. verband, dat ook een figuur als Franciscus van Assisi meer op den achtergrond blijft dan billijk lijkt.

Maar ondanks deze critiek blijft er in dit boek veel te waardeeren. Schr.'s opvatting van de Langobarden als proto-type der moderne menschen, eenzijdig misschien ook, verdient in elk geval nader onderzoek. Interessant is wat over Leo van Vercelli gezegd wordt, den kanselarijbeambte van Otto III die voor het eerst, eenige eeuwen vóór het Lorenzo Valla gelukte, getracht heeft de valschheid der z.g. Constantijn-schenking aan te toonen (131); belangrijk ook wat schr. meedeelt over de rechtsschool te Ravenna, wier legitieme dochter die rechtsschool van Bologna was, van waar de receptio van het Romeinsche recht over Europa uit ging (148); evenzoo over Cluny's eerste successen te Reims in 991 (154); als mede de passus over Benedictus van S. Pieter, den „Ahnherr der Archaelogie" gelijk schr. hem noemt (174); belangwekkend ook, en niet het minst, het laatste hoofdstuk over de versmelting van de „Romgedanke" met het Italiaansche nationalisme (Arnold van Brescia, Pier delle Vigne, Brancaleone, Cola di Rienzo, Dante en Petrarca) waar schr.'s beschouwingen uitmonden in wat men meer algemeen als het begin der Renaissance beschouwt.

Wat — dit tenslotte — het boek zeer bruikbaar maakt, ook voor wie

de zwakke zijden zwaarder wil laten wegen dan ik het doe, zijn de 32 fraaie platen van het Middeleeuwsche Rome, haar architectuur en haar kunst, en vooral het zeer nauwkeurige, en zeer uitvoerige achteraan geplaatste noten-apparaat (230—270), en de literatuurlijst met volledige titels (272—284), alsmede een betrouwbaar namen- en zakenregister [1]), samengesteld door een dienenden geest: een gewoonte bij ons nog te weinig in zwang: studenten en aankomende historici leeren er van en schrijvers zelf houden meer tijd voor eigen werk.

J. Romein.

De kroniek van Adam van Bremen. *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte. In dritter Auflage unter Mitarbeit von Bernhard Schmeidler neubearbeitet von Sigfrid Steinberg (Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, Band 44).* Leipzig, Verlag der Dykschen Buchhandlung, 1926.

De oude Adam in een nieuw gewaad is een verheugende verschijning. Bezaten wij sinds 1917 in Schmeidler's uitgave in de *Scriptores rerum Germanicarium* een grondleggende teksteditie van zijn kroniek, Steinberg's vertaling heeft deze zeer gemakkelijk toegankelijk gemaakt. Deze vertaling is nauwkeurig [2]). Zij gaat terug op Schmeidler's tekst, heeft van zijn tekstverbeteringen in ruime mate geprofiteerd en is bovendien met een uitvoerige inleiding, waarvan het eerste hoofdstuk van de hand van Schmeidler is, en vele ophelderende noten verrijkt. De waarde van Adams werk, dat ook voor de geschiedenis van onze gewesten gewichtige gegevens bevat [3]), is bekend. Over het algemeen betrouwbaar, heeft de chronist echter zijn zwakke zijden: zijn chronologie is verward, het standpunt, waarvan hij de gebeurtenissen beschouwt, is dat van een enghartig partijganger van den Bremer aartsbisschop. Tegenover de vele oorkonden, die hij in zijn werk inlascht, staat hij volkomen zonder critiek. Juist over den strijd van aartsbisschop Adalbert tegen de Saksers tijdens de minderjarigheid van koning Hendrik IV geeft hij veel onechte stukken. In het eerste hoofdstuk der inleiding nu toont Schmeidler aan, dat Adam deze gegevens ontvangen heeft van den „Fälscher" der Bremer oorkonden uit den Codex Udalrici, die, evenals hij uit Bamberg afkomstig, als ambtenaar in de Bremer kanselarij werkzaam was. Hij was het, die Adam naar Bremen noodigde en zijn eigen maakwerk als echte stukken in zijn kroniek liet opnemen. Ongetwijfeld een uit diplomatisch en historiografisch oogpunt gewichtige ontdekking! Naast diplomatische en chronistische bronnen gebruikte Adam, die als stilist een ruime Bijbelkennis en

---

[1]) De hoofdplaatsen zijn gespatieerd gedrukt. Overzichtelijker, zij het minder fraai, ware geweest ze vet en cursief te drukken. De spatie valt weinig op en geeft bovendien moeilijkheden met de cijfers van 1—10.

[2]) Bij de steekproeven, waartoe ik mij moest bepalen, trof mij slechts èèn onjuistheid, n.l. in den titel: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* is toch wat anders dan *Hamburgische Kirchengeschichte.*

[3]) Ik wijs slechts op het 46ste hoofdstuk van het derde boek, waarop Tenhaeff eenige jaren geleden (Nederl. Archievenbl. XXXI (1923—'24) 177 vgg.), als ook voor de „Verfassungsgeschichte" van het Sticht Utrecht van belang, de aandacht vestigde. Tenhaeff's daarbijgegeven vertaling lijkt mij overigens minder juist dan die van Steinberg, al is voor beide wat te zeggen. Vgl. over de interpretatie van deze plaats E. Rosenstock, Würzburg, das erste geistliche Herzogtum in Deutschland, in: Hist. Vierteljahrschr. XVI (1913) 69—70.

belezenheid van klassieke schrijvers, onder wie vooral Sallustius, en van Kerkvaders verraadt, mondelinge mededeelingen, die belangrijke tijdgenooten, als zijn beschermheer Adalbert en koning Sven van Denemarken, hem deden. Op inlichtingen van dezen laatste berust de duidelijke voorstelling, die Adam in het vierde boek toont te hebben van de geografische verhoudingen van Noord-Oost-Europa. Voor geografie had hij een merkwaardig oorspronkelijke belangstelling, die hem ertoe bracht, antieke voorstellingen te verbeteren naar de mondelinge berichten, die hij zelf verzamelde. Zoo is hij te beschouwen als de eerste geograaf der Middeleeuwen, al is hij, naar Steinberg opmerkt, door vaklieden, niet als zoodanig erkend. Voor de geschiedenis der ontdekkingsreizen levert zijn werk twee belangrijke bijdragen. Onze kennis van den bekenden Vikingertocht van het jaar 1000 naar Winland, of, zooals het tegenwoordig heet, Nieuw-Schotland, die als de eerste ontdekking van Amerika geldt, berust op zijn bericht, terwijl hij ook verhaalt van den eersten pooltocht, die in de jaren 1035—1043 door Friezen — „also Deutschen", jubelt Steinberg! — ondernomen werd. Het is misschien niet geheel overbodig, de aandacht der beoefenaars der geschiedenis van onze ontdekkingsreizen, die zich meestal met onze 16e en 17de-eeuwsche zeevaarders bezighouden, voor deze eerste *Nederlandsche* poolvaarders te vragen.

D. Th. Enklaar.

Nieuwe boeken:

L. Reypens, Ruusbroec. Brussel, Standaarddrukkerij. Amst. Van Kampen. 138 b. pln. *f* 10.—.

Denys Gorce, Les Voyages. L'Hospitalité et le Port des lettres dans le monde chrétien des 4e et 5e siècles. 293 p. Picard. 12 fr.

Nithard, Histoire des fils de Louis le Pieux. Coll. Classiques de l'hist. de France au M.A. Ed. Lauer. Champion. 12 fr. 50.

J. Rivière, Le problème de l'Eglise et de l'Etat au temps de Philippe le Bel. 508 p. Champion. 50 fr. belges.

A. W. Brogger, Kulturgeschichte des norwegischen Altertums. Oslo, Aschehoag. 246 S. M. 4.50.

O. Cartellieri, Am Hofe der Herzoge von Burgund. Kulturhist. Bilder. Basel, Schwabe. 329 S. 25 Taf. 10 M.

F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden d. Oströmischen Reiches von 565—1453. Tl. 2. 1025—1204. Oldenbourg. 108 S. 14 M.

Max. J. Friedländer, Die altniederländische Malerei. 4. Hugo van der Goes. Cassirer. 166 S. Taf. M. 30.—.

W. Gley, Die Besiedelung der Mittelmark v. d. Slawischen Einwanderung bis 1624 Hist. geogr. Unters. Abb. Stuttgart, Engelhorn. 168 S. M. 13.70.

R. W. Chambers, England before the norman conquest. With foreword on Romain Britain by M. Cary. 362 p. Longmans. 10/6.

G. K. Chesterton, St. Francis of Assisi. Ill. 185 p. Hodder. 6/.

H. G. Coulton, The medieval village. Reprint. Cambridge studies in medieval life and thought. Ed. by G. G. Coulton. 634 p. Cambr. Pr. 25/.

S. Dill, Roman society in Gaul in the Merovingian age. 580 p. Macmillan. 21/.

B. Jarrett, Social theories of the Middle ages. 290 p. Benn. 16/.

IV. NIEUWE GESCHIEDENIS.

Een historico-sociografische studie. *Paul Raveau, l'Agriculture et les classes paysannes. La transformation de la propriété dans le Haut-Poitou au XVI siècle.* Precédé d'une étude sur le pouvoir d'achat de la livre tournois du règne de Louis XI a celui de Louis XIII. Paris, Marcel Rivière. 1926, pp. XXXVIII + 299. Bibliothèque d'histoire économique:

Een vrucht van twintigjarigen arbeid, zooals — blijkens het voorwoord van een ander — dit boek is, neemt niemand, die wat van wetenschappelijk werk weet, zonder iets als eerbied ter hand. De eerbied stijgt, wanneer wij vernemen, dat deze studie van den landbouw en het boerenleven in een Fransch gewest, in den overgangstijd van Middeleeuwen naar Nieuwen Tijd, gebouwd is op een onderzoek van de *minuten van notarieele koop- en pachtcontracten:* meer dan vier duizend stuks alleen al tusschen 1515 en 1620. (II).

Niet slechts technisch immers, maar stellig ook methodisch is hiermee de uiterste grens van exactheid in de reproductie der historische werkelijkheid bereikt; ja, de vraag kan opkomen, of zij in laatstgenoemd opzicht niet is overschreden; vraag, die we hier moeten laten voor wat zij is.

Twee moeilijkheden had de schr. daarbij hoofdzakelijk te overwinnen. Ten eerste de eindelooze variëteit van maten, die zelfs in het behandelde gewest, toch maar een deel nog van een landschap, zóó uiteenloopen, dat aan het vaststellen daarvan het eerste hoofdstuk moest worden gewijd (12—36). Het tweede, nog grootere bezwaar leverde de geldswaarde op. De munteenheid in Frankrijk was, gelijk bekend, het pond-tournoois (livre-tournois), sinds de munthervorming van Karel den Groote tot in de nadagen van het Ancien Régime, met haar 20 solidi (*sous*), iedere solidus 12 denarii (*deniers*). Maar met die kennis is men nog niets verder, zoolang men 1°. de verhouding van dat (denkbeeldige) pond tot de diverse in omloop zijnde werkelijke munten niet kent en 2°. de waarde van dat pond een onbekende grootheid blijft. Nu had weliswaar reeds *Wailly* tabellen aangelegd van de *intrinsieke waarde* van het pond (d. w. z. de waarde, uitgedrukt in (vooroorlogsche) franken van het gewicht in metaal — goud of zilver — die dat pond bevatte), doch — in den tegenwoordigen tijd zijn ook den leek deze economische categorieën vertrouwd — de intrinsieke waarde zegt ons nog niets omtrent de *koopkracht* van het ruilmiddel. In een reeds 1922 verschenen studie, hier vooraan herdrukt (I—XXXVIII), heeft nu Raveau, althans voor Haut-Poitou, den laatsten stap gedaan door uit 8 verschillende prijsindices (die hij uit de notarisminuten kon samenstellen) het gemiddelde indexgetal voor de voornaamste levensbehoeften te halen (inz. graan en vee). Dit gemiddelde, gedeeld door de intrinsieke waarde levert de koopkracht van het zilver op en deze stelt ons tot een benaderende reconstructie van de werkelijke verhoudingen in staat. Vond Raveau dus voor de eerste van zijn tien perioden (1461—1472) als index-getal 61.81 fr., terwijl hij uit Wailly's tabellen wist, dat de intrinsieke waarde van het pond in diezelfde periode, 6.953 was, dan bleek de koopkracht van het zilver 8.890, d. w. z. dat men tusschen 1461 en 1472 met 1 kilo goud of zilver hetzelfde kon doen als tegenwoordig (voor den oorlog) met 8 kilo, 890 gram in datzelfde metaal. Of, met andere woorden, dat hij, die in de eerste helft der regeering van Lodewijk XI 1000 pond inkomen had (een hooge zeldzaamheid overigens) even rijk was als iemand, die voor den oorlog 61 à 62.000 franc jaarlijks te verteren had (intrins. waarde × koopkracht van het zilver).

Wat leeren nu de cijfers over de tien perioden? (4) Dat de koopkracht van het pond van 1461 tot 1640 zakte van 61 fr. op 11.50! Een „inflatie", veroorzaakt 1e. door de vermindering der intrinsieke waarde (van 6.970 op 2.422 fr.), maar vooral door de juist in die eeuwen toenemende goud- en zilverproductie, d. w. z. door de *ontdekking van Amerika.*

Die vermindering van de koopkracht van het pond wil echter op haar beurt niets anders zeggen dan een evenredige prijsstijging, waar kooplieden en grondbezitters, maar dan ook dezen alleen, van profiteerden. „A chaque renouvellement (van de pachtcontracten) on registre quelque exigence nouvelle du propriétaire" (2).

In zijn tweede hoofdstuk onderzoekt de schr. de waarde van den grond, die een stijging vertoont van gemiddeld 600 fr. per hectare onder Karel IX tot op het dubbele onder Hendrik IV(!), waarmee een concentratie in handen der nieuwe bourgeoisie gepaard ging, zooals de voor den notaris gesloten contracten „minuut voor minuut" bewijzen (291); concentratie, als gevolg der kapitaalsvorming sinds het begin van de XVde, maar vooral in den loop van de XVIde eeuw; op haar beurt een gevolg van de toenemende geldsvoorraden, die belegging zoeken en een voordeelige vinden in het bezit van den grond, welks producten niet alleen absoluut, maar ook relatief stegen in prijs; een concentratie, eenerzijds ten koste van den adel, die, geen deel hebbend aan den handel, zich ook geen kapitaal verwerven kon, en anderzijds ten koste der pachtboeren.

In overeenstemming met deze kapitalistische ontwikkeling, is het resultaat, waartoe de schr. in zijn derde hoofdstuk komt, hetwelk de wijze van bebouwing onderzoekt, dat *weinig land onbebouwd bleef* (295), een resultaat, afwijkend, voorzoover ik weet, van de gebruikelijke voorstelling, ook al beteekent het niet-onbebouwd laten nog geen intensieve bebouwing.

Hoofdstuk IV en V, de laatsten, afgezien van een recapitulatie aan het slot, geven ons een inzicht in de positie der landbevolking: der daglooners en landarbeiders *(laboureurs à bras),* der eigenaars (van werkvee)-en-tegelijk-pachters (*laboureurs à boeufs*), der kapitaal-bezittende eigen boeren (*laboureurs*), wier onderlinge verhouding bleek te zijn, dat de eerste klasse, slecht betaald en karig gevoed, (*homme de peine* is een anderen naam voor hen), in de XVIde eeuw nog weinig talrijk was, maar bezig in aantal toe te nemen, evenredig met de concentratie in het grondbezit in andere dan boerenhanden (231),dat de tweede klasse daarentegen neiging toont als ook-eigenaars te verdwijnen en tot uitsluitend-pachter wordt, de derde, weer anders, de groote massa der boeren gaat uitmaken, waarvan de meest energieken en kapitaalkrachtigen zich tot den bourgeoisstaat weten op te werken.

De schr. die zich niet zonder bescheiden hoogmoed, een „simple agriculteur" noemt (299) en in elk geval een pur-sang landbouwspecialist is, is geen man van „boeren-wijsheid"; met filosofische bespiegelingen houdt hij zich niet op, maar de lezer, daartoe meer geneigd, voelt niettemin op tal van bladzijden dezer „droge" stof, ten koste van hoeveel menschelijk leed zich deze onbloedige revolutie in de bezitsverhoudingen heeft voltrokken. De voordeelen van zijn nuchtere en onpartijdige, want geen partijen kennende werkwijs geeft de schr. zelf bondig aan in zijn slotwoord: „ma longue expérience des choses de la terre m'a permis de saisir et de signaler bien souvent des faits intéressants qui eussent, sans doute, échappé à un écrivain de carrière", (hoewel dan geen

„écrivain de carrière" schrijft Raveau, als Franschman, toch helder en vlot).

De voordeelen zijn m.i. nog grooter dan hier aangegeven. Wat meer gebeurt en ook volkomen begrijpelijk is: de wetenschap der geschiedenis kreeg hier van iemand buiten het vak, alleen gedreven door liefde voor zijn vak en zijn geboortegrond, een impuls die mogelijk nog rijkelijk vrucht kan dragen; ook elders, ook in ons land, zijn misschien nog notarieele of daarmee gelijkstaande archieven bewaard, die, op gelijke wijze bewerkt, de mogelijkheid zouden openen verschuivingen in de bezitsverhoudingen en daarmee een der fundamenteele historische processen precieser dan tot nog toe, bloot te leggen.

Volstrekt niet uitsluitend voor de sociale, ook voor de politieke geschiedenis kan deze zoo nauwkeurig mogelijke reconstructie der koopkracht van historische valuta's van eminent belang zijn. Raveau wijst er terecht op: als wij hooren, dat de Heilige Lodewijk, den Mohammedanen in handen gevallen, achthonderdduizend „gouden bezantijnen" als losgeld moet betalen, zegt dat ons niet veel. Maar wanneer wij weten, dat die 800.000 gouden bezantijnen 400.000 ponden tournoois waard waren en die 400.000 pond in den tijd van Lodewijk IX een intrinsieke waarde hadden van 9 miljoen goudfrancs-1914, dan komt het getal er al levendiger uit te zien en zijn volle beteekenis krijgt het, wanneer we, de koopkracht van het zilver uit dien tijd in aanmerking nemend, dat getal van 9 miljoen — naar schatting (voor de 13e eeuw is het niet berekend) nog eens met 20 moet vermenigvuldigen om het moderne equivalent te vinden. Zóó worden het leerzame cijfers om de „intrinsieke waarde" van het koningschap te meten!

De schr. stelt nog drie soortgelijke studies in uitzicht, als hij ons nu over de agrarische verhoudingen gaf, over „l'industrie, le Commerce, les Gens de Finances", over „les Abbayes, les Chapitres, le Clergé en cequi concerne le temporel", en ten slotte over „la Noblesse et la Bourgeoisie" (Avant Propos, p. 1). Wij kunnen ze met de grootste belangstelling tegemoet zien.

J. Romein.

De verkiezing van Karel V tot keizer. *Paul Kalkoff, Die Kaiserwahl Friedrichs IV und Karls V.* Weimar (H. Böhlaus Nachfolger), 1925; X en 307 blzn.

Nog steeds zet Kalkoff zijn veldtocht tot verdediging van de eer van Frederik de Wijze voort. Ditmaal beproeft hij aan te toonen, dat zijn hoogvereerde held het gebracht heeft tot de hoogste rang in het Duitsche Rijk, maar afstand gedaan heeft na enkele uren van keizerlike waardigheid. Hij heeft het reeds vroeger nodig geoordeeld Ulrich von Hutten en Erasmus in een wat slechter licht te stellen dan gebruikelik is, om de Saksiese Keurvorst des te hoger te verheffen, in het hier besproken werk richt hij zich vooral tegen Karel V en het gehele Habsburgsche huis. Maximiliaan heeft reeds de belangen van het Rijk absoluut opgeofferd aan zijn dynastieke zelfzucht, de „durchaus verwelschte" Karel V is een vreemdeling, een Spanjaard, die door geweld zich van de Keizerskroon meester maakt om deze voor de Spaans-Bourgondiese machtspositie te misbruiken; in 1619 verdringt Ferdinand de nationaal-evangeliese Frederik van de Palts en Frans I geeft in 1806 verraderlik aan het Rijk de doodsteek. „Und wenn damit weinigstens der unheilvolle Einflusz dieses Hauses auf das Schicksal des deutschen Volkes seine Endschaft genommen hätte! Und so reicht denn eine ununterbrochene Kette des Unheils von dem Gewaltstreich Karls I (d.i. 1519), des Erben der bourgondischen Valois, bis in die letzten Tage des Weltkriegs und zu den

Machenschaften eines letzten Kaisers Karl und seiner bourgondischen Gemahlin". Daarmee is het boek getypeerd. Deze geest echter is des te meer te betreuren, omdat Kalkoff als geen ander de bronnen van deze eerste jaren van Karel V's regering en de laatste van Maximiliaan kent en met buitengewoon talent ze interpreteert. Hij heeft een ongeëvenaarde kennis van alle personen uit dat tijdvak, wat ook aan zijn boek over de Rijksdag van Worms blijvende waarde gaf. Zo ook hier: letter voor letter gedocumenteerd schetst hij de persoonlijke belangen en gebondenheden der keurvorsten, vorsten, edelen en geesteliken, die in deze strijd om de keizerskroon een rol spelen. Maar waarschijnlik gemaakt wat hij onomstotelik bewijzen wil, heeft hij nog geenszins: n.l. dat Frederik de Wijze werkelik op 27 Juni 1519 tot rooms koning is gekozen en na enkele uren afstand heeft gedaan, wegens de dwangmaatregelen, waarmee Hendrik van Nassau in naam van de Spaanse koning dreigde. Uit al wat hij aanhaalt kan niet meer worden besloten dan, dat er bij enkele keurvorsten de sterke neiging bestond een der duitse vorsten te kiezen, wat door de Paus en Frans I ondersteund werd, om tenminste de verkiezing van Karel te verhinderen, en deze duitse vorst zou wel Frederik van Saksen zijn geweest; maar een verkiezing heeft op 27 Juni niet plaats gehad. Toch brengt Kalkoffs boek wel enige belangrijke wijzigingen in de gebruikelike voorstelling, de „Habsburgsche Legende". als zou Karel V verkozen zijn uit nationalistiese gevoelens tegenover Frans I. Het leger, dat voor hem onder Sickingen in het bisdom Mainz gereed stond en desnoods gewelddadig zijn verkiezing zou doorzetten (en dit is een tweede belangrijk feit, waarop hier meer dan anders de nadruk gelegd wordt) was geenszins gevormd door nationaalvoelende ridders: het is daartoe vooral, dat het geld van Fugger gebruikt werd. Waarschijnlik is ook gemaakt, dat de verkiezing op 28 Juni niet alleen aan de geldelike beloningen, die Karels commissarissen hebben beloofd, maar ook aan de dreigementen van het leger was te danken. Dit was echter geen „spaans" leger, zoals Kalkoff voortdurend zegt, maar een duits leger, door duits geld betaald en aangevoerd door duitse en deels nederlandse edelen, die immers ook tot het Duitse Rijk hoorden! Van een „vreemde" overheersing mag dus niet gesproken worden, wel heeft hij gelijk, als hij de verkiezing een nederlaag noemt voor de partij, die een „Standenverfassung" in het Rijk nastreefde: de Bourgondiërs hadden een andere mening omtrent de regering, hierin door verschillende edelen en rijke kooplui oprecht gesteund! E. v. G.

Walsingham en Koningin Elisabeth. *Conyers Read, Mr. Secretary Walsingham and the policy of Queen Elisabeth,* 3 vols, Oxford, 1925.

Dit is een werk van groot belang ook voor onze geschiedenis. Walsingham was in de raad der Koningin de man die met de meeste overtuiging en bekwaamheid tegenover Burghley de protestantsche opvatting van de Engelsche politiek voorstond. Hij is misschien het meest bekend gebleven als de onvermoeide speurder, de politie-minister, wiens spionnen priesters en Jezuieten aan de galg brachten en die ten slotte ook Maria Stuart in zijn netten wist te verstrikken. Over dat alles gaan heel wat van Mr. Read's twaalf- of dertienhonderd bladzijden. Maar Walsingham predikte ook altijd de onverbrekelijke samenhang van het protestantisme in Engeland met dat in Europa en hij oefende gestadig in die zin invloed op Elizabeth's buitenlandsche politiek. Er komt dus vanzelf veel over de betrekkingen van Engeland met de opstandige Nederlandsche gewesten tusschen de jaren 1570 en 1590 in dit uitvoerige werk voor.

Een hoofdstuk in het eerste deel heet *Dutch affairs, 1573—1578* en het volgende *The Embassy to the Low Countries:* in 1578 ging Walsingham zelf als afgezant tot de Staten-Generaal, de Prins van Oranje en Don Jan. In het derde deel komen Nederlandsche zaken dan vooral weer te pas in de hoofdstukken *The Beginning of War, 1584—1586, The Coming of the Armada* en *The Year after the Armada.* Walsingham had natuurlijk veel te maken met de expeditie van Leycester, wiens voornaamste partijganger hij was: men zou kunnen zeggen dat hij de graaf, die van de protestantsche richting het titulair hoofd was, met intellect terzijde stond.

Dit alles is met ongemeene zorg behandeld. De bronnenuitgaven voor het tijdperk zijn ontzaglijk omvangrijk, maar zij zijn alle gebruikt, ook de Nederlandsche zijn aan de ijver van deze schrijver niet ontsnapt, hetgeen te zeldzaam is om het niet met bizondere waardeering te vermelden. Daarenboven is het ongedrukte materiaal in Engelsche archieven, in 't bizonder in het Britsch Museum, gebruikt. Maar niet slechts om de enkele nieuwe bizonderheden daaronder te vinden zal men het boek opslaan, ofschoon sommige daarvan wezenlijk belangrijk zijn: de instructie die Walsingham meekreeg op zijn missie in 1578 b.v. was nog niet gepubliceerd. Afgezien daarvan is het van belang de reeds bekende gegevens, maar die over zoo'n onoverzichtelijke hoeveelheid van Engelsche, Fransche, Nederlandsche werken van ouden en jonger datum verspreid liggen, door een grondig kenner van het tijdvak gehanteerd te zien. Mr. Read heeft geen groot kunstwerk geschapen, hij is geen tweede Froude. Maar hij is (wat Froude niet was) een uiterst zorgvuldig en betrouwbaar verteller, met een helder en evenwichtig oordeel over menschen en zaken.

Het was geen dankbaar bestaan, dat van raadsman van Koningin Elisabeth. Het moet bijna evenveel van het geduld gevergd hebben als het lidmaatschap van de raad van Philips II. Beide vorsten lieten onder hun ministers twee richtingen om de voorrang strijden zonder ooit aan één de definitieve overwinning toe te kennen, altijd, en dat niet zonder groote en onnaspeurlijke aarzelingen en tijdverlies, zich het recht voorbehoudend nu met deze dan met die een eind weegs mee te gaan. Het is de gewoonte van Engelsche historici om aan Elisabeth daarbij een haast bovenzinnelijke helderziendheid toe te schrijven. Zij gaf aan Walsingham's aansporingen tot actie niet meer toe, zoo heet het, dan met de veiligheid van Engeland te verdragen was. Read is in weerwil van zijn sympathie met Walsingham's standpunt van die ietwat mystieke vereering van het vorstelijk vernuft niet vrij. „Very often what appeared tot be feminine caprice in the Virgin Queen proved in the end to be very subtle policy". Het valt mij moeilijk dat zoo in te zien, maar het is een uiterst ingewikkeld vraagstuk, aan de behandeling waarvan ik me in deze aankondiging van een alleszins voortreffelijk werk niet wagen kan. P. Geyl.

De oudste Puriteinen. *A. F. Scott Pearson, rev., Thomas Cartwright and Elizabethan Puritanism, 1535—1603;* Cambridge University Press, 1925, XVI en 511 blz.

Door dit boek is de Engelse historiese literatuur verrijkt met een goede en volledige beschrijving van het oudste puritanisme en zijn voornaamste geleerde en leider, Thomas Cartwright. Goed gedocumenteerd als het overal is, kan de schrijver, zoals hij ook in zijn voorbericht zegt, vele malen een traditionele voorstelling rechtzetten of licht verspreiden, waar tot nu toe een vraagteken moest worden geplaatst, en dit is van des te meer belang, omdat de berichten over Cartwright en zijn oudste

aanhangers veelal komen uit het vijandige kamp, de officiele Engelse kerk, zodat zij lang niet altijd betrouwbaar zijn. Nu echter zijn er vele archiefstukken geraadpleegd, navraag en onderzoek in de verblijfplaatsen van Cartwright (buiten Engeland: Heidelberg, Antwerpen, Middelburg en de Kanaaleilanden) is gedaan en daardoor zijn meer objectieve gegevens verzameld.

Als vaststaande kan nu aangenomen worden, dat hij geboren werd in 1535 te Royston niet ver van Cambridge, uit een vrij aanzienlike „yeomen-family" en dat hij in 1547 ingeschreven werd bij de Universiteit van Cambridge, om daar theologie te studeren. Zelfs toen Maria aan de regering kwam, bleef hij hier tot 1556 om reeds in 1559 terug te keren als lid van Lady-Margarets-college. Toen had hij dus nog niet de aandacht op zich gevestigd als vurig protestant. Wel muntte hij uit, zoals blijkt uit het feit, dat hij aangewezen werd om bij het bezoek van Elizabeth in 1562 aan het officieel twistgesprek deel te nemen. Een belangrijke datum in zijn ontwikkeling: duidelik koos hij partij voor de republikeinsgetinte staatsopvatting van Calvijn en dat in 't bijzijn van de koningin! In de twist over de priesterkleeding, die toen reeds de Anglicanen verdeelde (een eerste symptoom der Puriteinse beweging) heeft C. wel een mening, maar hij houdt zich nog op de achtergrond. Een eervolle loopbaan staat voor hem open: in 1565 gaat hij naar Ierland als huiskapelaan van de aartsbisschop en twee jaar later wordt hij prediker (professor in de theologie) aan zijn vroegere Universiteit. Hier toont hij zich de overtuigde aanhanger der hervormingsbeweging in de kerk: hij komt in hevige strijd met Whitgift over het bisschoppelik bestuur en alles wat daaraan vastzit: de priesterkleding, 't gebruik van het Common Prayerbook en vooral ook de eis van strengere kerktucht. Zijn opvattingen gaan nu geheel in Presbyteriaanse richting; invoering van dit „Genevan"bestuur wordt Cartwrights levensdoel. Het eerste gevolg is, dat hij in 1570 als professor wordt afgezet en naar Genève uitwijkt, om daar het Calvinisme beter te leren kennen.

Na een verblijf van twee jaren buitenslands keert hij echter in Engeland terug. Daar is Whitgift intussen aartsbisschop van Canterbury geworden en de vervolging der Presbyterianen heeft een aanvang genomen. Moedig stelt C. zich aan hun hoofd en is overal door zijn veelomvattende kennis de verdediger hunner denkbeelden bij uitnemendheid. Langzaam ontwikkelt zich nu hun systeem van kerkbestuur en de beschrijving hiervan behoort tot het beste wat het boek geeft. Nog lang niet is er het moderne Presbyterianisme met zijn ordening van kerkeraden, classes en synoden, maar in kiem is het al aanwezig. Wat vooral C. en de zijnen van hun latere aanhangers onderscheidt, is hun hardnekkige poging om de Anglicaanse kerk te hervormen, hun verzet dus tegen alle separatisme. Geen sprake echter, dat zij hun doel bereiken: in niets wensen de bisschoppen met hen mee te gaan en C. moet reeds in 1573 opnieuw het land verlaten. Nu begint zijn grote zwerftocht, als het Presbyterianisme ernstig wordt vervolgd en vrijwel onderdrukt (1574—1585). Hij is eerst kort in Heidelberg geweest onder de gematigde Calvinisten, die daar bij de Paltsgraaf steun vonden, maar al spoedig komt hij in de Nederlanden. Achtereenvolgens is hij als factor in Middelburg verbonden aan de Merchant Adventurers, dan als predikant aan hun Engelse gemeente te Antwerpen en, als zij hun zetel naar Middelburg overbrengen, weer enige tijd in Zeeland. Uitgebreid (een belangrijk hoofdstuk voor onze eigen geschiedenis!) wordt beschreven, hoe hier door zijn voorgangers en door C. zelf de kerk, hoewel anglicaans, geheel presbyteriaans wordt ingericht, onder directe bescher-

ming van Walsingham. In Middelburg heeft C. nog een interessante strijd gevoerd tegen de Brownisten, die van hem verschilden, doordat zij wél uit de kerk traden. Eindelik in 1586 (of einde 1585) kan hij naar Engeland terugkeren, waar de gunst van Leicester hem een plaats bezorgt van prediker aan het hospitaal te Warwick. De Puriteinen zijn nu vrijer dan ooit in Engeland en in aanhang snel toegenomen. Maar aan C. is niet veel rust gegund: ook in Warwick wordt hij om zijn denkbeelden aangevallen en in 1590 volgt zijn gevangenneming: nieuwe heftige vervolging is begonnen! Zijn proces voor de „High Commission" en de „Starchamber" en jaren van opsluiting ondermijnen zijn gezondheid, totdat hij in 1592 is vrijgelaten. Waarom? dit wordt niet duidelijk; zoals ook op andere plaatsen toont het boek hier een ernstig gebrek: na minutieuze uiteenzetting van het éne feit, wordt vaak een andere gebeurtenis zonder veel commentaar vermeld, zonder dat veel tot verklaring wordt aangevoerd of dat de overgang duidelik is geworden. — Cartwright is tenslotte van 1595—1601 verbonden aan de kerk te Guernsey, die hij naar zijn inzichten hervormt en keert eindelik in Engeland terug, waar hij sterft kort na de dood van Elizabeth, juist als Jacobus I hem uitgenodigd heeft tot een algemene conferentie over het kerkbestuur. Het boek eindigt met enkele hoofdstukken over zijn karakter en zijn geschriften in 't algemeen. Dit deel is ook enigszins teleurstellend: een helder inzicht in de groei van Cartwrights denkbeelden, zijn verhouding tot andere Puriteinen, zijn karakter in verband met zijn geschriften, krijgen we niet. Maar het is een kostbaar handboek van de feiten uit zijn leven en uit de tijd van opkomst en vervolging der Presbyteriaanse kerk in Engeland! E. v. G.

Het Fransche tooneel in Holland. *J. Fransen, Les Comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles.* Paris, H. Champion, 1925, un vol. in 8°, VI—478 pp.; un frontispice, 33 planches, prix: 54 francs (Thèse de doctorat de l'Université de Paris).

Depuis le temps déjà lointain où j'inaugurais, en octobre 1912, à l'Université d'Amsterdam, une conférence d'Histoire Littéraire sur les relations intellectuelles de la France et de la Hollande aux XVIIe et XVIIIe siècles, les travaux concernant cette matière se sont singulièrement multipliés, mais il en est peu de plus importants et de plus décisifs que la présente thèse de M. J. Fransen, fruit de treize ans de recherches originales dans les archives nationales, municipales et notariales des Pays-Bas, de Belgique et de France. De par le nombre de documents nouveaux jetés ainsi dans la circulation, par leur transcription, leur analyse, ou leur reproduction par la gravure, son livre est assuré de rester, mais il ne l'est pas moins par l'importance du sujet traité.

De plus en plus il apparaît, phénomène singulier pour un pays de langue germanique, que la Hollande a été, au XVIIe et au XVIIIe siècle un terrain de culture française, soit que des Français s'y fixassent pour y continuer leur production matérielle ou intellectuelle, comme s'ils avaient été dans leur pays, et cela bien avant le grand Refuge de 1685, soit qu'ils n'y fussent que de passage pour une durée plus ou moins longue. Or cela ne put se produire sans qu'ils ne reçussent de ce séjour des impressions profondes, capables de modifier le caractère de leurs production, voire leur nature même, et sans qu'ils n'exerçassent par contre une influence sur un peuple hospitalier, habitant une contrée maritime qui n'est qu'un vaste port, accueillant aux hommes et aux idées comme aux vaisseaux et aux marchandises.

Pour la bourgeoisie néerlandaise, bien avant la crise de mimétisme

français qui sévit sur toute l'Europe au XVIIIe siècle, au moyen âge déjà, comme en témoigne la littérature néerlandaise, au XVIe siècle, comme on fait foi l'imitation de notre Pléiade, mais surtout au XVIIe siècle, l'importation continue de notre langue, de nos œuvres littéraires de nos mœurs, de nos modes, est le signe d'un besoin aussi essentiel que celui de nos vins dont Dordrecht est l'étape. De ce besoin on aimerait chercher les causes qu'on rencontrerait peut-être en invoquant, chez les femmes surtout le goût d'un raffinement qui manque un peu autour d'elles, l'appétit aussi de cette grâce qu'on dit dévolue à leurs sœurs d'ici, et chez tous une complaisance pour cette politesse qui rend les rapports si agréables, pour cette vie de société, dont notre caractère nous a fait, avant tous, trouver le secret, pour cette gaîté tempérée, qui, sourire plutôt que rire, peut illuminer plus constamment l'existence.

Dès lors, le théâtre étant le microcosme de la société, le miroir des mœurs et des caractères, l'éventaire aussi des costumes qui en sont la mouvante expression, il est un peu moins surprenant que le public hollandais ait eu le goût de la scène française, qui lui donnait un moment l'illusion complète de prendre part à notre activité mondaine.

De fait, et c'est là la première constatation qui résulte du livre si documenté de J. Fransen, pendant les deux siècles qu'il a étudiés, à La Haye surtout, mais longtemps aussi à Amsterdam et souvent à Leyde, Harlem, Utrecht ou Nimègue, on n'a presque jamais manqué de spectacle français. Jusqu'aux environs de 1680 ce sont surtout des troupes errantes qui l'organisent pour un temps sur des tréteaux de fortune, au Jeu de Paume ou à la Piquerie de Son Excellence, sur le Buitenhof, après, ce sont des théâtres permanents, au Voorhout ou à la Casuariestraat, quand la vogue nouvelle de l'opéra nécessitera des décors et des machines, un directeur et un bailleur de fonds.

Cette longue histoire de notre art dramatique aux Pays-Bas, qui n'avait jamais été tracée, débute par celle des Comédiens du Prince d'Orange de 1600 à 1655, pour se continuer par celle des Comédiens de la Reine de Suède (1655—1660), des Comédiens de Mlle d'Orléans (1660—1667) et des Comédiens de la Reine de France (1668—1678), lesquels arborent ces titres pour avoir joué devant ces princesses, jusqu'à ce que réapparaissent sous Guillaume III, en dépit de sa lutte contre le Grand Roi, une nouvelle compagnie des Comédiens du Prince d'Orange (1678—1688), remplacés plus tard par les Comédiens de Sa Majesté Britannique (1689—1702).

Avec eux se clôt ce *Roman comique* à la Scarron qui promena de Paris, Rouen, Nantes ou Lille, à La Haye, Leyde ou Utrecht en passant par Bruxelles, les brillantes et fugitives étoiles de notre firmament dramatique: les Valleran-Lecomte, les Le Noir, les Guérin, cet illustre Floridor, qui porte à Constantin Huygens la *Médée* de P. Corneille, Philandre, prototype du Léandre de Scarron, Marcoureau dit Brécourt, que sa participation au scandaleux enlèvement de Sardan força à rentrer à Paris, où il avait un autre crime à se faire pardonner.

Le XVIIIe siècle au contraire voit se former, tant à Amsterdam qu'à La Haye, nous avons dit pour quelles raisons, des compagnies moins mobiles et moins variables ainsi que des installations plus durables. Tandis que la bonne Société de la Résidence se divise entre Voorhoutiens et Casuaristes, la métropole commerciale, qui possède déjà le théâtre National, suscite à celui-ci, hors de ses murs, de rudes concurences: l'Opéra de Buiksloot (1686) avec Anthoyne des Brosses, et plus tard, au milieu du siècle suivant, la salle Blankenburg à l'Overtoomscheweg, avec Du Plessis et Quinault; la barraque du Phoque, au même lieu,

où joue aussi la troupe hagoise de Madame Baptiste; et surtout le Leidscheplein qu'occupe avec un succès croissant depuis 1781 le Collège dramatique et lyrique, pour lequel viennent en représentation Madame Sainval et Mlle Thénard de la Comédie française.

Quelle fut sur cette évolution rapide et toujours grandissante le rôle de la Révolution et de l'Empire, M. Fransen nous le dira dans un prochain volume, mais il est à prévoir que sa conclusion sera que les conquêtes intellectuelles ne se font point par la violence, qui leur nuit plutôt qu'elle ne les sert. Dans le domaine dramatique pendant deux siècles, le public hollandais, a été conquis, mais ce fut par le charme de l'esprit et la grâce de ceux et de celles qui en étaient les interprètes.

Ce que nous avons dit du livre de M. Fransen, bourré de documents précis et paré d'anecdotes savoureuses, restituant en humanité ces êtres falots dont la gloire est fonction de celle d'autrui qui, à son tour, ne peut se passer de la leur, suffit à en désigner la qualité. Il fait honneur à son auteur et à la science hollandaise tout entière.

Paris. Gustave Cohen.

De eerste moderne biografie van Frederik Hendrik. *P. J. Blok, Frederik Hendrik, Prins van Oranje.* Historische Bibliotheek onder leiding van Prof. H. Brugmans, Amsterdam, J. M. Meulenhoff, 1924.

Het is wel opmerkelijk, dat wij over onze Oranjevorsten zoo weinig moderne litteratuur bezitten. Afgezien van Willem I beschikten we tot nog toe over geen enkele moderne biografie van de vorsten, die toch in de geschiedenis van ons land zulk een belangrijke rol hebben gespeeld.

Waar ik mij lange jaren met dezen sympathieken Oranje beziggehouden heb, maar door den loop der omstandigheden naar een geheel ander terrein overgegaan ben, deed het mij bijzonder genoegen, toen Prof. Blok de zaak ter hand nam, waarvoor ik slechts voorbereidend werk had kunnen doen.

Mijn indrukken kort samenvattend, wil ik beginnen met te constateeren, dat wij nu, in handigen vorm, een goede samenvatting bezitten van wat bij den tegenwoordigen stand van ons bronnenonderzoek over Frederik Hendrik kan worden gezegd. Bij den tegenwoordigen stand van het bronnenonderzoek; het valt toch niet te ontkennen, dat er nog heel wat zoeken, vooral in buitenlandsche archieven noodig is, voor het laatste woord over allerlei kwesties in dit tijdperk kan worden gesproken.

Op enkele punten van ondergeschikten aard, zij hier de aandacht gevestigd. Op bladz. 27 wordt gezegd, dat de Prins in 1607 vanuit Venlo een mislukte poging waagde tot verrassing van Doesburg. Is hier geen vergissing, een verwarring met Duisburg b.v., in het spel? Venlo en Doesburg liggen wel wat heel ver uiteen. Bij de bespreking van de militaire successen van Frederik Hendrik hadden verder m. i. de gevolgen van het nemen der Zilvervloot, waardoor de Spaansche actie gevoelig werd verlamd, meer op den voorgrond kunnen worden gebracht. Op bladzijde 89 wordt bij de pogingen van sommige schilders om zich op diplomatisch terrein te bewegen, ook over Gerbier gesproken en gezegd, dat deze, evenals Rubens idealistisch gestemd was. In mijn studie over Gerbier, in Oud Holland, XXI, is, dunkt mij, voldoend bewezen, dat wij bij dezen gewetenloozen intrigant niet het minste idealisme kunnen verwachten. Dat de mislukking van de onderhandelingen in 1633 het gevolg zou zijn geweest van een nieuwe samenzwering onder den Belgischen adel, schijnt mij ook minder juist; juist door het verraad van Gerbier, die vroeger de edelen tot samenspanning had aangezet, kreeg nu de Spaansche regeering bewijzen in handen omtrent de samenzwering in

het vorige jaar gesmeed, bewijzen, die zij gebruikt heeft om den hertog van Aerschot, die wel had geaarzeld, maar juist de wankelende regeering te Brussel had gered, in het verderf te storten. De onderhandelingen waren toen echter reeds lang vastgeloopen en zijn in elk geval niet door deze zaak mislukt.

De term, dat Musch geenszins belangeloos was, schijnt mij voor dezen man, die tegelijkertijd van Engeland en van Frankrijk geld aannam voor het mededeelen van geheimen, wel wat al te zwak.

Ten slotte nog een opmerking van eenigszins anderen aard. Dat Frederik Hendrik er in geslaagd is om door zijn handige politiek de partijen op godsdienstig gebied wel niet te verzoenen, maar toch eenigszins tot meerdere verdraagzaamheid te bewegen, wil ik gaarne toegeven; dat hij „de eendracht van het land" hoog hield, evenzeer. Maar dat Rembrand, toen hij de *Eendracht van het Land* tot onderwerp koos van zijn bekend schilderij, nu in Boymans, den Prins tot hoofdfiguur daarvan maakte, meen ik te moeten betwijfelen. Ik wil volstrekt niet beweren, dat het raadselachtige stuk mij duidelijk is, maar de rijzige ruiter aan het hoofd der een uitval doende troepen kan onmogelijk den Prins, die zoo gemakkelijk te herkennen is, voorstellen; hij doet eerder aan Karel V denken.

Ik stel er prijs op uitdrukkelijk te constateeren, dat dit alles slechts onbeteekenende vlekjes zijn, die door mij opgemerkt werden, daar ik mij jarenlang op dit terrein heb bewogen. Maar daardoor heb ik ook het recht er den nadruk op te laten vallen, dat deze vlekjes niets afdoen aan de waarde van dit boek, dat een merkwaardig bewijs is van de onverwoestbare werkkracht van dezen hoogleeraar, die geen otium schijnt te behoeven.

de B.

Groningen in de 16e eeuw. *Dr. K. Huizenga, Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514—1536),* Groningen, Wolters, 1925; VIII en 95 blz.

Een pittig geschreven boekje over de bewogen eerste veertig jaren der 16e eeuw in het Noorden van ons land, te stellen naast Theissens „Centraal gezag en Friesche vrijheid"! Een monografie over de politieke geschiedenis van die periode ontbrak. Deze heeft ook daardoor zijn bizondere waarde, dat hij gebaseerd is op nauwkeurige archiefstudie, zodat verscheiden malen nieuwe gezichtspunten worden geopend. De gedrukte kronieken immers zijn vaak tegenstrijdig, soms erg onvolledig en bijna allen partijdig. Zij konden nu worden aangevuld uit de op het archief bewaarde rekeningen, uit brieven en enkele andere papieren. Toch moet Dr. Huizenga hier en daar nog opmerken, dat er hiaten zijn of dat onze kennis nog slechts zeer oppervlakkig is. De behandeling is zuiver zakelik, zonder enige uitweiding, behalve een heel korte aanduiding van de betekenis der hele strijd aan 't einde. De feiten worden in goed verband verhaald, duidelik en kort, maar toch zo volledig als mogelik was. Het verhaal begint met de beschrijving der verwarring in 't begin der eeuw door het optreden der Saksiese hertogen in Friesland en hun strijd tegen Edzard in 't Oosten ontstaan. De stad zoekt dan hulp bij Karel van Gelder, die als heer wordt aangenomen door stad en platteland. Eerst gevierd, daarna tegengewerkt, gaat hertog Karel steeds weer andere steunpunten in de stad zoeken; hij verbindt zich tenslotte met het volk in strijd met de aristocratie. Maar de tegenstelling tussen Groningen, dat slechts rust zoekt en economiese beheersing der Ommelanden, en de hertog, die de stad alleen nodig heeft in zijn veel meer omvattende strijd tegen de Bour-

gondiese macht, deze tegenstelling is niet te overbruggen. Groningen krijgt dus altijd te weinig bescherming en moet te veel betalen, Karel ontvangt te weinig steun. Als zijn macht dan ook ernstig bedreigd gaat worden, maakt Groningen zich van hem los en onderwerpt zich aan Karel V. Vooral de episode der democratisering van de stad, als de stadhouder der Geldersen steun zoekt bij de gilden, is hier uitstekend gegeven en nieuw toegelicht. Aanmerkingen wil ik niet veel maken, alleen meen ik, dat de motieven, waarom Karel van Egmond in 1514 eerst draalt en dan de heerschappij grif aanvaardt, iets duideliker konden worden aangegeven (p. 16, 17), terwijl in hoofdstuk VII, waar eerst de geschiedenis van de stad en daarna die van wat aan 't Gelderse hof gebeurde, wordt gegeven, het verband beter had kunnen worden gereleveerd. Ook kan ik 't niet eens zijn met de schr. als hij alleen uit 't feit, dat enige brouwers in de volksdelegatie worden gekozen, concludeert, dat het hier geen zuivere volksbeweging geldt: het volk kiest graag aanzienlijken tot leiders, ook in zijn strijd tegen de aanzienlijken, totdat het in het teleurgesteld wordt. Maar deze enkele aanmerkingen verminderen geenszins de waarde van het gehele werkje. E. v. G.

De Portugeesche Joden te Amsterdam. *J. S. da Silva Rosa, Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam 1593—1925.* Amsterdam, Menno Hertzberger, 1925. XVI, 182 pp.

Het tweehonderdenvijftig-jarig jubileum der Portugeesch-Israëlitische Synagoge te Amsterdam was de geheel uiterlijke oorzaak, dat de heer J. S. da Silva Rosa, reeds door een aantal opstellen op het gebied der Jodengeschiedenis in Nederland bekend, een geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam deed verschijnen. Hij wilde daardoor in de eerste plaats bij de leden der Portugeesch-Israëlitische Gemeente belangstelling wekken voor haar verleden en hoopvol vertrouwen in de toekomst, maar daarnaast wilde hij ook het aandeel, dat de Portugeesche Joden hadden aan den bloei van Amsterdam in het bijzonder en van Nederland in het algemeen belichten.

Om het eerste tot zijn recht te doen komen, heeft hij een *populair*-wetenschappelijken vorm gekozen, geen noten onder den text opgenomen en den lezer niet mede laten leven in zijn historisch onderzoek. Aan het slot der inleiding en der vijf hoofdstukken, waarin de stof is verdeeld, geeft hij telkens *literatuur* op, die zoover het zelfstandige boeken en opstellen over het onderwerp betreft vrij volledig is, maar slechts zeer weinig bronnen of werken vermeldt, waar terloops over deze geschiedenis wordt gesproken. Hoewel het boek naar aanleiding van een jubileum is geschreven is de verhaaltrant sober en koel, slechts één figuur krijgt wat leven en laat ons voelen, dat de schrijver zelf een niet onverdienstelijk lid dezer Portugeesche gemeente is. Dr. Sarphati, de stichter van Nieuw-Amsterdam komt goed tot zijn recht. Al de andere tallooze personen, die we, het zij met instemming vermeld, in een goed register kunnen vinden, worden eenvoudig geregistreerd.

De inleiding verhaalt kort enkele feiten uit de geschiedenis der Joden in Spanje, de invoering der Inquisitie daar, de Jodenverdrijving in 1492, de Joden in Portugal, de vlucht der Marranos naar de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Dan hooren we van de eerste vestiging dezer Joden in Amsterdam tot de vereeniging der drie ontstane gemeenten (1593—1639). In een volgend hoofdstuk vertelt de schrijver ons veel wetenswaardigs over deze gemeente tot de inwijding der beroemde Synagoge in 1675. In het derde hoofdstuk vinden we de geschiedenis voortgezet tot de economische crisis in 1763. Dan komt de periode der inzinking, liggend

tusschen de meerderjarigheid van Prins Willem V tot de aanvaarding der regeering door Koning Willem I (1766—1815) en ten slotte de nieuwste geschiedenis van 1815 tot 1925. In elk hoofdstuk geeft de heer da Silva Rosa een geheele reeks korte biographieën van personen, die op eenig gebied in de Portugeesche gemeente op den voorgrond zijn gekomen. Deze persoonsopsommingen, die niet in het geschiedverhaal zijn verwerkt, zijn mede oorzaak, dat men van een verloop der geschiedenis zeer weinig merkt. Zonder twijfel zijn er heel wat feiten en data in dit boek vermeld, die men slechts na veel zoeken op de meest verspreide plaatsen elders zal kunnen vinden, maar in tegenstelling met den titel geeft de auteur meer een opsomming der belangrijkste feiten en personen uit de geschiedenis der *Portugeesch-Israëlitische Gemeente* te Amsterdam, dan een uiteenzetting van de rol die de *Portugeesche Joden* te Amsterdam hebben gespeeld in de algemeene geschiedenis van het Joodsche Volk en in hun verhouding tot de Amsterdamsche resp. Nederlandsche omgeving en haar kultuur. Problemen op dit terrein, en ze zijn toch eigenlijk van meer belang dan het registreeren van veel personen, die slechts een weinig beteekenende plaats in het Joodsche of algemeene kultuurleven hebben ingenomen, worden in dit boek in het geheel niet besproken. De komst dezer Joden, niet als historisch feit, maar als verschijnsel in het geschiedkundig gebeuren *der Nederlandsche geschiedenis;* hun plaats in de economische en kultureele geschiedenis; hun religieuse georienteerdheid en hun intellectueele waarde en beteekenis in de Joodsche Diaspora; de bijzondere karaktereigenschappen van deze bijzondere Jodengroep, hun biologische, sociale en statistische struktuur —, al deze en nog vele andere kwesties worden in het geheel niet behandeld. Maar ook bij verschillende zuiver historische mededeelingen voelt men, dat een zekere haast om het boek vóór het jubileum te laten verschijnen, soms de pen van den schrijver heeft bestuurd.

Op het eerste der genoemde problemen hoop ik binnenkort zelf terug te komen. Hier zij er alleen op gewezen, dat ik in afwijking van eigen, vroegere meening, die ook de heer da Silva Rosa volgt, nu *weet,* dat de eerste Marranen, die hier hun Jodendom openlijk bekenden, eerst in 1597 Amsterdam hebben bereikt en de overval van de eerste gebedbijeenkomst op den Vooravond van Grooten Verzoendag (zoo dit verhaal historisch is) op Zondagavond 21 September 1597 plaats gevonden moet hebben. De jaren 1590, 1593 en ook 1528 („Voordracht Prof. Brugmans d.d. 29 Mei 1916 te Amsterdam") berusten alle op drukfouten in de desbetreffende bronnen! S. Seeligmann.

Nieuwe boeken:

A. J. Barnouw, Vondel. Haarlem, Tj. Willink. 226, *f* 3,60.

P. A. de Planque, Valcoogh's regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdr. t. kennis v. h. schoolwezen in de 16e eeuw. Noordhoff. 468. *f* 4.90.

J. F. M. Sterck, Vondel, Amst., Mij. goede en goedk. lectuur.

A. Vloemans, De heroieke wijsbegeerte van de renaissance. Thieme. 288 b. *f* 4.50.

C. Wessels, De geschiedenis der R.K. missie in Amboina vanaf stichting door H. Franciscus Xaverius tot vernietiging door O. I. Comp. 1546—1605. Dekker & Van de Vegt. 204 b., afb. *f* 3.90.

B. Doucet, Etude sur le gouvernement de Francois Ier dans les rapports avec le parlement de Paris. (1525—27). 325 p. Champion. 25 fr.

A. Miller, Essai sur l'histoire des institutions agraires de la Russie centrale du 16e au 18e siècle. Giard. 30 fr.

H. Sée, L'activité commerciale de la Hollande à la fin du 17e siècle. Extrait de la „Revue d'histoire éc. et soc." 54 p. Rivière. 6 fr.

H. Sée, Les origines du capitalisme moderne. Coll. Colin. 210 p. Colin. 7 fr.

C. Elwenspoeck, Jud Susz Oppenheimer. Der grosze Finanzier u. galante Abenteuer d. 18. Jh. Abb. Stuttgart, Süddeu. Verlagshaus. 192 S. M. 3.20.

L. v. Pastor, Geschichte der Päpste seit dem Ausgang d. M. A. Bd. 10. (1585—91). Freiburg, Herder. 20 M.

H. v. Petersdorff, Der grosze Kurfürst.Gotha, Flamberg. 292 S. 9 M.

H. Reissner, Mirabeau und seine „Monarchie prussienne". De Gruyter. 109 S. 4 M.

F. Servaes, Rembrandt im Rahmen seiner Zeit. Abb. Wien, König. 213 S. 6 M.

M. C. Buer, Health, wealth and population in the early days of the industrial revolution. 302 p. Routledge. 10/6.

Paul van Dyke, Ign. Loyola, the founder of the Jesuits. 389 p. Scribners. 15/.

F. L. Edwards, James, First Earl Stanhope (1673—1721) and British foreign policy. Gandy. 3/6.

H. J. Edwards, A short life of Marlborough. 318 p. Bell. 7/6.

P. L. Force, George Washington. Lippincott. 15/.

Jesuit relations and allied documents. The travels and explorations of the Jesuit missionaries in N. America (1610—1791). Intro. by R. G. Twaites. Sel. and ed. by E. Kenton. 581 p. Brentano. 25/.

A. F. Pollard, Thomas Cranmer and the English Reformation. 1489—1556. 422 p. Putnam, 7/6.

The social and political ideas of some great thinkers of the 16th and 17th centuries. Series of lectures delivered at Kings College Univ. London. Ed. by F. J. C. Hearnshaw. 220 p. Harrap. 7/6.

W. R. Shepherd, The story of New Amsterdam. Knopf. 11/6.

V. NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Het liberalisme tijdens Bismarck. *Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks.* Eine politische Briefsammlung. Erster Band. *Die Sturmjahre der preussisch-deutschen Einigung 1859—1870.* Politische Briefe aus dem Nachlass liberaler Parteiführer. Ausgewählt und bearbeitet von *Julius Heyderhoff.* Mit 6 Tafeln. Kurt Schroeder, Verlag. Bonn und Leipzig. 1925.

De eigenaardigheid van de Duitsche éénheidsbeweging der 19de eeuw berust hierop, dat zij van de Duitsche hoogescholen is uitgegaan. De hoogleeraren, bepaaldelijk de historici, staan derhalve onder de leidende mannen op den voorgrond. Zoo zijn dan ook in deze buitengewoon aantrekkelijke verzameling van politieke brieven in de eerste plaats de meest geziene Duitsche historici van dien tijd aan het woord: Max Duncker, Ludwig Häusser, Theodor Mommsen, Heinrich von Sybel, Hermann Baumgarten. Wel is waar ontbreekt Heinrich von Treitschke, de meeslependste en succesvolste politieke schrijver van zijn tijd; maar slechts hierom, omdat al zijn brieven reeds van 1914—1920 in eene uitgave van drie lijvige deelen verschenen zijn. Uit de brieven van Baumgarten is reeds het een en ander meegedeeld door E. Marcks in de Historische und politische Aufsätze und Reden von H. Baumgarten (1894) o.m. de merkwaardige uiting uit Berlijn aan Sybel van 21 Maart 1861 (blz. 61): „Hier ist in der Geschäftsbehandlung nichts von monar-

chischem Wesen, alles wird republikanisch zersetzt...... Hier müsste ein grosses Genie oder ein gewaltiger Tyrann aufstehen, in Berlin wird aber ein solches Wesen sicher nicht gross." Te merkwaardiger, omdat Baumgarten langen tijd tot de heftigste tegenstanders van Bismarck heeft behoord, en b.v. op 21 April 1863 (blz. 143) aan Sybel schrijft: „Finden Sie keine Wege, Bismarck bald auf die Seite zu schaffen, so gehen wir wahrscheinlich den allerschlimmsten Dingen entgegen."

Daarnaast is onder de briefschrijvers een groep historisch gevormde politieke schrijvers als Rudolf Haym, Gustav Freytag, Konstantin Rössler, Wilhelm Wehrenpfennig, en eindelijk een groep van politici uit de Pruisische Tweede Kamer, in de eerste plaats Karl Twesten. Rudolf von Bennigsen, L. A. von Rochau en de overige mannen van de „Nationalverein" zijn niet vertegenwoordigd, klaarblijkelijk omdat het voornaamste uit hunne politieke correspondentie reeds in 1910 in de biographie van Bennigsen door H. Oncken openbaar is gemaakt.

Als het eigenlijke onderwerp dezer verzameling van brieven zou men kunnen aanduiden: strijd en vrede der liberalen met Bismarck. Voor Bismarck is de grondvesting der Pruisisch-Duitsche macht uitsluitend eene kwestie der Europeesche politiek; binnenlandsche Pruisische vraagstukken zijn voor hem alleen van belang vanuit het oogpunt dier buitenlandsche politiek. De liberalen daarentegen hebben slechts zeer geleidelijk de opvatting losgelaten, dat de Duitsche éénheid door „moreele veroveringen" van uit Pruisen moest teweeg gebracht worden. Bismarck wil eerst éénheid en macht, daarna de vrijheid, voor zoover zij voor de veiligheid naar buiten nuttig is; de liberalen willen eerst de vrijheid, in ieder geval de éénheid niet zonder de vrijheid.

De meeste verwantschap met de opvattingen van Bismarck vertoont Max Duncker, die reeds op 18 November 1861 schrijft (blz. 71): „Die deutsche Frage ist Machtfrage und ohne Machtentfaltung Preussens, ohne Beweise des nationalen Machtgebrauchs und Machterfolges wird sie nie gelöst werden". De eerste, die in Bismarcks conflict met de Pruisische Tweede Kamer de ware beteekenis van den minister doorzien heeft, is Konstantin Rössler, die zich op 19 December 1862 aldus uitlaat (blz. 124): „Ich halte die Gegenspieler für so erbärmlich, dass mir höchst zweifelhaft ist, ob sie den Hauptspieler umbringen und nicht vielmehr ihrerseits als Pseudohelden der Komödie unter Gelächter enden werden...... Die Gegenspieler sind ohne Selbstbeherrschung, ohne Festigkeit, ohne Urteil, ohne Weitblick und sogar ohne Instinkt. Der Hauptspieler aber ist klug und verwegen. Ich urteile aus unmittelbarem Eindruck, denn ich habe ihn gesprochen". Anderen komen tot dergelijke inzichten slechts zeer aarzelend. Robert von Mohl, gezant van Baden bij den Duitschen Bondsdag te Frankfort, noemt Bismarck in een brief aan Sybel van 6 December 1863 (blz. 194) wel is waar een „wahnsinnigen Junker", acht zich echter tot de volgende mededeeling verplicht: „Dass das bisherige Verhalten der Kammer trotz Ihrer prächtigen Rede sich hierzulande geringer Popularität erfreut, werden Sie wohl ohne meine Versicherung glauben. Bis auf Weiber und Kinder hinab kann man überall sagen hören: sie sollte in des Teufels Namen ihre inneren Händel an den Nagel hängen und um jeden Preis Preussen an die Spitze von Deutschland stellen; dies sei jetzt die Hauptsache; Bismarck zu hängen, sei es in Jahr und Tag auch noch Zeit". Misschien de scherpste kritiek op het populaire politieke dilettantisme in de kleine Duitsche Staten bevat de open brief van Theodor Mommsen, geschreven op 28 September 1865 naar aanleiding van de bijeenroeping van een „Abgeordnetentag" uit alle Duitsche Staten met het doel de Pruisisch-Oostenrijksche politiek

tegenover Sleeswijk-Holstein af te keuren (blz. 253). „Wäre es zu erwarten, dass ein deutscher Abgeordnetentag in diesem Sinne sich ausspräche, dass er die Beseitigung aller Sonderarmeen und alles jenes Souveränitätsschwindels forderte, der an dem Marke Deutschlands zehrt, dass er definitive ewige Unterordnung unter den preussisch-deutschen Grossstaat den sämtlichen Mittel- und Kleinstaaten und insbesondere jetzt den Elbherzogtümern vorschriebe, so würde eine solche Versammlung allerdings befugt sein, in der jetzt schwebenden Frage zu vermitteln. Aber es ist dies nicht zu erwarten. Der Bankerott des Partikularismus muss noch mit weit schwereren Schlägen an jeden einzelnen Deutschen herantreten, bevor die Bevölkerung der Mittel- und Kleinstaaten in ihrer Mehrheit davon lassen wird, sich für deutsche Einheit zu begeistern, solange sie nebelhaft und zukünftig ist, und wo immer in hartem Ernst, vielleicht unter widerwärtigen und erschwerenden Bedingungen, ein Anfang dieser Einigung an sie herantritt, sich durch jede Ausflucht ihr zu entziehen".

Wij volstaan met deze weinige proeven om aan te toonen hoeveel belangrijke dingen de lezer in deze publicatie vinden zal. Onder de afbeeldingen munten uit de prachtige portretten van Sybel en Mommsen.

O. Oppermann.

Le Play en zijn methode. *W. R. Heere, Frédéric Le Play en zijne volgelingen. De methode der monographieën.* Noordhoff, Groningen 1926. 238 blz. (Diss.).

Een merkwaardig man, deze Le Play (1806—1881). Oorspronkelijk mijningenieur, gevoelde hij zich al spoedig aangetrokken tot de sociale problemen van zijn tijd. Duidelijk besefte hij echter, dat voor elke poging tot verbetering der maatschappelijke verhoudingen een nauwkeurige kennis der sociale feiten onontbeerlijk was. Een systematisch onderzoek naar verschillende soorten van arbeiders-families, waarbij milieu, godsdienst, eigendom en bestuur als vanzelf ter sprake zouden komen, zou naar zijn meening tevens inzicht geven in de maatschappij als geheel. Zoo ontstonden Le Play's werken: „Les ouvriers européens"; „La réforme sociale en France"; „L'organisation du travail" e.a. Daarin is niet slechts een groote hoeveelheid gegevens omtrent de arbeidersgezinnen opgetast, maar is ook een rijkdom van opmerkingen op economisch, politiek, sociaal en statistisch gebied te vinden.

Dr. Heere heeft een goed werk gedaan, op de hier te lande vrijwel vergeten figuur van Le Play weder het volle licht te hebben doen vallen. Zooals ook uit de ondertitel van zijn boek blijkt, heeft hij vooral op Le Play's methode den nadruk gelegd, en de resultaten en conclusies van diens onderzoek in de schaduw gelaten. Deze beperking kan worden toegejuicht. De methode alleen reeds van „Les ouvriers européens" is een aparte beschouwing waard. In engeren zin is zij de methode van het budget; geen betere weg tot inzicht in de verschillende sociale verhoudingen, meent Le Play, dan het in cijfers uitgedrukte overzicht van de inkomsten en uitgaven der arbeidersgezinnen. In ruimeren zin is zij de methode van de monografie. Niet de massawaarneming, maar de nauwkeurige bestudeering van enkele individuen (die dan als typen worden beschouwd) is zijn systeem. Zoo is, nog algemeener beschouwd, Le Play een voorvechter van de inductieve methode in de sociale wetenschappen. Hij is de man die reist, waarneemt, noteert, vraagt, niet de denker achter de studeertafel. Weinigen kunnen beter dan Le Play de overtuiging wekken, dat de sociologie een stevig sociografisch fundament behoeft. Ook de geschiedschrijving kan nut trekken van het werk van Le Play en zijn volgelingen Demolins, De Tourville e.a. Historici

zijn gewoonlijk weinig tot systematiseering geneigd en daarom kan kennisneming met schema's als die van De Tourville aanleiding geven tot strakker en logischer bouw van het geschiedverhaal. Iemand als Seignobos heeft trouwens het nut van dergelijke „nomenclatures de faits sociaux", die dus richtlijnen vormen voor het onderzoek, erkend.

Het leven en werken van Le Play, zooals zich dit in zijn geschriften uit — van bronnenonderzoek rept de schrijver niet —, is in dit boek op duidelijke wijze en in een aangenaam leesbare vorm uiteengezet, al is de auteur niet van gekunsteldheid vrijgebleven. Bij de behandeling van de monografische methode echter heeft hij niet hoog genoeg gereikt. Vooreerst wordt niet uiteengezet hoe zich sinds en door „Les ouvriers européens" de butgetstatistiek heeft ontwikkeld. De tegenwerping, dat de statistiek juist massawaarneming beoogt, dus polygrafisch is, terwijl Le Play monografisch waarneemt, kan bezwaarlijk opgaan. Immers, zoowel Le Play als de latere statistiek (Ducpétiaux e.a.) beoogen met hun onderzoek typen te vinden, die representatief zijn voor het geheel; bij Le Play ontbreekt slechts de statistische bewerking van het grondmateriaal. Dr. Heere zelf heeft over die verhouding tusschen monografie en massaonderzoek een onduidelijke voorstelling. Enquêtes naar gezinsuitgaven toch, zooals hij op p. 154 voor de Ver. Staten vermeldt, zijn ook in Nederland gehouden, zoodat het „vrijwel ontbreken" dat hij op de volgende bladz. aan Nederland toedicht, ongerechtvaardigd is. De geheele kwestie trouwens van de representatieve methode, die voor de beoordeeling van het monografiëenstelsel van primordiaal belang is, wordt in het boek nauwelijks aangeroerd.

Hetzelfde kan worden gezegd van het tweede vraagstuk „inductie of deductie". Het schijnt, dat de beruchte methodenstrijd in de economie, die voornamelijk tusschen Menger en Schmoller is uitgevochten, den auteur is ontgaan. Deze strijd eindigde met het inzicht, dat „wie der rechte und linke Fuss zum Gehen, so gehöre Induktion und Deduktion gleichmässig zum wissentschaftlichen Denken." Aldus Schmoller zelf (Hwb. der Staatswiss.[3] VIII, p. 478.) Natuurlijk is het des schrijvers goed recht een lans te breken voor de inductieve methode, doch hij moet dan dieper graven en beter fundeeren dan hij doet in zijn ook nog verwarde betoog op pag. 96, dat blijk geeft van de veel voorkomende misvatting, alsof deductie uitgaat van „persoonlijke meeningen", partijdigheid of apriorisme. Hoe de verhouding tusschen ratio en empirie moge zijn, zóó is zij zeker niet. In verband hiermede moet ik nog opmerken, dat de schrijver in zijn pleit voor de methode der „monografieën" soms uitsluitend aan Le Play's „science sociale" heeft gedacht — wij zouden die noemen: „sociografie" — soms aan de sociale wetenschappen in het algemeen, in tegenstelling tot de natuurwetenschappen. Waar hij Le Play als grondlegger van de monografie beschouwt in het algemeen, is men geneigd zich af te vragen of b.v. de monografie in de geschiedeniswetenschap (te denken is aan de bekende Monographien zur Weltgeschichte) ook op Le Play teruggaat.

Op deze en dergelijke vragen geeft Dr. Heere geen antwoord. Wat hij over Le Play zelf en zijn volgelingen mededeelt is verdienstelijk; zijn doel, Le Play nader aan de Nederlandsche wetenschap te hebben doen kennen, heeft hij bereikt; doch over de algemeene beteekenis van de monografische methode heeft hij nog niet het laatste, soms niet eens het eerste, woord gezegd. I. J. Brugmans.

De Dostojewsky-cultus. *J. M. Romein, Dostojewsky in de Westersche kritiek. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van den literairen roem.* Diss. Un. Leiden, 1924. Tjeenk Willink, Haarlem.

Onze medewerker, dr. J. M. Romein, heeft voor zijn dissertatie een onderwerp gekozen, dat zoowel op het gebied der literaire als op dat der sociale geschiedenis is gelegen. Hem trof het verschijnsel, dat de belangstelling voor Dostojewsky in sommige kringen een ware cultus geworden is, en hij stelde zich daarom de taak de oorzaken daarvan op te sporen. In zijn proefschrift onderscheidt dr. Romein twee perioden in de Dostojewsky-literatuur; in de eerste wordt de beroemde schrijver in hoofdzaak slechts als literator gewaardeerd, terwijl hij in de tweede ook als diepzinnig wijsgeer en door velen als een religieus profeet beschouwd wordt. De richting, die Dostojewsky vereert als Christen, als vertolker van religieuse stemmingen, als prediker van deemoed en berusting, vindt vooral veel aanhang onder de Duitsche en Oostenrijksche intellectueelen. Ook in ons land echter wordt deze opvatting wel gehuldigd; men denke slechts aan Dirk Coster en zijn tijdschrift „De Stem". In deze intellectueelen ziet de schr. v.n. de dragers van den Dostojewsky-cultus. Voor hen is Dostojewsky het symbool voor een hernieuwing van het Christendom.

Er zijn evenwel andere schrijvers, al zijn zij niet talrijk, die den grooten Rus volstrekt niet als propagandist voor een Christelijke levensopvatting beschouwen, doch in hem zien een demonischen kunstenaar en denker, die elken zielstoestand en elke gedachte tot de uiterste consequentie doordenkt. Zij betoogen, dat hij, zonder voorkeur, in zijn werken zoowel anti-Christelijke als Christelijke figuren schildert. Volgens Middleton Murry, den bekenden Engelschen criticus, is hetgeen Dostojewsky bezielde geen echt godsdienstig geloof, maar een rebellie tegen de tyrannie van het leven en de ijzeren wetten der blinde en wreede natuur; zijn oeuvre is z. i. één aanhoudende strijd om die rebellie te overwinnen en een weg door het leven te vinden, een strijd ter wille der menschheid.

Nadat dr. Romein de verschillende opvattingen uitvoerig en critisch heeft behandeld, tracht hij in het laatste hoofdstuk een verklaring te geven van den Dostojewsky-cultus. Hij wijst er op, dat de „stichtelijke" opvatting zich in West-Europa pas na 1914 verbreidt en haar voedingsbodem v.n. in het verslagen Duitschland en Oostenrijk vindt. Dit brengt hem er toe dezen cultus te zien als een oorlogsverschijnsel. De Duitsche — en in mindere mate ook de Hollandsche — intellectueelen zijn door den oorlog ontredderd en van hun anker geslagen; zij zijn hun psychisch evenwicht kwijt; vroeger waren zij optimistisch en rationalistisch; nu zoeken zij troost in een mystiek-getinte religie en Dostojewsky is hun daarbij een groote steun.

Het komt mij voor, dat deze verklaring wel wat eenzijdig is. De schr. verwaarloost geheel het verschil in psychischen aanleg, dat tusschen de menschen onderling bestaat. Sommigen zijn zeer nuchter en rationalistisch, anderen daarentegen zéér ontvankelijk voor mystiek; de groote massa der menschen staat in aanleg tusschen deze uitersten in. Dr. Romein zal mij tegenwerpen, dat dit verschil in aanleg zich in den loop der tijden waarschijnlijk niet wijzigt en dus geen *veranderingen* in de geestelijke stroomingen kan verklaren. De tegenwerping is niet zonder belang. Toch kan m. i. het geconstateerde mixtum in den psychischen aanleg der menschheid wel een zekere golfbeweging verklaren; een te ver gedreven rationalisme wekt als reactie een mystieke strooming op en deze op haar beurt weer een rationalistische. De opkomst van de nieuwe religieuse strooming is reeds vrij lang voor 1914 begonnen! Intusschen geef ik den schrijver onmiddellijk toe, dat een sociaal verschijnsel als de wereldoorlog een mystieke strooming belangrijk kan versterken.

Het is jammer, dat de schr. duidelijk laat merken, dat de stichtelijke richting hem persoonlijk niet sympathiek is. In een zuiver-wetenschappe-

lijk geschrift mag dat toch eigenlijk niet blijken! De term „stichtelijk" heeft op zichzelf reeds een ietwat deprecieerenden bijklank; „religieus" zou m. i. beter passen. — Voorts meet de schr. m. i. soms wel eens met twee maten. Aan de „stichtelijken" verwijt hij scherp hun neiging om Dostojewsky te interpreteeren, zooals dat het best met hun ideaal uitkomt. Ik vraag mij echter af, of een auteur als Middleton Murry, die volgens den schr. Dostojewsky het best begrijpt, toch ook niet tamelijk gezocht en speculatief is in zijn interpretatie. Waarom moeten eigenlijk „überhaupt" de werken van een kunstenaar, geschreven in verschillende tijden, stemmingen en omstandigheden, met elkaar een logisch geheel vormen?

Ik ben het dus niet in alle opzichten met dr. Romein eens, doch dit belet mij niet te erkennen, dat zijn proefschrift een interessant en belangrijk boek is. J. G. v. D.

Nieuwe boeken:

M. O. Albers, Het ontslag van Bismarck. Tj. Willink, Haarlem. 171 b. *f* 2.90.

G. Brom, Romantiek en Katholicisme in Nederland. Wolters. I. Kunst. 430 b. II. Wetenschap en Staatkunde. 412 b. à *f* 7.90.

H. P. Geerke, De Fransche revolutie. Meulenhoff-editie 166. 281 b. afb. *f* 2.90.

W. M. F. Mansvelt, Geschiedenis van de Nederlandsche handelmaatschappij. II. Enschedé en Zn. Amst. N. H. M. 525 b. Niet in den handel.

J. P. Van de Merwe, Die Kaap onder die Bataafsche Republiek. 1803—1806. Swets en Z. 384 b. *f* 8.50.

F. de Pillecyn, Hugo Verriest. Veen. 215 b. afb. *f* 3.25.

Lorenzo de Bradi, La vraie figure de Bonaparte en Corse. 252 p. Flammarion. 10 fr.

Mme et L. Dechappe, L'histoire par les textes (1815 à nos jours). Histoire politique. 603 p. Delagrave. 30 fr.

E. Driault et M. Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce. T. V. La Grèce et la Grande Guerre, de la révolution turque au traité de Lausanne (1905—23). 568 p. Pr. Univ. 40 fr.

A. Ebray, Chiffons de papier. Delperich. 20 fr.

G. Girard, Vie de Lazare Hoche. (Coll. Vies Hommes ill.) 240 p. N. Revue fr. 10 fr. 50.

J. Lajard de Puyjalon, L'influence des Saint-Simoniens sur la réalisation de l'isthme de Suez et des chemins de fer. 144 p. Chauny et Quinsac. 15 fr.

Mameluck Ali, Souvenirs du Mameluck Ali sur l'Empereur Napoléon. 320 p. Payot. 25 fr. + 20 %.

G. Michon, Correspondance de Maximilien et Augustin Robespierre. 534 p. Alcan. 30 fr.

J. Sindral, Talleyrand. Coll. Vies des hommes illustres. N. Revue fr. 10 fr. 50.

E. Vermeil, Les origines de la guerre et la politique extérieure de l'Allemagne au dèbut du 20e siècle. 256 p. Payot. 20 fr.

H. Wickham Stead, Trente années de vie politique en Europe. Mes souvernirs. 1892—1914. 376 p. Plon. 25 fr.

J. V. Bredt, Der Deutsche Reichstag im Weltkrieg. 421 S. (Die Ursachen d. Deu. Zusammenbruchs im Jahre 1918. Untersuchungsausschusz d. Deu. Nat. vers. u. d. Reichstages). Deu. Verlagsges. f. P. u. G. M. 20.—.

H. Delbrück, Vor und nach dem Weltkrieg. Pol. u. hist. Aufsätze 1902—25. Stolberg 676 S. 14 M.
V. Dirksen, Ein Jahrhundert Hamburg. 1800—1900. Zeitgenöss. Bilder u. Dok. München. Haufstaengl. 318 S. Abb. 22 M.
G. Frantz, Ruszland auf d. Wege z. Katasprophe. Tagebücher d. Grossfürsten Andrej u. d. Kriegsministers Poliwanow. Einf. von. Berlin. Deu. Verlags. f. P. u. G. 343 S. 11 M.
G. Frantz, Bismarcks Nationalgefühl. Teubner. 125 S. 5 M. 40.
E. v. Frauenholz, Ueberblick über die Geschichte des Weltkrieges. Oldenbourg. 115 S. 4 M.
S. Gogel, Die Ursachen d. russischen Revolution vom Jahre 1917. Hist. sociol. Skizze. Berlin. Sack. 222 S. 9 M.
F. M. Kircheisen, Nelson. Die Begründung von Englands Weltmachtsstellung. Abb. Stuttgart, Hoffmann. 222 S. M. 6.50.
K. Koerlin, Zur Vorgeschichte des russisch-französischen Bündnisses. 1879—1890. Halle, Mitteldeu. Verlags A. G. 241 S. M. 8.—.
R. Lorenz, Volksbewaffnung und Staatsidee in Oesterreich (1792—97). Wien. Osterr. Bundesverlag. 172 S. 6.70 M.
G. Menz, Flutwende. Die Entw. d. Beziehungen Chinas zum Abenlande in d. letzten 100 Jahren. Leipzig, Hinrichs. 163 S. M. 6.50.
H. Oncken, Groszherzog Friedrich I von Baden. Ein fürstl. Nationalpolitiker im Zeitalter d. Reichsgründung. Stuttgart, Deu. Verlagsanstalt. 87 S. 3 M.
W. E. Penckert, Andreas Hofer oder der Bauerkrieg in Tirol. Jena, Diederichs. 88 S. 2 M.
M. Pokrowski, Kurzer Abrisz d. russischen Geschichte. Leipzig, Klemm. 3. 1896—1906. 236 S. 3.58.
M. Ssolowjew—Rasputina, Die Wahrheit über Rasputin. Aufzeichn. seiner Tochter. Hamburg ,Verlag Alt Ruszland. 159 S. 2.50 M.
A. v. Tirpitz, Politische Dokumente 2. Deutsche Ohnmachtspolitik im Weltkriege. Hamburg. Hanseatische Verlagsanstalt. 676 S. M. 16.—.
Wilhelm II, Aus meinem Leben. 1859—'88. Koehler. 430 S. Taf. M. 14.—.

J. M. S. Allison, Thiers and the French monarchy. Ill. 351 p. Constable. 18/.
H. E. Barnes, The genesis of the world war. An introd. to the problem of thet war guilt. Knopf. 21/.
J. Clayton, The rise and decline of socialism in Great Britain, 1884—1924. 263 p. Faber. 12/6.
Curzon (Marquess of Kedleston), Leaves from a viceroy's notebook and other papers. 425 p. Macmillan. 28/.
W. Jennings, A History of the economic progress in the United States 835 p. Harrap. 15/.
W. L. Mathieson, British slavery and its abolition 1825—'38. 328 p. Longmans. 16/.
J. T. Molteno, Further south african recollections. 248 p. Methuen. 12/6.
E. P. Oberholtzer, A history of the United States since the civil war. Vol. III. Macmillan. 17/.
Earl of Oxford and Asquith, Fifty years of parliament. 2 vols. with 8 plates. 282, 280 p. Cassell. £ 2/10.
The political principles of some notable prime ministers of the 19th century. Series lectures Kings Coll. Univ. London 310 p. Macmillan. 12/6.
R. W. Seton Watson, Sarajevo: A Study in the origins of the great war. 303 p. Hutchinson 18/.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Gids. Aug. *J. Z. Kannegieter,* Nieuws over Koenraad van Beuningen. *J. A. A. H. de Beaufort,* Vijftig jaren uit onze geschiedenis (1868—1918). — Sept. id. — Oct. id. — Nov. *J. Bierens de Haan,* De wetenschap der economie en de filosofie der Aufklärung. *C. de Boer,* Girolamo Savonarola.

Het Boek. Juni—Juli. *C. P. Burger,* Nieuwsberichten met scheepsafbeeldingen. *F. Kossman,* Geuzenliederen. — Oct.—Nov. *M. E. Kronenberg,* Iets over een onbekend Novum Testamentum. *G. J. Hoogewerff,* Laurentius Torentinus. *M. Boas,* Scriverius en de Cato-editie van 1635. *C. P. Burger,* De beschrijving van het oude Nederlandsche boek.

Stemmen des Tijds. Aug. *F. C. Dominicus,* Potgieter als mensch en als schrijver. *J. H. Adriani,* Joh. Lud. Vives en zijn geschrift „De subventione pauperum", na vier eeuwen herdacht.

Verslagen en Med. K. Vlaamsche Academie. Mei. *J. Muyldermans,* Vier Mechelsche geschiedkundigen in de XVIIIe eeuw. *M. Sabbe,* Een onuitgegeven brief van L. Guicciardini. — Juni. *J. Gessler,* Vondel en Gillis van Vinckenroy. *A. J. J. Vandevelde,* Het lichtgas te Gent honderdjarig. — Aug. *A. J. J. Vandevelde,* Bijdrage tot de bio-bibliographie van Bernard Nieuwentijt (1654—1718).

Bijdragen Gesch. Bisdom Haarlem. 44. 2. *A. Hensen,* Wierick van Ham Blisius. *M. Kramer,* Buiksloot en de Roomschen in 1734. *L. J. Rogier,* De wederopluiking van het katholicisme te Delfshaven na de reformatie.

Historisch Tijdschrift. V. 2. *G. Gorris,* Opmerkingen over kritische methoden naar aanl. v. Bloch's Rois thaumaturges. *D. A. Stracke,* Een oud-Nederlandsch heiligenleven uit de VIIIe eeuw. *W. Lampen,* Aanteekeningen omtrent Nederl. Middeleeuwsche theologen uit de Minderbroedersorde.

Ned. Archief v. Kerkgesch. XIX. 2. *L. Knappert,* Nederlandsche pioniers op Formosa. *J. C. van Slee,* De gereformeerde gemeente van Deventer.

Nederl. Archievenblad. 33. 3. *J. Smit,* Een bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandsche archiefdepot te Gouda. *I. Lubimenko,* L'organisation des archives dans la Russie des Sovjets.

Oudheidkundig Jaarboek. 6. 3. *D. P. M. Graswinckel,* Regteren. *E. J. Haslinghuis,* De buurkerk te Utrecht en haar bouwgeschiedenis. *J. C. van Overvoorde,* Uit de laatste levensjaren van Jan Steen.

Indische Gids. Juni. *J. W. J. Wellan,* De Engelschen op Lagoendi 1624—5.—juli. *G. Nijpels,* Het eerste jaar van den Java-oorlog 1825—6.

Westindische Gids. Aug. *S. Kalff,* Een koninklijke commissaris in Suriname. (van den Bosch). — Juli. *C. K. Kesler,* Een interoceanische verbinding voor 100 jaar. — Oct. *L. Knappert,* De Labadisten in Suriname.

Tijdschrift v. Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. *LXVI.* 1. 2. *W. Fruin—Mees,* Waarom Batavia en Mataram van 1629 tot 1646 geen vrede hebben gesloten.

Oud-Holland. 1926. IV. *J. Knoef,* Twee achttiend' eeuwsche beeldhouwers, Ignatius en Jan van Logteren, *F. Hudig,* Wapengoet en Porceleyn. *J. A. F. Orbaan,* Florentijnsche gegevens. — V. *J. G. van Gelder,* Een vroeg werk van Jan Steen. *I. Q. v. Regteren Altena,* Nieuwe Pieter Aertsens. *F. Hudig,* De glasgraveur W. Mooleyser. *F. Wolter,* Ein wiedergefundenes Orginalbild des Lucas van Leyden.

Vragen des Tijds. Oct. *G. L. de Vries Feyens,* De Memoires van Poincaré.

Tijdschrift v. Rechtsgeschiedenis. VII. 2. *E. Mayer,* Die fränkische Währung und die Entstehung der lex salica. *J. W. Bosch,* Aanteekeningen betr. de rolprocedure bij het Hof van Holland en den Hoogen Raad.

Socialistische Gids. Sept. *A. W. IJzerman,* Hoofdstukken uit de ekonomische geschiedenis der XIXe eeuw. *B. Bijmholt,* Kinderarbeid voor 1874. (IV/. Oct. IJzerman, id. — Nov. *J. G. v. Dillen,* De oorzaken van den wereldoorlog. *J. J. van de Velde,* Het vijftigjarig bestaan van het Noordzeekanaal. *A. W. IJzerman.* id.—Dec. *J. G. van Dillen,* id. *IJzerman,* id.

Revue historique. Juli. *V. L. Bourilly,* Duguesclin et le duc d'Anjou en Provence. *H. Sée,* Que faut-il penser de l'œuvre économique de Colbert? *J. G. van Dillen,* Amsterdam, marché mondial des métaux precieux au XVIIe et au XVIIIe siècle.

Le Moyen âge. 1924—25. *P. Cloché,* Les élections épiscopales sous les mérovingiens. *R. Flachaire de Roustan,* Les manuscrits du poème de Raimon Féraut sur la vie de saint Honorat de Lérins. — 1926. janvier—avril. *J. Viard,* La campagne de juillet, août 1346 et la bataille de Crécy. *A. Haggerty Krappe,* Un paralèle oriental de la légende de l'empereur Trajan et du pape Grègoire le grand.

Revue d'histoire diplomatique. 40. 3. *R. Roux,* Les missions politiques de Jean de la Chapelle, de l'Académie française. (1655—1723). *R. de Margerie,* Le général Baron de Roque et sa correspondance avec le prince de Condé (1739—1808). *A. Pingaud,* Le premier royaume d'Italie. *P. Doyon,* Louis XVIII, le prince errant, le roi. — 4. *Motono,* Quelques considérations historiques sur la politique extérieure du Japon. *E. Driault,* Un incident diplomatique anglo-hellenique (1847—50). *P. Marmottan,* La grande duchesse Elisa et Fouché (corr. inédite). *E. le Marchand,* L'ambassade du marquis Osmond (1816—19).

Revue belge de philologie et d'histoire. V. 1. *E. Buyssens,* Calvinism in the „Faerie Queene" of Spencer. *R. H. George,* The contribution of Flanders to the conquest of England. *E. P. Loos,* Une description de l'Espagne au XIIe siècle.

Revue générale. Juli. *W. v. Hille,* Voyage d'un progressiste aux Paysbas autrichiens au XVIIIe siécle. — aug. *A. de Ridder et F. Lorent,* Une mission dipl. et matriomoniale du prince de Chimay. — sept. *L. Leconte,* Un homme de la rèvolution belge de 1830: le général Lecharlier. — l'Espagne au XIIe siècle.

Revue d'histoire moderne. 3. *F. v. Kalken,* Esquisse des origines du libéralismus en Belgique. *H. Sée,* La vaine pature en France sous la monarchie de juillet d'après l'enquête de 1836—38. — 4. *J. Poirier,* L'universitè provisoire (1814—18). *L. Gueneau,* Paris, les industries et le commeerce de la soie et des soieries à la fin de l'ancien régimes.

Preuszische Jahrbücher. 205. 3. *E. von Wertheimer,* Kronprinz Friedrich Wilhelm und die spanische Hohenzollern Thronkandidatur (1868—70). *V. Naumann,* Europäische und nationale Staatsmänner (Mazarin). — 206. 1. Der Tod des Papstes Alexander VI. — 2. *V. Bredt,* Reichskanzler Michaelis und die papstliche Friedensaktion.

Historische Vierteljahrschrift. 31. 2. Thomas Morus und Rousseau. Die Geburt e. Gesellschaftslehre aus einem Menschenideal. *H. v. Srbik,* Der Prinz von Preussen und Metternich 1835—48. *E. Meister,* Die geschichtsphilosophischen Voraussetzungen von J. G. Droysens Historik. *E. Brandenburg,* Die Memoiren Greys. — 3. *G. Zedler,* Die Quellen der Limburger Chronik und ihre Verwertung durch Tilemann. *J. Hashagen,* Papsttum und Laiengewalten im Verhältnis zu Schisma und Konzilien. *Heydemann,* Friedrichs des Groszen prosaische und dichterische Schriften während des Siebenjährigen Krieges.

Historische Zeitschrift. 134. 2. (Festgabe Wenck). *K. Hampe,* Italien und Deutschland im Wandel der Zeiten. *E. E. Stengel,* Die Entwicklung des Kaiserprivilegs für die Römische Kirche (817—962). *A. Brackmann,* Die ostpolitik Ottos d. Grossen. *H. Finke,* Die Seeschlacht am Kap Orlando (1299). *W. Füszlein,* Das Ringen um burgerlichen Freiheit im ma. Würzburg des 13. Jh. *J. Trier,* Patrozinienforschung und Kulturgeographie. *R. Häpke,* Der nationalwirtschaftliche Gedanke in Deutschland im Reformationszeitalter. — 135. 1. *E. von Möller,* Uber Leibniz' Jugendschrift „de Vaticinio sapientum". *S. Koehler,* Alfred Doves Aufsätze und Briefe.

Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 56. 1. *G. v. Schulze Gaevernitz,* Die geistigen Grundlagen der angelsächsischen Weltherschaft.

Jahrbuch Görresgesellschaft. 46. 2. *P. Leturia,* Die Amerika-enzyklika Leos XII. vom 24. Dez. 1824. Ihre Geschichte, ihr Text, ihre Folgen. *W. M. Peitz,* Die Entstehung des Registrum super negotio Romani imperii und der Anlasz zum Eingreifen Innozenz III. in den deutschen Thronstreit.

English historical review 163. *L. Riess,* The re-issue of Henry I's coronation charter. *W. Lunt,* W. Testa and the parliament of Carlisle. *H. S. Bennet,* The reeve and the manor in the 14th century. *C. S. S. Higham,* The general assembly of the Leeward Islands II. *A. Aspinall,* English party organisation in the early 19the century. — 164. *G. H. Wheeler,* Gildas de Excidio Britanniae. *B. J. H. Rowe,* A contemporary account of the hundred years war from 1415 to 1429. *W. Miller,* The journals of Finlay and Jawis. *R. G. Watt,* The political prisoners in Upper Canada 1837—8.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Huldiging van prof. H. Pirenne. Den vijfden December l.l. vond, in de gehoorzaal der litteraire faculteit te Gent, de huldiging van prof. Pirenne plaats ter gelegenheid van zijn veertigjare werkzaamheid aan deze Universiteit. Bij monde van prof. H. van der Linden, voorzitter van het comité organisateur, werd hem een exemplaar der *Mélanges d'histoire* aangeboden, waaraan 65 leerlingen en vrienden hebben medegewerkt. Na toespraken van den rector der Universiteit, prof. van den Bossche, en van de presidente van het studentengezelschap Het Academisch Historisch Genootschap, mej. L. de Smet, hield prof. Pirenne op de hem eigen petillante wijze een rede over de waarde en de beteekenis van de studie der geschiedenis. Ten slotte werd voorlezing gedaan van de ingekomen gelukwenschen uit alle deelen van Europa. Aanwezig waren als Nederlanders dr. H. Obreen, te Brussel, en dr. W. S. Unger, te Middelburg, oud-leerlingen van den jubilaris.

OVER HET ONTSTAAN DER AUGUSTEÏSCHE CULTUUR

DOOR

DR. G. A. S. SNIJDER.

„Augusteïsche litteratuur" is een term, die in de geschiedenis der letterkunde langzamerhand burgerrecht verkregen heeft en meer beteekent, dan een zuiver-chronologische onderscheiding. Met „Augusteïsche kunst" duidt men een klasse van kunstwerken aan, die door hun bijzondere eigenschappen saamgevoegd zijn tot een geestelijke eenheid en daardoor opvallend verschillen van hun voorgangers in tijd.

Het is begrijpelijk, dat men een stap verder is gegaan, en zich afgevraagd heeft, of men niet in 't algemeen kan spreken van een „Augusteïsche *cultuur*", en of men niet de eigenschappen dezer cultuur in groote trekken kan vastleggen, de factoren die tot haar ontstaan geleid hebben, kan onderscheiden.

Prof. Wagenvoort heeft daartoe in dit Tijdschrift [1]) een poging gewaagd en hij heeft daarbij weliswaar in hooge mate den nadruk gelegd op de actieve rol van Augustus, in zoover hij spreekt van een „cultureel program", dat bij Augustus' beleid op cultureel gebied tot richtsnoer diende, maar aangezien dit naar zijn meening onder directen invloed van de Stoicijnsche wijsbegeerte ontstaan is komt de beteekenis van Augustus' persoonlijkheid, als scheppende factor, slechts weinig tot haar recht. Terwijl nu de algemeen gangbare opvatting Augustus' cultureele politiek als nationaal-Romeinsch bestempelt, meent Prof. Wagenvoort op grond van een reeks van feiten, dat dit te eenzijdig is, en dat Augustus veeleer weifelt tusschen „Romanisme" en „Hellenisme", ja, dat het voornaamste punt van zijn „cultureel program" niet slechts de verzoening en versmelting

[1]) 1924. 39. p. 161 sqq.
Ik zie er van af, de citaten van Prof. Wagenvoort's artikel hier nog eens te herhalen en meen, dat het ook niet noodig is, bij elke gelegenheid de verwijzingen naar algemeene handboeken als Dessau, Gesch. d. röm. Kaiserzeit, Wissowa, Religion u. Kultus der Römer, enz. of speciale werken over Augustus, als Gardthausen, Augustus of Seeck, Kaiser Augustus, weer volledig op te nemen. — Dit opstel werd 12 Dec. 1925 als lezing medegedeeld op de vergadering der Societas Philologica Lugduno-Traiectina.

van deze twee omvatte, maar bedoelde „Grieken en Romeinen op voet van gelijkwaardigheid onder zijn bestuur te vereenigen" (p. 167). Deze opvatting kan hij te gereeder voorstaan, omdat volgens zijn definitie (p. 165) de *nationale* heerscher stelselmatig een nationale politiek dient te volgen „door purisme in de taal, in godsdienst en kunst, die hij van vreemde smetten tracht vrij te houden door wering van antinationale elementen en invloeden, door bevordering van nationale kunstnijverheid en opdracht geven aan kunstenaars uit het eigen volk, en door het vergeven van de hoogere staatsbetrekkingen aan landgenooten." Wanneer ik in het vervolg dezer beschouwingen van nationale politiek spreek, dan vat ik deze niet op in den bovenaangehaalden, m.i. te doctrinairen vorm, [1]) maar versta daaronder een beleid, dat aan een natie de volledige mogelijkheid tot ontplooiing van hare vermogens in den ruimsten zin tracht te verzekeren. In het Romeinsch Imperium onder Augustus zou de politiek, wilde zij op het praedicaat nationaal aanspraak kunnen maken, er dus op uit moeten zijn, speciaal aan de Romeinen, boven alle andere volken, onder de Romeische heerschappij vereenigd, de mogelijkheid te verschaffen ten volle hun nationale gaven te ontwikkelen.

Door dit verschillend gezichtspunt zie ik vele ook door Prof. Wagenvoort behandelde feiten in een ander licht en kom ik tot afwijkende conclusie's, zoowel wat het nationaal karakter der Augusteïsche cultuur betreft, als omtrent de beteekenis van Augustus' persoonlijkheid. Ook zonder een op den duur vermoeiend citeeren van zijn artikel, zal het den lezer wel duidelijk worden, van hoe groot nut de lectuur daarvan voor mij geweest is, niet slechts door het rijke feitenmateriaal, maar ook door de duidelijke formuleering van zijn standpunt, waardoor het mij vergemakkelijkt werd het mijne te bepalen.

Bij mijn onderzoek ben ik meer in het bijzonder uitgegaan van de beeldhouwkunst. Aangezien ik echter hoop, binnen afzienbaren tijd elders uitvoeriger over dit onderwerp te kunnen spreken, en bovendien het gemis aan afbeeldingen zich te sterk zou doen gevoelen, wil ik hier mijn meeningen, bij voorbaat, slechts in het kort resumeeren.

Van „Romeinsche" kunst te spreken was tot voor korten tijd nog bijkans een haeresie. Meer en meer wordt echter duidelijk, dat de archaeologen het eigene in de kunstuitingen van Romeinschen tijd

[1]) Nationale politiek *kan* nationalistisch zijn, maar is dit geenszins noodzakelijkerwijs. Prof. Wagenvoort legt in dit geval een naar mijn meening al te nauw verband, in zooverre hij de termen nationalisme en chauvinisme door elkaar gebruikt (p. 173), en in één adem noemt (p. 177).

leeren zien en niet langer schromen, daaraan den naam te geven, die de eenig-juiste en rationeele schijnt: Romeinsch. Voor den Keizertijd heb ik zelf, in dit Tijdschrift [1]), getracht, deze terminologie te verdedigen, en een bijdrage te leveren tot beter begrip van een bepaald onderdeel, de behandeling van het gewaad. In een ongeveer gelijktijdige voordracht heeft Prof. Rodenwaldt te Berlijn hetzelfde standpunt verdedigd [2]), dat ook tot uitdrukking komt in het boekje over „Römische Kunst" van H. Koch (1925). In hoofdzaak ging het hier om de kunst van den Keizertijd. In de kunstwerken van republikeinschen tijd heeft C. Weickert, in een doorwrocht artikel [3]) nu echter elementen aangetoond (met name de behandeling van de fond bij reliefs en het scheppen van ruimte om de figuren), die voor de verdere ontwikkeling der kunst van groot belang zijn, en als specifiek-Romeinsch, althans Midden-Italiaansch beschouwd moeten worden.

De geschiedenis van de beeldhouwkunst in den tijd der Republiek is evenwel nog niet geschreven. Inderdaad zijn daarmede ook groote moeilijkheden verbonden. Rome's kunst is ontstaan onder de krootse — of juister misschien de „aegide" — van Etrurië, ja, langen tijd schijnt men zich zelfs in Rome tevreden te hebben gesteld met de producten van Etrurische kunstenaars [4]). In ieder geval heeft Rome tot het eenvoudige middel van koop of roof zijn toevlucht genomen, toen Etrurië's beteekenis slonk en de veroverende Republiek in onmiddellijke aanraking kwam met Griekenland en Grieksche kunst. Dit aanschaffen van kunst in het buitenland levert ons natuurlijk geen materiaal op voor een Romeinsche kunstgeschiedenis en bewijst ons hoogstens, dat de Romeinen niet in de eerste plaats van kunstwerken verwachtten, wat de moderne mensch daarin wenscht te vinden: uitdrukking van eigen wezen.

In welke monumenten vinden wij den Romeinschen aard dan wel tot uitdrukking komen? Mijns inziens in de z.g. „Volkskunst" èn in de Etrurische beeldhouwkunst. Dit laatste schijnt, op het eerste gezicht vreemd, vereischt daarom een korte toelichting. De Etruriërs komen — dat staat nu toch wel vast — over zee en vermoedelijk uit Klein-Azië. Kleine groepen van veroveraars zijn langzamerhand Italië binnen gedrongen, en wat wij van hun landbestuur weten, wijst er op, dat

---

[1]) 1925. 40. p. 1. sqq.

[2]) Arch. Anzeiger, 1923/24. p. 365 sqq.

[3]) Münchener Jahrb. N. F. II. 1925. p. 1 sqq.; vgl. verder nog Sieveking, Das röm. Relief, in de Festschr. P. Arndt, 1925, p. 14 sqq.

[4]) B.v. de wolvin van het Capitool, vgl. Carcopino. La louve du Capitole (1925) en daarbij v. Duhn, Gnomon 1926, II. p. 141 sq.

zij minder door geweld, dan wel door hun geestelijke en cultureele superioriteit het heft in handen hebben gekregen [1]). Met dat al kan het echter nauwelijks aan twijfel onderhevig zijn, dat de inheemsche Italische bevolking *numeriek* aanzienlijk in de meerderheid was.

De beeldhouwkunst der Etruriërs heeft één bijzonder karakteristieke eigenschap: zij ontleent aan Griekenland vrijwel alle motieven en in 't algemeen de wijze, waarop deze behandeld worden, in die mate, dat de ontwikkelingsgeschiedenis der Etrurische kunst vrijwel samen kon vallen met de geschiedenis harer ontleeningen. Zoo zeer was men overtuigd van de minderwaardigheid der Etrurische kunstenaars, dat alle artistiek-hoogerstaande stukken, die in Italië werden gevonden, tot werk van Grieken en import verklaard worden. De specifiek-Etrurische kenmerken achtte men door den stoplap „plompe navolging" voldoende verklaard. In den laatsten tijd is daarin een verandering gekomen. De eigenschappen die de Etrurische werken van de Grieksche onderscheiden, heeft men leeren zien als de kenteekenen van den origineelen Etrurischen stijl: „corporeità", „movimento", „espressione", aldus zijn deze door della Seta [2]) gedefinieerd; van de huiveringwekkende woestheid gewaagt Leopold [3]), terwijl Bianchi-Bandinelli [4]) „la potenza di caratterizzione e il senso di larghezza" als de fundamenteele elementen beschouwt. Zware, bijna brutale kracht, gedrongen proportie's en een forsche, architectonische bouw met duidelijke voorliefde voor rechtlijnige of regelmatig gebogen contouren en langgestrekte horizontalen en daarbij een vermogen, door onderdrukking van bijzaken en het accentueeren van de hoofdzaken kras te karakteriseeren, zonder daardoor typisch of idealiseerend te worden: aldus zou men al deze kenmerken samen kunnen vatten.

Zijn deze eigenschappen „Etrurisch" in eigenlijken zin? Ik geloof het nauwelijks. Want aangezien de Etruriërs over zee komen, zou men buiten Italië dan toch ergens een kunst moeten kunnen aanwijzen, die een verwanten stijl vertoont en dat is tot nu toe nog niet gelukt. In Italië zelf vindt men echter in de „Villanova"-cultuur vele dezer characteristica in nuce terug. Wanneer de inheemsche bevolking door de Etruriërs tot hooger cultuur gewekt wordt, zien wij deze eigenschappen, wel verre van te verdwijnen, sterker op den voorgrond treden en het innerlijk wezen der Etrurische kunst bepalen. Dat verklaart

---

[1]) Overzicht bij Fell, Etruria and Rome, p. 1 sqq.
[2]) Italia Antica, p. 164 sqq.
[3]) Meded. Nederl. Hist. Inst. Rome, 1923, III. p. 21 sqq.
[4]) Dedalo, VI. 1925, p. 28.

ook m.i. waarom de Italische bevolking van Rome de Etrurische kunst zoo grif aanvaardde: deze kunst is in wezen verwant. En de schaarsche Romeinsche monumenten uit Republikeinschen tijd, die bekend geworden zijn, bevestigen op merkwaardige wijze deze stamverwantschap. Niet als de uitloopers eener afstervende Etrurische kunst moet men de voortbrengselen dezer typische volkskunst beschouwen, maar als producten der inheemsche Italische cultuur, als „Romeinsch", al is zelfs in deze volkskunst het Helleensche element, door de voorbeelden, die de Etruriërs eeuwenlang gesteld hebben, die misschien zelfs Grieksche kunstenaars in Italië gepropageerd hebben, niet onbelangrijk. Wanneer Rome nu echter in onmiddellijk contact met Griekenland komt, wanneer de voorname Romeinen behagen gaan scheppen in Grieksche cultuur en smaak voor Grieksche kunst overtuiging — of mode — wordt, dan schijnt het alsof de volkskunst ten ondergang gedoemd is. De massa's Grieksche sculptuur, die gekocht of gestolen naar Rome verscheept werden, de Grieksche beeldhouwers, die weldra volgen en hun bedrijf in Italië gaan uitoefenen, beletten de naieve en, gemeten aan de volgroeide Grieksche kunst, primitieve uitingen der populaire kunstzinnigheid zich te ontwikkelen met den nationalen groei van het Romeinsche volk. Eerst in de allerlaatste jaren der Republiek schijnt een kentering te komen. Ik doel hier op de basis van Domitius Ahenobarbus, die waarschijnlijk kort na 32 v. Chr. is ontstaan [1]). Het is de tijd, waarin de democratie uitliep op de dictatuur, waarin de grooten van Rome steunden op de macht hunner legers, op de kracht van het volk. En dan zien wij plotseling een zegevierend admiraal in de taal van het volk tot het volk spreken. Zeker, het is nog maar een bescheiden begin, want wij mogen niet vergeten, dat het hier slechts om een basis gaat, bestemd om een groep van Nereiden en Tritonen, een werk van Skopas, te dragen, een basis, waarvan drie zijden de bruiloft van Poseidon en Amphitrite weergaven, in woelig bewegen van een Hellenistischen stoet van zeemonsters. Maar de vierde zijde toont, naar typisch Romeischen trant, den overwinnaar bij het dankoffer, omstuwd door zijn soldaten, en in den linkerhoek zijn wij zoowaar getuige van zijn dankbaarheid. Een secretaris beloont de veteranen, waarvan er enkele reeds „in civiel" verschijnen. Hier gaat het niet meer om geraffineerde Grieksche compositie, om „Schönlebendigkeit", dit is typische volkskunst, met de hard naast elkaar gezette vertikalen der figuren en hun gedrongen proportie's, slechts bedacht op duidelijk-

---

[1]) Weickert, l.c. p. 29 sqq., waar verdere litteratuur geciteerd wordt, zie ook Sieveking. Röm. Relief p. 15 sq.

heid, op mededeeling. Het harde, onbuigzame, formeel-ontoereikende dezer figuren kan men bezwaarlijk over het hoofd zien, maar evenmin ontgaat de kracht der bewegingen, de frissche durf, waarmede hier gekarakteriseerd wordt en nieuwe problemen worden aangepakt.

Met dat al hebben wij hier te doen met een vertegenwoordiger eener kleine minderheid, een typisch Romeinsch stuk, *naast* de gangbare Hellenistische sculptuur, ja, door zijn plaatsing bijna symbolisch daardoor geïsoleerd. En de evidente gebreken in aesthetisch opzicht doen ook maar al te duidelijk voelen, dat de volkskunst in dezen vorm, naast de formeel-volmaakte Grieksche kunst, niet voor een volle ontwikkeling vatbaar is, zeker niet wanneer zij het schemerduister van bescheiden grafsteenen moet verlaten en in het volle licht eener algemeene publiciteit treden. Toch was dit laatste haar bestemming. Want wat Augustus aan het volk van Rome mede te deelen had, dat kon hij moeilijk meer zeggen door het opstellen van geroofde bronzen athleten, van marmeren Aphrodite's of wildbewogen Hellenistische groepen; al behoefde hij natuurlijk de pracht der Grieksche kunst in Rome niet te onderdrukken, al breidde hij zelfs gaarne, ter verheuging van het oog, den rijkdom aan Grieksche kunstwerken uit. Hij moet thans zelf voor oogen treden, zijn persoon, zijn beleid, de zegeningen van zijn regeering.

Is de Hellenistische kunst, zijn de Grieksche kunstenaars in Rome in staat om aan deze nieuwe eischen te voldoen? Wij hebben eigenlijk geen reden, dit te veronderstellen, want, wat wij in de eerste plaats als hun werk hebben leeren zien, mist ten eenenmale de karakteristieke eigenschappen, die de typisch-Romeinsche, repraesentatieve kunst onderscheiden. Hun technische vaardigheid is natuurlijk boven allen twijfel verheven. Maar technische vaardigheid heeft langzamerhand ook de inheemsche beeldhouwer verworven, en men mag aannemen: in de ateliers der Grieken. Dat de Romein al lang, ook in artistieken zin, zijn invloed deed gelden in de ateliers der muntsnijders, dat men zelfs, zonder de werkzaamheid van Romeinen aan te nemen, in de geschiedenis van de ontwikkeling der muntbeeldenaars voor onoverkomelijke moeilijkheden geplaatst wordt, heeft Weickert aangetoond [1]. Maar de beeldhouwkunst geeft niet minder raadsels op. De reliefs der basis van Domitius zijn van één hand. Moet men daar aannemen, dat een Grieksch beeldhouwer plotseling zijn stijl verandert en aan de vierde zijde typisch-Romeinsche Volkskunst schept? Het is natuurlijk mogelijk. Maar waarschijnlijker lijkt mij, dat wij hier te doen hebben met het werk van een Romeinsch beeldhouwer, die het offerrelief naar

[1]) l.c. p. 30 sqq.

een gegeven opdracht uitvoerde volgens de principe's der volkskunst, den bruiloftsstoet daarentegen copieerde naar een Hellenistisch voorbeeld. Deze opvatting wordt m.i. bevestigd door een reeks van stylistische bijzonderheden in den bruiloftsstoet, die zeer on-Grieksch zijn en hun naaste verwanten weer vinden in de Volkskunst [1]).

Ik geloof niet, dat het te boud gesproken is, wanneer men aanneemt, dat er in het eind der Republiek te Rome een groep van bescheiden beeldhouwers, die Romeinen waren, of die zich althans Romeinen voelden, aanwezig was, naar hun aard veeleer handwerkslieden, dan kunstenaars prat op hun werk en hun naam, maar Romeinsch genoeg om te begrijpen, wat van hen in den Keizertijd verlangd werd, en vaardig genoeg, om dit uit te voeren. Wat wordt nu van hen verlangd? Kunstwerken in de eerste plaats, die de taal van het volk spreken, maar waarvan ook de primitieve, naïeve stijl formeel in zooverre herzien moest worden, dat zij het oog van den normalen Romein, geschoold aan de Grieksche kunstwerken en gewend aan de Grieksche proportie's, niet beleedigden en den afgebeelde belachelijk maakten. Een synthese dus van Grieksch vormgevoel en Romeinsch wezen. Hoe zuiver formeel de aanvaarding der Grieksche artistieke principe's was, leeren ons enkele werken uit het eind der Republiek [2]), leeren ons ook de copieën, die toch zeker voor een groot deel door Romeinen zijn vervaardigd, hoe sterk het Romeinsche wezen domineert, zien wij in de zelfstandige Romeinsche scheppingen.

Het eerst en het duidelijkst kunnen wij deze synthese nu waarnemen in de Augusteïsche kunst. Ik noem hier slechts het bekendste werk: de reliefs van de Ara Pacis Augustae. Ik weet wel, dat men nog steeds met groote overtuiging hoort verkondigen, dat deze het werk zijn van Grieken [3]), maar wil nog eens nadrukkelijk vaststellen, dat

---

[1]) Weickert, p. 30 uit zich zeer beslist in dezen zin.

[2]) vgl. b.v. Weickert, in Festschrift P. Arndt, p. 48 sqq.

[3]) B.v. door Rizzo, Att. d. Accad. di arch. di Napoli, VII, 1920, p. 19 sqq, wiens meening Prof. Wagenvoort onderschrijft. Mrs. Strong, Scultura Romana, I. p. 35 neemt daarentegen Rom. kunstenaars aan. Weickert, Münch. Jahrb. 1925, p. 38, spreekt in 't algemeen van Romeinsche en Grieksche kunstenaars en zegt van de laatste: „Die Gewalt italischen Charakters übertrug sich unmerklich auf die nach Italien versetzten griech. Künstler", enz. Een merkwaardige parallel van dit verschijnsel vindt men in de ébénistes onder Lodewijk XVI, die bijna alle Duitsche namen dragen (Oeben, Riesener, Weissweiller, Beneman, Schwerdfeger). Niettemin zal men hun kunstproducten in geen geval Duitsch willen noemen. Ik heb dit punt reeds uitvoeriger besproken: Rom. Kunstgesch. (Groningen, 1925) p. 15 sqq.

omtrent de makers *niets* bekend is[1]). Met evenveel recht kan men de reliefs als werk van Romeinen beschouwen, en met minstens evenveel waarschijnlijkheid. Zeker is, dat het Grieksche element, tot nu toe een corpus alienum — maar van bovenmatige afmetingen — in de Romeinsche cultuur, in den tijd van Augustus opgenomen en volmaakt geassimileerd wordt. Of het op den duur een factor van de allereerste orde bleek te zijn, is een vraag, waarop de verdere ontwikkeling der Romeinsche kunst antwoord kan geven. Mijns inziens niet.

Belangrijker is voor ons de quaestie, welke de beteekenis van Augustus persoonlijk in dit proces is geweest. Uit de litteratuur valt hierover niets te leeren. Maar overweegt men, met hoeveel zorg de feeststoet der Ara Pacis gerangschikt is, en hoe zorgvuldig de allegorische en mythologische reliefs overdacht en berekend zijn, dan is het op zijn minst genomen toch wel waarschijnlijk, dat op een of andere wijze overleg is gepleegd met Augustus. Ook al is deze zelf nooit in onmiddellijk contact met beeldende kunstenaars geweest, wij weten toch genoeg van zijn methode's, om in te zien, dat het niet al te moeilijk zal zijn geweest een geschikt tusschenpersoon te vinden. Op litterair gebied is hij daarin tenminste wonderwel geslaagd. Dat wij den naam van dezen „Maecenas" der beeldende kunsten niet kennen, behoeft ons allerminst te verwonderen. De kunstenaars in Rome stonden op het niveau van handwerkslieden en in dit geval kan zelfs een bekwaam en verstandig aannemer al heel gemakkelijk de rol van bemiddelaar vervuld hebben. Misschien mogen wij wel denken aan Agrippa, van wien bekend is, dat hij er zeer vooruitstrevende, om niet te zeggen democratische, opvattingen op na hield over het kunstbezit van particulieren[2]).

---

[1]) Ook omtrent den bouwmeester van het Pantheon is niets bekend; de tegenw. toestand dateert uit de jaren 110—125 en Rivoira, Roman Architecture, p. 129 sq neemt aan dat Hadrianus zelf een belangrijk aandeel in het ontwerp had. De koepelconstructie is volgens Rom. principe's ontworpen. Over de verhouding tusschen Gr. en Rom. architecten vgl. Rivoira, p. 83 sqq.

De caryatiden zijn inderdaad door een Griek uitgevoerd. Helaas kunnen wij ons van deze werken geen nauwkeurige voorstelling vormen. De drie caryatiden (Vaticaan en Ny-Carlsberg) schijnen in geenerlei verband met de sculpturen van het Pantheon te staan. (Helbig, Führer, I^3, 1).

[2]) Plin. Nat. Hist. 35, 26; niet minder persoonlijk waren Agrippa's meeningen op litterair gebied. Het schijnt bijna, alsof hij het geraffineerd bedrijf van Maecenas' „salon" doorzien heeft, en niet geschroomd heeft dat ook eens te zeggen. Tevens karakteriseert hij echter de taal van Vergilius op een buitengewoon scherpe wijze: het is een „manier", maar deze valt niet op, omdat de dichter gewone woorden gebruikt, m. a. w. dus voor iedereen begrijpelijk was (vgl. over deze quaestie F. Marx,

Op gevaar af van aan Augustus' persoonlijk ingrijpen in de ontwikkeling der cultuur te veel beteekenis toe te kennen, zal ik kortheidshalve toch in dit geval, en ook verder, van „Augustus" spreken, omdat de leidende gedachten in laatste instantie Augustus' geesteskinderen zijn. In de beeldhouwkunst is m.i. het streven duidelijk aan de oude volkskunst een basis te verschaffen, waardoor een ruime en volledige ontwikkeling dezer Romeinsche kunst gewaarborgd wordt, en zij uiterlijk en formeel niet langer achter staat bij de als zuivere kunstuiting zoo veel meer volgroeide en hoogerstaande Grieksche kunst. Om die basis te scheppen neemt Augustus zonder bedenken het beste, wat de Grieksche kunst van zijn dagen bieden kon: zuiver gevoel voor proportie en technische vaardigheid, over, maar voor het overige knoopt hij in de eerste plaats aan bij de traditie der oude, nationaal-Romeinsche volkskunst, die nu eerst, door hem, haar roeping in de wereld vervullen kan.

Het is nu interessant, na te gaan, of men ook op andere gebieden der cultuur algemeene richtlijnen kan ontdekken. Ik zie hier af van een uitvoerige bespreking van Augustus' politiek beleid, met name van het wezen van het principaat. De namen, die men daaraan in modernen tijd gegeven heeft: Republiek of Monarchie of Dyarchie, zijn in den grond slechts interpretatiepogingen in al te korten vorm. Niemand zal er aan twijfelen, dat Augustus na Actium volkomen in staat en desnoods ook bereid was in politicis zijn wil door te zetten. Wanneer hij dat niet steeds gedaan heeft, dan is dat, omdat hij geen tyran, maar een regent in den hoogsten zin wilde zijn, wiens werk niet ineenstortte met zijn verdwijnen. (Suet. Aug. 28). Hij tracht daarom de stroomingen van zijn tijd te onderscheiden en op hun waarde te schatten.

Zonder twijfel zijn het utiliteitsoverwegingen, die hem er toe leidden vooreerst den titel princeps [1]) te aanvaarden. Daartegen kon ook de felste Republikein niets hebben. Zelfs Cicero is bereid (de Rep. I.21.24) den princeps reipublicae als hoofd van staat te erkennen. Maar Octavianus geeft aan zijn titel toch een merkwaardige nuanceering: het woord reipublicae wordt niet gehoord. Hij is de princeps inter cives en inter senatores, en brengt daardoor eenerzijds een veel

---

Rheinisches Museum, N. F. 74, 1925, p. 174 sqq). Dat is natuurlijk wat Augustus in de eerste plaats noodig had, in de litteratuur, en ook in de kunst. Het is een gewaagde, maar verleidelijke veronderstelling, in den torvus Agrippa, den zoon van een volmaakt onbekenden Lucius, de „vox populi" aan het Augusteïsche hof te zien.

[1]) *Kornemann*, Mausoleum u. Tatenbericht, p. 41 sq.

persoonlijker element in de verhouding tusschen zichzelf en het volk, anderzijds is hij daardoor in staat het hoogste bestuurslichaam in Rome naar de mate zijner beoordeeling, te laten deelen in de regeering èn de verantwoordelijkheid [1]). In de eerste moeilijke jaren van voorzichtig tasten naar den goeden weg, zal hem dat niet onwelkom zijn geweest. Toen zijn positie evenwel bevestigd was, kon de betrekkelijk weinig zeggende naam princeps het nieuw-geschapen begrip van den alleen regeerenden heerscher nauwelijks meer dekken, en Octavianus strekt de hand uit naar een meer-zeggenden titel: Romulus, symbolisch gedacht voor den tweeden stichter van Rome [2])! Maar hier verrekent hij zich — hij voelt de oppositie tegen deze herinnering aan den koningstijd. Dan is voor het nieuwe Rome een geheel nieuwe naam gepaster: hij vindt dien in den ongehoorden titel Augustus, waarmee nu tevens duidelijk wordt gemaakt, dat met hem een geheel nieuwe aera begint.

Zeer duidelijk komt dit tweeledig streven — eenerzijds een aanknoopen aan de traditie, een nauwkeurig observeeren van de stroomingen des tijds, anderzijds het vormen der traditie naar zijn wil, het leiden der stroomingen in nieuwe, door hem afgebakende banen — ook tot uiting op religieus gebied. Om zijn gestie's goed te begrijpen, moet men het geheel zijner maatregelen overzien, niet een al te zwaar accent leggen op de meest in het oog vallende gebeurtenis onder zijn regeering: de ludi saeculares. Ik kan mij hier in hoofdzaak beperken tot zijn maatregelen in het Romeinsche deel van het Rijk, in het Westen. In

---

[1]) Augustus heeft dit in het Monum. Ancyr. gr. IV 3 (c. 7) ook uitgesproken. R. Heinze (Hermes, 1925. 60. p. 348 sqq. en vooral p. 355 sqq.) heeft de consequentie's die voortkomen uit de vertaling van ἀξιώματι πάντων διήνεγκα = omnibus *auctoritate* praestiti (i. p. v. dignitate), uitstekend uiteengezet. Daar blijkt nu, dat de naam princeps eerst zijn volle beteekenis krijgt door de daarmede gepaard gaande auctoritas. Augustus liet de summa auctoritas van den senaat ongetwijfeld bestaan — en daarmede diens verantwoordelijkheid —, maar het vaststellen van zijn principaat, en het feit, dat hij dit zonder tegenspraak kon doen, toont tevens aan, dat zijn eigen macht persoonlijk was, berustte op zijn persoonlijken invloed, en geenszins de macht van den „eersten dienaar des staats" was, gelijk dit bij den princeps republicae het geval zou zijn. Men dient de consequentie's, die voortvloeien uit de nieuwe vertaling *auctoritas*, wel in het oog te houden bij de lectuur van Reitzenstein's zeer belangrijke beschouwingen over het Principaat (Nachr. Gött. Gesellsch. d. Wissensch. philol.-hist. klasse 1917, p. 399 sqq. en 481 sqq.). De lezing *auctoritate* is bevestigd door de Antiocheensche fragmenten der Res Gestae; vgl. thans Americ. Journ. Philol. 1926. 47. p. 19 en 50.

[2]) Gardthausen, Augustus, p. 534; Seeck, Augustus, p. 104; Wagenvoort, p. 170. 2.

het Oosten was zijn gedragslijn aangewezen: daar kon hij niet anders, dan zich de goddelijke eerbetuigingen te laten welgevallen, die het deel der Hellenistische Koningen en zelfs der Republikeinsche stadhouders van Rome vóór hem waren geweest [1]). Opmerkelijk is echter, dat Romeinsche burgers niet verondersteld werden, daaraan deel te nemen, en dat Augustus zijn persoon in den cultus onverbrekelijk verbond met de Godin Roma [2]): de identificatie van den Keizer met de macht van Rome in de oogen van de provinciales, was voor Augustus van uitnemend belang. In het Westen was de weg daartoe veel minder voorbereid en Augustus heeft daar de identificatie ook nooit zoo duidelijk en ondubbelzinnig uitgesproken [3]).

Onmiddellijk op den slag bij Actium volgt de eerste maatregel: Augustus bepaalt dat de overwinning te danken is aan Apollo van Actium, die daarvoor de gebruikelijke wijgeschenken ontving. Hij kon dit gereedelijk doen, omdat Apollo naar het schijnt geïdentificeerd werd met den ouden Julischen huisgod Veiovis. Het trof dus al bijzonder goed, dat Octavianus, toen nog een op zichzelf aangewezen man, te Actium een zijner familiegoden in de gedaante van Apollo vond. Deze was wel van oorsprong Grieksch, maar allerminst een „homo novus" in het Romeinsche Pantheon. Immers, sedert 431 v. Chr. bezat hij zijn tempel te Rome, tot zijn wijsheid, neergelegd in de Sibyllijnsche boeken, placht de Staat in critieke oogenblikken haar toevlucht te nemen, en sedert 217 v. Chr. had Apollo, met de andere Di Novensides, het „burgerrecht" in Rome verworven.

Maar ik zie nog een andere bedoeling in dit op den voorgrond schuiven van Apollo. Zonder dat Augustus de goddelijke afstamming van het geslacht der Julii verloochende — de rol, die Venus niettemin in de Aeneis speelt, bewijst dit voldoende — heeft hij toch waarschijnlijk wel gevoeld, dat het wenschelijk was, na de consequentie's, die Caesar getrokken had uit zijn verwantschap met Venus [4]), den al te grooten luister van de stammoeder der Julii, ietwat te verduisteren. Een vingerwijzing in dit opzicht schijnt mij het feit, dat Augustus er de voorkeur aan gaf, Aeneas tot pièce de résistance van zijn stamboom te

---

[1]) Dessau, Gesch. d. röm. Kaizerzeit, I, p. 357 sq.

[2]) Alleen in het kroondomein Aegypte staat Augustus identificatie met een god, Zeus Eleutherios, toe; vgl. Grafton Milne, Hist. of Egypt under Rom. Rule [3], p. 215.

[3]) Eerst in 12 v. Chr. heeft Augustus het gewaagd den dienst van Roma en Augustus ook naar het Westen te verplaatsen; ook hier beperkt hij zich echter tot de provincie (Gallië); vgl. Dessau, p. 359.

[4]) Vgl. E. Meyer, Caesars Monarchie, p. 505 sqq.

maken. De bedoeling, zijn persoon meer binnen menschelijke spheren te houden, wordt ook duidelijk in het poneeren van zijn specialen god Apollo — als *god* in de eerste plaats, tegenover den *mensch* Octavianus!

Dat hij dien God, dien hij dankte, met luister omgaf spreekt vanzelf. Zijn tweede maatregel is dan ook nog van particulieren aard: het bouwen van den Apollo-tempel op den Palatijn, naast het Keizerlijk paleis (28 v. Chr.). Maar deze tempel was zoo verbluffend kostbaar, dat de Godheid, die er woonde, daardoor verheven werd tot den hoogsten rang. Ruim 10 jaar later acht Augustus dan het oogenblik gekomen de gelijkwaardigheid van zijn huisgod Apollo met de oude staatsgoden van Rome duidelijk te maken, en wel, door — op zij het dan ook ietwat geweldadige wijze [1]) — aan te knoopen aan de oude traditie der ludi saeculares en Eeuwfeesten te laten vieren. (17 v. Chr.) waarbij hij — voor het eerst niet slechts urbi, maar ook orbi sprekend — Apollo als de huisgod van het Julische geslacht met zijn vrouwelijk correlaat Diana als „ebenbürtig" naast de Staatsgoden Juppiter en Juno stelt [2]). Deze geheele ontwikkeling is slechts een enkele en bijzondere phase van Augustus' religieuze hervormingen. Hij was te verstandig om niet in te zien, dat de Romeinen en Italië in dezen tijd niet als quantité négligeable beschouwd konden worden. Factoren, die het impulsieve genie van Caesar meende te kunnen verwaarloozen bij de verwezenlijking zijner veel omvattende plannen, legden voor den genialen intellectueel Augustus zooveel gewicht in de schaal, dat zij zijn handelwijze voor een groot deel bepaalden. Gelijk

---

[1]) Vgl. Gardthausen, Augustus, I p. 1004 sqq.

[2]) Ik kan de inrichting dezer feesten hier niet uitvoerig bespreken, maar moet er toch op wijzen, dat ze niet zoo uitsluitend de verheerlijking van Apollo en Diana dienden. De Staatsgoden kregen ruim hun deel, zelfs in de feestcantate op den derden dag. Het spreekt van zelf, dat Apollo en Diana op dien dag, *hun* dag, de hoofdrol speelden, maar met Vollbrecht, Säkularfest des Augustus, p. 32 sq., geloof ik, dat de strophen 10—15, wegens de vermelding van het offer der witte runderen, betrekking hebben op Juppiter en Juno. Dat verder de graecus ritus bij de eeuwfeesten van Augustus werd gevolgd, was geen nieuwe inventie. Deze werd reeds sedert 249 v. Chr. toegepast (vgl. Wissowa, Religion u. Kultus, p. 430 sq.), en het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat het geheele feest met de offers aan Dispater en Proserpina — zelfs de Grieksche naam der Godin is nauwelijks veranderd — van de Grieken van Zuid-Italië is overgenomen (Wissowa, p. 309 sqq.). Wanneer Augustus de laatstgenoemde godheden door eenige andere Grieksche godheden — minder somber en meer in overeenstemming met den aard van het feest (vgl. Wissowa, Ges. Abh. p. 208) — verving, godheden, die ten deele eveneens een duidelijk chthonisch karakter vertoonden, kan men daarin nog geen onnationale daad zien.

hij bewust het zwaartepunt van het rijk in het Westen houdt, zoo houdt hij ook bewust rekening met de geestelijke stroomingen in het Westen. Ik behoef hier niet te herinneren aan het herbouwen en herstellen van tallooze tempels, het doen herleven van halfvergeten priestercollege's en in verval geraakte, oude religieuze gebruiken. Men meene niet, dat dit slechts leege vormen zijn, gedicteerd door een heerscherswil. Veeleer zou men kunnen zeggen, dat het hier gaat om herstelde receptacula voor een nieuwe vroomheid, voor religieuze behoeften, die herleefden, ten deele zelfs nooit uitgestorven waren [1]).

Typisch in dit opzicht is de wijziging in den dienst der di penates gebracht en is vooral de reorganisatie van de vereering der Lares, die reeds lang in een halferkend verband stonden met den Genius Augusti (sinds 30 v. Chr.) [2]). Langzaam heeft Augustus dit alles voorbereid. De eerste stap was zijn benoeming tot Pontifex Maximus in 12 v. Chr. Lang heeft hij daarop moeten wachten, want Lepidus, die in de dagen van den burgeroorlog met het toen onbeteekenende ambt was afgescheept, bereikte een gezegenden leeftijd en Augustus achtte zich niet gerechtigd, hem uit deze waardigheid, die nu een heel andere beteekenis had gekregen, te ontzetten. Eindelijk, in 12 v. Chr. wordt hij dan plechtig en met inachtneming der oude vormen gekozen [3]). Hij vat zijn taak ernstig op. Al betrekt hij niet de ambtswoning van den Pontifex, hij verklaart toch overeenkomstig het gebruik een deel van zijn paleis tot locus publicus, en in hetzelfde jaar verrijst, grenzend aan zijn huis, een nieuwe tempel van Vesta, waar de penaten van den Staat voortaan bewaard worden [4]). Deze handeling verraadt ons, waarom het pontificaat voor Augustus van zoo bijzondere beteekenis was, ja waarschijnlijk het gewichtigste moment in zijn religieuze hervormingen. Immers, de Penates van den Staat waren de oude huisgoden, die Aeneas uit Troje redde; ze waren bijgevolg de huisgoden van het Julische huis. Dat was weliswaar een gangbare opvatting [5]), maar niettemin was tot nu toe de cultus gescheiden gebleven. Thans vereenigt Augustus in zijn persoon en waardigheid de huisgoden van den Staat en van zijn huis, en wordt de identiteit op ondubbelzinnige wijze uitgesproken. Dat zij algemeen erkend wordt,

---

[1]) Vgl. Nock, Classical Review 1925, Afl. May—June (The Augustan Restoration); Rostovtzeff, Röm. Mitt. 1923—24, 38—39, p. 282.

[2]) Vgl. J. Wilhelm, Das röm. Sakralwesen unter Augustus; Diss. Straatsburg, 1915, p. 61.

[3]) Ibid. p. 8 sqq.

[4]) Wissowa, Rel. u. Kultus, p. 76 sq.

[5]) vgl. Wissowa, Ges. Abhandlungen, p. 112.

blijkt in 3 n. Chr., wanneer bij een brand van den tempel der Magna Mater Augustus' huis mee vernield wordt. Bij den herbouw ontvangt hij van alle zijden hulp, en dat wordt hem aanleiding om zijn woning van nu af geheel tot locus publicus te verklaren [1]). Daarmede valt dus de laatste scheiding tusschen het huis van Staat en de woning van Augustus. Het spreekt vanzelf, dat dit complex van maatregelen in de eerste plaats gericht was tegen de andere voorname familie's, wier eigen Penaten nu voor goed alle mogelijkheid tot concurrentie ontnomen was.

Met zijn benoeming tot Pontifex Maximus is voor Augustus nu ook het oogenblik gekomen om de Lares-dienst, de religie der kleine luiden, te reorganiseeren [2]). Hij wacht daarmede tot in 7 v. Chr. de stad opnieuw in regionen en wijken ingedeeld wordt, en dan wordt officieel vastgesteld dat aan de compita de Lares vereerd zullen worden met den Genius Augusti, terwijl al deze Lares bovendien als Lares publici = Lares Augusti betiteld worden [3]). Een meesterlijke zet is voorts, dat Augustus de vicomagistri, de priesters dezer altaren, tevens tot trouwe ambtenaren maakt, door hun niet slechts een zekere waardigheid, maar ook macht bij het handhaven der orde en waarschijnlijk bij de verdeeling van het Staatskoren te verleenen [4]). Zoo staat Augustus steeds voor aller oogen in het meest gunstige licht, bekleed met een waardigheid, die hem tot het geestelijk hoofd van Staat, tot pater patriae maakt. Daarom heeft hij steeds zoo bijzondere waarde gehecht aan den Pontifex-titel, daarom hebben zelfs de christelijke keizers daaraan vastgehouden, totdat Gratianus in zijn geloofsijver, en waarschijnlijk ook wel geraden door Ambrosius, er in 382 vrijwillig afstand van deed.

Hier moet men m.i. het hoogtepunt zoeken, het pontificaat met zijn consequentie's is de sluitsteen in den boog van Augustus' religieuze hervormingen. *Nieuwe* gedachten heeft hij nauwelijks geformuleerd,

---

[1]) Wilhelm, l.c. p. 79.

[2]) ibid. p. 60 sqq.

[3]) Typeerend voor deze opvatting Ovidius, Fast. V, 145 sq. waaruit duidelijk blijkt, dat de vereering van den Genius Augusti in laatste instantie berustte op Augustus' afstamming van Aeneas, die de Laresdienst had ingevoerd. — Ik vraag mij ook af, of er geen samenhang moet worden gezocht tusschen de uitdrukkelijke vereering van den Genius Augusti en de dynastieke wenschen van Augustus, in verband met de oorspronkelijke beteekenis van den Genius, als „die göttliche Verkörperung der im Manne wirksamen und für den Fortbestand der Familie sorgenden Zeugungskraft." (vgl. Wissowa, p. 175 sq.)

[4]) Dessau, l.c. p. 331.

nieuwe Goden nauwelijks ingevoerd. Zeker niet door het verheerlijken van Apollo, waarmede hij veeleer zijn eigen geslacht, zijn persoon zelfs, een bijzondere plaats verzekerde, dan dat hij daardoor een zwenking in Hellenistische richting uitvoerde, al wil ik niet ontkennen, dat hij in den Apollo-dienst aan de bestaande mystische neigingen van zijn tijd, die tot nu toe de banen der Hellenistische speculatie volgden, een nieuwen weg wees, die over Rome, over zijn eigen persoon leidde. Nieuw in eigenlijken zin was slechts de godheid Divus Julius, met wiens cultus de vereering voor Augustus zelf zoo nauw verbonden was[1]); nieuw was vooral *op welke wijze* Augustus al het oude, eerbiedwaardige wist te doen herleven, in de nieuwe grootheid van Rome en in de macht zijner persoonlijkheid, die steeds op een of andere wijze tot uitdrukking kwam. Voortaan vonden alle wegen in Rome en in Augustus hun begin en hun einde; en *door het volk* werd Augustus ongemerkt in den hemel gedragen, dien Caesar had willen bestormen. Ik kan mij ontslagen rekenen van de plicht, dit nader uiteen te zetten, en verwijzen naar Rostovtzeff's uitstekende studie over Augustus, die mij eerst onder de oogen is gekomen in de Duitsche vertaling, afgedrukt in het onlangs verschenen deel der Römische Mitteilungen (38-39.1923/4. p. 281 sqq.). Maar op een punt moet ik toch nog nader ingaan.

De voorname Romeinen, die zich gisteren nog zijn meerderen waanden, en zich thans nog tenminste zijns gelijken voelden, bereikte Augustus natuurlijk door deze religieuze hervormingen niet, ook al kon zijn autoriteit hen dwingen, de uiterlijke vormen van den eeredienst in acht te nemen. Hun overtuiging zal echter vermoedelijk weinig verschild hebben van het beminnelijk-cynisch scepticisme van den Pontifex Cotta of van Varro[2]). Voor hen baant Augustus een anderen weg. Hij kiest het middel der litteratuur. Nu lijdt het geen twijfel, dat wij juist daarin nog meer Helleensche elementen aantreffen, dan in de beeldende kunst. Dat vindt zijn oorzaak in twee redenen. In de eerste plaats was er in de letterkunde al lang geen sprake meer van „Romeinsch" of „Grieksch". Het ging slechts om zus of zoo Grieksch, om Asianisme of Atticisme, om Nieuwlichterij of Archaisme. Het nationaal-Romeinsche element was vrijwel gedegradeerd tot de *rusticitas,* de nauwelijks te definieeren schandvlek, die iedere beschaafde, d. w. z. grondig gehelleniseerde Romein met de uiterste zorg diende te vermijden. Augustus vond hier geen oudere traditie, om aan

---

[1]) Hij placht zich o.a. Divi filius te noemen.
[2]) Cicero, de Nat. Deor. III. 2; Augustinus, Civ. Dei VI, Cap. 5.

te knoopen. En in de tweede plaats zou hij, wanneer hij desniettegenstaande gepoogd had, voort te bouwen op de in den grond van de zaak nationale „rusticitas" — het parallel verschijnsel der „volkskunst" — geen gehoor hebben gevonden. Men dient te bedenken, dat in dezen tijd de kring van hen, die litteratuur konden waardeeren, nog betrekkelijk klein was, en vrijwel beperkt tot het uitgelezen gezelschap der „*urbani*". Wat het verwijt van rusticitas daar beteekende, behoef ik niet uiteen te zetten, nog minder hoezeer Augustus zelf, in zijn precaire positie, daarvoor op zijn hoede moest zijn.

Hij slaat dus den eenig-mogelijken weg in, en spreekt tot deze bijzondere groep zijner medeburgers op de wijze, die zij wenschen en verstaan. Het gaat hem hier, wanneer wij ons beperken tot het voor hem voornaamste, om twee hoofdzaken: het aannemelijk maken van zijn recht, om de eerste plaats in den staat in te nemen, m. a. w. het leveren van het positief bewijs zijner legitimiteit, èn de verheerlijking van zijn bestuur. Willen wij hier grovelijk twee namen noemen, dan zijn deze Vergilius en Horatius. Het zijn waarlijk geen betaalde propagandisten, of, wil men liever „hofdichters", die hier nu aan het werk gezet worden. Al heeft Augustus oppervlakkige relatie's met hen onderhouden, hijzelf treedt toch nauwelijks in evidentie. Wat wij wel zien gebeuren, is, dat de beste dichters van den tijd, Vergilius, dan Horatius en tenslotte ook Propertius langzaam en onweerstaanbaar in een milieu getrokken worden, waar zij bewust of onbewust de Augusteïsche ideeën in zich op *moesten* nemen: het gastvrije huis van Maecenas. En dat dit inderdaad het geval was, dat zij overtuigde en vurige aanhangers van Augustus werden, blijkt mij misschien wel het duidelijkst uit Vergilius' voornemen, aan Octavianus' daden een geheel epos te wijden. Niet zonder schrik zal Augustus uit den mond van den dichter deze goede bedoeling vernomen hebben: een zoo directe en onvoorbereide huldiging zou het doel ten eenenmale missen, en hij stelt den enthousiasten poëet een op het oog onschuldiger thema voor: de sage van Aeneas. Die keuze had voor- en nadeelen. De laatste heeft Prof. Wagenvoort uitvoerig behandeld (p. 169 vv.). Ik wil hier, tevens ten antwoord op zijn bezwaren, op de andere zijde in het kort ingaan. Ook hier zien wij namelijk Augustus de draden der traditie, van bestaande opvattingen, weer opvatten en verder spinnen. Caesar had met den uitersten nadruk zijn Trojaanschen stamboom gepropageerd[1]) en Augustus kon dien moeilijk loochenen. Integendeel, het was voor hem van het grootste belang daaraan vast te houden, omdat

[1]) vgl. Meyer, Caesars Monarchie, p. 503 sqq.

daarmede zijn legitimiteitsrechten gemoeid waren. Maar karakteristiek is nu het verschil in de consequentie's, die beiden daaruit trekken. Caesar maakte op grond van den stamboom, dien hij opvoerde tot de goddelijke stammoeder Venus, aanspraak op de leidende positie in den vorm van een orientaalsch-getint godkoningschap en scheen zelfs de gedachte te koesteren, het Romeinsche Rijk geheel naar Oostersch patroon in te richten en de residentie naar het Oosten, met name *naar Ilium* of Alexandrië te verplaatsen [1]). Augustus gaat veel voorzichtiger te werk. Hij insisteert niet op zijn afstamming van Venus, ja zelfs de continuiteit van Aeneas' geslacht komt slechts ter loops ter sprake (Boek VI); de dichter behandelt in de eerste plaats „Vaderlandsche geschiedenis" — want dat was de Aeneassage voor de Romeinen sinds onheugelijke tijden —, maar dat de geschiedenis der Julii daar van het vroegste begin doorheen gevlochten was, was voor Augustus van het allergrootste belang.

Aeneas en zoovelen uit zijn geslacht steeds weer op de eerste plaats: was dit niet de historische bevestiging van een toestand, die nu reeds jaren bestond, sinds Augustus als Princeps den Staat leidde? Augustus wil blijkbaar aan zijn versie der familiegeschiedenis geen nieuwe macht of rechten ontleenen, hij wil deze slechts bevestigen. Tegenover de goddelijkheidsgedachte van Caesar, stelt hij zijn menschelijkheid, door Aeneas tot domineerende figuur te maken, door met hem een nieuwe aera te laten beginnen en de historische lijn met het oude Troje zelfs te verbreken [2]). Hij doet dat nog op een andere wijze. Caesar's plan, de residentie naar Ilium te verplaatsen (Suet. Caes. 79) politiek zeker niet verkeerd, maar wel wat vroeg opgevat, moest voor het oog der wereld samenhangen met zijn theorie der Trojaansche afstamming. Maar al hield Augustus die staande, Caesar's consequentie heeft hij beslist afgewezen, zelfs eenige malen. De coincidentie bij Vergilius [3]) en Horatius [4]) bewijst dunkt mij al voldoende, dat wij bij den laatste niet te doen hebben met onafhankelijke, „kostelijke ironie" [5]) van den dichter zelf, over de veelgeprezen pietas, maar met een zeer ernstig bedoeld, programmatisch woord van Augustus: Geen herrijzen van Troje; Rome blijft in ieder geval het middelpunt! En het is de Itala virtus, waarop Rome's macht berust. Ook daarin vinden wij het verbreken van de historische lijn terug: Italia farà da sè!

---

[1]) ibid. p. 513 sqq.
[2]) Wagenvoort, p. 174.
[3]) Aen. XII, 827 sq.
[4]) Od. III, 3, 58 sqq.
[5]) Wagenvoort, p. 175. noot 8 en uitvoeriger Rede „Pietas" p. 22.

Laat deze opvatting zich nu echter wel rijmen met het opnieuw poneeren der Trojaansche afstamming? Zou Augustus niet „nationaler" gehandeld hebben, wanneer hij den Romeinen verkondigd had, dat zij eigenlijk autochthoon waren? Daartegen bestonden bezwaren. In de eerste plaats zou hij voor die gloed-nieuwe opvatting nauwelijks geloof gevonden hebben. Want de Aeneas-sage was al zoo oud als de Romeinsche geschiedenis en in de laatste eeuwen v. Chr. zorgvuldig gecultiveerd, ja, het was immers nog niet zoo heel lang geleden, in Sulla's tijd, aan vijftig voorname Romeinsche families gelukt een Trojaanschen stamboom te fabriceeren [1]). In Rome zelf dacht geen sterveling aan de Romeinen als een autochthoon volk, en het beste bewijs daarvoor is wel, dat de flauwe poging, die Vergilius waagde, om de Trojanen in laatste instantie weer uit Italië afkomstig te laten zijn, m. a. w. dus, om de autochthone idee door een achterdeurtje binnen te smokkelen, volkomen zonder weerklank bleef. Het bleef bij de oude traditie, dat de Romeinen afstamden van de Trojanen [2]). Tegen deze traditie lijnrecht in te gaan, was zonder twijfel een tweede bezwaar voor Augustus. Wij hebben al herhaaldelijk gezien, dat hij steeds bij voorkeur bij bestaande opvattingen aanknoopte. Daarbij dient men echter wel voor oogen te houden, dat niet het weer opvatten der traditie — in dit geval dus b.v. de leer der Trojaansche afstamming — van primair belang is, maar de wijze, waarop dit geschiedt, de nieuwe vorm en richting, die aan de oude traditie gegeven wordt. Daarin komt het gewichtige en nieuwe, met een woord: de daad van Augustus tot uitdrukking. Ik herhaal nog eens, dat ik den naam „Augustus" slechts kortheidshalve gebruik. Men doet aan de vrijheid en originaliteit van Vergilius niet te kort, wanneer men zijn leidende gedachten „Augusteïsch" noemt. Vermoedens omtrent den graad van eigen vinding van den dichter, inspiratie van bevriende kringen, of misschien zelfs direct verlangen van den princeps, zijn tot betrekkelijke onvruchtbaarheid gedoemd, en doen hier ook niet ter zake.

Wat is dan de daad van Augustus? De vraag dient gesteld te worden, op welke wijze hij, meer bepaaldelijk door de Aeneis, zijn nationale politiek bevorderde.

Wil een heerscher aan zijn volk de mogelijkheid geven zijn kunnen en macht ten volle te ontplooien, dan dient hij aan die natie een sterk gevoel van eigenwaarde in te prenten. Het gemakkelijkst en zonder twijfel ook van het sterkste effect is het, wanneer men aan een volk

---

[1]) Dionys. Halic. I. 85.
[2]) Wagenvoort, p. 177; vgl. Heinze, Virg. Epische Techn. p. 4.

kan suggereeren, dat het autochthoon is en alle andere volken in elk opzicht overtreft. Maar dat is maar zelden mogelijk en zeker stond Augustus deze weg niet open. Want voor het eerste was het in Rome te laat en ook de superioriteit van het Romeinsche volk in elk opzicht was moeilijk vol te houden. Ik behoef hier niet in details te treden, herinner b.v. aan de Romeinsche litteratuurgeschiedenis, die eigenlijk begint met de uitvinding der vertaling — en dan nog wel door den Griek Livius Andronicus! — en een aaneenschakeling is van werken, die zoo al niet direct ontleend aan de Grieken, dan toch onder sterken Griekschen invloed ontstaan zijn. Strikt gesproken bestond in Rome geen nationale cultuur, en de nog aanwezige nationale elementen dreigden meer en meer ten onder te gaan in den stroom van Hellenistische beschaving, die zich over Rome uitstortte. Het gevaar van verstikking door „Graecia capta" was geenszins denkbeeldig, en het is dan ook geen wonder, dat lang voor Augustus daartegen front gemaakt werd.

Op welke wijze? Ik kan het geheele verloop van dezen „cultuurstrijd" niet nagaan, en moet mij er toe beperken enkele m.i. paradigmatische verschijnselen kort te beschouwen. De eene mogelijkheid is directe oppositie. Deze vindt haar meest markanten vertegenwoordiger in M. Porcius Cato, en zelfs hij wordt ten slotte naar het schijnt min of meer door den stroom meegesleept [1]). Daarnaast komt in de laatste decenniën der Republiek een andere richting op, die meer kans op succes heeft. Men loochent niet meer de — al te evidente — afhankelijkheid van de Grieken, maar plaatst deze in een algemeener verband, terwijl bovendien een deugd gemaakt wordt van de neiging tot ontleening, die den Romeinen eigen is, een deugd, omdat de Romein het niet bij ontleening laat, maar volkomen assimileert en de overgenomen kern ontwikkelt en tot hoogere volmaaktheid brengt [2]). Op deze wijze vindt men den uitweg uit het deprimeerende afhankelijkheidsgevoel, dat men zich overigens ook weer niet al te sterk voorstellen moet. De begrippen „inhoud" en „wijze van voorstelling", „vorm" stonden in een geheel andere verhouding tot elkaar, dan thans het geval is [3]).

---

[1]) vgl. Norden, Ant. Kunstprosa, I p. 165 sqq.

[2]) zeer duidelijk bij Sallust., Catil. 51. 38; men vgl. Polyb. VI. 25. 11, waar hetzelfde wordt vastgesteld. De Griek laat echter de nuance, die van ontleening een deugd maakt, weg!

[3]) Op de zeer eigen λέξις van Vergilius b.v., heb ik reeds gewezen, p. 120 noot 2. Ik wil hier nog het merkwaardige oordeel van Seneca (bew. bij Gellius, N. A. XII. 2, vgl. Norden, Ennius und Vergilius, p. 153. 1) toevoegen, waar deze zegt, dat Vergilius verschillende archaismen overnam, „ut Ennianus populus adgnosceret in novo carmine aliquid antiquitatis." Norden, l.c., heeft bovendien aangetoond, dat Vergilius zelfs

Geestelijk eigendom was in de beide eeuwen voor en na Chr. geb. bij lange na niet zoo sacrosanct, als het thans door de Berner conventie geworden is [1]). Juist op het *hoe* der ontleening viel de volle nadruk en daarop wijst de Romein dan ook in de eerste plaats. Cicero heeft zich over deze questie's het duidelijkst uitgelaten, en het is wel de moeite waard zijn vergelijkende beschouwing van Griekenland en Rome, de σύγκρισις, in het begin der Tusculanae iets uitvoeriger te beschouwen. Waarom schrijft hij philosophie in het Latijn? „Non quia philosophia graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent". De nadruk ligt dus in de eerste plaats op de wijze van behandeling en dan ook in hooge mate op de houding van den Romein ten opzichte van het gebodene: wat hij de moeite waard achtte om er zijn krachten aan te besteden, werd beter onder zijn handen. Voor het overige gunde hij den Grieken gaarne den voorrang. Onder dat overige rangschikt Cicero merkwaardigerwijs de kunsten en wetenschappen: „in quo erat facile vincere non repugnantes". Dat zijn dingen, waarvan geen onmiddellijk practisch nut — geen „admirabilis dignitas et pergrata utilitas"! [2]) — te verwachten was. De redekunst maakt misschien een uitzondering, en zie, daar behoeft de Romein voor den Griek dan ook niet onder te doen. Op één punt in deze merkwaardige uiteenzetting is m.i. niet genoeg de aandacht gevestigd, en wel hier op, dat Cicero tegenover de Grieksche *beschaving* het Romeinsche *karakter* stelt: een reeks van typisch Romeinsche eigenschappen en deugden, waarvan hij zegt: „illa quae natura, non litteris assecuti sunt (scl. Romani) neque cum Graecis neque ulla cum gente conferenda sunt."

Dat is een nieuwe geestesgesteldheid, die ook elders doorbreekt. Ik noem nog slechts Varro, die misschien nog verder gaat, in zijn Antiquita-

---

heele episodes aan Ennius ontleende. Door de reminiscentie's, èn door de eenvoudige begrijpelijkheid van zijn taal, stond Vergilius' Aeneis waarschijnlijk al dadelijk het volk veel nader, dan de producten der „cantores Euphorionis", die Ennius zoo verachtten (Cic. Tusc. Disp. III. 19. 45). In Augustus' tijd was de waardeering blijkbaar minder eenzijdig, en wist men het innerlijk gehalte van Ennius' werk, ondanks den onbeholpen artistieken vorm te apprecieeren. Wat Ovidius (Trist. II. 424) elegant *neerschreef* met de woorden: Ennius ingenio maximus, arte rudis, dat schijnt Vergilius, weliswaar zeer drastisch, eens *gezegd* te hebben: se aurum colligere ex stercore Ennii (Donatus, Vita).

[1]) Vgl. hierover Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike, p. 15 sqq. en diens boek, Das Plagiat in der griech. Literatur (1912).

[2]) Pro Murena, 10.

tes een veel-omvattende Romeinsche cultuurgeschiedenis leverde, en daardoor den Romein in de eerste plaats op zijn oer-eigen bezit wees, en in zijn Imagines zelfs de pretentieuse stelling poneerde, dat Rome op elk gebied der beschaving een waardig vertegenwoordiger tegenover het buitenland — niet Griekenland alleen! — kon stellen. Want daarin zie ik de voornaamste bedoeling van dit merkwaardige werk. Veeleer dan de verhouding tusschen Griekenland en Rome te onderzoeken, geloof ik, dat Varro hier den weg der populariseering, van het „instruire par l'image", dien de kerk later zoo gaarne bewandeld heeft, bewust is ingeslagen. De korte, epigrammatische teksten waren slechts bijzaak; hij demonstreert hier in de eerste plaats ad oculos, een middel om breedere kringen te bereiken, dat in Rome — men denke slechts aan de belangrijke rol, die het „historisch schilderij" speelde — vaak werd aangewend. Bij Varro, bij Cicero, en men zou nog meer voorbeelden kunnen noemen [1]), dus in wezen eenzelfde streven. Het gaat om het herwinnen van het zelfvertrouwen, het theoretisch en noodzakelijk correlaat van het in de praktijk gegroeide — en gerechtvaardigd gebleken — zelfbewustzijn; wij beleven hier, kort gezegd de ontwikkeling van den machtsparvenu tot den wereldheerscher.

Samenvattend, kan men zeggen, dat dit streven zich op de volgende wijze uit:

1. Door het accentueeren en positief-waardeeren van specifiek-Romeinsche karaktereigenschappen.
2. Door het neutraliseeren van het begrip „ontleening", dat bijwijlen zelfs als deugd wordt voorgesteld, en aan beteekenis verliest, omdat voortdurend de nadruk wordt gelegd op de verdere ontwikkeling van de overgenomen kern door de Romeinen.
3. Door het poneeren van de gelijkwaardigheid, zoo niet superioriteit van den Romein op elk gebied der beschaving.
4. Door een sterk afwijzende houding tegenover de Grieken van eigen tijd en ontkennen van alle saamhoorigheid met hen [2]).

Na deze lange digressie keer ik terug tot Augustus. Hij heeft deze strooming zeer wel onderkend, en wanneer hij het onderneemt op dit gebied een richting aan te geven, te leiden, dan knoopt hij ook hier weer aan bij de oude traditie. Prof. Wagenvoort heeft in aansluiting aan Schanz [3]), uitvoerig uiteengezet, welke beteekenis de Aeneas-sage

---

[1]) B.v. Cornelius Nepos, Sallustius, Caesar.
[2]) Vgl. Schneidewin, Ant. Humanität, p. 324 sqq.
[3]) II, 1[3], p. 70 sqq.

voor de Romeinen had. Zij werd door hen gecultiveerd uit een drang naar „Selbstbehauptung", toen de Romeinen met de Grieken in onmiddellijk contact kwamen. Wat kon de Romein plaatsen tegenover den geweldigen, roemruchtigen stamboom, dien iedere Griek, te recht of niet, medebracht? In de Aeneas-sage werd hem een mogelijkheid geboden, de twijfelachtige helden van de bescheiden nederzetting aan de Tiber op een hooger, algemeener plan te brengen, te bewijzen, dat zijn voorvaderen niet geringer waren en dat de Grieken trotsch waren op hun vriendschap. Zeker, Troje was gevallen, de Trojanen gevlucht, maar de krijgskans kan keeren, en één zegevierende veldtocht is genoeg, om den smaad der nederlaag weer uit te wisschen, vooral, wanneer die overwinning behaald werd op den eigen afstammeling van Achilles. Toen Augustus de Aeneas-sage weer opvatte, heeft hij ook waarlijk niet verzuimd, juist daarop te wijzen, en er nadrukkelijk bijgevoegd, dat daarmede de smaad van Troje uitgewischt was: ultus avos Troiae! (Aeneis VI, 836 sqq.). Dat lijkt al heel weinig op een identificatie met de Grieken. De bedoeling is m.i. bij alle verschil de gelijkwaardigheid van Grieken en Romeinen in het grijs verleden vast te stellen, de Romeinen te vrijwaren voor de geestelijke hoovaardij der Grieken en hun de daartoe noodige innerlijke zekerheid te geven. Voor de veronderstelling, dat Augustus het plan koesterde „Grieken en Romeinen op voet van gelijkwaardigheid onder zijn bestuur te vereenigen" (W. p. 167) kan ik geen enkele aanwijzing vinden. Er zijn wel enkele trekjes, die er op wijzen, dat de Grieksche provinciales ietwat beter behandeld werden, dan zij in de laatste eeuw der Republiek gewoon waren geweest, maar die behandeling gold de provinciales in 't algemeen, niet de Grieken in 't bijzonder. Omtrent het oordeel van den Romein over zijn Grieksche tijdgenooten, behoeven wij niet in twijfel te zijn [1]). Het is dus niet zoo zeer de verkondiging van de traditioneele waarheid omtrent Troje en Rome, als wel de magistrale, definitieve wijze, waarop dit geschiedde, die aan de Aeneis de buitengewoon belangrijke plaats verzekerde, die dit werk weldra in de Romeinsche beschavingsgeschiedenis innam. Definitief, omdat het streven naar gelijkwaardigheid — *niet* naar identificatie! — hier eens vooral ontrukt werd aan de actualiteit, en op historisch terrein verwezenlijking vond. Daarom is ook in de eerste plaats sprake van de specifiek-Romeinsche deugden: de fides, de iustitia en vooral de pietas, en wordt zoo duidelijk uitgesproken,

---

[1]) Vgl. de litt. bij Billeter, Anschauungen v. Wesen des Griechentums, p. 161 sq. en vooral Wölfflin, Arch. f. lat. Lexikographie, 1890, 7, p. 140 sqq

dat hierdoor het Romeinsche volk geworden is, ja worden moest wat het is. Daarom laat men, overtuigd in deze eigenschappen een onvergelijkelijk, het hoogste goed te bezitten, aan „anderen" gaarne en zonder afgunst den voorrang in kunst, in wetenschap of welsprekendheid [1]), en spreekt niet meer van afhankelijkheid, van originaliteit in deze bijzaken. Niet, dat de discussie daarover nu eens voor al gesloten is; maar zij is niet meer actueel, *is zaak van specialisten geworden.* Wanneer men naar uitingen over dit speciale punt bij schrijvers uit Augustus' tijd zoekt, kan men te voren reeds verwachten, bij specialisten terecht te komen. En is het niet merkwaardig, dat wij onder hen — Prof. Wagenvoort behandelt Dionysius van Halicarnassus, Strabo, C. Julius Hyginus, Tyrannio, den querulant Timagenes [2]) en zijn volgeling Trogus — niet één echten Romein aantreffen, dat deze specialisten Grieken of buitenlanders waren. Ondanks zijn merkwaardige positie moet men daartoe ook den Mauretaniër Juba II rekenen, wiens connectie's met het hof hem blijkbaar een zekere kennis der contemporaine geschiedenis verschaften [3]), maar van wiens wild geschrijf in zijn Ὁμοιότητες, de „Overeenkomsten", ik nauwelijks zou durven veronderstellen, dat ook Augustus het had kunnen bedrijven. Dezen geletterden prins, die Grieksch schreef en zijn geleerdheid natuurlijk in hoofdzaak van Grieken had, ontbrak juist het geestelijk tegenwicht, dat Augustus zelf in zoo hooge mate bezat: zijn nationaal bewustzijn als Romein.

Wil men uit deze categorie van geschriften een conclusie trekken, dan moet het, geloof ik, deze zijn, dat de Grieken veel meer hun best hebben gedaan, om hun verwantschap, ja identiteit met de Romeinen te bewijzen, dan omgekeerd. Voor hen was dit immers ook een actueel probleem van practisch belang, niet voor de Romeinen. Bijzonder teekenend lijkt mij het standpunt van Dionysius van Halicarnassus [4]). Hij moet, om de verwantschap te bewijzen, al den omweg via Troje en Aeneas maken — wel een bewijs, hoe diep de Aeneas-sage in Italië wortel geschoten had! —, vergeet allerminst de ἀρετή als distinctieve, ja voornaamste eigenschap der Romeinen te vermelden, en houdt ten slotte niet den Romeinen hun Grieksche afstamming voor oogen, maar — vermaant zijn landgenooten trotsch te zijn op de jongere Romeinsche broeders. Een poging tot identificatie, waarvan de bedoeling duidelijk genoeg is. Augustus echter heeft uit

---

1) Aeneis, VI, 847 sqq.
2) Vgl. Dessau, Gesch. d. röm. Kaiserz. I, p. 548 sqq.
3) Vgl. J. C. Vollgraff, Greek writers of Roman Hist., p. 72 sqq.
4) De citaten bij Wagenvoort, p. 180 sq.

al deze pogingen niet de gewenschte conclusie — actueele gelijkstelling van de beide volken — getrokken. Hij heeft zich beperkt tot een zeer platonische verklaring in dien zin op historisch gebied (Aen. XII. 190: paribus se legibus ambae / invictae gentes aeterna in foedera mittant).

Het standpunt der Romeinen tegenover „de Grieken" wordt in het algemeen *historisch*. Men denkt daarbij niet in de eerste plaats aan de Grieken van eigen tijd, maar aan de roemrijke figuren uit het verleden [1]), uit de periode, die ook voor ons als de classieke, de voorbeeldige geldt, en evenmin als voor de Westersche beschaving het telkens hernieuwd contact met de classieke cultuur tot nadeel heeft gestrekt, evenmin is de Romeinsche beschaving er minder om, omdat zij „classieke" voorbeelden koos. De tijd van het critiekloos aanprijzen en overnemen van al wat zich met den grooten mantel van het Hellenisme kon bedekken, is voorbij. Natuurlijk blijven er ook nu nog nuance's in de keuze, richt de een liever zijn blik op de primitieve kunstvaardigheid van het Archaïsme, terwijl de ander zijn heil zoekt in hellenistische gekunsteldheid. Maar er is ook een middenweg, dien weg, waarop b.v. Horatius zoo gaarne wandelde, ook in de litteratuur. Zijn veel geciteerde „exemplaria graeca" [2]), zijn voorbeelden van den goeden, bezadigden smaak, in overeenstemming met het karakter van den Romein. Augustus heeft zich verre gehouden van den strijd der smaken en mode's, maar hier heeft hij, die steeds wars van alle overdrijving in welke richting ook was [3]), en telkens weer een middenweg wist te vinden, die hem naar zijn doel leidde, toch kleur bekend. Al moet men aan een vriendelijk briefje van een vorst aan een dichter geen al te groote beteekenis toekennen, er blijkt toch uit, dat Augustus Horatius in zijn streven aanmoedigde, en er niet tegen op zag, dat zijn naam verbonden zou worden aan deze beschaafde richting van litteraire smaak.

In het voorgaande heb ik getracht de m.i. leidende „Augusteïsche" ideeën uiteen te zetten. Het spreekt vanzelf, dat daarover, en met name over de voornaamste expressie er van, de Aeneis, nog heel wat meer te zeggen is. Ik wil mij er echter toe beperken, nog eens na te gaan, in hoeverre de vele Hellenistische — of zoo men wil: on-nationale — feiten, waaraan Prof. Wagenvoort betrekkelijk groot

---

[1]) Vgl. Schneidewin, Ant. Humanität. p. 321 sqq.
[2]) Epist. II, 3, 268 sq.
[3]) Suet. Octav. 87.

gewicht toekent, met deze ideeën te vereenigen zijn en welke beteekenis zij in het geheel hebben.

De keuze van een Griekschen leeraar voor den troonopvolger Marcellus is geheel in overeenstemming met de heerschende opvattingen over opvoeding, nog afgezien van het feit, dat Augustus er waarschijnlijk niet in zou zijn geslaagd een Romeinsch leeraar te vinden. Bovendien heeft Augustus er nooit naar gestreefd, de Grieksche beschaving ten gunste eener ietwat imaginaire Romeinsche te verdringen en te onderdrukken. Hij begreep, dat de kracht van een volk nooit in onvruchtbaar isolement kon liggen, maar berusten moest op den moed, vrij en zelfbewust in de wereld te staan, en den durf te nemen, wat daar geboden werd. Zoo vinden we ook Grieken aan het hof, dichters, die bewonderd werden, vrienden zelfs, die des Keizers volle vertrouwen genoten. Want Augustus heeft nooit de fout begaan, een volk en zijn afzonderlijke vertegenwoordigers over een kam te scheren, en steeds een zekeren blik gehad voor zuiver-menschelijke qualiteiten. Het is zelfs zeer goed te rijmen met zijn algemeen beleid, wanneer hij bijwijlen een Griek in een verantwoordelijke positie aanstelt [1]). Of men hem persoonlijk philhelleensche neigingen mag

[1]) Ik wil hier niet ingaan op de benoeming en het ontslag van een zekeren Theodorus van Tarsus tot διοικητής op Sicilië. Gardthausen (I, p. 810) maakt zich wel zeer oppervlakkig van de moeilijkheid, die de tekst bij Plutarchus (Apophthegm. 5) biedt, af, wanneer hij φαλακρός als „Betrüger" vertaalt. Ik heb deze beteekenis niet kunnen vinden en bovendien blijft ook dan de plaats duister. Want een simpel „ja" als antwoord op een tweeledige vraag is toch zeer onwaarschijnlijk. — Cichorius, Röm. Studien, p. 280 sq. heeft het waarschijnlijke vermoeden uitgesproken, dat Theodorus een verschrijving is voor Athenodorus, de philosooph van Augustus, die ook uit Tarsus kwam en Calvus genoemd werd. (Cic. ad Att. XVI, 11, 4 en 14, 3). Deze is echter door zijn mislukking als ambtenaar van de keizerlijke schatkist — overigens geen staatsbetrekking! — geenszins uit de gunst geraakt. Later wordt hij immers in een soortgelijke betrekking naar zijn vaderstad teruggestuurd en schijnt hij meer succes gehad te hebben. Naar mijn meening moet men bij de beoordeeling van dit geval ook de volgende overwegingen laten gelden. Sicilië was een Grieksch sprekend gewest en voor de korenleverantie van groot belang (vgl. Dessau, p. 333). Hoe gevaarlijk het kon worden, wanneer een aan Augustus vijandig Romein daar het heft in handen had, wist deze maar al te goed door het avontuur van Sextus Pompeius. Er was dus veel voor te zeggen, hier een Griek, dien Augustus als betrouwbaar kende, aan te stellen. Wanneer deze Griek door een tweede Griek vervangen wordt, dan bewijst dit, dat Augustus het principe gezond achtte, maar dat wsch. de eerste Griek minder voor zijn taak berekend was, zonder daarom een bedrieger te zijn. Die taak was overigens verre van gemakkelijk, omdat Sicilië juist een groot aantal kolonisten gekregen had en de landverdeeling en de schadeloosstellingen natuurlijk groote moeilijkheden medebrachten.

toeschrijven, op grond van het feit, dat hij gaarne in zijn gesprek een Grieksch citaat invoegt, of een Grieksch woordje gebruikt, lijkt mij uiterst twijfelachtig. Men dient tocht wel te bedenken dat hij, gelijk ieder voornaam man in zijn tijd, een Grieksche opvoeding genoten had [1]). Desondanks sprak hij niet eens vloeiend Grieksch, en als hij in de verlegenheid kwam Grieksche redevoeringen te moeten houden, liet hij ze naar zijn latijnsch manuscript vertalen [2]). Dit laatste is natuurlijk nog al eens het geval geweest, want Augustus regeerde niet voor niets over het Oosten, waar het Grieksch voertaal was, en ook in hoofdzaak bleef. De eenhoofdige, in wezen toch meer persoonlijke regeeringsvorm veranderde ook eenigszins de verhouding tot de provincie's. Wanneer Tiberius als kroonprins zijn paarden liet loopen op de Grieksche Derby te Olympia, of wanneer Augustus bij een — overigens lang uitgesteld [3])! — bezoek aan Griekenland zich te Eleusis laat inwijden, dan zijn dat waarlijk geen anti-nationale handelingen, maar verstandige, vriendelijke geste's van een heerscher, die begreep, dat zijn macht niet slechts op het geweld der legioenen, maar ook op de persoonlijke verknochtheid van zijn onderdanen aan zijn huis diende te steunen. Augustus' inwijding te Eleusis maakte ongetwijfeld een diepen indruk in Griekenland — dieper waarschijnlijk dan in Rome zelf, waar men in dit feit zeker niets on-nationaals gezien heeft. Demeter was immers dezelfde als Ceres, en had deze niet sedert 439 v. Chr. haar tempel te Rome? Waarlijk, Augustus behoefde zijn geloof niet te veranderen, om in Eleusis ter kerke te kunnen gaan [4]). En evenmin raakt hij van den goeden weg af, wanneer hij Cybele's tempel te Rome restaureert [5]), of wanneer Livia deze godin vereert. Want deze godin, die in 205 v. Chr. in Rome haar intocht hield, bezat sedert 191 v. Chr. haar tempel op den Palatijn. Toen deze in 3 n. Chr. afbrandde, kon Augustus, die volgens zijn eigen verklaring [6]) in éen jaar ruim 80 tempels herbouwde of herstelde, zonder eenige uitzondering te maken, en die, als wij Vergilius althans

---

[1]) Leerzaam is een vergelijking met Frederik den Groote, die ondanks zijn *voorliefde* voor al wat Fransch was — hij schreef zelfs bij voorkeur in het Fransch — toch een bij uitstek nationaal heerscher was.

[2]) Suet. Octav. 89.

[3]) Vgl. Rostowzew, Festschrift O. Hirschfeld, p. 310.

[4]) Wissowa, Religion u. Kultus, p. 303.

[5]) Vgl. Wilhelm, Röm. Sakralwesen unter Aug.; Diss. Straatsburg, 1915, p. 78 sq. Op het verband tusschen den tempelbrand en de zeer welkome brand van Augustus' eigen woning heb ik reeds gewezen, p. 126, n. 1.

[6]) Mon. Ancyr (lat.) 4, 17 sqq. (C. XX).

à la lettre mogen gelooven, in 19 v. Chr. reeds het respectabele getal van 300 bereikt had [1]), moeilijk anders, dan ook in dit geval ingrijpen. Het zou veeleer opvallend zijn geweest, wanneer hij den tempel van Cybele, die immers reeds in Rome ingeburgerd was, bij uitzondering niet herbouwd had. In deze gevallen gaat het om goden, die de Romein ook van oudsher erkent. Wil men weten, hoe Augustus tegenover vreemde, niet-Romeinsche goden stond, dan is zijn houding b.v. tegenover den Isis-dienst typeerend, waar hij waarlijk niet schroomde zoo kras als mogelijk op te treden [2]).

Ten slotte rest mij nog een punt, dat de aandacht verdient. Ik heb voortdurend gesproken van „Augustus", en ook door de wijze, waarop ik getracht heb zijn beleid uiteen te zetten, waarschijnlijk den indruk gewekt, alsof Augustus naar een vast, vooropgesteld plan zijn maatregelen beraamde en doorvoerde. Prof. Wagenvoort neemt dit inderdaad aan, al gaat hij gelukkig niet zoo ver als Th. Birt, die in de overtuiging, dat Augustus „jede Zeile in Cicero's Schriften" kende, hem laat grijpen naar „den einzigen Autor", die hem kon voorlichten en ons Augustus wil voorstellen als reformator met Cicero's de Republica als handboek [3]). Men mag zich wel afvragen, hoe oneindig veel litteratuur over den besten staatsvorm, voor ons verloren gegaan, hem bovendien nog ter beschikking stond. Prof. Wagenvoort wijst daar trouwens op, maar hij herleidt al deze beschouwingen, van wie ze ook waren, in hoofdzaak tot één bron: Posidonius, en tracht aan te toonen, dat een „jarenlang bestaand regelrecht contact met de wijsbegeerte van Posidonius van beslissenden invloed geweest is op het systeem van Augustus' principaat". Dit zou een aanzienlijke versterking voor zijn these van Augustus' philhellene politiek zijn. Immers het zou dan blijken, dat deze tenslotte uit Griekschen koker kwam. Nu moet men daarbij in de eerste plaats bedenken, dat debatten en geschriften over den besten staatsvorm, in Rome door Grieksche philosophen gehouden en geschreven, nauwelijks zonder sterken Romeinschen invloed ontstaan zijn [4]). Hoe

[1]) Aen. VIII, 716.
[2]) Vgl. Wissowa, l.c. p. 351 sq.; Suet. Octav. 93.
[3]) Röm. Charakterköpfe, p. 198.
[4]) Vgl. Norden, Buch VI, p. 336. Merkwaardig is wel, dat, terwijl Wagenvoort sterk den nadruk legt op de afhankelijkheid van Cicero van de Stoicijnsche philosophie, Reitzenstein (Gött. Nachr. Ges. Wiss., 1917), wien dit evenmin ontgaan is, toch in het bijzonder de aandacht vestigt op het specifiek-Romeinsche in Cicero's geschriften (l. c. p. 497), en ook de „Romeinsche" wending, die de Grieksche philosophie over den

groot deze geweest is in de ontwikkeling der Stoicijnsche philosophie, is een questie, die ik hier niet kan aanroeren, maar die in dit verband zeker de aandacht verdient. En dan — wat Augustus ook geweest is, een „philosooph op den troon" was hij zeker niet. Ik geloof niet, dat iemand zich daaromtrent illusie's kan maken [1]). Wel neem ik gaarne aan, dat Augustus met de dunhuidigheid zijner onderdanen rekening wilde houden, dat hij gaarne gevoelens en meeningen ontzag, waar hem dit mogelijk was (b.v. in de keuze van den princepstitel en het afzien van den naam Romulus), maar met dat al toonen al zijn maatregelen, welken vorm hij daarvoor ook koos, toch een zoo bij uitstek praktische, reëele revers, dat ik niet kan aannemen, dat zij hem uitsluitend, of zelfs ook maar in de eerste plaats door philosophische overwegingen zouden zijn ingegeven. Dat hij daaraan veel tijd besteedde, dat zijn omgang met de philosophen aan zijn hof bijzonder intiem was, blijkt bij mijn weten uit de overlevering niet. En ik geloof zeker niet, dat men daartoe mag besluiten [2]), en aan mag nemen, dat Augustus zich in het bijzonder met philosophie bezig hield en zich in politicis stoorde aan wijsgeerige bespiegelingen, op grond van de eigenaardige gewoonte, die hij had, om zich Grieksche en Romeinsche schrijvers te laten voorlezen en daarbij bijzonder nuttige voorschriften en voorbeelden te laten uitschrijven en ter meditatie te laten zenden aan ieder, die het z.i. noodig had [3]). Want in de eerste plaats is hier niet uitsluitend sprake van Stoicijnsche auteurs, of zelfs ook maar van philosophische geschriften. Hij zou zijn spreuken evengoed uit Sophocles, Thucydides of Menander kunnen putten. En bovendien zou men dienen te weten, waarom bepaalde teksten aan bepaalde personen werden gezonden. Suetonius geeft ons omtrent dit laatste punt een belangrijke vingerwijzing. Immers, de leerzame passage's waren niet slechts voor zijn familieleden en intimi bestemd, maar werden ook gestuurd aan legeraanvoerders, gouverneurs en overheidspersonen, „al naarmate iemand een vermaning noodig had". De teksten hadden dus behalve hun stichtelijke strekking ook nog een sterk persoonlijk karakter. De ontvanger kon daaruit zien dat de Princeps persoonlijk het oog op hem hield en van zijn doen en laten

---

besten Staatsvorm neemt, niet over het hoofd ziet. Ik kan hier op Reitzenstein's zeer lezenswaardige verhandeling, waarin gedeeltelijk dezelfde problemen behandeld worden als in Wagenvoort's artikel, niet uitvoerig ingaan en moet mij beperken tot deze enkele opmerkingen.

[1]) Suet. Octav. 85; Gardthausen, Augustus, I, 495; Dessau, l.c. p. 578 sqq.

[2]) Wagenvoort, p. 188.

[3]) Suet. Octav. 89.

op de hoogte was, en zal met de *terechtwijzing* wel in de eerste plaats zijn voordeel gedaan hebben. Dat was, naar mijn meening, ook voornamelijk de bedoeling van deze merkwaardige verdeeling zijner „Lesefrüchte" door Augustus.

Merkwaardig — omdat dit kleine trekje ons een scherpen kijk geeft op het karakter van dit bij uitstek politiek genie. Het leert ons niet alleen, dat Augustus het ook in zijn persoonlijke vermaningen verstond, voor zijn tijdgenooten de hatelijkheid van zijn persoonlijk ingrijpen weg te nemen, zonder daardoor aan duidelijkheid te verliezen. Het leert ons vooral, dat zijn gedachten bij al wat hij deed, in den grond slechts gericht waren op dat ééne, voor hem het hoogste en belangrijkste: regeeren. Of daarnaast nog veel plaats overbleef voor theoretische, philosophische bespiegelingen, betwijfel ik.

Daarmede zij niet gezegd, dat Augustus „zich niet stoorde aan de praatjes van wijsgeeren". Hij heeft zonder twijfel ook onder hen zijn oor te luisteren gelegd, en aangevoeld, wat de geest des tijds verlangde. Hij had een aangeboren gave om de kracht en beteekenis der stroomingen in zijn wereld te onderkennen en te beoordeelen, maar hij heeft zich nooit op deze stroomingen laten meedrijven, hij heeft zich, in dit bijzondere geval, niet door philosophen of philosophische overwegingen laten *leiden*. Ik geloof, dat ik hier de kern raak van het verschil in opvatting tusschen Prof. Wagenvoort en mij. Hij ziet in Augustus ongetwijfeld een belangrijke persoonlijkheid, in laatste instantie echter toch iemand, wiens voornaamste verdienste bestond in een groot aanpassingsvermogen, iemand, die wist te verwerkelijken, wat bepaalde kringen van zijn volk, sterk beïnvloed door de philosophische bespiegelingen der Stoa, van den „idealen heerscher" verwachtten. Hij beschouwt hem veeleer als een exponent der geestesstroomingen van zijn tijd, dan als een die stroomingen leidende en richting gevende factor. Hij legt bijzonder sterk den nadruk op den toenemenden invloed der Stoa op het geestesleven in Rome en gaat zelfs zoo ver, dat hij aan de Stoa en de wijsbegeerte van Posidonius een beslissenden invloed toekent op Augustus' gestie zijner regeering op politiek en cultureel gebied (p. 187 v.). Mijns inziens wordt daarbij niet voldoende rekening gehouden met het sterke nationale bewustzijn der Romeinen, een machtiger — en gevaarlijker! — instrument bij den bouw van rijken dan philosophische speculatie's. Augustus heeft dit instrument niet slechts meesterlijk gehanteerd, maar ook naar zijn behoeften vervolmaakt en volkomen beheerscht. De consolideering van het nationaal bewustzijn der Romeinen is zijn werk, en zeker niet de geringste van zijn positieve verdiensten. De ruggesteun van zijn

volk op dit voor Rome — en ieder volk — vitale punt, was hem daarbij onontbeerlijk. Groot is, dat hij inzag, daarop te kunnen rekenen, grooter echter, dat hij zijn niet gemakkelijke, en ook niet ongevaarlijke taak aandurfde en tot een bevredigend einde wist te voeren. Juist op deze zijde van Augustus' persoonlijkheid zou ik sterk den nadruk willen leggen. Dat hij botsingen met zijn eigen wenschen steeds vermeden heeft en steeds de nu eenmaal gegeven krachten ten beste trachtte te leiden, zonder te pogen zijn persoonlijken wil onverzoenlijk door te zetten, dat moge hem, wanneer men zijn afzonderlijke maatregelen buiten hun historisch verband beschouwt en schijnbaar als tegenstrijdig erkent, soms doen schijnen als een weifelaar. Maar het geheel, zijn werk, het straf georganiseerde Romeinsche Imperium, de eigen Romeinsche cultuur, die onder zijn regeering geboren wordt voor een leven van eeuwen, toont geen sporen van weifeling. De *Romein,* het begrip *Romeinsch,* begint nu eerst de domineerende rol te spelen in de wereld, niet slechts door het geweld der legioenen, maar ook door een geestelijke macht en autoriteit, die aan een onwankelbaar zelfvertrouwen een nimmerfalend assimilatie- en aanpassingsvermogen paart. Augustus heeft door zijn cultureele politiek de voorwaarden voor het Romeinsche nationale zelfvertrouwen geschapen, hij is, als waarlijk nationaal heerscher, de schepper dezer monumentale geestelijke expansie.

NASCHRIFT.

In de lange tijdsruimte, verloopen tusschen het schrijven en de publicatie van dit opstel, zijn mij nog verschillende werken onder de oogen gekomen, die mijn betoog misschien op enkele plaatsen kunnen versterken, voor een deel echter ook noodzakelijk maken, dat ik mijn standpunt daar tegenover kort aanduid.

Het boek van A. Grenier, Le génie romain (1925), is te uitvoerig, om alle punten van overeenstemming en verschil te kunnen bespreken. In het algemeen ben ik bij de lectuur telkens weer getroffen door bijzonder rake, fijngevoelde opmerkingen en herhaaldelijk teleurgesteld door de conclusie's, waartoe de schr. komt. Daarin treedt voortdurend een weifelen tusschen eigen gevoel en traditioneele meeningen aan den dag, tengevolge waarvan Grenier vaak verstrikt geraakt in inconsequentie's en tegenspraken (vgl. b.v. de karakteristiek der august. kunst, p. 436). Hoewel hij de Ara Pacis blijkbaar (p. 431 sq.) aan een Rom. kunstenaar toeschrijft, houdt hij niettemin vast aan

de opvatting, dat de meeste kunstenaars van den Keizertijd Grieken waren (p. 406) en zijn hoofdstuk over de kunst van republikeinschen tijd voert zelfs den titel: L'art grec à Rome. In dat hoofdstuk behandelt hij o.a. de basis van Domitius (p. 308 sqq.), waarvan hij het gedeelte in München aan een Griek, het Parijsche deel echter aan een Romein toeschrijft, ofschoon reeds Furtwängler (Intermezzi, p. 38 sq.) de gelijkheid van hand tot fundament van zijn bewijsvoering der saamhoorigheid van de beide friezen maakte, en Weickert deze onlangs nog eens nadrukkelijk aangetoond heeft. Meerdere voorbeelden aan te halen verbiedt de beperkte plaatsruimte en ook van een citeeren der plaatsen, waar onze meeningen overeenstemmen, moet ik afzien.

Ook over de beide boeken van O. Th. Schulz, Das Wesen des röm. Kaisertums (1916), en Die Rechtstitel und Regierungsprogramme auf röm. Kaisermünzen (1925) kan ik kort zijn. De schr. spreekt als zijn meening uit, dat Augustus als „Mandatar des Senats" de Republiek herstelde, en grondt zijn overtuiging in de eerste plaats op de opschriften der munten. Hij laat daarbij echter geheel buiten beschouwing, dat de munten in den Keizertijd het voornaamste vehikel zijn geweest voor de algemeene verbreiding van propagandistische leuzen en aanvaardt de laatste m.i. zonder voldoende kritiek en zonder ze aan de historische werkelijkheid te toetsen.

Naar aanleiding van het feit, dat Tiberius met zijn paarden te Olympia uitkwam, zij verder nog verwezen naar E. Norman Gardiner (Olympia, 1925, p. 160), die aanneemt, dat de wedrennen, sinds lang verloopen, juist ter eere van de Rom. Keizers weer werden ingesteld.

Met bijzonder veel genoegen heb ik ten slotte ook kennis gemaakt met het boek van G. Colin, Rome et la Grèce (1905). Ik verheug mij over de overeenstemming onzer opvatting van de verhouding tusschen Rome en Griekenland en kan niet nalaten de aandacht te vestigen op de enkele voortreffelijk samenvattende bladzijden, waarin Colin deze verhouding nog eens resumeert en ook over het begin van den Keizertijd spreekt (p. 668 sqq.).

Aan Prof. Wagenvoort, die zoo vriendelijk was mijn opstel reeds voor de publicatie door te lezen, betuig ik gaarne mijn dank voor enkele voorloopige opmerkingen. Ik heb daarmede zooveel mogelijk rekening gehouden.

DE SECTE DER APOSTOLICI EN HAAR LEIDERS

DOOR

Dr. J. C. DE HAAN.

II.

Het is moeilijk aan te nemen, dat Dolcino's voorspellende geest gerust heeft, tusschen het oogenblik, dat Benedictus XI zijn natuurlijken dood stierf, 7 Juli 1304, en de eerste maanden van 1307, toen het ook aan Dolcino duidelijk moest worden, dat hij streed voor een verloren zaak. En het komt mij voor, dat wij aanwijzingen hebben hoe zijn profetieën zich, na die, geuit in zijn tweeden brief, hebben gewijzigd. Dat Benedictus XI werkelijk in 1304 stierf, al was het niet door het zwaard van Frederik van Sicilië, terwijl ook zijn voorganger in het door Dolcino aangewezen jaar was overleden, moet dezen de vrijmoedigheid hebben geschonken zich opnieuw te uiten over de toekomst. En evenals Dolcino enkele maanden na den dood vna Bonifacius, maar nog in hetzelfde jaar 1303, over de gebeurtenissen van de volgende jaren zijn meening kenbaar maakte, evenzoo kunnen wij verwachten, dat hij het ook nog in 1304 deed over de voorvallen van 1305. [1])

Daar verder maanden verliepen na den dood van Benedictus, zonder dat een opvolger gekozen werd, ja, het jaar 1304 ten einde spoedde en het conclave maar niet tot overeenstemming kwam, kon Dolcino zich gaan verbeelden, dat hijzelf de verwachte papa sanctus was en dat derhalve het conclave nooit tot overeenstemming zou komen. Maar, in het bewustzijn zich vooralsnog niet als zoodanig te kunnen laten gelden en de hulp van den wereldlijken arm niet te kunnen ontberen; verder: niet te sterk willende afwijken van zijn vroegere profetieën omtrent de rol, die Frederik van Sicilië zou spelen in het drama der laatste dingen; vormde zich de overtuiging in hem, dat hij wel de toekomstige papa sanctus was, maar dat eerst zijn paladijn den

---

[1]) Gui spreekt (blz. 330) van *drie* brieven van Dolcino, waarvan hij er twee in handen heeft gehad. Het is niet onmogelijk, dat die derde brief in 1304 geschreven is, eenigen tijd na den dood van paus Benedictus XI. Men zou dan kunnen veronderstellen, dat Gui langs anderen weg de derde profetie van Dolcino, welke hij op blz. 339 vermeldt, heeft vernomen.

weg daartoe voor hem moest banen. Er zou nog een slechte paus komen, al was het na veel strubbelingen, maar die zou weldra van de aarde weggevaagd worden.

Zoo stel ik me Dolcino's gedachtegang voor. En waarlijk: nadat Gui de brieven van den leider der Apostolici heeft geanalyseerd, gaat hij over tot de uiteenzetting van de dwalingen der Pauperes Christi, waaronder hij, zonder te verklaren waarom hij nu afwijkt van den inhoud der profetieën, als neergelegd in de brieven, eenvoudig vermeldt, dat Dolcino beweerde: God heeft mij geopenbaard, dat in 1305 Frederik Keizer zal worden; tien Koningen in Italië zal aanstellen; paus, kardinalen en alle andere geestelijken zal dooden, behalve die zich zullen aansluiten bij de Apostolici; en dat ik „in sede beati Petri" zal worden geplaatst. [1]) Wij hebben hier zonder twijfel vóór ons: de derde profetie van Dolcino.

Toen eindelijk, na een sedisvacatio van elf maanden, Clemens V paus werd, bleek het, dat Dolcino tijdig van front veranderd was. Wat hij, volgens mijn hypothese, tegen het eind van 1304 had voorspeld, bleek een verbetering te zijn van zijn vorige profetieën: Clemens was allerminst de papa sanctus, die de opvolger moest zijn van den derden paus. Zoolang er pausen door kardinalen werden gekozen, zouden het slechte zijn; Dolcino, door God zelf aangewezen, was de toekomstige en verwachte papa sanctus! Het liep met Clemens en de Kerk, welker laatste paus hij zou zijn, op een eind! Toen, op den 14en November, de wijding van het nieuwe Hoofd der Christenheid had plaats gehad in de Kerk St. Just te Lyon, werd, naar gewoonte, een plechtige processie gehouden. Aan den weg, dien men volgde, stortte onverwachts een muur in, die den paus en zijn paard deed tuimelen. De tiara rolde over den grond en verloor een van zijn kostbaarste steenen. Velen uit het gevolg werden gewond, waaronder Karel van Valois, de vijand van den, door God verkozen, toekomstigen imperator Frederik van Sicilië! [2]) Somberder voorteeken van den naderenden val van het pausdom was nauwelijks denkbaar.

---

[1]) Gui Practica blz. 339, d.i. een complicatie vervaardigd voor den aartsbisschop van Compostella, ± 1316. Men zie over de verhouding der stukken over de Apostolici in Gui's Practica: Sachsse: B. G. Inquisitor und die Apostelbrüder, Rostock 1891, vooral blz. 26 vlg.

Op den 6en Juni 1305 werd een zekere Francisca door de inquisiteurs van Bologna verhoord. Deze vertelde van een kluizenaar Bona, die Apostolica was en onder meer leerde, dat Dolcino de toekomstige paus zou zijn (Muratori blz. 68—69). In overeenstemming met mijn theorie is, dat uit de verhooren van Apostolici welke plaats hadden vóór den 6en Juni 1305 van een dergelijke leerstelling niets blijkt.

[2]) Het verhaal vond ik bij P. Villard: L'Italia da Carlo Magno alla morte di Arrigo VII, blz. 467.

Dat Clemens V ook den H. Stoel zou overbrengen van Rome naar Avignon, wist men in 1305 nog niet, want daartoe werd eerst formeel besloten in 1309. Maar het feit reeds, dat Clemens, na zijn keuze, zich niet ter inthronisatie naar Rome haastte, maar de kardinalen uitnoodigde zich naar Frankrijk te begeven, wekte algemeene verbazing.

Welke wijzigingen hebben deze gebeurtenissen gebracht in de denkbeelden van Dolcino? Ter beantwoording van deze vraag hebben wij kostbare aanwijzingen in de „Historia fratris Dulcini heresiarche", geschreven door een tijdgenoot van Dolcino en blijkbaar ook een ooggetuige van diens heldendaden in het Trevireesche.[1]) Deze verhaalt, dat Dolcino, toen hij zich in het gebergte bevond en ook reeds, toen hij zich nog in de Valsesia ophield, het volgende geloofde, zeide en in het openbaar predikte en liet prediken: Frederik zou in 1305, op Kerstdag, Rome binnentrekken, of in Maart 1306. Dit wijst erop, dat Dolcino in 1304, toen hij zich nog in de Valsesia bevond, en ook nog in 1305, zijn derde profetie handhaafde en zelfs nader preciseerde. Hij zal dan, toen het jaar 1305 ten einde spoedde en Frederik zich niet roerde, diens komst met drie maanden uitgesteld hebben. Men heeft hierbij te bedenken, dat het in 1305, ook niet na 14 November, den dag der consecratie van Clemens V te Lyon, bekend was, dat de paus in Frankrijk zou blijven. Men kon nog veronderstellen, dat hij zich naar Rome zou begeven, en dit kon men blijven doen tot 1309 toe. Dolcino kon dus zijn profetie handhaven, dat de paus te *Rome* zou gedood worden. Bedenkelijker werd het voor den profeet, toen de maand Maart ten einde liep, zonder dat Frederik door de Romeinen tot Keizer was uitgeroepen. Toen moet Dolcino het, in arren moede, hebben opgegeven om weer nieuwe data vast te stellen voor de komende groote gebeurtenissen. Dat ze zouden komen, daar bleef hij zich van overtuigd houden, maar hij plaatste ze in de onbekende toekomst. Frederik en de negen (nu geen tien) door hem gekozen Koningen zouden drie en een half jaar regeeren en binnen dien tijd de bekende groote slachting onder de geestelijken aanrichten en de Kerk van haar rijkdommen berooven. Zij zouden ook de geheele aarde „tot het Nieuwe Testament" terugbrengen. Daarna zou een papa sanctus gekozen worden en dat zou Dolcino zijn, *als hij dan nog leefde*. De ellende in de bergen geleden en het feit, dat zijn profetieën tot viermaal toe niet in vervulling waren gegaan, hadden blijkbaar het zelfvertrouwen van Fra Dolcino geschokt. Maar merkwaardig is, dat de schrijver der Historia het eenige regels verder voorstelt als zou Dolcino vast gelooven, dat

[1]) Historia fratris Dulcini, blz. 8 van de uitgave bij Muratori.

hij de papa sanctus zou worden. Het is mogelijk, dat hij weifelde, weer als gevolg van verzwakkend zelfvertrouwen, en dat hij zich slechts als den toekomstigen heiligen paus durfde voorstellen, wanneer het geluk hem toelachte, zooals na de geslaagde krijgslist, waarover ik boven sprak. Ook moest hij, nu en dan, om het vuur des geloofs onder zijn, met koude en honger kampende, volgelingen brandende te houden, hooge verwachtingen wekken. Wij zullen de bevestiging hiervan zien in het vervolg der analyse van de moeilijke achtste bladzijde der Historia.

Na den vreeselijken oorlog, door Frederik en zijn negen Koningen gevoerd, zou de papa sanctus met zijn volgelingen vervuld worden van den Heiligen Geest, als de apostelen op Pinksteren, en de paus zelf zou dan zóó heilig en volmaakt zijn als de apostel Petrus. Binnen die drie jaren — dat zijn de drie jaren na den oorlog van Frederik, welke dus een half jaar zou duren — zouden Dolcino en zijn volgers den Anti-christ prediken; na afloop der drie en een half jaar zou de Antichrist komen. Dan zouden Dolcino en de zijnen opgenomen worden in het Paradijs, waar zij veilig zouden zijn voor de vervolgingen van den Antichrist. Henoch en Elia zouden dan uit het Paradijs ter aarde nederdalen en den Antichrist, d.i. tegen den Antichrist, prediken. Zij zouden door dezen gedood worden, en dan zou de Antichrist gedurende langen tijd regeeren. Maar, na zijn dood, zouden de papa sanctus, Dolcino, en diens volgelingen naar de aarde terugkeeren, het ware geloof prediken en allen bekeeren.

Met deze, in ons oog wilde, fantasieën troostte Dolcino zijn getrouwen. Hij maakte daarvoor gebruik van in de Middeleeuwen sterk verbreide eschatologische denkbeelden. Het origineele bestond voornamelijk in de plaats, die hij zich en de zijnen toedacht in het drama der laatste dingen. De conventioneele bestanddeelen in deze fantasmagorie zal ik kort behandelen.

Dolcino's voorspellingen omtrent den Antichrist zijn, eenigszins gewijzigd, de gewone Middeleeuwsche.[1]) Reeds Lactantius voorspelde een tijd van rampen, direct voorafgaande aan de komst van den Antichrist. Christus zou aan diens rijk een einde maken. Methodius voegde eraan toe, dat de Antichrist de profeten Henoch en Elia zou dooden, die gezonden zouden zijn om hem te bestrijden. Daarop zou Christus als wreker verschijnen. Cyrillus, die bisschop van Jeruzalem was in de IVe eeuw, zeide in zijn Catechesis, dat de Antichrist het Romeinsche

---

[1]) Zie hierover: Graf, Roma nella memoria e nelle imaginazioni del Medio Evo, blz. 732 vlg. De 3½ jaar: Daniel 12 : 8—12.

rijk verdeeld zou vinden in tien Koninkrijken. Deze meening was al zeer oud. Hieronymus spreekt er over en zegt, dat het een overlevering is, die alle kerkelijke schrijvers vermelden. Wij hebben hier de tien koningen van Italië, waar Dolcino van spreekt. Als hij, volgens de mededeelingen in de Historia, later van *negen* koningen spreekt, maakt hij het tiental vol door te zeggen, dat deze „*imperator* et *reges* debebant regnare tribus annis cum dimidio". Dolcino beperkt zich tot Italië en noemt het Heilige Roomsche Rijk buiten Italië niet. Merkwaardig is voorts, dat Dolcino zich, als papa sanctus, de rol toekent, die vroegeren aan Christus toedeelden.

Zonderling blijft, dat Dolcino zulke hooge verwachtingen *bleef* koesteren van Koning Frederik. Van een opmerkelijk partijkiezen van dien vorst voor de Spiritualen in het algemeen, of van een zich in oorlogsdaden uitende vijandschap met den paus, bleek ook in het tijdperk 1302—1307 ongeveer niets.[1]) Eerst in 1309 kon Arnald van Villanova, een der groote spiritualen, zeggen, dat de Koning op het geheele eiland bescherming toezegde aan allen, die in evangelische armoede wilden leven.[2]) En in 1312 wendden zich een aantal spiritualen tot Frederik, die in hem „hun bizonderen schutspatroon, de toevlucht der arme evangelische broeders" zagen[3]).

Het is mogelijk, dat de Koning ook reeds in het tijdvak 1302—1307 wat gedaan had ten gunste der spiritualen; doch er is niets van bekend, voor zoover ik weet. In ieder geval heeft Frederik in die jaren den paus niet bestreden.

Misschien, dat wij langs anderen weg tot eenig inzicht in deze duistere materie kunnen komen. Het is bekend, dat *Keizer* Frederik II door velen voor den Antichrist werd aangezien. Maar tegenover deze guelfische opvatting stond een ghibellijnsche, volgens welke Keizer Frederik, *bij zijn wederkomst,* de hervormer der Kerk zou zijn, juist òm zijn vijandige houding tegenover den clerus, gedurende zijn aardsch bestaan, dat in 1250 eindigde.[4])

Deze opvatting is Germaansch. Maar zou zich in Italië geen variant op de ghibellijnsche legende gevormd kunnen hebben? Zag men in Koning Frederik II den wedergekomen Keizer van dienzelfden naam? De groote man, het „adelaarsjong", schijnt voor alle Joachimieten in ieder geval Frederik te hebben moeten heeten. Een der Joachimietische

---

[1]) Men kan hierover nalezen: Dr. E. Haberkorn: Der Kampf um Sizilien in den Jahren 1302—1337 (Berlin und Leipzig 1921).

[2]) v. Heuckelum: Spiritualistische Strömungen etc. blz. 20—21.

[3]) v. Heuckelum l.l. blz. 21 en Finke, Acta Aragonensia blz. 661 vlg.

[4]) Graf, Roma etc. blz. 749 vlg.

of pseudo-Joachimietische voorspellingen luidde: „Veniet pullus aquilae cujus nomen Fridericus qui regnans regnabit extendetque alas suas usque ad fines terrae etc.!" [1])

* * *

Dolcino's hooge verwachtingen werden beschaamd. Na drie maanden in angstige spanning gewacht te hebben, werden de gevangenen aan den wereldlijken rechter overgeleverd.

Margherita, die tot het laatste oogenblik standvastig bleef, werd, voor de oogen van Dolcino, in Vercelli, in stukken gehakt. Hijzelf werd languitgestrekt op een hooge kar rondgereden, met aan weerszijden een beulsknecht, die tangen in een kolenbekken gloeiend maakte en er vervolgens het vleesch van het slachtoffer mee afscheurde. Longino onderging in Biella dezelfde straf, om meerderen tot afschrikwekkend voorbeeld te kunnen strekken. Dolcino en Longino bleven, als Margherita, tot het einde hun geloof getrouw. Benvenuto da Imola deelt mede, dat Dolcino geen kreet slaakte en slechts een zucht loosde, toen de beul het gevoeligste deel van zijn lichaam afscheurde.

Door deze laaghartige en barbaarsche wreedheid nam het leven van den held een einde. Maar daarmede was de ketterij nog niet uitgeroeid. Het bleek noodig, ook na de terechtstelling der stoutmoedige haeresiarchen, hun leer nog tot viermalen toe te veroordeelen, te weten op de synoden van Trier (1310), Spoleto (1311), Lavour (1368) en Narbonne (1374). [2]) In 1322 veroordeelde Bernard Gui den Apostolicus Pietro Viviani de Lugo tot kerkerstraf. In het midden der XIVe eeuw werden te Padua twee en twintig Dolcinianen verbrand. [3]) Zelfs nog in 1402 werd te Lübeck, ver van het oorspronkelijke tooneel der apostolische ketterij, een zekere Wilhelm verbrand, die zich uitgaf voor een Apostelbroeder en talrijke aanhangers had. Na dien hooren we niets meer van de Apostolici.

* * *

Wij moeten nu een samenhangend overzicht geven van de leerstellingen der Pauperes Christi; mede haar overeenkomst en verschil met die van andere kettersche secten uiteenzetten.

---

[1]) Curieus is, dat in andere spiritualistische kringen Frederik als de Antichrist gold. vlg. noot [1]) op blz. 21 van het reeds geciteerde boekje van V. Heuckelum; V. H. zegt daar: „Vielleicht wurde Friederich dabei mit Kaiser Fr. II identifiziert, aus dessen Geschlecht er war." Profetie: Comba, Protestanti I, blz. 331, noot [1]).

[2]) Men zie voor de volledige opgave der veroordeelingen van de leer der Apostolici: Hefele, Conciliengeschichte, Freiburg 1890, vol. VI, pp. 250, 490, 721.

[3]) Zie: de „Ottimo Commento" op de Div. Comm. (Inf. XXVIII, 55—60).

Bij Salimbene (blz. 272 vlg.) vinden we alleen, dat de Apostolici de vrijwillige armoede te ver dreven door bv. slechts één tunica te willen bezitten. Zij bedelden hun brood en deden daar niets voor terug. Geen leider stond aan hun hoofd, en zij lieten hen, die om aansluiting bij hun congregatie vroegen, zonder proeftijd toe. Ze waren ten slotte lieden, die in sexueele aangelegenheden verregaand immoreel waren. Salimbene kent de Apostolici dus slechts als ketters, die de armoede en de vrijheid te ver dreven.

Gaan we de processen tegen de Apostolici na, die ons bewaard zijn gebleven in de „Acta sancti officii Bononide" en dagteekenen van vóór het eerste optreden van Dolcino (1300), dan zien we, dat de verhoorden vooral op twee punten werden ondervraagd n.l.:

1°. op de vermeende onzedelijkheid der Apostolici;

2°. op hun leer betreffende het bederf der kerk sedert Sylvester I en Constantijn den Groote; en hun daarmede samenhangende onderscheiding van de kerk in een ecclesia carnalis en een ecclesia spiritualis.

Verder werd hun verweten, dat zij aalmoezen vroegen, zonder daartoe het recht te hebben, d.w.z. zonder zich die door zielszorg en dgl. waardig te maken. Dit is dus in overeenstemming met wat Salimbene ons mededeelt. De armoede, waarin zij leefden, kon hun moeilijk verweten worden; wel de wijze, waarop zij 't zich mogelijk maakten in armoede te leven.

Zoodra het jaar 1300 voorbij was, zien we, dat de beschuldigden ook over punten worden gehoord, die wij uiteengezet vinden in de brieven van Dolcino. Wij kunnen dus hieruit en uit de gegevens, die Gui voor zijn Practica blijkbaar uit andere bronnen geput heeft, de latere dogma's der Apostolici leeren kennen. Met kleine verschillen vinden we die tot tweemaal toe uiteengezet bij Gui, en wel op blz. 258 vlg. en 336 vlg. Ik zal ze opsommen:

De Roomsche Kerk heeft opgehouden te bestaan (cessavit) wegens de slechtheid per praelaten. Zij is het Babylon, de hoer uit de Apocalyps.

De geheele geestelijke macht, die Christus aan de Kerk heeft gegeven, is overgedragen op de secte der Apostolici. Op hen ook is overgegaan het oppergezag, door Christus aan Petrus verleend.

Jezus heeft de Kerk volmaakt en arm aan Petrus overgedragen. De Apostolici brengen Haar tot den oorspronkelijken toestand terug.

Zij alleen zijn de Kerk Gods en zij alleen leven in de volmaaktheid der eerste Apostelen.

Zij zijn derhalve niet gehouden iemand te gehoorzamen: hun regel is direct van Christus afkomstig. Hierom kan niemand, ook niet

de paus, hun voorschrijven dien vrijen en volmaakten levensstaat op te geven, evenmin hen excommuniceeren.

Uit elken levensstaat of orde is het een ieder geoorloofd over te gaan naar de geestelijke gemeenschap der Apostolici. Ook kan een man, zonder toestemming van zijn vrouw, een vrouw zonder die van haar man, zich bij hen aansluiten. Geen praelaat der Roomsche Kerk kan een huwelijk ontbinden, de Apostolici hebben die bevoegdheid wel. Niemand kan uit de gemeenschap der Pauperes Christi treden zonder zich schuldig te maken aan doodzonde en af te dalen naar een minder volmaakt leven.

Extra ordinem Apostolorum nulla salus!

Allen, die hen vervolgen, zondigen en bevinden zich in den staat der verdoemenis. Geen paus van Rome kan iemand absolutie schenken, of hij moest zoo heilig zijn als Petrus.

Alle praelaten der Roomsche Kerk zijn, sedert Sylvester I, afgeweken van de levenswijze der eerste heiligen; zij zijn plichtverzakers en verleiders, met uitzondering van Pietro da Murrone, die paus Coelestinus V geworden is.

Alle orden en congregaties (de geapprobeerde natuurlijk) strekken het Katholieke geloof tot schade.

De leeken zijn niet gehouden om tienden te betalen aan eenig geestelijke, die niet in zulk een armoede en volmaaktheid leeft als de eerste apostelen deden. Tienden zijn alleen op te brengen aan hen, die zich apostelen noemen en armen van Christus zijn.

Vrije sexueele omgang is geen zonde [1]).

(De artikelen omtrent de tienden en den vrijen sexueelen omgang deelen ze niet aan onverschillig wien ook mee, maar slechts aan hun trouwste aanhangers, zegt Gui).

Men leidt een meer volmaakt leven zonder, dan met een gelofte.

Een gewijde kerk is niet meer waard om daarin God te aanbidden, dan een stal voor paarden en varkens. Men kan even goed, of zelfs beter, Christus aanbidden in de bosschen dan in de kerken.

Het is niet geoorloofd te zweren. Maar wordt men gedwongen te

---

[1]) Item, quod quilibet homo et qualibet mulier nudi simul possunt jacere in uno et eodem lecto et licite tangere mutuo unus alterum in omni parte sui et osculari se invicem sine omni peccato, et quod conjungere ventrem suum cum ventre mulieris ad nudum, si quis stimuletur carnaliter, ut cesset temptatio, non est peccatum. Item, quod jacere cum muliere et non commisceri ex carnalitate magis est quam resuscitare mortuum.

[2]) Men zie hierover vooral: A. de Stefano: Arnaldo da Brescia e i suoi tempi (Rome 1921) blz. 27 vlg.

zweren de waarheid te zullen zeggen (bijv. in een verhoor door den inquisiteur), dan is men nog niet verplicht zijn leerstellingen te openbaren en te verdedigen. Wordt men met den dood bedreigd, zoo men het niet doet, dan heeft men geen andere dan letterlijke verklaringen van de artikelen des geloofs te geven. Doch, indien men slechts uit vrees voor den dood gedwongen is dat te doen, kan men zijn geloof met de lippen ontkennen, als men het slechts in zijn hart bewaart. En alleen, wanneer alle hoop op redding is verloren, moet men zijn fierheid hernemen en ronduit voor zijn geloof uitkomen, zonder echter een zijner geloofsgenooten te verraden.

Dat zijn de ketterijen der Apostolici, die door Gui opgesomd worden.

In de „Historia fratris Dulcini" vinden we nog als een leerstelling van Dolcino, dat hij zijn vijanden mocht dooden, gevangen nemen, en eerst vrijlaten na het ontvangen van een losprijs; dat hij een vijandige bevolking oorlogslasten mocht opleggen. Maar, zooals Tocco reeds heeft opgemerkt, dit moet als antwoord beschouwd worden op beschuldigingen van Dolcino's vijanden, die den strijdlustigen ketter toevoegden: „Gij Apostolici hebt daden verricht, die in strijd zijn met Uw leer van liefde en vrijheid." Dolcino zal geantwoord hebben: „Wij zijn gedwongen tot onze daden van geweld; gij lieden hebt ons vervolgd, gevangen gezet en verbrand......; wij zullen onze leer van liefde en vrijheid in praktijk brengen, zoodra de strijd, dien gij ons opgedrongen hebt, geëindigd is."

De ketterij der Apostolici valt hoofdzakelijk onder het evangelische type der laat-middeleeuwsche haeresieën: deze alle hebben met elkaar gemeen de opvatting, dat de armoede de grondslag is der evangelische volmaaktheid. Maar ook in de Kerk van Rome zelf kunnen wij, sedert de opkomst der Cluniacensische beweging, een streven opmerken, dat door diezelfde overtuiging gevoed werd. In de XIIe eeuw was het vooral Bernard van Clairvaux, die in de Kerk op hervorming in evangelischen zin aandrong.

Maar de kerkelijke predikers bleven het leven in armoede meer als een deugd beschouwen, dan als een wezenlijke plicht der geestelijkheid. De leekenhervormers van het evangelische type daarentegen, ontkenden het recht der Kerk op bezit en keurden al wat zij meer bezat dan strikt-noodig was, af.

Terwijl de kerkelijke hervormingspartij de wereldlijke belangen der kerkelijke hiërarchie wilde beschermen; de Kerk wilde stellen boven elke wereldlijke macht; de hervorming wilde doen uitgaan van boven, van het opperste kerkelijk gezag; de kerkelijke autoriteit stelde boven het Evangelie; — streefde de hervormingspartij der leeken

direct of indirect ernaar die reformatie te doen strekken tot voordeel der opkomende gemeenten en zelfs van het Rijk; verwachtte zij alles van den ijver der lagere volksklassen; stelde zij het Evangelie boven het kerkelijk gezag.

Dit hebben alle secten van het evangelische type, waarvan wij sedert 1025 hooren, met elkaar gemeen. Verscheidene zouden zich wel met de Kerk willen verzoenen, zoo Zij het beginsel der armoede ten volle in praktijk bracht. Deze secten wijken dan ook in dogmatisch opzicht niet sterk van de Roomsche leer af. Andere zien 't hopelooze in van een hervorming der Kerk en wijken dan ook in veel punten van Haar dogma's af; min of meer toonen zij zich in hun dogmatiek afhankelijk van het gnostisch-manicheesche type van kettersche secten, waarvan de Katharen de karakteristieke vertegenwoordigers zijn.

Zoo hebben de Apostolici met de Katharen gemeen hun opvatting van de oorspronkelijke volmaaktheid der kerk en haar toenemend bederf vanaf de dagen van Constantijn en Sylvester I. Nog strenger dan de Apostolici waren de Katharen in de handhaving van het verbod om te zweren: zij zwoeren zelfs niet, al zouden door een eed alle menschen bekeerd kunnen worden tot het Katharisme; [1]) niet alle Waldensen waren zelfs zoo streng op dit punt. [2]) Armoedsfanatici waren de Katharen evenzeer als de sectarii van het evangelische type. Zij schatten gewijde en versierde kerkgebouwen niet hoog: het hart van den geloovige is het waarachtige Huis des Heeren. Dezelfde minachting voor kerkgebouwen bezielde ook de aanhangers van Peter van Bruys en Petrus Valdez: al dezen waren hierin voorgangers van de Apostolici.

Een zekere Pons wist in Périgord een groote kring van aanhangers te vormen, die de Apostolici van Toulouse werden genoemd.

Bernard van Clairvaux, „de hamer der ketters", greep vooral deze vreedzame lieden aan. In denzelfden tijd, en wel in het jaar 1145, werd een andere groep Apostolici ontdekt in Keulen. Zij noemden zich ook, als later de Waldensen en de Apostolici van Segalelli zouden doen, pauperes Christi. Maar zij gingen in dogmatisch opzicht veel verder: verwierpen de kerkelijke hiërarchie niet alleen, maar ook de

---

[1]) Tocco, L'Eresia nel Medio Evo, blz. 92.

[2]) Tocco, L'Eresia blz. 92: de Waldenzen stonden, in den tijd dat ze door de inquisiteurs op gelijken voet behandeld werden als de Katharen, aan de niet volmaakten toe te zweren of zelfs te liegen, indien ze door den dood bedreigd werden. Vroeger schijnen ze even afkeerig van de eed te zijn geweest als de Katharen. De Inquisiteur van Passau zeide zelfs: ze zeggen zelfs niet „waarachtig" of „zeker", want dat zou voor hen hetzelfde zijn als liegen. (Ernesto Comba: Storia dei Valdesi (1923) blz. 36).

sacramenten. De Keulsche Apostolici werden voornamelijk gerecruteerd uit de eenvoudige lieden, maar ook geestelijken voegden zich bij hen. En wat hun overeenkomst met de Apostolici van Segalelli nog sterker doet uitkomen is, dat zij ook vrouwen tot hun gemeenschap toelieten. Bernard van Clairvaux, die ook tegen deze secte predikte, zeide van die levensgemeenschap van mannen en vrouwen: zoo iets kon wel toegelaten worden bij Hem, die dooden kon opwekken, maar niet bij deze Apostolici, want altijd met vrouwen omgaan en niet zondigen is moeilijker dan dooden opwekken. [1]) Merkwaardig is, dat we deze laatste woorden letterlijk terugvinden in Gui's formuleering van Dolcino's opvatting omtrent het „jacere cum muliere et non commisceri ex carnalitate." Maar Dolcino schijnt die groote moeilijkheid niet te beschouwen als een waarschuwing tegen den intiemen omgang met vrouwen. Hijzelf was er niet afkeerig van, getuige zijn geïmproviseerd huwelijk met Margharita la bella, en zal het eens zijn geweest met de Begarden of Begijnen van den vrijen geest, die kuischheid hielden voor iets tegennatuurlijks en het sexueel verkeer slechts afkeurden in het geval, dat iemand er zich toe leende uit koele berekening. De Apostolici keurden het geslachtsverkeer immers niet af „si quis stimuletur carnaliter, ut cesset temptatio." De Begarden gingen echter nog verder: zij behooren tot de groep van pantheïstische secten in de Middeleeuwen, die van meening waren, dat wie tot volmaaktheid gekomen is, een integreerend deel van God uitmaakt en dus niet zondigen kan. [2]) Dat er onder de Apostolici lieden waren, die deze leer huldigden, wordt waarschijnlijk gemaakt door de verklaring van Zaccaria da Sant' Agata voor de inquisiteurs te Bologna. [3]) Anderen keurden het geslachtsverkeer buiten het huwelijk af. [4]) Eenstemmigheid heerschte blijkbaar onder de Apostolici niet, op dit punt. Maar uit alles blijkt, dat zij de deugd der castitas in M. E. zin niet in praktijk

---

[1]) Bern. Sermo 66 in Canticis.

[2]) Zie Tocco: Studii Francescani, blz. 231.

[3]) Muratori blz. 53 vlg. ......respondit quod credit quod homo et mulier qui non sint in matrimonio et homo cum muliere possunt se contractare.... quid potest esse sine peccato, talis potest esse si est in perfectione. Men zie ook R. de Fronsac bij Ehrle, Archiv III, 10: In septimo capitulo ponitur secta Gerardi Segarelli, qui fuit caput illorum, qui Apostoli vocabantur, qui in carnali feditate erant similes Manicheis et tamen sanctissimi videbantur.

[4]) Pietro da Monte Umbrario, verhoor 18 Nov. 1299, Muratori blz. 56. Pietrobono, op dienzelfden dag verhoord, zegt vernomen te hebben, dat Segalelli onzedelijke handelingen pleegde; verklaart het te gelooven, maar keurt het af.

brachten; sommigen, of misschien velen, ook niet de kuischheid in den zin, dien wij er gewoonlijk aan hechten.

De Waldensen pretendeerden het evangelie letterlijk te volgen; zij voedden het oorspronkelijke ideaal der Franciscanen. En, aangezien zij wel het sterkst de eenheid stelden van armoede en Christelijke volmaaktheid, konden zij de in weelde levende praelaten niet beschouwen als vervuld van meerdere heiligmakende genade dan de leeken, die het ideaal der evangelische armoede nastreefden: immers, de heiligmakende genade gaat door doodzonde verloren, en een leven in weelde moest voor de Waldensen en hun geestverwanten wel doodzonde zijn. Ook de sacramenteele genade, den priester verleend voor de uitoefening van zijn ambt, kon door in doodzonde levenden moeilijk worden ontvangen.

Aldus moeten wij, meen ik, den gedachtegang van vele aanhangers der evangelische secten interpreteeren. Er is echter onder hen een weifeling te constateeren op het punt van de àl-of-niet-verleening der sacramenteele genade aan onwaardige priesters, een weifeling, die misschien verband houdt met de magische opvattingen, welke het Middeleeuwsche denken sterk beheerschten: sacramentsbediening en de macht daartoe, door de priesterwijding verleend, moesten (en moeten) voor het gewone denken wel een magisch karakter dragen, dat daardoor werd een character indelebilis.

Wij zien bij de Apostolici van Segalelli en Dolcino, dat zij de bevoegdheid tot ontbinding van het sacrament des huwelijks aan den Paus of eenig praelaat ontzegden, doch zichzelf toekenden. Dit moet m.i. als een leerstelling, voortgekomen uit praktische behoeften, te verklaren zijn: zonder faciliteiten betreffende de huwelijksontbinding kon de uitbreiding der secte, die de Roomsche Kerk vervangen moest, belemmerd worden. Meer is m.i. niet uit Dolcino's stelling af te leiden. De Fransche Waldensen tolereerden het, dat de man zich, ook zonder toestemming van zijn vrouw, van haar scheidde, en dit ook terwille van de nieuwe gemeenschap.

Het schenken van absolutie, wat ten nauwste samenhangt met het sacrament der Biecht, wordt door Dolcino aan elken paus ontzegd, die niet zoo heilig is als Petrus, wat zeggen wil: aan elken paus, sedert Sylvester I. Hier vinden we een zuiver afhankelijkstellen van den effectus eener priesterlijke handeling van de heiligheid desgenen die haar verricht. Maar opmerkelijk is, dat Dolcino zichzelf de sleutelmacht niet toekent. Moeten wij hieruit afleiden, dat hij die alleen aan God toekende?

Wij zijn wellicht over de sacramentsleer der Apostolici van Sega-

relli en Dolcino onvoldoende ingelicht, zooals wij ook de opvattingen van Arnaldo da Brescia in die materie slecht kennen. Eenige overeenkomst met de dogma's van dien edelen haeresiarch vertoonen de leerstellingen der Apostolici op andere punten.[1]) Arnaldo leerde, dat aan den clerus, die niet leefde naar de evangelische beginselen, geen gehoorzaamheid verschuldigd was. Van den paus, die niet in waarachtige armoede leefde en afstand had gedaan van zijn wereldlijk bezit, gold hetzelfde. Dolcino leerde dat ook. Maar Arnaldo erkende de wettigheid der tienden, die den clerus een zeer eenvoudig onderhoud moesten verschaffen. Hij kon zich daartoe beroepen op Paulus (2 Cor. 8 : 14). Voor Arnaldo bestond de Kerk nog, was de waarachtig-evangelisch levende geestelijkheid nog niet vervallen van haar waardigheid. Dolcino leerde, dat de Roomsche Kerk opgehouden had te bestaan. En al zeide hij, volgens Gui: „de leeken zijn niet gehouden om tienden te betalen aan eenig geestelijke, die niet in zulk een armoede en volmaaktheid leeft als de eerste apostelen" — wat erop zou wijzen, dat Dolcino nog onderscheid maakte tusschen goede en slechte geestelijken — toch hield hij er zich van overtuigd, dat dergelijke geestelijken niet bestonden, wat uit het vervolg blijkt: „tienden zijn *alleen op te brengen* aan hen, die zich Apostelen noemen en armen van Christus zijn." Voor Dolcino bestond immers de Kerk van Rome niet meer: de gemeenschap der Apostolici was er (potentieel) voor in de plaats gekomen.

Met Dolcino's armoedsfanatisme is zijn leer betreffende het opbrengen van tienden nauwelijks in strijd. Bedelen moesten de Apostolici toch, en de opbrengst van bedelarij kan aanzienlijk zijn. De tienden-regeling was niet veel anders dan een poging om aan de bedelarij haar vernederend karakter te ontnemen en haar wisselvallige inkomsten te vervangen door een vast revenu. Bedelen is vernederend en daarom doodend voor alle gevoel van eigenwaarde. Bedelden de Apostolici, als de Mendicanten-orden, om die reden, dan verzaakte Dolcino met zijn tienden-regeling het beginsel der humilitas. Maar, dat de deugd der nederigheid een Apostolische deugd was, zou men uit het optreden der Pauperes Christi, althans van Dolcino, allerminst durven afleiden. Humilitas en Castitas waren, zooals boven reeds aangeduid, nu eenmaal niet de hoofddeugden der Apostolici.

De dertiende eeuw is die van Franciscus. Zonder twijfel is Segarelli vooral door de idealen van den Heilige van Assisi geïnspireerd, zooals boven reeds gezegd is. Dat hij en de zijnen zich meer aangetrokken

[1]) Over de leerstellingen van Arnaldo: De Stefano blz. 14 vlg.

gevoelden door de extremistische denkbeelden der Spiritualen dan door de meer gematigde der Conventualen is zonder meer duidelijk. Wij moeten dus onder de leerstellingen en denkbeelden van eerstgenoemden zoeken, of wij daarin verwante met die der Apostolici vinden. Hoe de orde der Minorieten langzamerhand afweek van de idealen haars stichters en hoe de Spiritualen daartegen in verzet kwamen, heeft Franz Ehrle S.J. duidelijk uiteengezet. Wij kunnen zonder meer naar diens meesterlijke studiën verwijzen. [1])

Segarelli trachtte, evenals de Spiritualen, het oorspronkelijk ideaal van Franciscus te verwezenlijken: als deze trokken Segarelli en zijn volgelingen met slechts één gewaad, zonder schoenen en wandelstaf, zonder geld en eenig bezit, ja, zonder een eigen woning te bezitten, door het land, misschien ook als de Franciscanen handenarbeid verrichtende, maar zeker als dezen bedelende. En voor het ontvangene maanden zij, met eenvoudige woorden, op straten en pleinen en in de huizen, het volk tot boete en bekeering: ook hierin volgden zij de oude Franciscanen. Salimbene verwijt hun, dat zij geen herderlijk werk verrichtten voor datgene, wat zij van de goede lieden ontvangen; maar hetzelfde verwijt zou hij ook den stichter zijner orde en diens eersten volgelingen moeten gedaan hebben, had hij hun oorspronkelijke idealen gekend. Salimbene's oordeel was afhankelijk van dat der auctores zijner orde: al dezen, van Guillaume de St. Amour tot Richard Fitzralph van Armagh toe, hebben, als hun oordeel in de strijdvraag betreffende het geoorloofde van bedelarij, te kennen gegeven: zij is alleen geoorloofd aan hen, die zich door nuttigen arbeid een recht op aalmoezen verwerven.

Ook in hun expropriatio van novieten volgden de Apostolici Franciscus en niet de latere Franciscanen. Thomas van Celano beklaagt zich in zijn secunda vita, dat de expropriatio der novieten zijner orde niet meer geschiedde in den geest van haar stichter: zij verdeelden hun bezittingen niet meer onder de armen, maar stonden ze af aan verwanten of aan kloosters.

De eerste en laatste generaal der Franciscaner-orde, die tot de hervormingspartij behoorde, Johan van Parma (1247—1257), heeft, niettegenstaande zijn grooten ijver en gestrengheid, de broeders niet meer kunnen terugbrengen tot naleving der oude idealen. Zijn tegenstanders maakten gebruik van zijn groote vereering voor Joachim van Fiore om hem ten val te brengen. Johan was een spirituaal van het zuiverste

[1]) Ehrle: Die Spiritualen, ihr Verhältniss zum Franciscanerorden und zu den Fraticellen, in Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters III (1887) blz. 553 vlg. en IV (1888) blz. 1 vlg.

type; Joachimisme zou voortaan een kenmerk blijven van die strenge observanten der regula Francisci. Dit hebben de Apostolici met hen gemeen.

Tot een afscheiding der meest-consequente spiritualen van de communitas ordinis kwam het eerst in 1274. Segarelli's secte bestond toen reeds veertien jaar en had zich in dien tijd sterk uitgebreid, zooals wij boven gezien hebben. De vurigste armoedsfanatici onder de spiritualen noemt men, sedert 1294, Fraticelli. [1]) Het woord „fraticello" beteekende in het Italiaansch der 14e eeuw: kluizenaar, al of niet lid van een orde. In engeren zin zijn Fraticelli: Minorieten, die, in afwijking van de Conventualen, het oorspronkelijk ideaal van Franciscus met vurige liefde aanhingen. Ze schaarden zich om twee Pietro's: Pietro da Macerata en Pietro da Fossombrone; zij kregen van paus Coelestinus V in 1294 toestemming zich van de orde af te scheiden en een congregatie op zichzelf te vormen. Pietro da Macerata veranderde zijn naam in fra Liberato; Pietro da Fossombrone noemde zich Angelo del Chiarino of Clareno; de congregatie kreeg den naam: „Poveri eremiti di Celestino". De beide Pietro's hadden tot de Spiritualen behoord, die naar Armenië waren uitgeweken en in December 1293 (of later) terugkeerden. Later noemden ze zich „fraticelli della povera vita"; Clareno noemde de congregatie, waarvan hij leider was, zelf zoo. Daar hun van de zijde van Bonifacius VIII gevaren dreigden, weken eenigen van hen, waaronder fra Liberato en fra Angelo, uit naar Griekenland. Onder de achtergeblevenen behoorde de dichter der Fraticelli, Jacopone da Todi, die zich bij de partij der kardinalen Colonna, de vijanden van Bonifacius, aansloot. Na veel wederwaardigheden en vervolgingen bevonden zich fra Liberato en eenige andere Fraticelli, die eveneens uit Griekenland waren teruggekeerd, in het Napolitaansche. Karel II daagde hen voor den inquisiteur fra Tommaso d'Aversa, een bekend Franciscaner-hater, die fra Liberato ontzag, maar de andere Fraticelli, door vleierij en martelingen, tot de bekentenis dwong, dat zij vervallen waren in ketterij en gemeene zaak hadden gemaakt met de „Lombarden" van Fra Dolcino. [2]) Dit moet na den dood van paus Benedictus XI (6 Juli 1304) gebeurd zijn.

---

[1]) Zie over de Fraticelli: Ehrle, Archiv IV; Tocco: Arch. stor. it. 5a serie, deel 35, blz. 331 vlg.; Tocco: Studi Francescani (Napels 1909) blz. 239 vlg. en 406 vlg.

[2]) Over de beteekenis van het woord „Lombard", zie De Stefano, Arnaldo, blz. 162: lombard beteekende in Frankrijk, ten tijde der Carolingen: lafaard; later: arm en bedelaar. Johan van Salisbury noemt de Arnaldisten: **Secta Lombardorum**, dat niet anders beteekenen kan dan: Secte der armen. Wel telde fra Dolcino de meeste aanhangers in Lombardije, maar hier kan „lumbardi" toch de nevenbeteekenis van „armen" gehad hebben.

De overeenkomst van de leerstellingen der Fraticelli met die der Apostolici is groot. Van een invloed, door de Apostolici ondergaan van de Fraticelli, kan om chronologische redenen geen sprake zijn. Omgekeerd wilden deze strenge Spiritualen niet geïdentificeerd worden met de aanhangers van Fra Dolcino. Ehrle heeft de denkbeelden van beide groepen van armoedsfanatici zorgvuldig met elkaar vergeleken, en is tot de slotsom gekomen, dat wij geen recht hebben de verschillen tusschen Fraticelli en Apostolici weg te doezelen, zooals Wadding en Loofs geneigd waren te doen. Ik resumeer de uiteenzetting van Ehrle: [1])

Beide secten zijn vormingen van het armoedsfanatisme en Joachimisme, welke beide de stichting van Franciscus van Assisi zooveel strijd bezorgden. Volgens beide heeft de Roomsche Kerk en Haar hiërarchie elke volmacht verbeurd en is aan het eeuwig verderf prijs gegeven. Beide zijn van meening, dat alleen hun aanhangers zich op den weg des heils en in het bezit van de potestas ligandi et solvendi bevinden, welke van de verwereldlijkte kerk op hen is overgegaan. Volgens beide zijn alle voorafgaande tijdperken slechts een voorbereiding van de door hen bereikte Christelijke volmaaktheid, welke gelegen is in den volledigen afstand van privaat en gemeenschappelijk bezit. Beide doen dateeren van paus Sylvester I de verrijking en daarmede het bederf der kerk; beide noemen met vereering den naam van paus Coelestinus V; beide deelen, voor de stormachtige tijden, die de komst van den Antichrist voorbereiden, Koning Frederik van Sicilië een groote rol toe; beide verwachten, dat een der hunnen den Heiligen stoel zal bestijgen en dan door zijn secte de Kerk zal hervormen. Beide passen de Joachimietische (apocalyptische) uitdrukkingen van de „ecclesia carnalis" en de „meretrix magna" op de Roomsche Kerk toe.

Maar ook de verschillen zijn niet onbelangrijk: de Fraticelli willen de eenig ware Minderbroeders zijn; hun regel geldt hun als het kort begrip van het evangelische leven van den Heiland en diens apostelen, als een niet te overtreffen hoogtepunt der Christelijke volkomenheid. De Apostolici zien in de stichting van Franciscus en in alle andere orden slechts voorbereidingen van hun eigen regel, die het apostolische leven herstelt; Franciscanen en Dominicanen zijn dus hun ergste vijanden.

De Fraticelli laten de jurisdictie der Roomsche Kerk eerst eindigen met de, volgens hen, kettersche decretalen van paus Johannes XXII; de Apostelbroeders reeds onder Sylvester I, en wel tengevolge der verwerving van wereldlijk bezit door de kerk. Bij de Apostolici is het

[1]) Ehrle, Archiv IV, blz. 153.

armoedsfanatisme veel radicaler. Zij willen verder geheel vrij zijn: geen oversten, geen regel, geen geloften: een tendentie, die regelrecht indruischt tegen die der Fraticelli. Volgens de Apostelbroeders is het verdienstelijker iets zonder dan met een gelofte te doen, terwijl Pietro d'Olivi (een der leidende figuren in de beweging der Spiritualen) het rechte tegendeel leert. [1]). De geest der vrijheid heeft bij de Apostolici veel dieper wortel gevat dan bij de Fraticelli.

Een tegenstelling bestond ook in het leven der beide groepen. Olivi ergerde zich vooral aan het feit, dat de Apostolici rusteloos en voortdurend rondzwierven. [2]) Angelo del Clareno drukt zich nog veel krachtiger uit over de leiders en aanhangers der Apostelbroeders [3]): Zij bestrijden den geest van gehoorzaamheid en nederigheid...... leven dierlijk...... volgen alleen hun eigen wil. Een dier verafschuwden, Bentivenga, trachtte in de orde der Minorieten een geest van duivelsche vrijheid te kweeken; wekte aanvankelijk vertrouwen bij de Spiritualen, maar werd door Ubertino da Casale ontmaskerd.

De Apostolici werden ook wel fraticelli genoemd, [4]) maar in de latere beteekenis van dat woord: iemand, die, buiten de door de kerk geapprobeerde orden, een leven van vrijwillige armoede leidt en gekleed is in deemoedig gewaad.

Wel zijn de denkbeelden van Apostolici en Fraticelli nauw verwant, maar de verschillen zijn niet te verwaarloozen. Het voornaamste komt mij echter voor te zijn, dat de Fracticelli niet geïdenticifeerd *wilden* worden met de Apostolici. Zij konden hun geestelijke afstamming van den Heilige van Assisi niet verloochenen ter wille van een Gherardo Segalelli!

Wij zien in het Noord-Italië der XIIIe eeuw, waar eeuwen lang allerlei Kettersche secten bloeiden, een syncretisme van haeretische

---

[1]) Ehrle, Archiv III, 504: Quinto queritur: an sit melius et magis meritorium, utilius et expedientius aliquid facere ex voto, quam illud idem facere sine voto. Reponso: ex voto alquid facere simpliciter melius est.

[2]) Olivi in verklaring der orde — regel (Ehrle, Archiv IV, 157, noot): Notandum etiam, quod dicendo: Sint tanquam peregrini, absit, quod intendat fratribus indicere, quod continue per mundum discurrerent, sicut communiter faciunt peregrini et etiam quidem fatui, qui vocant se apostolos".

[3]) Zie zijn „Historia septem tribulationum ordinis Minorum" bij Döllinger Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, deel II, blz. 509, 510.

[4]) G. Villani (1348) in Historie Florentine, lib. 8, c. 34 (bij Muratori, Ss XIII 423, oude uitgave): „Uno frate Dolcino, quale non era frate di regola ordinata, ma *fraticello* senza ordine con errore si levò.... Ook Benvenuto da Imola in zijn commentaar op Inferno 28, 55: Ibi (nl. in Trente) in montibus illis inter gentes rudes et credulas coepit fundare novam sectam in habitu *fraticelli* sine ordine....

denkbeelden en leerstellingen ontstaan. Veel oorspronkelijks hebben de Apostolici derhalve niet, maar toch heeft hun leer iets eigens. Van de Katharen zijn de Apostelbroeders te scheiden, omdat zij in hun leer geen spoor van dualisme vertoonen. Van de Waldensen, omdat zij het gezag der Bijbel niet stelden tegenover dat der doctores ecclesiae; het dogma van het vagevuur niet bestreden en de beteekenis der gebeden voor de afgestorvenen niet loochenden.

Over de àl of niet bestaande overeenkomst in de sacramentsleer der Apostolici met die van andere secten durf ik mij niet beslist uitlaten. Van pantheïsme is in de leer der Apostolici niets te vinden; van een overeenkomst met de Begarden of Begijnen van den vrijen geest is iets te bespeuren in de sexueele opvattingen van sommigen hunner, maar algemeen waren die opvattingen niet onder de Apostolici. Hun verschillen met de opvattingen en het leven der Fraticelli zijn boven reeds uiteengezet.

De Apostolici verwierpen de ascese, hoewel zij in eenvoud leefden; alle hiërarchie, alle orden. Zij waren revolutionair en, onder Dolcino, zeer militant. Zij tolereerden niet het voortbestaan der Kerk, maar werkten doelbewust aan Haar ondergang. Zij wilden de leiders zijn van een geheel vernieuwde Apostolische Kerk, waarvan hun sectegenooten de kern moesten vormen. Die kern moest de Kerk behoeden voor nieuw bederf, gedurende den luttelen tijd van haar bestaan.

* * *

Laat ons tenslotte beproeven een verklaring te vinden voor de kettersche beweging der Apostolici. Volpe en, op diens voetspoor, De Stefano hechten groot gewicht aan economische factoren bij de verklaring van de kettersche bewegingen in de late Middeleeuwen. Het zou mij te ver voeren, indien ik De Stefano's beschouwingen, welke vooral de haeresieën der XIIe eeuw en in 't bizonder die van Arnaldo da Brescia betreffen, aan bespreking en kritiek ging onderwerpen. [1]) Ik beperk mij tot Volpe's economische verklaring der Apostolische beweging. [2])

Met de zich ontwikkelende industrieën in de groote steden kwam een klasse op van slecht betaalde arbeiders. Op het land kwamen de kleine grondeigenaars hoe langer hoe meer onder den druk der steden, welke in de afhankelijke territoria slechts de graanschuren zagen van haar handeldrijvende en industrieele burgerij. De boeren kwamen in schuld bij de poorters, die woekerrenten eischten en het platteland zwaar met belastingen drukten. De gevolgen kwamen vooral in de tweede helft

[1]) De Stefano, Arnaldo da Brescia, vooral blz. 75 vlg.
[2]) G. Volpe: Movimenti religiosi e sette ereticali, blz. 113 vlg.

van de 13e eeuw aan den dag: de kleine allodiale heeren geraakten in schuld en verloren hun eigendom. Velen verkochten het en gingen elders heen; velen vluchtten; anderen schonken hun land aan de kerk of aan een Philanthropische inrichting. Meerdere landelijke gemeenten gingen onder. De „burgerstaat" legde de grondslagen van den „territorialen staat", die voltooid zou worden door de „Signori". [1])

De arme boeren werden fel bespot. [2]) Velen hadden geen palm gronds, die hun eigendom was, of waar zij veilig hun voet konden nederzetten. Onder het overwicht der stedelijke burgerij verloren de plattelandsbewoners veel van hun vroegere zedelijke steunpunten en oude gewoonten; zij verloren hun evenwicht; de afstand, die hen scheidde van hun overheerschers werd grooter dan ooit; het geheele politieke en economische systeem, dat woeker, monopolies, grof winstbejag schiep, werd gevoeld als iets onchristelijks.

Die onderdrukte en uit hun evenwicht geslingerde boeren verwachtten in spanning wat nieuws; barstten uit in razernijen, die een primitief-religieus karakter droegen en niet altijd tegen de Kerk gericht waren, maar toch zelden Haar belangen dienden. De profeten-roeping werd de roeping van velen. De apocalyptische geest, vroeger een essentieel element van het Christelijke leven, werd het wederom: symptoom van de diep-gevoelde behoefte aan rechtvaardigheid en sociaal herstel, mede een bedreiging van elke kerkelijke en burgerlijke organisatie.

Dan komt de Kerk tusschenbeide, die Haar afkeer toont van allegorische interpretatie en apocalyptische profetie. Tevergeefs: de geest van Joachim en zijn interpreten is te diep in den geest van alle lagen der bevolking gedrongen.

Het apocalyptische jaar 1260 breekt aan. Flagellanten doortrekken Italië; velen worden door hun fanatieken ijver aangegrepen en sluiten zich bij hen aan, ook velen uit de lagere klassen der bevolking: dakloozen en lieden zonder land, verworpelingen, bedelaars, armen van geest en van geld, misdadigers half en half ongelukkigen, geruïneerden door oorlogen en de gewelddadigheid van politieke partijen in de gemeenten. De laatste jaren der regeering van Frederik II waren verschrikkelijk geweest: de velden lagen verlaten, bij gebrek aan veiligheid; de boeren konden niet oogsten dan dicht bij de steden en onder bescherming van soldaten; elk zag een duivel in wie hem op de land-

---

[1]) Meer hierover in Volpe: Medio Evo Italiano, blz. 295 vlg.

[2]) Domenico Merlini: Saggio di recerche sulla Satira contro il Villano (Turijn 1894), vooral blz. 1—29.

wegen ontmoette. „Verschrikkelijker dingen dan ik ooit gezien heb!" roept Salimbene uit.

Voor en door dezen, haveloozen en ongelukkigen, wordt de algemeene vernieuwing verwacht. Het voorbeeld van den Heilige van Assisi trekt: Saccati, Giambonitani, Britti, Apostolici, de laatsten met het meeste succes, profeteeren en wekken op tot navolging van het leven der Apostelen. De Kerk tracht wel, maar vermag niet tegen te gaan die ongedisciplineerde uitingen van religieuzen ijver, want elke uiting van het volk tooit zich in religieus gewaad, elke religieuze manifestatie gaat buiten de Kerk om.

Het aantal aanhangers van Segalelli breidt zich snel uit. Na veertig jaren treedt Dolcino openlijk op: hij organiseert de verspreide benden der Apostolici en uit zijn optreden blijkt meer en meer wat de kern van de beweging der Pauperes Christi is. „De sociale en economische inhoud, die, latent, min of meer bestaat op den bodem van al die ketterijen en religieuze razernijen, komt hier duidelijk aan den dag." Men voelt in de nabijheid: de opstanden der fransche, duitsche, zwitsersche boeren. Het mystieke element is nog wel essentieel in die bewegingen, maar op Jezus, de Bijbel, de oorspronkelijke Kerk zal men zich beroepen om de sociale eischen te rechtvaardigen; om op goddelijk recht te grondvesten het recht op vrijheid en bezit van den grond. Dolcino wint in het Trentijnsche zijn eerste aanhangers onder boeren en handwerkslieden. Dit kondigt de agrarische revoluties in de 15e en 16e eeuw aan. En in de Valsesia heeft hij 4000 aanhangers uit alle deelen van Italië om zich heen. Er moest vuur onder de asch smeulen! Wel was de sociale revendicatie niet het doel van Dolcino's aanhangers, „maar in hun ziel was de moeheid van een lange onderdrukking, en de duistere verwachting van een beter leven." Later, vooral in de 19e eeuw, is voor veel bewoners van de Valsesia de Dolciniaansche beweging een opstand van boeren tegen hun heeren. —

Tot zoover Volpe. Ik meen, dat tegen zijn boeiende beschrijving en verleidelijke verklaring der Apostolische beweging ernstige bezwaren kunnen gemaakt worden.

Wel zegt Salimbene, dat de aanhangers van Segalelli waren: stulti, laici, idiotae, illiterati, porcarii, enz., enz., maar Segalelli had een huisje te verkoopen. Onder zijn volgelingen vinden we meer dan één geestelijke. Dolcino was een man van ontwikkeling. In het Trentijnsche traden hij en zijn volgelingen op, wel ongeschoeid, maar goed gekamd en overigens net van voorkomen. Toen op 31 Dec. 1332 en 14 Jan. 1333 een proces tegen de Apostolici in Trente werd aanhangig gemaakt, bevond zich onder de verhoorden geen enkele boer: Zij wer-

den met „domine" of „ser" aangesproken. De vader van Dolcino's vrouw (of geliefde?), Margharita la bella, werd dominus genoemd; haar broer had een school in Padua kunnen bezoeken en was „notaio", hij kon 400 lire betalen om zich schoon te wasschen van de beschuldigingen Dolcino geherbergd te hebben en niet voldoende op zijn zuster gepast te hebben. [1])

Door den inquisiteur te Bologna werd den 6en Juni 1305 een zekere Francesca verhoord, die wist te vertellen van een apostolische kluizenares, Bona geheeten, vereerster van Rolandino de Olle, een der terechtgestelde volgelingen van Dolcino.

Bona wist van aanhangers der apostolische secte in Florence, die „milites et divites" waren en Dolcino geld en hulp stuurden (subsidium et secursum). [2]) Volpe zelf acht dit niet onmogelijk en brengt in herinnering, dat in het midden der XIIIe eeuw, toen de fortuin de ghibellijnsche partij toelachte, de grooten van het edelste bloed, de Baroni, de Nerli, de Pulci, de Cavalcanti, luisterden naar de predicaties van armoedsfanatici als Katharen en Patarenen. Zij deden dit natuurlijk als ghibellijnen, als lieden, die zich verheugden in elken aanval op, elke verzwakking van het pauselijk gezag en de pauselijke macht. Hierom steunde, naar de overlevering zegt, ook de graaf van Biandrate, die goederen bezat in de omstreken van Novara en Vercelli, Dolcino en zijn aanhangers. Hij zou dat niet gedaan hebben, als hij in de Apostolici opstandige boeren had gezien, die in staat waren zoowel de van de steden afhankelijke territoria als de bezittingen van den graaf te plunderen. Wij behoeven niet, als Volpe doet, te spreken van een „latente solidariteit", welke de grooten verbond met de kleine luyden, die beiden bedreigd werden door de machtsuitbreiding der communen. Die groote heeren waren geen armoedsfanatici, maar zagen toch in de bewegingen van Katharen, Patarenen en Apostolici een tegen de Kerk en Haar misbruiken gericht protest.

In geen der bronnen betreffende de apostolische beweging vinden we sporen van een heimelijke bedoeling zich ten koste der bezittende klassen te verrijken. Volpe geeft dit toe, maar spreekt van een latente economische en sociale kern van die beweging, die in de latere opstanden in Frankrijk (Jacquerie), Duitschland, Zwitserland en Trente voor den dag zal komen. Dit is een beschouwingswijze, die mij zeer bedenkelijk voorkomt: twee, in haar historische verschijning, volstrekt ongelijksoortige bewegingen met elkaar in verband te brengen door

---

[1]) Processo Trentino bij Muratori blz. 80 en 83.
[2]) Muratori blz. 70.

te beweren, dat, wat in het streven der eerste verborgen was, in de andere aan den dag kwam. Ook in de geschiedenis zijn vorm en inhoud een. Die eenheid van vorm en inhoud is het feit. De geschiedenis is de wetenschap van de feitelijke toedracht der dingen. Wat latent is en niet tot uiting komt bestaat slechts in abstracto en alle wetenschap is wetenschap van het concrete.

Wat „in" een beweging, „in" een persoonlijkheid is, komt, hoe dan ook, tot uiting. Door die uiting leeren we dat inwendige kennen. Wat zich zwak, aarzelend uit, is ook innerlijk zwak, onbeduidend, en omgekeerd. Een beweging, die in leus en uiting religieus is, is een religieuse beweging en bijv. geen economische.

Het is onhistorisch aan de secte-bewegingen van het evangelische type haar religieus karakter te ontzeggen. Wel is aan te nemen, dat de meerderheid der sectarii behoorde tot de lagere en onderdrukte klassen der bevolking. Maar men doet hun onrecht en men miskent „de meestsprekende trek der Middeleeuwen: de contemptus mundi" [1]), als men hun toedicht slechts wereldsche genoegdoening, sociale rechtvaardigheid en meer van die sociaal-economische doeleinden nagestreefd te hebben. De vraag, die hen bovenal verontrustte was: wat moet ik doen om zalig te worden?

De aanstoot-wekkende rijkdom der Kerk, ten deele ook het mechanische der werking van dat Instituut der Genade; de ergelijke simonie harer praelaten; de wereldlijke macht en de wereldsche aspiraties der pausen — dàt schokte hun religieuse bewustzijn, dàt voelden zij als iets on- en anti-christelijks.

Zij wilden de armoede. Daar is de kynische levenshouding in dien wensch, een houding, die in tijden van groote beroering en onzekerheid, als het vroeg-Hellenistische tijdvak en de overgangsperiode van de vroege op de late Middeleeuwen, zeer verklaarbaar is. Men is er dan het best aan toe, wanneer men met de geringe have en het onrustige leven van een zwervend bedelaar genoegen kan nemen; wanneer men slechts bezit, wat niet ontroofd kan worden. De armoede is een der voorwaarden van zedelijke vrijheid.

Maar in de Middeleeuwen werd het bleeke kynische ideaal der armoede warmer gekleurd en in hooger, religieuse, sfeer gebracht door het christelijke. Jezus en de Apostelen, de heiligste mannen op aarde, waren arm geweest. Hun gelijk te worden was een ideaal, dat velen met dwependen ijver najoegen. Want hen na te volgen was hun gelijk te worden. Bij eenvoudige lieden als Segalelli was die imitatie

---

[2]) Aanhaling uit Prof. van Dijk: Dante's Vita nova, blz. 160.

mechanisch: door precies te doen als een Apostel werd men een Apostel. Allerlei half-bewuste magische voorstellingen speelden hier waarschijnlijk een rol: het gelijke brengt het gelijke voort, leert de imitatie-magie; neemt men het uiterlijk van iemand aan en imiteert men hem precies dan wordt men zoo iemand.

Nu is het zeer wel mogelijk, dat men een nevenbedoeling had met die nabootsing en navolging van het leven van Jezus en de Apostelen, en wel: dat men hoopte, door boete te doen en waarachtig-christelijk te leven, als gevolg dier boete en van dat leven het welbehagen van God te winnen en reeds op aarde Zijn min of meer materieelen zegen deelachtig te worden. En, zoo niet op aarde, dan toch in het hiernamaals, waar de zich in weelde badende praelaat beschaamd en de eenvoudige handwerksman voor Gods rechterstoel in het gelijk gesteld zou worden en door den Almachtige verheerlijkt. En wellicht, dat ook het onrecht, den boer door den poorter gedaan, gewroken zou worden, als de pauper Christi zich op zijn leven in devote ontbering beriep.

W. E. VON KETTELER, BISSCHOP VAN MAINZ (1811—1877)

DOOR

DR. O. OPPERMANN.

Fritz Vigener: **Ketteler. Ein deutsches Bischofsleben des 19. Jahrhunderts. München und Berlin 1924, R. Oldenbourg.**

Wilhelm Emanuel, Freiherr von Ketteler, 1811 geboren uit een oud Westfaalsch geslacht, 1850 bisschop van Mainz geworden en 1877 gestorven, is een van de meest teekenende figuren onder de leiders van het Duitsche Katholicisme der 19e eeuw geweest. Toch wisten wij over hem tot nog toe betrekkelijk weinig. Wel gaf zijn secretaris, Dr. J. M. Raich, in 1879 de „Briefe von und an W. E. von Ketteler" uit, maar die verzameling was onvolledig, — en, wat nog heel wat erger is, sommige stukken werden voor den druk op krasse wijze verminkt. Om slechts een voorbeeld te noemen: van een schrijven aan keizer Frans Jozef d.d. 28 Augustus 1866, waarin von Ketteler zich over den weinig-godsdienstigen geest van het Oostenrijksche officierencorps beklaagt, deelde Raich slechts de inleidende, van ieder zakelijk belang ontbloote, zinnen mede, aldus den hoofdinhoud supprimeerend (vgl. Vigener, blz. 493). Veel wetenswaardige stof bracht echter Otto Pfülf S. J. bijeen in zijn: „Bischof von Ketteler. Eine geschichtliche Darstellung", die in 1899 in drie deelen verscheen. Maar een critische biographie was dat allerminst. Pfülf schreef als apologeet en had van den inhoud van Kettelers politieke geschriften weinig begrip. Intusschen gaf hij, in een aanhangsel, een chronologisch overzicht van Kettelers gedrukte geschriften. En op grond van deze verdienstelijke bibliographie kon in 1911 Johannes Mumbauer een driedeelige bloemlezing: „Wilhelm Emanuel von Kettelers Schriften" doen verschijnen. Deze uitgave is echter voor den historicus haast onbruikbaar. Immers uit Kettelers belangrijkste geschriften brengt zij slechts fragmenten, en die worden dan nog op volmaakt willekeurige wijze gegroepeerd. Kettelers brochure

van 1862 „Freiheit, Autorität und Kirche" bijv. is verwerkt tot drie uitknipsels, die over deel II verspreid werden (II, blz. 227—245, blz. 287—294 en blz. 295—322), terwijl het derde fragment bovendien van een geheel nieuw opschrift werd voorzien. Wat Mumbauer ten slotte aanbiedt in zijn aanhangsel: „Zur Beurteilung von Kettelers Person und Charakter", is niets dan een herdruk van stukken uit Raichs boek.

Het boek van Vigener, dat zoo weinig-belangwekkende voorgangers had, is zelf wel belangwekkend genoeg, reeds om den persoon van den schrijver. Vigener, stammend uit Katholiek milieu (geb. 1879 te Biebrich) nog als student lid van Katholieke studentenvereenigingen, had zich al in 1903 innerlijk van het Katholicisme losgemaakt en was in 1911, privaat-docent te Freiburg i. B., overgegaan tot het Protestantisme. Zijn boek is een stuk van zijn eigen innerlijke leven [1]. Men verwachte niet, dat de teleurstelling van een renegaat zich hier hartstochtelijk uitspreekt. Het boek is geschreven met den diepsten eerbied voor het Katholicisme en met een volkomen eerlijke waardeering voor den strijdbaren bisschop. Geen Katholiek had met meer fijn gevoel het leven van dien heetgebakerden Nederduitschen edelman kunnen nasporen, verstaan en nu ook anderen leeren begrijpen. Maar dit is slechts de eene kant van Vigeners werk. Aan den andere staan een onverbiddelijke, tot het laatste doordringende analyse en kritiek. Jaren lang heeft hij zijn boek voorbereid door een reeks diepgaande studies en met doortastendheid en energie beëindigd [2].

Een boeiende of elegante schrijver is Vigener, helaas, niet. Er is heel wat volharding noodig, om zich door de 750 bladzijden — gedeeltelijk zelfs in kleine letter gedrukt — heen te slaan. Voor wie het Duitsch niet de moedertaal is, voor dien zal vaak het einde onbereikbaar blijken. Jammer is dat zeker. Want al was het stellig beter geweest, als de omvang van deze biographie tot de helft beperkt

---

[1]) Vigener † 2 Mei 1925 ingevolge zijn te velde verwoeste gezondheid. Sedert 1914 redigeerde hij naast Meinecke de Historische Zeitschrift; sedert 1918 was hij hoogleeraar voor middeleeuwsche geschiedenis te Giessen.

[2]) Gallikanismus und episkopalistische Strömungen im deutschen Katholizismus zwischen Tridentinum und Vatikanum (Hist. Zeitschft. Bd. 111, 1913) — Ketteler und das Vatikanum (Festschrift Dietrich Schäfer, 1915). Ook de boekbesprekingen: Neuerer Katholizismus (Hist. Zeitschft. Bd. 121, 1920 en Bd. 125, 1922) geven getuigenis van Vigeners diepgaande kennis in deze materie. Zij stelde hem bijv. in staat, om de inhoudsopgave van de Vaticaansche constitutie aangaande den paus, zooals die voorkomt in de nieuwste uitgave van kardinaal Hergenröthers Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, te brandmerken als „offenkundig ketzerischen Satz" (Hist. Zeitschft. Bd. 121, S. 492).

ware gebleven, en zoo ook de groote lijnen wat scherper waren getrokken, — die formeele bezwaren zinken in het niet bij den ontzaglijken rijkdom van de kennis van den schrijver en het doorwrochte historische exposé. Het leven van Ketteler ligt nu voor ons open.

Kettelers jeugd liet van zijn bisschoppelijken loopbaan nog niets vermoeden. Als student in de rechten was hij in 1829 en 1830, — twee à drie jaren vóór Bismarck —, te Göttingen lid van een der 14 door hun losbandigheid beruchte, maar door trouwe vriendschap sterke studentencorpsen. Teekenend is, dat den aanstaanden bisschop bij een studentenduel een goed stuk van zijn neus werd afgehouwen, in welk gemis gelukkig een der vermaarde plastische operaties van Dieffenbach met wat vleesch uit den linkerarm kon voorzien [1]).

De omkeer tot hartstochtelijke kerkelijke belangstelling kwam, naar het ons voorkomen wil, bij Ketteler niet voort uit zuiver-godsdienstige aandrift. Aanleiding was de botsing tusschen de katholieke kerk en den Pruisischen staat, die in 1837 de gevangenneming van den Keulschen aartsbisschop, Freiherr von Droste zu Vischering, met zich meebracht (20 Nov.). De aartsbisschop nl. had het liberale en philosophisch getinte Katholicisme van professor Hermes te Bonn fel bestreden en aan de studenten in de katholieke theologie verboden zijn lessen te volgen. Ketteler kiest dus partij in een conflict tusschen kerk en staat. Hij is diep verontwaardigd over het Hermesianisme. Aan zijn zuster schrijft hij dd. 9 Mei 1839, hoe hij in den Keulschen Dom de vroegmis met diepe ontroering heeft bijgewoond. „Die einzige Störung war die Idee, ob nicht der Priester am Altare ein Hermesianer sei. Dass diese Sekte jetzt grossentheils diese heilige Stätte entweiht, war mir ein tief schmerzlicher Gedanke". Zoo reageerde hij op de onderdrukking van het „ware geloof".

Onbewust was daarbij nog iets anders werkzaam. Evenals de Droste-Vischerings behoorden de Kettelers tot den adel van het oude sticht Munster. Dit frondeerende denken was een uitvloeisel van het zelfbewustzijn, den Westfaalschen adel eigen. En bij allen eerbied voor Kettelers godsdienstige persoonlijkheid moet men toch ook in zijn latere ontwikkeling dezen karaktertrek nooit uit het oog verliezen. Iets daarvan bezielt zijn levenslangen strijd voor kerkelijke onafhankelijkheid, zoowel tegen het wereldlijke als tegen het pauselijke gezag.

---

[1]) Het kenmerkt Vigener zoowel als Pfülf, dat de eerste over deze affaire kort, de andere zeer breedvoerig handelt.

In zijn strijd voor de vrijheid van de kerk ten opzichte van den staat is Ketteler allerminst een klerikale demagoog, maar veel eer een taai-volhoudend en handig-manoeuvreerend politicus. Hij begeeft zich nooit in den strijd, zonder het politieke terrein grondig verkend te hebben. Reeds in 1848, toen hij, als pastoor te Hopsten in Westfalen, gekozen werd in het Duitsche parlement te Frankfort, geeft hij doorslaande bewijzen van dien politieken zin.

De Duitsche „Grundrechte", die te Frankfort 11 Sept. 1848 in eerste lezing werden aangenomen, stonden aan de kerkgenootschappen wel het zelfstandige beheer van hun eigen aangelegenheden toe, maar eischten nadrukkelijk onderwerping aan de wetten van den staat. De geoctroyeerde Pruisische constitutie van 5 Dec. 1848 was meer tegemoetkomend. Zij bepaalde: „Die evangelische und die römisch-katholische Kirche, sowie jede andere Religionsgemeinschaft ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbständig und bleibt im Besitz und Genuss der für ihre Kultus-, Unterrichts- und Wohltätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und Fonds". Niet alleen was hier de eisch tot onderwerping aan de staatswetten weggevallen, maar ook werd het kerkelijke eigendom met nadruk gewaarborgd.

Ketteler gevoelde over het algemeen niet bijster veel voor Pruisen. Maar deze Pruisische rechtstoestanden bewogen hem toch het Duitsche parlement te verlaten en zich tot proost aan de St. Hedwigskerk te Berlijn te laten benoemen. En als hij spoedig daarop, Maart 1850, op verzoek van het kapittel door den paus tot bisschop van Mainz wordt verheven, dan bindt hij daar onmiddellijk den strijd met het staatsgezag aan.

Mainz was niet meer, als in het oude Duitsche Rijk, het voornaamste aartsbisdom, maar simpel „Landesbistum" van Hessen-Darmstadt, waarbij de stad en haar omstreken (het tegenwoordige Rheinhessen) in 1816 waren ingelijfd. Het Protestantsche Hessen had daardoor een aanzienlijke Katholieke „minderheid" verkregen. Van de 900000 inwoners was nu ongeveer een kwart Katholiek. In dit land was het staatsgezag tegenover de kerk van nature in een sterke positie. Maar de leidende minister, Freiherr von Dalwigk, en de groothertog, Lodewijk III (1848—1877) hadden een politiek programma, dat voor Ketteler niet onvoordeelig was. Zij wilden: handhaving van de volle Hessische souvereiniteit en dus ook van de „europeesche positie" van het landje naar buiten en patriarchale rust, onderdrukking van iedere parlementaire oppositie, in het binnenland. Dalwigk handhaafde zich tot 1871 toe. En aangezien er tusschen hem en Ketteler een natuurlijke gemeenschap-van-belangen tegenover het liberalisme bestond, gelukte

het den bisschop, dat Rijn-hessische Katholicisme binnen enkele jaren een stevige politieke en kerkelijke organisatie te geven.

Hoogst merkwaardig is het, hoe de indrukwekkende figuur van dezen bisschop ook in niet-Katholieke kringen tot bijna mythische verheerlijking aanleiding gaf. Hij staat als model voor Gutzkows „Zauberer von Rom", de roman van 1858, die hervorming van het Duitsche Katholicisme bepleitte. In de gestalte van Bonaventura von Asselin herkent men gemakkelijk Ketteler, als den streng-kerkelijken priester uit oud geslacht. Maar de gelijkenis is niet volkomen getroffen. Want Bonaventura von Asselin is anti-jezuiet, en in Kettelers leven zijn juist de Jezuieten van grooten invloed geweest. Ja, Ketteler heeft zelfs de orde in 1850 in zijn diocese geroepen en hun in 1859 een parochiekerk te Mainz toegewezen.

De vorming in de school der Jezuieten heeft echter Kettelers temperament nooit geheel kunnen onderdrukken. Zijn hooge opvatting omtrent de bisschoppelijke waardigheid, zelfs tegenover den paus, moest vroeg of laat leiden tot een conflict met de Jezuietisch-curiale beginselen. Langzaam ziet men dat conflict, dat op het Vaticaansche concilie van 1869/70 zich vertoonde, naderen, als men Kettelers geschriften nagaat.

Als stichtelijk en polemisch schrijver oefende von Ketteler veel invloed uit. Niet door zijn wetenschappelijke persoonlijkheid. Grondig onderlegd was Ketteler eigenlijk niet; hij nam de gedachten van anderen over, waar hij ze vond. Reeds in zijn eerste groote strijdschrift „Freiheit, Autorität und Kirche" (1862) [1]) treedt dit op den voorgrond. Hij neemt het hier op voor den christelijk-germaanschen staat tegen het liberale absolutisme, dat uit den booze is, omdat het „keinen Gott kennt, keine Geschichte, kein erworbenes Recht, keine Pietät, kein Gewissen und von tiefstem Hasse gegen die katholische Kirche erfüllt ist". Zijn betoog is, wetenschappelijk, vrij zwak, en zeer afhankelijk van anderen, bijv. van den Katholieken bekeerling Ernst Jarcke of van den streng-Protestantschen Jood Friedrich Julius Stahl. Zelfs waagt hij het den liberalen Protestant Guizot te citeeren, om uit diens „L'église et la société chretienne en 1861" te bewijzen, dat de daar verlangde godsdienstvrijheid door de Katholieke kerk aan de „ongeloovigen" werd toegestaan. De opschudding, die dit laatste verwekte onder Kettelers geloofsverwanten, was niet gering. De clericalen in Tirol, waar tot nog toe Protestantsche godsdienstoefening

---

[1]) In datzelfde jaar ook in Nederlandsche vertaling verschenen (te Rijsenburg; zelfde titel).

niet werd geduld, smeekten hem „ein beruhigendes Wort der Wahrheit für unser armes Volk auszusprechen". En Ketteler moest zich in de „Tiroler Stimmen" door een vrij gewrongen schrijven uit de impasse trachten te redden[1]). De onvoorzichtigheid van den Mainzer aartsbisschop vond een duidelijken weerklank in den Syllabus errorum van 8 Dec. 1864, waar onder de dwalingen van dezen tijd ook deze werd opgenoemd: „Aetate hac nostra non amplius expedit, religionem catholicam haberi tamquam unicam status religionem, caeteris quibuscunque cultibus exclusis. Hinc laudabiliter in quibusdam catholici nominis regionibus lege cautum est, ut hominibus illuc immigrantibus liceat publicum proprii cuiusque cultus exercitium habere".

Vigeners analyse van Kettelers tweede groote geschrift: „Die Arbeiterfrage und das Christentum (1864) [2]) is van beteekenis, doordat ten duidelijkste blijkt, dat Ketteler, dien men wel vagelijk den socialen bisschop genoemd heeft, tot 1863 toe zich in geen enkel opzicht met het sociale vraagstuk had beziggehouden, — en ook nu, in dit boek, geen enkele zelfstandige gedachte heeft geuit. Voor hem resumeert zich „die ganze Arbeiterfrage" in Lassalle's ijzeren loonwet. Hij keurt wel de socialistische voorstellen af, maar zijn kritiek spaart den tegenstander zooveel mogelijk. Ook nu richt de strijdbare bisschop zich uitsluitend tegen het liberalisme, hoewel Schulze-Delitzsch reeds een voorbeeld van practische sociale politiek had gegeven. Evenals Bismarck ziet Ketteler de mogelijkheid onder oogen, de machtspositie van het liberalisme te ondermijnen door het directe kiesrecht in de plaats te stellen van het indirecte. En wat dan ten slotte de bisschop als positief sociaal programma biedt, dat is van een haast ontroerenden optimistischen eenvoud: Aangezien de ellende der arbeiders haar diepste oorzaak vindt in den ontrouw aan den geest van het Christendom, zal het hervinden van de goddelijke wijsheid ook de juiste sociale en politieke inzichten terugbrengen!

Kettelers derde groote brochure: „Deutschland nach dem Kriege von 1866" (1867) behandelt niet minder belangrijke problemen. Hij spaart stellig het „Borussianisme" niet; maar, ondanks die scherpe

---

[1]) Zeer voorzichtig zegt Vigener (S. 899) van dit schrijven: „eine beredte Ergänzung zu den deutelnden und deutbaren Bemerkungen des Buches, ein anschaulicher Beweis für die Festigkeit der kirchlich bestimmten Grenzen der Reiligionsfreiheit, wie Ketteler sie im letzten Grunde wirklich begriff und nach der kirchlich-päpstlichen Lehrmeinung, die ihm bald im Syllabus anspruchsvoll entgegentreten sollte, schliesslich begreifen musste".

[2]) Nederlandsche vertaling naar de tweede Hoogduitsche uitgave: Leiden, 1865.

kritiek, neemt hij het toch op voor een Duitsch „Bundesreich" onder leiding van Pruisen en nauw verbonden met Oostenrijk. Dat was het programma, dat Heinrich von Gagern in 1848 had willen verwezenlijken en dat Bismarck dan, drie jaar later, verwezenlijkt heeft. Beslissend zijn in dezen voor Ketteler zoowel de vanuit Frankrijk dreigende gevaren als overwegingen van kerkelijke politiek. Want hij verwacht, dat in de constitutie van dien nieuwen bondsstaat die bepalingen uit de Pruisische constitutie van 1848 (boven blz. 170) zullen worden overgenomen, die hij een „magna charta" voor den godsdienstvrede in het gemengd-confessioneele Duitschland noemde.

De houding van Ketteler wordt dus in 1867 nog steeds bepaald door dezelfde overwegingen, die reeds in 1848 voor hem beslissend waren. Zijn opteeren voor Pruisen krijgt nu een definitieve beteekenis. Want juist in dezen tijd ondergaat Oostenrijk belangrijke veranderingen op het gebied der kerkelijke politiek. In Oct. 1866 was de Protestantsche Saks Graaf Beust Oostenrijksch minister van buitenlandsche zaken geworden. Om de verloren macht te herwinnen, wilde men het liberalisme in het gevlei komen. Belangrijke bepalingen van het Oostenrijksche concordaat werden dus buiten werking gesteld en vrijheid van onderwijs en wetenschappelijk onderzoek geproclameerd. Tegen het eind van 1867 werd de liberaal Dr. Giskra, dien Ketteler nog uit de dagen van het Frankforter parlement (1848) kende, minister van binnenlandsche zaken. Van Oostenrijk had de Mainzer bisschop voor zijn idealen voorloopig niets te wachten.

Maar uiterst merkwaardig is in deze brochure van 1867 wel de uiteenzetting, die Ketteler van den Syllabus errorum geeft. Met dezen was zeker noch een kerkelijke politiek, als gebaseerd op de Pruisische constitutie van 1848, noch de in 1862 door Ketteler verdedigde godsdienstvrijheid te rijmen. De wijze echter, waarop Ketteler nu tracht aan te toonen, dat het vonnis van den Syllabus „eigenlijk" niet toepasselijk is op de verhoudingen in Duitschland, maar slechts den „sogenannten Fortschritt" treft, — die doet niet erg stichtelijk aan. Hier kondigt zich reeds aan een tekort aan innerlijke oprechtheid, dat een paar jaar later zich nog sterker zou openbaren.

Op het Vaticaansche concilie van 1869/70 stond Ketteler in het voorste gelid bij de bestrijding van de pauselijke onfeilbaarheid. Hij nam het standpunt in, dat het kerkelijke leerstellige gezag niet aan den paus alleen toekwam, maar aan alle bisschoppen gemeenschappelijk. Hij gevoelde zich, zooals Vigener (S. 566) zegt, als „Glied der Bischofsgemeinschaft, die den römischen Bischof an der Spitze hatte, aber ihr eigenes kirchliches Recht besass; der apostolischen

Bischofsreihe, die bis zu den Tagen des Herrn zurückreichte, der den Aposteln und in ihnen ihren bischöflichen Nachfolgern geboten hatte, die Gläubigen zu leiten". Ketteler „liess gern den kirchlich unanfechtbaren, aber römisch als unzureichend geltenden Satz hören, dass die Bischöfe von Christus den Auftrag zur Regierung der Kirche erhalten hätten." Wij zullen in het midden laten, of deze opvatting werkelijk „kirchlich unanfechtbar" is; in allen gevalle zijn de vroeg-middeleeuwsche bisschoppen in West- en Zuid-Europa niet als opvolgers der apostelen opgetreden; hun bracht Rome eerst de apostolische traditie. Maar Ketteler stond op dit standpunt, en hij kwam er voor uit ook. Maart 1870 liet hij door zijn Romeinschen huisgenoot, den Jezuietenpater Quarella van het Collegium germanicum te Rome, een brochure schrijven, bestemd voor de leden van het concilie en hen bezwerend, dat afkondiging van de pauselijke onfeilbaarheid een ongehoorde daad zou zijn, gezien het in de kerk zelf opgekomen verzet. Het geschrift werd in Zwitserland gedrukt, maar te Rome, op verlangen van den paus, in beslag genomen. Toen Ketteler echter dreigde, dat hij anders voor verspreiding door den boekhandel zou zorgen, werd het beslag opgeheven.

Kettelers tweede stap was het opstellen van een verklaring dd. 8 Mei 1870, door 70 andere, op het concilie aanwezige bisschoppen mede onderteekend, een dringende waarschuwing tegen het voornemen, den paus uit het algemeene episcopaat los te maken. De bisschoppen, die, tegen hun eigen broeders in, leerstellingen van een bepaalde school willen doorzetten, — zoo heet het daar waarschuwend — berokkenen de kerk de zwaarste schade. Den 13en Juli heeft Ketteler, als welhaast alle bisschoppen der minderheid, het onfeilbaarheidsvoorstel met: Non placet beantwoord. Maar vóór de definitieve stemming op den 18en Juli is Ketteler uit Rome vertrokken, nadat hij bij schrijven van den 17en aan den paus volledige onderwerping had toegezegd [1]).

Van kerkelijk standpunt is deze loffelijke onderwerping volkomen begrijpelijk. Dat echter de noodzakelijkheid een conflict met de kerk te vermijden aan Kettelers innerlijke oprechtheid groote schade heeft toegebracht, wordt volkomen duidelijk uit zijn houding gedurende en na het concilie. Reeds de verklaring uit Rome (8 Febr. 1870), waarin Ketteler zich tracht te verdedigen tegen de veronderstelling,

---

[1]) Dit schrijven (Raich S. 556) heeft Vigener niet aangehaald: ut definitionibus Concilii me plenissime subjiciam, perinde ac si praesens emisso voto: Placet consensissem. Vgl. het Duitsche concept bij Raich S. 241 ff.: dass ich mich den Entscheidungen des Concils ebenso unterwerfen werde, als wenn ich mit Placet hätte stimmen können.

dat zijn opvattingen overeenkwamen met die van professor Von Döllinger, wiens leerling hij te München was geweest —, reeds dat protest doet zonderling aan, doordat het die beschuldiging van innerlijke onwaarheid anderen voor de voeten werpt. En er was wel wat trieste moed voor noodig, om te durven zeggen, wat hij, Ketteler, zeide van Janus' boek: „Der Papst und das Concil" (1869): „Es ist zugleich ein Gewebe zahlloser Entstellungen der Tatsachen der Geschichte, dem vielleicht an innerer Unwahrhaftigkeit nur die Lettres provinciales von Pascal an die Seite gestellt werden können". Ketteler vermoedde terecht, dat dit boek van Döllinger en diens vrienden afkomstig was.

In een brochure van Maart 1871: „Das unfehlbare Lehramt des Papstes nach der Entscheidung des vaticanischen Concils" heeft Ketteler nu het nieuwe dogma, dat hij zelf kort te voren nog voor onaannemelijk had gehouden en onvereenigbaar had verklaard met de van God afkomstige inrichting der kerk, verdedigd tegenover hen, die waren blijven staan op het standpunt van de door Ketteler zelf aangevoerde minderheid van het concilie. Maar het doet uitermate pijnlijk aan, als Ketteler daarbij tegen de duidelijke bewoordingen van het Vaticanum in [1]), toch meent te kunnen beweren, dat de bijstand van den Heiligen Geest de noodzakelijke voorwaarde is voor de onfeilbaarheid, *zoowel voor den paus als voor de bisschoppen,* en dat de paus, volgens het Vaticanum, *verplicht was,* gebruik te maken van alle door de goddelijke voorzienigheid ter beschikking gestelde menschelijke hulpmiddelen voor zijn dogmatische beslissingen. Nog in een verklaring van 25 Nov. 1871 [2]) omschrijft Ketteler de leer van de pauselijke onfeilbaarheid aldus: „dass das kirchliche Lehramt, sei es der Papst allein, oder die mit dem Papst vereinigten Bischöfe, göttlichen Beistand erhalte", — welke goddelijke bijstand „dem Papste *und den Bischöfen* nur verliehen wurde, um die bereits gegebene Offenbarung alle Zeit vor Missdeutung zu schützen".

In het nieuwe Duitsche Rijk heeft Ketteler gelegenheid gehad, de consequenties van zijn opvattingen te belijden. Verrassend teekent zich nu de kerkelijk-politieke lijn, die door het geheele leven van Ketteler heenloopt, af. Zooals wij gezien hebben had Ketteler zich in 1849 aangetrokken gevoeld tot de kerkrechtelijke paragraphen van de Pruisische grondwet van Dec. 1848. Op het voetspoor van Ketteler heeft het centrum, de inmiddels gevormde Katholieke partij, dadelijk,

---

[1]) Nl. dat pauselijke leerstellingen „ex sese, non autem ex consensu ecclesiae" onveranderlijk zijn.

[2]) Raich S. 452.

in het begin van 1871, voorgesteld, in de constitutie van het Duitsche Rijk die Pruisische bepalingen over te nemen, die aan de kerkgenootschappen het recht van onafhankelijk beheer waarborgden. Ketteler zelf heeft dit voorstel in een groote rijksdagrede bepleit (3 Apr. 1871), nadat, den dag te voren, Von Treitschke daartegen opgekomen was. In Kettelers geest gedacht, moet het tragisch heeten, dat niet alleen deze poging, de Pruisische vrijheid-der-kerken uit te breiden tot het geheele Rijk mislukte, maar dat ook in den weldra volgenden strijd tusschen kerk en staat in Pruisen, den Kulturkampf, die Pruisische vrijheid vernietigd werd. Door de wet van 18 Juni 1875 werden de artikelen 15, 16 en 18 van de Pruisische constitutie opgeheven. Het waren de bepalingen, die aan de kerkgenootschappen zelfstandig beheer van hun voor eeredienst, onderwijs en weldadigheid bestemd vermogen waarborgden; die toestonden onbeperkt verkeer met en van de kerkelijke superieuren en bezetting van de geestelijke ambten zonder eenig medezeggenschap van het staatsgezag.

Aan den „Kulturkampf" heeft Ketteler niet zoo actief deelgenomen, als men misschien van hem verwacht zou hebben. Stellig was hij, als Hessisch bisschop, in dien strijd niet direct betrokken. In zijn eigen land vond hij in het liberale ministerie Karl Hofmann, dat in 1872 eindelijk Dalwigk vervangen had, veel minder hardhandige tegenstanders dan de Pruisische bureaucratie opleverde. Maar de hoofdoorzaak voor zijn terughouding was klaarblijkelijk zijn afkeer van de demagogische vormen, die de strijd bij de klerikale democratie had aangenomen. Daarvoor gevoelde hij niets en had hij ook nooit iets gevoeld. Hier openbaarde zich nog eens de eigen aard van den Nederduitschen edelman.

De zeer zorgvuldige, maar dikwijls wat al te uitvoerige samenvattingen, die Vigener uit het in 1848 opgerichte klerikale „Mainzer Journal" geeft, laten duidelijk zien, dat er van den beginne af aan verschil bestond tusschen de opvattingen van Ketteler en zijn journalistieke medewerkers. Zij loopen vooral uiteen in de beoordeeling van Frankrijk en van Pruisen.

Wij wezen boven reeds op de „europëische" gezindheid van minister von Dalwigk, waardoor in Hessen nog lang de Rijnbond-stemming begunstigd werd. Over de aanwezigheid van francophiele neigingen bij Kettelers medewerkers zouden wij ons nauwelijks kunnen verwonderen. In 1866 had het Journal, geheel in overeenstemming met Dalwigks politieke bedoelingen, het fantastische plan gepropageerd van een strijd tegen Pruisen met Fransche hulp, nochtans zonder gebiedsuitbreiding voor Frankrijk.

Ketteler staat tegenover Frankrijk geheel anders. Zijn romantisch-getinte, christelijk-germaansche opvattingen moesten hem vervullen met weerzin tegenover het vaderland van het moderne cosmopolitische liberalisme. En bovendien — wij weten dat uit zijn brochure van 1867 — boven blz. 172) — Ketteler had een gezond, politiek instinct, dat hem weerhield van instemming met dergelijke avontuurlijke plannen. Vandaar dat de wijze, waarop Ketteler den strijd tegen den Pruisischen staat hielp voeren, over het algemeen, in aanmerking genomen zijn temperament, zakelijk en bezadigd genoemd kan worden. Want hij had een instinctief gevoel voor het wezen van politieke macht. Het Mainzer Journal had reeds in 1866 uit de democratische Frankfurter Zeitung het wachtwoord overgenomen „dass nur durch eine enge Verbindung aller Gegner des preussischen Militarismus die drohende Gefahr abgewendet werden könne". Deze goedkoope agitatie was niets voor Ketteler. Slechts in een van zijn laatste geschriften (Der Kulturkampf gegen die katholische Kirche und die neuen Kirchengesetzentwürfe in Hessen, 1874) meent men een verwant geluid te hooren. Maar Ketteler richt zich alleen tegen het onreligieuse karakter van hen „die da glauben, dass man von jetzt an weder Gott noch Christus bedürfe und dass der preussische Militarismus alles im Himmel und auf Erden ersetzen könne, um auf ihm die Allgewalt des Staates in der Hand des preussischen Monarchen auf immer zu befestigen."

Nog een laatste punt is in dit verband van belang. Vigener heeft de legende, als zou Ketteler een oorspronkelijk wegbereider van het socialisme geweest zijn, voorgoed weerlegd. Ketteler heeft zijn gedachten steeds ontleend, en — ontleend aan de meest heterogene personen, die men zich denken kan: Joodsche, orthodox-protestantsche en vrijzinnige auteurs. Specifiek Katholiek is aan zijn opvattingen zoo goed als niets. De eenige Katholiek, die voor Ketteler het sociale vraagstuk in Duitschland onder de oogen gezien heeft, was Friedrich Pilgram, een bekeerling, die zijn sociale belangstelling aan philosophische studie te danken had.

Eerst in het laatste jaar van zijn leven heeft Ketteler sociale gedachten met zich omgedragen, die nieuwe banen hadden kunnen openen. In een ontwerp voor een opstel op sociaal-politiek terrein (voorjaar 1877) bepleit hij staats-socialistische gedachten. Ketteler meent, dat de staat, samenwerkend met de kerk, de arbeidersklasse moet organiseeren en de sociale vraagstukken aanpakken. En tevens komt de bisschop — nog is de Kulturkampf niet ten einde! — op voor den vrede tusschen kerk en staat: „Wenn Kirche und Staat

sich freundlich gegen einander stellen und unterstützen würden, so würde das Gelingen kaum zweifelhaft sein." Gedachten, die op een merkwaardige wijze vooruitloopen op den grooten omkeer, die zich spoedig daarop in Bismarcks politiek voltrok.

Maar nog vóór dit gebeurde, overleed 13 Juli 1877 bisschop von Ketteler. Een naar afkomst en neiging conservatieve Nederduitsche edelman, die door zijn godsdienstige gevoelens onverzoenlijk moest staan tegenover de groeiende Protestantsche groote mogendheid, die het land zijner vaderen in bezit had genomen. Zoo werd hij een der leiders van het politieke Katholicisme, dat hem dwong tot de smartelijke verloochening van zijn eigen-ik. Het was hem niet gegeven, het actieve politieke leven met zijn religieuze gevoelens geheel te verzoenen. Anders dan Bismarck, miste hij daartoe de scheppende kracht der ziel.

LITERATUUR-OVERZICHT.

I. ALGEMEENE WERKEN.

Geschiedenis der rechtswetenschap. *P. van Heijnsbergen, Geschiedenis der rechtswetenschap in Nederland. Beknopt overzicht der geschiedenis onzer rechtswetenschap tot 1900.* J. M. Meulenhoff, Amsterdam 1925; 229 blz. en personenregister; geïll.

Als men eenig gegeven uit het vaderlandsch verleden van een of andere wetenschap noodig heeft, blijkt van de meeste wetenschappen haar geschiedenis in Nederland nog niet te zijn geschreven. Bij de geestelijke wetenschappen loopt naast de geschiedenis der wetenschap ook een geschiedenis van het door die wetenschap bestudeerde verschijnsel (taal, volkshuishouding, kunst). Bij elk hunner is de verhouding der wetenschapsgeschiedenis tot de verschijnselgeschiedenis verschillend. Meestal bestaat van de verschijnselgeschiedenis meer, en sinds langer, dan van de wetenschapsgeschiedenis.

Bekend is de omgekeerde verhouding bij de economie. De wetenschap bestond nog niet lang, en tot voor kort overwegend uit theorieën, die telkens alle vroegere weerlegden; vanzelf ontwikkelde zich daaruit, gelijken tred houdend met de wetenschap zelf, ook geschiedenis dier wetenschap, althans de Engelsch-Fransch-Duitsche; de Nederlandsche bleef, als geheel, ongeschreven. Terwijl het verschijnsel, (volks)huishouding, veel ouder is, is hier zijn geschiedschrijving jonger dan de wetenschap en haar geschiedschrijving. Vooral echter doordien de wetenschap slechts beperkten invloed had op de volkshuishouding, zijn geschiedenis der economie en economische geschiedenis totdusver zoo geheel verscheiden dingen.

Anders bij het recht. Gehanteerd wordt het recht door hen, die in zijn wetenschap onderricht zijn. De individueele daden des rechts kunnen zij in overeenstemming met die wetenschap doen zijn. Niet dat daardoor het recht als totaalverschijnsel geen anderen loop kan nemen dan de wetenschap wenscht. Maar dan gaat de wetenschap zich toch dadelijk weer bezighouden met het recht zooals het, haars ondanks, geworden is. Vandaar een voortdurend nauw verband tusschen het verleden des rechts en het verleden der rechtswetenschap. Hier kan de wetenschapsgeschiedenis sterk steunen op de verschijnselgeschiedenis, zoo die er is, doch is zij eigenlijk ook eerst bij het bestaan dezer laatste goed mogelijk.

Bedenkt men nu, dat een samenvattende Nederlandsche rechtsgeschiedenis nog ontbreekt, dan past bijzondere dank aan Mr. Van Heynsbergen voor het nu reeds geven van een beknopt overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap. Het ambt van subst.-officier van justitie bij de Amsterdamsche rechtbank laat geen tijd voor het schrijven van een standaardwerk als Stintzing's Geschichte der deut-

schen Rechtswissenschaft; dat vereischte een geheel menschenleven, en nog een goed deel van een ander (Landsberg) ter voltooiïng.

Men meene niet, dat onze rechtswetenschap voor een dergelijk werk de stof niet zou bieden. Haar 19e eeuw moge achterstaan bij de Duitsche, haar 18e eeuw bij de Fransche, haar 17e eeuw gaat boven de Duitsche en Fransche 17e eeuw. Die afpaling juist van de 17e eeuw is, ten aanzien van het recht, niet maar de sleur van den waan onzer gouden eeuw, die, bij beter doorzien, voor een waardevoller 16e of 18e eeuw zou wijken. In de 16e eeuw staan de Zeeuw Nicolaas Everardus en de Fries Viglius van Aytta als twee bijzondere figuren apart, die toch niet naast de Franschen Cuiacius en Donellus gesteld kunnen worden; met meer recht stelt Mr. v. Heynsbergen Viglius naast den Duitscher Zasius. Noodt en Schultingh reiken wel tot in de 18e eeuw, terwijl het Pandektenkommentaar van Joh. Voet juist omstreeks 1700 verschijnt, doch als echt achttiende-eeuwsch rijst toch slechts de inderdaad buitengewone figuur van den President Van Bijnkershoek, zeker de evenknie, zij het ook de mindere in invloed, van den Franschen magistraat Pothier. Het is wel rond en goed de 17e eeuw, die op het stuk van het recht als bloeitijd moet gelden, door een wetenschap, die niet slechts internationaal meetelde, doch ook echt Hollandsch van stijl was — zoowel vóór als na 1648......

In die vergelijking van tijden en landen is Mr. v. H. niet getreden. Na een Inleiding van één blz. vangt hij bij Filips van Leiden (± 1355) en het Rechtsboek van den Briel (± 1405) den gang onzer rechtswetenschap aan en vervolgt dien van schrijver tot schrijver. Wellicht bleef het wat overwegend een aaneenschakeling van levens en werken der schrijvers en stuwt zich daardoorheen niet steeds even voelbaar de gang der wetenschap zelve. Nu heeft het teekenen van dien gang juist bij deze wetenschap heel wat voeten in de aarde. Doordien zij zich nauw rondom het geldende recht groepeert, biedt zij in een gegeven tijdperk geen sterk uiteenloopende richtingen en verloopt meer in één breede bedding; slechts dank zij het geduld tot langdurig doordringen en het vermogen tot scherp karakteriseeren kan het gelukken, daarin iedere figuur een meer eigen plaats te wijzen.

Wel verschilt de rechtswetenschap van het eene tijdperk van die van het andere — zulks echter vooral door het verschil in geldend recht. In een periode van Romeinsch recht is de wetenschap een andere dan in een van nationaal recht, en bij de totstandkoming eener codificatie een andere dan bij het voortgelden van verspreide wettelijke bevelen uit velerlei bron en met vele leemten.

Zoo is het periodiseeren der rechtswetenschap toch slechts mogelijk aan de hand van den gang van het recht zelf door de geschiedenis. Inderdaad had schr. vrijwat rechtsgeschiedenis noodig om telkens tot de rechtswetenschap te kunnen komen. Trouwens, het zich voltrekken der Receptie van het Romeinsche recht in ons land op het eind der Middeleeuwen en de voorbereiding der Codificatie in den aanvang der 19e eeuw b.v. maken evenzeer als van de rechtsgeschiedenis ook rechtstreeks van de geschiedenis der rechtswetenschap deel uit.

Die bladzijden rechtsgeschiedenis spreken duidelijk ook tot den niet-jurist, dien zij nuttig inlichten over wat hem in een rechtsencyclopaedie reeds te juridisch geformuleerd is. Ook betoogen, dat het recht meer omvat dan wetten (blz. 76), en van het nut der rechtsgeschiedenis (147) zijn wel vooral voor niet-juristen bestemd. Daarnaast vallen gedeelten op, die voor den niet-jurist onbegrijpelijk of nietszeggend moeten blijven. Zoo wat op blz. 64

omtrent statuten in het internationaal privaatrecht gezegd wordt; ook wat op blz. 90—91 en 94 ter uitlegging volgt, veronderstelt nadere rechtskennis. Evenzoo het gebruik van het begrip van bezit (in tegenstelling tot eigendom) op blz. 197—198, van administratiefrecht (dat iets anders dan staatsrecht blijkt te moeten zijn) op blz. 174, en van spiegels op blz. 146.

Zeker zijn de bladzijden rechtswetenschap door menige bijzonderheid ook voor den niet-jurist belangwekkend. Hem helpen zij om sommige tevens tot onze vaderlandsche geschiedenis behoorende figuren nog beter hun plaats daarin aan te wijzen. Zoo Viglius (39—43), omtrent wien schr. zelf door zijn studie (Rechtsgeleerd Magazijn 1924) de kennis niet weinig bevorderde. Minder goed kan men zich uit blz. 120—123 een beeld vormen van Kemper's beteekenis, ook als civilist, voor onze geschiedenis. Bij Van de Spiegel zou men, nu hij eenmaal genoemd werd, gaarne even het algemeener geschiedverband zien aangeduid. En had nu Van Slingeland mogen ontbreken?

Over het meer of minder belang van sommige figuren kan men natuurlijk van meening verschillen, doch hier en daar schijnt wel objectief zekere oneffenheid in de behandeling aanwijsbaar. Bij de uitvoerige weergave van De Savornin Lohman's rede „Over het hoogste gezag" (171—174) steekt vreemd af het zwijgen over Groen en het kort afdoen (160—161) der op onze staatsvorming invloedrijker staatsopvatting van Thorbecke. Vergelijkt men de op elkaar volgende behandelingen van Jon. Dan. Meijer en C. A. den Tex (127—131), dan schijnt aan eerstgenoemde onvoldoende recht te zijn wedervaren, ook afgezien van Mr. de Beneditty's recente studie over hem. Na het gedrongen bericht over De Bosch Kemper verbaast de gloedvolle uitweiding over A. de Pinto (135—139). En niet minder dan 20 van de 108 blz., die de 14e—18e eeuw behandelen, zijn aan Van Bijnkershoek gewijd! Leidde wellicht het bestaan eener aantrekkelijke biografie (Star Numan) tot meer teekening? Dan zou men wenschen, dat b.v. bij Huber en Noodt Fockema Andreae's tweede rectorsrede, bij Paulus Merula S. P. Haak's dissertatie ware geraadpleegd. Nu is de behandeling van vele figuren te veel beschrijving van hun leven, te weinig van hun werk voor de wetenschap. Geen gebrek aan hun *werken* anders: biedt het boek voor zijn aard en omvang niet een teveel aan titels (en drukken!), gelijk in het biografische een teveel aan jaartallen?

Welkomer overdaad is die aan fraaie, grootendeels weinig bekende portretten. Op dit punt was de jurist, die dagelijks werkt met historische auteurs, van wier uiterlijk hij zich geen voorstelling kan maken, wel erg misdeeld. Om deze met zorg bijeengezochte verzameling alleen al is het een boek om ook te bezitten.

De indeeling tenslotte. Het 1e hoofdstuk betreft na voormelden aanvang vooral Zuidnederland: de Gentenaars Wielant en zijn plagiator Damhouder, en de Leuvensche school. Het 2e behandelt de humanistische of z.g. Hollandsche (beter, met het oog op de Friezen, Nederlandsche) school, met inbegrip van eenige h. t. l. doceerende Duitschers; zij reikt van Viglius tot halverwege de 18e eeuw. Aan hen, die in de 17e eeuw het internationaal privaatrecht vooruitbrachten (in de 19e eeuw is naast Asser ten onrechte Josephus Jitta op dat gebied vergeten), wijdt schr. een 3e hoofdstuk van 7 blz. Het 4e vangt aan met de eveneens voornamelijk 17de-eeuwsche schrijvers van werken voor civiele en crimineele practijk, doch gaat dan opeens over op 18de-eeuwsche schrijvers over publiekrecht (o.a. Trotz, Pestel, Kluit) en eindigt met figuren van het

eind der 18e eeuw op alle rechtsgebied (B. Voorda, Van der Keessel, Cras). Het 5e hoofdstuk, de helft van het boek, bevat dan de 19e eeuw, ongescheiden.

Grooten nadruk legt schr. overal op de waarde der studie van het Romeinsche recht. De meening, dat het Natuurrecht niet meer gaf dan het Romeinsche recht (118), wijst wellicht op eenzijdige oriënteering in het Natuurrecht. Waar schr. (eenigszins eigenaardig eerst na A. de Pinto) de richtingen van den aanvang der 19e eeuw tegenover elkaar zet, geeft hij m.i. de verhouding der Codificatie tegenover het Natuurrecht niet juist weer (139, vgl. 119). De behandeling der op het Natuurrecht volgende Historische school schijnt wat vereenzelvigd met den verderen loop van de wetenschap der rechtsgeschiedenis, en de ook te onzent uiteengaande Germanistische en Romanistische tak zijn na de eerste aanduiding nauwelijks meer uiteengehouden.

Door te eindigen bij 1900 vermeed schr. geschiedschrijving nopens nog levenden (behalve b.v. Molengraaff, die op blz. 184 m.i. minstens ook als *maker* der Faillissementswet vermeld had mogen worden). Doch noode mist de niet-jurist een korte aanduiding van den gang, dien de wetenschap na 1900 nam. Niet alleen eindigt nu het boek nogal abrupt met Van Hamel Sr., maar ook zijn b.v. de laatste beschouwingen over burgerlijk recht (Hamaker's theorie omtrent wet en rechter, 209—212) eenigszins in de lucht komen te hangen. Ook eerder al trouwens had schr. de historische lijn op elk rechtsgebied niet steeds ononderbroken doorgetrokken. Van den zich ook in dit boek niet verloochenenden criminalist Mr. Van Heijnsbergen verbaast vooral het zwijgen omtrent den Nederlandschen weerklank van het 18de-eeuwsche humanitarisme in het strafrecht (Beccaria).

Doch dergelijke opmerkingen over opzet en uitvoering mogen geenszins de vreugde verdringen, waarmede de historicus dit eerste algeheele overzicht over dit terrein moet begroeten.[1])

M. P. V r ij.

Instructies der Fransche gezanten. *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française, publié sous les auspices de la commission des archives diplomatiques au ministère des affaires étrangères. XXII Hollande. Avec une introduction et des notes par Louis André et Emile Bourgeois.* Tomes I—III. Paris, Boccard. 1922—'24.

Wie wel eens in Fransche archieven gewerkt heeft, zal weten hoe verbazend veel deze bevatten over onze geschiedenis. Bloks verslag van zijn archiefreis (1897) gaf hiervan reeds een denkbeeld. Deze rijkdom aan documenten is het gevolg van de groote beteekenis, die onze Republiek voor Frankrijk had, politiek en economisch. En de diplomatie van zijne Christelijke Majesteit zou zeker haar faam van de beste van Europa te zijn niet hebben kunnen verwerven, wanneer ze niet zoo'n uiterste zorg had besteed aan nauwgezette en uitvoerige berichtgeving nopens de toestanden in de andere landen. Ook in ons land verzamelde men wel berichten uit het buitenland: de staatkundige berichten uit Frankrijk 1650—'53 uit het archief van Hilten (Bijdr. en Med. 1882) geven hiervan een voorbeeld. Maar de toestand van de desbetreffende archieven hier te lande toont wel aan welke geringe zorg aan deze tak van dienst werd gewijd.

[1]) Deze bespreking was reeds lang voltooid en gezet, toen ons het tragische bericht van den dood van prof. Van Heijnsbergen bereikte.

Daarentegen konden voor onze geschiedenis zoo belangrijke werken als die van Lefèvre Pontalis, Waddington, Legrelle, de Peyster, Legrand goeddeels uit Fransche archieven geput worden. Met onze economische geschiedenis is het nog eigenaardiger gesteld: de eerste samenvattende beschrijving van onzen handel is op instigatie van een Franschen gezant, Bonrepaus, gemaakt: het is de memorie van Loysen (uitgegeven door Blok in Bijdr. en Med. 1903) [1]). Ook de eerste gedrukte beschrijving hebben wij aan een Franschman te danken: Huet. Mocht eens iemand de geschiedenis onzer handelsgeschiedschrijving in studie gaan nemen, dan zou, zoo ik wel zie, blijken, dat Franschen de grondleggers zijn geweest van onze traditie in dezen.

Uit den grooten Franschen documentenvoorraad wordt ons nu deze verzameling in de schoot geworpen: drie kloeke deelen, tezamen 1500 bladzijden; alles onze politieke en ook hier en daar onze handelspolitieke geschiedenis betreffende. Een ieder voelt de buitengewone beteekenis van deze aanwinst. Welk een rijke bron van inlichtingen wordt ons hier geboden!

De inrichting der uitgave is als volgt: voorafgaat een inleiding van E. Bourgeois over de Nederlandsch-Fransche betrekkingen 1648—1795; dan volgt de chronologische reeks van de instructies door de Fransche regeeringen aan haar gezanten naar ons land meegegeven, ook aan diegenen die voor vredespolsingen en -onderhandelingen met tijdelijke opdrachten werden afgezonden, onverkort gedrukt en uitvoerig geannoteerd; iedere instructie is weer voorzien van eigen inleiding, waarin we ingelicht worden over de persoon van den gezant en over zijn ambtelijke werkzaamheden in den Haag; tenslotte vinden we hier twee zeer lezenswaardige memoriën over regeering en toestanden hier te lande van de gezanten Chanut (1657) en Bonrepaus (1699) [2]). Een aanhangsel deelt vele gegevens mede over de Hollandsche gezanten in Frankrijk.

De heer Bourgeois is stellig een der meest vooraanstaande Fransche geschiedschrijvers; hij heeft zoo juist zijn Manuel historique de politique étrangère met het vierde deel voleindigd. Zijn algemeene inleiding echter heeft voor Nederlandsche lezers al heel weinig beteekenis; hij heeft haar samengesteld grootendeels op grond van de hier gepubliceerde documenten zelf, maar beschikt niet over voldoende kennis om deze van buitenaf te critiseeren. Zóó getrouw, ja slaafs volgt hij zijn bronnen, dat hij met dezelfde opgestoken zedenmeesterswijsvinger als Zijne Christelijke Majesteit spreekt over onze „trouweloosheid" van 1648 en onze „verwatenheid" van 1668, waarbij hij vooral voor onze houding in dit laatste jaar al heel weinig begrip toont. Een paar fouten zijn van dien aard, dat een H.B.S.-er ze eruit zou halen!

We raken hier het groote gebrek dat deze publicatie aankleeft: de uitgevers weten van geen Nederlandsche geschiedschrijving; zij kennen net genoeg Hollandsch om eenige data en feiten te halen uit hun getrouwe Van der Aa en het Nieuw biographisch woordenboek, waarnaar zij niet moede worden te verwijzen. Zij kennen zelfs niet eens die werken, die de Nederlandsch-Fransche politieke betrekkingen tot onderwerp hebben, zooals Molsbergens dissertatie en het boekje van d'Yvoy van Mijdrecht. Wanneer zij ter inleiding van Chanuts memorie den lezer literatuur willen geven aangaande het bestuur der Republiek, weten zij

[1]) Afgezien van het boek van den Franschen réfugié Le Moine de l'Espine over den handel van Amsterdam, waarvan de eerste druk in 1694 verscheen.

[2]) Deze laatste wel te onderscheiden van de bovengenoemde memorie over den handel.

slechts de volgende drie „moderne” werken te noemen: Arends Algemeene geschiedenis des vaderlands, Treitschkes Historische und politische Aufsätze en Lefèvre-Pontalis’ Jean de Witt! Dwazer kan het al niet. Ook Nederlandsche bronnen-uitgaven bestaan voor de uitgevers bijna niet, zelfs niet diegene, die voor een deel in ’t Fransch zijn, zooals Fruin’s uittreksels uit d’Affry’s briefwisseling, en de in ’t aanhangsel van Colenbranders Patriottentijd voorkomende stukken. Juist hier hadden ze hun landgenooten zeer van dienst kunnen zijn (men bedenke dat op de Fransche bibliotheken vrij wat Nederlandsche boeken zijn). Ons Nederlanders deert dit gebrek echter niet: wij kunnen hier maklijk zelf aanvullen.

Maar gelukkig heeft het werk van de uitgevers groote verdiensten, die alle fouten ruimschoots goedmaken en meer dan dat. Boven alle lof verheven toch is hun archiefwerk. Allereerst deelen zij in de bovengenoemde afzonderlijke inleidingen tot elk der instructies veel nieuws mee uit de archieven over hetgeen in den ambtstijd van den geinstrueerden gezant is voorgevallen, veelal versterkt met uitvoerige citaten. Hier treft de onderzoeker veel gewichtige dingen aan. Onuitputtelijk zijn de uitgevers in het verwijzen naar archiefplaatsen: over iedere instelling, gebeurtenis, persoon, die maar even ter sprake komt, weten zij documenten aan te wijzen, soms heele reeksen; waar het eenigszins mogelijk is noemen zij b.v. bij een bepaalde onderhandeling alle stukken, voorstellen, replieken, rapporten enz. op zoo uitvoerige wijze, dat, wanneer men hier over de Fransche stukken wil leeren kennen, men veelal niet eens naar Parijs hoeft, en kan volstaan met de nummers ter afschrijving op te geven. Bij personen wordt vaak verwezen naar stukken, die karakter- en levensbeschrijvingen bevatten en uiteenzettingen over hun gezindheid en hun rol in bepaalde aangelegenheden. Bedenkt men, dat niet alleen de vooraanstaande staatslieden in de stukken voorkomen, maar alle mogelijke regenten, edelen, onderhandelaars, agenten en particulieren, en dat er een volledig personenregister is, dan zal men inzien welk een allernuttigst hulpmiddel ons hier geboden wordt voor het verkrijgen van allerlei biographische bijzonderheden. Daarenboven hebben de uitgevers zich niet beperkt tot het archief van Buitenlandsche Zaken, maar zij verwijzen evenzeer naar de Archives Nationales en de zoo onmetelijk rijke, maar ongelijksoortige en onoverzichtelijke handschriftenverzameling der Bibliothéque Nationale (een archief op zich zelf). Dit alles maakt, dat deze publicatie is geworden tot een „instrument de travail” van onschatbare beteekenis en een mooie uiting van Fransche methode. In Frankrijk toch wijdt men veel aandacht aan de „organisation du travail” en hierbij hoort ook het verschaffen van goede hulpmiddelen. Vooral de vele voortreffelijke archivarissen die Frankrijk heeft bewijzen hierbij groote diensten, niet alleen door het geven van inventarissen, loopende bibliographieën enz., maar ook door artikelen over de huidige stand van een bepaald vraagstuk, waarin zij aangeven wat bekend is, wat nu gedaan moet worden en waar de gegevens te vinden zijn. Ik denk ook aan het vele, dat b.v. de staatscommissie voor de economische geschiedenis der Revolutie heeft gedaan, aan Caron’s Handleiding voor de studie der Revolutie, enz.; alles uitingen van een organisatie van het onderzoek, die hulpmiddelen verschaft, waar voor de geschiedkundige niet dankbaar genoeg kan zijn.

Bezien we nu de instructies zelf. Het zijn uitnemende, veelal breed opgezette verhandelingen, die de richtlijnen aangeven, die de gezant bij zijn politiek moet volgen. Wordt voor sommige der aanhangige zaken de gezant verwezen naar de papieren, waarvan hij inzage kan krijgen, veelal krijgen we ook hierover uiteenzettingen. Aanhoudend wordt de gezant

verwittigd van de moeilijkheden, die hij zal ondervinden in verband met onzen volksaard. Wij zijn nogal gereserveerd en niet maklijk in te palmen. „De toutes les nations, la hollandaise est peut-être celle qui s'indispose le plus facilement lorsqu' elle se croit négligée, et qu'on gagne le plus sûrement lorsqu' on lui marque des attentions et des égards. Il en est des particuliers comme de la nation. Ils veulent qu'on leur témoigne de la considération et ne répondent pas toujours aussi promptement qu'il est d'usage de le faire ailleurs aux avances dont on les prévient. Mais il ne faut pas se rebuter du retour peu affectueux qu'on éprouve d'abord de leur part. Une conduite sage et uniforme leur inspire enfin de la confiance........." (III bl. 343). Dergelijke aanwijzingen komen wel vaker voor, evenals uiteenzettingen over bestuursfuncties. Hier raken we een nadeel, dat den opzet van deze uitgave eigen is: er zijn nog al wat herhalingen; het spreekt ook vanzelf, dat de opsteller van een instructie de vroeger gegevene raadpleegde; en de deftigheid der uitgave scheen geen uitlatingen te dulden.

Toch heeft deze volledigheid ook een voordeel: wie zich zou willen verdiepen in de ontwikkeling van de methoden der diplomatie, vindt hier nu een prachtmateriaal bijeen . Aardig zijn de aanwijzingen die Chanut krijgt (1653): De rampen die Frankrijk overkomen moet hij niet ontkennen, als ze overal bekend zijn „mais il les adoucira en les représentant moindres qu'ils ne seront sans choquer la vraisemblance.........". „Il appuiera principalement sur la personne du roi et sur les merveilleuses qualités dont Dieu a doué ce prince. Sur la belle proportion qu'il avait mise entre les qualités de son âme et celles de son corps, ce que le sieur Chanut étendra et ornera comme il lui semblera bon. Sur ce qu'il est dans l'orient de son âge, et que sa lumière et sa bonne fortune ont un grand temps pour monter et pour croître ......Sur ce qu'opéra déjà sa présence partout où il la porte".

Eén ding moet men bedenken: we hebben hier geenszins te doen met een publicatie, die volledige gegevens wil verschaffen voor de geschiedenis der Nederlandsch-Fransche betrekkingen. Men heeft zich streng gehouden aan den opzet om alleen de instructies (met de latere aanvullingen) te geven. Deze opzet heeft duidelijk een nadeel: men kan zich een uitgave denken van dezen zelfden omvang, maar uit zoodanige stukken en fragmenten samengesteld, dat zij een vollediger beeld geven van deze betrekkingen. De commissie heeft dit nadeel gevoeld en de soms wijde gapingen tusschen twee opeenvolgende instructies pogen aan te vullen door de bovengenoemde afzonderlijke inleidingen. En zij heeft bij het integraaldrukken zeker deze overweging gehad, dat het departement aan de instructies zeer bijzondere zorg besteedde. Inderdaad zijn mij in onze geheele bronnenvoorraad geen documenten bekend van zoo veelzijdige waarde èn over binnenlandsche politiek, partijverhoudingen, over de rol van bepaalde gewesten, steden, personen èn voor onze gezamenlijke buitenlandsche politiek; de instructies toch behandelen niet alleen onze verhouding tot Frankrijk, de gezanten moeten zich met onze betrekkingen tot vrijwel alle andere landen bezighouden. Zelden zal men dan ook zulke meesterlijke uiteenzettingen vinden over onze positie temidden der andere landen. Het zou zeker aangenaam zijn uit dezen rijkdom van gegevens eenige grepen te doen; mijn bestek gebiedt echter mij te bepalen tot karakteriseering en waardebepaling. En dan is mijn slotsom, dat voor de onderzoekers van onze buitenlandsche geschiedenis deze verzameling geheel onmisbaar zal wezen, terwijl zij ook voor onze binnenlandsche geschiedenis van groot nut kan zijn.

Laten nu door ijverig gebruik onze historici aan het Fransche departement hun dank betoonen voor dit geschenk. J. B. Manger Jr.

Geschiedenis van het geldwezen. *A. Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit.* Zweite stark vermehrte Auflage, mit 114 Abb. *F. Friedensburg, Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit.* Mit 230 Abb. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, herausgeg. v. G. von Below u. F. Meinecke, Abt. IV. R. von Oldenbourg, München u. Berlin, 1926.

Over de geschiedenis van geld- en muntwezen is heel wat geschreven, doch v.n. door liefhebbers der numismatiek. Uit historisch en economisch oogpunt zijn deze geschriften over 't algemeen zeer onbevredigend. Door de beoefenaars der economische geschiedenis is deze stof tot dusverre zeer verwaarloosd, hetgeen te betreuren is, want het geldwezen is voor heel het maatschappelijk leven van het grootste belang. Het reeds voor meer dan 20 jaar geschreven werk van Luschin von Ebengreuth is nog steeds één van de beste handboeken der geldgeschiedenis. En toch geldt ook voor den tweeden druk van dit boek nog steeds de opmerking van Pierson, dat het geen eigenlijke geschiedenis van het geldwezen geeft, doch meer te beschouwen is als een verzameling van bouwstoffen voor een dergelijke geschiedenis. Het werk heeft een tweeslachtig karakter: het is tegelijk numismatisch en historisch-economisch. Ruim 60 bladzijden worden gewijd aan het onderwerp: Die Münze als Gegenstand des Sammelns! Voor numismatici is dit hoofdstuk natuurlijk heel interessant, maar in een handboek der geldgeschiedenis behoort het niet thuis. In het historische gedeelte worden de Middeleeuwen vrij uitvoerig behandeld, terwijl de ontwikkeling van het geldwezen in den nieuweren tijd slechts vluchtig wordt aangeduid. Een ander bezwaar is nog, dat de schr. zijn onderwerp in zoovele onderdeelen gesplitst heeft, waarvan telkens in afzonderlijke hoofdstukken de geschiedenis wordt nagegaan. Dit geeft natuurlijk aanleiding tot vele herhalingen, terwijl op deze wijze het chronologische verband verloren gaat.

Als handboek der algemeene geldgeschiedenis van de Middeleeuwen en van den nieuweren tijd — zooals het wordt aangekondigd — is het werk van Luschin dus stellig niet bevredigend. Intusschen kan het, zoolang er geen beter handboek bestaat, den beoefenaar der economische geschiedenis nog steeds gewichtige diensten bewijzen. Hoe onvolledig en fragmentarisch Luschin's boek ook zij, het geeft toch veelal inlichtingen, die men nergens anders vindt. Ook de verklaringen, die de schr. van de veelal zoo verbijsterende verschijnselen in het vroegere geldwezen geeft, zijn soms zeer belangwekkend. Ik wijs b.v. op zijn betoog (p. 257) dat het gebrek aan edel metaal in Europa in de Middeleeuwen tot de muntverwarring van dien tijd veel heeft bijgedragen.

Nog veel minder bevredigend is het tweede handboek uit deze serie, dat volgens den titel de „Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten" behandelt. In werkelijkheid geeft dr. Friedensburg echter slechts een dorre opsomming van de geldstukken, die in verloop van tijd in een land zijn gemunt, zonder op de eigenlijke geldgeschiedenis in te gaan. Natuurlijk heeft het boek als „Nachschlagewerk" wel eenig nut. Evenwel is zelfs de uitwendige historie van het muntwezen allerminst volledig behandeld; op de enkele bladzijde, die aan de toch zoo belangrijke geldgeschiedenis van onze Republiek is gewijd, wordt b.v. van de invoering van den gulden als geldstuk in het einde der 17de eeuw geen melding gemaakt! J. G. v. D.

De ontwikkeling van het kapitalisme. *Henri Sée, Les origines du capitalisme moderne.* Collection Armand Colin, Paris. 210 bl. 8 fr. 50.

In dit handige boekje — één der nieuwste nummers der bekende populair-wetenschappelijke collectie Colin — geeft Henri Sée een overzicht van de geschiedenis der tegenwoordige productiewijze. In het eerste hoofdstuk worden de betrekkelijk weinige kapitalistische verschijnselen, die zich in de Middeleeuwen reeds vertoonden, in het kort behandeld. Uitvoeriger wordt de schrijver, wanneer hij de 16de eeuw nadert; toen immers verkregen handel, mijnbouw en enkele industrieën een meer kapitalistisch karakter. Terecht vestigt Henri Sée de aandacht op de groote beteekenis, die het Amerikaansche zilver voor de ontwikkeling van het kapitalisme heeft gehad. In de hoofdstukken over de 17de en 18de eeuw wordt terecht aan ons land een groote plaats ingeruimd. Henri Sée is één van de weinige Fransche historici, die goed op de hoogte is van de economische geschiedenis van ons land, zooals ook blijkt uit een artikel van zijn hand in de Revue d'histoire économique et sociale, getiteld: *l'Activité commerciale de la Hollande à la fin du XVIIe siècle* [1]). Inderdaad heeft Amsterdam met zijn Beurs en Wisselbank in de historie van het kapitalisme een belangrijke rol vervuld. Jammer is 't, dat de schrijver niet duidelijker doet uitkomen, dat de Wisselbank voornamelijk een girokantoor was.

In een volgend hoofdstuk bespreekt de schr. de verzwakking van het „pacte colonial" — waarmede hij de mercantilistische opvatting van het koloniaal bezit bedoelt — in de 18e eeuw. Zooals van zelf spreekt, wijdt de schr. verder veel aandacht aan de industrieele revolutie en aan de enorme uitbreiding van het kapitalisme in de 19de eeuw. Het slothoofdstuk behandelt dan nog in het kort de wijziging in de sociale verhoudingen als gevolg der economische ontwikkeling.

De geschiedenis van het kapitalisme is een veelomvattend onderwerp, dat behalve historische ook economische en juridische kennis vereischt, terwijl het ook met de geestelijke ontwikkeling der menschheid in nauw verband staat. Men doet den schrijver geen onrecht, wanneer men constateert dat hij niet alle kanten van dit veelzijdige onderwerp even goed beheerscht. Hoewel zijn belezenheid enorm groot is, zijn toch van de buitenlandsche literatuur wel enkele belangrijke werken aan zijn aandacht ontsnapt. Wat ons land b.v. betreft, zijn hem de werken van Posthumus over de textielindustrie blijkbaar niet bekend. Er zijn dan ook wel lacunes te constateeren. Zoo wordt de Amsterdamsche Wisselbank uitvoerig besproken, doch de niet minder belangrijke banken van Genua, Venetië en Hamburg worden zelfs niet genoemd.

Het zou echter onbillijk zijn aan dit werkje, dat alleen een kort overzicht wil geven, te hooge eischen te stellen. Als inleiding in de kennis van het onderwerp is het bijzonder goed geslaagd. Voor het academisch onderwijs kan het ook stellig goede diensten bewijzen. In dit verband moge ook de aandacht gevestigd worden op de uitvoerige bibliographie, die het boekje bevat. J. G. v. D.

---

[1]) Dit opstel is zeer uitvoerig en verdienstelijk; de economische toestand van ons land in de 18de eeuw wordt hier echter te ongunstig voorgesteld. Er zijn in dit stuk voorts nog enkele vergissingen, die men echter aan een buitenlandschen schrijver niet kwalijk kan nemen.

Nieuwe boeken:

L. Browne, Wondere waarheid (Stranger than fiction). Geschiedenis van de Joden vanaf de vroegste tijden tot heden. „Ontwikkeling". 291 b. *f* 3.25.

H. Brugmans, De buitenlandsche politiek van het Britsche Rijk van omstreeks 1870—1914. (Uitg. door Ned. Comité tot onderzoek van de oorzaken van den wereldoorlog). Sijthoff. 160 b. *f* 2.90.

J. Huizinga, Tien studiën. Haarlem, Tj. Willink. 358 b. *f* 7.50.

J. H. der Kinderen—Besier, De kleeding onzer voorouders 1700—1900. De kostuumafdeeling in het Ned. Museum. Afb. v. Looy. 196 b. *f* 3.—.

M. Koppius, De historie der vredesbeweging en hare verdere ontwikkeling. v. Stockum. 37 b. *f* 0.60.

N. J. Krom, Hindoe-Javaansche geschiedenis. Nijhoff. 494 b. *f* 15.—. Mededeelingen Ned. hist. instituut Rome. Nijhoff. VI. 246 bl. afb. *f* 7.—.

J. J. le Roy, Cultuurhistorische schetsen uit het verleden van de wetenschap. Personen en stelsels. Thieme. 308 b. *f* 3.90.

H. M. Werner, Verhandelingen op gebied van geschiedenis en kunst. Afb. Gouda, Quint. 167 b. *f* 6.—.

N. van Wijk, Geïllustreerde geschiedenis der Russische letterkunde. 108 reprod. Meulenhoff editie. 244 b. *f* 2.90.

J. Bainville, Histoire de France. Bibliothèque Historia I. 320 p. 25 fr. II. 292 p. 25 fr. Tallandier.

E. Lavisse et A. Rambaud, Histoire générale du 4e siècle à nos jours. 8 vol. chaque vol. 60 fr., rel. 90 fr. (+ 40 %). Colin.

H. Prentout, Histoire de l'Angleterre. 2 vol. I à 1688. 25 fr. II à 1919. 35 fr. Hachette.

M. William, Histoire de la Suisse. 320 p. Payot. 20 fr.

C. Brandenburger u. M. Laubert, Polnische Geschichte. 167 S. Sammlung Göschen. M. 150.

A. Cartellieri, Weltgeschichte als Machtgeschichte. 382—911. Die Zeit der Reichsgründungen. Oldenbourg. 398 S. 18.50 M.

H. Cunow, Allgemeine Wirtschaftgeschichte. Uebersicht über die Wirtschaftsentw. v. d. privaten Sammelwirtschaft bis zum Hochkapitalismus I. Berlin, Dietz. Die Wirtschaft der Natur u. Halbkulturvölker. 547 S. 15 M.

J. Martow, Geschichte der russischen Sozialdemokratie. Nachtrag von Th. Dan: Die Sozialdemokratie R. nach 1908. Uebers. Stein. Dietz. 340 S. 8.50 M.

B. v. Selchow, Unsere geistigen Ahnen. Ein Weltbild. Koehler. 326 S. 10.80 M.

Emma von Sichart, Praktische Kostümkunde in 600 Bildern und Schnitten. Nach C. Köhler bearb. Halbbd. 1. 2. Bruckmann. 13 M.

D. Steffens, Kapital und Börse von Babylon bis Wallstreet. Ein Gang durch die finanzielle Weltgeschichte. Gotha, Klotz. 232 S. 8 M.

H. H. Gowen and J. W. Hall, An Outline History of China. 572 p. Appleton. 15/.

D. Hannay, The great Chartered Companies. End paper charts. 266 p. Williams. 10/.

II. OUDHEID.

Clemenceau over Demosthenes als redenaar en staatsman. *Georges Clemenceau, Démosthène.* (Nobles Vies, Grandes Oeuvres) Paris, Plon 1926.

Het oordeel over Demosthenes en zijn politiek tegenover Philippus van Macedonië is in den loop der XIXe eeuw zeer wisselend geweest. Voor Niebuhr, heftig tegenstander van de Fransche revolutie en den daaruit voortgekomen dictator, was de zaak van Athene de zaak van de vrijheid; in Philippus zag hij een Napoleon, (in 1805 droeg hij een vertaling van Demosthenes' Eerste Philippische rede op aan keizer Alexander als politiek strijdschrift tegen den Gallus rebellis); Demosthenes was voor hem Stein, Chaeronea had de beteekenis van Jena. Ook aan Grote deed zich de politiek van Demosthenes eenvoudig voor als een edele strijd voor de onafhankelijkheid van Athene. Dit gezichtspunt heeft de geheele XIXe eeuw het onderwijs beheerscht, waar Demosthenes' redevoeringen gelezen woerden als leerschool van patriottisme.

Een andere zienswijze bracht Droysen in zijn baanbrekend werk over de politieke geschiedenis van het Hellenisme; bij zijn oordeel over Alexander stelde hij zich niet meer op het standpunt van Athene, hij trachtte diens beteekenis vast te stellen voor de wereldgeschiedenis. Terwijl men eenerzijds het belang van Alexanders verovering van Azië, — mogelijk geworden door de onderwerping van Griekenland —, steeds hooger aansloeg, mede onder den invloed van de nieuwe kennis die de papyrus-vondsten verschafte, kreeg men anderzijds door het requisitoir van Jacob Burckhardt meer oog voor de nadeelen van de Grieksche polis, haar onderlinge strijd en innerlijke verdeeldheid, haar machteloosheid. De strijd tegen de „Kleinstaaterei" in Duitschland neemt onder meer den vorm aan van veroordeeling van het particularisme in Griekenland. Macedonië gaat men nu beschouwen als Pruisen: den staat onder wiens leiding de dringend noodige eenheid van Griekenland tot stand kwam. Bij deze zienswijze is Demosthenes niet meer de heldhaftige patriot, maar de kortzichtige politicus van het particularisme, die volkomen te kort geschoten is in het inzicht in Grieklands wereldhistorische taak: zijn beschaving te verbreiden over de oikoumene. Wie zich uit zijn jeugd de nederlaag bij Chaeronea herinnert door de beschrijving, in Demosthenes' rede over den Krans, van den verpletterenden indruk dien het bericht daarvan maakte in Athene, moet een vreemde gewaarwording krijgen wanneer hij thans bij een modern historicus (Beloch, Gr. Gesch. III². 1. p. 576) het gevolg van dienzelfden slag aldus beschreven vindt: „So war denn endlich erreicht, was die besten Männer in Hellas so lange erstrebt hatten"!

Van deze, thans algemeen heerschende, opvatting biedt nu Clemenceau in een interessant essay over Demosthenes de volstrekte tegenstelling, overigens zonder haar te bestrijden of zelfs te noemen. Dat zijn werkje niet van een historicus afkomstig is, bemerkt men op menige bladzijde; maar als oordeel van een staatsman-redenaar over een soortgenoot aan wien hij zich innig verwant voelt, is het uitermate belangwekkend.

Waaraan kent men den waren redenaar? waarlijk niet aan den vorm. „Ce n'est pas à l'art du discours qu'il en faut mesurer l'efficacité. L'orateur saisit l'assemblée moins par la qualité positive de ses arguments, réservés aux plaisirs des commentateurs, que par la sensation de la somme de lui-même qu'il engage au combat" (p. 50). „Avec son éloquence massive de marteau-pilon, Démosthène agissait en force

irrésistible tandis qu' Eschine, ingénieux, débitait des arguments" (p. 51). „Au fond, l'art de D. se résume dans un mot: son tempérament" (p. 81). Toont dit oordeel niet treffende overeenkomst met het vonnis dat Mommsen eenmaal over Cicero velde, (Röm. Gesch. III, p. 620)...... dem grossen Redner strömt die Ueberzeugung und die Leidenschaft klarer und brausender aus den Tiefen der Brust hervor als den dürftigen vielen, die nur zählen und nicht sind. Cicero hatte keine Ueberzeugung und keine Leidenschaft; er was nichts als Advokat, und kein guter Advokat."

Bij de beoordeeling van D. als staatsman stelt Clemenceau zich weer geheel en uitsluitend op Atheensch standpunt; en de vraag, waarvoor het Atheensche volk bij het gevaar dat van Macedonië dreigde zich gesteld zag, ziet hij aldus: „Le peuple instigateur du plus haut effort de civilisation doit-il demeurer, à tout prix, libre de poursuivre sa route vers les cimes, ou veut-on qu'il tende les mains aux chaînes des régressions pour en finir avec les dangers et les gloires d'une exubérance de virilité?" (p. 89). Het Atheensche volk is te zwak geweest om de goede keuze te doen: Athene was „la ville par excellence, où l'on parle la vie, dans l'ambition de la penser" (p. 44); „un peuple de pensée fière, mais d'action vacillante" (p. 38); „le plus beau peuple de l'histoire", echter lijdende aan „insuffisance de volonté" (p. 22). Maar vooral: „Ces Hellènes, si finement intellectualisés, n'eurent pas le sentiment de la grande patrie" (p. 25); wat „la patrie" voor Clemenceau beteekent, moet men bij hem zelf nalezen (p. 34/5).

Bij deze opvatting is het oordeel over D. gegeven: „il fut le bon soldat de sa patrie" (p. 10), „le combattant de la plus belle cause" (p. 14). „Il aurait sauvé sa patrie si elle eût consenti d'être sauvée. (p. 14). Maar zijn volk was, hoe moedig ook in den den strijd, niet sterk genoeg in den vrede (p.47). Hij alleen: „Il a voulu. Il a osé. Il a sauvé Athènes de l'ignominie défaitiste" (p. 49). Evenzeer is hiermee gegeven de veroordeeling van zijn politieke tegenstanders: Eubulus, „un honnête bourgeois, fastueusement faible, et, pour cela même, généralement estimé" (p. 58); Phocion, „citoyen intègre, général intrépide, mais défaitiste obstiné, cherchant dans la défaillance publique l'intérêt de sa patrie, par incapacité de saisir un autre idéal que de vivre à tout prix" (p. 51). Voor de idealen van Isocrates, die vóór alles de eenheid van Griekenland nastreefde om dan Azië te kunnen veroveren, en daarvoor de volstrekte onafhankelijkheid van zijn vurig vereerde vaderstad wilde prijsgeven, heeft hij niets dan minachting; het kan geen lezer ontgaan dat de woorden waarmee hij deze hoont, minstens evenzeer tegen Wilson gericht zijn als tot den ouden Griekschen publicist: „Puérile suggestion de rhéteur qui n'avait autre tort que d'oublier les données immédiates du problème pour laisser aux défaillances du jour le rêve d'un appel à d'hypothétiques lendemains!" (p. 68).

Een oogenblik verlaat de schrijver het uitsluitend Atheensche standpunt, wanneer hij zich de vraag voorlegt hoe 's werelds loop zou zijn geweest wanneer Griekenland vrij gebleven ware. Het antwoord is even verrassend als kenmerkend voor dezen hartstochtelijken patriot: dan zou notre histoire, de geschiedenis van Frankrijk, misschien bespaard zijn gebleven voor „siècles de misères où la culture humaine a failli succomber" (p. 33). Hoe zoo, zal men vragen? Wel, dan zou Griekenland zich niet op Indië hebben geworpen, maar...... op Frankrijk. „Les Gaules l'attendaient, d'esprit mieux préparé pour les développements d'énergie mentale dont l'Hellade se trouvait l'initiatrice supérieure.

L'hellénisation directe nous aurait certainement fourni des constructions d'entendement fort différentes de celles qui sont venues de l'hétérogénie gréco-romaine pour aboutir au double effondrement de Rome et de Byzance, jusqu'à ce que la Renaissance eût renoué les grands chaînons de la culture humaine" (p. 79).

Mocht men al meenen dat dit werkje voor het begrip van Demosthenes en zijn tijd weinig nieuws biedt, de geestesgesteldheid van den père de la victoire doet het aan den belangstellende in de geschiedenis van onzen tijd duidelijk kennen. H. B.

Macedoniërs en Grieken. *S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations tot Greece from the earliest times down to the time of Philip son of Amyntas.* 106 afb. en 19 kaarten. Oxford University Press, 1926.

Dit boek is het resultaat van veel reizen en trekken, van opgravingen in niet altijd ongevaarlijke landstreken, en, al verzekert de schr. ons in zijn voorwoord uitdrukkelijk, dat hij de studeerlamp alleen als „an Inadaequate illumination for the history of the ancient world" beschouwt, van nauwgezette studie der overlevering en nieuwere litteratuur over het onderwerp. Hij begint met algemeene geographische beschouwingen over Macedonië en Thracië, gebaseerd op autopsie en uitmuntend door een frisschen, nuchteren, men zou welhaast zeggen, typisch-Engelschen kijk op de problemen, die zich voordoen, en waarin hij o.a. het merkwaardige feit vaststelt, dat de voornaamste, meest voorspoedige koloniën op de onherbergzaamste gedeelten van de Thracische kust liggen, plaatsen blijkbaar gekozen, wegens het ontbreken van havens en landingsplaatsen, zoodat zij van zeezijde, vanwaar het meeste gevaar dreigde, niet te benaderen waren. Het volgende hoofdstuk behandelt de natuurlijke hulpbronnen van het land: hout, landbouw, mineralen (goud en zilver!), voorts de steden en het klimaat. Hoofdstuk III is zonder twijfel het belangrijkst. De schr. heeft hier de resultaten van zijn eigen onderzoek en dat van anderen uitvoerig medegedeeld en behandeld. De vondsten wijzen hier op een invasie uit het Noorden. Voor de Macedoniërs zoekt Casson verband met het Noordwesten, voor de Thraciërs met het Noorden. De laatsten zijn in de Aziatische richting verder gegaan, de Macedoniërs daarentegen Zuidwaarts, naar Griekenland. Deze laatste invasie kan men moeilijk anders dan in verband brengen met de „Dorische volksverhuizing", zoodat het schijnt, dat de verwantschap met de Hellenen, door de Macedoniërs in lateren tijd zoo luide geproclameerd, inderdaad niet van historischen grond ontbloot was. Het archaeologisch onderzoek dezer streken is nog niet zoo volledig, dat men deze conclusie's zonder voorbehoud mag aanvaarden, maar een hoogen graad van waarschijnlijkheid bezitten zij m. i. toch. Het volgend hoofdstuk brengt een uitvoerig overzicht over de koningen en stamhoofden van Macedonië en Thracië, het Ve behandelt nog eens afzonderlijk den Thracischen Chersonesus, terwijl het VIe al wat over de kunst tusschen 550 v. Chr. en den Hellenistischen tijd te zeggen valt, voortreffelijk samenvat. Illyrië, waaraan de schr. het tweede, kortere, gedeelte van zijn boek wijdt, heeft hij slechts kort kunnen bereizen. Hoezeer de Illyriërs in historischen tijd ook een afwijzende houding tegen de Grieksche kolonisten aannamen, ook zij schijnen van denzelfden oorsprong als de Macedoniërs, en daardoor dus verwant met de indringers, die in den tijd der „Dorische volksverhuizing" de oude, Myceensche beschaving ten slotte overhoop liepen. De schr. heeft verschillende punten in uitvoerige Appendices uitgewerkt, terwijl de talrijke illustratie's en kaarten, een uitvoerige index en

bibliographie de bruikbaarheid van dit uitstekende en belangrijke werk nog verhoogen. G. A. S. Snijder.

Het Forum te Rome. *Ch. Hülsen, Forum und Palatin.* Drei Masken Verlag, Wien 1926. 12 Mk.

In kort bestek (90 pp.) is hier door een der beste kenners van de topographie van Rome vereenigd, wat tot op heden over Forum en Palatijn met eenige zekerheid bekend is. De schr. behandelt eerst het Forum in den tijd der Republiek, en beschrijft dan in den vorm van een rondgang de bouwwerken van den Keizertijd, en in een volgend hoofdstuk den ondergang en de wederopstanding der monumenten. Bij den Palatijn wordt ongeveer dezelfde indeeling gevolgd. Na eerst den tijd van de Republiek besproken te hebben, ontrafelt Hülsen met zekere hand de verschillende Keizerpaleizen, die naast, soms welhaast over elkaar heen den heuvel bedekten. Ook hier volgt een overzicht over de lotgevallen der bouwerken in latere eeuwen. De tekst is telkens verlucht door reconstructie teekeningen, details van plattegronden en eenvoudige illustratie's, die onder de 64 voortreffelijke platen, die het boek besluiten, geen plaats vinden. Een register vergemakkelijkt het opzoeken van bepaalde bouwwerken en een groote, zeer duidelijke plattegrond (los bijgevoegd) wijst den lezer den weg en maakt het hem mogelijk den schr. pas voor pas te volgen. Een uitnemend boek, waar tekst en afbeeldingen, gelijkelijk goed, een onverbrekelijk geheel vormen, een gids ter plaatse niet alleen (onmisbare aanvulling op Hülsen's ouder werk, The Roman Forum (1909), wanneer dat althans niet reeds uitverkocht is!), gelijk men zich geen beteren kan wenschen, maar ook een onmisbare leidraad voor ieder, die zich bij de lectuur der Latijnsche schrijvers iets meer dan vage algemeenheden wenscht voor te stellen onder „de stad Rome", en toch niet in eindelooze vaklitteratuur wenscht te verdrinken.

G. A. S. Snijder.

Nieuwe boeken:

H. Knorringa, Emporos. Data on trade and trader in Greek literature from Homer to Aristotle. Utrechtsche Diss. 1926, 144 p. Paris, Amsterdam.

C. C. van Essen, Did Orphic Influence on Etruscan Tomb Paintings exist? Utrechtsche Diss. 1927, 93 p. Paris, Amsterdam.

M. de Vries, Pallake. Utrechtsche Diss. 1927, 70 p. Paris, Amsterdam.

P. Collomp, Recherches sur la Chancellerie et la Diplomatie des Lagides. VIII + 245 p. Paris, Les Belles Lettres, 1926.

V. Martin, La fiscalité Romaine en Egypte aux trois premiers siècles de l'Empire. Ses principes, ses méthodes, ses résultats, Genève 1926. 31 p.

P. Jouguet, L' Impérialisme Macédonien et l'Hellénisation de l'Orient. Paris 1926, La Renaissance du Livre. X + 503 p.

G. Steindorff, Die Blütezeit des Pharaonenreichs. 2e Aufl. Monographien zur Weltgeschichte, Leipzig 1926. Velhagen und Klasing.

O. Kern, Die Religion der Griechen. I. Von den Anfängen bis Hesiod. Berlin 1926, Weidmann. VIII + 307 p.

K. Stade, Der Politiker Diokletian und die letzte grosse Christenverfolgung. Wiesbaden, Heinrich Staadt, 197 p.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus, 2. Band. Das Wesen des Hellenismus. 2. Aufl. Leipzig-Berlin 1926. XII + 409 p.

Henderson, The great War between Athens and Sparta.
H. J. Rose, Primitive Culture in Italy. IX + 253 p. London Methuen.
M. Rostovtzeff, A History of the ancient world. Vol. I The Orient and Greece. XI + 418 p., with 89 Plates and 36 Figures in the Text, Oxford, Clarendon Press. 1926.
M. P. Charlesworth, Trade-routes and Commerce of the Roman Empire. Second edition, revised. Cambridge, Univ. Press. 1926. XXIII + 296 p.
The Cambridge Ancient History. Vol. V Athens (478—401). Cambridge, Univ. Press 1927, IX + 554 p.

III. MIDDELEEUWEN.

Geschiedenis der Germanen. *Ludwig Schmidt, Geschichte der germanischen Frühzeit.* Der Entwickelungsgang der Nation bis zur Begründung der fränkischen Universalmonarchie durch Chlodowech. Mit 17 Abb. u. 3 Karten. Kurt Schroeder, Verlag. Bonn. 1925. 357 bl.

Van Ludwig Schmidt is in 1904—1907 en 1918 in twee lijvige deelen eene zeer verdienstelijke „Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung" verschenen. In een derde deel hoopt de schrijver, volgens zijne mededeeling in het voorwoord tot het tweede deel, de geschiedenis van het rijk van Odowakar, van de Oostgoten in Italië, de Westgoten in Spanje en de Langobarden te behandelen, terwijl hij aan het rijk der Wandalen in Africa reeds in 1901 eene monographie gewijd heeft.

Het nieuwe boek van 1925 is eene voor een ruimere kring van lezers bestemde samenvatting van een stof, die, afgezien van weinige bladzijden, reeds vroeger in de bovenvermelde werken uitvoerig door den schrijver behandeld is. De sedert verschenen, zeer uitgebreide wetenschappelijk literatuur, bepaaldelijk de resultaten van archeologische onderzoekingen, zijn in de nieuwe samenvatting met de grootste zorg verwerkt; ook dit boek munt, evenals des schrijvers vroegere werken, uit door volledigheid, stiptheid en betrouwbaarheid in het gebruik der bronnen.

De verdeeling van de stof is echter niet overal doelmatig. In hoofdstuk VI D b.v. zijn eerst de Goten tot ± 370, daarna de Westgoten tot 508 en de Wandalen tot 533 en eerst dan (VI D 4) „Das Ende des weströmischen Kaisertums. Die Regierung Odowakars", dus Italië tot 493, en (VI D 5) de Oostgoten tot 526 behandeld. Het wil ons voorkomen, dat de geschiedenis van Italië, die voor alles van beslissende beteekenis is, aan de lotgevallen der Westgoten en Wandalen had moeten voorafgaan.

Evenmin doelmatig is het, dat blz. 191—196 (VI C) „Der spätrömische Limes" tot op Valentinianus I en Valens, dus tot 378, behandeld wordt, en eerst veel later, blz. 273 en vgg. (VI F 1. 2. 9.) de geschiedenis der Alamannen, Beieren en Franken van af het midden der derde eeuw.

Niet vereenigen kunnen wij ons ook met zekere algemeene opvattingen van den schrijver, waarvan men reeds in den titel van zijn boek eene aanduiding vindt. Germaansch en Duitsch is niet hetzelfde. Onder de benaming „Duitsch" worden eerst sedert de 8e eeuw de Westgermaansche stammen op het vasteland samengevat. Geheel zonder practische beteekenis is het, wanneer bij gelegenheid abt Walahfrid Strabo († 849) zegt, dat de Goten in de tijd van hun bekeering tot het christelijk geloof „nostrum id est theotiscum sermonem habuerint". De Noord-

en Oostgermanen behooren wel is waar thuis in eene „Geschichte der germanischen Frühzeit", maar niet in een „Entwicklungsgang der Nation" waarmede toch alleen de Duitsche bedoeld zijn kan. Het moge waar zijn, dat in het Oostpruisische Samland eene vrij talrijke Gotische bevolking nog in de 6e eeuw verondersteld worden kan, en dat in Bohemen, Moravië en Noord-Hongarije belangrijke resten der verhuizende Oostgermaansche volken achtergebleven zijn. Maar tegenover de meening van den schrijver (blz. 271), „dass dieses ziemlich kräftige Deutschtum einen Einfluss auf die spätere Entwicklung gehabt haben muss", dient opgemerkt te worden, dat men van een Deutschtum hier in 't geheel niet spreken kan. Evenmin verdient het aanbeveling, de Franken reeds voor de 8e eeuw een Duitschen volksstam te noemen. Want in hoofdzaak de vroegere eeuwen heeft de schrijver toch klaarblijkelijk op het oog, wanneer hij (blz. 307) zegt, dat het Frankische volk „die politische Einigung der deutschen Stämme vollzogen, die Grundlagen für die Entstehung einer deutschen Nation geschaffen", en dat het „ausserdem auch deutsches Blut und deutsches Recht in die romanischen Gebiete getragen hat." Deze opmerkingen zou men eerst voor het tijdperk van Karel de Groote als juist kunnen aanvaarden, hoewel ook hier met het voorbehoud, dat de Westfranken toen reeds sterk geromanizeerd waren. Het is immers zeer zeker ook den schrijver bekend, dat nog op de Provinciale Synode van Tours van 813 aan elken bisschop aanbevolen werd, ut homilias continentes necessarias admonitiones, quibus subiecti erudiantur, ... transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Theotiscam, quo facilius cuncti possint intelligere, quae dicuntur, — maar ook, dat reeds in 842 de eeden te Straatsburg slechts door den Oostfrankischen koning Lodewijk en zijn mannen lingua Teudisca gezworen werden, door den Westfrankischen koning Karel echter en zijn mannen lingua Romana.

Juist in een boek, dat zich ten doel stelt wetenschappelijk inzicht in ruimere kringen te verspreiden, dienen begrippen als Germaansch en Duitsch, waarover bij het groote publiek vaak zoo verwarde voorstellingen gevonden worden, zoo scherp mogelijk omlijnd en slechts met de grootste stiptheid gebruikt te worden.

Ook in bijzonderheden zijn de oordeelen van den schrijver nu en dan sterk subjectief. Het is b.v. niet duidelijk, waarom (blz. 216) Olympius, de tegenstander van Stilicho, een verwoede nationalist genoemd wordt. Intusschen zijn dergelijke gevallen in verhouding zeer zeldzaam; over 't algemeen kan het boek van den schrijver als een betrouwbare, zakelijke en goed geschreven samenvatting der Germaansche geschiedenis van de vroegste tijden tot het begin der 6e eeuw na Christus aanbevolen worden.

Utrecht. O. Oppermann.

Een bronnenpublicatie over Middelburg. *W. S. Unger, Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, II.* Rijks Geschiedkundige Publicatiën G. S. 61. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1926.

De opmerkingen, die ik naar aanleiding van het eerste deel van bovengenoemde publicatie gemaakt heb (Tijdschr. v. Gesch. 1924, blz. 112), hebben een wederwoord van Dr. Unger uitgelokt (t.z.p. 1926, blz. 320), waarbij de aankondiging van het tweede deel gevoeglijk kan aansluiten. Als uitgangspunt neem ik de toezegging, die Dr. Unger daarin wel niet explicite maar toch met voldoende duidelijkheid gegeven heeft, dat hij zich na voltooiing zijner uitgave zal zetten aan een geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd. Het verheugt mij zeer, dat hij

zijn publicatie niet wil blootstellen aan de mogelijkheid, dat ze, als zooveel wetenschappelijk halffabrikaat ten onzent, langen tijd weinig gebruikt blijft liggen. Zeker, zoo nu en dan zal een ander er wel eens iets uit ontleenen, maar of men er begeerig naar zal grijpen? Van veel materiaal schijnt het, of de frischheid er eenigszins af is, wanneer een uitgever het lang onder handen gehad heeft en als het wel gesorteerd voor ieders gebruik gereed ligt. Het is nu eenmaal zoo, dat velen niet geneigd zijn het onbekende in het bekende te zoeken; dat ze om iets nieuws te vinden, dat geheel hun eigen is, bestaande tekstedities voorbij en maar liever op ontdekking gaan in de archieven. Bovendien, er bestaat ook een zekere schroom om zich intensief te bemoeien met sommige uitgaven, zoolang de uitgever nog leeft. In de publicatie van Dr. Unger vertoont de stof reeds de omtrekken van het boek of zelfs van meerdere boeken, die er uit kunnen voortkomen. Degene echter, die ze tot aanzijn zou willen wekken, zou het gevoel hebben potentiëele vaderlijke rechten van Dr. Unger te schenden.

Of schrijven nu werk is van een hoogere orde dan uitgeven, Dr. Unger heeft die kwestie er ook bij gehaald; ik geloof, dat wij daarover hier kunnen zwijgen. Zoowel het een als het ander heeft zijn eigenaardig nut. Een goed boek is levend en levenwekkend, maar als alle levends vergankelijk; het veroudert, terwijl een goede stofverzameling bijna onbepaalden tijd haar generatievermogen behoudt. Een geschiedenis van Middelburg zal over een eeuw niet meer gelezen worden; slechts een enkele onderzoeker zal er nog van tijd tot tijd iets in naslaan en voor iets anders zal zij niet geschikt meer zijn; zijn Bronnen voor de geeschiedenis van Middelburg daarentegen zullen dan maar weinig van hun vruchtbaarheid verloren hebben.

Of evenwel toekomstige gebruikers met andere inzichten en gewijzigde belangstelling den uitgever er ook dankbaar voor zullen blijven, dat hij de stof naar categorieën ingedeeld heeft? Evenwel, hierover heb ik de vorige maal reeds in den breede gesproken en mijn bezwaren tegen het afwijken van een chronologische rangschikking gelden voor *dit* deel maar in geringe mate. Voornamelijk toch wordt het ingenomen door de stadsrekeningen, die een van nature gesloten groep vormen en een eigen, bijzondere bewerking vereischen.

Geopend wordt dit deel door een reeks van stukken in reqest, in excerpt of in extenso betreffende de stedelijke financiën. Daaruit gelicht en afzonderlijk geplaatst heeft de uitgever de documenten over de stadsaccijnsen. Zouden, wanneer met toch gaat splitsen, niet eveneens of zelfs veeleer de documenten over de stadsschulden en stadsleeningen apart genomen en vereenigd hebben dienen te worden, vraag ik mijzelf af. Hoe het zij, allerlei merkwaardigs valt in het hier gebodene reeds bij een vluchtige lectuur waar te nemen. Zoo twee ontwikkelingen, die schijnbaar tegen elkaar ingaan. Men ziet, hoe, vooral sedert de 15e eeuw, de landsoverheid steeds meer afhankelijk wordt van de offervaardigheid harer onderdanen, hoe de stad als geldgeefster van een altijd berooide regeering hare belastingen moet verzwaren en — want gewacht worden kan er eigenlijk nooit — gedurig moet leenen. En toch weet datzelfde gouvernement, dat zoo dikwijls moet vragen, zijn macht over de stedelijke financiën aldoor te vergrooten. Reeds Willem VI laat de stad niet meer vrij in het sluiten van leeningen en geeft daarvoor vergunningen af; in de 16e eeuw mogen accijnsen nog slechts met octrooi van de regeering geheven worden en eischt deze inzage en contrôle van de stadsrekeningen.

Geheel te midden van het publieke leven eener middeleeuwsche stad

brengen ons de burgemeestersrekeningen van 1365/'66 (alleen uitgaven) en 1366/'67 (ontvangsten en uitgaven), die de volgende afdeeling vullen. Bijna geen gebeurtenis van eenig openbaar belang, of ze vindt haar neerslag in een post der rekeningen. Gedeeltelijk zelfs onthullen deze, wat stond in de brieven, die boden van buiten aanbrachten, en wat van dag tot dag verhandeld werd „up der stede huus". Ik behoef er niets uit aan te halen: ieder, die wel eens een paar zulker rekeningen van het begin tot het einde doorgelezen heeft, weet, hoe na iemand, aangenomen dat hij in zulke materie wat thuis is, hier het verleden komt.

Afgedrukt worden de rekeningen — tot 1421 van burgemeesters, daarna van burgemeesters met „kwartiermeesters", een viertal „vertrouwensmannen" uit de burgerij, en sedert 1436, als de kwartiermeesters blijkbaar opgenomen zijn in den magistraat, van deze alleen — niet alle volledig. De publicatie zou daardoor een buitensporig en nutteloos grooten omvang gekregen hebben. Van 1365 tot 1429 zijn er achttien bewaard; vervolgens loopt de reeks tot 1574, met uitzondering van de jaren 1442 en 1471, ononderbroken door. Van deze alle — behalve dan natuurlijk van de eerste twee — geeft de uitgever ons uittreksels, waarin hij die posten heeft opgenomen, welke van meer algemeen belang zijn. Of hij daarin met oordeel te werk gegaan is, valt buiten de waarneming van iemand, die het weggelatene niet kent. Het is een kwestie van vertrouwen, maar men heeft niet de minste reden om Dr. Unger dit te onthouden.

Verreweg het belangrijkst echter is het laatste deel dezer uitgave. Hier heeft de uitgever alle rekeningen verwerkt tot tabellen, waarin de eindbedragen der verschillende hoofdstukken en de totaalsommen van inkomsten en uitgaven van elke rekening staan opgegeven. Aanteekeningen daarop bevatten hetgeen tot verduidelijking of illustratie van de gegeven cijfers noodig is. De gansche financiëele geschiedenis der stad gedurende ongeveer twee eeuwen ligt hier in overzichtelijken vorm voor ons. Wij dienen Dr. Unger daarvoor dankbaar te zijn: wat hij in deze tabellen en hun annotatie geleverd heeft, is verkregen door een arbeid, die het werk, dat van een uitgever van geschiedbronnen gevorderd pleegt te worden, verre overtreft.

Iets ontbreekt, n.l. een opgave van de absolute, d.w.z. de goudwaarde der ponden grooten, waarin de rekeningen — met uitzondering van de eerste vier — gesteld zijn. Het is geen nalatigheid: de uitgever waarschuwt er in de inleiding zelf voor, dat de door de rekeningen geboden getallen dientengevolge niet de feitelijke toe- of afneming der ontvangsten en uitgaven weergeven. Ik ben het met hem eens, dat hetgeen de uitgave wel laat zien, hoe n.l. de verhouding der onderdeelen, waaruit het budget is samengesteld, in den loop der jaren wisselt, van meer belang is; gaarne ook geloof ik, dat het niet voor alle jaren mogelijk is, de waarde van het gebezigde rekenpond te bepalen; maar toch geloof ik, dat hij den gebruiker reeds een grooten dienst zou hebben bewezen door de waarde van het pond alleen maar voor die jaren op te geven, waarvoor ze met behulp van gemakkelijk toegankelijke muntordonnanties en de gegevens der rekeningen zonder veel moeite vast te stellen was. Evenwel sterken nadruk op deze opmerking wil ik niet leggen: meer vragen aan een uitgever, die reeds zooveel biedt, wordt licht overvragen.

Groningen. I. H. Gosses.

Franciscus van Assisi. *Fidentius van den Borne O.F.M., De H. Franciscus v. Assisi en de Minderbroedersorde.* Ter herinnering aan

Franciscus' zaligen dood, 1226—1926. — Uitgave van „Comité Sint Franciscus", Weert, 1926 (247 blzn.).

Dit uitnemend werk van den franciscaanschen doctor over den stichter zijner Orde en den invloed van de Minderbroeders door alle tijden heen, heeft al dadelijk dit op andere boeken van deze soort voor, dat het ons ook inlicht over den arbeid en de beteekenis der Franciscanen in onzen modernen tijd. Het is in een prettigen stijl geschreven, berust op bronnenstudie — al is ook de bron niet altijd vermeld — en is evenzeer gespeend aan opdringerige honingzoete lofprijzerij van eigen geloofsgenooten als aan bittere of zuur-zoete verguizing van andersdenkenden of andersgeloovenden.

De inhoud is als volgt: I. Waarde der moderne Franciscus-studie (blz. 1—28); II. De H. Franciscus. Een psychologische levensschets (29—52); III. Karakter en persoonlijkheid van Franciscus (53—74); IV. Beteekenis van Franciscus voor zijn tijd (75—98); V. Minderbroedersorde en Zielzorg I. Prediking (99—120); VI. Minderbroedersorde en Zielzorg II. De franciscaansche Derde Orde (121—148); VII. Minderbroedersorde en Missie (149—190); VIII. Minderbroedersorde en Wetenschap (191—220); IX. De hedendaagsche franciscaansche Beweging (221—238); Algemeen- [Personen en Zaken] Register (239—245).

Wij vernemen hoe de Minderbroeders zich vooral toelegden op de prediking in den goeden volkstoon en wij worden o.a. heengewezen naar Antonius van Padua, naar Berthold van Regensburg en onzen Johannes Brugman; verder hooren wij hoe zij missioneerden en wij herinneren ons Wilhelm van Rubrouck uit Fransch Vlaanderen afkomstig, trekkende door het rijk der Mongolen, of Weber, stichter der missie onder de Navajo-Indianen, of ook de missie onder de Chineezen en in het Heilige land; op wetenschappelijk gebied zijn de namen van de Minderbroeders: Bonaventura, Alexander van Hales, Rogerius Baco, Duns Scotus en Willem van Occam geen onbekenden. Zij waren, met uitzondering van den eerste, Engelschen, doceerden vooral aan de universiteit van Oxford en verbonden theorie en practische waarneming. Uit de franciscaansche studiehuizen te Parijs, Oxford, Toulouse, Alcala, Leuven en andere kwamen vruchten van nauwgezetten arbeid voort. In Antwerpen is vooral belangrijk de in 1768 door Willem Smits gevestigde inrichting voor Bijbelstudie, die een waardevolle Nederl. Bijbelvertaling — zij het dan ook niet compleet — heeft bezorgd. Noemen wij nog het uitnemende tijdschrift: Archivum Franciscanum Historicum. En voor het modern godsdienstig leven dat zich volgens prof. Ehrhard van het mideleeuwsche onderscheidt door twee bijzonder-karakteristieke eigenschappen: individualisme en verinnerlijking, heeft Franciscus en zijn Orde, volgens onzen schr., een boodschap en een taak.

Toch is dit boek, naar het ons voorkomt, geen éénheid geworden. De schr. verontschuldigt zich in zijn „woord vooraf" over de herhalingen waarin hij vervalt en vergoelijkt deze met te zeggen, dat hij deze niet geheel en al heeft willen terugdringen, omdat ieder hoofdstuk een op zichzelfstaand geheel moest vormen en zij telkens het beeld van den Heilige nauwkeuriger omlijnen. Het wil mij voorkomen, dat dit integendeel voortkomt uit een gebrek in de methode en in de conceptie van het werk: het is een snoer mooie kralen maar geen keten geworden; het is eigenlijk een serie gebundelde tijdschriftartikelen maar niet een boek. Gevoeglijk had de schr. dat lijstje drukfouten op blz. 246 kunnen weglaten (6 in getal), want zij hebben niets om het lijf en er staan er

van zulke nog meer in (blz. 90: Sabat Mater, voor: Stabat Mater; blz. 175: tostand, voor toestand; blz. 224: Tyrell, voor: Tyrrell.)

Dit alles neme den indruk niet weg, dien wij vestigen willen, dat wij hier voor ons hebben een ernstig en degelijk werk over Franciscus en zijn Orde.

A. Eekhof.

Giotto en de cultuur van zijn tijd. *Erwin Rosenthal. Giotto in der mittelalterlichen Geistesentwicklung.* Augsburg, Dr. Benno Filser Verlag *1924.* Dit werk verdient hier besproken te worden, al zijn er ook een paar jaar sedert het verschijnen verstreken. Omtrent Giotto's kunst tasten wij nog zoo in het duister, dat een ernstig streven, om dezen grooten kunstenaar recht te doen wedervaren, in ruimen kring waardeering verdient. Rosenthal behoort tot de moderne kunstgeleerden, die niet inductief te werk gaan, maar door het geheel te onderzoeken hopen het detail zijn plaats te kunnen aanwijzen. De synthese van de geestelijke ontwikkeling in de middeleeuwen is het breede voetstuk, waarop hij de kunstuiting van Giotto wil plaatsen. Het verschijnsel, waarin hij de geestelijke ontwikkeling van de middeleeuwen samenvat, noemt hij „Individuation". Hieronder verstaat hij niet alleen het zich losmaken van den eenling uit de menigte, maar ook het zich afzonderen, het eigen belang krijgen, het vergankelijk worden van het levenlooze; wat den mensch betreft ook het ontwaken van het subjectieve gevoel. De kunstenaar zoekt voor dit nieuw ontdekte subjectieve gevoel een individueelen vorm, hij vindt dezen vooreerst door terug te grijpen naar voorbeelden in de kunst der Ouden en door eigen waarneming der werkelijkheid. Een nieuwe synthese kan echter pas ontstaan, als de individueele vorm weer voeling krijgt met het transcendente en zoodoende een „bovenindividueelen" inhoud krijgt. Deze nieuwe synthese wordt volgens schrijver door Giotto bereikt, die de verhouding van wereld tot bovenwereld in een vast systeem voegt, en zoodoende voor de schilderkunst bewerkt, wat Dante voor de dichtkunst en Thomas van Aquino voor de philosophie deed.

Om deze stelling te verdedigen, ziet schrijver zich genoodzaakt de middeleeuwsche philosophie, dichtkunst en beeldhouwkunst (waarop de schilderkunst voortbouwt) te onderzoeken. Hij spant dus zijn netten zeer wijd. Het kan niet ontkend worden, dat hierdoor de grondigheid van zijn onderzoek lijdt; wat de philosophie en de dichtkunst betreft zal hem dan ook meer dan een tegenwerping gedaan kunnen worden. Sterker staat hij op het terrein der beeldende kunst, en met groote klaarheid zet hij de ingewikkelde verhouding van de Italiaansche tot de Fransche en tot de klassieke beeldhouwkunst uiteen.

De ontwikkeling houdt bij de verschillende kunsten geen gelijken tred en zeer juist toont schrijver aan, hoe hierin de philosophie voorafgaat, gevolgd door de dichtkunst, waarna de beeldhouwkunst komt, ten laatste door de schilderkunst gevolgd. Pas Giotto weet den achterstand in te halen en bereikt met Dante gelijktijdig het doel.

In de samenvatting en de duidelijke probleemstelling ligt de kracht van dit boek. Nieuws over Giotto's werk zelf brengt het ons niet. Rintelen en Vossler zijn voor de afsluitende hoofdstukken schrijver's leidslieden geweest, op hun analytisch onderzoek bouwt hij zijn synthese op.

In bijzonderheden kan men van meening verschillen, de groote lijnen van dit werk zijn zeker juist en wij mogen den schrijver dankbaar zijn, dat hij deze met zoo vaste hand getrokken heeft.

F. en M. Hudig.

Middeleeuwsche cultuurgeschiedenis. *Seignobos—Romein, De Middeleeuwen.* Zaltbommel, Wink; 1925.

Dr. Jan Romein heeft het ondernomen, de capita uit Seignobos' Histoire de la civilisation au moyen âge et dans les temps modernes, die betrekking hadden op eerstgenoemd tijdvak, uit- en om te werken tot een nieuw boek, waaraan hij den naam van Seignobos toch heeft verbonden. Van Romeins model staat alleen een oudere druk (de vijfde; van 1902) tot mijn beschikking. Daarmede heb ik dus zijn bewerking vergeleken. En ik zeide reeds: Romein schreef een nieuw boek.

Dat nu is eerder een deugd, dan een ondeugd. En daar het nieuwe boek, — als het werk van Seignobos zelven —, gekenmerkt wordt door een vlotte en kwieke allure, terwijl bovendien het eerste doel van den bewerker: leesbaarheid, door hem stellig bereikt werd, valt er goeds van te zeggen. Lenige kracht kenmerkt het zinsverloop.

Edoch mijn bezwaren tegen dit boek zijn legio. Gaarne zou ik op den koop toe genomen hebben enkele zinsneden, die behalve door de geprezen, lenige kracht, worden gekenmerkt door Marxistische overtuiging. Iedereen wist dat van den Heer Romein en dus is het een klein kunstje, dergelijke uitingen in de herinnering weg te retoucheeren. Maar er zijn veel ernstiger zaken. De Heer Romein heeft Seignobos' stof in zijn omgroepeering ook aangevuld en daarbij geeft hij tot mijn leedwezen blijk van een te-veel aan vluchtigheid en een te-kort aan historisch weten.

Ik zal niet op veel details in gaan. Maar bij beweringen mag ik het toch ook niet laten. Tot de vluchtigheden reken ik de wonderlijke lapsus op blz. 136, die Hendrik III qualificeert als „den Karel den Groote onder de Hohenstaufen". Tot de wetenschappelijke te-korten reken ik de alinea, die over den apostel Petrus te Rome niets anders meldt, dan een verdichte apostelgeschiedenis, die verhaalde van Petrus als eersten bisschop van Rome (blz. 130); dit toch is bij den tegenwoordigen stand van de wetenschap een al te halve inlichting. Een combinatie van beiden treft de lezer aan in den dwazen zin, die het verhaal van pauselijke decadentie besluit (blz. 135 slot) en die ik hier nu maar niet overschrijf.

Mijn voorbeelden koos ik uit het bestek van enkele bladzijden. Het spijt mij, dat een boek van sympathieken opzet, goed verzorgd, aangenaam geïllustreerd, in een goeden en vlotten stijl geschreven, mij geen warme aanbeveling uit de pen kan lokken. Maar misschien vindt de bewerker gelegenheid in een nieuwen druk zijn werk nog eens ernstig te herzien [1]. T.

De Biloke te Gent. *L. van Puyvelde, Un hopital du Moyen âge et une abbaye y annexée. La Biloke de Gand.* Gand-Paris, 1925.

In de reeks der werken, uitgegeven door de faculteit voor letteren en wijsbegeerte van de Universiteit van Gent verscheen, ter gelegenheid van de voltooiïng der restauratiewerkzaamheden, de studie van prof. van Puyvelde, waarvan de titel hierboven staat. Verduidelijkt door twee plattegronden in kleuren, 50 platen buiten den tekst en een aantal teekeningen daartusschen (profielen enz.), beschrijft van Puyvelde de geschiedenis van het merkwaardige gebouwen-complex. En hij doet dit

---

[1]) Dr. Romein deelde ons mede, dat hij van den uitgever voor deze bewerking slechts twee maanden tijd kreeg en dat hij toenmaals in omstandigheden verkeerde, die hem niet veroorloofden deze voorwaarde af te wijzen.

op uitnemende wijze op de eenige manier, waarop men ten aanzien van oude bouwwerken te werk kan gaan: hij steunt niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats, op hetgeen ons de archiefstukken vermelden, maar hij beluistert vóór alles de taal, die de steenen spreken. Dienovereenkomstig valt zijn werk uiteen in twee deelen; in het eerste, en kleinste, gedeelte wordt verteld wat uit oorkonden en dergelijke kon worden opgediept, in het tweede, en grootste, deel wordt medegedeeld, wat de bestudeering der overgebleven gebouwen leeren, en worden deze nauwkeurig beschreven. Het geheel is een model van bewerking.

Uit de archivalia vernemen wij dat in 1228 op een plek, toen reeds genaamd de Biloke — de etymologie, dat deze naam aan het besloten klooster zou zijn ontleend, vervalt hierdoor van zelf — een hospitaal werd gebouwd en tevens een abdij werd gesticht voor de Cisterciënser zusters, die nog ter plaatse de zieken verplegen. In het begin der veertiende eeuw werd een som gelds gelegateerd voor den bouw van een dormitorium; over de oudste geschiedenis is uit de geschriften verder niets op te maken. Zonder meer zou men dus kunnen meenen, dat het nog aanwezige middeleeuwsche deel der gebouwen in 1228 moet zijn gebouwd. Een analyse echter van hetgeen is bewaard bewijst de onmogelijkheid van een dergelijke conclusie; het is nl. absoluut zeker de oudste deelen der abdij op niet vroeger dan de eerste helft der veertiende eeuw te mogen dateeren. De teksten kunnen, zooals de schr. terecht opmerkt, bij studies als deze alleen dienen om het resultaat van het archaeologisch onderzoek te bevestigen.

Ten aanzien van het refectorium laten de archieven ons geheel en al in den steek, maar bouwkundig gesproken is het duidelijk, dat dit uit denzelfden tijd dateert als het dormitorium, dat in 1316 is gebouwd, en dus op c. 1325 mag worden gesteld. Hier bevindt zich de zoo belangrijke muurschildering, het Laatste avondmaal voorstellend, die door prof. van Puyvelde uitvoerig wordt besproken. Technisch valt hierbij Italiaansche invloed op te merken, maar stilistisch is dit fresco ongetwijfeld door een noordelijk kunstenaar gemaakt; te letten is b.v. op de vrijwel gelijke fysionomie der apostelen, een wijze van behandeling, waar men in dien tijd in Italië al lang boven uit was. Schr. vindt overeenkomst van deze muurschildering en een miniatuur in de Universiteitsbibliotheek te Gent, in 1322 uitgevoerd door een Vlaamsch meester, die onder Franschen invloed stond. En terecht wijst van Puyvelde na zijn uitvoerige beschrijving van dit kunstwerk op de belangrijke gevolgen, die het terugvinden hiervan op de waardeering der oudere Vlaamsche kunst kan hebben. W. S. Unger.

Zuid-Nederlandsche documenten uit de pauselijke archieven. *Ph. v. Isacker et D. Ursmer Berlière, Lettres de Clément VI (1342—1352) Tome I (1342—1346).* Analecta Vaticano-Belgica vol. VI; Rome-Bruxelles-Paris; 1924.

De hierboven gesignaleerde uitgave beperkt zich tot de diocesen: Kamerijk, Luik, Terwaan en Doornik. Voor het Noordelijke diocees: Utrecht, brengt zij uit den aard der zaak slechts toevallig enkele gegevens. Voor ons is er weinig aanleiding ons in de bijzonderheden dezer uitgave te verdiepen. Opgemerkt moge worden, dat het Register ook voor den buitenstaander een nuttig hulpmiddel is, daar het duizenden plaats- en persoonsnamen bevat.

Het Belgische Historische Instituut te Rome heeft gedurende zijn betrekkelijk korte bestaan reeds een opus tot stand gebracht, dat er zijn

mag. Sedert 1906 niet minder dan 8 deelen excerpten uit de pauselijke registers der 14e eeuw, terwijl een statig aantal deelen ter perse is!

T.

Nieuwe boeken:

I. H. Gosses, Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland. Wolters. 221 b. *f* 5.50.

H. Hallier—Schleiden, Mit den Nordmännern rund um die Erde. Sprachgeschichtliche Wikingerfahrten. 's-Grav. N. L. Smits. 96 bl. *f* 3.—.

L. Halphen, Les Barbares. Coll. Peuples et civilisations 5. 394 p. Alcan. 40 fr.

Aktenstücke zum Frieden von S. Germano. 1230. Hrsg. K. Hampe. Weidmann. 123 S. 7.20 M. (Monumenta G.)

J. Bühler, Das deutsche Geistesleben im M. A. Nach zeitgen. Quellen. Inselverlag. 574 S. 9 M. (Deutsche Vergangenheit 2).

E. Döring—Hirsch, Tod und Jenseits im Spätmittelalter. Zugl. e. Beitrag zur Kulturgesch. d. deu. Bürgertums. Berlin. Curtius. 115 S. 5 M.

F. Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. Neue ausg. hrsg. v. F. Schillmann. 1. 2. Dresden Jess. 50 M.

G. Probszt. Der Schatz des Ordens vom Goldenen Vliesse. Eine kulturgeschichtl. Betrachtung. Augsburg. Filser. 47 S. Tafeln. 3 M.

E. Curtis, Richard II in Ireland 1394—5, and submissions of the Irish Chiefs. 260 p. Oxf. P. 15/.

R. T. Davies, Documents illustrating the History of civilisation in medieval England (1066—1500). 425 p. Methuen. 10/6.

A. L. Maycock, The Inquisition. From its establishment to the great schism. An introductory study. Ill. 300 p. Constable. 12/6.

IV. NIEUWE GESCHIEDENIS.

Reformatie en Humanisme. *Hans Baron, Zur Frage des Ursprungs des deutschen Humanismus und seiner religiösen Reformbestrebungen;* Hist. Zeitschr. Band 132 (1925), blz. 413—446.

De vraag naar de fundamenten der Hervorming brengt tot steeds diepergaande studies omtrent de voor-reformatoriese geestelike stromingen. Speciaal de verhouding tot de Scholastiek, tot de „Devotio moderna" en tot het Humanisme trekt de aandacht; daaraan wijdde ook Baron een interessant opstel. Een kort woord over de betekenis der „via antiqua" in de scholastiek, ter bestrijding van Hermelinks mening daarover, vormt de aanloop; Baron verklaart met Ritter daarin een terugkeer tot de „Hochscholastik" te zien, geen vernieuwing tot meer wetenschappelikheid, die een brug tot Humanisme en Reformatie zou kunnen vormen. Daarna wordt het andere uiterste weerlegd, n.l. Hyma's mening, dat alle religieuze herleving teruggebracht moet worden tot de „Devotio moderna"; integendeel de invloed van Groote en zijn leerlingen op Luther en Calvijn kán niet zó ingrijpend zijn geweest. Zo komt hij op zijn eigenlik betoog: dat de religiositeit van 't duitse Humanisme niet uitsluitend aan noordelike invloeden mag worden toegeschreven, dat n.l. de godsdienstigheid der Italianen hiervoor ook wel degelik van betekenis is geweest. Godsdienstig toch waren deze Italianen zeker, hun religie is alleen anders georiënteerd en anders geaard dan de kerkelike van die dagen en van de latere reformatoriese opvattingen.

(Hier volgt Baron de opvattingen van Mestwerdt.) Individualisme en nadruk op het practiese leven als grondslag der geloofsleer zijn kenmerken van hun theologie, die bijbels kan zijn (althans verdedigen mannen als Valla het Christendom tegen de klassieken), maar de kerkelike hierarchie, de monniksgeloften enz. passen niet langer in hun opvattingen; zij vereenzelvigen de levenswijsheid van Socrates en Plato eenvoudig met het oorspronkelike Christendom. De Platonici uit Florence zetten deze richting voort en hier meende reeds Dilthey te kunnen spreken van een „reiner Theismus". Ook bij hen is veel godsdienstigheid te vinden, als we slechts godsdienst en officieele kerkelike opvattingen geheel durven scheiden. Verdieping en individualiseering der religie, terugkeer tot kerkvaders en evangelie, bijbelkritiek en gelijkstelling van antieke en christelike opvattingen, zijn alle factoren, die de Italianen typeren en ook voor Erasmus kenmerkend zijn. Heeft Erasmus echter wellicht dit alles niet uit Italië, maar van de Devotio moderna overgenomen? Baron meent slechts zeer ten dele: de moderne devotie heeft een godsdienstige voorstelling, die in veel overeenkomt met die van het meer filosofies denkende, Italiaanse humanisme, maar deze voorstelling heeft zich onafhankelik ontwikkeld uit reeds in het Middeleeuwse kerkelikgodsdienstige leven voortkomende tendenzen. Zij maakte slechts de geesten, o.a. Erasmus, rijp voor de overname der Italiaanse gedachtengang, een overname met eigen nuancering! Hyma heeft dus vooral gelijk, als hij wijst op de grote betekenis van het onderwijs aan de paterscholen, die moderner waren en meer gericht op zelfstandig onderzoek der texten; op dit punt kan nu ook de „via antiqua", het „realisme" in de Scholastiek, meegewerkt hebben om het Duitse Humanisme en vóór allen Erasmus vatbaar te maken voor die Italiaanse denkbeelden, aldus besluit Baron. E. v. G.

Verdraagzaamheid in het godsdienstige. *Jan den Tex, Locke en Spinoza over de tolerantie,* Amsterdam, (Scheltema & Holkema), 1926; 137 blz.; *J. van de Linde, De Grondlegger van de gewetensvrijheid,* Groningen, (Noordhoff), 1926; VIII en 141 blz.

Twee verhandelingen over de verdraagzaamheid, toevallig in hetzelfde jaar en beide in Nederland verschenen, van wel zeer verschillend gehalte. Ongetwijfeld moeten wij het eerstgenoemde boekje wetenschappelik het hoogst aanslaan. Mr. den Tex immers behandelt het gehele onderwerp op logiese grondslag, eerst beschrijft hij de tolerantie op zich zelf, daardoor zijn subject nauwkeurig bepalend; vervolgens zet hij de meningen van Locke en Spinoza uiteen om ze allebei aan een goed gefundeerde en meestal scherp geformuleerde kritiek te onderwerpen. De Heer Van de Linde daarentegen schrijft een soort verheerliking van de Prins van Oranje, de „Vader des Vaderlands", die hij meent ontdekt te hebben als de grote voorvechter van verdraagzaamheid en godsdienstvrijheid. Wanneer men enigszins op de hoogte is van de gewone literatuur over de Prins, dan zal men noch veel nieuwe feiten, noch veel nieuwe gedachten uit zijn verhandeling leren en van de persoon zelf geeft hij een tamelik verward beeld. Samenhang is er in zijn boekje weinig te vinden. Hier en daar wordt een greep gedaan uit het leven van Willem van Oranje en dit deel wordt dan zeer uitvoerig beschreven, waarbij de schr. blijkt geeft heel wat over de Prins en van zijn correspondentie te hebben gelezen. Maar het meest noodzakelike wordt er vrijwel geheel in gemist: een uiteenzetting der godsdienstige en staatkundige denkbeelden van Oranje, om daaruit, in verband met de feiten,

af te leiden, waarom hij terecht „de grondlegger der gewetensvrijheid" (in ons land toch zeker?) mag worden genoemd.

De behandeling door Mr. den Tex van een zelfde onderwerp wordt bepaald door diens doelstelling: uitdrukkelik zegt de schr. dat hij het verleden alleen interessant acht, voorzover het nog actuele betekenis heeft, en van zijn boekje: „dit werk dat juist den blijvenden kern wil puren uit contigent geschrijf". Daarop is dan ook zijn critiek gebaseerd. Locke en Spinoza worden niet in hun tijd gewaardeerd en daarnaar veroordeeld of geprezen, maar zuiver filosofies beschouwd: wat beweerden zij en wat is de waarde hunner motieven? Ik wil daar de schrijver geen verwijt van maken, dit alleen constateren, evenals het feit dat de schr. door en door jurist is: zijn gehele behandeling van het begrip „tolerantie" en zijn weerlegging van de andere opvattingen daarover, zijn motieven, waarom hij termen als „gewetensvrijheid", „vrijheid van godsdienst" e.a. verwerpt, dat alles is geheel rechtsfilosofies gedacht. Zijn kennis gaat ook volstrekt in die richting — en dat lijkt mij wel jammer. De citaten uit de voorlopers van Locke en Spinoza put hij dan ook uit werken over de verdraagzaamheidsgedachte, ook waar hij iets wil zeggen omtrent hun religieuze opvattingen; ware het hier niet beter geweest een uitgebreide dogmengeschiedenis te raadplegen, waar deze theologen niet zo eenzijdig worden besproken, als in werken van Kühn, Ruffini e.a.? En het nadeel van deze eenzijdigheid blijkt, als bij Locke's ideeën behandelt en daarbij geen woord zegt van de geheel nieuwe godsbeschouwing, die deze eerste „rationalist" evenals Spinoza, bezielde. In zijn critiek bepleit hij het onvoldoende der argumenten van hen beiden, maar ziet over 't hoofd, dat in hun religie de intolerantie absoluut niet meer past, dat zij dus ten bewijze daarvan geen filosofiese noch juridiese argumenten behoeven aan te voeren. Bij hen immers begint het moderne denkbeeld, al is het nog vaag en wordt het uitgedrukt in conventionele termen, te dagen, dat God louter begrip is, waarvoor geen „dienst" meer past, dat dus religie wordt deels een leven leiden overeenkomstig onze eigen denkbeelden van het goede, deels een min of meer filosofiese levensbeschouwing, waarin elk op zijn wijze naar de waarheid kan streven. Van dwang kán dus alleen nog maar sprake zijn, wanneer die opvattingen of levenswijze *sociale* gevolgen hebben, in strijd met de door de staat geaccepteerde. Dit wordt door Mr. den Tex niet voldoende als uitgangspunt genomen, waardoor zijn kritiek op Locke en Spinoza wel vaak juist is, maar hen niet feitelik raakt. Toch blijft zijn bijdrage tot de kennis der verdraagzaamheidsgedachte een belangrijke en ik kan het boekje zeker aanbevelen aan ieder, die de geschiedenis der moderne opvattingen in het godsdienstige en politieke nader wil leren kennen en niet opziet tegen de niet altijd gemakkelik te volgen betoogtrant van de schrijver.
E. v. G.

Jacob Fugger. *J. Strieder, Jacob Fugger der Reiche.* Quelle u. Meyer, Leipzig.

Jacob Strieder, hoogleeraar in de economische geschiedenis aan de Universiteit te München, is vooral door zijne in 1904 verschenen studie „Zur Genesis des modernen Kapitalismus" bekend geworden, waarin hij de theorieën van zijn leermeester W. Sombart bestreed. Deze had den vroeg-kapitalistischen rijkdom uit geannuleerde grondrente doen ontstaan, en hiertegenover nu stelde Strieder, op grond van zijn bestudeering van laat-middeleeuwsch Augsburgsch belasting-materiaal, dat „im Anfang der Handel war", dat m.a.w. de handel de bouwer van het vroeg-kapitalisme was.

Strieders studiën hebben zich sedert om Augsburg en om den Zuid-Duitschen handel in den aanvang der nieuwe geschiedenis blijven bewegen, en om de Zuid-Duitsche koopmansgeslachten, van welke de Fuggers de voornaamsten waren. De grootste uit dit geslacht was Jacob Fugger de Rijke, die in 1525 overleed en van wien Strieder in weinig meer dan 160 bladzijden een voortreffelijk levensbeeld geeft.

Het boekwerk is een proeve van populaire geschiedschrijving, zonder apparaat van noten en zonder Latijnsche tekst, dat echter op iedere bladzijde den grondigen kenner der behandelde materie verraadt. Het bestaat uit twee gedeelten, het eerste behandelend „die Umwelt", het tweede „den Mann und sein Werk." Het is een lust, de breede milieuschildering te lezen en met den schrijver mede de geestelijke factoren op te sporen, die uit Italië, uit de vaderstad Augsburg en uit het voorgeslacht in één punt te zamen kwamen en het wezen van Jacob Fugger hebben bepaald.

In Italië, dat in de tweede helft der 15e eeuw nog stond in zijn vollen commerciëelen en cultureelen bloei, heeft „Jacomo" Fugger, na eerst voor den geestelijken stand bestemd te zijn geweest, zijn handelsopleiding genoten, in het krachtige en zelfbewuste Italië der Renaissance, dat aan de Middeleeuwsche ethiek en aan het Middeleeuwsche solidariteitsbesef was ontgroeid en aan het ongebreideld individualisme ruime baan verschafte. Een condottiere, die door de schranderheid van zijn beleid en door de kracht zijner daden een vorstendom stichtte, was Jacob Fugger, een commerciëel en financiëel vorstendom, dat zijn gebieder bijna den gelijke deed wezen van de wereldlijke en geestelijke machthebbers van zijn tijd.

Het beeld van den condottiere is in zooverre onjuist, dat Jacob Fugger niet de eerste was van zijn geslacht, die uit het niet tot groote hoogte steeg. Zoo snel ging destijds de vermogensvorming niet, dat de spanne van een enkel leven voor groote kapitaals-ophooping voldoende was. Jacob Fugger de Rijke was de tweede van dien naam, zoon van Jacob Fugger den Eerste, die in zijn tijd reeds onder de rijksten van Augsburg werd gerekend en uit den kring van ondernemers in den huisindustriëelen weefarbeid omhoog gerezen was.

Met Italië en met het voorgeslacht werkte de invloed van de geboortestad, die rijk was geworden door haar betrekkingen met den Tiroler bergbouw, welke zilver en koper won. Als onder Jacob II het huis der Fuggers tot groote ontwikkeling komt, is de grootste bron van kracht dan ook in de bergbouwwerken van Tirol, en in die van Hongarije, gelegen.

Het zou te ver voeren, indien ik het leven van Jacob Fugger wilde gaan navertellen en van de veelheid zijner handelsbetrekkingen wilde verhalen, van zijn commerciëele en industriëele werkzaamheden, van zijn grootgrondbezit, van zijn verhouding tot Karel V en Paus Leo X en van zoo veel meer. Het doel dezer aankondiging is ten volle bereikt, wanneer ze slechts de aandacht op het werk van Strieder heeft gevestigd en tot de lezing heeft opgewekt. Z. W. Sneller.

De Zuid-Europeesche naties te Antwerpen. *Dr. J. A. Goris, Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne. Louvin, 1925.*

In dit lijvige proefschrift — XII + 704 bl. —, degelijk bewerkt en uitstekend gedocumenteerd, beschrijft dr. Goris de geschiedenis en de beteekenis van de Zuid-Europeesche naties voor het handelsleven der

Schelde-metropool tusschen de jaren 1488 en 1567. Het beginpunt was gegeven met de privileges, door Maximiliaan van Oostenrijk, uit vijandschap tegen Brugge, dat hem zoo smadelijk had bejegend, in dat jaar aan haar opkomende mededingster Antwerpen verleend; het verhaal vond zijn einde met de crisis van 1566/67, die de Zuiderlingen om diverse redenen de Scheldestad deed verlaten.

Sinds prof. van der Essen uit een lijst der naar Spanje en Portugal verhandelde goederen van 1553 (zie Tijdschrift voor Geschiedenis 1921 p. 266) de conclusie trok, dat Antwerpen's aandeel aan den toenmaligen wereldhandel zich niet beperkte tot de bescheiden rol van makelaar en bemiddelaar en niet alleen transitohandel het Antwerpsche bedrijf uitmaakte, viel niet te verwachten dat het beeld van Antwerpen's handel in de zestiende eeuw opnieuw zou worden gewijzigd. Inderdaad bevestigt de arbeid van dr. Goris, die over een veel omvangrijker bronnen- en cijfermateriaal kon beschikken, het toen gewonnen inzicht.

Na eerst de uitwendige geschiedenis der verschillende „naties" — Portugeezen, verschillende Spaansche en Italiaansche — te hebben geschetst, en na hun economische bedrijvigheid te hebben besproken, waarbij het taalverkeer, de gebezigde tusschenpersonen, de boekhouding, post en middelen van verkeer worden behandeld, constateert de schr. dat, nadat door de politiek van Maximiliaan en de economische verschuivingen, die het gevolg waren van de ontdekking van den zeeweg naar Indië, de beteekenis van Venetië voor het verkeer van Antwerpen met het Zuiden had opgehouden, in het eerste kwart der zestiende eeuw Spanjaarden en Portugeezen de voornaamste bemiddelaars werden. Vervolgens treden als zoodanig op de Bretons, die voordien het verkeer met Frankrijk hadden onderhouden, doch op hun beurt omstreeks 1540 werden verdrongen door de Hollanders die, begunstigd door de politiek van den keizer tegenover Frankrijk en gebruik makend van den bouw van een vloot van (betrekkelijk) groote schepen van 3—600 last, de overhand kregen in dit verkeer; gewezen wordt hierbij op de beteekenis van Arnemuiden als laadplaats (p. 162 vlg.). Voor de nog nader te bestudeeren geschiedenis van de vaart der Hollanders op Spanje en Portugal bevat dit werk waardevolle aanwijzingen.

Daarna wordt in- en uitvoer besproken. De specerijen beslisten in den aanvang der zestiende eeuw het lot van Antwerpen; daarom verlieten de Portugeezen Brugge, en hen volgden Hanzeaten en Engelschen. Omtrent dezen handel deelt schr. belangrijke bijzonderheden mede. Daarnaast was de aluin een voornaam artikel; ook hiervan wordt de geschiedenis verhaald en worden enkele belangrijke contracten in den aluinhandel besproken. Vervolgens passeeren de overige import-artikelen de revue. Ten aanzien van de verhouding van in- en uitvoer meent de schr. te mogen concludeeren, dat op het eind der behandelde periode Antwerpen's handelsbalans gunstig was; het evenwicht tusschen beide werd ook bevorderd door de omstandigheid, dat importeurs en exporteurs veelal dezelfde personen waren. De uitvoer bestond ten deele uit van verder aangevoerde goederen, b.v. metalen, die volgens Guicciardini vrnl. naar Portugal werden verhandeld, graan, dat blijkens de statistieken naar Spanje ging, en lakens. Bij het laatste artikel echter moet niet, zooals men geneigd is aan te nemen, aan produkten der Engelsche industrie worden gedacht, maar blijken, zooals de brochure van prof. van der Essen ons reeds heeft geleerd, lakens van Hollandsche steden (Leiden, Haarlem, Rotterdam) het belangrijkste te zijn geweest voor het Spaansch-Antwerpsche verkeer. Daarnaast komen de voortbreng-

selen van Antwerpen's industrieele achterland, vooral tapijten (Oudenaarde) en saaien (Hondschooten en Armentières).

Aan het slot van dit hoofdstuk geeft de schr. een aantal statistieken van de goederen, uitgevoerd naar Italië 1543—1544, en naar Spanje, Portugal en de Canarische eilanden over 1553; statistiek van in- en uitvoer naar Frankrijk 1542—1544 (ook voor de Zeeuwsche steden van belang), en naar Spanje, Portugal en bovengenoemde eilanden 1552—1554 en naar alle landen 1543—1545. De laatste vooral is zeer leerzaam (p. 329 vlg.); met cijfers ziet men, hoezeer Antwerpen boven de andere Nederlandsche steden uitsteekt; niet minder dan vier-vijfde van de totale handelsbeweging van dat jaar blijkt hier geconcentreerd. Dit hoofdstuk is wel het belangrijkste en beste van het geheele werk.

Minder bevredigend lijkt ons het volgende, dat de finantieele activiteit der zuidelijke kooplieden behandelt, doch dat door het ontbreken van zijn complement, de werkzaamheid der Fugger en Hochstetter, eenigszins in de lucht hangt. Overigens geeft de schr. hier wel aardige gegevens over wissels en speculatie, weddenschappen en loterijen.

Aan de industrieele bedrijvigheid der zuidelijke kooplieden is het volgende hoofdstuk gewijd. Voor de ontwikkeling van de Antwerpsche en zelfs voor de Belgische nijverheid hebben de vreemde naties uit Zuid-Europa groote beteekenis gehad. De lakennijverheid was in de zestiende eeuw gebaseerd op den invoer van Spaansche wol; daarvoor zorgde het consulaat te Brugge, waardoor deze stad omstreeks 1550 nog een vleugje bloei genoot. Voor de nationale industrie der zuidelijke Nederlanden bij uitstek, de tapijtweverij, was het Zuiden van Europa het groote afzetgebied. De Italianen met name oefenden te Antwerpen ook zeer speciale bedrijven uit: majolica-fabricage, fusteinreederij, glas- en kristalfabricage enz. Ook een aantal plannen, bij de regeering ingediend o.a. betreffende een zoutmonopolie, worden besproken.

Het laatste hoofdstuk is aan de politiek-religieuze rol der Zuid-Europeesche kolonies gewijd. In het algemeen bleven zij aan den ouden godsdienst getrouw, doch de Maranen vormden hier een kettersch element. Marc Perez begunstigde zelfs sterk het opkomend Calvinisme. Maar de overwinning dezer overtuiging bracht het einde der vreemde nederzettingen te Antwerpen mede. De zuiderlingen (behalve Guicciardini, aan wien een afzonderlijke „note" wordt gewijd) weken uit, vrnl. naar Duitschland (Aken, Keulen, Frankfort); hun vertrek bracht het heengaan der Hanzeaten en der Engelschen mede, die tevens de vrees voor Alva verdreef, zoodat de bloeiende handel van Antwerpen na 1567 spoedig verliep.

Lichte lectuur kan men dit proefschrift niet noemen; de compositie is niet altijd gemakkelijk te volgen. Maar het brengt veel belangrijks, ook voor onze geschiedenis, al had de voorstelling ongetwijfeld gewonnen, zoo de schr. ook de geschiedenis der andere, Nederlandsche, Scheldehavens meer in zijn beschouwingen had betrokken. Doch ook aan dezen Belgischen historicus schijnt Sneller's dissertatie onbekend te zijn. Verder wil het mij voorkomen, dat hetgeen schr. op p. 178 over de tollen op de Schelde mededeelt, niet geheel juist is. Het laatste woord over deze inderdaad ingewikkelde materie is nog steeds niet gesproken. W. S. Unger.

Joos van Cleve. *Ludwig Baldass, Joos van Cleve, der Meister des Todes Mariae,* 85 Abb. Krystall-Verlag, G. M. B. H. Wien 1925.

In 1916 heeft Max J. Friedländer voorgoed uitgemaakt, dat Joos van Cleve, alias Van der Beke, (de z.g. Sotte Cleef van Carel van

Mander) dezelfde is als de meester, die tot dusverre naar den door hem geschilderden Dood van Maria in München en Keulen werd genoemd. Ludwig Baldass stelde zich de taak, om bij de tien schilderijen van dezen meester, die met een vasten datum in verband gebracht kunnen worden, de ongeveer 70 andere, die van hem bekend zijn, voorzoover de stijlcritiek dit toelaat, in chronologische volgorde te rangschikken.

Zijn monografie, waarvoor hij het materiaal reeds in 1914 bijeenbracht, munt uit door zorgvuldige bewerking. Een uitvoerige catalogus en een groot aantal afbeeldingen verhoogen nog de waarde van dit boek. Doordat Baldass zijn thema geheel beheerscht, slaagt hij erin een duidelijk beeld te geven van Joos van Cleve's ontwikkeling: hoe de schilder, nadat hij in 1511 naar Antwerpen gekomen is, zich van de oude Brugsche traditie losmaakt, dan in het manierisme verstrikt raakt en ten slotte romanist wordt.

Drie stijlperiodes onderscheidt hij in deze ontwikkeling, waarvan de grenzen ongeveer met de jaren 1510, 1520 en 1530 samenvallen. Men neemt aan, dat Joos van Cleve in 1528/29 in Genua is geweest, waarschijnlijk hield hij toen ook verblijf in Milaan en bestudeerde daar het werk uit de school van Leonardo da Vinci. Werkelijk romanist werd hij echter pas na een verblijf in Fontainebleau, waarheen Frans I hem na 1529 ontboden moet hebben. Vermoedelijk verkeerde hij later, omstreeks 1536, ook aan het Engelsche hof.

In hoofdzaak was zijn kunst retrospectief; dat is de reden, waarom zijn knappe altaarstukken aan de kunst van de 16e eeuw geen nieuwe richting gegeven hebben. Historisch zijn zij van groot belang, omdat zij de algemeene kunstopvattingen van dezen tijd zoo treffend vertolken.

Als portretschilder genoot Joos van Cleve na 1530 een grooten naam. Zoowel de Fransche portretschilders als de Keulsche portrettist Bartholomeus Bruin volgden zijn spoor en pas Antonio Moro vedrong hem van de eerste plaats, toen deze den portretstijl van Titiaan ook in het Noorden in zwang bracht.

Dit grondige werk zal door ieder die zich met de studie van de 16e eeuwsche schilderkunst bezig houdt, met vrucht geraadpleegd worden.

F. en M. Hudig.

Jacob Backer. *Kurt Bauch, Jacob Adriaensz. Backer, Ein Rembrandtschüler aus Friesland,* G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin 1926.

Kurt Bauch heeft zich ten doel gesteld, een verklaring van de kunst van Backer te geven. Deze taak was in zooverre ingewikkeld, doordat Backer, die als schilder groote gaven had, niet vindingrijk was en weinig verbeeldingskracht bezat. Er is dan ook geen doorloopende ontwikkeling in zijn kunst, maar handig sloot hij zich dan bij deze, dan bij die voorbeelden aan.

Vooreerst volgde Backer de Vlaamsche traditie, die omstreeks 1600 nog de heerschende was. Het veel verbreide geloof, dat ras en kunst in nauw verband tot elkaar staan, heeft den schrijver zelfs verleid, om van zijn kunstenaar een Vlaming te maken. Zoo stempelt hij de Harlingsche familie Backer tot Vlaamsche mennonieten, en neemt aan, dat zij voor de geloofsvervolging uit Antwerpen naar het Noorden zijn getrokken. Dit vermoeden stijft hij, door van den schilder Dierick de Backer, die in 1538 in de Antwerpsche liggeren wordt genoemd, den grootvader te maken van den hier besproken Jacob Backer. Mr. Wijnman heeft deze al te gewaagde constructie reeds in zijn genealogisch artikel in Oud-Holland (1926, p. 289) kunnen weerleggen.

Dat het werk van Backer uit de oudere kunstrichting voortkomt,

blijkt duidelijk uit zijn teekeningen, die, zooals dat in de 16e eeuw gebruikelijk was, tot in de fijnste details zijn uitgewerkt. Zij geven nimmer den indruk van het oogenblikkelijke, zooals dat bij de teekeningen en schetsen van de meer vooruitstrevende Hollandsche kunstenaars het geval is. Een verandering komt er omstreeks 1630, als Backer onder den invloed van Rembrandt geraakt. Zijn groot schutterstuk (de compagnie van kapitein Corn. de Graeff, 1642) thans in het Rijksmuseum te Amsterdam, maakt de verschillende portretten ondergeschikt aan een handeling op dezelfde wijze als Rembrandt dat in zijn Nachtwacht deed. De schrijver meent zelfs, dat de oplossing die hier door Backer wordt gevolgd, van meer invloed is geweest op latere stukken in dezen stijl, dan de Nachtwacht. Rembrandt's compositie houdt hij voor te persoonlijk en te gecompliceerd om een schakel te kunnen zijn in de ontwikkeling van een bepaald type.

Ook bij het afzonderlijke portret sloot Backer zich zoo nauw bij Rembrandt aan, dat vele van zijn werken nog onder den naam „school van Rembrandt" schuil gaan. Verschillende toeschrijvingen meent de schrijver hier te kunnen maken, die wij niet alle zouden durven onderschrijven; gevaarlijk lijkt ons vooral zijn methode, om, waar autopsie hem onmogelijk was, naar reproducties en fotografieën toeschrijvingen te doen in het streven om het oeuvre zoo volledig mogelijk bijeen te brengen.

Opmerkelijk is het oordeel van den schrijver over het portret van Elisabeth Bas. Bode had dit schilderij, dat den onderzoekers al zooveel hoofdbrekens heeft gekost, aan Backer toegeschreven. Bauch vermoedt, dat Backer wel de schilder is geweest, maar dat Rembrandt er de laatste hand aan heeft gelegd. Zoo meent hij te kunnen verklaren, dat het gezicht geheel in Backer's stijl geschilderd is, terwijl de zakdoek, die Mevrouw Bas in de hand houdt, geheel den toets van Rembrandt verraadt. Zooals zoovele van zijn vakgenooten, heeft Backer zich in latere jaren weer van Rembrandt afgekeerd. Hij verliet toen de nationale Hollandsche kunstrichting en sloot zich opnieuw bij de nu internationaal geworden Vlaamsche kunst aan. In zijn portretten trachtte hij niet meer personen te karakteriseeren, maar hij streefde naar algemeene deftigheid zooals Van Dyck die in zijn hofkunst aangegeven had.

Uitgaande van de Venus en Adonis in Cassel tracht schrijver voorts de eigenaardigheden na te gaan van de mythologische voorstellingen, die de meester op rijperen leeftijd schilderde (hij stierf in 1651, 43 jaar oud). Hier is de breedere, Vlaamsch-Italiaansche opvatting met de fijn uitgewerkte Hollandsche schilderwijze verbonden. In de overigens schematische opzet is de natuur in eenige partijen tot in de kleinste bijzonderheden nagebootst. Deze verbinding van twee principes vond geen algemeenen bijval, men heeft in het op deze wijze behandelen van het naakt zelfs zekere afkeurenswaardige wulpschheid gezien. Bauch neemt een objectief standpunt in en ziet juist in deze stijlverbinding bij Backer een kenmerkend verschijnsel voor een heele groep Amsterdamsche kunstenaars, die een overgang vormen van de Italiaansch-Vlaamsche kunst naar het representatieve werk aan het hof van Lodewijk XIV. Uit hun midden kwam o.a. Jacob van Loo, die in 1662 naar Parijs ging. Ook op de kunst van Fragonard en Boucher is het werk van deze kunstenaarsgroep niet zonder invloed gebleven.

Een degelijk doorwerkte catalogus en een reeks afbeeldingen besluiten dit boek. F. en M. Hudig.

De betekenis van Colbert. *Henri Sée, Que faut-il penser de l'oeuvre économique de Colbert?* Revue historique, 51e Année, CLII, 1926; blz. 181—194.

In verband met het niet lang geleden verschenen werk van Dr. Elzinga, „Het voorspel van den oorlog van 1672", is het goed even melding te maken van het korte artikel van Henri Sée, waarin hij de balans van het Colbertisme opmaakt, speciaal in tegenstelling met de buitengewone loftuiting van Lavisse. Sée ziet in hem vooral de minister van financiën, wiens economiese maatregelen ten slotte toch allen ondergeschikt zijn aan zijn poging om de begrooting sluitend te maken. Als administrateur verdient hij dan ook bovenal de naam van „grand ministre". Wat betreft zijn economiese maatregelen, Sée wil gaarne deze in verband met de toenmalige maatschappelike verhoudingen waarderen, maar hij heeft er ook veel op aan te merken. In de eerste plaats heeft Colbert niet veel nieuws gegeven: zowel de reglementen, als de geprivilegeerde compagniën en de protectie zijn reeds bestaande instellingen, waaraan hij alleen meer uitbreiding heeft gegeven. Zeker moet worden toegegeven, dat hierdoor de activiteit van kooplui en reders in Frankrijk werd opgewekt, dat de uniformiteit der reglementen gunstig heeft gewerkt, en dat zonder de steun van de regering de Franse industrie zich niet ontwikkeld had; toegegeven moet ook, dat voor de bloei van de Franse handel de Nederlandse een gevoelige slag moest worden toegebracht. Maar daartegenover moet toch duidelijk in 't licht gesteld worden, dat Colbert geen succes heeft gehad: de Nederlandse handelaars kon Frankrijk niet missen; bovenal Colbert „se montra trop impatient et trop brutal". Amsterdam bleef machtig met zijn belangrijke geldmarkt en muntvoorraad, Nederland en Engeland kwamen steeds vijandiger tegenover Frankrijk te staan en de daaruit voortvloeiende oorlogen hebben Frankrijk geruïneerd, terwijl de repressaille-maatregelen der Staten-Generaal veel kwaad hebben gedaan. Maar meer dan in iets anders is Colberts politiek een mislukking geworden voor de Amerikaanse koloniën. De Compagnie voor die handel werd gevormd naar de Nederlandse O. I. C., vergetend dat het voor Frankrijk de handel betrof op koloniën met een blanke bevolking. Voorstander van de vrije handel, verbood C. toch de handel van vreemdelingen op de koloniën absoluut en deze konden die niet ontberen. — Terloops geeft Sée ook nog als zijn meening, dat de voornaamste oorzaak van het verval van de Nederlandse handel in de 18e eeuw was „que la Hollande, au territoire exigu et de ressources peu variées, n'a relativement qu'un faible développement industriel"; daarbij komen dan de oorlogen tegen Lodewijk XIV. E. v. G.

De eerste Engelsche oorlog. *Johan E. Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen.* Vierde gedeelte. Nijhoff, 's-Gravenhage.

Nog één deel dezer Schetsen moet verschijnen en dan zal de Nederlandsche historische literatuur een beschrijving van den Eersten Engelschen Oorlog rijk zijn, die onze tegenstanders in die geweldige worsteling ons zullen benijden. Wèl beschikken die, dank zij de ijverige zorgen van de Navy Records Society, over vijf kloeke deelen Letters and Papers relating to the First Dutch War (het zesde en laatste deel laat reeds sedert 1911 op zich wachten), doch een uitvoerige geschiedenis, waarbij gebruik gemaakt is van zoo goed als alles wat in de archieven van beide landen over dezen oorlog bewaard wordt, werd nog niet in het Engelsch uitgegeven.

Lang hebben wij op het Nederlandsche verhaal van dezen strijd moeten wachten. Toen de dienstmaagd van Zijne Excellentie den Minister van

Marine en Mevrouw Rijk op den avond van den 8sten Januari 1844 met een blaker met een brandende kaars in de hand de gordijnen van de voorbovenkamer van het Departement van Marine sloot, de gordijnen vlam vatten en kort daarna het Marine-archief in lichte laaie stond, leek het alsof daarmede alle bronnen van onze zeegeschiedenis eveneens in vlammen waren opgegaan. Jarenlang heeft men zich toen tevreden gesteld met hetgeen de Jonge vóór den brand verzameld en uitgegeven had; driekwart eeuw heeft men daarin berust, tot eindelijk Dr. Johan E. Elias in een reeks „Schetsen uit de Geschiedenis van ons Zeewezen" ons liet zien hoe goed het nog mogelijk is een helder beeld van het glorieuse verleden van onze Marine te geven...... en van heel wat meer dan dat!

Een geheel nieuw licht doet Elias schijnen. Behandelde de Jonge den Eersten Engelschen Oorlog in hoofdzaak als een serie zeeslagen, gevochten door „koene, ervaren, dappere en kloeke zeehelden", Elias deelt ons het verloop van den geheelen oorlog mede: de problemen waarvoor onze regeering, de admiraliteiten en de directies gesteld werden, de plannen die beraamd werden om deze op te lossen, de pogingen die daartoe gedaan werden (of zij gelukten of niet), de beweegredenen die onze admiraals noopten van hun orders af te wijken, de oorzaken en de gevolgen van overwinning of nederlaag. Een boeiend verhaal van dezen verwoeden strijd, niet alleen tusschen het Hollandsche en het Engelsche Marine-personeel, maar ook tusschen beide volken onder hun politieke en economische machthebbers, geeft Elias ons; en wij kunnen niet dankbaar genoeg zijn voor zijn ijver en speurzin, kennis van zaken en gave van mededeeling.

Wat zien wij nu, dank zij Elias, dezen strijd met andere oogen! Niet slechts Tromp tegen Blake, maar de Staten-Generaal tegen Cromwell, de Amsterdamsche tegen de Londensche reeders zien wij in het strijdperk. Ruim van opvatting is Elias' voorstelling, ruim als de zee waarop de vloten vochten en de koopvaarders geconvoyeerd werden naar Oosten en Westen. De naijver tusschen Hollanders en Zeeuwen in hun raadszetels en in hun koopmanspaleizen wordt ons even klaar geteekend als het karakter van een Witte de With, als de zorgen van een Tromp, als het wijs beleid van een de Ruyter. Het koene, zooveel belovende plan van een blokkade van de Rivier van Londen (het voorspel a. h. w. van den tocht naar Chattam 15 jaar later) wordt ons van den eersten opzet tot de mislukking uitvoerig medegedeeld, en geeft ons een duidelijk beeld van onze 17de-eeuwsche maritieme strategie.

Bij de beschrijving der zeeslagen blijft Elias bescheiden; zijn Schetsen bedoelen niet een leerboek voor zeetactiek te zijn, weinig lezers zouden trouwens belang stellen in de zeilvloot-manoeuvres die soms den doorslag gaven in den strijd, en nòg minder lezers zouden die dikwijls ingewikkelde staaltjes van 17de-eeuwsche zeemanschap begrijpen. Wijselijk laat de schrijver dit dan ook aan meer deskundigen over, die voor een anderen kring van lezers daarover hun licht kunnen laten schijnen.

Met spanning zien wij het volgend deel tegemoet.

J. C. M. Warnsinck.

De Nederlanders aan Sumatra's Westkust. *W. J. A. De Leeuw, Het Painansch Contract.* Amsterdam, H. J. Paris, 1926.

Het eiland Sumatra bezat aanvankelijk maar een stiefmoederlijk deel van de belangstelling der O. I. C. Richtte deze zich eerst vooral op Atjeh, tegen het midden der 17e eeuw werd ook Sumatra's Westkust van belang geacht, de streek van Tikoe tot Indrapoera. Peper

was hier het hoofdproduct, hoewel er ook goud vandaan kwam, alsmede nog enkele minder belangrijke voortbrengselen. Als importartikel waren de Voor-Indische kleedjes het meest gezocht. Tot kort voor de komst der Hollanders had deze streek onder het gezag gestaan van het oude rijk Minangkabau, dat in de 15e eeuw nog geheerscht had over geheel Midden-Sumatra. Maar het verval was in de 16e eeuw begonnen, en bij de komst der eerste Nederlandsche schepen in den Archipel was de omvang van het eens zoo machtige rijk beperkt tot de Padangsche bovenlanden: de Westkust was in handen geraakt van de Atjehers, die door hun gouverneurs of panglima's de kuststeden beheerschten. Hun macht was echter lang niet onbeperkt; de inlandsche hoofden of panghoeloe's hadden een duchtig woordje mee te spreken, het minst natuurlijk in de noordelijkst gelegen kustplaatsen als Tikoe en Priaman, maar naarmate de afstand van Atjeh grooter werd hoe langer hoe meer. Behalve de twee reeds genoemde waren de voornaamste staatjes: Padang, het rijk van Painan of Salida (ook wel genaamd Songipagou) en dat van Indrapoera. Padang, waar de atmosfeer als zeer gezond geroemd wordt, had, ook al om zijn goede reede en zijn centrale ligging, de beste kant, eenmaal het hoofdpunt van de Hollandsche vestigingen te worden.

Dr. De Leeuw geeft ons in zijn studie een overzicht van de positie der Compagnie aan de Westkust tot aan het jaar 1665. Hij vertelt ons, hoe in 't begin de Hollanders aan 't overheerschende Atjeh voorrechten moesten vragen om den peperhandel aan de Westkust in handen te krijgen. In 1638 wist de commissaris Van Deutecom inderdaad van den sultan het monopolie hierin te verwerven. De op het bestuur van dezen vorst volgende regeering, die feitelijk neerkwam op een zwakke adelsheerschappij, werkte in de hand, dat Atjeh voortaan door de onzen niet meer als een zoo belangrijke factor beschouwd werd. In 1648 werd Van den Broeck zelfs uitgezonden om het Atjehsche kantoor te lichten; maar de koningin wist dit nog te voorkomen door toezegging van tinleverantie uit het gebied van Perah. Bijzonder goed werden de betrekkingen nog even, toen in 1649 een contract werd aangegaan, waardoor den onzen een winst van 80 % op de peper aan de Westkust werd verzekerd. De Hollandsche onderhandelaar Truytman wist het behaalde succes nog nader vast te leggen in afzonderlijke contracten met Tikoe, Priaman en Indrapoera.

Maar het jaar 1651 vormt een keerpunt in onze verhouding tot Atjeh. De z.g. tin-oorlog (1651—1659) maakte onze positie aan de Westkust hoogst precair: de Compagnie's dienaren te Salida, Tikoe en Priaman werden gevangen genomen en veelal mishandeld. Tweemaal werd een „navale macht" onder Van Voorst gezonden om de gevangenen te bevrijden. Hij slaagde hierin niet, maar meldde, dat er bij de bevolking een neiging tot afval van Atjeh bestond. Het bevorderen van deze stemming, het opwekken tot gemeenschappelijk optreden tegen de Atjehsche panglima's, ziedaar de verdere lijn van de Compagnie's politiek. Dit bleef ook zoo na den in 1659 gesloten vrede, al werd ook iets daarna met goedvinden der Atjehers een loge te Padang gesticht, onder leiding staande van Jan van Groenewegen. Deze factorij had overigens een kort bestaan; wegens de onveilige toestanden, die er heerschten, werden spoedig alle koopmanschappen vandaar naar Salida overgebracht. Een samenkomst van Groenewegen met een aantal inlandsche hoofden aldaar leidde nu tot gewichtige besluiten: de Hollanders zouden in het land van Songipagou het recht van alleenhandel krijgen en in Salida of elders een houten woning mogen bouwen. Een defensief

verbond, speciaal tegen de Atjehers gericht, zou tot offensief optreden tegen hen kunnen leiden, als het contract door de Hooge Regeering zou worden goedgekeurd. Ook elders aan de kust kwamen dergelijke tractaten tot stand, en zoo kon Groenewegen in 1663 scheep gaan met gezanten van Padang, Tikoe, Painan en Indrapoera, om in Batavia meer afdoende overeenkomsten tot stand te brengen. Hij slaagde hierin volkomen: 6 Juli 1663 kwam een tractaat met Indrapoera tot stand en, naar we mogen aannemen (al is p. 43 van het werkje in dit opzicht ook zeer onduidelijk) ook met de andere staatjes van de Westkust: de inlanders verklaarden, besloten te zijn, de Athejers te verdrijven en de protectie der Compagnie ten eeuwigen dage te zullen erkennen. Hiertegenover zou de Compagnie hun bescherming verleenen tegen vijanden ter zee en ook te land langs de kust. Bij Groenewegen's terugkomst bleken echter de inlanders niet zeer geneigd, hun beloften in practijk te brengen. Tegenwerking van de Atjehers, alsmede een inlandsch oorlogje, maakten zelfs, dat de Compagnie's goederen van Salida moesten worden overgebracht naar 't eilandje Poulo Tjinko. Aan den laatsten Atjehschen tegenstand en aan de laatste aarzeling der inlanders omtrent hun partijstelling werd een eind gemaakt door de gewapende expeditie onder Jacob Cau, die in 1664 uit Batavia naar de Westkust gezonden werd. De Songipagouers werden overgehaald tot openlijk partij kiezen tegen de Atjehers, die nu uit hun gebied wegtrokken. Met wapengeweld wist Cau hetzelfde resultaat te bereiken te Padang, Tikoe en Priaman. Met al deze plaatsen werden nu nieuwe contracten gesloten. Ter bevestiging van de verworven machtspositie werden kantoren opgericht te Padang, dat de hoofdnederzetting zou worden, te Tikoe, te Priaman en op Poulo Tjinko. In den zomer van 1665 werd de loge te Padang gebouwd en met vier stukken geschut versterkt. De schrijver beschouwt deze gebeurtenis terecht als een afsluitingspunt: de positie van de Compagnie scheen nu voldoende bevestigd; eerst later zou nog blijken, hoe moeilijk het was, een rustigen handel aan de Westkust te krijgen.

Dr. De Leeuw heeft voor zijn studie geput uit in het Algemeen Rijksarchief aanwezige rapporten, journalen, brieven en instructies, speciaal op de Westkust betrekking hebbende, verder ook uit de Generale missiven van de Indische regeering naar patria, en uit het Dagh-register van Batavia. Hij heeft ons niet georiënteerd omtrent de reeds bestaande litteratuur over het onderwerp, al moge deze dan van geringen omvang wezen: zoo wordt Kielstra's artikel in Onze Eeuw (XIX afl. 10) niet door hem genoemd, evenmin als het uitvoerige artikel in de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië s. v. Sumatra. Ernstiger bezwaar heb ik echter tegen de wijze, waarop het boekje geschreven is. Ten eerste betreft dit de dispositie van de stof. Een goede inleiding ontbreekt; onmiddellijk wordt met het chronologisch mededeelen der feiten begonnen, terwijl het toch zoo wenschelijk ware geweest, den lezer eerst althans in 't kort op de hoogte te stellen van den geografischen en staatkundigen toestand der te behandelen streek en van de handelsmogelijkheden aldaar. Eerst midden in het historisch verhaal vernemen we iets in 't algemeen over de staatjes aan de Westkust (p. 16 vv.). Een korte bespreking van de invoermogelijkheden, die aan 't begin had moeten staan, komt eerst op p. 31. Ook in bijzonderheden is de schrijver vaak lastig te volgen; het verhaal is dikwijls incoherent: in dezelfde alinea vinden we soms zeer verschillende dingen behandeld (zoo p. 2: derde nieuwe alinea, p. 12: eerste alinea, p. 11: tweede nieuwe alinea, waar de tinoorlog veel te incidenteel genoemd wordt). Men krijgt sterk den indruk van vluchtigheid van

samenstelling, misschien door te uitsluitend compileeren van wat in de bronnen werd aangetroffen. Het wordt niet voldoende duidelijk, waarom contracten, met verschillende staatjes gesloten, bij wijze van samenvatting het Painansch contract genoemd worden, terwijl van Painan in 't heele werkje maar hoogst zelden sprake is. Op p. 11 vraagt men zich af, hoe in een contract met Indrapoera iets kon worden vastgesteld, dat voor de heele Westkust zou gelden. Op p. 38 bovenaan wordt het niet recht duidelijk, waarom de Songipagouers Salida zouden plunderen. Van de krijgslist, op p. 76 genoemd, hoort men niet, of zij werkelijk is toegepast. Op p. 1 wordt over Malabar gesproken, alsof het een plaats is. P. 26, 3e r. v. b. heeft „Hollanders", waar blijkbaar „Atjehers" moet staan.

De noten bevatten verwijzingen naar de bronnen, maar geen enkele verklaring. Toch mogen m. i. woorden als panghoeloe, boedjang, extimie of estimie, jatabanders, mandoers, nagoda en bafta-brocha wel even toegelicht worden. Het woord panglima wordt wel verklaard (p. 11), maar niet waar het 't eerst voorkomt (p. 5). Hinderlijker wordt het gebrek aan toelichtingen, als een woord verschillende beteekenissen hebben kan, zoo op p. 11 het woord „baar", dat een verschillend gewicht kan aanduiden, en op p. 66 „4 teil goud", waarmee een verschillende waarde kan worden bedoeld. Ook waar de schrijver citeert, komen soms onduidelijkheden voor: zoo op p. 42 het woord „boatana", dat onverklaard blijft, en „berchgont", dat blijkbaar „berchgout" zijn moet, op p. 47: „'t gene met de waerheyt congronteerde".

De stijl werkt niet mee om de lectuur gemakkelijk te maken; telkens stuiten we op duistere of onbeholpen wendingen[1]). Dit wordt nog verergerd, doordat de schrijver op gespannen voet staat met de interpunctie, die soms zelfs totaal wordt achterwege gelaten. Lange zinnen, eenmaal zelfs een heele alinea (p. 25, 3e nieuwe alinea), zonder komma's werken op den duur vermoeiend, terwijl soms bepaald onduidelijkheid ontstaat, zooals op p. 1 in den zin (17e r. v. b.): „In 1615 waren zij ook op Atjeh te Tikoe en Priaman waar zij lijnwaden uit Suratte verkochten".

Aan het slot van het werkje vinden we als bijlagen een paar van de voornaamste bronnen afgedrukt. Jammer, dat er meestal geen verwijzing in den text naar deze bijlagen voorkomt. Ook is bij het bijeenzoeken en afdrukken van deze stukken dezelfde vluchtigheid merkbaar, die het geheele werkje eigen is. Had de schrijver Heeres' Corpus Diplomaticum (eerste deel) geraadpleegd, dan zou hij daar zijn eerste bijlage reeds aangetroffen hebben (als no. CLXXXIX, op p. 528 vv.), terwijl niets in zijn werk verraadt, dat hij 't contract kent, dat Heeres geeft als no. CXXXVI, p. 345 vv., waarbij de Nederlanders van Atjeh een handelsprivilege aangaande de Westkust verwerven. Het volledig opnemen van de bijlage op p. 90 lijkt mij overbodig, daar dit stuk haast geheel gelijk is aan het voorafgaande. Men krijgt hier en daar den indruk, dat de schrijver den oorspronkelijken text onvolledig of onjuist heeft weergegeven (zoo regel 6 v. o. op p. 83, waar de zin alleen begrijpelijk wordt door achter „ende" in te vullen „metten", hetgeen bij Heeres ook inderdaad staat; p. 85, 10e r. v. b.: „excursie" geeft geen zin en zal wel „exclusie" moeten zijn; p. 89, 16e r. v. b.: „weten" zal stellig moeten zijn „wesen"; p. 92, 8e r. v. o.: „toecomen" moet, ook al blijkens p. 89, zijn:

---

[1]) Zoo moet op p. 56: „Hij kwam in gezelschap der gezanten naar Batavia" beteekenen: „Hij kwam in gezelschap der gezanten, die naar Batavia waren geweest."

„toe comen"; p. 93, 6e r. v. o.: „basta brocha" moet zijn „bafta brocha"; p. 94, 3e r. v. o.: „trameren" moet waarschijnlijk zijn „traineren").

Vóór in het boekje bevindt zich een zeer bruikbaar schetskaartje van de Westkust; graag zou ik achterin een even bruikbaar register hebben aangetroffen.

Studiën als „Het Painansch Contract" geven stellig menige welkome inlichting aan den beoefenaar der koloniale geschiedenis, maar zouden den lezer prettiger aandoen, indien ze breeder opgezet en in verteerbaarder vorm aangeboden werden.

H. Terpstra.

Onderwijs in de 17e en 18e eeuw. *M. de Haas, Bossche scholen van 1729 tot 1795.* Amsterd. Dissertatie, 1926. Teulings, den Bosch; XIII en 275 blz.

Een naarstige arbeid steekt er in dit werkje over de toestanden aan de scholen in 's Hertogenbosch gedurende de tijd, dat de stad als onderdeel der „Generaliteitslanden" onder het dwangbestuur der Staten-Generaal stond. Of liever van de Gereformeerden, die in de Republiek de officiele kerk vormden. Want wat hierin vooral besproken wordt zijn de oneindige reeks van pogingen, door de Hervormde predikanten, de Hervormde Vroedschap en de tot diezelfde kerk behorende Raad van State, om den Bosch tot een protestantse stad te maken. Welke pogingen natuurlik vergeefs waren: het aantal Gereformeerden groeit van ongeveer 10 % in 1629 tot iets meer dan 20 % in 1795, geen sprake dus, dat het onderwijs er ooit werkelik voor allen „van de religie" is geweest! Wel het officieele onderwijs en zelfs moet geconstateerd worden, dat in de 18e eeuw het aantal Katholieke *scholen* gering of bijna nul was, maar hoeveel particulier onderwijs van Katholieken zal daarnaast niet gegeven zijn?! Hoofdinhoud van het boek vormt niet het lager onderwijs, maar de nauwkeurige beschrijving van de Latijnse en de Illustre school, daarnaast wordt slechts betrekkelik kort gesproken over de „Bijscholen". De behandeling is nauwkeurig en van jaar tot jaar; is zij ook bevredigend? Slechts in zooverre, dat zij mij zeer volledig voorkomt: ik kan mij niet voorstellen dat er nog belangrijke bronnen zijn, waarin nog nieuwe gegevens zouden zijn te vinden. Maar overzichtelikheid ontbreekt en inzicht in het eigenlike onderwijs en de toestanden aan de scholen krijgt men niet. De doorsnee lezer, de belangstellende Bossenaar of histories-voelende onderwijsman, zal zich dunkt mij onvoldaan voelen na de lezing van dit werkje: een groot aantal namen zijn hem gepasseerd, vele reglementen opgesomd, veel geldelike bedragen hem genoemd, maar weet hij nu wie er school gingen, wat de abituriënten verder gingen doen, waarin zij onderwijs ontvingen, welke straffen werden toegepast, hoe de leerstof behandeld werd enz.? Zeker het staat er alles wel in genoemd en wij kunnen het wel uitzoeken tussen die vele namen, maar een duidelik beeld ontbreekt: de stof der historiese gegevens is niet, door juiste samenvoeging en door vergelijking met andere onderwijstoestanden elders, tot een beeld, laat staan een levendig beeld, dat indruk maakt, verwerkt! Misschien zeg ik het 't duidelikst en geef daarmee tevens de verdiende lof aan de samensteller, wanneer ik constateer, dat in deze dissertatie een betrouwbare verzameling gegevens is bijeen gebracht, waarop een meer algemeene geschiedenis van middelbaar (en lager) onderwijs in de tijd der Republiek zou zijn te baseren. Meer geeft 't werk niet, maar dit is zeker geen onverdienstelike arbeid!

E. v. G.

Nieuwe boeken:

R. Miedema, Albrecht Dürer en de reformatie. Afb. Huis ter Heide, de Tijdstroom. 152 b. *f* 3.50.

J. F. M. Sterck, Het leven van Joost van den Vondel (Volksuniv.bib.) Bohn. ill. *f* 1.90.

Dr. Cabanès, Le mal héréditaire dans l'histoire. Les descendants dégénérés de Charles-Quint. 384 p. Michel. 15 fr.

J. Prévost, La vie de Montaigne. Vies des hommes illustres. 232 p. 13 fr. N. R. fr.

K. Federn, Richelieu. Abb. Wien. König. 190 S. Menschen Völker Zeiten. 6 M.

Chr. Weiditz, Das Trachtenbuch des Christoph Weiditz von seinen Reisen nach Spanien (1529) und den Niederlanden (1531—2). Nach der im Germ. Nationalmuseum Nürnberg aufbew. Hs. hrsg. v. Th. Hampe. 154 Taf. 164 S. de Gruyter. Bd. 2. 250 M.

V. NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

De Romantiek. *Gerard Brom, Romantiek en Katholicisme in Nederland.* Eerste deel: Kunst. Tweede deel: Wetenschap en Staatkunde. Wolters, Groningen.

Op de vraag: wat is Romantiek? zijn in de laatste honderd jaar al heel wat antwoorden gegeven, maar een synthese, die ieder bevredigt, bleef tot nu toe uit. En dat is geen wonder, want het begrip romantiek is even samengesteld als dat der renaissance. Toch is men 't hier wel over eens, dat, gelijk er in de cultuurperiode der renaissance een sterke belangstelling bestond voor de klassieke — vooral Latijnse — oudheid, in het begrip „romantiek" de belangstelling in de Middeleeuwen een belangrijk element vormt.

Het is dit facet van de cultuurperiode van de eerste helft der 19e eeuw, dat prof. Brom voornamelijk in 't oog heeft. Hij toont zich daarbij een goed Katholiek. De vernieuwde studie der Middeleeuwse geschiedenis betekent voor hem allereerst een herstel van de glorie der Katholieke kerk: „omdat de middeleeuwse geest met het Katholicisme werd vereenzelvigd, kon het één niet gezocht worden zonder toenadering tot het andere. Deze geleidelike assimilatie van de overlevering vormt een stuk geschiedenis van de romantiek en levert tegelijk een beeld van de cuturele bewustwording bij de Katholieken, namelik het passief bedrijf van hun emancipatie. Anderen hebben immers het oudste verleden voor ons volk ontdekt, anderen hun de verloren rechtsbrieven thuis bezorgd. Nu is 't een werk van de dankbaarheid, wanneer een Katholiek deze weldaden in herinnering komt brengen".

Deze aanhef geeft het programma en de bedoeling van den schrijver.

In vier hoofdstukken: 1. *Bilderdijk,* 2. *De Engelse school,* 3. *De Gidskring,* 4. *Gothiek,* waarmee 't eerste deel, onder den titel *Kunst,* gevuld is, werkt prof. Brom de helft van zijn programma af. Dat de begrippen Middeleeuwen en Katholicisme heel nauw verbonden waren voor onze literatoren van de eerste helft der 19e eeuw, wordt door den schrijver heel duidelik aangetoond in zijn derde hoofdstuk: Potgieter wees dicht en prosa met onderwerpen aan de M. E. ontleend, af als niet-nationaal: de Gidsredactie was zich gewust „antiromanties" te zijn in haar verheerliken van de 17e eeuw. Haar vaderlandse geschiedenis begon bij

± 1600. „Uw Holland" — schreef Schimmel aan Thijm — „begint bij 922, 't mijne bij 1581". Volgens Mevrouw Bosboom—Toussaint „werden veelvuldige pogingen gedaan, om ons langs den weg der kunst, der poëzij, der letteren, heen te voeren naar Rome" en daarom beschouwde zij 't als haar taak, „om tegen deze wijze van katholiseren te protesteren".

Tengevolge van deze eenzijdige behandeling der romantiek — die de schrijver trouwens van te voren had aangekondigd — wordt in het 2e hfdst., De Engelse school, alleen de invloed van Scott in 't licht gesteld; over die van Byron, van Sterne, van de humoristen, wordt zo goed als gezwegen. Daar staat tegenover, dat prof. Brom niet enkel het terrein der letteren in 't licht stelt, maar het heele gebied der kunst — ook bouw-, beeldhouw-, schilderkunst en muziek onder 's lezers aandacht brengt. Het is ook van den man, die indertijd een beschouwing had gegeven over barok en romantiek als twee stijlperioden, te verwachten, dat hij een afzonderlik hoofdstuk wijdt aan de andere kunsten. Voor de literatuur-historici is 't broodnodig hun letterkundige blik te verdiepen en te verruimen door wat inzicht in de andere kunsten. Ik weet wel, dat het letterkundig gebied alleen al zo ruim is, dat het door één man niet meer beheerst kan worden, maar voor den docent acht ik het beter, dat hij een deel van dat gebied grondig kent, met het besef, dat hij op het andere deel van het terrein voorzichtig moet zijn, dan dat hij door zijn eenzijdig letterkundige ontwikkeling verblind, meent het geestelijk leven van het voorgeslacht te kennen. Brom vergenoegt zich niet met slechts de kunsten te overzien, in het tweede deel behandelt hij wetenschap en staatkunde.

't Eerste hfdst., Mystiek, bevat in de eerste afdeling, *Het Middelnederlands,* een uitstekend overzicht van de ontwikkeling van de studie van 't Middelnederlands. Natuurlijk blijft de schrijver trouw aan zijn bedoeling en stelt hij ook in dit deel in 't licht de ontwikkeling van het Katholicisme. In dit deel vooral komt helder aan den dag, wat de emancipatie der Katholieken te danken heeft aan onze protestantse geleerden. Dezen mogen met hun wetenschappelike onpartijdigheid een voorbeeld zijn voor tal van „gelovigen", die de ontwikkeling volgen van dit punt van Broms programma, dat „anderen het oudste verleden voor de Roomsen hebben ontdekt, anderen hun de verloren rechtsbrieven hebben bezorgd". 't Spijt ons te moeten verklaren, dat ook de schrijver zelf nog wel een les had kunnen nemen bij de door hem besproken geleerden. Zijn Roomse overtuiging verblindt hem zó, dat hij slag op slag papenhaat of min edele motieven bij niet-Katholieken onderstelt. Tot zijn eer moeten wij erbij voegen, dat de schrijver er zich af en toe van bewust is, onbillik te zijn: hij bekent zelf herhaaldelik de bewijzen te leveren voor de stelling, dat op de bodem van elke vraag ten slotte de theologie ligt, en dat, wanneer het geloof aan de orde komt, het hart geraakt is, en de hartstochten loskomen. Maar voor ons verliest een werk als het zijne, waarin ontegenzeglik veel materiaal voor de wetenschap is vastgelegd en aan 't licht gebracht, veel van zijn waarde, doordat schrijvers geloofsijver de feiten scheef doet zien, hem tot voorbarige gevolgtrekkingen brengt, en eigen geloofsgenoten heel wat milder doet beoordelen dan andersdenkenden. Is de schrijver zich bewust geweest, hoe ver hij zelf als wetenschappelik man achter stond bij die Protestanten, waarvan hij verklaart, dat zij als dichters hun aangeleerde vooroordelen aflegden? Waarom wordt de volgende uitspraak van Hasebroek een flauwigheid genoemd: „Wie de geschiedenis van al deze gebroken harten kon te weten komen, zou menig verhaal vol zuchten en tranen te verhalen hebben." Is 't dan soms niet waar,

dat tal van middeleeuwse liederen en verhalen — en daaruit kende men toen toch voornamelik de M. E. — zulke gebroken harten voor-onderstellen? Waarom „stoot” hij zich aan „de bloeddorstige verklaring van die zoete Jonathan”: „De Fransche revolutie heeft geen vuriger kloosterbestormers opgeleverd, dan ik ben”? Prof. Brom weet toch ook wel, dat goed Roomse tijdgenoten van Hasebroek evenzeer ’t kloosterleven veroordeelden? De vriendelijkheid aan ’t adres van Busken Huet: „Een vos verliest eerder zijn vrome haren dan zijn kerkse streken”, zou men met de wijziging van kerkse in Roomse, prof. Brom willen toevoegen, en vragen hoe ze hem smaakt. Dan kan hij de indruk benaderen, die zijn boek op niet-Katholieken maken moet. Als Vosmaer optreedt als leider bij een „aanval tegen een bouwplan van Cuypers, dan had hij (Vosmaer) daarbij „een schoone gelegenheid om zijn Grieks paganisme uit te hangen”. — Maar laat ik ophouden met aanhalen, want er is geen eind aan. ’t Boek is zo vol blijken van partijdigheid, dat het den indruk achterlaat van een pamflet, geschreven met een vaardige pen door een geleerde van grote belezenheid.

A. Zijderveld.

De buitenlandsche politiek van Engeland. *H. Brugmans, De buitenlandsche politiek van het Britsche rijk van omstreeks 1870—1914.* Sijthoff, Leiden.

Dit boek, geschreven in opdracht van het Nederlandsche comité tot onderzoek van de oorzaken van den wereldoorlog, behandelt een bij uitstek belangrijke periode van de Europeesche geschiedenis. Hoewel er in die jaren overstelpend veel is gebeurd, heeft de schrijver voor ons een beknopt overzicht opgebouwd, dat niet vermoeit door een te veel aan bijzonderheden. De overzichtelijkheid wordt nog verhoogd door de verdeeling in hoofdstukken, ieder voorzien van een afzonderlijken titel, die tevens een korte aanwijzing van den inhoud geeft. Jammer slechts dat in de inhoudsopgave deze titels niet meer vermeld zijn; het lastig zoeken naar een naam of gebeurtenis ware daardoor voorkomen. Overigens biedt deze inhoudsopgave een verrassing in den vorm van een rijke literatuurlijst, die aan elk hoofdstuk is toegevoegd. Hier vindt men het materiaal om uit bronnen en geschiedkundige werken een eigen inzicht te verwerven in de problemen dezer periode. Waar het boek is geschreven voor den beschaafden leek, vindt de historicus in deze lijst veel, dat hem van nut kan zijn bij eigen studie.

Het overzicht, verdeeld in zeventien hoofdstukken, begint met een uiteenzetting van de Engelsche politiek tijdens en na den Fransch-Duitschen oorlog. In dit tijdperk zijn het de figuren van Gladstone en D’Israeli, den lateren Lord Beaconsfield, die den toestand beheerschen. Het verschil in de politiek der beide leiders wordt ons in breede trekken geschetst, en van de ingewikkelde situatie dezer dagen krijgen wij een duidelijk beeld. D’Israeli wordt in deze hoofdstukken genoemd als een der eersten, die het ideaal van een Britsch Imperium hebben nagestreefd. Op de ontwikkeling dezer gedachte wordt in het verhaal telkens weer onze aandacht gevestigd; iets wat van actueel belang is voor den hedendaagschen lezer, die in de laatste jaren den merkwaardig snellen groei dezer gedachte heeft beleefd, met alle belangrijke gevolgen ervan voor de verhouding tusschen de voormalige koloniën en het moederland.

Hoofdstuk V geeft een korte beschrijving van de cynische zakelijkheid, waarmede tusschen 1880—90 Engeland, Frankrijk en Duitschland Afrika onder elkander verdeelen. Dit hoofdstuk vormt a.h.w. een afsluiting;

de inleiding is nu verteld, wij weten welke machten op het Europeesche tooneel en daarbuiten een rol spelen, op welke politieke verlangens hun krachten gericht zijn. De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de vele veranderingen in de groepeering der groote mogendheden, de oorzaken en de gevolgen daarvan; de ramp van 1914 is als een natuurlijk eindpunt genomen.

Dit tweede deel wordt ingeleid met een hoofdstuk getiteld „de jonge keizer". In zijn beknoptheid geeft het niet meer dan enkele teleurstellende algemeenheden over het karakter van Wilhelm II; wel vindt men er in een duidelijke uiteenzetting van de belangrijke wijzigingen, die sinds 1890 in de verhouding der groote mogendheden plaats hebben gevonden. In dit jaar n.l. breekt de keizer met de politiek van Bismarck. Deze staatsman had nooit zóó sterk vertrouwd op den hoeksteen van de Duitsche politiek t.w. het verbond met Oostenrijk en Italië, om ook niet in het Oosten veilig te willen zijn door een overeenkomst met Rusland; dit was het doel van het z.g. herverzekeringstractaat. Het opzeggen daarvan door Duitschland in 1890 bracht onvermijdelijk een nieuwe groepeering der Europeesche machten met zich. Immers Rusland, sinds lange jaren de tegenstander van Engeland aan de Dardanellen en in Azië, nu ook door Duitschland losgelaten, moest wel steun zoeken bij de tweede mogendheid, die ook geheel alleen stond, n.l. Frankrijk. In 1897 hebben het Czarenrijk en de Republiek elkander gevonden; de macht der triple alliantie werd in het vervolg door die van den tweebond in evenwicht gehouden. Hoe was nu daar tegenover de politiek van Engeland? Prof. Brugmans zegt ervan: „De labiele evenwichtstoestand van Europa gaf aan Engeland het onschatbare voordeel de weegschaal der wereldpolitiek in handen te kunnen nemen. Zooals Europa nu eenmaal was geworden kreeg Engeland in vele gevallen de beslissing, maar ook de verantwoordelijkheid.

De verhouding van Engeland tot Europa werd tenslotte bepaald door zijn betrekking tot Duitschland." (Hoofdstuk VII, blz. 55). In dit citaat vinden wij den sleutel ten eerste tot het doel, ten tweede tot het karakter der Britsche politiek. Het doel, vriendschap met Duitschland indien dit mogelijk zou zijn. Tweemaal heeft Engeland ernstig een poging daartoe in het werk gesteld. In de jaren 1895—1901 trachtte het tot een geregeld verbond met Duitschland te komen; de mislukking dezer plannen werd veroorzaakt door de veeleischendheid van Berlijn. Dit had weer als onvermijdelijk gevolg, dat Engeland toenadering zocht tot Frankrijk, het ééne lid van den tweebond. Inderdaad stonden beide staten naast elkander tegenover Duitschland in het Marokkoconflict, 1904—06. De groote nederlaag der Duitsche diplomatie op de conferentie van Algeciras, was een eerste ernstige waarschuwing voor de gevaren, die een isolement met zich bracht. Rusland werd evenmin gewonnen ondanks de persoonlijke bemoeiingen van Wilhelm II in 1905. Zoo bleef Duitschland alleen, terwijl Engeland door de Duitsche Marokkopolitiek verontrust, steeds verder ging op den weg toenadering tot den tweebond. In 1907 werden de Aziatische moeilijkheden, die Engeland en Rusland scheidden, in der minne geschikt, en zoo kon er in het volgend jaar een vrij vage overeenkomst tusschen den tweebond en Engeland tot stand komen, die zeker niet met den naam van een verbond en zelfs niet met die van een entente mag worden bestempeld. Engeland had zijn overheerschende positie bevestigd, zonder zijn vrijheid te verliezen; Duitschland stond alleen, want Oostenrijk had als bondgenoot nagenoeg geen beteekenis en Italië was onbetrouwbaar. Maar hopeloos was de toestand geenszins; het had Duitschland niet moeilijk behoeven te vallen om zich òf met Rusland,

òf met Engeland te verstaan; de tegenstellingen tusschen Rusland en Gr. Brittannië waren slechts verdoezeld en volstrekt niet weggenomen. Evenwel Berlijn, door de „Nibelungen Treue" aan Weenen gebonden, stond achter dit rijk in alle Balkanverwikkelingen (1908, 1912, 1913) en vervreemdde daardoor Rusland onherroepelijk. En tot een betere verstandhouding met Engeland kwam het ook niet. In 1911 werd dit land weer ernstig verontrust door de avontuurlijke Marokkopolitiek van Duitschland (Panthersprong); maar zelfs toen was nog niet alle kans op een toenadering verkeken. Immers de Britsche regeering was oprecht vredelievend en wilde met Duitschland in vrede en vriendschap leven, mits het Engeland's leiding en machtspositie aanvaardde. Deze wensch verklaart ook de tweede poging van Engeland om zich met Duitschland te verstaan, nu in zake de vlootuitbreiding. Uitvoerig worden de onderhandelingen over deze teere kwestie beschreven in hoofdstuk XV, getiteld „Haldane's zending". Het diepe wantrouwen, dat over en weer bestond, verklaart genoegzaam, waarom ook deze poging tot mislukking gedoemd was. Het isolement van Duitschland werd dus een voldongen feit. Daartegenover stond Engeland zeer sterk, zeker als het was van de vriendschap van den tweebond, maar toch niet zóó volkomen gebonden, dat het ophield arbiter van Europa te zijn.

Deze positie van Engeland in het staatkundig leven heeft ook het karakter der Britsche politiek bepaald. Een rijk, dat in de beslissende oogenblikken de weegschaal kan laten doorslaan en zich van deze zware verantwoordelijkheid bewust is, zal in vele gevallen eerst reageeren op de daden van anderen. Ook zal het zich niet gaarne te vast binden, omdat dan zijn vrijheid van handelen beperkt wordt. In de twintigste eeuw heeft de Engelsche politiek veel meer haar kracht gezocht in een fijne diplomatie, dan in een forsch uitdagend optreden. Zóó voorzichtig zijn de Britsche diplomaten te werk gegaan, zoo weinig hebben zij vat op zich gegeven, dat ondanks de goede verstandhouding met den tweebond, in 1914 geen enkele regeering wist, wat men van Engeland mocht verwachten. Dat deze vaagheid haar groote gevaren had, is toen tevens overtuigend gebleken. Hadden in Juli 1914 Petersburg en Berlijn zekerheid gehad betreffende Engeland, dan zou dit òf de eene òf de andere partij tot een wijze matiging hebben gedwongen.

Heeft de Britsche politiek in 1914 door te groote voorzichtigheid gefaald, toch zien wij in dit resumé hoeveel doeltreffender in het algemeen dit bedachtzame optreden was, dan de opzichtige daden van den Duitschen keizer en zijn raadslieden. Zij handelden alsof zij nog de overwinnaars van 1871 waren, maar het inzicht ontbrak hun, hoe zwak Duitschland na 1905 in werkelijkheid stond. Men heeft zich in Berlijn altijd hevig beklaagd over de Engelsche omsingelingspolitiek, maar men heeft nooit willen erkennen, dat die in de eerste plaats mogelijk is gemaakt door de fouten der Duitsche diplomatie. Ook hier heeft Engeland niet een uitdagend initiatief genomen, maar alleen handig zijn koers bepaald op de misgrepen van Berlijn.

Ten slotte moge ik er nog op wijzen, dat de schr. de z.g. „schuldvraag" met groote objectiviteit heeft behandeld.

C. Eitje.

Contemporaine geschiedenis. *Egelhaafs Historisch-politische Jahresübersicht für 1925.* Fortgeführt von Hermann Haug, Stuttgart, Carl Krabbe Verlag. Erich Guszmann, 1926.

Reeds meermalen heb ik in dit tijdschrift Egelhaafs jaarboek besproken, zooals het in de laatste jaren door Hermann Haug wordt voortgezet. Ik

heb meer dan eens op de nauwkeurigheid en volledigheid van deze publicatie gewezen, maar ook den nadruk gelegd op de partijdigheid, die de tegenwoordige bewerking kenmerkt. Ook deze nieuwe jaargang onderscheidt zich niet van de vorige. Ook hier weer de echt Duitsche grondigheid en volledigheid, maar ook hier weer de niet minder Duitsche of liever Duitsch-nationale partijdige en ook hooghartige eigenwaan. Ik kan dat niet beter toelichten dan door het overzicht af te schrijven, dat het résumé is van het geheele boek.

„Das Jahr 1925 war gleich dem Vorjahr fast ganz aufgefüllt von einem Vereinigungs-Unternehmen der Hohen Politik; wie damals die weltwirtschaftliche Frage der deutschen Reparationen, so wurde jetzt die weltpolitische Angelegenheit der „Sicherheit" in Ordnung gebracht. England war dabei führend, um unter Aufrechterhaltung seiner Freundschaft mit Frankreich, unterstützt durch dessen vorherschende wirtschaftliche Sorgen, dem Bundesgenossen Befriedigung zu geben und zugleich den Grund zu seinen bisherigen Gewalt-Bestrebungen zu nehmen; England gewann damit seine Gleichgewichts- und Schiedsrichter-Stellung in Europa zurück. Deutschland das sich von England zu einer „Initiative" bei diesem durch der Vertrag von Locarno gekrönten Vereinigungs-Unternehmen hatte bestimmen lassen, trug die Kosten für den „wahren Frieden" durch die Vervollständigung seiner Entwaffnung sowie durch seine Fesselung am Rhein und im Völkerbund. Dafür erlangte es auszer der noch vom Vorjahr her fälligen Befreiung des Ruhrgebiets die um ein Jahr verzögerte Räumung Kölns sowie Erleichterungen der Besatzungshabung im übrigen Rheinland. Den Argwohn Ruszlands wegen der Einbeziehung Deutschland in die westliche Koalition beschwichtigte dieses durch wirtschaftliche Geschenke an den Sovjet-Staat. Innerpolitisch geraume Zeit beherrscht durch den Kutisker-Barmat-Skandal schien Deutschland durch den Eintritt der Deutschnationalen in die Regierung und noch mehr durch die Reichspräsidentenwahl vor einen Wendepunkt gestellt, doch brachte auch die Wahl Hindenburgs weder nach auszen noch nach innen eine bemerkbare Aenderung. Die Regierung Luther-Stresemann ging in den bisherigen Geleisen weiter. In der inneren Politik trachtete sie durch die Aufwertungs-, Steuer- und Zollgesetzgebung die Nachwehen der Inflations-Zeit zu beheben. Die Deutschnationalen, die ihren Uebergang aus der Oppositions in die Regierungsstellung mit mehrfacher Selbstverleügnung zu bezahlen hatten, muszten über der Locarno-Politik, die sie um der innerpolitischen Belange Willen fast bis zum Schlusz mitgemacht hatten, unter dem Druck ihrer Anhängerschaft im Lande zuletzt aus der Regierung austreten. In der zweiten Jahreshälfte geriet Deutschland trotz gehäufter Amerika-Kredite in eine steigende Wirtschaftsnot. Unter den Auslands-Ereignissen traten hervor die durch die vorjährige Reparations-Regelung geförderten Schulden-Verhandlungen verschiedener Staaten mit Amerika, der unter 6-fachem Wechsel der Finanzminister sich fortsetzende Währungsverfall in Frankreich, die Vollendung des faszistischen Staates in Italiën, die Völkerbund-Entscheidung im Mossul-Streit zwischen England und der Turkei, hauptsächlich aber der Kolonialkrieg Frankreichs in Marokko, der auch Spanien zu einer Zurückwendung nötigte, der gleichfalls Frankreich belastende Aufstand in Syrien, sowie die gegen England und Japan gerichtete, von Sowjet-Russland beeinfluszte Unabhängigkeits-Bewegung in China, die jedoch schlieszlich in neue Bürgerkriegs-Kämpfe der Generale ausmündete".

Dat alles is zeker duidelijk genoeg. H. Brugmans.

Nieuwe boeken:

M. G. de Boer, De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee. Amsterdam, Stadsdrukkerij. 303 blz. ill. *f* 4.—.

Geschiedkundige Atlas van Nederland. 13 de Fransche tijd door J. C. Ramaer.

14 De Roomsch-Katholieke Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in 1853. (A. W. L. Hensen en A. A. Beekman).

L. Barthou, Le neuf Thermidor. Récits d'autrefois. Hachette. 6 fr.

M. Donald Greer, L'Angleterre, la France et la Révolution de 1848. 400 p. Rieder. 35 fr.

E. Halévy, Histoire du peuple anglais au 19e siècle. Epilogue. 1895—1905. T. I. Les impérialistes au pouvoir (1895—1905). Hachette. 50 fr.

L. Madelin, La France de l'Empire. 52 p. Plon. 12 fr.

A. Marchand, Plans de concentration de 1871—1914. Berger-Levrault. 18 fr.

C. Pobiedonostsev, Correspondance et documents inédits relatifs à l'histoire du règne de l'empereur Alexandre III de Russie 1881—94. Bibl. hist. 672 p. Payot. 40 fr.

P. Verhaeren, La Belgique sous la domination française. III Guerre des paysans 1796—9. 725 p. Plon. 67 fr.

W. Berdrow, Alfred Krupp. II Hobbing. Vollst. 30 M.

H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Fortges. v. E. Daniels. Tl. 5. Buch 2. Oberste Heeresleitung u. revolutionäre Internationale (öst-fr. Krieg. 1859). Stilke. 8 M.

Grosse Politiek der Europäischen Kabinette. Reihe 5. Abt. 3. Europa vor der Katastrophe. Bd. 34—39. Deu. Verlagsges. f. P. u. G. 200 M.

P. Keller, Louis Blanc und die Revolution von 1848. Beitr. z. Gesch. d. Sozialismus u. d. Volkswirtsch. Frankreichs erste Hälfte 19. Jh. Zürich, Girsberger. 232 S. 10 M.

E. Ludwig, Bismarck. Geschichte eines Kämpfers. Rowohlt. 694 S. 10 M.

H. Lutz, Lord Grey und der Weltkrieg. Deu. Verlagsges. f. P. u. G. 421 S. 16 M.

G. Princip, Gavrilo Princips Bekenntnisse. Geschichtl. Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo. Wien. Lechner. 32 S. 1.50 M.

H. Rothfels, Th. Lohmann und die Kampfjahre d. staatlichen Sozialpolitik 1871—1905. Mittler. 132 S. 9 M.

E. von Sydow, Die Kultur des deutschen Klassizismus. Leben, Kunst, Weltanschauung. 84 Abb. Berlin. Grote. 264 S. 16 M.

Wilhelm II. Aus meinem Leben 1859—88. Koehler. 430 S. 14 M.

J. S. Bassett, Expansion and Reform. 1889—1926. Epochs of American history.

G. D. H. Cole, A short history of the British working class movement 1789—1925. Vol. II. 1848—1900. 211 p. Allen & U. 6/.

M. Eastman, Marx, Lenin and the science of revolution. 263 p. Allen & U. 7/6.

P. T. Moon, Imperialism and world politics. Macmillan. 15/.

P. Orsi, C. Cavour and the making of modern Italy, 1810—61. 405 p. Putnam. 7/6.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Het Boek. Dec. Laurentius Torrentius, boekdrukker en uitgever van den hertog van Toscane. 1547—63. II. — Werken van J. W. Enschedé. — Kleine geschriften van W. P. C. Knuttel.

Gids. Feb. *P. L. van Eck,* J. H. Pestalozzi gestorven 17 Februari 1827. *P. Geyl,* Histoire de France en History of England. *M. Moresco,* Van Houten en zijn tijd. *D. F. Slothouwer,* Kerkelijke bouwkunst der XVIIe eeuw in Belgisch Brabant.

Stemmen des Tijds. Jan. *P. A. Diepenhorst,* Bewogen momenten uit den schoolstrijd. — Feb. *A. Eekhof,* Uit oude brieven. Professor Jodocus Heringa en zijn tijd (Utrecht 1820—39). *H. C. A. Muller,* Een stukje Napelsche geschiedenis uit de 16e eeuw.

Studiën. Feb. *J. v. Ginneken,* Geert Groote de schrijver van Boek I en II der Imitatio Christi.

Bijdragen Vad. Gesch. en Oudheidk. VI. IV. 1—2. *P. J. Blok,* Moordplan tegen Alva (Oct. 1568). *L. Barschalk,* Staatsanschauung des Hugo Grotius. *J. E. Elias,* Schetsen gesch. zeewezen XII. Eerste mislukking van de blokkade der rivier van Londen. *T. J. Geest,* Gulielmus Gnapheus. *W. E. van Dam van Isselt,* De voorbereiding van den veldtocht van 1599. *P. Geyl,* Engelsche bronnenuitgaven van den laatsten tijd, van belang voor onze Geschiedenis. *N. Japikse,* Ned. hist. lit. — 3—4. *M. de Jong Hzn.,* Twee Keizeroorkonden. *J. E. Elias,* Schetsen gesch. zeewezen XIII. De nadere regeling van de blokkade der rivier van Londen. *Z. W. Sneller,* De opkomst der Nederlandsche katoenindustrie. *P. C. Molhuysen,* Over Grotius' de Jure Praedae Commentarius. *D. de Man,* Vervolgingen, welke de Broeders en Zusters des Gemeenen Levens te verduren hadden. *N. Japikse,* Ned. hist. lit.

Verslagen en Med. K. Vl. Ac. Oct. *A. J. J. Vandevelde,* W. van Lis, geneeskundige en bierbrouwer. — Nov. *J. van Mierlo,* Op den drempel onzer dertiende eeuw.

Nederlandsch Archievenblad. 34.1. R. Fruin, Een memorie van R. W. Tadema over het archiefwezen uit het jaar 1851.

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. XIX. 3—4. *W. Koch,* Keizer Julianus' afval van het Christendom. *A. Eekhof,* Onuitgegeven brieven van en aan Hugo Grotius. *J. Smit,* De vestiging van het Protestantisme in den Haag en zijn eerste Voorgangers. *H. Beets,* De gereformeerde Hollanders in Noord-Amerika. Idealen verwerkelijkt binnen tachtig jaren? *A. Hyma,* The Influence of the Devotio moderna. *D. de Man,* Heinrich Suso en de Moderne Devoten.

Historisch Tijdschrift. V. 3. *P. Polman,* De oorkonde van den Schiedamschen magistraat over de H. Lidwina. *M. Hüffer,* De jaarstijl van de Abdij van Rijnsburg. *D. A. Stracke,* Een oud-Nederlandsch Heiligenleven uit de VIIIe eeuw.

Bijdragen Gesch. bisdom Haarlem. 44.3. *A. Hensen,* Uit een bundel processtukken der beatificatie van de martelaren van Gorcum. *J. A. A. Rogier,* Bijdragen kerkgeschiedenis Schieland. IV Bergschenhoek van 1810—58. *J. C. C. van der Loos,* Bouwstoffen vaderl. kerkgesch.. IV

Oudeschild. *H. J. J. Scholtens,* Het Amsterdamsche Karthuizerklooster in de 2e helft 16e eeuw. *W. Lampen, Joannes Delfius,* wijbisschop van Straatsburg † 1582.

Westindische Gids. Dec. *B. de Gaay Fortman,* Goeverneur Cantz'laar en de bloedige gebeurtenis van 1 Juni 1824. *F. Oudschans Deutz,* De opkomst van Curaçao. — Jan. *B. de Gaay F.*, Een wonderlijke onderneming tegen Porto-Rico. *S. Kalff,* Uit de geschiedenis van St. Eustatius. *C. K. Kesler,* Zeventiende-eeuwsche concurrenten der Nederlanders in de West. *L. C. van Panhuys,* De Nederlandsche Regeering tegenover de kolonie Suriname in 1816.

Oudheidkundig Jaarboek. Jan. *A. W. Byvanck,* Aant. over handschriften met miniaturen. *C. Engelsen,* Tentoonstelling van Daguerres typen.

Tijdschrift Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. LXVI. 3. *W. Fruin—Mees,* Pieter Franssen's Journaal van zijn reis naar Mataram in 1630 en eenige wegen naar de hoofdplaats.

Bijdragen T. L. en Volkenkunde v. N. I. 82. 3—4. *C. Lekkerkerker,* Bali 1800—14. *J. W. J. Wellan,* Onze eerste vestiging in Djambi.

Oud Holland. 6. *J. F. M. Sterck,* Aanteekeningen over 16e eeuwsche Amsterdamsche portretten. *J. A. F. Orbaan,* Florentijnsche gegevens.

Mededeelingen Ned. Comité tot onderzoek v. d. oorzaken v. d. wereldoorlog. 3. 1—2. *N. Japikse,* Naar aanleiding van Bismarcks vredespolitiek en van de Emser depche. *P. J. van Megchelen,* De Duitsche schuld als politieke leuze. — 3—4. *L. J. C. van Gorkum,* De oorlog van '70. *J. B. Manger,* Raymond Poincaré et ses mémoires. *P. J. van Megchelen,* id.

Revue historique. Oct. *I. Lubimenko,* Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie du XVIIe siècle. *L. Gallois,* La cartographie du moyen âge et la carte attribuée à Christophe Colomb. — déc. *D. Kontchalovsky,* Recherches sur l'histoire du mouvement agraire des Gracques. *R. Crozet,* Un épisode de la guerre de Cent ans. Le siège de Romorantin par le prince de Galles 1356.

Moyen-âge. Aug. *M. Handelsman,* Le soi-disant précepte de 614. *L. Karl,* Une bataille morale et François Villon.

Revue d' Histoire diplomatique. 41.1. *L. de Sercey,* Une ambassade française à la Cour de Perse en 1839. *A. Dumaine,* Le général baron de Damas, ministre des aff. étr. 1824—28. *L. de Contenson,* Les organisations de blocus en France (1914—18). *E. Le Marchand,* L'ambassade du marquis d'Osmond à Londres.

Revue belge de Philologie et d' Histoire. V. 2—3. *H. Pirenne,* Les jurés dans les villes flamandes. *P. Harsin.* Les origines diplomatiques de la neutralité liégeoise. *H. J. Elias,* L'Eglise et l'Etat au XVIIe siècle dans les Pays-Bas. I. *H. Sée et L. Vignols,* L'envers de la diplomatie officielle. *G. De Boom,* L'archiduchesse Marie Elisabeth et les grands maîtres de la Cour.

Revue générale. Jan. *Comte Woeste,* Mémoires inédits: la loi scolaire en 1884 et l'opposition des libéraux. *Baron Beyens,* Une mission en Perse.

Revue d' histoire moderne. 5. *Ch. H. Pouthas,* Les projets de réforme administrative sous la restauration. — 6. *G. Pagès,* L'affaire du Luxembourg d'après une publication récente. II. *L. Guéneau,* Le rôle de Paris dans les industries et le commerce de la soie et des soieries à la fin de l'ancien régime. *P. Charliat,* Le marché de la Baltique et Colbert d'après les comptes de la douane du Sund.

Revue d' Histoire de la Guerre Mondiale. Juli. *L. Leclerc,* La Belgique à la veille de l'invasion (28 juillet—4 août 1914). *Gén. de Castelli,* A la gauche française du 15 au 23 août 1914. — oct. *B. Shatzky,* La question de Constantinopel et des Détroits. *Cap. R. Villate,* L'état matériel des Armées allemandes en août et septembre 1914.

Historische Zeitschrift. 135.2. *M. Gelzer,* Altertumskunde und Spätantike. *O. Hintze,* Troeltsch und die Probleme des Historismus.

Preuzische Jahrbücher. *Jan. V. Bredt,* Michaelis und Kühlmann. — Feb. *E. Daniels,* Konnte August 1914 in Frankreich gesiegt werden? *G. Stecher,* Pestalozzi's „ABC-Buch der Menschheit".

Archiv für Sozialwiss u. sozialpolitik. 56.3. *M. Herzfeld,* Die Geschichte als Funktion der Geldbewegung. (Zum Problem der inflationistischen Geschichtstheorie).

Deutsche Vierteljahrschrift f. Literaturw. u. Geistesgesch. 4.4. *K. Brandi,* Cola di Rienzo und sein Verhältnis zu Renaissance und Humanismus. *R. Lorenz,* Friedrich Schlegels Wiener Vorlesungen über die neuere Geschichte. — 5.1. *H. Fehr,* Mehr Geistesgeschichte in der Rechtsgeschichte. *P. Hartig,* Alfred der Grosze und Thomas von Aquino. Untersuchung zur Bedeutung volkheitlicher Verwurzelung im Mittelalter.

Archiv für Politik und Geschichte. 6. *K. Schünemann,* Die Stellung Oesterreich—Ungarns in Bismarcks Bundnispolitik. — 9. *H. Rothfels,* Zur Geschichte der Bismarckschen Innenpolitik. *E. Müsebeck,* Publikation von Inventaren über Archivbestände zur neuesten Geschichte, insbes. zur Gesch. des Weltkrieges. *R. Häpke,* Ein neutrales Urteil über Bismarcks Friedenspolitik 1871—90. — 12. *H. Rothfels,* Zur Beurteilung der englischen Vorkriegspolitik. *K. Klingenfuss,* Beust und Andrassy und die Kriegsgefahr von 1875. *J. Behrendt,* Die polnische Frage und das österreichisch-deutsche Bündnis 1885—7.

Kriegsschuldfrage. Juni. *Max Montgelas,* Lord Grey als Staatsmann und Geschichtsschreiber. — Juli. id. *A. Bach,* Poincaré und die erste Balkankrise. — Aug. *Th. von Schäfer,* Moltke in den Tagen vor der Mobilmachung und s. Einwirkung auf Oest-Ung. *G. Karo,* Walter Hines Page. — Sept. *M. Boghitschewitsch,* Die serbische Gesellschaft „Vereinigung oder Tod", genannt die „Schwarze Hand". — Nov. *R. Kiszling,* Die mil. Bindungen zwischen Oest-Ung. und dem Deutschen Reiche von dem Weltkriege. — 1927. Jan. *N. von Baumbach,* Die deutsche und die englische Flotte bei Kriegsausbruch.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XIX, 1—3. *C. Gertrud,* Die Agrarlehre Columellas. *H. Jecht,* Studien zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte. *F. Popelka,* Geschichte des Handwerks in Obersteiermark. *M. Merores,* Der venezianische Adel. — IV. *H. Hempel,* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. *L. Fiesel,* Woher stammt das Zollgeleit?

Indiana University Studies 1925. XII. *A. L. Kohlmeier,* The Commerce between the United States and the Netherlands, 1783—1789.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Met groot leedwezen vermelden wij het overlijden van twee gewaardeerde medewerkers: *dr. J. C. Breen,* archivaris van Amsterdam, die in ons tijdschrift o.a. interessante artikelen schreef over de oude gereformeerde populaire historiographie (37e jg.), en *prof. mr. dr. P. van Heijnsbergen,* wiens bijdrage over de geschiedenis der pijnbank (39e jg.) zeer de aandacht trok.

DAVID FLUD VAN GIFFEN,
ECCLESIASTES DORDRACENUS.
Alcimedon cœlum obtundis, GIFFENII adumbrans
Cœlestem vultum, Cœlestia fulmina linguæ
Flexanimæ, Candor, Sapientia Relligioque
Optimè adumbrabunt FLUDII vultumque animumque.
Wat pooght ghy Schilder ons, Van GIFFEN af te maelen?
't Lykt niet: Want in dees Man blixempt Gods Geest syn straelen.
Prent Taalkund, Godspraak, Deugt en Wysheên op een ry,
En geeft aen Dordrechts Kerck, dit Beelt in Schildery.
S. Onder de Linden Exc:

DE PREDIKANT-HANDSCHRIFTEN-VERZAMELAAR DAVID FLUD VAN GIFFEN

DOOR

Dr. A. EEKHOF

De predikant-handschriften-verzamelaar David Flud van Giffen staat tegenwoordig in het middelpunt van de wetenschappelijke belangstelling. Niet zoozeer de aarts-ketter Flud van Giffen, die eertijds de kerkelijke gemoederen beroerde, als wel de aarts-verzamelaar, met zijn prachtig kabinet van rariora en rarissima, wordt druk besproken en beschreven. Dr. J. C. Overvoorde, archivaris te Leiden, ontdekte een exemplaar van diens in het jaar 1702 gehouden manuscripten-veiling en schreef naar aanleiding hiervan eenige interessante artikelen [1]), terwijl Dr. N. Japikse, directeur van het bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën dezen auctie-catalogus in extenso uitgaf [2]). Alleen reeds de lezing van de titels der handschriften en het verslag van de lotgevallen dezer kostbare stukken brengen iemand in verbazing.

Ik ben zelf zoo gelukkig geweest in Leiden en Oxford nog een tweetal brieven van David Flud van Giffen te vinden, die voor zoover mij bekend nog niet zijn uitgegeven en die wel verdienen aan het licht te worden gebracht, terwijl ik tevens een fraai portret van dezen predikant aan mijn artikel kan toevoegen [3]).

---

[1]) J. C. Overvoorde, *De Handschriftenverzameling van Ds. David Flud van Giffen*, in: *Nederlandsch Archievenblad*, Jaarg. 31 (1923—1924), blz. 163—167; Jaarg. 32 (1924—1925), blz. 71—80.

[2]) N. Japikse in: *Jaarverslag van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën over 1924*, 's Grav., Algemeene Landsdrukkerij, 1925, blz. 18—47.

[3]) Het origineel van deze gravure bevindt zich in een particuliere verzameling van den heer H. Bos te Rotterdam. Zie ook: Fr. Muller, *Beschrijv. Catal. van 7000 portretten*, Amst. 1853, blz. 94, No. 1857. — De toren op den achtergrond is die van de Groote Kerk in Dordrecht.

David Flud van Giffen was van Friesche afkomst — geboren te Sneek in 1653 — en heeft na de Franeker Hoogeschool bezocht te hebben, als predikant de gemeenten Wyckel (1674—1678), De Knijpe (1679—1681) en Sneek (1681—1688) gediend. In 1688 te Dordrecht beroepen, deed hij hier 1 Aug. 1688 zijn intrede en heeft hier den verderen tijd van zijn leven gearbeid. Hij is te Dordrecht in 1701, ongehuwd, overleden. Van Giffen was een ernstige practicale Coccejaan, die toen hij in De Knijpe stond met de kerkelijke besturen in botsing kwam, vooral naar aanleiding van een predikatie over Psalm 8 : 10 te Leeuwarden uitgesproken. De hoofdreden was wel, dat hij tegenover de scholastiek der orthodoxie zijner dagen stelde het ideaal van een innerlijk Christendom, dat „God aan de conscientiën" ervaart. De friesche stadhouderlijke familie hield hem echter hoog in eere en de Gedeputeerde Staten hebben in 1681 de synode van Leeuwarden gelast een uitgesproken schorsing weder ongedaan te maken [1]).

Over zijn Coccejanisme, waardoor hij zich den toorn en de stage vervolging van de strengere Voetianen op den hals haalde, wil ik hier niet handelen, want daarover heb ik onlangs elders het een en ander vermeld [2]). Evenmin wil ik het thans hebben over zijne Werken, meerendeels Predikatiën, die in 1735 voor het eerst door Albertus Voget uitgegeven [3]), nog in 1767 voor de derde maal werden herdrukt [4]). Maar het is ons te doen om den man, van wien ds. Schotel, een zijner opvolgers in de gemeente Dordrecht, in zijne beknopte levensbeschrijving van David Flud van Giffen niet nalaten kon te vermelden: „Van Giffen had eene uitmuntende bibliotheek en zijne verzameling autographen wordt nog heden een eerste plaats onder de rijkste geschiedkundige verzamelingen van dien aard, van vroegeren

---

[1]) Jacobus Engelsma, *Volglijst van Predikanten.... onder de classis van de Zevenwouden*, Leeuw. 1763, blz. 168—173. — E. J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland*, Gron. 1848, blz. 168—180. — A. Ypey en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederl. Hervormde Kerk*, Breda 1822, Dl. II, blz. 516—527.

[2]) A. Eekhof, *David Flud van Giffen en Johannes Braunius*, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., Dl. XX (1927), blz. 65—71.

[3]) *Verzameling van alle de Werken, nagelaten en uitgegeven van den hooggeleerden en godtvrugtigen heer Dav. Flud van Giffen....* door Albertus Voget. Groningen, bij Jacobus Sipkes, Boekverkoper, 1735. — Voget plaatste vóórin een voorrede en gaf als aanhangsel „Bijbelsche Keurstoffen" door hem zelf vervaardigd. *(Een exemplaar van dit werk op de Univ. Bibliotheek te Utrecht).*

[4]) J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biograph. Woordenboek van Protest. Godgeleerden in Nederland*, s.v. Van Giffen, blz. 249.

tijd, gegeven." En Schotel voegt er aan toe: „Wij hebben den Catalogus (Dordr. 1702), die zeer zeldzaam schijnt, niet mogen inzien" [1]).

Wij kennen reeds een briefwisseling tusschen Flud van Giffen en Cornelis van Alkemade, eveneens een verwoed verzamelaar van oudheden [2]), 27 in getal, welke zich thans bevinden op de universiteitsbibliotheek te Leiden en die door Th. J. I. Arnold in de zeventiger jaren van de vorige eeuw zijn gepubliceerd [3]). Uit die documenten kunnen wij reeds allerlei afleiden over den persoon van Flud van Giffen en zijne liefde voor oude handschriften.

De kern van zijne verzameling zal wel gevormd zijn door de handschriften van Viglius ab Aytta Zuichemus, den man zoo bekend uit onzen opstand tegen Spanje, een van Van Giffen's voorzaten. Maar niet een genealogische ijdelheid doch de hartstocht van den verwoeden collectionneur zat hem in het bloed. Het was hem in de eerste plaats om de handteekeningen van beroemde personen te doen. Hij vraagt bijv. aan Cornelis van Alkemade of deze hem helpen kan aan brieven van J. van Broukhoven en Gerard van Santen, beide rechters van Van Oldenbarnevelt „voor reden, omdat van myne curieusheit is, alle de handen van de 24 regters te versamelen" [4]). Doch hij was vervolgens toch ook op documenten van historisch belangrijken inhoud gesteld. Hij schrijft vooral op het oog te hebben: „de geschiedenissen van ons landt onder keyser Maximilianus, sijn sone Philips Hartog van Moeders syde van Bourgonje, desselfs sone Carel de V en de volgende Philippussen, rakende en staet en godtsdienst, voortgaende tot dese eeuw, tot de fatale jaren van 1618, 1619, en den bedroefden naesleep, daer op gevolgt". En dan vervolgt hij: „Nu speure ick nae authentique stukken (door welke UEd. [5]) wetet, dat een schryver alleen bewysen kan), die of het wereltkundige bevestigen, of eenige aenwysingen en ontdekkingen konnen doen van tot nog toe onbekende saken of omstandigheden, die een sake een geheel ander aensien of wesen konnen doen hebben" [6]). En verder had hij een voorliefde voor de brieven van

---

[1]) G. D. J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, Utr. 1845, Dl. II, blz. 82. — Zie ook: *Jaarboekje voor den Boekhandel*, 's-Grav. 1839, blz. 146.

[2]) G. D. J. Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling*, Breda 1833.

[3]) Th. J. I. Arnold, *Een autografen-verzamelaar der 17e eeuw, David Flud van Giffen*, in: *Bibliographische Adversaria*, 's-Grav. 1873—1875, Dl. I en Dl. II. De brieven, 27 in getal, loopen over den tijd van 21 Nov. 1696 tot en met 5 Mei 1700.

[4]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 49.

[5]) Nml. Cornelis van Alkemade.

[6]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 242.

de Reformatoren: „Konde ik in hande krygen brieven van Luther, Calvijn, Oecolampadius, Melanthon of andere Reformateurs, van Fra Paolo, de Socini of dergelike, ick hadde het geern" [1]). Onder degenen, die in de eerste helft der 17de eeuw leefden, trok zijn belangstelling het meest naar de Remonstranten en Remonstrantsch-gezinden, want sprak hij niet van „de fatale jaren van 1618 en 1619". Zoo weet hij, dat onder zekeren heer berusten „de aanteikeningen van dien schout, bij hem gehouden, gedurende de regtsplegingen (waarom noeme ick het niet veel liever onregts —?) van J. van Oldenbarnevelt, dog — voegt hij er aan toe — dese besitter, innerlik van goede gedagten, heeft het herte niet, om het yemant te laten sien; hij dient den tegenwoordigen tijdt, en heeft een brok, die hem de mond stopt" [2]). Zoo gevoelt Flud van Giffen ook veel voor brieven van den Remonstrant Carolus Niëllius „omdat dien helt seer hoog by my te boeck staet" [3]).

Van Giffen trachtte deze documenten te verkrijgen door ruiling, ook wel door inwisseling van penningen, die hij terloops had opgedaan; want munten en penningen verzamelde hij niet en hij deed deze dan ook zoo spoedig mogelijk weder van de hand[4]). Ook kocht hij, wat hij wenschte te bezitten, dikwijls voor vrij hooge prijzen. Hij had relatie's met vorstelijke personen; in Friesland was hij de hofprediker van de stadhouderlijke familie geweest en hij had 3 Dec. 1690 Johan Wilhelm van Saksen Eisenach en Amalia van Nassau, op Oranjewoud, in den echt verbonden. Het schijnt Flud van Giffen bij die gelegenheid ook goed bevallen te zijn aan het friesche hof, want blijkens de kerkeraadsacta van Dordrecht, zond de Douairiere van Nassau een missive aan den gemelden kerkeraad „by welke haere Hoogheit excuseert het langwylig ophouden van den persoon van onsen Eerw. D. Collega Van Giffen, toonende, dat het haar aangenaam zou zijn, indien de kerkeraad dit vertoef geliefde gunstig te interpreteren" [5]). Zelfs had hij, naar zijn zeggen, toegang tot drie Duitsche vorstenhoven [6]), en met vele aanzienlijke particulieren stond hij in voortdurend persoonlijk en schriftelijk verkeer. Dit alles om zijn cabinet van handschriften en autographen uit te breiden.

Toch werd hij dikwijls teleurgesteld, want vóór 1700 was reeds veel vernietigd, waarvan hij treffende staaltjes mededeelt. In Dordrecht, de

---

[1]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 243.
[2]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 176.
[3]) *Bibliogr. Advers.*, II, blz. 32.
[4]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 83; II, blz. 70.
[5]) G. D. J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, Utr. 1845, Dl. II, blz. 85, aant. 1.
[6]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 147.

plaats waar hij als predikant stond en waar zoovele oude familiën woonden, was naar zijn zeggen niets meer te vinden: „waer ick kome vragen, daer is het al verscheurt en weggesmeten" [1]). Elders deelt hij in een brief mede: „'t Is my verhaelt, dat, als laestmael de Charterkamer van Hollandt wierde schoon gemaekt, door die liefhebbers gansche manden vol brieven en stukken bij 't pondt aan de winkeliers verkogt sijn. Een saek, die de wysen dul sou maken" [2]). Van Giffen is in 1698 op bezoek geweest bij prof. Limborgh te Amsterdam, die hem „jammerlick klaegde, hoe seer de papieren van den heer Hartsoeker vernielt waren; die had men eerst in tobben met water geweekt en tot pap gemaekt en doen Maeswaert in laten dryven". En Van Giffen zucht: „Dit zijn schreden tot de oude Barbaries" [3]). Had Van Giffen geen gelijk? Of was het geen vandalisme, dat men twee koffers vol papieren en brieven van Van Oldenbarneveldt, Uytenbogaert en anderen gebruikte „om klapbussies van te maken, meest op 's Princen geboortedag, nota bene" [4]). Zoo kwam hij dikwijls reeds te laat.

Ook gebeurde het Van Giffen, dat men hem een collectie brieven en handschriften met veel drukte te koop aanbood, die bij nader inzien niets bijzonders bevatte. Zoo kreeg hij eens een pakket oude documenten van een Utrechtschen dominee ter inzage: „dog grooter rommelsoo en meerder grollae grollarum hebbe ick noit by een gesien, en schier niets, dat wesentlik is, daerin gevonden" [5]). Soms ook vischte hij achter het net en was een ander hem reeds voor geweest. „De room was er al door andere afgestreken", of gelijk hij het ook typisch pleegt uit te drukken: het nestje was al leeggehaald.

Maar dit alles ontnam hem nooit den moed; hij bleef verzamelen. „Laet dit — aldus Van Giffen — onse speelpop zijn. Wy konnen met de reden goet maken, dat dese liefhebbery van groote nuttigheit kan zijn. Immers ick kan voor my getuygen, dat dese dingen mynen geest seer verquikken, als die door gewigtiger werk is vermoeyt en afgeslooft" [6]). Hij schept er zulk een behagen in, dat hij zeggen kan: „Methusalem's jaren zouden ons te kort zijn, om onse liefhebberije te eyndigen of te voldoen" [7]). Hij is er vast van overtuigd, dat er nog genoeg te vinden is: „wisten we maer waer, of hadden we het geluk

---

1) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 148.
2) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 83.
3) *Bibliogr. Advers.*, II, blz. 166.
4) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 290.
5) *Bibliogr. Advers.*, II, blz. 70.
6) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 147.
7) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 177.

om een haselaerstokskene[1]) te hebben, dat ons die schatten aenwees"[2]). Zoo besteedde hij zijnen vrijen tijd aan dit verfijnde genot, voorziende een booze toekomst, daar de jongelieden afweken en „het alles versopen ligt in begeerlikheit, grootsheit, ydelheit en wellusticheit deeses levens"[3]). Dit was in den jare onzes Heeren 1698.

Uit ditzelfde jaar 1698 nu dateert de brief van David Flud van Giffen, die zich — gelijk gezegd — op de universiteits-bibliotheek te Leiden bevindt en die hier thans voor het eerst het licht ziet. De brief draagt geen adres meer en wie de „medebroeder" is, tot wien hij is gericht, kan ik niet nader ophelderen. De toon van den brief is geheel in overeenstemming met wat wij over David Flud van Giffen verhaalden. Op het „post-scriptum" komen wij straks nog terug.

Dordregt, den 17 Febr. 1698.

Eerwaerde Heer, en zeer geagte Medebroeder,

Ick hebbe de HoogEd. Mevrouwe Van der Myle in een brief gebeden, om soo goet te willen zijn, om door een knegt het pacquettie brief van UEerw. te laten afhalen. Zal altoos UEerw. voor dit gerief van herten dankbaer, en my verpligt houden, om by alle gelegenheden als er yets raers van diergelike slag van saken in myne handen komt, en dat ick[4]) wete onder UEerw. brieven niet gevonden te werden, UEerw. daervan te voorsien. De natuer dier saken, en de reden gebieden het selfs, opdat ick swyge dar de vrientschap oock het vordert. Men siet dese handelwyse in swang gaen onder alle liefhebbers van fraeiigheden. Trahit sua quemque voluptas. Elk heeft sijn pop om mede te spelen. Onse curieusheit is een van de pryselikste, en die best by letteren past. UE. soude even als ick van herten bedroeft zijn, indien hy wiste, watter al duisenden van rare brieven verbrant en verscheurt zijn, door onwetende menschen, die se van haere voor-ouderen nog overig hadde. Ick ben op onnoemlik veele plaetsen gekomen, daer ick de nesten leedig vond, die voormaels opgepropt waren, dog nu vernielt. Het stelt my wat te vreden, als ick overwege, dat alles

---

[1]) De wichelroede.
[2]) *Bibliogr. Advers.*, II, blz. 31.
[3]) *Bibliogr. Advers.*, I, blz. 148.
[4]) In H.S.: ick ick.

eens vergaen zal, en hoedanige behoorden we dan niet te zijn in heilige wandel en godtvrugtigheit?

De Hemel overgiete UE. persoon, huis en bedieninge meer en meer met allerley soorte van segeningen beyde voor de tijdt en de eeuwigheit.

Neme de (e)er om my te teykenen Eerw. Heer,

U. Eerw. gansch bereitwillige en ootmoedige dienaer
D. FLUD VAN GIFFEN.

P.S. Meene, soo Godt wil [1]), sorg te dragen, dat myne letterschat nae mijn doot nog verscheurt, nog verkogt werde, maer dat se in weerdige handen kome, daer se wel besteet moge wesen [2]).

Flud van Giffen verzamelde, maar bleef niet op zijn collecties zitten. Kon hij iemand voor diens wetenschappelijke publicatiën met zijn handschriften helpen dan deed hij dit gaarne. Daarvan getuigt een brief van 2 October 1694, dien ik in de Bodleian Library te Oxford vond. Hierbij valt nog een curieuse omstandigheid te verhalen. In het zoo handige en betrouwbare boek: „Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, 's-Grav. 1895", staat op blz. 483, no. 58 vermeld: „Van Gitten aan? Z.d." Deze aanduiding prikkelde mijne nieuwsgierigheid. Ik liet den brief uithalen en vond een brief van...... David Flud van Giffen, gedateerd 2 October 1694. De naam van den geadresseerde staat er niet op. Maar in dit geval is het dunkt mij gemakkelijk dien uit den inhoud van den brief op te maken. Het gaat hier over een predikant die te Amsterdam woont en die voornemens is „om het leven van het mirakel deser eeuwe, den man nae sijn naem, in het ligt te brengen". Het mirakel dezer eeuw, de man naar zijn naam, is natuurlijk: Hugo de Groot [3]), en de geleerde die in 1694 van plan was om diens leven te beschrijven is de Amsterdamsche predikant Caspar Brandt. Alles nu wat Van Giffen heeft en aan Brandt van dienst kan zijn, is hij gaarne bereid te zenden. Van Giffen doet dan opsomming van eenige handschriften, die Brandt zijns inziens zal kunnen gebruiken.

---

[1]) In H.S.: *wilt.*

[2]) Deze brief berust in: *Universiteits Bibliotheek te Leiden*, B. P. L. 1961.

[3]) Elders noemt Van Giffen Hugo de Groot „monarcha sapientiae et eruditionis", namelijk in zijn brief aan zijn leermeester Nicolaus Blancardus (III Cal. Mart. 1675), waarin hij handelt over het „bloedzweeten" van Christus in den hof van Gethsemane. Zie: P. Burmanni, *Sylloges Epistolarum*, II, p. 660.

De inhoud van dezen brief door David Flud van Giffen aan Caspar Brandt geschreven, 2 October 1694, is als volgt: :

Eerwaerde Heer,

Dat UEerw. overaengename van den 22 des verledenen maents [1]) niet eerder en hebbe beantwoort, is bygekomen wegens de meenigvuldige besigheden voor het H. Avontmael, als andersints. Indien nootwendigheit om spoedig te huis te zijn my niet verhindert hadde, zoude ick onlangs in het wederkeeren uit Frieslant door Amsteldam, niet naegelaten hebben my selven d' eer te geven, om U Eerw. te zien en mondeling t' onderhouden over het geene dat meer bekrompen met de pen moet doen. Hebbe met veel toestemming en genoegen verstaen UEerw. heylsaem opset en werk om het leven van het mirakel deser eeuwe, den man nae sijn naem, in het ligt te brengen, of immers gereet te maken voor toekomende beter tijdt. De letterschatten, die in mijn bewaer zijn, en UEerw. daer ontrent zouden konnen dienstig zijn, zijn de naevolgende:

Ontrent 50 brieven van de Hr. Vossius aen den Hr. Hugo de Groot, die in de brieven van Vossius, door Colomesius uitgegeven, niet gevonden worden, alle voor het jaar 1620 geschreven.

Drie nederduitse brieven van de Hr. Vossius aen Mevrouw De Groot, vol van godtvrugtige vermaningen, om haer te troosten over de gevangenisse des grooten mans op Loevestein.

Een opus ineditum H. Grotii met sijn eygen handt geschreven en geintituleert: Hugonis Grotii Parallelon rerumpublicarum Atticae, Romanae et hodiernae Batavae liber, by hem voltoit nae eygen aenteikening den 7 Mei 1620 [2]) en alsoo in het 19. jaer sijns ouderdoms. Hy schijnt hier van te gewagen tweemael in sijn Poemata [3]), maer vinde in syne brieven daer af geen gewag.

Hebbe nog alle de authentique brieven van Grotius aen Vossius tot het jaer 1639, die gedrukt zijn in het Opus Epistolicum, nog verscheidene aentekingen (!) van Grotii eygen handt, waeruit hy syne annalen en Obsidio Grollana schijnt samen-gestelt te hebben.

---

[1]) 22 Sept. 1694.

[2]) Dit moet natuurlijk 1602 zijn.

[3]) Zie: „Aan den Lezer", geplaatst achter *Grotii Sacra Carmina*, Hagae 1601, waarin Grotius niet zonder ophef aankondigt, welke geschriften hij of reeds gereed of onder handen heeft en uitgeven wil. „Ad civilem scientiam spectant Nostratis Reipublicae cum aliis olim nobilibus succesuumque inter se comparatio". Zie: R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, Dl. III, blz. 405.

Besitte nog 't geen wel is waer tot het bovenstaende niet en behoort, ontrent 30 MSS brieven in het frans van Mr. Mornay Plessis aen den ouden Diodati. Een stuck van een opus van Salmasius sijn eygen handt, handelende van de dranken die de ouden van honig plagten te maken.

Nog verscheiden MSS. brieven van geleerde mannen, die alle niet genoemt konnen worden.

Alles is tot UEerw. dienst, en die heeft maer te gebieden, wat ick hem zenden zal, waer toe gemakkelik gelegenheit kan vinden.

Bidde UEerw. zy soo goet en bedanke hertelik mynentwegen UEerw. amptgenoot den Hr. Limborgh [1]), voor zijn allernuttigst en onwardeerlik werk: Historia inquisitionis [1]). Ogh, dat alle Protestantse overheden dit lasen, om haer het Pausdom in den gront te leeren kennen, en op haer hoede te zijn tegens de aedificatores imperii in imperio, die sig uitterlik van Babel hebben afgescheiden, maer daer in nog toonen een klauw van het roomse beest te hebben overig behouden.

Nog schiet my in de sin, by Mevrouw de weduwe Ruwaerdin de Wit gesien te hebben een brief aen haer Ed. geschreven door de scherpregter, die den Hr. Ruwaert haer man, soo deerlik gepynigt hadde. Die arme man schreef uit perssing sijns gemoets op het dootbedde, desen brief, en ontdekt al vry wat van belang. In mijn oog een raer stuck, en waervan ick meene UEerw. een afschrift te konnen bestellen, sed maneat hoc inter nos secretissimum.

Breke af, nae my selven in UEerw. gunste te hebben aenbevolen, en UEerw. volkomen versekert hoe seer ick ben

Mijn Heer
UEerw. seer volveerdige dienaer
D. FLUD VAN GIFFEN

haestig in
Dordregt, den 2 Octob. 1694 [2]).

Wanneer wij nu dezen brief nog wat nader willen toelichten, dan zullen wij ons vooreerst moeten herinneren het „post-scriptum" onder

---

[1]) Philippus à Limborch, de bekende remonstrantsche hoogleeraar, geb. 1633, gest. te Amsterdam 1712. Een exemplaar van deze *Historia inquisitionis*, met eigenhandige aanteekeningen van à Limborch, is in de Bibliotheek der Remonstranten te Amsterdam.

[2]) Deze brief berust in: *Bodleian Library te Oxford, MSS. d' Orvilliani, X, 1, 2, 19.*

den eersten hiervóór gepubliceerden brief. Van Giffen zegt zorg te zullen dragen, dat zijne letterschat na zijnen dood niet verscheurd of verkocht zou worden, maar dat zij aan „weerdige handen" zou worden toevertrouwd. Hij zegt dit in 1698, dus drie jaar voor zijnen dood. Heeft hij hier misschien het oog op een testament dat hij wil maken? Het zou in de Dordtsche notariëele archieven eens kunnen worden nagespeurd of er een testament voorhanden is.

Hoe dit zij, het is bij een vrome wensch gebleven, want toen hij in 1701 was overleden, heeft zijne zuster Alida Helena van Giffen de handschriften laten catalogiseeren en in April 1702 ten haren huize te koop bieden. De verkooping ging niet door en de handschriften werden gezonden aan prof. Salomon van Til te Leiden, die over den verkoop in briefwisseling trad met den heer Graevius, die optrad voor den koning van Pruisen. Deze gelastte 19 Sept. 1702 aan Johan Friedrich Cramer, raad te Maagdeburg, er werk van te maken en deze kocht de geheele collectie voor het door Van Til voorgeslagen bedrag van 1000 daalders.

Nu komt er echter een kink in den kabel. De Staten van Holland verbieden den uitvoer, dragen 22 Dec. 1702 aan Burgemeesters en Regeerders van Leiden op, bij prof. Van Til een onderzoek naar de stukken in te stellen. Een commissie wordt hiertoe benoemd, maar als Cramer, de raad van Maagdeburg, in eigen persoon naar Holland komt en zich 5 Jan. 1703 bij den Pruisischen buitengewoon gevolmachtigde J. B. de Schmettau beklaagt, dan legt de commissie een zeer aanvechtbaar rapport over, inhoudende dat de brieven slechts particuliere zaken zouden bevatten, en opheffing van het beslag wordt redelijk geacht. Of hiertoe aanvankelijk door de Staten is besloten, en daarna hun besluit is ingetrokken, dan wel of zij zich aanstonds hiertegen hebben verzet, is niet zeker. Vast staat, dat de geheele collectie 23 Februari 1705, ten overstaan van Abraham Hondt te 's-Gravenhage, „in Aula Magna" (de groote zaal van 't Hof) weder onder den hamer kwam. Hiervoor nu werd, eenigszins gewijzigd, dezelfde catalogus gebruikt, die in 1702 was opgemaakt [1]).

Deze catalogus van 1702 is door Dr. N. Japikse herdrukt in het „Jaarverslag van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën over 1924", blz. 18—47. Reeds verscheidene nummers zijn door Dr. Overvoorde en Dr. Japikse opgespoord.

---

[1]) Zie de genoemde artikelen van dr. J. C. Overvoorde in: *Nederl. Archievenblad*, Jaarg. 31 en 32. — Ook: *Bulletin du Bibliophile Belge*, Brux. 1860, Tom. XVI, p. 279—281.

Vergelijken wij nu onzen brief met den Catalogus, dan zien wij: 1°. dat de door Van Giffen genoemde manuscripten daarin voorkomen. Immers: „Ontrent 50 brieven van Hr. Vossius aen Hr. Hugo de Groot" en „Drie nederduytse brieven van Hr. Vossius aen Mevr. de Groot", is: Catal. II, 33. — De authentique brieven van Grotius aan Vossius, is: Catal. II, 32. — De 30 (!) Mss. brieven afkomstig van Mr. Mornay Plessis aan den ouden Diodati, is: Catal. II, 38. — Een stuk van een opus Salmasii over de dranken die de ouden van honig plachten te maken, is: Catal. I, 10 (Salmasius de Saccharo). — Terwijl het opus ineditum van Hugo de Groot: Parallelon rerumpublicarum Atticae, Romanae et hodiernae Batavae liber, is: Catal. I, 3 (In quarto: Hugonis Grotii collatio Reipubl. Belgicae, Atticae et Romanae. Lib. I en III liber tertius Bis).

De bereidvaardigheid van Flud van Giffen om aan Brandt inzage van zijne handschriften te verleenen, staat dus vast. Maar heeft Brandt dit Parallelon inderdaad bij zijn levensgeschiedenis van De Groot ook gebruikt? Men zou er aan willen twijfelen, want Brandt zegt in zijn „Het Leven van Huig de Groot" (Dord. & Amst. 1727, blz. 62), onder het jaar 1614, dat De Groot nu ontwierp „een geschrift noopende de Republyken of vrye staetsregeringen van den ouden en nieuwen tydt". Hij had dit werk in drie deelen afgedeeld. „Dit gulde schrift is nooit voor den dag gekomen, maer berust echter noch in handen van den eerwaerdigen en doorgeleerden Heer David Flud van Giffen, verkondiger des goddelyken woordts binnen Dordrecht, die hetzelve nevens andre handtschriften der geleerdste Letterhelden als een dierbaar juweel bewaerdt".

Men is geneigd om uit deze mededeeling af te leiden, dat Brandt het handschrift ook zelf niet heeft gezien; in ieder geval heeft hij er ons niets uit medegedeeld.

A. van Cattenburgh, die ons het „Vervolg op Brandt" heeft gegeven, vertelt ook dat het in drie deelen was afgedeeld, ongedrukt is en voorkomt in de catalogus van de boeken van Flud van Giffen [1]).

Over de geschiedenis van dit handschrift kunnen wij nog iets meer mededeelen. Op de veiling in 1705 werd het handschrift gekocht door De Gout voor 4 gulden en 15 stuivers [2]). In 1788 kwam het in handen

---

[1]) Op p. 442: „Nopende de Republyken of Vrye Staatsregeringen van den ouden en nieuwen tijdt. In drie deelen afgedeelt, doch ongedrukt. Zie hiervan het twede boek van De Groot's leven door C. Brandt, pag. 62. Het handschrift wort gemelt in de Catalogus der Boeken van den Heere Flud van Giffen".

[2]) *Bulletin du Bibliophile Belge*, Brux. 1860, Tom. XVI, p. 281.

van den hoogleeraar Bondam, te weten: alleen het derde deel, want wat er van de voorafgaande deelen is geworden is niet bekend[1]). Bondam had het gekocht van Altheer voor *f* 1.— en 16 st.[2]) — van Johannes Altheer, den Utrechtschen boekverkooper, een der bekwaamste antiquarische boekhandelaars van zijn tijd, op wien Meerman zinspeelt, als hij zegt: „Ook weet men, dat, eer de voorige bezitter (nml. Bondam) aan het eigendom daarvan geraakte, het van Dordrecht naar Utrecht wierdt overgebracht" [3]). Die 1 gulden 16 st. is dus „de nauwelijks te noemen prijs" [4]), waarvoor Bondam het verkreeg. Op de veiling van de handschriften van Bondam, gehouden 1—18 Oct. 1800, werd het door IJzerworst voor 250 gulden, ten behoeve van Meerman aangekocht[5]). In den auctie-catalogus - 8 Juni 1824 - van de manuscripten van Meerman komt het handschrift weder voor en staat aangeduid als: „Hicce codex autographus putatur, quem ex bibliotheca P. Bondam magno pretio sibi comparavit Meermannus". De Engelsche baronet Phillips kocht het voor 160 gulden en gaf het ten geschenke aan Baron Van Westreenen van Tiellandt te Den Haag[6]). En thans berust dit handschrift in het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage en is daar gecatalogiseerd als No. 10 E. 25.

Intusschen is dit boek — of liever dit derde deel van het geheele werk — van Hugo de Groot door Mr. Johan Meerman in het oorspronkelijk Latijn, tezamen met een Nederlandsche vertaling, in 1801—1803 in het licht gegeven. De hollandsche titel geeft den aard van het werk juist weer: „Vergelijking der gemeenebesten door Hugo de Groot, Derde boek. Over de zeden en den inborst der Athenienseren, Romeinen en Hollanderen". Het heeft een voorrede van Meerman, drie deelen tekst, en een deel narede en registers, in het geheel dus vier deelen.

Niemand zal vergen — aldus Meerman — dat ik hem verhale, hoe de Dordsche leeraar Van Giffen aan het eenzame handschrift van het

[1]) Johan Meerman, *Hugonis Grotii Batavi Parallelon*, Haarlem 1801, Dl. I, Voorrede, blz. XXXV.

[2]) Vermeld in een schriftelijke aanteekening vóór in een ex. van C. Brandt en A. van Cattenburgh, *Historie van het leven des Heeren Huig de Groot*, aanwezig op Univ. Bibl. te Leiden (No. 341 A. 13). — A. M. Lebeboer, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Dev. 1872, blz. 357.

[3]) Johan Meerman, *a. w.*, Dl. I, Voorrede blz. XXXV.

[4]) Johan Meerman, *a. w.*, Dl. I, Voorrede blz. XXXV.

[5]) *Auctie-catalogus Bondam*, *Manuscripta in quarto*, p. 235—236, No. 84. (Ex. met de bestede prijzen en koopers, op de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage).

[6]) *Auctie-catalogus Meerman*, 8 Juni 1824, *Manuscripta in quarto*, p. 137, No. 791. (Ex. met prijzen en koopers eveneens op Kon. Bibl. te 's-Gravenhage).

derde Boek is geraakt, maar wel toont Meerman aan hoe Brandt zich deerlijk vergist, als hij De Groot dit werk in het j. 1614 laat samenstellen. Na een scherpzinnig betoog komt Meerman er toe aan te nemen, dat De Groot dit werk „gedurende den loop van 1602" heeft voltooid [1]), wat wonderwel overeenkomt met de opmerking in den brief van Van Giffen, dat De Groot het 7 Mei 1602 (niet: 1620 natuurlijk) zou hebben beëindigd.

Ziehier dan het Derde Boek van De Groot's „Vergelijking der Gemeenebesten". Waar zijn de twee andere Boeken, in handschrift, gebleven?

Johan Meerman is op zoek geweest, maar heeft ze niet kunnen vinden. Noch in Zweden, noch op het Vaticaan te Rome hebben zijne nasporingen eenig resultaat gehad [2]). Maar prof. R. Fruin heeft een gissing gewaagd en zegt het voor ten hoogste waarschijnlijk te houden, dat De Groot's vermaarde „Antiquitas Reipublicae Batavae", die in 1610 het licht zag, niets anders is dan een afzonderlijke en misschien eenigszins gewijzigde uitgaaf van het tweede boek dezer Parallela, waarin (blijkens de verwijzingen daarheen in het overgebleven derde boek) juist over die onderwerpen gehandeld moet zijn, welke in de Antiquitas werkelijk behandeld worden [3]). Wij willen dit nu niet verder vervolgen, omdat dit ons te ver van ons doel zou afvoeren [4]). Het was ons om den handschriften-verzamelaar Flud van Giffen te doen, die, blijkens de gepubliceerde brieven, met Caspar Brandt in relatie stond en zich bereid verklaarde hem bij de samenstelling van zijn boek over Hugo Grotius, met zijne verzameling van zeer belangrijke Grotiana te dienen.

---

[1]) Johan Meerman, *a. w.*, Dl. I, Voorrede, blz. XLIX en XLVII. — Zie ook: R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, 's-Grav. 1901, Dl. III, blz. 405, aant. 2.

[2]) Johan Meerman, *a. w.*, Dl. IV, blz. 176.

[3]) R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, 's Grav. 1901, Dl. III, blz. 415.

[4]) In den catalogus van Flud van Giffen staat: „Hugonis Grotii collatio Reipubl. Belgicae, Atticae et Romanae lib. I & III. liber tertius Bis". Wat beteekent dit precies? Bezat hij liber I en III en een tweede exemplaar van liber III? F. L. Hoffmann zegt in: *Bulletin du Bibliophile Belge*, Brux. 1860, Tom. XVI, p. 283: „Meerman n' a pas connu le catalogue Van Giffen; car, en parlant des livres premier et second de l'ouvrage de Grotius (p. XLIX), il passe sous silence le livre *premier*, qui se trouvait également chez Van Giffen".

DE BOEOTISCHE STAATSINSTELLINGEN IN DE JAREN VÓÓR DEN KONINGSVREDE

DOOR

DR. J. H. THIEL.

Onze kennis van de staatsinrichting der oude Boeotiërs in den tijd vóór den Koningsvrede (meer gepreciseerd: in de periode 447—386 v. Chr.) dateert van het jaar 1908. Daarvóór moesten op één terloopsche, zeer misleidende opmerking van Thucydides (5, 38, 2) de, thans dan ook meest onjuist gebleken, gissingen der geleerden omtrent den Boeotischen staat worden gebaseerd. In genoemd jaar echter bracht het vijfde deel der *Oxyrhynchus-Papyri,* uitgegeven door de Engelsche papyrologen Grenfell en Hunt, de publicatie van een groot fragment van een Grieksch historicus, in Egypte aan den dag gekomen [1]). Naast andere gebeurtenissen van de jaren 396—'95 v. Chr. schildert dit fragment, welks schrijver [2]) uitnemend ingewijd blijkt in Boeotische

[1]) Later is het fragment nog ettelijke malen uitgegeven: door Grenfell en Hunt in de Oxford-editie van 1909 samen met de fragmenten van Theopompus en Cratippus *(Hellenica Oxyrhynchia)*; door Eduard Meyer samen met de fr. van Theopompus' Hellenica (*Theopomps Hellenika*, Halle 1909); door Lipsius in de serie Lietzmann's *Kleine Texte*, Bonn 1916; thans bij Jacoby, *Fr. Gr. Hist.* II.

[2]) Over de moeilijke questie van den auteur kan hier niet worden gesproken, slechts mogen de verschillende meeningen kort worden vermeld: voor Theopompus is na de uitgevers Ed. Meyer opgekomen in zijn editie van het fragment, p. 120 vlg.; voor Cratippus het laatst Beloch in zijn *Griechische Geschichte* III^2, p. 1 vlg. (Berlin und Leipzig 1923); ten slotte is Ephorus de candidaat van Walker (*Hellenica Oxyrhynchia*, Oxford 1913), Daimachos van Jacoby. Zoolang wij van Cratippus en Daimachos nagenoeg niets hebben of weten, zal men zich met een *non liquet* tevreden moeten stellen; in elk geval zal men goed doen zich niet te laten meenemen door de verzekerdheid van Beloch, die, terwijl hij nauwelijks den schijn van een bewijs voor Cratippus weet bij te brengen, den indruk wil wekken als pleitte hij noodeloos na voor een allang gewonnen zaak. En dat, terwijl hij het even gedocumenteerde als scherpzinnige pleidooi van Walker voor Ephorus niet eens heeft gelezen! Dit laatste is m.i. verreweg het beste, wat over het auteurschap geschreven is; zoo er één zaak gewonnen is, is het die van Ephorus.

verhoudingen, het begin van den oorlog tusschen Boeotië en Phocis, naar aanleiding waarvan een zeer uitvoerige excursus wordt ingelascht over de staatsinrichting en partijgroepeering in Boeotië. Dit staatsrechtelijk exposé, dat met recht het glanspunt van het nieuw ontdekte fragment [1]) is genoemd, heeft ons op slag nauwkeurig ingelicht omtrent de verschillende organen, waaruit het Boeotisch staatsleven in deze periode was opgebouwd. Als ik mij ondanks die nauwkeurigheid geroepen voel, hier eenige bladzijden aan deze zaak te wijden, dan is dat om twee redenen: 1e vertoont de Boeotische staatsregeling, zooals de An. ons die schildert, een zekere overeenkomst met de staatsinstellingen onzer republiek, zoodat voor beoefenaars van oude en vaderlandsche geschiedenis beide een vergelijking van eenig belang zou kunnen zijn; 2e bestaat er op een cardinaal punt, waar juist genoemde gelijkenis ten nauwste mee samenhangt, nog allerminst overeenstemming. Ik meen dus, dat een hernieuwde analyse van den An. [2]) in verband met de reeds geciteerde Thucydides-passage (de verhouding tusschen deze beide immers vormt het strijdpunt) niet als overbodig mag worden beschouwd.

Een vertaling van het gedeelte van den An., dat grondslag voor onze bespreking is, moet hier voorafgaan:

11,2 De staatsregeling in Boeotië was in dien tijd als volgt: er waren toen in elk der steden vier boulai ingesteld, van welke niet alle burgers lid mochten zijn, maar slechts zij, die een zeker vermogen bezaten. Elk van deze boulai had op haar beurt de taak, in voorloopige zitting voorbereidende beraadslagingen over de aanhangige zaken te houden, en diende dan voorstellen in bij de andere drie; wat
3 in volledige zitting was aangenomen, kreeg geldigheid. De plaatselijke aangelegenheden dan handelden zij steeds aldus af, de bond der Boeotiërs daarentegen was op de volgende wijze ingericht: al de inwoners van het land waren ingedeeld in elf districten en van deze districten stelde elk één Boeotarch, als volgt: de Thebanen vaardigden er vier af, twee voor de stad en twee voor Plataeae, Scolus, Erythrae, Scaphae en de andere plaatsen, die vroeger met Plataeae een staatkundige eenheid hadden gevormd, maar toen ter tijd waren opgegaan in Thebe; twee Boeotarchen verder stelden Orchomenus en Hysiae, twee ook Thespiae samen met Eutresis en Thisbae, dan Tanagra één en verder ook Haliartus, Lebadea en Coronea één, dien elk van deze steden beurtelings afvaardigde; op dezelfde wijze kwam

---

[1]) Gemakshalve zal ik het verder aanduiden met *An(onymus)*.

[2]) Dat alle vóór 1908 verschenen wetenschappelijke litteratuur op dit punt nu geheel verouderd is, behoeft geen betoog. In het volgende zal dus in 't algemeen slechts rekening worden gehouden met wat na 1908 over de Boeot. staatsregeling is gepubliceerd. Overigens zij er hier op gewezen, dat ook het in 1914 verschenen *Handbook of Greek constitutional history* van Greenidge, aan welks waarde ik overigens niet te kort wil doen, van het bestaan van het nieuwe fragment niet weet.

4 er één uit Acraephnium, Copae en Chaeronea. Zoo dan vaardigden de districten de magistraten af; maar ook stelden zij zestig bouleutai per Boeotarch en aan dezen vergoedden zij zelve hun dagelijksche onkosten. Ook was elk district verplicht, troepen te stellen tot een getal van ± duizend hopliten en honderd ruiters; kort en goed, in overeenstemming met de verdeeling der Boeotarchen genoten de Boeotiërs de bondsvoorrechten, betaalden zij belasting, zonden zij rechters en kregen zij in 't algemeen hun deel van goed en kwaad beide. Het volk als geheel dan leefde onder deze staatsvorm. De zittingen van den centralen raad der Boeotiërs vonden plaats op de Cadmea.

Het plaatselijk bestuur in de Boeotische steden had dus een gematigd-aristocratisch karakter, het was, wat de Griek noemde een *ὀλιγαρχία ἰσόνομος*. Het lidmaatschap van de boulè, m.a.w. het volle burgerrecht was blijkbaar [1]) verbonden aan den hoplitencensus. De splitsing der boulè in vier afdeelingen, van welke telkens één als dagelijksch bestuur fungeerde en praeadvies uitbracht aan den volledigen raad, beoogt, zooals Walker het scherp formuleert, vereeniging van „the two principles of efficiency and responsibility." In de Grieksche oudheid vindt men een voor de hand liggend analogon in de tien afdeelingen van den Atheenschen raad van vijfhonderd, die beurtelings gedurende een tiende deel van het jaar het dagelijksch bestuur vormden. De Atheensche raad zelf was trouwens op zijn beurt een soort „Ausschusz" van de volksvergadering en diende deze van praeadvies. — Daarnaast berustte de regeling van het centraal bestuur over Boeotië als geheel op de indeeling van de bevolking in elf gelijke districten [2]). Elk district vaardigde één Boeotarch af en zestig leden voor den bondsraad; het centraal bestuur berustte dus bij het opperste magistraatscollege der elf Boeotarchen in combinatie met een bondsraad, die uit zeshonderd zestig leden bestond. Voorts leverden de districten elk een gelijk contingent voor het bondsleger, dat onder leiding der Boeotarchen stond; de nominale sterkte van dit bondsleger was elf duizend hopliten en elf honderd ruiters.

Nu is het ongeluk, dat Thucydides (het is de reeds genoemde plaats, die vroeger onze eenige bron was) een geheel ander beeld geeft van het centraal bestuur van Boeotië. Een vertaling ga weer aan de bespreking vooraf:

5,38,2 Maar voordat de eeden zouden worden afgelegd, deelden de Boeotarchen aan de vier boulai der Boeotiërs, die de beslissende macht bezitten, dit mee en adviseerden, eeden af te leggen aan al de staten,

---

1) Men zie het uitvoerig betoog hierover van Walker, *a. w.* p. 145 vlg.

2) In het volgende zullen deze districten, in 't bijzonder hun verhouding tot de steden, nader ter sprake komen.

3 die op eede een bondgenootschap met hen wilden sluiten.[1]) Maar die der Boeotiërs, welke in de boulai zaten, namen het voorstel niet aan, uit vrees dat zij een den Spartanen vijandige daad zouden verrichten door het sluiten van een bondgenootschap met de hun ontrouw geworden Corinthiërs; want de Boeotarchen hadden hun niet meegedeeld, wat zij zelf uit Sparta wisten, dat nl. twee der ephoren (Cleobulus en Xenares) en hun overige (Spartaansche) vrienden hen juist aanzetten, om eerst een bondgenootschap met Argivers en Corinthiërs te sluiten en dan later weer zich bij de Spartanen aan te sluiten, daar zij (de Boeotarchen) in de meening verkeerden, dat de boulè, ook al deelden zij dat niet mee, niets anders zou besluiten dan wat zij haar na voorafgaande zorgvuldige overweging zouden adviseeren.

Voorop sta, dat Thucydides met zijn *vier boulai der Boeotiërs* niet kan hebben bedoeld de vier boulai, die, naar wij uit den An. weten, in elke Boeotische stad het plaatselijk bestuur vormden. Het lijkt immers ondenkbaar, dat hij deze uitdrukking zou hebben gebezigd om uit te drukken de *vier boulai, die in elk der Boeotische steden regeerden;* ook de praegnantie van Thucydides' stijl heeft haar grenzen. Hij moet dus hebben gedacht aan het centraal bestuur van Boeotië; anderzijds zagen wij reeds, dat de An. wel van de boulè der steden, maar niet van den bondsraad de splitsing in vieren vermeldt. De vraag is nu: zijn deze beide afwijkende berichten over het centraal gezag in Boeotië met elkaar te combineeren, m.a.w. mag men het exposé van den An. op dit punt onvolledig achten en Thucydides gebruiken, om het aan te vullen? Antwoordt men neen, dan moet men één van beide berichten als onjuist verwerpen, een consequentie, die verschillende geleerden (het betrof immers Thucydides!) niet hebben aangedurfd. Zij [2]) poneeren derhalve, dat de An. verzwegen heeft, dat ook de bondsraad, zoo goed als de stedelijke besturen, splitsing in vieren kende, en vullen hem op dit punt uit Thucydides aan. Ik zou hier tegenover willen stellen, 1° dat uit de *inkleeding* van het bericht bij den An. blijkt, dat hier geen onvolledigheid door achteloosheid in het spel is, 2° dat de *inhoud* van zijn bericht zich met dat van Thucydides niet laat contamineeren, omdat de beide berichten staatsrechtelijk met elkaar strijden. Wat het eerste punt

---

[1]) De Boeotarchen hadden in den winter 421/20 met Argos, Corinthe en eenige andere staten onderhandelingen gevoerd over een bondgenootschap. Natuurlijk moesten nu echter de boulai haar sanctie eraan hechten, voordat het bondgenootschap officieel kon worden gesloten.

[2]) Glotz in *Bulletin de Correspondance Hellénique* 1908, p. 271—8, Goligher in *Classical Review* 1908, p. 80 vlg.; bij hen sluit zich aan Steup in zijn Thucydides-editie t. a. p. en ook Beloch in zijn *Griech. Gesch.* II^1, p. 180. Het tegenovergestelde standpunt nemen, behalve de uitgevers van den An., Meyer (*a. w.* p. 92 vlg.) en Walker (*a. w.* p. 134 vlg.) in. Op hen bouw ik hier voort.

betreft, de An. (Walker wees er reeds op) doet scherp de tegenstelling uitkomen tusschen stedelijk en centraal bestuur: „de *plaatselijke* aangelegenheden dan handelden zij *aldus* af (aldus = met een systeem van vier boulai), de *bond* der Boeotiërs daarentegen was als volgt ingericht.” En dan volgt een schets van het bondsbestuur *zonder* vierradenstelsel. Nu kan men toch niet beweren, dat hij in deze laatste de splitsing in vieren bij ongeluk vergeet of, zooals Beloch beweert, opzettelijk verzwijgt „um sich nicht wiederholen zu müssen”; neen, hij maakt juist een tegenstelling tusschen het stedelijk bestuur *met*, het bondsbestuur *zonder* splitsing in vieren. Het tweede punt verlangt een uitvoeriger bespreking. Boeotië viel uiteen in tien [1]) zelfstandige stadstaten (*πόλεις*) van zeer uiteenloopenden omvang en macht: Thebe, Orchomenus, Thespiae, Tanagra, Haliartus, Lebadea, Coronea, Acraephnium, Copae en Chaeronea. Plataeae, Scolus, Erythrae, Scaphae etc. waren geen zelfstandige stadjes, maar door Thebe, dat o.a. daardoor verreweg de volkrijkste [2]) *πόλις* was, geannexeerd; evenzoo behoorde Hysiae tot het territoir van Orchomenus, Eutresis en Thisbae bij Thespiae. Naast deze *politieke* indeeling in tien *ongelijke πόλεις* stond de *administratieve* in elf *gelijke* districten. Zij diende om een zoo gelijk mogelijke verdeeling der bondsplichten en -rechten te verkrijgen: zoo goed als elk district het recht had, één Boeotarch en zestig leden voor den bondsraad af te vaardigen, had het anderzijds de plicht, elf honderd man voor het bondsleger te leveren en voor het elfde deel der bondsfinanciën op te komen. Deze indeeling was administratief en kunstmatig [3]); *politieke* beteekenis kon zij niet hebben. Daar beide indeelingen, de politieke in tien ongelijke *πόλεις* en de adminstratieve in elf gelijke districten, geheel Boeotië omvatten, moesten zij elkaar doorkruisen. Dat blijkt bij den An.: Thebe c. a. besloeg vier districten, Orchomenus en Thespiae ieder twee, Tanagra één, Haliartus, Lebadea en Coronea samen één, evenzoo de drie laatstgenoemde steden. Thebe was numeriek dus twaalf maal zoo machtig als bijv. Lebadea. Vraagt men nu (en daar gaat het thans om) naar het werkelijk politiek karakter van de samenstelling van den bondsraad, dan moet men niet als uitgangspunt nemen de afvaardiging van zestig leden door elk der *districten* (immers kunstmatige complexen), maar de afvaardiging naar

---

[1]) Men zie Meyer, *a. w.* p. 95 vlg.; in zijn boek bevindt zich ook een duidelijke kaart van de politieke indeeling van Boeotië in dezen tijd.

[2]) Men zie den An. 12, 3.

[3]) Dit blijkt bijv. uit het feit, dat Chaeronea één district vormde met Copae en Acraephnium, van welke het door andere districten was gescheiden, voorts uit het feit, dat één stad als Thebe vier districten omvatte.

verhouding van haar grootte door de verschillende *steden*. Deze immers zijn de natuurlijke politieke eenheden, waarin Boeotië uiteenviel. Thebe vaardigde dus tweehonderd veertig leden af, Orchomenus en Thespiae elk honderd twintig, Tanagra zestig, de overige zes steden [1]) elk twintig. Dat Thebe in den bondsraad (en natuurlijk ook in het college der Boeotarchen) een zeer sterke positie had, springt in het oog. Het beschikte over meer dan één derde van de stemmen. *Door wie* werden nu de afgevaardigden voor den bondsraad in de verschillende steden aangewezen? Eén antwoord is m.i. slechts mogelijk: door de regeerende aristocratie, die zitting had in de vier stedelijke boulai. Men zal immers moeilijk kunnen aannemen, dat, terwijl het volle burgerrecht in de steden was verbonden aan het bezit van een zeker vermogen, de afgevaardigden voor den bondsraad plotseling naar democratisch beginsel door *allen* werden aangewezen. Neen, naar alle waarschijnlijkheid koos de plaatselijke, in vieren gesplitste, boulè (natuurlijk uit haar midden) de afgevaardigden voor den centralen raad [2]). Nu blijkt verder uit het feit, dat niet de bondskas, maar de steden *zelve* het presentiegeld voor haar afgevaardigden betaalden, de gebondenheid dezer afgevaardigden aan de eigen stad. Ook zonder deze aanwijzing zou het trouwens vanzelfsprekend zijn, dat de aristocratische regeerders in de steden geen plein pouvoir aan de uit hun midden gekozen afgevaardigden gaven, maar een bindend mandaat. In het algemeen gaan in de Grieksche oudheid aristocratie en decentralisatie, anderzijds centraliseering en democratie hand in hand; de Boeotische aristocraten [3]) waren al bijzonder fel op hun zelfstandigheid, zij gaven de macht ongaarne uit handen. En wat is een bindend mandaat zonder zijn noodzakelijk complement: ruggespraak? Hoe dit laatste zij (de An. laat zich over de finesses der zaak nu eenmaal niet verder uit), in elk geval is Thucydides' bericht strijdig met het zoo juist geschetste staatsrechtelijk procédé. Want behalve dat Thucydides den centralen raad in vieren [4])

---

[1]) Mogelijk is ook, dat zij drie aan drie beurtelings zestig leden afvaardigden samen met den éénen Boeotarch; maar waarschijnlijk lijkt dit niet.

[2]) Men zie ook Walker, *a. w.* p. 142.

[3]) Orchomenus, dat de meest aristocratische neigingen had, was dan ook steeds geneigd, zich geheel van den Boeotischen bond los te maken. Het doorvoeren van centralisatie na 379 stuitte ook in andere plaatsen op hevig verzet. Overigens vergelijke men voor de decentraliseerende tendensen in Boeotië Jardé, *la formation du peuple grec* (Parijs 1923), p. 122 vlg., voorts noot 1 op p. 9 van dit artikel.

[4]) Deze splitsing van den centralen raad is ook nauwelijks vereenigbaar met de plaatselijke gebondenheid der afgevaardigden, zooals die uit den An. volgt; zij is slechts denkbaar, als de centrale raad ook de beslissing heeft, zooals Thucydides het voorstelt.

splitst (zie voren), zegt hij ook, dat deze de *beslissende macht bezat* (*ἅπαν τὸ κῦρος ἔχουσι*); dit is onvereenigbaar met den An., die de afgevaardigden voorstelt als gebonden aan hun plaatselijke lastgevers: bij hem hebben juist de stedelijke boulai de beslissende macht. Dat is vermoedelijk ook de reden, waarom hij zijn exposé begint met de plaatselijke overheid, welke immers de lastgeefster van het centraal bestuur is.

Men is derhalve niet gerechtigd, de beide berichten tot één geheel te combineeren, en er zit niets anders op: òf Thucydides òf de An. is er naast. Nu behoeft men nog geen „Thucydides-theoloog" te wezen, om in 't algemeen bij voorbaat geneigd te zijn, dergelijke questies ten gunste van Thucydides te beslissen. Men denke er echter aan, dat hier de keuze niet gaat tusschen een uitvoerig exposé van Thucydides en een dito van den An., maar tusschen een terloopsche, vluchtige toespeling van Thucydides en een zeer zorgvuldige uiteenzetting, data opera ter plaatse ingelascht, van een geschiedschrijver, die ook elders zich voortreffelijk ingelicht toont over Boeotische aangelegenheden. Mij dunkt, dan moet de beslissing ten nadeele van Thucydides uitvallen [1]). Nu zegge men niet, dat het ondenkbaar is, dat de Athener Thucydides de staatsregeling van het aangrenzende Boeotië niet nauwkeurig zou hebben gekend. Kranten of „Nachschlagewerke" had men nu eenmaal niet; bovendien hadden de Atheners een suprême minachting voor de Boeotische boerenkinkels. Al wat uit Boeotië kwam — behalve natuurlijk de vette paling en de overige goede zaken, die het vruchtbare land leverde — was voor den Athener nu eenmaal quantité négligeable. Bovendien is nog te zien, hoe Thucydides tot zijn vergissing is gekomen. [2]) Zijn zegsman had hem blijkbaar meegedeeld, dat de onderhandelingen waren mislukt door de oppositie van de vier boulai, bij welke de beslissing lag, daarbij doelende op de boulai der Boeotische steden. Het lag echter voor de hand, dat Thucydides, den werkelijken toestand niet kennende, dacht aan den bondsraad. Het afwisselend gebruik in zijn relaas van de *vier boulai* en de *boulè* zal wel op zijn zegsman teruggaan. Bij dezen was dan met *boulè* de bondsraad, met de *boulai* de stedelijke raden gemeend. Men behoeft aan deze afwisseling geen aanstoot te nemen, als men bedenkt, dat de bondsraad niets anders was dan een gecombineerde vergadering van afgevaardigden der stedelijke besturen. De uitdrukkelijke vermelding van het bezit der beslissende macht was bij den zegsman op haar plaats, daar die macht

---

[1]) Men zie ook de voortreffelijke opmerkingen van Walker, *a. w.* p. 140.
[2]) Ook hiervoor zie men Walker p. 141.

in handen der plaatselijke besturen iets zeer bijzonders was; bij Thucydides, die aan den bondsraad denkt, wekt zij min of meer den indruk van overbodigheid. Thucydides heeft dus m.i. een op zichzelf juiste, maar wellicht zeer kort gevatte mededeeling over een zaak, die hij persoonlijk niet kende, misvat en verwrongen. Is dit zoo, dan levert zijn mededeeling, herleid tot haar oorspronkelijke vorm, het bewijs, dat de gebondenheid der afgevaardigden aan hun plaatselijke lastgevers, door ons uit den An. afgeleid, zich in de vorm van ruggespraak manifesteerde. Want het voorstel werd dan verworpen in de plaatselijke boulai, die de beslissing in handen hadden.

Dat de hier geschetste staatsregeling sterke gelijkenis vertoont met die van onze republiek, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Het is Meyer, die terstond na de ontdekking van het fragment hierop attent maakte. Sterke decentralisatie, plaatselijke souvereiniteit van aristocratische besturen beheerscht beider geest. Natuurlijk verschilt de practische uitwerking der grondgedachten zeer en men zal dan ook goed doen, niet te veel naar nauwkeurige analogieën te zoeken, daar men dan licht in gewrongen vergelijkingen vervalt. Zoo stelt Meyer, die de positie van Thebe met die van Amsterdam in onze republiek vergelijkt, daarnaast den bondsraad van Boeotië op één lijn met onze Staten-Generaal. Dit nu is onjuist: vergelijkt men Thebe met Amsterdam [1]), dan staat de bondsraad op één lijn met de Staten van Holland. Wil men omgekeerd den bondsraad met onze Staten-Generaal vergelijken, dan komt Thebe op één lijn met de Staten van Holland. De zaak is, dat Boeotië één trap minder had dan de republiek. Hier had men stadsbestuur, Provinciale Staten, Staten-Generaal, daar stadsbestuur en bondsraad. Heeft een dergelijk analogon waarde? M.i. moet het antwoord bevestigend luiden. Van de zijde van hen, die niet aan de plaatselijke souvereiniteit der Boeotische aristocratieën willen gelooven (Goligher e.a., zie voren), wordt altijd zwaar geschermd met de onbestaanbaarheid van een zoo langzaam werkende staatsmachine. Een blik op de staatsregeling onzer republiek zou hen overtuigd hebben, dat de langzame werking der Boeotische staatsregeling, die natuurlijk

[1]) Deze vergelijking gaat trouwens ook hierom al niet geheel op, omdat Amsterdam in de Staten van Holland slechts één stem had. De positie van Thebe in den bondsraad kan men vergelijken met de positie van Holland in den Raad van State. Wel heeft de bondsraad de ruggespraak gemeen met onze Staten-Generaal, maar in samenstelling vertoont hij meer overeenkomst met den Raad van State. Daar er van beïnvloeding van ons land door Boeotië natuurlijk geen sprake is, mag men vanzelf geen overeenstemming in practische onderdeelen verwachten; slechts de geest der beide staatsregelingen vertoont treffende gelijkenis.

niet kan worden ontkend, nooit als een argument mag worden gebezigd ten bewijze, dat zij in die vorm niet kan hebben bestaan. Vooral als men bedenkt, dat bij ons de zaken nog over één schijf meer liepen en bovendien in de Staten-Generaal unanimiteit vereischt was (wat voor Boeotië niet wordt overgeleverd), kan men redelijker wijze niet meer de bestaansmogelijkheid betwisten van de hier geschetste Boeotische staatsregeling. Haar langzaam tempo is trouwens geheel in overeenstemming met de rustieke stroefheid, waarvoor de Boeotische palingboeren en veefokkers in de oudheid berucht waren. De democratische centralisatie [1]) van het bestuur sinds 379 is juist een reactie tegen de ondoelmatige stroefheid van vroeger. Het is geen toeval, dat die centralisatie samenvalt met Boeotië's hegemonie: Epaminondas' (zij het tijdelijk) succes is met haar ten nauwste verbonden. Dit werpt omgekeerd een helder licht op de genialiteit onzer groote staatslieden in de zeventiende en achttiende eeuw, die zonder [2]) hervormingen met een nog stroever staatsmachine toch wisten te regeeren.

De overeenkomst tusschen de Boeotische staatsregeling in het nieuw gevonden fragment en die onzer republiek is overigens vooral frappant, omdat men lang vóór de ontdekking van den Anonymus reeds op grond van het gelijksoortige karakter der beide volkeren de gewoonte had, de Boeotiërs de Hollanders der oudheid te noemen. Die vergelijking

---

[1]) Het is hier niet de plaats, daar dieper op in te gaan; men zie mijn stuk in de *Mnemosyne* LIV, p. 19 vlg. Hier zij er slechts op gewezen, dat men zich eer moet verbazen over het feit, dat de centralisatie in 379 en volgende jaren slaagde, dan over de plaatselijke souvereiniteit daarvóór; want de Boeotiërs hadden sterk particularistische neigingen. Voorbereid werd de centralisatie: 1° door de politiek van Thebe, dat door annexatie van kleine plaatsen reeds lang daarvoor meer dan een derde van Boeotië tot eenheid maakte (zie voren); 2° door de Thebaansche partij van Ismenias, die, met steun van aanhangers in de andere Boeotische steden (An. 12, 2), naar unificeering van geheel Boeotië streefde. Met het streven naar centraliseering gaan democratische neigingen gepaard, zooals ook inderdaad de centralisatie van 379 democratiseering meebrengt. Maar centralisatie of decentralisatie blijft in Boeotië het primaire strijdpunt, zie Walker p. 146. De partij van Ismenias is een partij van *aristocraten*, die naar centraliseering streeft. Dit bracht haar ook ten val: de bezetting der Cadmea door Sparta in 382 en de executie van Ismenias kwam voort uit de vrees, dat Boeotië, dat sinds 386 in zijn πόλεις was ontbonden, zich zou hereenigen. Dat deze aristocratische partij secundair ook democratiseering van den staat voorstond en ten deele op de bezitloozen steunde, is intusschen wel waarschijnlijk. Het is geen toeval, dat Ismenias conexies met Athene had en met het conservatieve Sparta op voet van oorlog stond.

[2]) De behoefte aan hervormingen werd bijv. door een man als van Slingelandt sterk gevoeld; het kwam er echter niet van, zie van Arkel, *de houding van den raadpensionaris Simon van Slingelandt tegenover het huis van Oranje* p. 17 vlg.

was niet als een compliment voor ons Hollanders bedoeld. De Boeotiërs hadden in de oudheid, vooral bij hun buren, de Atheners, den naam van domme, trage kaaskoppen en van vraatzuchtige materialisten. Intusschen voelde een sympathieke Brit, Rhys Roberts [1]), een bewonderaar van Epaminondas, zich geroepen, om, vasthoudende aan de parallel tusschen de twee volkeren, voor beider goeden naam een apologie te schrijven. Nu heeft Roberts in dit boek ongetwijfeld talrijke juiste opmerkingen gemaakt en Boeotiërs en Hollanders beide dikwijls op verdienstelijke wijze in bescherming genomen tegen den klatsch van afgunstige naburen. [2]) Daarnaast is hij echter niet ontsnapt aan het gevaar, dat een ieder bedreigt, die zich de hachelijke taak stelt, twee volkeren met elkaar te vergelijken [3]): de neiging om aan een bepaald volk als geheel een bepaalde eigenschap bij uitstek toe te schrijven en om anderzijds parallellen te *zoeken.* Epaminondas—Willem de Zwijger, Plutarchus—Erasmus, enz. enz. dat is toch wel een wat kinderlijke manier van vergelijken; de Boeotiërs golden der oudheid trouwens als *dom, onnoozel;* dit werd den Hollanders gewoonlijk niet verweten, integendeel nam men aanstoot aan hun handelsgeest. Alleen al de gedachte aan Hollandsch zeemanschap en ondernemingslust moest voldoende zijn om met vergelijken wat voorzichtig te maken: de Boeotiërs zijn altijd landrotten gebleven, de eenige poging, die Epaminondas tot expansie ter zee ondernam, mislukte spoedig [4]). Men zou op dit gebied met meer recht de Hollanders met de Atheners kunnen vergelijken; de schoone karakteristiek van dezen, die Thucydides (1,70) aan hun aartsvijanden, de Corinthiërs, in den mond legt, is ten volle van toepassing op de Hollanders der zeventiende eeuw. [5]) Nu is wel

---

[1]) *The ancient Boeotians*, Cambridge 1895. Als Roberts toen ons fragment eens gekend had! Zijn enthousiasme zou in extase zijn overgegaan.

[2]) De Atheners voerden eeuwige grensoorlogen met de Boeotiërs; hun oordeel was dus evenmin betrouwbaar als dat der Engelschen over de Hollanders in vroeger eeuwen. Frappant is bijv. de overeenstemming van het Engelsch oordeel, besproken door Kalff, *Vliegende Hollander* p. 31, met wat de Atheners over de Boeotiërs plachten te luchten.

[3]) Om enkele voorbeelden te noemen van wel getrokken parallellen: het oude Arcadië biedt met Zwitserland punten van overeenkomst; ook een vergelijking van Romeinen en Engelschen kan, mits met verstand gemaakt, resultaten geven, men zie Otto, *Kulturgeschichte des Altertums* (München 1925), p. 137. Maar de grootste reserve blijft in een dergelijke materie toch altijd geboden.

[4]) Natuurlijk moet worden toegegeven, dat Boeotië hiervoor minder gunstig lag dan ons land, vgl. Jardé, *a. w.* p. 116 vlg. Maar het feit, dat de Boeotiërs geen zeevarend volk waren, ligt er toe, vgl. v. Wilamowitz, *Pindaros* p. 12 vlg.

[5]) Men ziet hieruit, hoe gemakkelijk het is, dergelijke schematizeerende vergelijkingen ad absurdum te voeren. De oude Hollanders waren, als de

waar, dat de beschuldiging van botheid en onnoozelheid voornamelijk tegen de Boeotiërs werd gelanceerd door de Atheners, die aan sterke zelfoverschatting een zeer critischen zin ten aanzien van anderen paarden, maar de geschiedenis zelve schijnt in dit geval het Atheensche oordeel te bevestigen: Epaminondas heeft niets positiefs kunnen tot stand brengen door de onbegaafdheid van de massa der Thebanen. Men wil tegen de collectivistische geschiedsopvatting van geleerden als Beloch, die niet gelooven in de beteekenis der persoonlijkheid voor de geschiedenis, Epaminondas wel eens als voorbeeld aanvoeren (zoo v. Pöhlmann, *Griech. Geschichte* p. 9). Ik neem Beloch's opvatting niet voor mijn rekening, maar er is zeker geen periode in de Grieksche geschiedenis, voor welke zijn theorie zoo goed opgaat als juist voor Epaminondas' tijd. Deze was zeer zeker een geniale persoonlijkheid; in de geschiedenis gaat het echter niet om de persoonlijkheid als zoodanig, maar om het blijvende, dat zij tot stand weet te brengen: Epaminondas' werk heeft in de Grieksche geschiedenis nauwelijks een spoor nagelaten [1]), omdat het geen basis vond in de stuwkracht van een begaafd volk. Roberts' pleidooi kan dan ook niet den indruk doen verdwijnen, dat Pindarus en Epaminondas ten slotte eenzame vogels blijven in het Boeotisch moeras. Intusschen valt niet te ontkennen, dat Hollanders en Boeotiërs zekere eigenschappen gemeen hebben: beide zijn stroeve, bedachtzame boeren; een zware, mistige atmosfeer heeft op beiden haar stempel gedrukt. Het mag dan ook wel bijzonder merkwaardig heeten, dat, terwijl men reeds vroeger om die eigenschappen de Boeotiërs de Hollanders der oudheid placht te noemen, door de ontdekking van den Anonymus de beide volken verbonden zouden blijken in het bezit van dezelfde unieke staatsregeling. De stroefheid, die deze staatsregeling ademt, mag nooit een argument zijn tegen, eer voor de authenticiteit ervan. Het is toch waarlijk niet te verwonderen, dat het in het Boeotische boerenland op z'n elf en dertigst toeging.

Boeotiërs, kaasboeren, maar zij waren ook zeelui. Men mag niet één van beide negeeren ter wille van de vergelijking.

[1]) Rhys Roberts overschat verre de *historische* beteekenis van Epaminondas. Het hoofdstuk, dat hij hem wijdt, ontaardt op talrijke plaatsen in een klinkende toast. Het woord van Cicero: *Epaminondas princeps meo iudicio Graeciae* tot het zijne te maken beteekent toch een volslagen miskenning van de historische waarheid.

HET REGISSEURSBOEK EN DE REKENINGEN VAN HET PASSIESPEL GESPEELD TE BERGEN (MONS) IN 1501

DOOR

DR. C. CATHARINA VAN DE GRAFT.

Gustave Cohen, Le livre de conduite du régisseur et le compte des dépenses pour le Mystère de la Passion joué à Mons en 1501 publiés pour la première fois et précédés d'une introduction (Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Strasbourg, fasc. 23) Strasbourg—Paris, 1925.

De kennis die wij van de mise en scène van het middeleeuwsche tooneel bezitten, berust in hoofdzaak op gegevens die aan den tekst en daarbij gevoegde spelaanwijzingen ontleend zijn. In Frankrijk is op dit gebied rijk materiaal bewaard gebleven. *Gustave Cohen* heeft dit gebruikt voor zijn proefschrift *Histoire de la Mise en scène dans le Théâtre religieux français du Moyen âge* (Paris 1906, 2e ed., 1925), dat ons een duidelijk beeld geeft van het Fransche tooneel tijdens de Middeleeuwen [1]). En tevens van het tooneel in het algemeen, waarop Frankrijk overal zijn stempel gedrukt heeft.

Thans heeft de Straatburgsche hoogleeraar Gustave Cohen, sinds kort beroepen aan de Sorbonne te Parijs, de gelukkige ontdekking gedaan van een middeleeuwsch regisseursboek dat onze kennis van de tooneeltechniek nog op verrassende wijze verrijkt. Opmerkzaam gemaakt door een mededeeling in de *Analectes montois* (IV, 1869) op een in het Henegouwsch archief berustend handschrift met aanteekeningen over de mise en scène, gebaren, decors en kostuums bij de rol van elken speler, begaf Gustave Cohen zich naar Bergen en had het

[1]) De veel schaarschere gegevens van ons Middelnederlandsch tooneel werden tot een proefschrift bewerkt door *H. I. E. Endepols*, *Het decoratief en de opvoering van het Middelnederlandsche drama volgens de Middelnederlandsche tooneelstukken* (Amsterdam 1903).

geluk aldaar op de stadsbibliotheek de 14 cahiers van het handschrift terug te vinden. Dit bleek in duplo den verkorten tekst te bevatten van *Le Mystère de la Passion* van *Arnoul Greban,* d.w.z. het geeft den eersten en den laatsten regel van elke claus, met vermelding aan den rand van het geheele aantal versregels dat de spelers te zeggen hadden. Maar daarbij geeft het een overvloed van volledige tooneelaanwijzingen (rubrieken) voor het opkomen en weggaan der spelers, de requisieten, de muziek en den zang, die het spel voortdurend afwisselen, en de samengestelde functionneering der theatermachinerieën, welke in het handschrift van Greban zelf, dat door Gaston Paris en Gaston Raynaud is uitgegeven, geheel ontbreken. Een dergelijk middeleeuwsch regisseursboek was tot dusver in de Fransche letterkunde niet teruggevonden, daarentegen bezit de Duitsche letterkunde er twee: de *Frankfurter Dirigierrolle* [1]) en de *Luzerner Bühnenrodel* [2]). De eerste, dateerend uit de 2de helft der 14de eeuw en afkomstig van een kanunnik-regisseur der Bartholomeuskerk, die ook het desbetreffende spel schreef, deed, blijkens de vele veranderingen en bijschriften, tot het einde der 15de eeuw dienst bij het vertoonen van het Passiespel te Frankfort. Uitvoeriger is de Bühnenrodel van Luzern over de vertooning der Passie aldaar in de jaren 1545, 1560, 1583 en 1597; ondanks hun latere dagteekening passen deze aanwijzingen nog geheel bij een spel in middeleeuwschen trant.

De rubrieken van het regisseursboek van Bergen hebben alle betrekking op één bepaalde en bijzonder verzorgde vertooning van het Passiespel aldaar in 1501, welke volle acht dagen, van Maandag 5 Juli tot Maandag 12 Juli geduurd heeft. Men had hier teruggevonden „le livre de conduite du régisseur", ook wel „l'abrégé" genoemd, het boek dat de regisseur in de hand hield als hij de vertooning leidde. Een miniatuur van Jehan Fouquet doet ons hem in volle actie zien (afb. IV); gekleed in een lang, ruim gewaad met capuchon, den tiara-vormigen doctorshoed op het hoofd, het regisseursboek in de linkerhand, schijnt hij met den bijna dreigend opgeheven dirigeerstok in de rechter de muzikanten te bevelen. Het ontdekte document kwam echter eerst tot zijn volle recht, toen ook te Bergen werd teruggevonden de rekening en verantwoording van de uitgaven voor dit mysteriespel, hier terecht

[1]) Uitgegeven door R. Froning, Das Drama des Mittelalters. Zweiter Teil: Passionsspiele (Deutsche National-Litteratur, Bd 14) Stuttgart [1891], blz. 340—374.

[2]) Uitgegeven door R. Brandstetter, Germania, Vierteljahrsschrift f. deutsche Alterthumskunde, 30 (1885), blz. 205—210, 325—350; zie ook Germ. 31 (1886), blz. 249—272.

genoemd *Le Mystère de la Création du Monde, du Déluge et de la Nativité, Passion et Résurrection de Notre Seigneur Dieu,* met dezelfde namen als l'Abrégé bij elke rol vermeldt. Overeenkomstige rekeningen die de Fransche litteratuur tot heden bezat, zijn van jongeren datum [1]).

Wij spreken hier van de Fransche litteratuur, omdat uit alle gegevens blijkt, dat Henegouwen, wat cultuur betreft, destijds tot Frankrijk behoorde. De toeschouwers waren afkomstig uit Henegouwen, Fransch Vlaanderen, Atrecht en Picardië, maar grootendeels uit Frankrijk. Rederijkerskamers uit Amiens, Kamerijk en Valenciennes namen aan het landjuweel van Bergen deel, de groote rederijker Jean Molinet uit Valenciennes was erbij tegenwoordig. Geen uitnoodigingen werden daarentegen verzonden naar Gent, Brugge, Yperen, Namen noch Luik. Maar bovenal „le français central" was de eenige taal die bij dezen rederijkerswedstrijd werd toegelaten. Men kan dit spel dus beschouwen als het type van de groote Fransche tooneelvertooningen uit de 15de eeuw, alleen rijker verzorgd, zooals paste bij het prachtlievende Bourgondische hof, welks vorst Filips de Schoone zelf de voorstelling bijwoonde.

De stad Bergen, die een roemrijke traditie heeft voor het houden van landjuweelen met de daarbij verbonden opvoering van mysterie- en mirakelspelen, kluchten en moraliteiten; die nog op het eind van de 19de eeuw de vermaarde processie met den „doudou" hield, den draak, die door Sint Joris wordt aan zijn lans geregen en vervolgens met een pistoolschot gedood(!), nam in het begin van 1501 het besluit om dat jaar een buitengewone voorstelling te geven van *Le Mystère de la Passion.*

Deze moest de vroegere vertooningen van datzelfde spel te Bergen, die van 1455 en van 1484, welke vier dagen duurden, — in 1484 traden daarbij nog slechts 24 acteurs op —, ver overtreffen. Gedachtig aan den roem dien Amiens in den afgeloopen zomer met zijn Passiespel had ingeoogst, zond de stad in het begin van 1501 twee burgers daarheen om aan de schepenen het handschrift te leen te vragen. De inhoud was een contaminatie van de Passie van *Arnoul Greban,* in elegante verzen uit het midden der 15de eeuw, en van een latere omwerking, met inlassching van veel realistische tooneelen, door den geleerden doctor *Jean Michel,* welke voor de eerste maal in 1486 te Angers vertoond werd en groote populariteit verwierf. De stof van de passie,

---

[1]) Zie P. Giraud en U. Chevallier, *Le Mystère des trois Doms* (Lyon 1887) — dat in 1509 te Romans gespeeld werd —, en Baron de Girardot, *Le Mystère des Actes des Apôtres représenté à Bourges en 1536* (Paris, 1854).

ontleend aan den Bijbel, de Apocriefe Evangeliën, Bonaventura's Overwegingen van Christus' Leven en aan tal van andere kerkelijke schrijvers die tot de volksverbeelding spraken, was een soort van Vulgaat, waaruit ieder vrijelijk putte. Maar de middeleeuwer, wien onze begrippen van letterkundig eigendom en plagiaat vreemd waren, gebruikte vooral het werk van zijn voorganger om dien weer te overtreffen. Om dezelfde reden breidde Bergen de stof over acht dagen uit, door voor elke „matinée" en „après-diner" van de vier dagen te Amiens een heelen dag te nemen. De stad Amiens had tegen de uitleening geen bezwaar en reeds op 1 Februari was de tekst door vijf klerken te Bergen gecopieerd. Van de copie van den volledigen tekst is slechts één cahier bewaard gebleven; daarentegen zijn zoo goed als volledig bewaard de twee gemaakte afschriften van den verkorten tekst met spelaanwijzingen, *Premier* en *Second Abregiet* genaamd, die elk zeven cahiers beslaan en bestemd waren voor de beide regisseurs. Dit waren de gebroeders Guillaume en Jehan Delechière uit Chaunay in Picardië, een stad vermaard om haar jongleurs. Bergen was zóó gelukkig zich de medewerking te hebben verworven van deze vermaarde Fransche „conducteurs de secrets" of „feintiers" zooals zij zich noemden, dat het hen, behalve met een ruime betaling, bij aankomst en vertrek met een souper vereerde. Onder „secrets" of „trucs" verstond men alle kunst- en vliegwerk, dat zij te verzorgen hadden. Een en ander hiervan had men reeds mèt het handschrift uit Amiens te leen gekregen. Om de verdere benoodigdheden gereed te maken hebben de gebroeders Delechière twee maanden lang met tal van schilders en beeldhouwers samengewerkt onder leiding van een meester, wiens woning tot atelier en magazijn van decors diende. Hier werden de groote doeken voor het uitspansel geschilderd, dat met de vergulde sterren en dat met de zon en de maan, een ander weer met wolken; alsook de decors voor het hemelsche Paradijs, waarvoor men alle helle kleuren gebruikte die het tegen het daglicht uithielden, als vermiljoen, azuur en saffraan, ook legde men verguld tin, zilver- en bladgoud op. Begrijpelijkerwijze beschermde men deze kostbare stukken op het tooneel door tenten tegen zon en regen, en liet ze dag en nacht bewaken. Hier maakte men het schijnlichaam van Johannes den Dooper dat onthoofd werd, de houten duif die terugkwam na den zondvloed, de holle stokken waarmee Christus werd gegeeseld, de katrol waardoor Judas zich ophing. Hier werden de wonderen voorbereid die de in wonderen levende mensch tot bevestiging van zijn geloof op het tooneel gretig aanschouwde. Bij Christus' dood moest de aarde beven, het voorhangsel van den tempel scheuren, moesten de steenen splijten en de dooden verrijzen en zich

zwijgend voortbewegen [1]). Een nog grooter verrassing werd den toeschouwer bereid als Christus in het Voorgebergte van de Hel kwam om de zielen te verlossen, dan moest daar een stralend licht met muziek zijn, moesten de poorten der Hel sidderen, en de Godheid moest verschijnen als een ziel in een paviljoen van gaas en bewierookt worden door twee engelen. Haar grootste triomfen behaalde het kunst- en vliegwerk echter met de voorstelling van de hemelvaart, den zondvloed en de wenteling der hemelsche sferen. Bij de eerste ging Jezus omhoog op een platform, omringd van witte wolken. (Bij de vertooning van de *Zevende Bliscap van Maria* in 1559 en 1566 te Brussel en 's-Hertogenbosch werd een dergelijk door wolken verhuld platform met katrol en windas op het tooneel gebruikt om de apostelen af te halen voor het sterfbed van Maria). Deels met het oog op dit platform, dat waarschijnlijk door middel van een touw van 16 pond van het Paradijs uit werd op en neer bewogen, had het aan het linkeruiteinde van het tooneel gelegen Paradijs een verdieping, de „salle du Paradis". Aldus kon het Paradijs ook dienst doen voor den zondvloed, waarbij het water uit tonnen, die stonden in een achter het Paradijs gelegen huis [2]), door looden buizen heen stroomde op een weide met viooltjes, tengevolge waarvan het geheele menschdom verdronk, mogelijk meer tot vermaak dan tot schrik van de toeschouwers. Bij al deze „trucs" of „secrets" schijnen machinisten klaar gestaan te hebben om ze op een teeken van den regisseur in werking te stellen.

In het Paradijs zetelde God de Vader, gekleed, als op het bovenluik van het Lam Gods der Van Eycken, in een purperen gewaad, geboord met marterbont, en de voeten rustende op een voetbank. Hij droeg handschoenen evenals Satan en de H. Geest, die dus niet als duif, maar

[1]) Hoe men dit verwezenlijkte vermeldt ons handschrift niet. Van het splijten der steenen zegt de Luzerner Bühnenrodel (Germ. 31, 1886, blz. 272): „De rots die splijten zal, moet eerst als men ze noodig heeft, worden aangedragen en achter het kruis geplaatst. Blijkbaar werden hier dus de reeds gespleten stukken weer tegen elkaar gevoegd. Van de opstanding der dooden zegt dezelfde bron (Germ. 30, 1885, blz. 342): „Zij zijn allen naakt in het hemd, doch lijkkleurig en als dooden met beenderen beschilderd en met een nagemaakten doodskop op het hoofd, een badmantel onder den arm door over den schouder geslagen en een doodsbeen in de hand.

[2]) Misschien deed ditzelfde huis wel dienst voor de ster die de koningen naar de kribbe geleidde, maar onzichtbaar was zoolang zij naar Jeruzalem reden en bij Herodes vertoefden. Hier ontbreekt nadere aanwijzing, maar volgens de Lüzerner Buhnenrodel (Germania 30, blz. 331 en 345) hield de sterleider in de bovenste kamer van een huis op de markt zijn toestel met touwen gereed, waarmee hij eerst de ster in het midden van de markt neerliet bij het binnenrijden der drie koningen, daarna wegtrok tijdens hun tocht naar Jeruzalem en weer neerliet als zij naar Bethlehem reden.

als mensch werd voorgesteld. (Het dragen van handschoenen op het tooneel behoeft ons niet te verwonderen, daar men ook in de kerk de beelden aldus getooid zag). Achter God zag men een houten rad met houten engelen ronddraaien als grofmaterialistische voorstelling van de wenteling der negen kringen van de negen engelreien, die in God haar middelpunt heeft. Als God de aarde betrad, o.a. voor de schepping van den mensch, dan daalde hij langs een trap op het tooneel af. Moest Hij kort achter elkaar zich op aarde vertoonen, dan hield Hij zich in den tusschentijd in de open ruimte onder de „salle" voor de toeschouwers verborgen. Ook de Hel aan het rechter uiteinde van het tooneel (van den toeschouwer af gerekend) had een verdieping, een platform, waarop men als contrasteerend pendant van den Hemel het schijnlichaam van Satan aan een toren zag gebonden, om wien een rad wentelde met gevloekte en gevallen engelen. Op dit platform waren 17 personen belast met het maken van het helsche lawaai door middel van het afschieten van kanonnen, het schudden van kuipen met steenen en het slaan op tinnen borden, waarbij men de duivels met ijzeren vorken vuur zag gooien. De machinisten, belast met deze „secrets des tonnoires", hadden een „billet de advertence" met aanwijzingen, wanneer zij beginnen en eindigen moesten. Op deze wijze betoonde de Hel haar vreugde o.a. bij den val van het eerste menschenpaar, als de ziel van Herodes door duivels naar de Hel werd gedragen, als Judas zich aan een vlierboom ophing; of haar verontwaardiging na de schepping van Adam en Eva en na de opstanding van Lazarus. Maar in tegenstelling klonken uit de „salle du Paradis" de orgel- of snarenmuziek en het gezang o.a. bij Gabriëls nederdaling voor de verkondiging, bij de opdracht van de zevenjarige Maria in den tempel, bij Jezus' intocht in Jeruzalem, na het pleidooi van waarheid, gerechtigheid, vrede en barmhartigheid voor Gods troon, dat waarschijnlijk in den Hemel zelf gevoerd werd, en bij elke andere handeling waar dit pas gaf, zoodat men hier van een melodrama in den echten zin van het woord kan spreken.

Het meest kenmerkende van de middeleeuwsche mise en scène is de gelijktijdige voorstelling van de verschillende plaatsen waar het stuk speelt. Het onwaarschijnlijke dat erin lag, twee plaatsen gelijktijdig te zien, die in werkelijkheid nooit tegelijk gezien konden worden, trof den middeleeuwer niet. En daar het mysteriespel geen eenheid van handeling kende, maar alleen een groote reeks van min of meer samenhangende gebeurtenissen, was altijd een zeer uitgestrekt tooneel noodig, dat zich natuurlijk moest richten naar het beschikbare terrein. Gewoonlijk werd dit tooneel op de markt opgeslagen, het was soms wel 100 Meter lang.

De stad Bergen liet op de Groote Markt, die rondom met ijzeren

kettingen werd afgezet, van eiken planken een tooneel opslaan, dat in aansluiting met de Markt veelhoekig was (zie afb. II en III) en eenigszins den vorm van een half amphitheater nabijkwam; het moet een lengte van 40 M. gehad hebben. Vóór het tooneel bevond zich een afgezette ruimte van denzelfden vorm met goedkoope benedenzitplaatsen en op den achtergrond oploopende hoogere zitplaatsen, die driemaal zooveel kostten. Deze reikten niet hooger dan de eerste verdieping der achtergelegen huizen, zoodat aanzienlijke toeschouwsters als de baljuwvrouw, die zich niet onder de menigte mengden, van huis uit over de toeschouwers heen het spel konden volgen. (Evenzoo sloegen te Brussel Karel V en de Magistraat de vertooning van de *Zevende Bliscap van Maria* van achter de vensters van het stadhuis gade [1]).

Het tooneel te Bergen, ofschoon eenigszins veelhoekig, was van denzelfden aard als het rechtlijnige waarop in 1547 te Valenciennes de Passie werd gespeeld, en waarvan de miniatuur ons bekend is uit de reproductie bij Petit de Juleville (hier afb. V). Het is zelfs zeer goed mogelijk dat dit tooneel te Valenciennes door dat van Bergen is geïnspireerd. Daarentegen bewaart een miniatuur van Fouquet uit het museum Condé te Chantilly het beeld van een circusvormig tooneel, waarbij toeschouwers en spelers als dooreengemengd waren: het Paradijs waar God de Vader troont, bevindt zich naast het Paleis met den Keizerstroon, links daaraan grenst de loge der aanzienlijke dames, daarop volgt die der burgerdames en dan de Hel (afb. IV) [2]).

Een bedekking van aarde en zoden op het tooneel diende om het geluid te dempen. De vrije ruimte vóór de decors noemde men „la terre", en deze benaming heeft in verband met de hoogere ligging van het Paradijs de valsche hypothese doen ontstaan van een middeleeuwsch tooneel in drie verdiepingen: met het Paradijs in de hoogte, de Aarde in het midden en de Hel daaronder. Nog minder heeft er een middeleeuwsch tooneel bestaan van vijf of zes verdiepingen, als een hoog huis waarvan men den voorgevel heeft weggebroken. Maar altijd zijn er gedeelten geweest die hooger gelegen waren dan de andere. Voor het Paradijs is dit niet alleen uit de techniek te verklaren, maar ook uit redenen van fysieken aard en uit den kerkelijken oorsprong van het mysterietooneel; men speelde aanvankelijk in het koor en de engelen

---

[1]) In Frankfort keken de vroede vaderen toe van den omgang der Nicolaikerk (R. Froning, blz. 358).

[2]) Te Luzern bespeelde men een langwerpige ruimte die op het plaveisel was afgebakend, deze was omgeven door twee verhoogingen waarop de acteurs en de toeschouwers zich respectievelijk ophielden (Germ. 31, 1886, blz. 253).

verschenen op de galerij. Deze bedekking van het tooneel moest tevens de valluiken van de „secrets de terre", „fosseries" of „dessous" aan de oogen der toeschouwers onttrekken. Deze dienden voor het plotseling verschijnen en verdwijnen der spelers [1]). Aldus verdween bij den zondvloed het verdronken menschdom, en Jezus telkens na zijn verschijningen aan Maria, aan Magdalena, aan zijn apostelen; door het „secret" kon Jezus de gevangenis van Jozef van Arimathea binnengaan en Jozef buitenvoeren zonder den toegang te verbreken. Hieruit verrees onmiddellijk na Kaïns broedermoord het kind dat Abels bloed voorstelde en luid „Wraak, wraak!" riep (Gen. 4; 11: Het bloed van uwen broeder roept luide tot mij van den aardbodem). Het is mogelijk dat de zeven el rood laken die op het tooneel te Bergen gespannen waren, mede dienden om deze openingen voor de dichtstbijzittende toeschouwers te maskeeren. Te beter kon men daarachter allerlei zaken gereed houden die op het juiste oogenblik te voorschijn moesten worden gebracht: het kruis van Christus, de kom en de handdoek van Pilatus, de drie spijkers, de spons en de lans voor de kruisiging. (Of kan dit laken ook als scherm hebben dienst gedaan bij kleine verkleedingen, al werden deze door het gebruik der valluiken tot een minimum beperkt? Te Luzern, waar men op het plaveisel speelde, was aldaar een hutje voor dit doel gezet, al verkleedde men zich ook in verschillende huizen van de markt die daarvoor het best gelegen waren [2]).

Tusschen het Paradijs en de Hel bevonden zich de onbewegelijke theaterdecors, „mansions" (maisons), huisjes heetten zij op ons tooneel, waar zich telkens een deel der handeling afspeelde. Want alles moest tegelijk aanwezig zijn op het middeleeuwsche tooneel, dat, uit de liturgie, in de kerk ontstaan, geen veranderingen kende, en van een gordijn alleen gebruik maakte om de handeling in een huisje tijdelijk aan het oog te onttrekken. Zoo worden de gordijnen dichtgeschoven bij de geboorte van Maria; als ze weer opengaan, ligt de H. Anna op een praalbed en wordt haar dochter, waarschijnlijk door een pop voorgesteld, haar aangeboden; als God spreekt en ook als de hemelsche muziek weerklinkt, gaat het gordijn van den Hemel open. Op de afbeelding van het tooneel waar in 1547 te Valenciennes de Passie gespeeld werd, zien wij 11 plaatsen door decors voorgesteld: het Paradijs, Nazareth (voorgesteld door een poort), de Tempel (een door vier

---

[1]) Op Fra Angelico's Laatste Oordeel in de Academia te Florence zijn dergelijke vierkante openingen met valluiken te zien, waaruit de dooden zijn verrezen; ze moeten uit den invloed van het tooneel verklaard worden

[2]) Germania 31, blz. 272.

Grieksche zuilen gedragen koepel met belvedère, drie treden geven toegang tot het altaar op den achtergrond), Jeruzalem (een poort met twee torentjes), het Paleis (een Grieksch fronton op vier zuilen), de gevangenis, n.l. van Barrabas (onder dit Paleis), het huis van de bisschoppen waarmee naievelijk de priesters van Pilatus bedoeld zijn, (een kruitmagazijn), de Vergulde Poort (iets meer versierd dan die van Nazareth), de zee (vóór de Vergulde Poort, met een volledig opgetuigd schip), het Voorgebergte (een eenvoudige gevangenis, waarin de vaderen van het Oude Testament, de profeten van Christus en de ongedoopte kinderen hun verlossing door den Heiland afwachten; daarboven bevond zich het platform met de kanonnen) en de Hel (een gebouw met toren, waaraan Satan is vastgebonden, met als ingang een drakenmuil waarin men de vervloekten in een ketel ziet koken). Maar behalve al deze plaatsen had het tooneel te Bergen er nog heel wat meer o.a. het aardsche paradijs met zijn boomen, waaraan echte vijgeblaren, appels en kersen bevestigd waren, het huisje waar Adam en Eva na hun verdrijving uit het Paradijs woonden, het huis van Zacharias en Elizabeth, de woestijn waar Johannes de Dooper op een preekstoel predikte, het huis van Simon den Melaatschen, het kasteel van Magdalena, het huis van Lazarus met het praalbed; de losse decors als de kribbe van den os en den ezel, de zuil van de geeseling, het lage bankje voor de doornenkroning, meegerekend, moeten er volgens raming wel 67 geweest zijn. Het groote verschil is hieruit te verklaren dat Hubert Cailleau voor zijn minatuur het tooneel van Valenciennes vereenvoudigd en gestyleerd moet hebben, want onmisbare decors als de Calvarieberg ontbreken daar. En anderdeels leeren de tooneelaanwijzingen ons dat één decor verschillenden dienst kon doen: het huisje van Adam en Eva werd later het verblijf van Jezus en Maria, de berg van Thabor deed na de transfiguratie eerst als Olijf- en daarna als Calvarieberg dienst. Maar hoe werd deze verandering van bestemming aan het publiek kenbaar gemaakt? Door kaarten met opschriften. Men heeft het bestaan van deze kaarten in twijfel getrokken voor het tooneel van Shakespeare, maar de rekening van Bergen bewijst dat een priester er 98 met groote letters geschreven heeft. Doch deze kaarten deden tevens en vooral dienst om het publiek in te lichten wat ieder decor beduidde, dat bijv. een poort een stad voorstelde, een troon een paleis, ook wat de losse decors betreft, waarbij o.a. een bidbank de plaats der verkondiging moest aangeven. Wij kunnen ons al moeilijk voorstellen dat op dit tooneel van 40 Meter lengte zooveel decors aanwezig waren, maar bovendien moest het ook plaats verleenen aan de talrijke auteurs. Wel verdween elke speler wiens rol voor dien dag was afgeloopen, door het

valluik, maar wie een poos later weer moest optreden, bleef „en son lieu" d.i. op zijn plek of zitplaats, zichtbaar voor de toeschouwers en toeschouwer als zij, tot zijn beurt weer gekomen was. Steeds had daarbij een dubbele waarschuwing plaats: de eerste om zich gereed te houden, de tweede om te beginnen. Dit gold ook voor het in werking stellen van de „trucs" en het meebrengen der requisieten: eerst wordt God gewaarschuwd bij zijn terugkeer in het aardsche paradijs te denken aan de twee dierevellen welke de twee engelen die hem volgen, zullen dragen opdat Hij ze aan Adam en Eva zal geven; dan volgt de waarschuwing dat zij zich op weg begeven. Ongeloofelijk omvangrijk waren tijdens de opvoering de bemoeiïngen van den regisseur, die waarschijnlijk ten slotte in zijn persoon tal van werkzaamheden vereenigd heeft die eerst onder zijn oppertoezicht onder de verschillende acteurs verdeeld waren. Oorspronkelijk heeft blijkbaar elke speler voor zijn eigen attributen moeten zorgen. Het Luzerner Bühnenrodel geeft hiervan nog aardige staaltjes. Goliath moet zorgen voor een nagemaakt hoofd dat zooveel mogelijk op hem lijkt [1]), Johannes de Dooper evenzoo en bovendien den Jordaan voor den Doop in orde maken [2]), Petrus moet de vurige tongen voor de nederdaling van den H. Geest maken en den haan verzorgen die op stok zit tegen een naburig huis [3]), Gabriël moet een scepter hebben, omwonden met den spreukband Ave Maria enz. en het houten ram dat hij aan Abraham moet brengen [4]), Jozef een staf, een dubbel paar witte linnen halve hozen, om er een uit te kunnen trekken, die hij aan Maria geeft voor de bedekking van het kind, en een pannetje om het kind pap te geven [5]). Ook moeten de spelers zelf de plaats waar zij spelen, in orde maken. Zoo moeten Adam en Eva het Paradijs gereed maken, ook den appelboom in het midden, en den greppel waarin Eva zal verborgen liggen, en dien met een luik bedekken [4]). Zelfs lezen wij dat God de Vader en de engelen den Hemel moeten in orde brengen [6]). Maria moet de plek van de Verkondiging voorzien van een opstaanden lessenaar met een doek bedekt en een bankje er voor, dat zij knielen kan, een boek op den lessenaar, en een kruik met witten leliestengel daarnaast. Voor de H. Geboorte moet zij een rein knaapje hebben van ongeveer één jaar, in een schoon hemdje en met een

---

[1]) Germ. 30 (1885), blz. 330—331.
[2]) Ald. blz. 333.
[3]) Ald. blz. 348.
[4]) Ald. blz. 325.
[5]) Ald. blz. 332.
[6]) Ald. blz. 325.

diadeemtje met drie vergulde leliën op het hoofd, ook windselen en band [1]).

In het drama kwamen ongeveer 350 personen voor, de figuranten niet meegerekend — waarvan er o.a. 75 waren bij Jezus' intocht in Jeruzalem —, terwijl het aantal acteurs 150 bedroeg, maar beide getallen zijn niet nauwkeurig meer te bepalen. In elk geval zullen de spelers, die gekostumeerd in de processie liepen, welke aan het mysteriespel voorafging, daarin een belangrijke plaats hebben ingenomen. Meermalen heeft dus één persoon verschillende rollen vervuld. Zoo speelde dezelfde acteur voor St.-Jan den Evangelist en voor Elizabeth, een ander voor Eva, de kamervrouw van Elizabeth, den dienaar van Herodias en den secretaris van Pilatus. Omgekeerd werd ook wel één rol aan verschillende personen toevertrouwd. Als Lucifer Eva wil gaan verleiden, is er geen tijd voor zijn vermomming als slang en verplaatsing naar de andere zijde van het tooneel, dus moet Lucifer in de Hel blijven en een ander in het rieten lichaam van de slang op zijn buik naar Eva kruipen. Als de H. Familie te Nazareth is teruggekeerd, moet na het middagmaal de twaalfjarige Jezus door het „secret de terre" verdwijnen en de dertigjarige te voorschijn komen. Evenzoo verdwijnt de zevenjarige Maria na haar opdracht in den tempel en wordt vóór de verloving vervangen door de veertienjarige. Bij uitzondering werd deze laatste rol door een vrouw vervuld. Op het mysterietooneel plachten alle vrouwen door mannen te worden voorgesteld, daar oorspronkelijk uitsluitend priesters de rollen vervulden en de vrouw van de priesterlijke bediening was buitengesloten. Maar op het eind van de Middeleeuwen duldde men reeds eenige uitzonderingen, zoo werden ook Salomé — hier Florence geheeten — en de vierde dochter van Sion door vrouwen gespeeld. Doch een man speelde voor Eva, voor de Kananeesche en de Samaritaansche; de kokette Maria Magdalena, die in haar boudoir voor den spiegel toilet maakt, en daarna met haar kamervrouwen danst en vroolijke liedjes zingt, werd gespeeld door Jehan Maisnard, priester en kanunnik van St. Germain. Dit feit is niet enkel verklaarbaar uit de bekeering van Magdalena, die volgt, maar ook uit het groote aantal rollen dat de priesters, die het mysteriespel zoo begunstigden en beschermden, steeds daarbij zijn blijven vervullen. De personen van God, Jezus, den H. Geest, de Apostelen, Kaïn, Herodes en Belzebub (vóór zijn val) werden voorgesteld door geestelijken, zoowel wereldlijke priesters als kloosterlingen. Bijna alle spelers waren uit Bergen afkomstig en alle standen waren onder hen aanwezig, ook een-

---

[1]) Ald. blz. 332 en 346.

voudige handwerkslieden speelden mee op de planken die zijzelf hadden gelegd. De timmerlieden die de onderdeelen van Noachs ark hadden vervaardigd en van het altaar waarop Abraham zijn zoon Izak getroost was te offeren, waren de aangewezen acteurs om deze op het tooneel vlug in elkaar te zetten. Bij de kruisafneming vinden wij de aanwijzing dat er vier nieuwe ladders noodig zijn en dat de timmerman zwijgend moet helpen. Een gewone landbouwer speelde vier rollen. Op het tooneel waren allen gelijk, maar daarbuiten was men gedeeltelijk gescheiden door een indeeling in groepen of „compagnies", niet volgens het handwerk zooals in Engeland, maar volgens de tooneelen waarin men speelde. De hoofdgroepen bestonden te Bergen uit: God de Vader met zijn engelen en de vier deugden; het gezelschap van het Voorgebergte met Adem, Eva, David, Abraham, Isaia, Johannes den Dooper, Ezechiel en Jeremia; de groep van Jezus met zijn twaalf apostelen, waarbij men nog Jozef van Arimathea, Nicodemus en eenige anderen kan voegen, terwijl ook Martha, Maria Magdalena (die hier zooals in de Middeleeuwen meer voorkomt, *met Maria, de zuster van Martha wordt vereenzelvigd*), Lazarus, O.L. Vrouw met haar drie zusters, daarbij gebracht kunnen worden. Verder was daar nog het gezelschap van de wetgeleerden en Pharizeeërs, dat van de beulen en tyrannen en dat van Lucifer met zijn helsche makkers. Groepsgewijze gebruikten zij in verschillende herbergen hun avondeten, zóó dat bijv. de groep van Lucifer door de stad in een andere herberg was ondergebracht dan die van God den Vader [1]).

Al dezen die thuis zich van het Picardisch dialect bedienden, spraken de Fransche verzen van den tekst en werden door het publiek verstaan. Hiervoor oefenden zij zich vijf maanden lang en hielden 48, door trompetgeschal bijeengeroepen, repetities op het stadhuis, alles ter eere Gods, want allen, geestelijken en leeken, deden hun werk gratis, zelfs de kerkelijke censor, die uit Ath overkwam; moest iemand hiervoor zijn werk verzuimen, dan stelde de stad een plaatsvervanger. Alleen de twee regisseurs uit Chauvray werden betaald, benevens vier acteurs die de rol van superintendenten bij het spel vervulden. Zelfs betaalden de spelers als regel een hoofdelijken omslag in de kosten, bovendien bekostigde waarschijnlijk iedere speler zijn kostuum (het kwam ook wel voor dat rijke burgers de arme spelers kleedden); de rekening van Bergen maakt alleen gewag van den purperen mantel

[1]) Ook te Luzern waren de spelers in dergelijke groepen verdeeld, aan elke groep was daar een vaste plaats toegewezen op de zone der spelers die het theater omgaf.

met marterbont en de handschoenen voor God, het witte laken en de vleugels voor de engelen en eenige kostuums voor Jezus: dat van wit zakkengoed („une robe blance et la plus blance que trouver se p[o]uelt") met witte schoenen voor de transfiguratie, het witlakensche en het purperen bij de passie. Deze rol vereischte er echter nog meer: dat van tuinman bij de verschijning aan Maria Magdalena, van pelgrim bij die aan de Emmausgangers, en den ongenaaiden rok dien Jezus in het dagelijksche leven droeg.

Bekend is dat de geestelijkheid haar gewaden voor het tooneel placht af te staan, zoodat engelen meermalen als koorknapen gekleed waren. Hier strekte de steun der geestelijkheid zich ook uit tot het leenen van losse decors: de kerk van St. Nicolaas te Bergen en een geestelijke stonden voor het spel een tapijt af, een ander geestelijke leende zijn buffet. Van grooter beteekenis was dat dezelfde kerk haar orgel met organisten en zangers beschikbaar stelde. Henegouwen was als geheel Wallonië vermaard om zijn veelstemmige koormuziek, die destijds alle Europeesche muziek overtrof, de Italiaansche met Palestrina inbegrepen. Op dezen muzikalen bodem zou omstreeks 1530 Orlando de Lasso geboren worden, „de groote Orlando", dien Vondel zich als den idealen dirigent voor het maatgezang van zijn reien dacht, en die reeds op zijn zevende jaar meezong in het koor van de St. Nicolaaskerk te Bergen.

Deze muziek — waarvan ook verschillende cahiers met gegraveerde komposities te Bergen zijn teruggevonden — ondersteunde niet alleen de handeling, maar vulde ook alle gapingen aan waarin het publiek zich zou kunnen vervelen. De tooneelaanwijzingen voor het maken van muziek zijn *pose* of *silete,* omdat de muziek feitelijk stilte verzocht voor het optreden of spreken van een belangrijk persoon; zoo klonk orgelspel terwijl God langs de trap van het Paradijs naar de aarde afdaalde om den mensch te scheppen. Ook blaas- en snarenmuziek kon hiertoe dienst doen. Merkwaardig is dat de veelstemmigheid der muziek werd aangewend om het dogma der drieëenheid uit te drukken: op het oogenblik van de transfiguratie spreekt God met drie stemmen: tenor, baryton en bas.

Zoo noodig daalden de zangers uit het Paradijs af om aan het ander uiteinde van het tooneel te zingen. Tegen de onthoofding van Johannes den Dooper werden zij gewaarschuwd om naar zijn gevangenis d.i. het Voorgebergte te gaan, en als het hoofd op den schotel werd binnengedragen, werden zij andermaal gewaarschuwd om psalmen of kerkelijke gezangen aan te heffen ter eere van de ziel van den grooten profeet. Eveneens deden zij als Michaël en Rafaël aan de in het Voorgebergte der Hel vertoevende Adam en Eva de verlossing van het

menschdom verkondigden. De rol van de zingenden engelen zal wel door koorknapen vervuld zijn, in elk geval door ervaren zangers [1]).

Voor hoeveel had de regie niet te zorgen: het opkomen en weggaan der spelers, hun rusttijden en weer optreden, het samentreffen van hun verzen met een beweging of gebaar van anderen, het tijdig in werking stellen en ophouden van de machinerieën. Hoe naief men zich de verwezenlijking op het tooneel ook denken moge, juist om de veelsoortigheid en veelomvattendheid van zijn bemoeiingen schijnt de taak van den middeleeuwschen regisseur moeilijker en nog gecompliceerder geweest te zijn dan van den tegenwoordigen. Er moesten levende visschen en volgels zijn en andere dieren, o.a. konijnen, voor de bevolking der aarde en voor de inscheping in de ark, waaruit Noach eerst een levenden raaf en een levende duif laat vliegen, tot uit het Paradijs de houten duif met groenen tak wordt neergelaten die hij vastgrijpt en in zijn ark zet. Al deze dieren, evenals de os en de ezel van de H. Geboorte en de ezelin van Jezus' intocht in Jeruzalem moesten gevoederd worden. Ook de maaltijden die in het spel voorkwamen: de bruiloft van Cana, het feestmaal van Herodes, de maaltijd bij Simon den Melaatschen waren geen schijnvertooningen, men at dan hoofdzakelijk schapenvleesch, ook gebakken visch; voor het Laatste Avondmaal was een gebraden lam noodig. Wijn en bier werden daarbij gedronken.

Schilders zorgden voor de grime, moesten vóór de transfiguratie Jezus' gelaat en handen goudbruin schilderen, wat op het tooneel de manier was om een bovenaardsch licht voor te stellen. Ook het gezicht van den engel bij het graf werd met menie rood beschilderd om het stralend te doen uitkomen. Waarschijnlijk zullen ook Jezus' wonden aldus zijn aangebracht [2]). Daarentegen weten wij niet hoe men het groote licht voorstelde dat bij de H. Geboorte van het kind uitstraalde en van Jezus bij zijn Opstanding, zoodra hij den rechtervoet buiten het graf zette. Evenmin hoe men de nederdaling van den H. Geest in vurige tongen op de Apostelen voorstelde. Doch het antwoord hierop kunnen

---

[1]) De Lüzerner Buhnenrodel zegt van de engelen, dat zij allen in gezang onderricht moeten zijn. (Germ. 30, blz. 326).

[2]) Zoo ook te Frankfort: „De zijwonde en andere wonden moeten vooraf als wonden geschilderd zijn (Froning, blz. 362), daarentegen gebruikte te Luzern Longinus een speerpunt, die hol en met „bloedverf" gevuld, als een spuitje werkte (Germ. 30, 340). Hier bevatte ook de — breekbare — bijl van Caïn bloedverf (30, blz. 327), wierp David aan Goliath een met bloedverf gevuld ei naar het hoofd (Ald. blz. 331 en 344), moesten de vier beulen van Christus een bakje met bloedverf hebben om er de roeden en geesels in nat te maken (Ald. blz. 339), en spoot de schilder die in den (hollen) Olijfberg zat, Christus de bloedverf op aangezicht, handen en beenen (Ald. blz. 210).

wij lezen in een aan Jean Michel toegeschreven *Mystère de la Résurrection,* waar de rubriek zegt: „Hier moet een groot stuk uitgeplozen stof die in brandewijn is gedoopt, brandend neerkomen op O.L. Vrouw en op de vrouwen en apostelen die dan gezeten zijn...... op elk van hen moet een brandende vuurtong van dit pluksel vallen en er zullen er een en twintig in aantal zijn" [1]). Eenvoudig schijnt ons de uitvoering echter niet! Ook missen wij een aanwijzing hoe de ziel van Herodes en die van den boozen en den goeden moordenaar op het tooneel werden voorgesteld, Schr. veronderstelt dat hiervoor kartonnen poppen dienst deden [2]). En hoe stelde men voor dat de ziel van Judas met de ingewanden door den buik naar buiten drong, daar zij niet kon gaan door den mond die nog vochtig was van Jezus' kus? Gebruikte men, als te Frankfort [3]), een schijnlichaam, uit welks splijtend onderlijf de duivel de ziel greep om ermee weg te vliegen? In elk geval zal de uitbeelding hier niet zoo grof geweest zijn als te Luzern, waar Judas de darmen van een of ander dier op den grond moest laten vallen, zoodra de duivel hem aangreep [4]).

Het spreekt vanzelf dat bij een spel in de open lucht, waar veel van de woorden voor het publiek verloren moesten gaan, de mimiek van groot gewicht was. Een sterfbed, o.a. dat van Adam en Lazarus, wordt voorgesteld doordat de bewuste persoon te bed gaat liggen, waarbij eenige personen hem zwijgend omringen en daarna zwijgend begraven. Voordat God Adam in het leven roept, doet hij of hij op hem ademt en heft hem dan op uit het „dessous", waar hij verborgen ligt. Als Noachs zonen, Sem, Cham en Japhet, zeggen dat zij ieder een verschillenden kant uit zullen gaan om de aarde te bevolken, gaan deze drie toekomstige stamvaders der drie rassen, tot verduidelijking voor het publiek, een eindje van elkaar af staan. Bij het proces van Waarheid, Gerechtigheid, Barmhartigheid en Vrede, dat gevoerd wordt in het bovengedeelte van den Hemel, moet Barmhartigheid, die voor God geknield ligt, voordat zij opstaat, eerst een tijdlang vol medelijden het volk aanzien. Lazarus, dien wij eerst als een rijk gekleed edelman op jacht zien, laat als hij door de opstanding van Drogo tot inkeer is gekomen, tot zichtbaar teeken van zijn bekeering zijn valk wegvliegen en zijn hoorn op den grond vallen. Het publiek zag de zondares Magdalena tranen van

---

[1]) Emile Mâle, L'art religieux de la fin du mogen âge en France, 2e ed. (Paris 1922), blz. 66.

[2]) Te Luzern moest de booze moordenaar een zwarten eekhoorn in hals of boezem verbergen, de goede een pop van helderwitte lappen.

[3]) Froning, blz. 357.

[4]) Germ. 30 (1885), blz. 210.

berouw schreien onder de prediking van Jezus, en als zij zich bij het middagmaal in het huis van Simon den Pharizeeër aan Jezus' voeten heeft neergeworpen, ten teeken dat ze het wereldsche leven vaarwel zegt, haar rijke wereldsche kleedij verscheuren. De mimiek moest er dik opleggen, van fijne nuanceeringen was bij het mysteriespel geen sprake. En zij moet grootendeels op overlevering berust hebben. Dat de omstanders zich den neus dichthouden bij de opstanding van Lazarus, werd bijvoorbeeld reeds door Fra Angelico geschilderd, en dat Jezus den mond terugtrekt als hem de spons met edik wordt gereikt, kan men lezen in het Schilderboek van den berg Athos.

Ook het heen weer loopen over het tooneel moet in den smaak van de toeschouwers gevallen zijn, want telkens wordt dit in het spel aangebracht: Kain moet na den broedermoord vol wroeging over het tooneel ronddwalen, Jozef en Maria wandelen er rond om in Bethlehem herberg te zoeken, de twaalfjarige Jezus loopt eerst om den tempel heen eer hij hem binnengaat, daarna loopen zijn ouders hem vol angst te zoeken.

Voor den auteur van het mysteriespel was hoofdzaak dat hij alle bijzonderheden van de gewijde stof behandelde. Als een onhandig verteller rijgt hij ze aaneen, alle compositie ontbreekt, hoofdzaak was dat hij niets oversloeg. Ook mocht hij er niets bijmaken, althans wat de gewijde stof betrof; alleen voor de stoffeering met ruwe beulsgrappen, duiveltooneeltjes en gesprekken tusschen menschen uit het volk was persoonlijke vinding geoorloofd. Ook van dit mysteriespel is, met uitzondering van een bepaald aantal verzen, overal de bron aan te wijzen. Maar er is één belangrijke uitzondering: de merkwaardige rol van *Menschelijk Geslacht (Humain Lignaige)*, incarnatie van volk en mensch, een allegorische persoon zooals wij ze kennen uit de zinnebeeldige spelen van dezen tijd. *Menschelijk Geslacht* is een evenknie van zijn Nederlandschen tijdgenoot *Elckerlyc* in *Den Spieghel van Salicheit van Elckerlyc,* den in zingenot zwelgenden pronker, die, gewaarschuwd door den Dood, als berouwvol zondaar sterft. Wij zien *Menschelijk geslacht* na Adams dood neerdalen in de Hel, knielen voor Satan en gehoorzaamheid beloven aan de zeven hoofdzonden, daarna in optocht met deze, voorafgegaan door Satan en de Wereld, naar het huis van de Wereld trekken, waar allen onder vroolijk gezang banketteeren. Vergeefs komt Noach hen waarschuwen. Na afloop van het feestmaal wandelen zij over het tooneel en dansen, waarbij het neerstroomende water van den zondvloed hen overrompelt en meevoert. Maar na de landing der ark zien wij *Menschelijk Geslacht* opnieuw verschijnen om God te danken, en als hij na Abrahams offer Hem om troost smeekt, laat God hem door Isaia Christus' geboorte verkondigen. Zoo vervult

deze figuur, die na elke gebeurtenis welke van gewicht is voor het heil der menschheid, den indruk weergeeft, de rol van het koor in de Grieksche tragedie, en houdt tevens het publiek in toenemende spanning tot het oogenblik dat over het eeuwig heil van den mensch zal beslissen. De plaats waar *Menschelijk Geslacht* buiten de rolvervulling verblijft, is in overeenstemming daarmee het Voorgebergte bij de op verlossing wachtende zielen.

Hoe zal de indruk van dit alles op den middeleeuwschen toeschouwer geweest zijn? Het feit dat de voorstelling acht dagen kon duren, wijst op een onvermoeibare belangstelling als bij een hedendaagsch bioscooppubliek; een stuk kon niet te lang of te overladen zijn. Maar het zeer uiteenloopend aantal bezoekers op de verschillende dagen, zegt ons, dat slechts een klein gedeelte den geheelen tekst van bijna 35000 verzen gevolgd kan hebben. Het drukste bezoek viel op Zondag, als de eigenlijke passie gespeeld werd, misschien doordat op dien dag de toeloop uit de naburige plaatsen het grootst was. Maar men zou ook omgekeerd kunnen redeneeren, dat dit gedeelte met opzet op Zondag gesteld was, omdat de passie in de 15de eeuw de harten der geloovigen zoozeer vervulde, dat christelijke vroomheid toen gelijkstond met deelname aan de passie. Men verdiepte zich in alle bijzonderheden van de kruisiging, men weende over Christus' wonden en telde de droppelen van zijn bloed. Een stroom van boeken — overwegingen, dialogen en gedichten — bracht steeds meer wreede bijzonderheden, er verscheen zelfs een getijdeboek met 24 afbeeldingen van de passie voor de 24 uren van dag en nacht [1]). En een publiek, dat urenlang naar de martelingen van een Heilige op het tooneel kon kijken, was niet te teergevoelig om de wreede passie met eigen oogen te aanschouwen. Zelfs kunnen deze voorstellingen zijn primitieve instincten meer aangetrokken dan afgestooten hebben. Toch blijft wonderlijk dat het publiek dit verdroeg, omdat voor den middeleeuwer het spel werkelijkheid was; het aanschouwen van de personen van het heilig drama strekte hem tot bewijs dat zij werkelijk geleefd hadden. Maar rechtstreeks weten wij niets van de indrukken der toeschouwers, die op het einde der middeleeuwen het mysteriespel meer tot vermaak dan tot stichting bezochten. Wij kunnen alleen aannemen dat de ruwe grappen van de beulen en de komische gebaren van de duivels goed in hun smaak gevallen zijn, dat tooneelen als van Magdalena's bekeering, Veronica met den zweetdoek, en de meer indrukwekkende van kruisafneming en

---

[1]) Emile Mâle, L'art rèligieux de la fin du moyen âge en France, 2e éd. (Paris 1922), blz. 87—91.

beweening hen diep geroerd hebben. Ontroering en vrome schrik beide zullen hen vervuld hebben als zij bij Jezus' dood de aarde zagen beven, de steenen splijten en de dooden verrijzen, terwijl het theologische proloog, door een priester voorgedragen, met opwekking tot gezamenlijk gebed, waarmee elke dagvoorstelling begon, en het plechtig Te Deum Laudamus dat de geheele voorstelling afsloot, hen bleven herinneren aan het oude verband met de kerkelijke liturgie.

Op de indrukken die de artiesten onder hen van het spel ontvingen en weergaven in hun scheppingen, op den grooten invloed die aldus in de middeleeuwen van het tooneel op de beeldende kunst is uitgegaan, heeft *Emile Mâle* gewezen in zijn schitterend werk *L'art religieux de la fin du moyen âge* [1]). Tal van onderwerpen zijn onder invloed van het tooneel voor het eerst geschilderd als de Samaritaansche, de overspelige vrouw, de vermenigvuldiging der brooden. Tal van details zijn alleen door invloed van het tooneel te verklaren, bijvoorbeeld de goudgele kleur van Jezus' aangezicht bij de transfiguratie, voorkomend op 15de en 16de eeuwsch brandschilderwerk. Op het zijluik van Quinten Matsijs' Graflegging te Antwerpen zien wij Herodias met een mes het binnengedragen hoofd van Johannes den Dooper verwonden, dit was een trekje van het mysteriespel (ook te Bergen). Belangrijker nog was de omwenteling die de mise en scène in de traditioneele voorstellingen der schilderkunst bracht. Niet langer werd de Opstanding geschilderd met Jezus zwevend boven het gesloten graf, maar daaruit stappend met de kruisvaan in de hand. Bij de Hemelvaart stelde men niet langer de geheele figuur van Jezus voor, maar alleen de onder zijn rok uitkomende voeten — het eenige dat de verhullende wolken van het platform nog zien lieten.

Na afloop van het spel verwijderde men van de stadspoorten de, door een priester geschreven, aanplakbiljetten met vermelding van den datum der voorstelling. Maar het tooneel moest nog twee dagen dienst doen, nu uitsluitend ten genoegen van de spelers, aan wie daarop door schepenen een goede maaltijd werd aangeboden [2]). Daarna begon men af te breken en de planken, decors, tenten, kostuums en requisieten geleidelijk te verkoopen. Dat er een nadeelig saldo overbleef, is te begrijpen, de stad gaf 2281 pond uit en ontving er 1338, maar het drukke vreemdelingenverkeer zal Bergen stellig hebben schadeloos gesteld.

---

[1]) Blz. 42—66.

[2]) Blijkbaar was dit gebruik; te Frankfort zat in 1498 de raad bij dezen maaltijd aan (Froning, blz. 544).

In zijn conclusie zegt Gustave Cohen dat zijn uitgaaf wel geen omwenteling in onze kennis van het middeleeuwsche tooneel brengt, maar deze aanmerkelijk verrijkt, en bovendien alle hypothesen die hij in zijn jeugdwerk stelde, onaangetast laat. Inderdaad schijnt mij dit de hoofdverdienste dezer nieuwe uitgaaf te zijn, dat veel van hetgeen totnogtoe als waarschijnlijk of vrij zeker gold, thans volkomen zekerheid gekregen heeft, en de grondslag van onze kennis zooveel steviger geworden is. Aldus zijn wij nu in staat het wezen van het mysteriespel beter te benaderen, welks tekst een dor geraamte blijft zonder de versterkende mimiek, de bonte decors, het verrassende kunst- en vliegwerk en de begeleidende muziek, die het zijn edelste aanvulling schonk.

Dr. DANIËL JONCTIJS ALS VOORLOOPER VAN BALTHASAR BEKKER

DOOR

DR. T. J. GEEST.

Oude huizen en straten van een oude stad hebben historie; zij hebben meegeleefd geslacht na geslacht het leven van menschen, van wie de meesten roemloos en onopgemerkt leefden hun leven van werken en denken. Een enkele stijgt uit zijn geslacht omhoog, geeft zijn naam bekendheid bij tijdgenooten en dan blijft die naam sluimeren in de boeken tot in verre tijden om soms weer eens voor den dag gehaald te worden. Maar ook van de duizenden eenvoudigen in hun bestaan, van wie bij hun leven geen bijzonder gewag gemaakt wordt, blijven in de archieven herinneringen bewaard in trouw-, doop-, begrafenisregisters, in acten van koop en verkoop en testamenten en het heeft voor den historicus een bekoring in al die paperassen bepaald gezochte feiten te vinden en een bepaald persoon, om wien het historisch onderzoek gaat, te kunnen plaatsen in zijn daagsch milieu.

Zoo is de man, wiens naam ik het eerst trof in Meinsma's boek „Spinoza en zijn kring" door verder onderzoek voor mij gaan leven, een mensch geworden met fieren oogopslag, een moedig en geestig woord, een harteklop voor zijn medemenschen en een rustelooze bedrijvigheid; een man, die staat midden in ons cultuurleven van de 17e eeuw als geleerde, speciaal medicus, als humanist, als renaissancedichter, als strijder tegen overgeleverde wanbegrippen en als zoodanig voorlooper van Balthasar Bekker. Het is de Dordsche medicus Daniël Jonctijs. [1])

Zijn vader was Ewout Anthonisz. van Geertruidenberg, die in 1603 trouwde met Jacomijntje Daniëlsd. van Rotterdam. Zij vestigden zich

[1]) Zijn naam wordt ook wel geschreven Jonktijs of Jongtijs. Voor zijn minnepoëzie had hij den schuilnaam „Sijt jonck."

te Dordrecht en behoorden er tot den winkelstand. Hij was hoedenkramer en hoedenstoffeerder en woonde in de Voorstraat over de Vischbrug, naast de kerk van het Sacramentsgasthuis [1]), welk huis hij in 1607 kocht met een hypotheek, waarvan hij jaarlijks *f* 200 afloste. Hij kwam zeker in goeden doen door de zaak, want later kocht hij een stuk grond achter zijn huis en nog een stuk grond in erfpacht aan den Reeweg. Hij had een tiental kinderen, waarvan eenige jong stierven. Zijn zoon Daniël werd geboren in Oct. 1611. [2]) Toen hij 15 jaar was, stierf zijn vader. Hij was toen leerling van de Latijnsche school; daarna ging hij in Leiden medicijnen en philosophie studeeren en in 1635 promoveerde hij in de medicijnen. [3]) In dien tijd had hij omgang met een meisje te Rotterdam en waarschijnlijk heeft hij toen de „Ocelli" van Lernutius bewerkt, van wiens gedichten in 1614 nog een druk was uitgekomen te Leiden bij Elzevier. [4]) In 1636 trouwde hij zijn geliefde, Geertruyt Hugers of Huyers; ze hadden toen al een kind, daarna is nog een kind in Rotterdam geboren en gedoopt [5]), maar dan verhuizen ze naar Dordrecht. In 1638 is hij er buitengewoon stadsdokter op een jaarwedde van *f* 72 [6]); dit is hij nog in 1641. Dan komen de moeilijkheden, waardoor hij Dordrecht verlaat en zich weer te Rotterdam gaat vestigen. In Dordrecht zijn nog twee kinderen geboren (maar één gestorven) en in Rotterdam later nog acht. Zoo gaat dat geslacht de onbekende wereld weer in en voegt zich bij de duizenden eenvoudigen en roemloozen, die onopgemerkt leven hun leven van werken en denken.

Dr. Daniël Jonctijs nu, hoofd van een groot gezin, waarvoor hij hard zal hebben moeten werken in zijn dokterspraktijk, was bovendien nog eenige jaren schepen in Rotterdam, en had den tijd om te studeeren en te lezen: Als kind van zijn tijd goed thuis in de klassieke talen, vooral goed Latinist, las hij de oude schrijvers, las hij de Middeleeuwers, las

---

[1]) Tegenwoordig de Fransche kerk. Deze en volgende bijzonderheden zijn ontleend aan het Archief te Dordr. en aan het licht gekomen door de zorvuldige nasporingen van den Dordschen archivaris.

[2]) Foutief wordt sedert Scheltema (Mengelwerk III) als zijn geboortejaar 1600 aangegeven, ook nog bij Kalff en Prinsen.

[3]) In het Alb. stud. staat hij ingeschreven 6 Mei 1630, leeftijd 20 jaar. Dit komt dus overeen met geboortejaar 1611 en niet 1600. (Zie Krul, Tijdspiegel 1893). Hij promoveerde 23 Maart 1635: „Concessum est Danieli Jonctijs, candidato Medicinae, ut disputet pro gradu Doctoratus privatim." Zie: Bronnen tot de gesch. der L. Univ. 2e dl. blz. 192.

[4]) V. d. Aa, Biogr. wdbk.

[5]) Deze en andere bijzonderheden ontleend aan een artikel van Dr. R. Krul, (in de Tijdspiegel 1893) die het Rott. arch. heeft geraadpleegd.

[6]) Archief te Dordrecht.

hij de humanistische schrijvers uit zijn tijd en al die lectuur zette hij om in eigen werk, waarin hij blijk gaf, behalve van zijn groote belezenheid ('n kenmerk van een renaissancist) van groote eruditie, niet 't minst in zijn eigen vak, en dichterlijke begaafdheid en philosophische levensbeschouwing, ruim en onbekrompen, al bleef hij Calvinist en het staatsgeloof den waren godsdienst achten.

Drie van zijn werken vooral bepalen zijn cultuurhistorische beteekenis:

1e. Verhandeling der toover-sieckten, uitg. 1638 te Dordrecht.

2e. Hedendaegse Venus en Minerva of twistgesprek tusschen diezelfde, uitg. 1641 te Dordrecht.

3e. De pijnbank wedersproken en bematigt, uitg. 1651 te Rotterdam. Laatste uitgave 1736 te Amsterdam.

Het eerste werkje is een vertaling uit het Latijn van Daniël Sennert of Sennertus, med. prof. te Wittenberg. Het derde is een vrije navolging van Joh. Graevius' Tribunal reformatum.

Voor de geschiedenis van de geneeskunde speciaal zijn van beteekenis:

1e. Der mannen opperwaardigheyd, beweert tegen de vrouwelijke lofredenen van Dr. J. van Beverwijk [1]) uitg. 1646.

2e. Tooneel der Jalouzijen (± 1600 blz.) 1666.

Het twistgesprek tusschen Venus en Minerva is oorspronkelijk in vinding en uitwerking, maar niet in gedachten en beelden en de schrijver geeft trouwhartig aan den voet der bladzijden uitvoerige aanhalingen uit klassieke, middeleeuwsche en humanistische schrijvers, wier denkbeelden hij overneemt en omzet in Hollandsche renaissancepoëzie. Scheltema noemde indertijd [2]) het werkje een der geestigste hekeldichten in onze taal, dat een herdruk verdient. Dit nu is overdreven, want het is te lang, te zwaar van taal en te veel uitgesponnen. Toch verdient het wat meer bekendheid dan ongelezen voort te sluimeren (in de oorspronkelijke uitgave, gedruckt bij Hendrick van Esch, woonende in 't Hoff) op het Dordsche archief en hier en daar elders misschien en sedert Scheltema alleen maar als een merkwaardig boekje door diverse schrijvers te worden aangehaald. Het heeft zeker meer beteekenis voor onze litteratuur dan het te veel geroemde bundeltje „Roselijns oochies", dat niet oorspronkelijk is [3]), niet haalt bij de

[1]) Over dezen Dordschen medicus bestaat een interessante medische dissertatie van E. D. Baumann 1910.

[2]) In zijn Mengelwerk, 1824.

[3]) De eerste uitg. is van 1639 te Dordrecht. In 1877 is het boekje opnieuw uitg. door H. M. Labberté met een woord vooraf van Dr. Schotel. Ten

lyriek van Hooft en Brederoo, maar alledaagsch van taal, eentonig van rhythme en rhetorisch in beelding is. (Het woord „oochies" in den titel is al typeerend). De Venus en Minerva is op verscheidene bladzijden geestig en verwant aan Erasmus en Huygens.

De beide Godinnen komen voor Jupiter en verlangen, dat hij uitspraak zal doen, wie van beiden de meeste beteekenis heeft onder de menschen. Venus begint haar pleit en verkondigt haar eigen lof, wat hierop neerkomt: „'t lieft alles wat er leeft", en dan gaat ze voort:

„Maer gij, Minerva, werd van niemand veel getrocken.
Een mensch die Vreugd najaegt en zal u prang niet zocken."

Ze gispt het schoolonderwijs, het wetenschap inpompen aan de hoogescholen; ze beklaagt de geleerden en weidt uit over de misères verbonden aan het bestaan der intellectueelen: de rechtsgeleerden, de artsen, de schrijvers enz.

„Gints zie ik in een hoek een van deez dorre gasten,
Zijn Geest met diep gepeys; zijn Lijf met daglijks vasten
Angstvallig pijnigen: zijn nuchteren ontbijt
Is, dat hij door geknauw, zijn korte nagels slijt.
Den dag valt veel te kort zijn pijnende gepeynzen.
Het uyr, tot rust beschaft, doet 't warrig hoofd niet deynsen,
Van 't narrige bedrijf, waerdoor hem, mettertijd,
Het jeugdig harte-bloed en 's levens geest ontglijdt.
Zoo hij somwijl, als uit Trophoni hol gedoken,
Zig bij den mensch vervoegt; gewis, het schijnt te spoken:
De zaluw-doode verf, het ingedoken oog
En geeft geen mensch-gelijk, maer geestgelijk vertoog."

Daarna komt Minerva aan het woord:

„Den Mensch werdt zonder u, 'k bekent, niet voortgeteelt;
En zoo zwijgt 't orgel stil, tenzij den blaez-balch speelt
Het leven komt van u, dat is u toegestaen,
't Welleven, boven dien, moet van mijn handen gaen."

Daarna verkondigt zij den lof der wijsheid: door de kunde der artsen houdt zij den mensch langer in het leven en door de kunst van dichters en historieschrijvers geeft zij hem de onsterfelijkheid.

„Zoodat dan door u hulp de mensch wel werdt geboren,
Maer 't koomt door mijne kracht dat hij niet ga verloren."

Dan volgt een opsomming van de narigheid die Liefde teweeg brengt, wat hierop neerkomt:

---

onrechte zegt L. dat er een oudere uitgave moet geweest zijn, nl. ± 1623 (Toen was J. dus ± 12 jaar). Zie voor de navolging van Lernutius, aang. art.

„Zoo zelden is Geluk in 't Lieven te bekomen."

De vreugde der wijsheid is moeilijk te verkrijgen, maar dan ook een kostbaar bezit.

Nu hervat Venus haar pleidooi en gaat voort met geleerden en geleerdheid te beschimpen: schrijvers, redenaars, godgeleerden, juristen, artsen, apothekers, astronomen, poëten worden over den hekel gehaald.

„Zien w' eerst op haer die na de Godsgeleerdheyd trachten,
Wat vrucht staet ons van haer geleerdheyd doch te wachten;
Wat, dan een twijffelmoed, die tendre harten rijt?
Wat, dan een droeve scheur, die heele Landen splijt?
Want waer geleerdheyds gift koomt wercken in deez zinnen,
Daer moet m' een nieuwe Sect navolgen of verzinnen:
Me strijdt met vier en zwaerd voor 't breinziek onverstand:
Me steekter bij gevolg, na 't hart van 't vaderland:
Want 't kittelig gemeen, uyt een te dommen yver,
Dult [1]) in Godsdienstigheyd; elk volgt zijn heeten drijver;
En weert zijn Tegensect, met een verbittert hert:
Waer door een stijven steun den Staet onttrocken werdt.
Me zietz' aen wederzij in grooten ernst vergaren;
Me wierookt, als om 't meest op nieuwgeboud' Autaren:
Maer ('t nijdige bedrijf port mijn tot dit verwijt)
Niet t' onzer eer zoo zeer, als tot elkanders spijt.
Wij rochten 't rechte wit van hare Godgeleerdheyd,
Bleef zij bij 't richten van des boozen mensch 's verkeertheyd;
Weez zij alleen den weg, zoo met de daad als 't woord,
Die tot de zachte rust der vrome Ziele hoort.
Maer nu, of 't weinigh waer aen deze rust te raken,
Doorzoekt men zelfs wat wij [2]) in onzen Hemel maken,
Hetgeen in diep geheim, bij ons begraven leyt,
Werdt van haer stout gezicht te gretig nabegreyt."

De kerkelijke heeren in Dordrecht waren grootelijks verbolgen en ontboden den schrijver voor zich om verantwoording te doen, want hij had volgens hen de ware Religie aangetast, de predestinatie bespot (laatst aangehaalde regels) en dus de eere Gods te kort gedaan. Ofschoon zijn antwoord was, dat hij niet de ware Religie, maar de secten en de al te neuswijze navorschers van Gods geheimenissen en de ijdele geschilzaaiers had bedoeld, werd het volgende vonnis uitgesproken [3]): „Dat ik een bitter satyrist en niet minder dan een pasquil-

[1]) = doolt, is verdwaasd.
[2]) = de Goden.
[3]) Verg. zijn Apologie.

schrijver was; wiens Boek niet alleen, maar Persoon zelven, zoo by de Politique, als Kerkelijke behoorde gestraft te werden, dat ik daerom van 't heylige Avondmaal mij moste onthouden, zo lange, totdat ik leedwezen van mijne feilen, in 't schrijven van de Hedensdaegse Venus begaan, betonende, haer lieden vorders zoude komen te voldoen.

Jonctijs heeft toen maar wijselijk de kleine stad verlaten en het dichter bij den frisschen zeewind liggende Rotterdam als woonplaats verkozen, maar hij heeft zijn geestelijken rechters toch nog een geschreven Apologie op de kleine zielen gedrukt: [1]) „Diegene die om eenige beuzelige splinterkens en te hoog genomen ergernissen hare Kerkelijke censuur beoefenen en dezen blixem vrij wat licht daer henen schieten, wat doen zij anders dan dat ze zoo hoogwichtigen middel, dat haer tot stichtinge gegeven is, bij den menschen in kleinachting brengen?" De straf, onthouding van het avondmaal, moest, zei hij, hoogst zeldzaam zijn en met bloedend hart, maar niet om beuzeligheden uit machtsvertoon gegeven worden. De kerkeraad in Rotterdam scheen er ook zoo over te denken, want die wilde hem onmiddellijk in de kerk opnemen en schreef om een attestatie naar Dordrecht. [2]) Eerst na langdurige onderhandelingen werd Jonctijs' straf opgeheven op 8 Oct. 1649 en mocht hij weer naderen tot de tafel des Heeren. Inmiddels was hij in 1648 tot schepen benoemd te Rotterdam. Daar heeft hij gewoond tot zijn dood in 1654. [3])

Voor zijn conflict met den kerkeraad had Jonctijs zijn boekje over de tooverziekten uitgegeven. Hij wilde de wetenschap populariseeren en trok haar daarom het deftige, humanistische gewaad af. Bij zijn vertalingen drenkte hij de woorden in zijn geest, hij leefde mee met de vertolkte denkbeelden. Wat er dus in de verhandeling van den Duitschen professor werd verkondigd, waren ook Jonctijs' ideeën.

Wat al bestrijders bij ons van de heksenprocessen, toen die nog tot de goede zeden behoorden! Erasmus, Wiërus, Jonctijs, v. Heemskerk, Palingh en Bekker, dat waren in de 16e en 17e eeuw de menschen, die zich boven het geloof van de massa plaatsten door hun denken, maar nog de hoogte niet bereikten van den grooten, eenzamen wijsgeer, die het denken volkomen louterde en daardoor zijn ziel verhief tot de goddelijkheid. Ook hem hebben „de weldenkenden" [4]) gekruisigd,

---

[1]) Apologie of gedrongen onschuld; roerende zijn misduide hedensdaegse Venus en Minerva, uitg. 1642.

[2]) Zie Krul, aangh. art. Dit was den 1en Oct. 1642.

[3]) Op Zaterdag 7 Febr. 1654 is hij begraven. Mededeeling v. d. Arch. van Rotterdam.

[4]) Deze uitdrukking ontleen ik aan Strindberg's Droomspel.

Baruch Spinoza. En Balthasar Bekker? Ruim 50 jaar na de wering van Jonctijs uit de kerkelijke samenleving in Dordrecht volgde de banvloek over Bekker te Amsterdam, als predikant afgezet en van het avondmaal geweerd. [1]) Met Spinoza en Bekker is Jonctijs in goed gezelschap. Groot is de macht geweest van de officieele priesterschap in de 17e eeuw ook in ons vrije vaderland en de libertijnsche overheid heeft hen niet altijd durven weerstaan om onrust en schandaal te voorkomen [2]). Jonctijs stond nog niet op het standpunt van Bekker, die zijn medemenschen wilde bevrijden van hun angsten voor den duivel. Toch heeft ook deze het verlossende woord niet gesproken, nl. dat de duivel fictie is, een begrip, zooals het Grieksche woord demon. Men was in het algemeen en terecht, bang God te verliezen, atheist te moeten worden, als men den duivel afzwoer. Ook Bekker was te bijbelsch opgevoed, te dogmatisch; ook voor hem was de bijbel God's onfeilbaar woord. De duivel is er, zegt hij, want hij is een schepping Gods, maar hij ligt geketend in de hel, hij kan dus op menschen geen invloed hebben. Zoo zijn er dus geen heksen, geen toovenaars, dat is alles inbeelding.

Jonctijs verloste de menschen nog niet van den duivel; hij geloofde in het persoonlijk bestaan van Satan en van zijn invloed op de menschen en dat menschen een verbond met hem konden aangaan, want daarvan zijn voorbeelden te over, die hij aanhaalt uit geschriften van schrijvers, die hij alleszins geloofwaardig acht. Zoo geloofde hij dat ziekten konden ontstaan door tooverij of gebreken of een plotselinge haat tusschen echtelieden. Uitvoerig haalt hij aan het geval van een vrouw, „die haar man alsoo seer was hatende, als dat se van den eersten dagh dat tussen haer beyden het houwelick was bevestight, te samen noyt en hebben konnen wonen." Als ze haar man zag, werd de vrouw dol en razend, terwijl ze beweerde, „dat se met verlangen en liefde tegens haren afwesenden man onsteken was." Dit nu bleek toovenarij van een vrouw, die jaloersch was op dat huwelijk; toen zij na drie jaren haar tooverkunst opgaf, leefde de man eerst gelukkig met zijn vrouw!

Om deze opvatting heeft zijn boekje geen vervolging uitgelokt. Toch is er de bestrijding in van waan en bijgeloof nl. dat men te veel aan den duivel toeschrijft, dat vele ziekten, en van een medicus was toch niet anders te verwachten, een natuurlijke oorzaak hebben, dat dus veel gewaande tooverij en hekserij in werkelijkheid niet bestaat. Had hij de bacillenleer gekend, dan had hij den persoonlijken duivel in

---

[1]) W. P. C. Knuttel, Balthasar Bekker. 1906.
[2]) K. O. Meinsma, Spinoza en zijn kring. 1896.

atomen kunnen verdeelen en kunnen omzetten in die duizenden kleine verwoestende duiveltjes, die het menschelijk lichaam onzichtbaar binnenstappen en beïnvloeden. Zoo is het ook zelfs van een medicus te begrijpen dat hij, waar zijn wetenschap en zijn verstand bij stilstaan, een duivel invoert, maar, nu volgt zijn tweede troostende woord, de duivel werkt niet zonder den wil van God; alleen met toelating van God kan de duivel werken in heksen en tooveressen, kan hij ziekte of dood brengen. Men moet nu oordeel des onderscheids hebben en niet in het wilde weg heksen en toovenarij vervolgen; hij wil dus het ongebreideld volksgeloof intoomen, dat is één stap op den goeden weg. En hij doet nog een tweede. „Waarom God den duivel toelaat den mensch te beschadigen laat ik de Godgeleerden onderzoeken. Dit sal op deze plaats genoeg geseyt zijn: Dat de oordeelen Gods verborgen en altijds rechtvaardig sijn, dat sijn oordeel een diepe afgront is, die de boosen om hare sonden met straffen slaet en de Godsaligen met vervolginge beproeft, oeffent en van de sonden aftreckt en dat hij overal en altijts heerlick is." Dat er tooverziekten zijn en soms ongeneeslijke, daar moeten we in berusten en we moeten ze bestrijden door toepassing van de natuurlijke of goddelijke geneeswijze. Ongeoorloofd is het toovermiddelen te gebruiken, want dat zou zijn met den duivel in verbond treden. Bij het gebruik van natuurlijke geneesmiddelen door de artsen (en nu is duivel bij hem al bijna bacil!) mogen geen ceremoniën, geen preveling van woorden, kortom geen waangeloof te pas gebracht worden. Wanneer de natuurlijke middelen niet helpen, dan moet men zich wenden tot de goddelijke hulp en genezing, dat is in God gelooven en een vroom leven leiden. Geen bezweringen of bedevaarten of andere waangeloovigheden, maar bidden. Als God met ons is, wie zal tegen ons zijn!

Meer verlicht treedt hij ons tegen in zijn later geschreven werk over de pijnbank. Als schepen leerde hij van nabij de wreede rechtspraak kennen en de ziellooze oppervlakkigheid bij het geven van straffen. Weer was een Latijnsch werkje aanleiding, dat hij de pen opnam; hij bewerkte het vrij en breidde het uit, maakte er eigen werk van en schreef in de moedertaal om zooveel mogelijk menschen te bereiken en te bewerken en ook voor die rechters, die het Latijn niet wel verstaan. Erger dan elke misdaad is de pijnbank en zijn de foltertuigen. Die vreeselijke straf zal een misdadiger niet verbeteren en het is beter een misdadiger te laten loopen, dan onschuldigen tot bekentenissen van niet begane misdaden te dwingen. Zoo zou de pijnbank heksen en toovenaars maken, die in werkelijkheid niet bestaan, want tooverij is meestentijds bedrog en hekserij berust vaak op waan en om dien waan

niet tot werkelijkheid onder het volk te maken, daarom ook bestrijdt hij de foltering. Hier is hij feller tegen het volksgeloof dan in 1638, ofschoon hij nog niet volkomen onttooverd en onthekst is. Hij pleit voor volledige afschaffing van pijnbank en foltertuigen en bovendien voor een humane behandeling van misdadigers. Met een misdadiger kan men nog mededoogen hebben, maar voor wreede straffen slechts afschuw. Daarom dringt hij bij de rechters aan op matiging in het gebruik van de pijnbank, want hij begrijpt dat volledige afschaffing nog vooreerst een utopie zal zijn. „Denkt dat het zelden met de menschelijkheid zoo wel gestaan heeft, dat het beste bij het grootst getal is aangenomen." — Deze weemoedige klacht zal in alle tijden weerklank vinden bij de enkelingen, die strijden tegen den waan der velen.

EEN NIEUW WERK OVER DE GESCHIEDENIS DER STAATSLEER

DOOR

DR. C. W. VAN DER POT Bzn.

Friedrich Meinecke, Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. München-Berlin 1924 (Verlag von R. Oldenbourg.)

Het boek, waarmede Friedrich Meinecke het grensgebied tusschen algemeene staatsleer en historie verrijkt en deze beide wetenschappen gediend heeft, is niet — en daarmede roer ik terstond aan wat m.i. zijn zwakke zijde is — opgetrokken op een vast, tevoren geprojecteerd grondplan. In de eerste jaren van den wereldoorlog ontstond bij den schrijver het voornemen het verband tusschen staatkunde en historiebeschouwing te behandelen en daarbij als uitgangspunt te nemen het tijdvak van Richelieu, welks geschiedschrijvers in de gedifferentieerde belangen der staten voor het eerst een opmerkelijk inzicht toonden. Met het daaraan vroeger [1]) door hem gewijde opstel over „die Lehre von den Interessen der Staaten" zou het boek aanvangen en de ontwikkeling zou dan worden getoond tot het moderne historisme. De overspanning van alle krachten in het Duitsche rijk en zijn daarop gevolgde ineenstorting hebben echter dezen opzet doen wijzigen. „Durch die Erschütterungen des Zusammenbruchs trat dann aber mehr und mehr das eigentliche Kernproblem der Staatsräson in seiner Furchtbarkeit vor das Auge. Die geschichtliche Stimmung wandelte sich" [2]). Dit kernprobleem is de verhouding tusschen staatkunde en moraal. Wien zal het verbazen, dat de vraag, of het handelen overeenkomstig „Staatsräson" gebonden is aan moraal en recht, voor een Duitscher van dezen tijd en zooveel te meer nog voor een denker als de Berlijnsche historicus een probleem van alles overtreffende beteekenis is? Maar door nu zijn werk om te vormen tot een historische behandeling van *twee* problemen, waarvan a priori het vermoeden wordt uitgesproken dat er wisselwerking tusschen beide zal bestaan [3]), door de „Lehre von den Interessen der Staaten" voor te stellen als een aftakking van de „Lehre von der Staatsräson" [4]) en het op de verhouding tusschen politiek en moraal in het geheel niet ingestelde hoofdstuk over de tijdgenooten van Richelieu in te lasschen in een veel grooter geheel, dat thans met Machiavelli moest aanvangen en met von Treitschke eindigen, is te kort gedaan aan de eenheid van conceptie van een boek als dit, dat

---

[1]) Historische Zeitschrift, Bd. 123 (1921).
[2]) Bl. 27. [3]) Bl. 24. [4]) Bl. 183.

om zijn volle werking niet te missen eenheid van conceptie bovenal van noode heeft. Voor den aanvankelijken opzet was behoefte geweest aan een samenvatting van de staatkundige stelsels der handelende staatslieden, teneinde den wederzijdschen invloed tusschen deze en de gelijktijdige geschiedschrijving na te gaan. De andere oriënteering van het boek maakte het tot de geschiedenis eener idee, zooals deze zich openbaart in de geschriften van philosofen en historieschrijvers. Immers het ging niet om het aanleggen van een zedelijken maatstaf aan staatkundige handelingen en richtsnoeren, maar wel hierom, hoe zij, die in den nieuweren tijd van realistisch standpunt staat en politiek hadden beschouwd, het conflict tusschen politiek en moraal hadden gezien, dat het werkelijke staatsleven zoo vaak vertoonde. Maar aan den anderen kant was het nu ook weer geenszins toevallig, dat aan den eenigen philosoof, die tegelijk handelend staatsman was, n.l. Frederik de Groote, een zoo bijzonder breede plaats in het boek werd ingeruimd.

Intusschen, al zou de lezer er bij gewonnen hebben, als de constructie van het boek iets steviger was geweest, dit neemt niet weg, dat het over-belangrijke probleem, hetwelk den schrijver vooral heeft gegrepen en ten slotte op het boek zijn stempel zette, op bewonderenswaardige wijze is behandeld. Hijzelf worstelt er mee en dit doet hem de verschillende nuances in de wijze, waarop anderen er tegenover hebben gestaan, bijzonder fijn aanvoelen. Hij wijst ons de contradicties, maar weet ons die tevens begrijpelijk te maken. Ook de schrijvers, die het meest onbeperkt de „Staatsräson" [1]) wilden doen gelden, laat hij ons zien als bezield met een hoog ideaal. En, wat wel vooral er toe bijdraagt dat hij ons boeit tot het einde toe: hij weet ons voortdurend besef te geven van de tragiek, die tengevolge van dit conflict aan het staatsleven eigen is. De staat, hoeder van het recht, kan zijn taak, ook zijn taak als zoodanig, niet vervullen zonder de macht, die, van alle gemeenschappen, hij alleen in vollen omvang bezit. Voor het noodzakelijk behoud van die macht kan hijzelf alleen zorgen en daarbij kan hij op rechts- en zedelijkheidsgeboden stuiten en het verloop van het geschiedkundig gebeuren toont hoe vaak dit inderdaad geschiedt. Is die botsing dan maar schijn, want gelden die geboden voor den staat niet? Het geweten heeft daarop gewoonlijk anders gereageerd. Moet dan de handelende staatsman den strijd met het geweten aanvaarden, ter wille van de zedelijke doeleinden, die hij zoo alleen bereiken kan? Ziedaar het probleem, dat eeuwen lang denkende geesten heeft bezig gehouden.

De antieke wereld kende het conflict nog niet. In den tijd der stadstaten was de staat zelf hoogste levenswaarde. Geen universeele godsdienst stelde nog met zijn geboden grenzen aan de vrije werking van alle krachten van den staat. En ook toen de macht zich in handen van een enkel individu had geconcentreerd, miste men het vaste punt, van waaruit een handeling van den machthebber ten behoeve van den staat veroordeeld had kunnen worden. In de Middeleeuwen is dit, tengevolge van het Christendom, anders, maar nu ontbreken weliswaar niet de staten, maar souvereine staten, en van een handelen volgens „Staatsräson" is eigenlijk geen sprake. Zoo nadert men reeds de grenzen der

[1]) Ik behoud hier de ietwat gebrekkige verduitsching van den Franschen, eigenlijk van den oorspronkelijk Italiaanschen term, waarvoor een Nederlandsch aequivalent ontbreekt. De term „machtstaatsgedachte" wordt ook door Meinecke, bl. 511, als niet volkomen het begrip weergevend aangeduid.

nieuwe geschiedenis en met Machiavelli begint dan ook de geschiedkundige behandeling van de idee der „Staaträson", al is bij hem en trouwens nog bij veel latere schrijvers het staatsbegrip niet losgemaakt van den vorst, zoodat men voor dezen tijd eigenlijk beter spreken kan van: de machtspolitiek, de pogingen tot haar rechtvaardiging en haar bestrijding.

Meinecke is niet de eerste, die aantoont dat Machiavelli beter was dan wat men later het Machiavellisme zou noemen. Op het ethische doel van den Italiaanschen schrijver: de regeneratie van het in diepe ellende terneerliggend, door vreemde legers vertrapte Italië legt ook hij vollen nadruk, maar daarbij doet hij hem ons zien als ten volle een kind van zijn tijd „moralisch unempfindlich in der Wahl seiner Mittel, auf der andern Seite höchster Moralist in seinen letzten Zielen" [1]). Het virtù-ideaal, waartoe hij zocht op te wekken, voortgekomen uit heidensche renaissancegeest, verbleekte spoedig in de opvolgende periode der contra-reformatie en geraakte in vergetelheid, waardoor vooral de slechte roep ververklaard wordt, die aan Machiavelli eeuwen lang ten deel viel. „In der Regel sah man in ihm fortan der Giftmischer des Fürstentums, schalt ihn öffentlich und benutzte ihn heimlich" [2]).

We komen dan vervolgens aan de pogingen, die gedaan werden om, zonder het verband met den werkelijken staat los te laten, het conflict tusschen „Staatsräson" en geweten te ontgaan, bijv. door het afscheiden, uit de „Staatsräson" in het algemeen, van een „goede", gelouterde „Staatsräson" of door den drager van de souvereiniteit des staats wel boven het positieve, maar daarom nog niet boven goddelijk en natuurlijk recht te plaatsen. Met dit laatste zijn wij bij Bodin, wiens constructie van den staat vanuit de rechtsidee gesteld wordt tegenover Machiavelli's uitgangspunt, de machtsbehoefte. Het eerste wordt vooral beproefd in navolging van de „Della ragion di Stato" van Botero, den geslepen clericaal, die niet als Machiavelli „Ecken und Kanten" had „an denen man sich wund reiben konnte", maar die „sich den Katholisch-bigotten Höfen der Gegenreformation empfahl als ein mildes Gegengift gegen Machiavellis Zynismus und Unkirchlichkeit, ohne dasz man dabei auf das Nützliche in Machiavellis Rezepten ganz zu verzichten brauchte" [3]). Uitvoerig wordt over hen gehandeld, voorts over Boccalini en zijn smartelijk aanvoelen van de innerlijke onzedelijkheid van den wordenden modernen staat; over de wonderlijke figuur van Campanella, door de geschiedenis der staatsleer gewoonlijk alleen geteekend als utopist en martelaar, maar ons hier voor oogen gesteld als een schrijver met fijnen tastzin voor de voorwaarden tot feitelijke verwezenlijking van zijn zonnestaats-ideaal, die een Spaansche wereldheerschappij als noodzakelijke „Vorstufe" van den civitas solis aanvaardde; en over nog zooveel andere minder bekende Italiaansche en Duitsche schrijvers uit het laatst der 16e en de eerste decenniën der 17e eeuw. Met het reeds genoemde hoofdstuk over den tijd van Richelieu, waaraan nog een korte afzonderlijke behandeling van Gabriel Naudé is toegevoegd, wordt dan het eerste deel van het boek besloten. Zeer breed wordt hier gehandeld over den duc de Rohan en het schijnbaar tegenstrijdige in de handelingen van den Hugenoten-aanvoerder, later dienaar van Richelieu's politiek, verklaard vanuit het grondthema, dat Richelieu en Rohan het rationeele als drijfveer van staatkundig handelen volkomen eender zagen.

---

[1]) Bl. 91. [2]) Bl. 56. [3]) Bl. 83.

Het tweede deel behandelt den tijd van het volgroeide absolutisme. Het begint met een blik op de groote denkers der zeventiende eeuw: de Groot, Hobbes en Spinoza, die alle drie hun staatsleer bouwden op natuurrechtelijken grondslag en zoodoende slechts indirect het probleem van de „Staatsräson" aanroerden. Het verst bleef daarvan Grotius verwijderd, die een volkenrechtssysteem construeerde „alsob es überhaupt keine Staatsräson, keine Zwangsgewalt, die die Staaten über die Grenzen von Recht und Moral treibt, gäbe" [1]). Hobbes heeft met Machiavelli den pessimistischen kijk op de menschen gemeen; het rationeele element in het staatkundig handelen domineert bij hem sterk, maar ten slotte dient zijn Leviathan niet de staatsidee om haar zelfs wil, maar ter wille van de voordeelen, die voor de individuen zijn te verwachten. En ook Spinoza, wiens pantheïsme voeren moest tot een onbeperkte erkenning van de „Staatsräson" en de te haren behoeve gebruikte middelen, kwam ten slotte tot het compromis, dat de staat zichzelf zou schaden door onredelijk handelen en onredelijk zou handelen door de geestelijke vrijheid der individuen niet te ontzien.

Een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd aan Pufendorf, die zich meer opzettelijk met de leer van de „Staatsräson" heeft beziggehouden. De meer individualistische nuance daarvan, wat Meinecke noemt „die Lehre von den Interessen der Staaten", is zelfs het gemeenschappelijk uitgangspunt van Pufendorf's nu eens in dienst van Zweden, dan in dien van Brandenburg staande geschiedschrijving. Zij werd hem door zijn eigen tijd geboden „als beseelendes Prinzip der Geschehnisse und Stoffmassen" [2]) en door zijn juist besef er van bereikte hij als historieschrijver een hoogeren graad van objectiviteit dan zijn voorgangers. Aan het groote belang van de „Staatsräson"-gedachte voor de inwendige politiek die toch in dezen tijd ook bijzondere beteekenis begon te krijgen, ging hij echter zonder aandacht voorbij.

Na kortere hoofdstukken over den Franschen avonturier Courtilz de Sandras en zijn opvolger als redacteur van de *Mercure historique et politique,* Rousset, die vooral de weerspiegeling van de staatkunde van Lodewijk XIV in hun geschriften betreffen, komt dan de zeer breedvoerige en hoogst belangwekkende verhandeling over Frederik de Groote. We zien in deze periode het staatsbelang zich duidelijker afzonderen van het dynastiek belang, maar zich bovendien verbreeden en verdiepen, doordat het het humaniteitsideaal der Aufklärung in zich opnam „und nun das Wort vom „allgemeinen Wohl", das den Inhalt des Staatsinteresses bilden sollte, mit gröszerer Wärme und in beziehungsreicherem Sinne aussprach" [3]). In de latere geschriften van den Pruisischen koning komt ook tusschen staats- en volksbelang een scherpere onderscheiding en wordt, meer dan in de vroegere, de staat naar voren gebracht. Het dualisme in Frederik wordt niet bemanteld. Aan het slot moet worden erkend: „Das Ideale wich dem Elementaren im Handeln des Königs, aber behauptete sich in seinem Denken" [4]). Maar met bewonderenswaardig indringingsvermogen in het geestelijke en het physieke leven van zijn tijd wordt een poging gedaan tot een verklaring èn uit een algemeene denkwijze, die het dualistische minder schroomde dan de 19de eeuw zou doen èn uit de wereld, waarop Frederik was aangewezen, en die noch voor de behoeften der machtspolitiek noch voor de doeleinden van zijn humaniteitspolitiek geheel paste. Trouwens

---

1) Bl. 261. 2) Bl. 296. 3) Bl. 353. 4) Bl. 424.

in de gansche historische behandeling treffen voortdurend de projecties van het bijzondere tegen den achtergrond van het algemeene, waartoe zijn omvangrijk historisch en philosophisch weten den schrijver in staat stelde. Zoo zijn aanwijzing van den invloed der renaissance en later van het natuurrechtelijk denken op de houding tegenover het behandelde probleem, van de wegbereidende beteekenis, die ditzelf weer gehad heeft op de Aufklärung, van den misleidenden invloed, welke de pleonexie kan hebben op de dragers van staatsmacht, als zij hun handelingen met een beroep op het staatsbelang te rechtvaardigen zoeken.

In het derde en laatste deel van het boek bepaalt de schrijver zich om begrijpelijke redenen tot Duitschland. Hegel, Fichte, Ranke en von Treitschke passeeren hier de revue, waarna met een samenvatting en een blik op onzen tijd wordt geëindigd.

Eerst de geweldige beteekenis van Hegel's philosophie door zijn grondig afrekenen met alle dualisme. Drie eeuwen lang was het merkwaardige van de idee der „Staatsräson" geweest, „dasz sie wie ein Fremdkörper eindrang und sich einsprengte in eine vorherrschende, ihr widerstrebende Denkweise". „Was man von Staatsräson und Staatsinteressen sagte, entsprang dem quelfrischen Leben, den praktischen Bedürfnissen des Staates und der Staatsmänner. Was man vom Staate im allgemeinen aber sagte, entsprang in der Regel den Traditionen des Naturrechts. Hier der individuelle, der wirkliche Staat, dort der beste Staat. Praktischer Empirismus und naturrechtlicher Rationalismus also lebten nebeneinander, oft wie Oel und Wasser geschieden, oft unorganisch und wirr durcheinander geschüttelt in den Köpfen der Menschen, die über den Staat nachdachten" [1]). In den toestand van vernedering, waarin Duitschland zich in het begin der 19de eeuw bevond, ziet Meinecke de voorwaarden aanwezig voor het ontstaan eener conceptie, die deze breuk herstelt en het was Hegel, die haar bracht in zijn identificatie van werkelijkheid en redelijkheid, waardoor de Staatsräson en alle machtspolitiek in een geheel ander licht kwamen en het Machiavellisme opgenomen werd in den samenhang van een idealistische, alle zedelijke waarden tegelijk omvattende wereldbeschouwing. Terwijl vroeger ook de stoutmoedigste predikers van de „Staatsräson" het bijwijlen ontstaan van conflict tusschen de staatkunde en de moraal toegaven en alleen betoogden dat aan de staatkunde daarbij de overwinning toekwam, werd nu door Hegel het bestaan van het conflict zelf geloochend: „der Staat hat keine höhere Pflicht als sich selbst zu erhalten."

Meinecke erkent den grooten invloed, dien deze leer op het Duitsche denken heeft gehad. Wat er noodlottigs uitgegaan mag zijn van Treitschke's hypertrophie van de machtsgedachte, zijn „Hegelsche Klänge". Ook weder in het aan dezen laatste gewijde hoofdstuk toont de Berlijnsche hoogleeraar zich een meester in het ons begrijpelijk maken van de zwakheden en tegenstrijdigheden in een grooten geest. Al wisten we reeds lang, hoezeer Engelschen en Franschen hem, dien zij als den grooten verleider der Duitschers tot den machtkultus beschouwden, in hun haat hebben misteekend, dit hoofdstuk brengt ons werkelijk nader tot den apostel van de Duitsche eenheid en de Duitsche grootheid. Het is met liefde geschreven, evenals een ouder, met geheel andere bedoeling samengesteld opstel van Meinecke over Treitschke [2])

---

[1]) Bl. 430.

[2]) In den bundel Preuszen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert (1918), bl. 380—401.

en dit is te opmerkelijker, omdat Meinecke in zichzelf Treitschke overwonnen heeft. Niet pas na, maar nog vóór het einde van den oorlog, wat voor de beoordeeling van het laatste stuk van zijn boek niet zonder belang is. Reeds in zijn in 1915 verschenen opstel „Kultur, Machtpolitik und Militarismus" erkent hij Treitschke's eenzijdigheid en heet het van de nieuwere Duitsche geschiedschrijving, dat zij het spoor volgt niet van Treitschke maar van Ranke [1]).

Het eveneens belangwekkende hoofdstuk over dezen moet ik met stilzwijgen voorbijgaan om nog een enkel woord te kunnen zeggen over het laatste hoofdstuk van het boek. Niet over het begin daarvan, waar in de samenwerking van militarisme, nationalisme en kapitalisme de oorzaak wordt gezocht van den wereldoorlog en Duitschland's katastrofe, want deze beschouwingen bieden in hoofdzaak niet iets nieuws. Ook niet over de bladzijden, die zich richten tegen het Frankrijk van Poincaré en de wijze, waarop het aan een onbeperkte, vermeende „Staatsräson" den vrijen teugel viert, want wat hierover in het jaar na de Ruhrbezetting werd geschreven, is thans verouderd. Maar over dat deel, waar hij zijn eigen standpunt geeft tegenover het eerst historisch door hem behandelde conflict en dat te meer belangwekkend is, waar de schrijver gelden mag als een representant van dat onder de Duitsche intellectueelen overheerschende gematigde conservatisme, dat zich in de laatste jaren van den oorlog tot voorzichtige hervormingen bereid toonde [2]).

Tegenover een inperking van het handelen volgens de „Staatsräson" door handhaving van bovenstaatsche gerechtigheid staat Meinecke sceptisch, zij het dan tegen het einde van zijn boek niet meer zóó sceptisch als in het begin. Op bl. 18 wordt nog geringschattend gesproken van „das prekäre Gebilde des Völkerrechts und das mindestens ebenso prekäre Gebilde des modernen Völkerbundes"; op bl. 540 wordt, zij het zonder veel hoop op goeden uitslag, toch, ter voorkoming dat de wereld anders aan een grenzenloos Machiavellisme ten offer valt, geraden om eerlijk te streven naar den echten Volkenbond en althans te pogen langs dien weg de wereld te redden. Uit nood ware zelfs — maar ook aan deze uitlating zullen we den auteur na 1924 niet mogen houden — genoegen te nemen met een pax anglosaxonica, voor het eigenleven der naties altijd nog beter te verdragen dan een Fransche vastelandshegemonie.

Meer wordt verwacht van een inperking der „Staatsräson" als gevolg van een beter verstaan van de „Staatsräson" zelf. „Der Einmarsch in Belgien hat uns mehr geschadet als genützt" [3]). De verantwoordelijke staatsman bedenke, als hij naar de wapenen van Machiavelli wil grijpen om het vaderland te redden, dat deze bij de verhoudingen, die de

---

[1]) Het opstel komt ook voor in den genoemden bundel. Aldaar bl. 481.

[2]) Vgl. Meinecke's op 18 Mei 1917 gehouden rede over „Die deutsche Freiheit", eveneens afgedrukt in den boven aangehaalden bundel, bl. 532—552. „Aber es musz heraus, was Unzähligen auf der Seele liegt: wir wollen in Preuszen nicht mehr von Junkern und Korpsstudenten regiert sein." Als tegenwicht tegen het democratisch kiesrecht in Pruisen moest echter het Heerenhuis worden omgevormd tot een volwaardige vertegenwoordiging met gelijke rechten als het Huis van Afgevaardigden. En van parlementarisme moest de spreker absoluut niets hebben, gelijk hij ook thans nog (Die Idee der Staatsräson, bl. 538) een sterk plebiscitair presidentschap daarboven verkiest.

[3]) Bl. 539.

moderne beschaving heeft in het leven geroepen, veel eer dan vroeger de handen verwonden kunnen, welke die wapenen voeren.

Dit zijn echter slechts raadgevingen voor praktisch handelen. Hoe ziet de schrijver het geestelijk conflict? In een vroeger hoofdstuk heeft hij het als een speciale behoefte van den Duitschen geest voorgesteld om het dualisme, dat tot Hegel had geheerscht, te overwinnen. „Aber während in allen übrigen Völkern der Dualismus ethischer Normen und politischen Handelns, der seit den Tagen Machiavellis die Welt durchzog, im groszen und ganzen erhalten blieb, die politische Praxis also immer wieder bemäntelt werden konnte durch gleichzeitig bekannte moralische Ideologien, wurde es das spezifisch deutsche Bedürfnis, diesen Dualismus zu überwinden und den Konflikt zwischen Politik und Moral durch irgendwelche höheren Synthesen zu lösen" [1]. De bevrediging van deze behoefte in de theorieën van Hegel en die hem volgden had het hare bijgedragen tot den bouw van den nationalen Duitschen staat en ging gepaard met een optimistische „Weltstimmung", die bij historisch denkenden nog nawerkte tot aan den vooravond en zelfs tot in de eerste periode van den wereldoorlog [2]. Nu zelfbezinning weder mogelijk is, dient echter de hieruit voortgevloeide geschiedbeschouwing, het historisme, opnieuw te worden getoetst, waarmede Troeltsch, aan wien het boek is opgedragen, reeds aanving, en wel zeer opmerkelijk is het te lezen, hoe onze schrijver dit vooral daarom als plicht beschouwt „da es aber darüber zum Bruche mit der von den westlichen Völkern festgehaltenen naturrechtlichen Denkweise und zur geistigen Isolierung Deutschlands gekommen ist" [3]. Terwijl hij nu aan de historische individualiteits-idee als den ontontbeerlijken sleutel tot het verstaan van geestelijk-natuurlijke verschijningen wil blijven vasthouden, geeft hij dat veel belangrijker bestanddeel van het 19de eeuwsche idealisme en historisme, de identiteit van werkelijkheid en redelijkheid, prijs, om zoo weer tot het dualisme terug te keeren, een dualisme echter „der nun aber nicht wie im Westen ein bloszes unorganisches Nebeneinander zweier Denkweisen, sondern eine einheitliche, prinzipiell eben dualistische Denkweise sein musz [4].

Dit is duidelijke taal. „Die beschönigende Idealisierung der Machtpolitik durch die Lehre, dasz sie einer höheren Sittlichkeit entspräche" wordt „der tiefe Mangel des deutsch-historischen Denkens" genoemd. De leer van een bijzondere staatsmoraal wordt afgewezen, want alleen persoonlijk handelen kan zedelijk handelen zijn. Het geval van den staatsman, die den staat meent te moeten redden ten koste van de moraal, is slechts een species van het veel algemeener voorkomend geval van een conflict tusschen individueel en algemeen zedelijkheidsgebod en van de geheel persoonlijke wijze, waarop hij dit conflict in zichzelf heeft verwerkt, hangt het ten slotte af of zijn beslissing vóór het staatsbelang een zedelijke daad mag worden genoemd. „In der generellen Ethik spricht das Göttliche im Menschen rein und unvermischt zu ihm. In der individuellen Ethik hört er es mit den dunklen Untertönen der Natur verbunden. Jene ist die heiligere und strengere, diese die lebendigere. Denn Leben ist nicht anderes als die rätselhafte Gemeinschaft von Geist und Natur, die ursächlich mit einander verbunden sind und doch wesenhaft auseinanderklaffen. Das ist das dualistische Ergebnis, zu dem das moderne Denken gelangt ist...... Eine Erklärung

---

[1]) Bl. 490. [2] Bl. 512. [3]) Bl. 532. [4]) Bl. 533.

(des Weltbildes) kann auch der Dualismus nicht geben, wohl aber die Tatsachen nackter und richtiger zeigen, als es irgendein Monismus vermag. Ehrfurcht vor dem Unerforschlichen und das Sittengesetz in der Brust, die Rankes Leitsterne waren, müssen auch die Leitsterne des modernen Denkens bleiben" [1]).

Mijn aankondiging werd lang en het aantal aanhalingen groot. Moge er althans het besef door gewekt zijn, dat het hier een hoogst belangrijk boek geldt.

---

[1]) Bl. 534/5.

LITERATUUR-OVERZICHT.

I. ALGEMEENE WERKEN.

Geschiedenis der bouwkunst. *K. O. Hartmann, De ontwikkeling der Bouwkunst.* In drie deelen. Naar het Duitsch bewerkt onder toezicht van de Redactie der W.B. [1]). Deel II, 1924. 663 blz. 377 ill., Amsterdam; mij. v. g. en g. lectuur. Wereldbibliotheek. Idem. Deel III; 1e helft 1926. 448 blz., 203 ill.

Deel II. Middeleeuwen en renaissance. In 't algemeen is in dit deel, althans wat de middeleeuwen betreft, meer synthese gegeven dan vroeger. In de inleiding wordt het begrip der Romaansche bouwkunst goed uiteengezet; of die periode zich zoo sterk vastklampt aan „de heerlijkheid „van het keizerschap, met welks lot haar opkomst en bloei ten nauwste „verbonden was", lijkt me wel wat al te romantisch en zou hoogstens dan nog voor Duitschland en Zuid-Italië gelden. Enkele bemerkingen mogen hier volgen: Dat de spitsboog voortkomt uit: „het zoeken naar „een boogvorm, waarbij de pijl onafhankelijk was van de spanwijdte", (bij gewelf) is een legende. Bovendien ligt het criterium der gothiek niet in het al of niet voorkomen van de spitsboog, doch veeleer in de toepassing van de gewelfrib met haar consequenties. Dat de toepassing van baksteen in Noord-Duitschland (reeds ± 1150) uit Holland afkomstig is, waar ze eerst tegen het einde der 12e eeuw in Groningerland voorkomt, kan men niet meer volhouden. Dat de wereldlijke bouwmeester sinds 1250 den klooster-broeder vervangt, kan, voorzoover Frankrijk betreft, wel een kleine eeuw teruggezet worden [2]). Bovendien geldt het zeker niet voor de bouwkunst dat „tot ongeveer in het midden „der 13e eeuw Duitschland onder de Christelijke volken van het Westen „de eerste plaats bekleed had". Zou, gezien in dit verband, de Dom van „Keulen wel bijna alle andere Fransche kerkgebouwen overtreffen"! Tenslotte vraagt men zich af of bij dieper schouwing in het wezen der gothiek, wel verdedigd kan worden een meening die ook deze schrijver weer herhaalt: „het gansche bouwsysteem ontwikkelt zich als een „formalisme, dat met strenge consequentie uit de constructie afgeleid „en tot de hoogste zuiverheid opgevoerd, alle details beheerscht en elke „persoonlijke willekeur uitsluit".

Het lijkt mij nuttig er op te wijzen dat deze verouderde opvattingen moeten verdwijnen, wil men historisch juist zijn. Gelukkig is op ver-

---

[1]) Deel I. 1923. De Bouwkunst in de Oudheid en onder den Islam. Beoordeeling zie T. v. G. 1924. p. 234 e.v.

[2]) Schuld hieraan heeft ook de dikwijls verkeerde vertaling van: „operarius" voor bouwmeester; zelfs „magister operis", is vaak evenals operarius een (hooge) geestelijke, die als bouwheer (administrateur enz.) optreedt.

dienstelijke wijze een gedachte-gang ontwikkeld, waardoor de middeleeuwsche bouwkunst zuiverder begrepen zal worden.

Wat de terminologie betreft, zou men graag hier en daar deze juister in het Hollandsch zien o.a. voor: gewelftop leze men dan gewelfkruin; graatlijn — graat; zwellend gewelf — gewelf met boezem; ribben kruisgewelf — ribgewelf; pendentief hangkoepel — koepel op pendentiefs of hangkoepel e.a.

Hoewel begrijpelijk is, dat in het oorspronkelijk Duitsche werk, Holland bij het romaansch in het geheel niet genoemd wordt en bij de gothiek zeer spaarzaam, is het toch jammer dat, bij wijze van noot, niet een beknopt overzicht gegeven werd, gelijk in het derde deel hier en daar op die wijze aanvullingen gedaan zijn.

Het hoofdstuk over de Renaissance is minder synthetisch, maar ik geeft toe, dat dit ook veel moeilijker is; dat echter deze beweging vooral een „stijl is voor binnenhuiskunst", is wel wat al te knussig bedoeld. Of het bloeitijdperk der fijnzinnige Italiaansche renaissance te stellen is tusschen 1500—1540, is een kwestie van opvatting; men zou er dan bij moeten zeggen dat men als zoodanig den maatstaf aanlegt van een zuivere klassieke detail-doorvoering. Bij de vroeg-Fransche renaissance had men wellicht wat sterker het accent kunnen leggen op de Italiaansche kolonie in Amboise en omstreken.

Deel III, eerste helft: Barok en Rococo.

De inzet met de verklaring van het begrip barok is zeker verdienstelijk. Gebroken is met de onbenullige philister-opvatting dat de barokbeweging zou zijn een stuntelige mode-prots. Het vastkoppelen aan een bepaalden persoon als Michel-Angelo is minder gelukkig. Toch heeft de schrijver de quintessens aangeroerd, hoewel het sterker had gekund. Immers het wezen ligt in de kubisch concave ruimteschepping en de uitwendige plastische werking.

Het overzicht der monumenten is goed en uitgebreid. Terecht heeft de vertaler in enkele noten gewezen op het verdienstelijk werk van Dr. Ir. J. H. Plantenga, waar, uit den aard der zaak, de behandeling der barok in de Nederlanden wat beknopt moest zijn. De rocaille-beweging is misschien wat zwakker getypeerd, hoewel niet onverdienstelijk.

Een opmerking zou men in het algemeen er aan toe willen voegen ten opzichte van het illustratie-materiaal, n.l. dat de plattegronden wat schaarsch voorkomen.

Alles bijeengenomen zijn deze twee laatste deelen meer typeerend om een inzicht in de bouwkunst te geven, dan het eerste deel. Een serieuse arbeid, ook van den vertaler. Willem van der Pluym.

Kerkgeschiedenis. *Friedrich Heiler, Evangelische Katholizität.* München, Verlag Ernst Reinhardt, 1926 (351 S.).

Professor Friedrich Heiler, hoogleeraar aan de Universiteit te Marburg, heeft door zijne werken als: „Der Katholizismus, seine Idee und seine Erscheinung", „Katholischer und evangelischer Gottesdienst", zijn „Das Gebet" en zijne geschriften over „Sâdhu Sundar Singh" een groote vermaardheid gekregen tot ver buiten de grenzen van zijn eigen vaderland. Hij behoorde eertijds tot de roomsch-katholieke kerk en is thans ijverig bezig om aan te kweeken de neiging bij de verschillende Protestantsche kerken naar vereeniging. Kon het zijn dan wil hij de R. Katholieke kerk gaarne binnen den kring betrekken. Hij behoort tot de „Unions-Aposteln" en gaat in het voetspoor van Nathan Söderblom, al verschilt hij ook van dezen in menig opzicht. Bij Heiler treft altijd

weder zijne bijna ongelooflijke belezenheid op historisch gebied. Gelijk zijn „Der Katholizismus" wel een van de beste boeken is om wezen en geest van het roomsch-katholicisme aan te voelen, zoo komt men door dit boek op de hoogte van „hoog-kerkelijke" gedachten in de verschillende landen. Hij handelt over: „Fünfzig Jahre Altkatholizismus. Zum Tode von Bischof Eduard Herzog", over de Wereldconferentie te Stockholm en de religieuse eenheid aldaar bevorderd, over ‚Evangelische Katholizität" en „Hochkirchentum" en gaat in zijn laatste artikel na welke wegen zijn bewandeld om te komen tot de eenheid in de Kerk van Christus. Dit boek is zeer geschikt om hen, die iets meer over deze godsdienstige en kerkelijke eenheids-beweging in vroeger en later tijd willen weten, te oriënteeren. Vooral de bladzijden over Rome en de Oostersche kerken, en over Rome en de Anglikaansche kerk (blz. 316—332) zijn thans zeer actueel. A. Eekhof.

Praehistorie van Nederland. *J. H. Holwerda, Nederlands vroegste geschiedenis,* 2e druk. (Amsterdam, van Looy; 1925). — *J. H. Holwerda, Oudheidkundige Mededeelingen, Nieuwe Reeks VI 1—2.* (Leiden; Rijksmuseum v. Oudheden; 1925).

Reeds in zijn eersten vorm (1918) heeft Holwerda's boek op schrijver dezes een diepen indruk gemaakt. Graag belijden wij bij den tweeden druk onze bewondering. Daartoe is alle reden. Deze tweede druk is een nieuw boek geworden. Met vreugde ontwaart men er: stijgende zekerheid, verhelderende duidelijkheid, een geheel-opklarend beeld. Toegerust met een illustratiemateriaal van grooten rijkdom, — nu gelukkig in den tekst geplaatst —, geeft het een overzicht van een brok cultuurgeschiedenis, dat reikt tot in den karolingischen tijd.

Bijzonder aantrekkelijk werk, dat vergelijken van Platenatlas (1912) met eersten druk (1918) en tweeden druk (1925). In één decennium een groeiend inzicht, dat bewondering afdwingt. Uiterst zorgvuldig voegt Holwerda nieuwe gegevens in het oude beeld, hoofdstukken herschrijvend, de stof hergroepeerend, — en zelfs zijn zorgen gevend aan de stomme e, die het germanisme „rond-graf" tot een Hollandsch woord maakt.

In een aankondiging van de Oudheidkundige Mededeelingen der laatste jaren [1]) gaven wij reeds een overzicht van de aanvullingen, die Holwerda en zijn medewerkers op de oude voorstelling, als resultaten van verder onderzoek, hadden geleverd. Nu is dat alles verwerkt in dit bijzonder mooie en zeer leesbare boek. Behoef ik nogmaals te zeggen, dat menige reserve gebleven is, niettegenstaande het beeld van den samenhang? Ik zal ze hier niet herhalen.

In hoeverre verschuift zich de voorstelling van de praehistorie sinds 1918? Zie ik wel, dan gaat het hier vooral om twee dingen.

In de eerste plaats is Holwerda veel voorzichtiger geworden in de dateering van de oudste praehistorische verschijnselen. In den tweeden druk onthoudt hij zich geheel van jaartallige aanwijzingen voor hunebed of koepelgraf. Wij worden met iets meer nadruk gewaarschuwd in zake het langdurige voortleven van oude, primitieve, culturen te midden van betrekkelijk-jonge, hooger georganiseerde. Maar ik heb toch hoop op meerdere vastigheid, wanneer voortgezet onderzoek nog meerdere vondsten als die te Nierssen (Veluwe; blz. 53) mocht te interpreteeren krijgen. Het ineengestorte koepelgraf met (2e laag:) prae-germaansche en

---

[1]) Tijdschrift voor Gesch. dl. XL, 1925, blz. 356.

(3e laag:) germaansche brandmuren en, daar in de buurt, hutkommen met hunebed-aardewerk (blz. 58), — dat is een locaal-complete overlevering, die weinig naast zich behoeft te krijgen, om verrassende conclusies te wettigen. Blijve dat een derden druk voorbehouden!

In de tweede plaats komt naast dat wankelen van oude dateeringen iets zeer positiefs op den voorgrond: het nu geheel-opklarende beeld. Er komt langzaam maar zeker een bepaalde continuïteit van het hunebedvolk tot de proto-Saksische cultuur. Nu Holwerda de urnenvelden van Twente heeft leeren kennen, zien Hoofdstuk X—XII van den tweeden druk er wel heel anders uit, dan hoofdstuk VIII en IX van den eersten. En als Holwerda hier opmerkt, dat hij te Drouwen in den kelder van het ontgraven hunebed aardewerk vond, dat zeer verwant is met het proto-Saksische, dan daagt hier iets als cultuursamenhang op. Nu late echter niemand de proto-Saksen hunebedden opwerpen, want daartoe heeft Holwerda zeker niemand gemachtigd.

Maar nog veel sterker geldt het hier opgemerkte voor den Romeinschen tijd. De retouches in het Betuwe-beeld van den eersten druk (oppidum Batavorum; Linge-zoom; Linge-dam = Drususdam) en die van Vechten (opgravingen 1920 e. v.) veroorloven Holwerda nu, een beeld te schetsen van de Romeinsche rivieren-cultuur, dat in zijn compleetheid overtuigt. Wij zijn hier vlak bij de definitieve reconstructie, indien wij ze niet reeds bereikt hebben.

Voor mijn bezwaren tegen de slothoofdstukken mag ik verwijzen naar het vroeger geschrevene. Hier zij alleen opgemerkt, dat het archeologische fundament voor onze vroegste geschiedenis zoo langzamerhand solied genoeg is geworden, om tot den bovenbouw te komen. Een niet geringe praestatie voor één geleerdenleven.

De publicaties (Oudhk. Mededeelingen VI, 1—2) zijn grootendeels reeds in Holwerda's tweeden druk verwerkt. Ik bedoel de methodisch-voortreffelijke beschrijving van een der Romeinsche villae in het Ravensbosch door Remouchamps; (opgravingen, die reeds in 1922 begonnen zijn) en het artikel van Holwerda: Germaansche grafplaatsen en templa [1]). Het beeld van den vicus Ravenbosch (Zd. Limburg; Houthem) wint aan duidelijkheid, nu een der zegge 14 Romeinsche gebouwen (de tempel niet meegerekend!) hier in details beschreven wordt. Remouchamps dateert het gebouw op ± 100 n. Chr. Hier woonde een Xantensche magistraat-in-ruste, behagelijk. Frontbreedte van zijn ten deele hypocaustisch verwarmde woning 37 M.! Een interessante reconstructieteekening van dat front brengt Afb. 44, terwijl overigens tal van foto's en teekeningen de resultaten aanschouwelijk maken. — Holwerda interpreteert langwerpige omwalde ruimte (lengte-as ± 50 M.) in het Overijsselsche urnenveld van Rijssen met behulp van een inscriptie bij een gedemoleerd urnenveld onder Rijsbergen (Brabant) gevonden. Die interpretatie is even suggestief als belangwekkend: kerkhoftempel, — „Einfriedigung" —, omwalde, daklooze, heilige ruimte, in Brabant aan de, overigens onbekende, godin Sandraudiga gewijd. Karakteristiek opstel, om de zakelijke belangrijkheid van Holwerda's werk aan te demonstreeren.

T.

De Orde der Rozenkruisers. *Mr. Fr. Wittemans, Geschiedenis der Rozenkruisers,* met een voorwoord van Dr. W. H. Denier van der Gon, 2e druk, den Haag (Boucher) 1924; 224 blz.

---

[1]) De verdere inhoud van de Oudheidk. Mededeelingen is meer van museumbeteekenis; in dit verband mag bespreking achterwege blijven.

Er bestaat blijkbaar tweeërlei soort wetenschap, nog altijd, zou ik bijna schrijven. De ene is de rationalistiese, die alleen het verstand als kenbron aanneemt en langs redelike weg, uitgaande van nauwkeurig vastgestelde feiten, samenhang daartussen zoekt, steeds de wet van oorzaak en gevolg doeltreffend als enige binding aanvaardend. De andere accepteert axiomaties een aantal feiten en zoekt hun verband, de eenmaal ingeslagen weg teleologies volgend, ook in uiterlike overeenkomst; symboliek en realitiet zijn bij haar niet te onderscheiden. En zolang er ook tweeërlei geaardheid van „wetenschappelik geïnteresseerden" bestaat, zullen beide opvattingen van wetenschap hun beoefenaars en vereerders hebben. Maar dan geldt toch vooral deze waarschuwing: de bewonderaars van de ene „weg tot waarheid" moeten niet verwachten, dat hun manier ook bij de anderen zal geapprecieërd worden, méér nog, de beide methoden moeten niet door één gebruikt worden, want dat geeft verwarring en schijnwetenschap. Voelt men zich aangetrokken tot wat ik de rationalistiese noemde, dan moet men ook niet in het hier besproken werkje van Mr. Wittemans enige bevrediging zoeken; staat men echter sympathiek tegenover die andere methode, die in de kring van theosofie, Rozenkruiserij en occultisme zijn aanhangers heeft, dan biedt dit boek een welkome verzameling van „gegevens" en „feiten", waarop men verdere speculaties kan bouwen, waardoor men zich verlustigen kan in de ongebroken samenhang, die tussen neoplatonici, Rosenkruisers, alchimisten, spiritisten, theosofen en vrijmetselaars wordt geconstateerd. Dan kan men zich ook vermeiden in de gedachte, dat alle grote geesten der 17e eeuw: Boyle, Descartes, Spinoza, Bacon, benevens velen uit vroeger en later tijd tot deze „geheime orde" met hun biezondere symboliek, hun geheime tekens en occulte openbaringen hebben behoord. Dan kan men ook menen, dat de Rozenkruisers van lang vóór de stichting der orde in 1378 door Christ. Rosencreutz, de voornaamste wegbereiders zijn geweest in de ontwikkeling der vrije gedachte en der natuurwetenschappen. Maar zij, die zo denken, moeten niet in 't geloof verkeren, dat zij door werken als het hier besprokene, ook de beoefenaars der „andere" wetenschap daarvan overtuigd hebben. E. v. G.

Nieuwe boeken.

R. P. Cleveringa, Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam in het bijzonder vóór de 18e eeuw. Noordhoff, 244 b., *f* 3.90

H. Cohen, Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland. Prschr. Utrecht, Brusse. 251 b., afb., *f* 6.—.

H. O. Hartmann, De ontwikkeling der bouwkunst van de oudste tijden tot heden. Wereldbib. III, 1e helft. Barok en rococo. 203 afb., 450 b., *f* 3.50.

W. Hutschenruyter, De geschiedenis van het orkest en van zijn instrumenten. Nederl. bib. 179 b., afb., *f* 1.50.

H. M. R. Leopold, Uit de leerschool van de spade. Thieme. III, afb., 340 b., *f* 8.75.

H. van Malsen, Vederwolken. Historische opstellen. Blommendaal. *f* 2.40.

S. Rombouts, Historische pedagogiek. Grote lijnen der geschiedenis van het opvoedkundig denken en doen in doorlopend verband met de kultuurontwikkeling. Tilburg, Amsterdam, R. K. Boekcentrale. 375 b., *f* 5.—.

S. Seeligmann, Bibliographie en historie. Bijdrage tot de geschiedenis der eerste sephardim in Amsterdam. Herzberger. 62 b., afb., *f* 1.60.

B. Groethuysen, Origines de l'esprit bourgeois en France, I L'Eglise et la Bourgeoisie. Bib. des Idées. 304 p., N. Revue fr. 30 fr.

Van Ortroy, Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger. Champion. 35 fr.

E. Baasch, Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena Fischer. 632 S. Handbuch der Wirtschaftsgesch. 30 M.

R. Davidsohn, Geschichte von Florenz. Bd. 4. Frühzeit der Florentiner Kultur. Tl. 3. Mittler. 414 S., 16 M.

R. Granichstaedten—Czerva, Die Wiener Börse und ihre Geschichte. Wien, Lotties. 28 S., 12 S. Abb., 2.40 M.

K. Hörmann, Bronzezeitgräber in Mittelfranken. Nürnberg. Abh. d. Naturhist., Ges. 21.6, 6 M.

E. von Otto, Die Geschichte d. Russischen Reiches. Nach russ. Originalquellen. (Etwa 15—20 Lfgn.). Lfg. 1. (32 S.). Leipzig, Seemann, 1 M.

F. Philippi, Geschichte Westfalens. Paderborn, Schöningh. 186 S., 6.50 M.

L. Prager, Die Handelsbezieh. d. Deutschen Reiches mit d. Verein. Staaten bis zum Ausbruch d. Weltkrieges. Weimar, Böhlaus. 161 S. 7.50 M.

B. & J. L. Hammond, The village labourer 1760—1832. A study in the government of England before the reformbill. 351 p. Longmans. 6 /.

G. Psalmanaazaar, A historical and geographical description of Formosa. 750 num. copies. Vol. II. Ed. by N. M. Penzer. 336 p. Holden. 25/.

M. & C. H. B. Quennell, History of everyday things in England 1066—1799. Ill. Batsford. 16/6.

II. OUDHEID.

Grieksche miniaturen. *H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei.* I deel: tekst en 22 afb.; II deel: 28 platen. Oesterreichische Staatsdruckerei. Weenen 1926. 600 Oostenr. S.

Dit belangrijke werk verdient, zoowel om den tekst als om de platen, een uitvoerige bespreking. De schr. stelt zich ten doel, de geheele ontwikkeling van het Grieksche, geïllumineerde boek, van den papyrusrol tot de laat middeleeuwsche perkamentcodex te behandelen, van kunsthistorisch en technisch oogpunt, en hij slaagt er in, dit doel te bereiken op rond 50 pagina's, maar deze zijn dan ook van respectabel folioformaat (55 × 38.5 c.M.) en dicht-bedrukt. Van bizonder belang is, dat hij zich niet tot de miniaturen in eigenlijken zin beperkt, maar ook de boekversiering van decoratieven, aan den tekst aangepasten aard in zijn onderzoek betrekt. Een algemeene inleiding behandelt vooreerst in groote trekken „de ontwikkeling der Grieksche kunst van den Hellenistischen tijd tot de Middeleeuwen". Deze wijze, het probleem te stellen, duidt reeds min of meer aan, op welk standpunt de schr. zich plaatst. Gerstinger ziet het zwaartepunt geheel in het Oosten, Rome beschouwt hij vrijwel als non-valeur, waarvan niet veel meer te zeggen valt, dan dat het eerst gehelleniseerd en daarna ge-orientaliseerd werd. De term „Romeinsche" kunst komt in deze inleiding niet voor; in plaats daarvan wordt gesproken van de laatste „Hellenistische periode der *Grieksche* kunst", het naturalisme. (p. 6.) Daarentegen wordt de invloed van het Oosten — een vage term, die gewoonlijk niet zeer scherp gedefinieerd wordt — met volle maat gemeten. Het is duidelijk, dat het standpunt

van den schr. niet ver van dat van Strzygowski en zijn volgelingen verwijderd is. Ik heb er reeds bij verschillende gelegenheden op gewezen, dat deze zienswijze tot eenzijdigheid voert. Steeds speurend naar grondslagen en kiemen van de verdere ontwikkeling in het Oosten, heeft deze school het Westen en Rome, na het met groot en al te breed gebaar te hebben „afgedaan", links laten liggen, en deze verwaarloozing wreekt zich nu. Verschijnselen, die men in het Oosten zoekt, liggen in het Westen vaak voor de hand. Maar men ziet ze over 't hoofd, niet slechts omdat men ze niet zien *wil,* maar ook, omdat men ze waarschijnlijk in 't geheel niet kent. In de Oostersche constructie der kunstgeschiedenis passen ze nu eenmaal niet. De schr. zegt het dan ook met evenzoovele woorden, dat Rome in den Keizertijd niet meer in staat was cultureel caput mundi te zijn, m.a.w. dus, *nooit* op het gebied der cultuur den toon aangegeven heeft. (p. 3.) Slechts uit onbekendheid met de monumenten der Romeinsche kunst kan ik verklaren, niet slechts dat de schr. stilistische bijzonderheden, zooals de „vogelperspectief" of de „omgekeerde perspectief" als specifiek voor de christelijke kunst beschouwt — hoevele bescheidene voortbrengselen der volkskunst, om van de Trajanus-zuil maar te zwijgen, hadden hem het tegendeel kunnen bewijzen! — maar ook, dat hij de Grieksch-Romeinsche kunst als eenheid in scherpe antithese tegenover de christelijke kunst plaatst, en ons de oude fabel van de „Diesseitskunst" der oudheid tegenover de vergeestelijkte kunst der christenen weer opdischt. Kan men in ernst zeggen, dat werken als de Ara Pacis, of de zuilen van Trajanus en M. Aurelius „zu naiv ästhetischem Genusse" dienen of een „schönheits- und genusslüsterne, daseinsfrohe Sinnlichkeit reizen"? (p. 6.) Neen, deze geheele karakteristiek van de „antieke" en de „christelijke" kunst, als behoorend tot twee verschillende werelden, kan er niet meer mee door, zeker niet, nadat v. Sybel in zijn „Christliche Antike, I/II" het probleem zoo geheel anders en m.i. juister aangepakt heeft. De schr. staat geheel in den ban der „Orientalisten". Men merkt dat ook wel zeer duidelijk in zijn bespreking van de Oostersch-Hellenistische centra, van Alexandrië, „de bakermat der oud-christelijke kunst", en van Antiochië, waarvan wij nu, als wij alles tezamen nemen, al bitter weinig *met zekerheid* weten en dat daarom al bij uitstek geschikt is als „dumping-ground" voor al, waarmee men geen raad weet. Deze algemeene bezwaren doen zich ook gevoelen bij de verdere lectuur, al kan ik daarop niet steeds uitvoerig ingaan. De opvatting van Birt, als zou het fries van de Trajanus-zuil een monumentale navolging van een epische afbeeldingenkroniek zijn (p. 11) heeft men thans, meen ik, laten varen. De fijne distinctie, die de schr. maakt tusschen den Jood-christen en den Heidenchristen, die „lieber alter Gewohnheit folgend die Vorstellungen, die der abstrakte Buchstabe der heiligen Schriften in ihm erweckte, sinnfällig im Bilde gestalten durfte", en zijn Bijbel mocht illustreeren gelijk zijn Homerus of Vergilius (p. 11), houdt ook geen stand, wanneer we de uitlatingen der kerkvaders vergelijken, die over de geheele lijn vrij duidelijk zijn in hun negatief standpunt (vgl. Koch, Die alt-christliche Bilderfrage nach den literarischen Quellen, Göttingen, 1917).

Maar noch de algemeene bezwaren, noch ook de enkele details, die men anders zou wenschen, rechtvaardigen een algemeen ongunstig oordeel over dit boek. Ik wil er alleen op wijzen, dat de schr. te eenzijdig te werk is gegaan en het zeer gecompliceerde probleem, dat hier *mede* gesteld is, nl. niet meer of minder dan het onderzoek der factoren, waaruit een belangrijk deel der middeleeuwsche kunst is ontstaan, te eenzijdig heeft aangepakt en niet voldoende recht heeft doen weervaren,

vooral niet wat betreft de vroege perioden van het behandelde tijdperk. Wanneer hij daar eenmaal over heen is, en in het II. hoofdstuk „Die Buchmalerei der frühbyzant. Zeit", in het III. „Der Bilderstreit und seine Folgen für die gr. Buchmalerei" en in het IV en V „Die mittel- und spätbyzantinische Buchmalerei" aan de beurt komen, periode's dus, waaruit vele monumenten bewaard zijn en waarin reeds een nieuwe, eigen gesloten stijl gevormd is, dan wordt het gemakkelijker den schr. te volgen, en vertrouwt men zich gaarne aan zijn leiding toe, omdat men voelt, dat hij hier geheel thuis is en eigen wegen gaat. Dat — gelukkig verreweg het grootste — gedeelte van zijn werk is dan ook zonder twijfel van hooge qualiteit en met zijn beschouwingen zal men in de toekomst terdege rekening moeten houden. Uitvoerige noten, alle aan het slot vereenigd en een uitstekende index vergemakkelijken het werken met dit boek. Hoezeer wij den schr. en den uitgever daarvoor ook dank moeten weten, enkele bezwaren van algemeenen en meer technischen aard mag ik niettemin niet onderdrukken. Het boek is blijkens het voorwoord ook bedoeld voor „weitere Kreise". Hoewel ik moet bekennen, dat ik mij onder de laatste slechts zeer vaag iets kan voorstellen, geloof ik toch niet, dat het samenpersen van alle opmerkingen, litteratuur, etc. in enkele dichte phalanxen noten aan het slot „das Buch lesbar und verständlich" maakt. Integendeel, deze in den tekst gedrukte, de nieuwsgierigheid opwekkende cijfertjes irriteeren slechts, vooral wanneer men zijn weetgierigheid slechts kan bevredigen door een voortdurend zoeken achterin dezen gigantisch aangelegden tekst. Waarom dit phantastische formaat, waarvoor bijna geen schrijftafel groot genoeg is? Platen moeten nu eenmaal groot zijn, maar had men dan tenminste den tekst wat bescheidener gehouden. Nu zijn we weer verrijkt met een dier prachtwerken, waartegen Salomon Reinach's toorn reeds zoo vaak, en met recht, gewoed heeft. En één opmerking moet mij, voor ik tot deel II, de platen overga, toch ook van het hart. Is deze tekst, ook zonder voetnoten, wel inderdaad „allgemein verständlich", gelijk het Voorwoord aankondigt? Ik weet, dat de Weensche geleerden — men denke maar aan Riegl of Dvoràk! — er in 't algemeen geen gemakkelijk Duitsch op na houden, een uitdrukkingswijze plegen te bezigen, die misschien verband houdt met de uitstekende philosophische scholing, die zij gewoonlijk hebben doorgemaakt. Ik ben ook gaarne bereid hun meestal belangrijke gedachten te volgen in lange, kronkelende zinnen, of hen te begrijpen in nieuwe woordvormingen. Maar er zijn toch zekere grenzen en ik vraag mij af, of die hier niet af en toe overschreden zijn. Slechts enkele — uit vele! — voorbeelden. Wat moet men b.v. denken van het adjectief „zwischenchristengemeindlich" (p. 2.)? En mag de schr. wel met redelijkheid verwachten, dat hij in „weiteren Kreisen", of zelfs onder vakgenooten terstond begrepen wordt, wanneer hij meedeelt, dat de Grieksche geïllumineerde Hss. als bronnen voor onze kennis van de ontwikkeling der kunst belangrijk zijn om verschillende redenen, „nicht zum wenigsten aber deshalb weil ob des (der? G. S.) dieser intimen Kunst naturgemäss und selbst in so stark traditionell befangenen Epochen wie in der der ausgewachsenen byzantinischen Kunst des späteren Mittelalters eigenen grösseren Selbständigkeit und Freiheit des individuellen Schaffens uns gerade die Schöpfungen dieser Kunstgattung den jeweiligen Stand der künstlerischen Entwicklung in vieler Hinsicht unmittelbarer und richtiger vor Augen führen als die Werke des durch traditionelle und sonstige Rücksichten viel stärker gebundenen monumentalen Kunstschaffens" (p. 9.)? Van Schopenhauer wordt verteld, dat hij zijn werken eerst in het Latijn

schreef en dan in het Duitsch vertaalde. Met diens helderen, onvergelijkelijken stijl als resultaat voor oogen, zou men den schr. bijna eens een proef met dit procédé willen aanraden. Ik moet tenminste toegeven, dat ik deze periode — en vele andere! — eenige malen heb herlezen, voor mij de zin geheel duidelijk werd.

Wat de tekst misschien hier en daar te kort komt, wordt door de platen ruimschoots opgewogen. De keuze der afgebeelde stukken is zeer gelukkig. Deze ondersteunen den tekst doorloopend en brengen veel nieuws (bijzonder interessant b.v. Taf. XIII, met een reeks details van kleine tekst-miniaturen in den „style mignon" uit de 11e eeuw, en Taf. XXV—XXVIII, waar men de eigenlijke ornamentiek op voortreffelijke wijze vereenigd vindt). Technisch voldoen de gewone lichtdrukken aan de hoogste eischen. Men ziet ten volle hoe uitnemend zij zijn, wanneer men b.v. Taf. I, een reeks van papyrus-fragmenten beschouwt. Meesterlijk is het procédé hier gehanteerd en men is er in geslaagd den indruk van het droge, brokkelige materiaal, waarop de inkt zoo zoor en stomp schijnt ten volle weer te geven. Ten slotte zou echter ook een ander, dan de Oesterreichische Staatsdruckerei dit resultaat kunnen bereiken. Maar met de kleurendrukken staat dit Instituut, naar het mij voorkomt, alleen. Ik heb in de laatste jaren veel en voortreffelijk werk op dit gebied onder de oogen gehad en sinds den oorlog heeft men, vooral ook in Duitschland, groote vorderingen gemaakt in de reproductie-techniek. Maar deze zijn toch het beste, wat ik gezien heb. Men kan tenslotte de origineelen niet missen, maar aan den anderen kant is het niet ieder gegeven de bibliotheken af te reizen, en zeker kan men dat niet ieder oogenblik doen, wanneer de herinnering verbleekt en men een bepaald stuk, ter vergelijking bij het werk, diende te gaan zien. Dat is, wanneer men dit plaatwerk bij de hand heeft, nu ook niet meer noodig. De misleidende elementen, aan kleurreproductie's zoo dikwijls eigen, zijn hier geheel uitgeschakeld. Men kan de platen met vertrouwen gebruiken, alsof men over de origineelen beschikte, en zoo zij al niet het sentimenteel genoegen, dat het doorzien van het echte stuk geeft, verschaffen, het aesthetisch genot is nagenoeg even groot. Er is aan deze kleurendrukken zooveel zorg en meesterschap over de middelen besteed, dat hier inderdaad iets tot stand is gebracht, dat boven allen lof verheven is. Het drukken van dergelijke stukken vordert een langdurig en kostbaar procédé, veel probeeren en beproeven, schiften en corrigeeren. Daardoor wordt een boek als dit ten slotte ook zoo duur. De Oesterreichische Staatsdruckerei heeft door dit werk haar ouden roem, de eerste te zijn op het gebied der reproductie-techniek ten volle gehandhaafd. De kleurendrukken zijn inderdaad volmaakt — zoo perfect, dat men zich wel af mag vragen of hier nog grooter volmaaktheid mogelijk is. Het schijnt mij veeleer toe, dat men thans moet streven naar een vereenvoudigen — en daardoor goedkooper maken — van de werkwijze. Ook in dit opzicht schijnt de Staatsdruckerei de leiding te zullen nemen. Want dit, haar laatste product, is geenszins het kostbaarste in de rij der groote prachtpublicatie's, waarmede de kunsthistorische bibliotheken in de laatste jaren verrijkt zijn. Ook dat is een gelukwensch waard! G. A. S. Snijder.

Archaeologie. *C. Schuchardt, Arkona, Rethra, Vineta, Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen.* Schoetz, Berlijn 1926, geb. 10 Mark.

Drie opstellen, in de jaren 1921—'24 in de Sitzungsber. der Berl. Akademie verschenen, heeft de schr. in ietwat uitgebreiden vorm en met vele afbeeldingen voorzien, tot een boek van rond 100 pp. vereenigd en

men kan hem slechts dankbaar zijn, dat hij daardoor de interessante resultaten zijner opgravingen en bronnenstudies meer algemeen toegankelijk heeft gemaakt. De ligging van Arkona op Rügen was bekend, Rethra heeft men op vele plaatsen gezocht en het is nu door Schuchardt's onderzoek overtuigend gelocaliseerd op den Schlossberg bij Feldberg in Mecklenburg. Beide waren Slavische burchten met beroemde heiligdommen, uit de litteratuur wel bekend (Arkona: Saxo Grammaticus; Rethra: Thietmar van Merseburg). In beide gevallen is het Schuchardt gelukt, de thans nog gegeven werkelijkheid door opgraving volkomen met de overlevering in overeenstemming te brengen. Te Arkona vond hij zelfs de grondslagen van den tempel en het fundament van het Swantewitbeeld, een godheid met vier hoofden, een merkwaardige parallel van de vierhoofdige goden, wier monumenten uit Romeinschen tijd in Frankrijk, met name in de buurt van Reims zoo talrijk zijn gevonden. Vineta ten slotte, een groote, bevestigde zeehaven, ook lang elders gezocht, wordt door scherpe redeneering en gebruikmaking van alle gegevens, gelocaliseerd bij de uiterste Noordspits van Usedom, sinds jaar en dag reeds door de zee heroverd. In het boek vindt men heel wat meer, dan de hier aangeduide punten, en ook deze kan ik slechts kort bespreken. Bijzonder aantrekkelijk is het, omdat men hier aan betrekkelijk eenvoudige voorbeelden kan kennismaken met het werk van den opgraver, en vooral door de brillante wijze, waarop archaelogisch en historisch onderzoek hier ineengrijpen en tot een geheel vereenigd zijn. Het boek is bondig en levendig geschreven en ook wanneer men zich niet onmiddellijk voor de besproken questie's interesseert zeer lezenswaardig.

G. A. S. Snijder.

Nieuwe boeken.

F. J. M. De Waele, The magic staff or rod in Graeco-italian Antiquity. Diss. Nijmegen. 1927.

C. Clemen, Religionsgeschichte Europas., Bd. I bis zum Untergang der nichtchristlichen Religionen. Heidelberg 1926, Carl Winter. 383 p., mit 130 Text-Abbildungen.

Fr. Focke, Herodot als Historiker. (Tübinger Beitr. z. Altertumswiss. I H.) Stuttgart, W. Kohlhammer. 59 p. 1927.

Fr. Geyer, Griechische Staatstheorien. Platon und Aristoteles. München u. Berlin 1926. 89 p.

H. Gressmann, Altorientalische Bilder zum Alten Testament. Berlin u. Leipzig, de Gruyter, 1927. VII + 224 p. mit 259 Tafeln.

W. Heering, Kaiser Valentinian I (364—375 n. Chr.). Diss. Jena. 72 p.

J. L. Heiberg, Geisteskrankheiten im klassischen Altertum. Berlin. 1927.

E. Howald, Ethik des Altertums. München 1927.

U. Kahrstedt, Syrische Territorien in hellenistischer Zeit. Berlin, 1926.

K. Latte, Die Religion der Römer und der Synkretismus der Kaiserzeit. Rel. gesch. Lesebuch. Heft 4 u. 5. Tübingen, Mohr, XII + 96 en VI + 94 p.

M. P. Nilsson, Die Religion der Griechen.

Fr. Oelmann, Haus und Hof im Altertum. Untersuchungen zur Geschichte des antiken Wohnbaus. I Bd. Die Grundformen des Hausbaus. Mit 85 Abb. u. 1 Kartenbeilage. Berlin u. Leipzig, de Gruyter 1927. 132 folio pag.

W. M. Ramsay u. A. von Premerstein, Monumentum Antiochenum. Die neu gefundene Aufzeichnung der Res Gestae Divi Augusti im Pisidischen Antiochia, mit 15 Tafeln, Leipzig 1927, Dieterich. X + 121 p.

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen. 3 erw. u. umgearb. A. Leipzig 1927. Teubner. VIII + 438 p.

Kurt Stade, Der Politiker Diokletian und die letzte grosse Christenverfolgung. Wiesbaden. Heinrich Staadt. 197 p.

Arthur Stein, Der römische Ritterstand. (Münch. Beitr. z. Papyrusforschung u. antiken Rechtsgeschichte 10 H.). München 1927. Beck. XIV + 503 p.

V. Tscherikower, Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Gr. bis auf die Römerzeit. (Philologus. Suppl. Bd. XIX. Heft 1.) Leipzig, 1927. Dieterich. XI + 216 p.

E. Täubler, Tyche. Historische Studien. Teubner. 1926, 240 p.

C. Wunderer, Polybios. Lebens- und Weltanschauung aus dem zweiten vorchr. Jahrhundert. (Das Erbe der Alten. Zweite Reihe XII), Leipzig, 1927. Dieterich. VIII + 79 p.

The Cambridge Ancient History. Vol. V. Athens. 1927. Univ. Press. XXII + 554 p.

C. C. Edgar, Zenon Papyri. With 54 photographic plates. 2 vols. Cairo. 1925—27.

Tenney Frank, An economic history of Rome. Second edition. Baltimore, 1927, John Hopkins Press. XI + 519 p.

Fr. Frost Abboth and *A. Chester Johnson,* Municipal Administration in the Roman Empire. Princeton, Princeton Univ. Press. 1926. VII + 599 p.

E. L. Highbarger, The history and civilization of ancient Megara. Baltimore, John Hopkins Press. 1927. XV + 220 p.

J. L. Myres, The political Ideas of the Greeks, London, Arnold. 271 p.

Ettore Pais, Histoire romaine, I. Press. univ., Paris.

III. MIDDELEEUWEN.

De intree der Slaven in de cultuurwereld. *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle* par *F. Dvornik.* Champion, Paris 1926. 360 p. „Travaux" de l'Institut d'études Slaves IV.

De tijd is allang voorbij, dat de Byzantologen door hun collega's-Graeci als afvalligen werden beschouwd, die te onzaliger ure, terwille van een barbaarsche gril het alleen-zaligmakende erf der klassieke Grieksche Oudheid hadden verlaten om te gaan grasduinen in de „ontaarde" teksten der Byzantijnsche monniken. Krumbacher moest in 1890 nog zoo klagen, maar mee door hem en zijn onvergelijkelijke encyclopaedie der Byzantijnsche literatuur kunnen wij tegenwoordig op dit gebied, zoo niet van een genoeg, dan toch van een overvloed spreken. Gelzer, Gfrörer, Neumann en Stein in Duitschland; Diehl, Schlumberger, Rambaud, Chalandon en Bréhier in Frankrijk; Bury en Miller in Engeland (voorafgegaan door Finlay en Gibbon); Strzygowsky, Kondakow, Moerawjew, Preobrazjensky en Jirecek van de Russen en andere Slaven, Hesseling bij ons — met deze op het gebied der Byzantijnsche geschiedenis in al zijn ressorten illustere namen hebben wij alleen nog maar de allervoornaamsten uit de laatste dertig jaren genoemd. Wel verre dan ook van nog een stiefkind te zijn, zou het moeilijk vallen één ander gebied der historie te noemen waarop in die jaren zoo hard en met zooveel vrucht ook is gewerkt. En die belangstelling neemt de allerlaatste jaren eer toe dan af. Tot zelfs van de persen der Amerikaansche Universiteiten — Michigan — komen tegenwoordig proefstukken, die Byzan-

tijnsche onderwerpen behandelen. Het verschijnsel is zoo opmerkelijk, dat het, gelooven wij, een apart onderzoek verdient. Maar daarvoor is het hier evenmin de plaats als voor een betoog, dat Byzantium o.i. de belangstelling dubbel en dwars waard is, die haar vroeger onthouden werd en nu zoo ruimschoots ten deel valt. Ik hoop daar binnenkort bij een andere gelegenheid iets over te mogen zeggen.

Uit de jongste grootere samenvatting der Byzantijnsche geschiedenis — het vierde deel van The Cambridge Medieval History — kan men een indruk krijgen van den omvang dier literatuur. De bibliografie, met de bronnen (in 1923 samengesteld en dus lang niet volledig meer) beslaat er ruim 100 pagina's van de grootte die men kent.

Een van de jongste uitingen dier belangstelling is het hier boven aangekondigde boek. De schr., dr. in de theologie en in de letteren en hoogleeraar in het eerste vak aan de Karel-Universiteit van Praag, heeft er zich in ten doel gesteld uit de bronnen, waaronder naast de meer gebruikelijke voor de geschiedenis van het pausdom en van Byzantium o.a. een 30-tal *vitae* van orthodoxe heiligen opvallen, een relaas te geven van de „driehoeks"verhouding tusschen de Slaven eener-, Byzantium en Rome anderzijds in de IXe eeuw.

De schr. heeft zijn taak zeer breed opgevat, vermoedelijk — de inleiding geeft daarvan geen rekenschap — uit de juiste overtuiging, dat de Slavica in het algemeen onder de historici van West-Europa zoo weinig bekend zijn, dat hij, onmiddellijk met de deur in huis vallend, moest vreezen te worden misverstaan.

Zoo houdt dan ook het eerste hoofdstuk zich bezig met de *vestiging der Slaven in de Byzantijnsche provincies* (sedert het begin der VIde eeuw en talrijker voor het eerst onder Justinianus), hun feitelijke heerschappij over Griekenland (587—805), *hun beschaving,* zooals de Byzantijnen die zagen, en de *wereldpositie van Byzantium* in den aanvang van de IXde eeuw, een waardevolle aanvulling op het bekende werkje van C. Neumann, dat de wereldpositie van Byzantium vóór de Kruistochten behandelt.

Het tweede hoofdstuk gaat over *Byzantium en de Bulgaren onder Kroem* (gest. 815), den merkwaardigen Bulgaren-khan, die met al het realisme, dat men nog steeds te zeer specifiek voor onzen tijd waant, uit zijn militaire overwinningen op de Byzantijnen economische en financieele munt sloeg voor zich en zijn kooplieden (de zouthandel van Byzantium naar Boheme was in Bulgaarsche handen), vervolgens over *de Slaven in den Peloponnesus* (sedert 587, en sedert 746 compleet geslavoniseerd, totdat de *Atheensche* keizerin Irene een reactie inzet). De strijdvraag of de moderne Grieken op dit gebied en elders afstammelingen van de oude Hellenen dan wel eigenlijk Slaven zijn, het laatste o.a. door Fallmerayer, het eerste door Hopf destijds verdedigd, wordt hier door den schr. zóó opgelost, dat men een langzaam verdwijnen van het Slavische element moet aannemen, wat volgens hem juist door het Slavische karakter zelf werd mogelijk gemaakt, dat heel moeilijk tot een grootere organisatie dan de kleine stamgemeenschap kwam en daardoor op den duur gemakkelijk in de hoogere Helleensche beschaving kon opgaan. De derde en laatste paragraaf van het tweede hoofdstuk handelt over de *Croaten, Serven* en tenslotte over de *Russen,* voor wier oorsprong en vestiging langs den handelsweg: Oostzee—Zwarte Zee, de schr. Niederle volgt („Manuel de l'antiquité slave"), en wier geschiedenis zijn relaas brengt tot den eersten aanval der Russen op Konstantinopel (860, naar de ontdekking van de Boor).

Ik heb bij deze eerste twee hoofdstukken wat uitvoeriger stilgestaan,

om te laten zien wat het boek bood buiten wat men er krachtens zijn titel van kan verwachten.

De hoofdstukken III en V t/m. IX — het laatste — behandelen het eigenlijke onderwerp: *de evangelisatie der Slaven* door Byzantium *tot aan het patriarchaat van Photios* (858—867 en 878—886); *Photios en de Boheemsche Missie, de bekeering der Bulgaren; het werk van Methodios en Kyrillos* (Konstantijn); *de Slaven-politiek van Basileios I* (867—886) en de *Heilige Stoel* en de *voortzetting van het werk van de beide broeders uit Saloniki,* niet zooals men verwachten zou door Byzantium, maar door de Bulgaren.

Afzonderlijke vermelding verdient hierin de schets van den schr. van de nog altijd niet geschreven geschiedenis der Byzantijnsche Missie, waarvan we hier voor het eerst een duidelijke uiteenzetting der daarbij gevolgde methode vinden. Alsmede hoofdstuk IV, dat eenigszins afzijds van het onderwerp, het toch ten nauwste raakt: over de literaire en religieuze renaissance van Byzantium in de IXde eeuw, onderverdeeld in de *literaire renaissance, de onderwijs-hervorming, de rol der Stoediten* (uit het beroemde klooster Stoedion) *en van Bardas; de eerste jaren van den patriarch Photios.*

Op één, maar een zeer gewichtig punt, dat ook in dit hoofdstuk ter sprake komt, nl. de beteekenis van den beeldenstrijd, althans van zijn tweede fase (802—843) heeft de schr. mij niet kunnen overtuigen. Ook hij (pg. 107 vv.) volgt, zij het met de niet onbelangrijke erkenning, dat de beweging reeds eerder had ingezet, de gewone voorstelling als zou de literaire renaissance van Byzantium dateeren van de overwinning der orthodoxie in dien strijd (843), een te zeer met traditie belaste voorstelling, naar het mij wil voorkomen, die aan de regenereerende beteekenis der ikonoklasten te kort doet. Het feit dat het (tweede) concilie van Nicaea (787) de ikonoklastische literatuur aan de vrome vlammen heeft prijs gegeven, zal het helaas echter wel voor altijd onmogelijk maken die groote beweging in zijn vollen omvang en zijn zoowel cultuurhistorische als economische beteekenis te reconstrueeren. Zeer overtuigend daarentegen en in veel opzichten nieuw, voorzoover ik weet, is het beeld dat de schr. van Photios ontwerpt. Met de — katholieke — voorstelling van dezen patriarch als een querulant en schismatikus-uit-neiging is hier bewust en beslist gebroken. De schr. ziet den stalen kerkvorst als dengene, die de positie van Byzantium ten opzichte van de wereld der Slaven heeft begrepen en er de consekwentie uit heeft getrokken door met ijver het vóór hem onderbroken zendingswerk onder de Slaven weer op te vatten; een voorstelling, die de historische waarheid stellig méér benadert, wanneer men haar althans houdt binnen het politiek-imperialistisch verband dat aan geen daad van een Byzantijnsch patriarch heeft ontbroken.

Merkwaardig is ten slotte aan het hier besproken boek, dat het niet alleen een uiting is van de nog steeds toenemende belangstelling voor de Byzantijnsche geschiedenis en wat daarmee samenhangt, maar tegelijk een van de bronnen aanwijst, waaruit die belangstelling opwelt: de nationale zelfstandigheid nl., waarin zich sedert den wereldoorlog ook de Tsjechen, Slowaken en Croaten mogen verheugen. Dat deze jongsten onder de Europeesche naties behoefte gevoelen de geschiedenis van hun volk en ras na te gaan, is een gewettigde veronderstelling, die volkomen past in de ervaring van andere tot nationale zelfstandigheid gekomen volken en rassen. En dat hun historisch verleden hen op Byzantium brengt ligt in die historie zelf besloten.

Een overzicht van de bronnen en documenten en een uitvoerige biblio-

grafie (323—343) alsmede een register (344—357) verhoogt de waarde van het boek, al bleek het laatste bij gebruik helaas niet steeds volledig.

J. Romein.

De Franken in de Zuidelijke Nederlanden. *G. Des Marez, Le problème de la colonisation francque et du régime agraire dans la Basse-Belgique.* Bruxelles; Hayez, impr. d. l'Académie royale de Belgique; 1926.

Zou het teveel van des lezers aandacht gevergd zijn, als wij hem herinnerden aan voorafgaande besprekingen? Dit knappe boek vat velerlei resultaten samen. Het bundelt ervaringen van allerlei aard. Het ontleent zijn stof aan de linguistiek en de archeologie, aan de geographie en de historie, aan de bijzondere geschiedenis van het recht en aan den waterstaat, aan folklore en ethnologie. Des Marez schreef dit boek als een probeersel, als een methodisch voorstel. Zou het zoo kunnen? Dat is de vraag, die hij ons voorlegt. Hij weet, dat zijn werk incompleet is. Maar dat deert hem niet, want hij is niet van plan, het laatste woord te zeggen! Dit boek opent een discussie op breede basis. En daarom heb ik de behoefte, den lezer te herinneren, aan wat ik destijds schreef over Chadwick's opus over de Angel-Saksen [1]) en Holwerda's theorie omtrent de Franken [2]). In Chadwick's boek prees ik een opzet, als ik nu bij Des Marez terugvind; anders georienteerd, stellig; maar van dezelfde kwaliteit. In Holwerda's geschrift moest ik verwerpen, wat mij eenzijdige conclusies uit eenzijdige waarnemingen geleken. Des Marez' boek is een soort proef-op-de-som.

Het behelst kolossaal veel nieuws. Soms, — in de samenvatting aan het slot bijv. —, is haast ieder woord nieuw. Die opeenstapeling van nieuwheden schittert dan met bijna-verblindend effect. Oude theorieën van groote reputatie wankelen op den achtergrond. — Wie dan, bij het begin beginnend, de 200 académie-pagina's (kwarto!) gaat doorlezen, die verliest zich zelf in de zware materie. Het schitterende aspect verdwijnt. Niet het bosch, maar de afzonderlijke boomen.... Toch blijven zij samen het bosch, dat men geheel doorvorscht, weer ziet als geheel.

Gelegenheid tot critisch tegenstribbelen, tot beknibbelen van den auteur op de vele dit-en-dat's, is er natuurlijk overvloedig. Men dient alleen heel wat in zijn mars te hebben, om het tegen den veelzijdigen Des Marez te kunnen opnemen. Welnu, onnutte spiegelgevechten zullen den lezer bespaard blijven.

Aan het begin van de Zuid-Nederlandsche geschiedenis staat het Kolenwoud. „Heel het Zuiden van de Nederlanden, — zoo zegt Pirenne —, was bedekt met een dicht woud, dat zijn blad-gordijn strekte van den Scheldeoever tot het leisteen-plateau der Ardennen. Het was die borstwering van levend hout, die de Franken terughield in de Kempen en in Vlaanderen". Pirenne citeerde ter plaatse [3]): G. Kurth's Frontière linguistique (1896), maar ook een ouder werk: Duvivier, Recherches sur le Hainaut ancien (1865). Men krijgt den indruk, dat die beide auteurs, Duvivier en Kurth, het volmaakt met elkaar eens zijn geweest. Men ziet dus voor zich een zwaar, West-Oostelijk gericht bosch, dat het vlakke land afsluit als een massale barrière. Van de honderd Nederlanders, die wel eens van het Kolenwoud gehoord hebben, zweren er 99

---

[1]) Tijdschr. voor Gesch. dl. XLI, 1926, blz. 285 e.v.

[2]) Tijdschr. voor Gesch. dl. XL, 1925, blz. 361 e.v.

[3]) Hist. de Belgique, dl. I, blz. 13.

bij deze voorstelling. In de eenvoudige en grootlijnige visie van Pirenne heeft zij gemakkelijk overtuigd.

En toch is Duvivier het heelemaal niet eens met Kurth. En toch had Duvivier gelijk, toen hij het Kolenwoud als een zwaar, Noord-Zuid zich strekkend blok, plaatste ten Oosten van Schelde en Leye. Het Kolenwoud dekt het oude Brabant. Het heeft niets te doen met de taalgrens!

'n Eerste verrassing. Schelde en Leye stroomen in een breede, vaak moerassige strook weide-land tusschen twee geweldige bosschen door. Een paar Noord-Brabantsche riviertjes, Mark en Dommel, openen in het geweldige Oost-Brabantsche hei-landschap een paar smalle wegen tot beteren grond. In slap-gebogen lijn van N.O. tot Z.W. strekken zich in de smalle strook land de talrijke plaatsnamen op -sele uit. En ziedaar de weg van de Salische Franken, die niet in moorddadigen stormaanval te vuur en te zwaard het Doorniksche koninkrijk hebben bereikt, maar die een eeuw tijds noodig hadden, om zich al koloniseerend te verplaatsen van den Waal tot de Canche. Het koningschap van Chlojo te Doornik was reeds een slotmoment. De Salische volkskracht was niet eens sterk genoeg meer, om hier, van de „residentie" van hun koning, een Frankisch land te maken.

Eerst tegen het einde van de VIe eeuw dwingt overbevolking in het smalle weidegebied tot kolonisatie van het Oostelijke boschgebied. De koningen van het Rijk-van-Schelde-en-Leye waren een groote toekomst tegemoet gegaan. De Lex Salica had Leye (Ligeris), Silva carbonaria en de zee nog als grenzen genoemd; de Leye nl. in het Zd., waar haar bovenloop bij Terwaan (Thérouannes) Oost-West verloopt. Het Merovingische koningschap was van grootscher allure: een onderneming van koning en antrustiones, die in den tijd van Karel den Groote op een keizerschap zou uitloopen. Maar de Franken in hun weide-land aan Leye en Schelde zaten daar nog steeds, al te beperkt na anderhalve eeuw. Hun verovering was: het land tusschen Dender en Dijle. Zij trekken die riviertjes langs, het bosch in. Zij brengen er hun recht, hun taal, hun zeden.

De Dender stroomt even langs de Vlaamsch-Brabantsche grens. Parallel stroomen Senne, Dijle en Geete-n. De rechtsgeschiedenis leert, dat tusschen die rivieren verschillende stroken rechtshistorisch territoir verloopen. Daar komen nieuwe verrassingen. Heerscht tusschen Dijle en Geete Ripuarisch recht? En...... is het Gaasbeeksch-Leeuwsche recht, — men vindt het als een „eiland" in het gebied tusschen Dender en Senne —, soms Saksisch?

Ik begrijp zekere ergernis over wilde veronderstellingen enz. Maar in Anderlecht, — bekende vindplaats van Frankische graven —, trof men Saksisch aardewerk aan. En over het recht van Gaasbeek-Leeuw kan men een zestal pagina's bij Desmarez vinden. Brabant is dus een uiterst gemengd territoir. Salisch, Ripuarisch, Saksich en Gallo-romaansch in het Zd.

En nu gaan diezelfde Franken van Schelde en Leye ook doordringen in de Vlaamsche kustlanden. Van Saksen, en nu ook Friezen, gesproken! Dààr zitten zij: de Friezen aan gene zijde van het Sincfal; de Saksen van Boulogne Noordwaarts langs de kust. Hun legt de Frank zijn wil op.

Weer ergernis en aarzeling? Maar er is zeker onderscheid tusschen Saksisch en Frankisch huwelijksgoederenrecht. Er zijn heiligenlevens. Er is, ik weet niet wat-al.

Daar verrijst nu een merkwaardig beeld: Franken, Saksen en Friezen als componenten tot het Zuid-Nederlandsche, Vlaamsch-Brabantsch-Limburgsche volk. 'n Andere menging, andere verhoudingen, maar gelijk-

soortige elementen. — Is het niet een curieus resultaat; wel geschikt, om ons te leeren, dat wij nog wel een en ander te zoeken en te vinden hebben, bijv. inzake de oudste geschiedenis der Saksen en Friezen!

Staan zoo in hoofdzaken de Vlaamsch-Brabantsche kolonisatieproblemen van de Ve tot VIIe eeuw vast, dan rest nog het agrarische probleem. Meitzen heeft in zijn: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen (1895), de Keltische vestigingen en verspreide hoeven (Einzelhofsystem) scherp gescheiden van de Germaansche vestigingen in gesloten dorpen (Dorf-system). Nu behoort Neder-België in het Einzelhof-systeem en Meitzen heeft getracht, dat te verklaren, door de Franken ter ruste te leggen in de bedden der Kelten. Ook hier kijkt Des Marez uit eigen oogen. Voor hem is die verklaring te schematisch. Nu hij de kolonisatiegeschiedenis heeft opgebouwd, wil hij ook de agrarische vestiging in dat licht bekijken. Want, als de mensch dan een stuk natuur ter bewoning ontvangt of verkrijgt, dan zijn er toch ten minste twee factoren: de mensch, ethnographische factor, en dat brok natuur, geographische factor. Is niet de vraag, waar water te vinden is, essentieel voor de vraag van de bewoonbaarheid? En is dat dus niet een zéér primaire factor, die soms tot samenwonen dwingt, soms verspreide bewoning toelaat? Welnu, in het Rijk-van-Leye-en-Schelde is het water alom-tegenwoordig: de verspreide hoeve met de zeer versnipperde akker-brokken, vierkant of rechthoekig, beheerscht hier typisch de kaart. Maar in het Brabantsche Kolenwoud dwingt de kolonisatie tot het gerekte beek-dorp met de wijde akkerlanden. En in het op de zee heroverde Vlaamsche kustland dringt de Frank door met verspreide hoeven en grillige, door dijkvorm of kreek bepaalde, akkervormen. Wie aandachtig fig. 16—18 beschouwt, die vindt de agrarische, door natuur en historie geschapen, rijke vormen, behoorend bij Des Marez' kolonisatieverhaal.

Op de bijzonderheden van deze materie zal ik niet ingaan. Lamprecht (Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1886) en Meitzen vinden in Des Marez' werk congenialen detailarbeid. Bovendien wordt de groote samenvatting van wat vakgeleerden, ieder op hun terrein, hebben gezocht, door hem, als door den straks geciteerden Chadwick, beproefd. Dit is de vooruitgang van de wetenschap, die in dit verre verleden economische fundamenten legt van bewonderenswaardige structuur.

Zal ook ten onzent deze verwerking van diverse historische gegevens mogelijk worden? — Dat hangt af van het wetenschappelijke geslacht, dat aan onze universiteiten wordt opgekweekt. Dat hangt ook af van de ontwikkeling, die ieder der verschillende vakken nemen zal. Niet alleen de historici moeten gevormd zijn, ook de linguisten, de geographen, de archeologen, de folkloristen, de rechtshistorici. Eerlijk gezegd, vrees ik, dat er ten onzent nog te veel ontbreekt, om een werk als dat van Des Marez mogelijk te maken. T.

Het Amsterdamsche mirakel. *W. Zuidema, Het wonder der Heilige Stede van Amsterdam.* 2e vermeerderde druk. Protest. Boek- en Broch. handel, Amsterdam, 1925.

In 1342 of 1345 heet te Amsterdam een mirakel te zijn geschied. In de eerste druk van het bovengenoemde boekje heeft dr. Zuidema reeds belangrijke argumenten tegen de geloofwaardigheid van het mirakelverhaal aangevoerd. De tijdgenooten-kroniekschrijvers — zooals Beka en de auteur van de „Kroniek van den Heraut" — zwijgen geheel over het geval. Het eenige „bewijs" is een oorkonde van 1345, die alleen uit bronnen van veel lateren tijd bekend is en die er — zooals dr. Z.

aantoont — zeer verdacht uitziet. Doch zelfs al ware zij echt, zegt de schr., dan zou zij nog niets anders bewijzen dan dat de stellers van het stuk „in de algemeene mirakel- en vooral sacraments-mirakelzucht van hun tijd hebben gedeeld, of dat zij niet durfden tegenspreken".

Eenige jaren geleden heeft dr. Breen in het Historisch Tijdschrift echter nog eenige tot dusverre onbekende oorkonden van 1346 en 1347, waarin van kerkelijke zijde de waarheid van het mirakel bevestigd wordt, gepubliceerd. Over de echtheid dezer oorkonden durfde dr. Breen geen oordeel uit te spreken. Dr. Zuidema echter betwist de echtheid ten stelligste. De stukken zijn niet in originali bewaard, doch komen voor in een cartularium van het kapittel in de kapel van Onze Lieve Vrouwe op het grafelijk hof in Den Haag, waarin de Amsterdamsche Oude Kerk met de van haar afhankelijke kapel ter Heiliger Stede in 1373 is geïncorporeerd[1]). Dit cartularium is in 1381 aangelegd en het is bijgehouden tot 1550. Men vindt er natuurlijk ook stukken in, die van vóór 1381 dateeren. Over 't algemeen zijn de stukken vrij nauwkeurig naar de dagteekening gerangschikt. Dat is echter niet 't geval met de oorkonden over het mirakel. Deze staan in een groep, die volgens den bewerker van den inventaris van het kapittelarchief, mr. Martens van Sevenhoven, eerst omtrent 1442 is ingeschreven. Dr. Zuidema leidt hieruit af, dat de mirakel-oorkonden in 1381, bij het aanleggen van het cartularium, nog onbekend waren. Hij vermoedt, dat de stukken in het begin der 15e eeuw zijn vervaardigd. Omstreeks 1415 verkeerde de kapel ter Heilige Stede immers in diep verval. „Dat men toen naar een vervalsching greep om de bedevaartgangers opnieuw naar de H. Stede te trekken, kan niemand verbazen".

De opvatting van dr. Zuidema is natuurlijk slechts een hypothese, doch onwaarschijnlijk is zij m.i. stellig niet. Het is jammer, dat de schr. zijn scherpzinnig betoog ontsiert en verzwakt met eenige hatelijke uitvallen tegen het Katholicisme. J. G. v. D.

De sociale structuur der middeleeuwsche steden. In den negentienden jaargang van het *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* die o.a. ook een artikel van *dr. Margarete Merores* over den Venetiaanschen adel bracht en een bespreking van *H. Amman* over een paar kaarten betreffende de economische geschiedenis der Middeleeuwen, die belangrijke algemeene opmerkingen omtrent deze moeilijke materie omvat, publiceert *Dr. Horst Jecht* een studie, getiteld: *Studiën zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte.* Na er op te hebben gewezen, dat uit de kritiek op Bücher's theorie de erkenning van drie stedelijke typen is ontstaan: de „Ackerbürgerstadt", door Sombart ontdekt, die met de hem eigen overdrijving dit tot het algemeen in de Middeleeuwen geldend type verklaarde, de steden met marktindustrie, die Bücher's Stadtwirtschaft-constructie het meest nabij komen, en steden met vèrverkeer, die min of meer moderne eigenschappen vertoonen, zet de schr. hun onderlinge verschillen uit het oogpunt der sociale structuur uiteen. Hij maakt daarbij gebruik van hoofdzakelijk Duitsch bronnenmateriaal; de resultaten van de voortreffelijke uiteenzetting van

[1]) Het kapitel zou voortaan de inkomsten trekken, pastoor en kapelaan benoemen en tevens hun bezoldiging en de kosten van onderhoud der gebouwen voor zijn rekening nemen.

Posthumus over de maatschappelijke verhoudingen in de industriestad Leiden[1]) zijn hem blijkbaar niet bekend geworden.

Terecht merkt dr. Jecht op dat het onmogelijk is de maatschappelijke samenstelling der middeleeuwsche steden — de oorsprong van de burgerlijke maatschappij — aan het voorbeeld van een enkele stad te bestudeeren en de daaruit verkregen resultaten als algemeen geldend te proclameeren. De vermogensverhoudingen b.v. blijken voor de bovengenoemde drie stadstypen geenszins dezelfde te zijn geweest. Voor de kleine steden der eerste soort, numeriek talrijk, is sterk overwegen der middelste vermogensklassen kenmerkend. De echt-middeleeuwsche, middelgroote stad, als Frankfort of Basel, vertoont echter een ander beeld; hier is reeds een grooter aantal bezitloozen, bijna de helft der bevolking uitmakend, terwijl de middelklasse ongeveer een derde omvat. Daarnaast vallen als merkwaardigheid op de geringe veranderingen, die hierbij in den loop der tijden kunnen worden geconstateerd. Het derde type past niet alleen ten aanzien van haar bedrijfsleven, doch ook betreffende haar vermogensontwikkeling allerminst in het schema, dat Bücher omtrent de middeleeuwsche stad heeft opgesteld. Als voorbeelden neemt dr. Jecht Augsburg, belangrijk als handelsstad en finantiëel centrum, en Görlitz, wel is waar klein, maar afhankelijk van exportindustrie. Hier overweegt het aantal der weinig of niets bezittenden verre en treden veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen in, waaruit wij de toenemende industrialiseering en de ontwikkeling tot finantiëel centrum, als Augsburg werd, aflezen uit de gepubliceerde vermogenscijfers.

Voorzoover de beschikbare gegevens een conclusie mogelijk maken, kan men constateeren, dat onder de handwerkers de vermogensverschillen minder ver uiteenliepen als onder de burgerij in haar geheel het geval was, doch gelijkheid in maatschappelijken toestand blijkt zoomin voor de beroepsgenooten onderling als bij vergelijking der gilden tegenover elkaar te bestaan. Deze ontwikkeling valt samen met de beroepsspecialisatie en de arbeidssplitsing. Want terwijl de eerste de mogelijkheid van een tamelijk ver gaande economische gelijkheid der gildebroeders schept, biedt de laatste kans op uitbreiding van het bedrijf boven de gemiddelde bedrijfsgrootte uit en wordt de economische ongelijkheid veroorzaakt.

Jecht's beschouwingen vormen een belangrijke bijdrage voor onze kennis van het economisch karakter der middeleeuwsche stad.

W. S. Unger.

Schieland in de middeleeuwen. In de derde aflevering van den 43sten jaargang (1925) der *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* staan een tweetal opstellen, die op de plaatselijke geschiedenis van Schieland in de Middeleeuwen betrekking hebben. Het eerste is het opstel van *Mr. A. J. van de Ven, Het Kruisbroedersconvent te Schiedam* (blz. 368—422), geschreven aan de hand van charters, onlangs teruggevonden in de oud-katholieke pastorie te Delft, thans zich bevindend in het Algemeen Rijksarchief. Het kloosterarchief is verder verloren. Het klooster is gesticht in 1442 of '43 en kort na 1572 verwoest, waarna de gronden ervan door de stad verkocht zijn. De schrijver bespreekt de ligging en omgeving van het convent en staat uitvoerig stil bij de ver-

---

[1]) N. W. Postumus, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, hfdst. V en de daarbij behoorende bijlagen.

houding tot den pastoor van Schiedam en het aandeel, dat dezen toekwam van het recht op het begraven. Van den financieelen toestand van het klooster weet men weinig, maar ook hier doet zich in het midden der 16de eeuw hetzelfde verschijnsel voor als bij Rotterdamsche kloosters, n.l. het interen van kloosterlijk bezit.

Het andere artikel is dat van *L. J. Rogier, Schoonderloo—Delfshaven in de Middeleeuwen* (blz. 423—447). Het ambacht Schoonderloo is ingedijkt in het midden der 13de eeuw en verkreeg weldra een parochiekerk. Het recht van collatie van de niet groote en niet rijke parochie stond aan den graaf van Holland [1]). In 1389 gaf hertog Albrecht toestemming tot het graven van de nieuwe haven van Delft, waarbij in 1417 een kapel gesticht werd. Nadat in 1488 de Schoonderloosche kerk in den Jonker-Fransenoorlog verwoest was, verwisselden *(post,* maar mogelijk ook *propter)* de beide kerken van rang, wat ± 1505 een voldongen feit was. Dit motiveert „het wat zonderlinge opschrift" boven het artikel. Uit het rekeningenboek doet de schrijver een aantal mededeelingen over inkomsten en uitgaven van het kerspel. Waarom heeft hij daaruit niet „nog menige aardige post" vermeld? Wijlen Mr. S. Muller Fz.'s schilderingen hadden hem kunnen leeren, hoe men dergelijke gegevens gebruiken moet, om een beeld van cultuurhistorische waarde te geven. Maar ik erken, daarvoor had hij ook over de pen van Mr. Muller moeten beschikken.

D. Th. Enklaar.

Middeleeuwsche Beschaving in den spiegel van Hans Sachs. *Mediaeval Civilisation as Illustrated by the Fastnachtspiele of Hans Sachs by Walter French, Ph. D. — Hesperia, Schriften zur german. Philologie, herausg. von Hermann Collitz, prof. an der Johns Hopkins University in Baltimore. Göttingen/Baltimore. No. 15. 1925. 88 pp.*

Een beredeneerde index op de Fastnachtspiele van Sachs: dit lijkt ons de beste karakteristiek van deze Amerikaansche, wel wat erg academische publicatie. Na een inleiding over de „literaire voorgangers van het Fastnachtspiel", hun vormen en soorten, hun auteurs, hun verval en hun verhouding tot Sachs (1—14), volgt de eigenlijke studie (Part II). In drie opzichten, aldus de schr. draagt S. tot onze kennis der 16de eeuw bij: 1°. door zijn karakteristieken der verschillende klassen, 2°. door de schildering van het uiterlijk leven zijner tijdgenooten, en 3°. door het geestelijk leven van zijn volk te weerspiegelen. Achtereenvolgens worden dan behandeld de edelman, de priester, de koopman, de marskramer, de medicijn-meester, de herbergier, de handwerksman, de lanzknecht, de boer, de jood, knechts en meiden, de vagebond (bedelaar, zigeuner en „fahrend schüler"), de nar en de heks (15—52). Part. III (53—70) behandelt dan „Het uiterlijke leven van den tijd" (voedsel, drank, kleeding, huwelijk, doodsceremonieel, rechtspraak, de vrouw, vermaken). Part. IV (70—82) „Het geestelijk leven van den

---

[1]) Het is niet zeker, of de graaf als zoodanig dan wel als heer van Schoonderloo dit recht bezat. De conclusie van den schrijver, dat Karel V stellig ambachtsheer geweest is, omdat hij in 1555 de stad Delft met Schoonderloo beleent (blz. 427), is niet overtuigend. Evenmin zijn bewering, dat zekere Pieter Sassebout, die de parochie Delfshaven in het midden der 16e eeuw geld leende, familie van den lateren Apostolischen Vicaris Sasbout Vosmeer zou geweest zijn. Misschien nog eerder van den staatsraad onder Parma Arnold Sasbout!

tijd" (bijbelteksten, boomen en planten, vogels, andere dieren, kleurconceptie, bijgeloof en godsdienst). Een conclusie en een bibliografie (85—88) besluit het werkje.

Door zijn vergaande indeeling heeft de schr. het zich niet gemakkelijk gemaakt. Hij moest de besproken teksten door en door kennen en kent die ook. Een enkel voorbeeld ter illustratie van zijn werkwijze: over den herbergier (26/27) heet het: „de herbergier is een populair type bij S. en wordt niet zonder sympathie geteekend, mogelijk omdat veel van de Fspe in herbergen vertoond werden. De herbergier verschijnt in (9) (12) (13) (25) (51) (53) (62) (72) (81). Als gewoonlijk hebben zij suggestieve namen, Kunz Tragauff (81), Hans Wirt (51), Simon Wirt (53); herbergiersters komen voor in (62) en (72)." Van de herbergiers wordt dan verder nog, eveneens telkens met de nummers van de spelen erbij, vertelt dat hij zich zonder uitzondering arm houdt, dat hij wijn en bier versnijdt en overvraagt, maar toch niet al te slim is, hoewel hij naast zijn eigenlijk bedrijf handel drijft of geld uitleent. Op dezelfde wijze zijn alle bovengenoemde types behandeld.

Door deze werkwijze mist het boekje elke synthese, zoowel in literairals in cultuurhistorischen zin. De conclusie: dat S.'s menschen met kleine verschillen gelijk zijn aan die van den tegenwoordigen tijd is juist uit cultuurhistorisch oogpunt volstrekt waardeloos.

Zoo komt dit boekje ons voor een typisch product van het academisch seminarie-systeem te zijn, met zijn voor- en nadeelen, waarbij, naar onze meening, zooals ook dit werkje weer bewijst, de voordeelen tenslotte toch overwegen. Iemand die op den duur meer blijkt te kunnen dan deze zorgvuldige registratie zal daar altijd nog blijk van kunnen geven en heeft in elk geval leeren werken; iemand die niet méér kan, levert op deze manier toch altijd nog zeer bruikbaar voorwerk voor anderen die wèl meer kunnen geven. J. Romein.

Nicolo Pisano. *Georg Swarzenski, Nicolo Pisano.* Iris-Verlag, Frankfurt a. M. 1926. 8°. 4 Mark.

De „Iris-Verlag" geeft een serie „Meister der Plastik" uit, die wij terwille van de talrijke en goede afbeeldingen warm kunnen aanbevelen. Dat men de beschrijving van het werk van Nicolo Pisano aan een zoo ervaren kenner van de middeleeuwen als Swarzenski opdroeg, was wel een bijzonder gelukkige greep. Niet alleen de leek maar ook de vakman zal met profijt zijn beschouwingen lezen. Daarbij is het van groote waarde, dat de geleerde combinaties door goede afbeeldingen verduidelijkt worden, zoodat de lezer in staat is deze gemakkelijk te volgen en te toetsen. In een korte inleiding behandelt Swarzenski het leven van Nicolo Pisano, dan volgen in zes hoofdstukken: de kansel van Pisa; de kansel van Siena; de fontein te Perugia; verloren en onzekere werken; de arca di San Domenico en Fra Guglielmo; de school van Nicolo. Van beteekenis is het feit, dat Swarzenski Nicolo's plaats in de Lombardische beeldhouwkunst scherp omlijnt. De Lombardische kunst nam over Venetië Byzantijnsche elementen op, maar tevens van het Westen ook Fransche. Beide faktoren komen in het werk van Nicolo tot uiting. Bij den kansel van Pisa nam hij antieke reliefs tot voorbeeld, werkte daarbij echter in den vroeg Fransch-Gothischen stijl, terwijl ook de Byzantijnsche overlevering zich nog deed gelden.

Stijlkritische overwegingen brachten Swarzenski tot de overtuiging, dat Nicolo, dadelijk nadat de kansel van Pisa gereed was, het ontwerp heeft gemaakt voor de *arca di San Domenico* te Bologna. Een jaar later, in 1265, sloot hij met Siena een overeenkomst. Zoo is het te verklaren, dat

bijna de geheele uitvoering van de *arca* aan Fra Guglielmo overgelaten werd. Terwijl nu Nicolo's reliefstijl in Pisa nog geïnspireerd is op de Romeinsche sarcophaagkunst, herinneren de eenvoud en de klaarheid in indeeling en groepeering bij de *arca* aan Fransche kunst, b.v. aan het tympanon van de *porte St. Sixte* van de cathedraal te Reims. Swarzenski veronderstelt dan ook, dat Nicolo tusschen 1260 en 1263 in Frankrijk is geweest en daar de beeldhouwkunst heeft bestudeerd. Hij wijst bij de reliefs van Siena op de overeenkomst van verschillende onderdeelen, zooals de plooienval der gewaden, met de rijpe Fransch-Gothische kunst. Dat de nog zeer jeugdige Giovanni hierin op zijn vader invloed uitgeoefend zou hebben, zooals vaak beweerd is, houdt hij voor uitgesloten.

Bij de beschouwing over de fontein te Perugia is het niet Swarzenski's streven hierin het werk van de verschillende meesters te onderscheiden, maar hij tracht juist duidelijk te maken, hoe nauw de samenwerking van kunstenaars bij een dergelijk monument in de middeleeuwen was. De leiding schrijft hij daarbij geheel aan Nicolo Pisano toe. Terwijl Giovanni Pisano een belangrijk aandeel bij de uitvoering van de versierende reliefs toekomt, meent Swarzenski, dat Arnolfo Fiorentino noch voor het ontwerp, noch voor de uitvoering van de reliefs verantwoordelijk gesteld kan worden. Ook bij de bronzen groep, die het bovenste bekken bekroont, neemt hij aan, dat Rosso alleen de gieter is geweest, en de eigenlijke ontwerper Nicolo Pisano zelf.

Wij stippen slechts enkele van Swarzenski's theorieën aan. De belangrijke uitkomst daarvan is, dat Nicolo Pisano niet uit het verband der middeleeuwsche kunst gelicht kan worden, en dat er dus geen reden bestaat bij zijn werk van een *proto-renaissance* te spreken. Uitgaande van de Lombardische beeldhouwkunst vereenigt Nicolo de Romaansch-Byzantijnsche traditie met den nieuwen Gothischen stijl van Frankrijk; weliswaar is de kunst der Oudheid hem daarbij een hulpmiddel van niet te onderschatten waarde geweest.

F. en M. Hudig.

Nieuwe boeken.

J. M. v. d. Venne, Het beleg van Valkenburg door de Luikenaren in 1465. Valkenburg, Crolla. 46 b., ƒ 0.75.

A. de Bouard, Actes et Lettres de Charles Ier Roi de Sicile concernant la France 1257—84. Ecole française de Rome, 165 p. de Boccard. 40 fr.

F. Dvornick, Les Slaves, Rome et Byzance au 9e Siècle. (Institut d'études slaves). 365 p. Champion. 35 fr.

Ch. V. Langlois, La vie en France au moyen-âge du 12e au milieu du 14e siècle. T. III. La connaissance de la nature et du monde. 400 p. Hachette. 35 fr.

Y. Le Febvre, Etienne Marcel et le Paris des marchands au 14e siècle. ill. 286 p. Pensée fr. 35 fr.

N. Yorga, Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité. Histoire du moyen âge. 572 p. Gamber. 45 fr.

G. von Below, Die Italienische Kaiserpolitik des Deutschen Mittelalters. Oldenbourg. Beiheft Hist. Zschr. 10. Etwa 7 M.

O. Cremer, Die innere Politik Ludwigs XI. von Frankreich. Mit e. Anhang: Uebersicht über die Briefe Ludwigs XI. zur Innenpolitik u. e. Holzschnitt von L. XI. Köln Rödde. 115 S. 3.60 M.

E. Kantorowicz, Kaiser Friedrich der Zweite. Berlin. Bondi. 650 S. 14.50 M.

Th. Pauls, Die Hanse und die Friesen. Bremen. Friesen Verlag 73 S. (Hansische Volkshefte 13) 0.90 M.

R. Wittram, Die französische Politik auf dem Basler Konzil während der Zeit der Blüte. Riga Löffler. 92 S. 4.65 M.

N. Aberg, The Anglo-Saxons in England during the early centuries after the invasion. 229 p. Heffer. 12/6.

Anonimalle Chronicle 1333—81. Ed by H. H. Galbraith. Longmans. 18/.

Curia Regis. III. Public Record Office. Plea rolls of king Johns reign 1201—3. 478 p. H. M. S. O. 32/6.

S. H. Benton, From Coronet to Crown or Life of William the Conqueror from the early chronicles. 318 p. Paul. 10/6.

IV. NIEUWE GESCHIEDENIS.

Resolutiën der Staten-Generaal. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, bewerkt door Dr. N. Japikse.* IX (1596—1597). Den Haag (Nijhoff), 1926. R. G. P. no. 62. XIX en 780 blz.

Met een kort woord kunnen wij volstaan, om dit nieuwe deel der Resolutiën aan te kondigen. Wij behoeven eigenlijk niet veel meer te doen, dan er op te wijzen, dat de uitgave weer met een flink deel haar voltooiing nader gekomen is; twintig jaren zijn reeds bewerkt, nog slechts twaalf resten er, en van deze schijnt het jaar 1598 al zover gereed te liggen, dat het ook wel in dit deel was opgenomen, als dit er niet te omvangrijk door was geworden. Nieuwe opvattingen worden niet verdedigd of te berde gebracht. De methode van Dr. Japikse is al vele malen door ons waarderend besproken en het zou ook dwaasheid zijn, nu nog enige wijziging daarin te brengen. In de stof komt ook weinig verandering meer, het college der Staten-Generaal heeft in 1596 zijn vaste vorm reeds gekregen, het aantal leden wordt sindsdien niet meer uitgebreid en de werkmethode der vergadering is ook zo ongeveer een vaststaande geworden. Natuurlik zal in de volgende twee eeuwen nog heel wat zich langzamerhand wijzigen, ongemerkt haast, maar dat is niet principieel van zo grote beteekenis. Ook de plaats van de Raad van State naast de Algemene Staten is nu wel ongeveer bepaald, al moet alles zich nog wat ingroeien. De rubrieken, waarover de samensteller zijn stof verdeeld, blijven ook nu dezelfde, alleen is wel op te merken, dat de „Handel" iets aan omvang gewonnen heeft. Belangrijk zijn deze jaren zeker: het tractaat met Frankrijk en Engeland valt erin, de belangrijke laatste veroveringen van Maurits in 't Oosten, het begin van de handel op Oost-Indië, moeilijkheden tussen Holland en Zeeland over de convooien etc.

In de „Inleiding" wijst Dr. Japikse zelf ook met een enkel woord op een belangrijke vondst in het stadsarchief van Antwerpen gedaan, waarover in de *„Bijdragen tot de Geschiedenis"* van Januari 1926 (XVIIe Jaarg., 1e afl., blz. 54—71) door *Floris Prims* onder de titel *„Archieven der Staten-Generaal te Antwerpen en te Delft 1578—1581"* nadere mededelingen werden gedaan. Feitelik zijn het geen archieven der Staten-Generaal uit die jaren, die hier gevonden zijn, wat des te interessanter zou zijn, aangezien van deze jaren weinig is bewaard! Maar uit het medegedeelde blijkt, dat er toch wel veel belangrijks kan schuilen in deze stukken, grotendeels door de pensionaris Jan Gillis bijeengebracht. Het zijn allerlei documenten aan de Staten van Brabant gericht over of naar aan-

leiding van het ter Staten-Generaal verhandelde. De heer Prims geeft geen volledige catalogus dezer stukken, een verder oordeel is er dus niet over te vellen, maar het valt niet te betwijfelen of er zal veel in te vinden zijn, juist over deze jaren van belangrijke beslissingen na de Unies van Utrecht en Atrecht en over de definitieve vestiging der Staten-Generaal in het Noorden. We kunnen dit ook al enigszins opmaken uit de paar stukken, die hetzelfde nummer van de „Bijdragen" worden afgedrukt: de Commissie der Brabantsche Gedeputeerden te Delft in 1580, de Aanvang der vergadering in die stad, en een „verder verhaal van den zittijd te Delft" uit December 1580; daarna volgen nog zes brieven van de Prins van Oranje uit deze zelfde tijd over enkele personen en over de vergadering der Staten (2 aan Mathias gericht en 4 aan de Staten van Brabant). Het is wel te hopen, dat Dr. Japikse spoedig gelegenheid heeft dit vergeten archief (omdat men hem gezegd had, dat er niets van dien aard in Antwerpen was!) te onderzoeken, en dat òf hij òf de Belgen zoveel mogelik eruit publiceren.

E. v. G.

De reis van Houtman naar Indië. *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595—1597.* Journalen, documenten en andere bescheiden, uitgeg. en toegelicht door *G. P. Rouffaer* en *J. W. IJzerman.* Tweede deel: de oudste journalen der reis (werken uitgeg. door de Linschoten-Vereeniging no. 25). 1926. Nijhoff, Den Haag.

Van de eerste reis naar Oost-Indië onder Nederlandsche vlag kregen de tijdgenooten snel achtereen verschillende reisjournalen in druk. Eerst verscheen het „Verhael van de Reyse", daarna een verbeterde en gewijzigde uitgaaf onder den titel „Journael", en weer iets later een veel betere reisbeschrijving onder den titel „d'eerste boeck. Historie van Indiën". De schrijver van dit laatste is aangeduid door de letters G. M. A. W. L., waarvan men de eerste drie niet afdoende weet te verklaren; maar de beide laatste geven Willem Lodewijksz. als den auteur aan. De Linschoten-Vereeniging die zich ten doel stelt, eene volledige uitgaaf in het licht te zenden van al de bescheiden over den tocht, heeft dit voornaamste journaal in een eerste omvangrijk deel afgedrukt en heeft nu in een tweede deel de oudere journalen met heel uitvoerige besprekingen en toelichtingen en nog een paar andere bescheiden laten volgen. Hiermede is de uitgaaf nog in de verte niet voltooid; zij was op vier deelen berekend, maar nu is door eene heel uitvoerige behandeling van die oudere stukken dit tweede deel op een dubbelen omvang gebracht, terwijl het nog lang niet alles geeft, wat er volgens het oorspronkelijke plan in had moeten komen.

Het bergt een schat van wetenswaardigheden, maar helaas ook vele onrijpe en ongefundeerde beschouwingen en beweringen. Het geeft aan de lezers die in de geschiedenis der reizen belang stellen veel te veel, en maakt daardoor het wezenlijke inzicht in die geschiedenis niet gemakkelijk. De verdere bewerking die nu op de schouders van den heer J. W. IJzerman komt te rusten, zal door eene veel soberder wijze van behandeling heel wat hebben goed te maken.

Intusschen kan men de serie oude gedrukte teksten, nu in nieuwe uitgaaf, lezen — waarbij men verstandig zal doen, het meeste van de inleiding en noten ter zijde te laten. Men krijgt bovendien een merkwaardigen korten gedrukten tekst die slechts in één exemplaar op den rug van een kaart is gevonden, en een belangrijk „Cort Verhael" door Franck van der Does, dat in handschrift bewaard is.

C. P. Burger Jr.

De eerste Portugeesche Joden te Amsterdam. *S. Seeligmann, Bijdrage tot de geschiedenis der eerste Sephardim in Amsterdam.* Menno Hertzberger, Amsterdam 1927.

Deze studie van de hand van den Heer Seeligmann is te beschouwen als de teboekstelling van enkele merkwaardige vondsten door hem op bibliographisch gebied gedaan, vondsten, welke hem tevens het materiaal verschaffen tot de verbetering van een paar hinderlijke fouten, die door sleur en gemakzucht telkens weer opdoken waar de geschiedenis van de eerste Sephardische gemeente hier ter stede behandeld werd. Ook van historische kant tast hij in zijn studie deze verkeerde opvattingen aan en ofschoon men hier voor een resultaat staat, waarvan de schrijver zelf zegt, dat het „quantatief niet groot is", is de kwaliteit van het gebodene van zulk een hooge wetenschappelijke waarde, dat deze korte studie een model genoemd mag worden van wetenschappelijk onderzoek.

Na een korte inleiding (hoofdstuk I) behandelt de schrijver in hoofdstuk II, III, IV enkele kwesties betrekking hebbend op de komst der Portugeesche Marranen in Amsterdam. In de eerste plaats bewijst hij nogmaals (de Heer Seeligmann is daar reeds meerdere malen tegen op gekomen), dat het door de meeste schrijvers klakkeloos nageschreven jaartal 1528, berust op een schrijffout bij De Barrios. Verder verwerpt hij ook de jaartallen 1590 en 1593 en trekt de conclusie, dat de komst der eerste Marranen gesteld moet worden in de tweede helft van 1597. In zijn betoog maakt hij o.a. gebruik van een bericht van den gezant in Engeland, Noël de Caron, waarin het romantische verhaal van Maria Nunes ten deele zijn bevestiging vindt; ook maakt het de Heer Seeligmann door een zeer eenvoudige, maar vernuftige redeneering waarschijnlijk, dat het bekende verhaal van den gestoorde godsdienstoefening op den vooravond van den Grooten Verzoendag een historische kern heeft.

Vervolgens behandelt hij een tweede vraagstuk. Hadden de eerste Marranen de bedoeling om eenmaal hier ter stede gevestigd, dadelijk openlijk terug te keeren tot het Jodendom? De schrijver beantwoordt deze vraag ontkennend, zooals te verwachten is van iemand, die in zijn uiteenzetting over „het Marranenprobleem uit oeconomisch standpunt beschouwd", de stelling heeft geformuleerd, dat de Marranen Portugal uit economische gronden hebben verlaten, dat „hun terugkeer tot het Jodendom, niet de aanleiding tot hun vertrek uit Portugal en hun vestiging elders is geweest, maar...... soms zelfs niet voorzien gevolg."

Ook uit bibliografische gegevens toont schrijver de waarschijnlijkheid aan, dat eerst na het mislukken der pogingen om in Haarlem een Sephardische gemeente te stichten (1604—1605), er hier in Amsterdam de gemeente „Neve Sjalom" werd opgericht; de eerste Sephardische groepeering, die inderdaad direct Joodsch georiënteerd was. In dit verband geeft de Heer Seeligmann ook een merkwaardige en o.i. aannemelijke verklaring van het wapen der Portugeesch Israëlitische gemeente hier ter stede, voorstellend een pelikaan, die zijn jongen voedt. Volgens hem heeft hier een typografische vergissing plaats gevonden. Het boekdrukkersmerk van een Antwerpsche drukkerij „Au pélican d'or", dat op enkele Sephardische boekwerken voorkwam, is in later tijden verward met het oorspronkelijke zinnebeeld der gemeente, n.l. een phoenix, symbool van een uit de vernietiging herrijzende Joodsche gemeenschap. De oplossing van den schrijver verklaart de tegenstrijdigheid, die er in ligt, dat een groep Joden, die juist weer als Joden wilden gaan leven, een zuiver Katholiek symbool als wapen zouden hebben gekozen.

In hoofdstuk V, geheel gewijd aan de bibliografische bijzonderheden welke de Heer Seeligmann over zijn onderwerp heeft gevonden, wordt

ons verder bewezen, dat er van Antwerpen uit verbinding was met het drukkersbedrijf in Noord-Nederland, o.m. in de stad Dordrecht. In de Republiek gingen veel godsdienstige en stichtelijke werken voor de Zuid-Nederlandsche Marranen bestemd, ter perse. Wel wordt soms in het werk zelf een andere plaats van herkomst aangegeven, b.v. Mainz, maar dat is dan een schuilnaam om de inquisitie te misleiden.

Wij hebben hier en daar slechts een greep gedaan uit het vele, dat ons in dit kleine bestek geboden wordt. De vondsten van den schrijver zijn bijna allen nieuw en verrassend en vormen een hechte basis, waarop een wetenschappelijke geschiedenis der Sephardische gemeente kan worden opgebouwd. Slechts tegen een enkele bewering van den Heer Seeligmann meenen wij bezwaren te kunnen laten gelden, n.l. tegen de voorstelling alsof deze Marranen „uit atavistische piëteit"...... onder de grootste gevaren zelfs in het geheim diensten op Kipur (Verzoendag) hebben gehouden. Hier heeft de schrijver een probleem te eenvoudig gezien. Wij erkennen met den heer Seeligmann, dat het Katholieken waren, die ten minste de hoogste feestdagen van hun oude geloof wilden blijven vieren, maar het feit, dat dit geschiedde onder het grootste gevaar, dwingt ons diepere gevoelens aan te nemen, dan atavistische piëteit. Toevalligerwijze werd ons door een ooggetuige een merkwaardig staaltje meegedeeld van een rest van Joodsch godsdienstig leven bij een hedendaagsche Marranenfamilie in Portugal. Op den sterfdag van een bloedverwant werd daar in de familiekring *met gesloten deuren* een gebed gezegd, waarin onze zegsman tot zijn verbazing een Joodsch gebed, het Kaddisj, herkende. Deze Marranen verklaarden, dat zij van de ceremonie niets meer begrepen, getuige ook de nu wel overbodig geworden gesloten deuren, dat zij zich er slechts aan hielden omdat het de traditie was. Hier nu mag o.i. gesproken worden van „atavistische piëteit", maar er moet toch een verschil in waardeering bestaan tusschen zulk een gedachtelooze sleur en de onder de grootste gevaren gehouden godsdienstoefeningen der 16de eeuwsche Marranen, die toch ook Katholieken waren. Dit is een psychologisch raadsel, dat niet met enkele koele, oppervlakkige woorden is verklaard.

Een woord van lof nog over de keurige uitvoering van dit boekje, die zich waardig aanpast bij den verzorgden inhoud. Moge deze mooie pioniersarbeid gevolgd worden door vele, die op hetzelfde peil staan.

C. Eitje.

Louis de Geer. *E. W. Dahlgren, Louis de Geer 1587—1652.* Hans Lif och Verk, Uppsala 1923.

Er is in den loop der jaren nogal wat over de Geer geplubliceerd. Laten wij de oudere geschriften voor het oogenblik buiten bespreking dan stuiten wij in de eerste plaats op het werk van de Geer van Jutphaas. Onnoodig te zeggen, dat dit boek, dat het eerst in 1834 verscheen, ons heden niet meer kan voldoen. Charles Frédéric Wiberg boorde in zijn „Louis de Geer et la colonisation wallone en Suède (Liège 1876) wel nieuwe bronnen aan, we treden met zijn artikel uit de benauwde sfeer der herinneringsgeschriften, maar het Zweedsche rijksarchief bevatte nog zeer veel gegevens, die in zulk een kort bestek nauwlijks saam te pressen waren. Wij zouden onze opsomming nog kunnen voortzetttten, maar willen hier slechts nog even Ellen Fries herdenken, wier plan een groote de Geer biographie te leveren welliswaar nooit tot uitvoering kwam, maar die niettemin zeer waardevolle gegevens verzamelde, waarvan ook Dahlgren een dankbaar gebruik kon maken. En dan nog oorkonden-verzamelingen! Ook hier geen gebrek aan materiaal! Aller-

eerst de briefwisseling tusschen de Geer en Oxenstierna van 1621—1645, dan de door Kernkamp medegedeelde brieven in de Bijdragen van het Hist. Genootschap 1908. Maar bovenal de protocollen van den Zweedschen rijksraad deel I—XV loopende van 1621—1653. En last not least het in dit onderhavige werk zoo ruimschoots benutte de Geer archief te Leufsta. Men ziet uit deze overigens lang nog niet volledige bronnenopgaaf, dat een de-Geer-biograaf niet om stof verlegen hoeft te zitten. E. W. Dahlgren was de gelukkige, die van al dit overrijke materiaal gebruik kon maken. Een royale opdracht van de Geer's erfgenamen stelde hem bovendien in staat een werk te leveren, dat ook in zijn uiterlijke vorm aan zeer hooge eischen voldoet. Het is inderdaad een lust voor de oogen deze twee statige deelen op het fraaiste papier gedrukt door te bladeren. Moet ik nog spreken van de talrijke kopergravures, die U de leden van de „de Geer-familie" voor oogen voeren! En toch... vraagt men mij, of dit prachtig uitgegeven boek aan de hoogste eischen voldoet, die men aan een wetenschappelijk werk van dien aard stellen mag en moet, dan aarzel ik eenigszins met het antwoord. Ik kan mijn bezwaren niet beter verduidelijken dan door de volgende vergelijking te maken. We bezitten in onze historisch economische literatuur een monographie over een zeventiende eeuwsch koopman, wiens leven en bedrijf bij verre niet de beteekenis van die van de Geer hebben. Hoe eng is de kring, waarin Corn. Pietersz. Hooft werkte, in vergelijking met de continenten-omvattende handelssfeer, waarin de Geer zijn stoute ontwerpen tot uitvoering bracht. De Geer's biograaf stond er dus in alle opzichten gunstiger voor dan de geschiedschrijver, die den eerzamen Hooft uit te teekenen had. Maar waar de Hollandsche auteur er naar streeft om ons de wisselwerking te doen begrijpen, die er tusschen Hooft en zijn tijd (de periode van het vroeg-kapitalisme) bestond, gaat Dahlgren onverstoord door met het aaneenrijgen van zeer interessante bijzonderheden uit het leven van zijn held, zonder één oogenblik er naar te streven om een breeder perspectief te openen.

Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat dit bezwaar tegen Dahlgren's boek ons geen oogenblik vergeten doet, dat wij inderdaad zeer belangwekkende détails van hem te hooren krijgen. Ik wil in dit korte overzicht slechts één enkele greep doen.

Van de grootste beteekenis zijn b.v. 's schrijvers uiteenzettingen over de rol door de Geer als wapenleverancier van Gustaaf Adolf gespeeld. Het is wel heel teekenend, hoe er in een Amsterdamsch kantoor beslist wordt over het wel en wee van 's konings leger. Na een zeer gedétailleerd met cijfers toegelicht overzicht komt Dahlgren dan ook tot de volgende verrassende conclusie: pag. 139. „Men kan met volle recht beweren, dat het leger, hetwelk Gustaaf Adolf in het eerste jaar in het veld voerde, in hoofdzaak door Louis de Geer bewapend was en van niet minder belang is het feit, dat deze wapens met geringe uitzondering Zweedsch fabrikaat waren". Ik zeg verrassend, want het heeft mij altijd getroffen, dat vele Zweedsche historici de rol door de Geer in dezen gespeeld absoluut verwaarloozen. In een overigens mooie dissertatie b.v. van *Nils Ahnlund* „Gustaf Adolf inför Tyska Kriget" Stockholm 1918 vinden we van de Geer absoluut geen gewag gemaakt. Maar wie èn de Geer èn zijn biograaf in volle kracht wil zien moet de breed uitgesponnen hoofdstukken lezen, waarin de zeventiende-eeuwsche Krupp (soms dringt zich meer de naam van Stinnes op) ons geteekend wordt in zijn hoedanigheid van mijneigenaar vloot-organisator, kolonisator en bankier.

Ik denk bij dit laatste woord vooral aan de Geer's overigens mislukte poging om in Zweden in navolging van het Amsterdamsche voorbeeld

een wisselbank in het leven te roepen. Het gebrek aan zelfvertrouwen en ondernemingsgeest van zijn nieuwe landgenooten maakte de verwezenlijking daarvan onmogelijk.

Maar tegenover deze ééne mislukking staan tientallen gelukte ontwerpen, waarvan de minste ons nog bewondering afperst voor 's mans ongebreideld doorzettingsvermogen. Niet natuurlijk alsof de schaduwzijden zouden ontbreken. De bijzonderheden, die Dahlgren ons b.v. mededeelt over de werving of ronseling van nieuwe arbeidskrachten in Wallonië en Duitschland werken weinig verheffend. Het spijt ons ook, dat we hierbij zoo heel weinig te hooren krijgen over loonstaten en arbeidstijden in de Geer's ondernemingen. Zouden er werkelijk absoluut geen gegevens omtrent deze zoo belangrijke punten te vinden zijn geweest! Wij moeten het uit schrijver's stilzwijgen wel concludeeren. Wie het door mij boven aangeduide verschil tusschen de dissertatie van Dr. Enno van Gelder en het boek van Dahlgren heel duidelijk gedemonstreerd wil zien, vergelijke eens de passage's in beider geschriften, waarin de schrijvers het over de verhouding hebben, welke hun helden tegenover de godsdienst en het geestelijk leven van hun tijd aannamen. In de Hollandsche dissertatie wordt op het voetspoor van eenige Duitsche geschiedenisphilosophen getracht om een organisch verband te leggen tusschen het geestesleven van Hooft en zijn gedragingen als koopman. Dahlgren echter is er zich absoluut niet van bewust, dat er zulke interessante problemen bestaan en keuvelt maar rustig voort over De Geer en Commenius, de Geer en het Calvinisme. Dit zijn dan ook de passage's, die mij het minst voldeden, al voeg ik er dadelijk aan toe, dat de massa interessante bijzonderheden in deze zware deelen medegedeeld mij spoedig dit bezwaar kunnen doen vergeten. S. van Praag.

Hugo de Groot herdacht. *Dr. A. Lysen, Hugo Grotius.* Essays on his life and works selected for the occasion of the tercentenary of his „De iure belli ac pacis". 1625—1925; Leiden, Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1925; VIII en 109 blz.

Het is zeker een aardige gedachte van de uitgeversfirma Sijthoff geweest om ter gelegenheid van den 300sten verjaardag van het boek van Hugo de Groot, dat juist in deze jaren zo grote belangstelling wekt, een bloemlezing uit te geven over de grondlegger van het internationaal recht. Dr. Lijsen, de conservator der bibliotheek van het Vredespaleis, heeft hiertoe een aantal korte stukken bijeengebracht van schrijvers van de meest verschillende nationaliteit uit de geheele 19e eeuw; korte stukken waarin De Groot wordt getypeerd en gewaardeerd, allereerst natuurlik als de man van het internationaal recht, maar verder ook in zijn andere kwaliteiten. Men vindt er het artikel van Prof. van Vollenhoven in De Gids verschenen, hier evenals de andere artikelen, die niet in 't Duits, Frans of Engels waren gesteld, vertaald in het Frans. Dan volgt wat Prof. Asser bij de herdenking van De Groot's geboortedag in 1883 schreef. Een achttal bladzijden worden geciteerd uit Basdevants werk „Les fondateurs du droit international" (1904) en van de Noor Christian L. Lange „Histoire de l'internationalisme" (1919). Uit Amerika is afkomstig het artikel van Andrew Dickson White over „De iure belli ac pacis", terwijl de Portugees Do Amaral het werk „Mare liberum" bespreekt. De rij wordt gesloten door de karakteristieken van De Groot als diplomaat (Vreeland), als theoloog (Schlüter), als „scholar", dus latijns commentator (Sandys), en als dichter (Hofman Peerlkamp) en één enkele bladzijde over De Groots karakter (Rattigan).

Het is dus zeker een veelzijdig beeld, dat van De Groot wordt ontworpen en in alle opzichten de lezing waard. Ik vraag mij alleen af, of de drie laatste stukken om hun kortheid niet hadden kunnen worden gemist: de opengekomen plaatsruimte had dan ingenomen kunnen worden door citaten uit schrijvers van vóór 1800. Die zijn voor de gewone lezer moeiliker te bereiken en 't beeld zou vollediger zijn! E. v. G.

Een onderneming van de Compagnie van Oostende. *De reis van den St. Carolus, Kap. Cayphas 1724.* Uit den tijd der Oostendsche Compagnie op de oorspronkelijke stukken bewerkt door *Floris Prims,* Stadsarchivaris te Antwerpen, met ill. door M. Pauwaert. Uitgeg. bij het jubelfeest der B. P. Antwerpsche zee-scouts. Uitg. van Leeslust, Antwerpen 1926. 189 blz.

De geschiedenis van de Oostendsche Compagnie beslaat in Pirenne's *Histoire de Belgique* slechts enkele bladzijden (V, 191—201). Het is eene droevige geschiedenis: als het Oostenrijksche bewind in de Nederlandsche gewesten is gevestigd, eene krachtige opleving van het verlangen om zaken te doen, om evenals de nabuurlanden overzeeschen handel te drijven; de nieuwe regeering die steun verleent, en in weinige jaren verschillende reederijen doet oprijzen, schepen doet uitvaren, in het verre oosten factorijen doet stichten, al spoedig eene groote compagnie vestigt die alle krachten gaat vereenigen; en dan opeens eene wijziging in de keizerlijke politiek die stilstand en afbraak brengt. De Keizer offerde de belangen van zijn onderdanen geheel op aan de politiek; ter wille van de opvolging van zijne dochter Maria Theresia moesten vóór alles de mededingers te vriend gehouden worden, ten koste van de eigen onderdanen. Ook onze hedendaagsche politiek kent gevallen van opoffering van groote belangen aan vermeende internationale eischen.

Hoe veel belangwekkender en levendiger wordt dit stukje geschiedenis, als we een belangrijk hoofdstuk daaruit kunnen volgen naar de documenten zelve bestudeerd, geordend en deels weergegeven deels naverteld door een archivaris die het onderwerp door en door kent. Voor de voorgeschiedenis volgt hij Huisman, *La Compagnie d'Ostende:* „wat er aanleiding gaf tot het vertrek van den St. Carolus (1664—1723)", d.i. hoe door het tractaat van Munster, en later weer door „de Barreeltractaten" de Schelde geheel gesloten was en bleef, hoe met den vrede van 1715 er toch „nieuw leven, nieuw initiatief" kwam, hoe eerst Thomas Ray, Ier van afkomst, maar Schepen van Oostende, in 1714 een schip Keizer Karel de Derde uitreedde, hoe in 1715 anderen volgden, hoe Gollet de la Merveille, een zeerob uit Bretagne die te Oostende was komen wonen, twee schepen, Keizer Karel VI en de Keizerinne ging uitzenden, wat echter door tegenwerking van Fransche zijde werd belet. Intusschen kwamen reeds enkele schepen terug met goede lading die met voordeel werd verkocht, zoodat de liefhebberij toenam, maar tegelijk de tegenwerking, vooral van Hollandschen kant. Dan schetst de schrijver de vestiging van een factorij op Coromandel en van een onderneming in Bengalen, en voorts de oprichting zelve der nieuwe Compagnie (1722—1723).

Met het tweede hoofdstuk begint het eigenlijke onderwerp, de uitrusting van de Compagnieschepen. We volgen nu uit brieven en acten de overleggingen tusschen de leiders, onder wie de Antwerpsche koopman Jacomo de Pret op den voorgrond komt, de aanstelling als commissarissen van Louis Bernard met nog twee anderen; de keuze der scheepskapiteins, waaronder Michiel Cayphas van Oostende, die al

voor Thomas Ray had gevaren, en die nu den St. Karolus naar Indië ging voeren; de optakeling, de aankoop van levensmiddelen enz., de voorziening van de schepen met een heele lading zilvergeld, dat voor den handel in den Oost moest dienen. Tal van kleine en grootere moeilijkheden doen zich bij dat alles voor. De monsterrollen en de instructiën worden ons voorgelegd. Dan laat de schrijver ons een bezoek brengen aan het schip zooals het voor het vertrek gereed en van alles voorzien is, en we wonen — in tekst en afbeeldingen — de afvaart bij op 9 Februari.

Wij maken volgens de journalen de vaart mede naar de Canarische en de Kaapverdische eilanden — waarbij aardige kaartschetsjes —, en krijgen de brieven te lezen die de kapitein en de koopman naar huis zenden. Van 15 April af zet kapitein Cayphas zijn reis alleen voort, den 13 Juli bereikt hij de kust van Coromandel en spoedig daarna de bestaande factorij te Cabelon onder keizerlijke vlag. Men had daar al met verlangen naar een keizerlijk schip uitgezien, omdat de factorij in schuld stak en dus geen handel meer kon drijven. Schipper en koopman hebben heel wat te doen met het hoofd van de factorij en met den „gouverneur Moor" Myosaab-en-Barasaab. Ze vinden daar ook een loods die op zich neemt, hen de gevaarlijke riviermonding van den Hougli binnen te leiden, wat noodig is om de vestiging in Bengalen te bereiken.

Het verdere is eene lijdensgeschiedenis. De loods blijkt volstrekt niet op de hoogte, het schip strandt en wordt uiteengeslagen; door goede zorg van den kapitein wordt de bemanning grootendeels gered op een boot en een vlot, en na heel groote moeielijkheden bereiken alle overlevenden de Fransche nederzetting Chandernagor, waar ook reeds de Vlaamsche menschen van de vroegere expeditie beland waren, wier nederzetting in een eenigszins onberaden oorlog met inboorlingen was te niet gegaan.

Daarmede is de krachtig opgezette en ook werkelijk goed geleide onderneming geëindigd; de kapitein was er nog in geslaagd, ten minste een goed deel van den schat te redden. Lijsten van de geredden en van de overledenen besluiten het boek, dat aan de dubbele bedoeling van den auteur ten volle beantwoordt. Het is zoowel belangrijk om de nauwkeurige gegevens over de reis en al wat daarmee in verband staat, als boeiend voor den lezer. Deze neemt zeker met belangstelling kennis van de toezegging: „hetgeen daar en verder is voorgevallen vertel ik een volgende maal in een ander boek." C. P. Burger Jr.

Een curieuse bron voor het beleg van Weenen 1863. *F. H. Marshall, The Siege of Vienna by the Turks in 1683, translated into Greek from an Italian work by Jeremias Cacavelas.* Cambridge, University Press; 1925.

Zelden zal de historicus een meer curieuze bron aantreffen dan deze! 'n Kretenser komt in het laatste kwartaal van de 17e eeuw naar Boekarest, waar een Roemeensch vorst zich interesseert voor Grieksche studie, opdat zijn volk cultureel stijge. Die vorst wenscht Grieksche litteratuur. Grieksche boekdrukkerijen worden geopend te Boekarest. En de Kretenser, daar abt en professor geworden, vertaalt een anonym Italiaansch werkje over het beleg van Weenen, dat nochtans niet op die persen van Boekarest wordt gedrukt, maar dat, sedert begin 19e eeuw in Engelsch bezit (nu: British Museum), dan nu de persen van Cambridge verlaten heeft, dank zij de goede zorgen van een „reader in classics" van de Londensche universiteit. Voor Marshall was de editie van taalkundig belang. Hij

stelt een Engelsche vertaling naast een 17e eeuwschen Griekschen tekst. Voor den historicus is deze bronnenuitgave echter ook van beteekenis, want alhoewel het Italiaansche origineel bekend en 1684 gedrukt is, — dit origineel is „zeldzaam" en bijna nooit gebruikt. Het werkje is vermoedelijk geschreven met de bedoeling, voortzetting van den oorlog tegen de Turken te propageeren. Het is stellig van belang voor specialisten, die zich diep in het jaar 1683 te begeven hebben, voor den gewonen historischen lezer biedt het weinig aantrekkelijks.

De uitgever heeft de Grieksche vertaling niet vergeleken met het Italiaansche origineel, omdat hij het daarvoor noodige geld niet in deze onderneming wilde steken. Dat wil hij dan nu gaarne een ander overlaten, die daartoe neiging mocht gevoelen. Dus half werk. Maar ik geloof, dat het zoo ook wel voldoende is. Want collatie met dat origineel zal vermoedelijk niet veel nieuws opleveren, tenzij de Kretenser-Roemeen zijn opdrachtgever zou hebben bedrogen door over te slaan! T.

Nieuwe boeken.

J. B. Meynen, Juliana van Stolberg, de stammoeder van het vorstenhuis Oranje Nassau. R'dam, Korteweg. 90 b., afb., *f* 0.90.

J. M. Rameckers, Der Kindermord in der Literatur der Sturm-und-Drang-Periode. Beitrag Kultur u. Lit.gesch. d. 18. Jh. Pft. Am. Nijgh en v. D. 281 b., *f* 5.90.

H. Sanson, Uit de gedenkschriften der beulen van Parijs, 1685—1789, bew. A. Saalborn. Meulenhoff. 3 dln. 152, 159, 140 b. à *f* 1.35.

E. Brachenhoffer, Voyage de Paris en Italie 1644—6. 165 p. Berger Levrault. 25 fr.

F. Funck-Brentano, Les lettres de cachet. Bib. d'hist. Hachette 12 fr. 50.

Binet-Valmer, Coligny. 252 p. Flammarion. 12 fr.

P. de Lanux, La vie de Henri IV. (Vies des hommes ill.) 216 p. N. Revue fr. 12 fr.

A. von Czibulka, Prinz Eugen von Savoyen. Abb. Stuttgart Union. 270 S. 7.80 M.

R. Frei, Die niederländische Einwanderung in Hanau. Ein Beitrag z. Wirtschaftsgesch. der im 16. u. 17. Jh. nach Deutschland ausgewanderten Niederländer. Hanau König. 79 S. 2 M.

P. Haake, August der Starke. Berlin Paetel. 244 S. 4 M.

S. Brodetsky, Sir Isaac Newton. 173 p. Methuen. 5/7.

H. B. Copingke, The Elzevier press. Grafton. 21/.

A. C. Deane, The life of Thomas Cranmer, Archbishop of Canterbury. Great english churchmen series. 255 p. Macmillan. 6/.

A. S. Duncan—Jones, Archbishop Laud. (zelfde serie). 283 p. Macmillan. 6/.

W. Edwards, Notes on european history. III. 1715—1815. 389 p. Revingtons. 10/6.

A. O. Hansen, Liberalism and American education in the 18th century. Macmillan. 10/6.

Ph. Russell, Benjamin Franklin, the first civilised American. 344 p. Benn. 251.

R. Sabatini, Torquemada and the spanish inquisition. 404 p. Paul. 12/6.

V. NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

De geschiedenis der Nederlandsche Handel-Maatschappij. *Dr. W. M. F. Mansvelt, Geschiedenis der Nederlandsche Handel-Maatschappij. II.*

In den veertigsten jaargang van dit tijdschrift heb ik, bij het verschijnen van het eerste deel, een uitvoerige bespreking daaraan gewijd; vooral van de Haagsche periode, toen de regeering, met voorbijgaan van de hoofdpersonen van den Amsterdamschen handel, beproefde van de maatschappij een aanhangsel van de regeeringsmachine te maken, werd hierin gesproken. Het eerste deel behandelde de geschiedenis tot omstreeks 1830; ook de opbouw van de katoenindustrie door Van den Bosch tot circa 1840 en de verhouding tot de regeering tot aan het ineenstorten van het financieel beleid van Willem I vond hierin echter een plaats.

Het tweede deel geeft allereerst een uitvoerig overzicht van de werkzaamheid der Factory te Batavia, de Kompenie Ketjil, zooals zij in den volksmond heet; hierin vindt men veel gegevens over den opbouw van het Cultuurstelsel en de daarmee gepaard gaande, voor de maatschappij zoo belangrijke consignatie-contracten; het volgende hoofdstuk handelt over den lijnwaadhandel en de katoenindustrie in het tijdperk 1840—1848, toen de regeering, door den financieelen nood en door de Staten Generaal daartoe gedwongen, de bescherming der industrie trachtte af te schuiven op de Handel-Maatschappij, die in ruil daarvoor de uitsluitende consignatie der producten verkreeg. Een hoofdstuk over den toestand van handel en nijverheid omstreeks 1848 toont aan, dat de resultaten dezer bemoeiingen, die voor de Maatschappij ver van voordeelig zijn geweest, meer op bestrijding van het pauperisme dan op verheffing van de industrie aanstuurden, en niet in het algemeen landsbelang zijn geweest. Twee hoofdstukken over scheepvaart en assurantiezaken en over de veilingen geven tal van weinig of niet bekende bijzonderheden voor onze handelsgeschiedenis.

Zeer belangrijk zijn de volgende hoofdstukken, die aantoonen van hoe groote beteekenis ook voor deze maatschappij het jaar 1848 en de overwinning der liberale denkbeelden zijn geweest. De Maatschappij werd nu ontslagen van haar verplichting tot bescherming der industrie, waartegenover zij zich een belangrijke inkrimping van haar belooning inzake de consignatie moest getroosten; de Maatschappij werd vrijer in haar bemoeiingen; de liquidatie van het Cultuurstelsel en de afschaffing der differentieele rechten deden langzamerhand geheel andere toestanden ontstaan; de Maatschappij trachtte opnieuw door goederenhandel en door cultuurzaken zich een werkkring te verschaffen, met tijdelijk succes, gevolgd evenwel door groote teleurstellingen. Omstreeks 1880 wordt, vooral onder invloed van Balthazar Heldring, een nieuwe koers ingeslagen; was speculatie in den wissel reeds vroeger toegelaten, nu wordt de goederenhandel prijs gegeven en het bankwezen als hoofddoel der maatschappij aangenomen. De laatste werkzaamheid wordt slechts in groote trekken geschetst; het eigenlijke geschiedverhaal eindigt met de statutenwijziging van 1884, waarmee de tegenwoordige werkkring wordt ingeluid.

Een afzonderlijk hoofdstuk handelt over de Artikelen van overeenkomst (de Statuten) en de veranderingen daarin in den loop der tijden gebracht.

Vatten wij onze indrukken samen, dan zij geconstateerd, dat wij hier te doen hebben met een zeer conscientieus bewerkt, goed geschreven en

op zeer belangrijke bronnen berustend boek, dat zeer veel bevat, wat niet of gebrekkig bekend was. Bepaalde vlekjes komen slechts weinig voor; de mededeeling, dat het de Februari-revolutie te Parijs was, die Willem II tot grondwetsherziening deed besluiten, schijnt mij minder juist, daar het veeleer de Maart-oproeren in Duitschland waren, die hem hiertoe brachten. Het oordeel over Baud schijnt mij niet geheel billijk; dat hij een minister was, die „zijn persoonlijke meening ondergeschikt maakte aan den wil des konings of het inzicht van zijn collega's", is dunkt mij, in zijn algemeenheid, voor bestrijding vatbaar; mij is ten minste bekend, dat hij, toen in 1844 de koning een uitgave uit den post „onvoorzien" wilde bestrijden, dit ten krachtigste bestreed; in een tijd, dat de oppositie 's konings bestuur over de koloniën onder het toezicht der Staten Generaal trachtte te brengen, moest men zich wachten uitgaven, die een eenigszins persoonlijk karakter droegen — het betrof de uitzending van zekeren Saportas in het belang der suikerindustrie op bepaald verlangen van den koning — uit dezen post te betalen.

Zijn bestrijding had succes; de koning heeft ten slotte het bedrag uit zijn privé-kas betaald. „Wil dat oppergezag (over de koloniën) zich handhaven, het bewijze geen andere stelregels te volgen dan wanneer de gelden stonden onder het toezicht van Staten Generaal en Rekenkamer. Ziedaar mijn onbewimpelde geloofsbelijdenis", schreef hij bij een volgende gelegenheid (8 Oct. 1846). Dat is geen taal van iemand, die zich steeds voegt naar het oordeel van anderen.

Ook in een zaak van grooter belang voor de geschiedenis der Maatschappij moet ik met den schrijver van meening verschillen en het bewijs kan ik uit de eigen archieven van de Maatschappij geven.

Schrijver zegt op bladz. 234, dat, afgezien van de katoen-industrie en van den scheepsbouw, van het bewust opkweeken van exportindustrieën geenszins sprake is geweest. Zoo had volgens schrijver de machine-industrie bij de Directie te geringe belangstelling gevonden, wat verklaard wordt door het feit, dat wat Paul van Vlissingen en Feijenoord konden leveren, voorloopig niet zeer bevredigend was. Schrijvers mededeeling berustte in hoofdzaak op de Jaarverslagen der Factory; waar men met een archief had te doen van 3 K.M. planklengte, is het inderdaar zeer begrijpelijk, dat alleen de belangrijkste archivalia konden worden geraadpleegd. Daar deze zaak bij mijn onderzoek over *De machine-industrie op Oostenburg* [1]) bij het ontbreken van bouwstoffen der fabriek zelve van groot belang was, verzocht ik de Directie der N.H.M. vergunning in haar archief een onderzoek te mogen instellen. Het inwilligen van dit verzoek bracht een overgroot aantal stukken, vooral tallooze brieven van Van Vlissingen, voor den dag, waaruit mij bleek, dat de bescherming der maatschappij integendeel voor de fabriek van zeer groot belang is geweest. Zoodra de fabriek klaagde, dat opdracht van werk gewenscht was om de arbeiders bezig te houden, volgden in den regel zeer belangrijke bestellingen, vooral van machines voor de suikerindustrie. Nu geef ik toe, dat de N.H.M. herhaaldelijk geweigerd heeft om een depôt van suikertoestellen op Java te vestigen, wat met het oog op de concurrentie der Engelschen zeer gewenscht zou zijn geweest. Men bedenke echter, dat zulks in dezen tijd van overgang, toen het in gebruik nemen van vacuümpannen een geheele omwenteling in de suikerindustrie ging brengen en men hier nog de eerste schreden op dat gebied moest doen, inderdaad een zeer riskante zaak was. Daar

[1]) Amsterdam 1297, de Busy (n. i. d. h.).

staat tegenover, dat telkens als Van Vlissingen met het oog op gebrek aan werk bestellingen verzoekt, hieraan wordt voldaan; als er b.v. op 31 Aug. 1834 wordt medegedeeld, dat er een dringende behoefte aan werk bestaat en dat men door bestelling van een stoommachine een allerbelangrijkste dienst aan de fabriek zou bewijzen, volgt de bestelling omgaand.

In 1848 verandert de toestand in zoover, dat Van Vlissingen door associatie met Fransch-Belgische constructeurs volkomen in staat wordt gesteld *up to date*-materiaal te leveren; het gevaar is dan echter, dat de Engelsche fabrikanten door gunstige credietvoorwaarden toch de leveranties zullen weten te krijgen, een gevaar dat nog grooter wordt, doordien de Indische fabrikanten de vrije beschikking over een deel hunner suiker krijgen en daarmee eventueel de machines kunnen betalen. Het is dan de N.H.M. die het gevaar afwendt en de fabriek door het verleenen van voorschotten, tot 80 % toe, in staat stelt enorme orders aan te nemen.

Ook in later tijden heeft zij de fabriek gesteund, b.v. door het in consignatie nemen van het ijzer der nieuwe pletterij. Ik heb deze feiten hier in den breede behandeld, omdat daardoor blijkt, dat de N.H.M., naast haar bekende werkzaamheden, belangrijk werk verricht heeft voor de algemeene welvaart en dat haar archivalia van groote beteekenis kunnen zijn voor het onderzoek naar het economisch leven ten onzent; ik vermoed dat men over menig bedrijf in deze welgeordende archieven belangrijk materiaal zou kunnen vinden. d e B.

Nieuwe boeken.

H. Brugmans en G. W. Kernkamp, Algemeene Geschiedenis. Sijthoff. IV. Nieuwste Geschiedenis, 2e druk, door G. W. Kernkamp. 633 b., *f* 12.50.

J. W. van Nouhuys, De eerste Nederlandsche transatlantische stoomvaart in 1827 van Zr. Ms. Stoompakket Curaçao, I. Het journaal. 186 b. *f* 10.—. Werken Linschotenvereeniging XXIX.

G. Ras, Börne und Heine als politische Schriftsteller. Wolters. 183 b., *f* 3.90.

W. Zenzinof, De Russische revolutie. Onthullingen v. e. revolutionair. Naar het Russisch, door J. v. Veen. De Branding. 144 b., *f* 1.90.

Leiden tijdens het burgemeesterschap van Jhr. N. C. de Gijselaar 1910—1927. van Doesburgh. 239 b., afb., *f* 5.25.

A. Boutaric, Marcelin Berthelot 1827—1907. 224 p. Payot. 15 fr.

Y. Danilov, La Russie dans la guerre mondiale 1914—17. 560 p. Payot. 40 fr.

E. Driault, La chute de l'Empire, La légende de Napoléon 1812—15. Bib. d'Hist. centemp. 484 p. Alcan. 40 fr.

E. Gabory, La Révolution et la Vendée. II La Vendée militante et souffrante. Perrin. 20 fr.

P. Louis, Histoire de la classe ouvrière en France depuis la Révolution jusqu'à nos jours. Condition matérielle. Salaires. Coût de la vie. 415 p. Rivière. 30 fr.

A. Mathiez, La vie chère et le mouvement social sous la Terreur. Bib. hist. 624 p. Payot. 32 fr.

A. Mathiez, La Révolution française. III Terreur. 224 p. Coll. Colin. 9 fr.

Prince Napoléon, Mémoires de la reine Hortense. I. 400 p. Plon. 25 fr. II. 1808—15 L'épopée impériale. 400 p. 25 fr.

H. Sée, La vie economique de la France sous la monarchie censitaire. (1815—48). 188 p. Alcan. 20 fr.

D. Albers, Reichstag und Aussenpolitik von 1871—79. Berlin. Ebering. 151 S. 6 M.

M. Bakunin, M. Bakunins Beichte aus der Peter Pauls Festung an Zar Nikolaus I. Gefunden im Geheimschrank. Hrsg. v. W. Polonski. Ubers. K. Kersten. Berlin Deu. Verlagsges. f. P. u. G. 116 S. 7 M.

Eva Hoffmann—Linke, Zwischen Nationalismus und Demokratie. Gestalten der französ. Vorrevolution. Oldenbourg. 313 S. Hist. Ztschr. Beiheft 9. 5.50 M.

C. Hollmann, Amtliche Politik und vaterländische Bewegung 1807—13. Langensalza. Beyer. 27 S. 0.65 M.

Max, Prins von Baden, Erinnerungen und Dokumente. Stuttgart. Deu. Verlagsanstalt. 695 S. 14 M.

Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. München. Beck. 287 S. In 150 num. Ex. 110 M.

M. Nettlau, Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Berlin. Kater (Lpzig. Klemm.) 312 S. 4 M.

P. Benckendorff, Last days at Tsarskoe Selo. Personal notes & memories of. Last sojourn of Emperor and Empress of Russia 1917. Trans. 176 p. Heinemann. 6/.

H. B. Binns, Life of Abraham Lincoln. Everymans library. 378 p. Dent. 2/.

E. B. Chancellor, Life in Regency and early Victorian times. Account of the days of Brummell and d'Orsay. 1800—1850. Ill. 140 p. 25/.

J. H. Clapham, An economic history of modern Britain. The early railway age. 1820—50. 641 p. Camb. P. 25/.

G. P. Gooch, Recent revelations of European diplomacy. 227 p. Longmans. 7/6.

Ph. Guedalla, Palmerston. 501 p. Benn. 25/.

H. R. H. Prince Nicholas of Greece, prince of Denmark, My fifty years. ill. 328 p. Hutchinson. 21/.

M. V. Rodzianko, Memoirs of The Reign of Rasputin. An empires collapse. Trans. C. Zwegintzoff. 292 p. Philpat. 12/6.

B. Willson, The Paris Embassy. A narrative of franco british diplomatic relations 1814—1920. Ill. 368 p. Unwin. 25/.

Baron N. Wrangel, Memoirs of 1847—1920. From serfdom to bolshevism. transl. by B. Lunn. 324 p. Benn. 15/.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudh. VI. V. 1—2. *A. A. van Schelven,* Een moordplan van den Vader des Vaderlands? *J. A. G. C. Trosée,* De verongelukte en de mislukte oorkonde der Unie van Utrecht. *J. E. Elias,* Schetsen gesch. zeewezen. XIV. Het opgeven van de blokkade der rivier van Londen en de uitzending van de vloot, onder Tromp, om de Noord. *J. Z. Kannegieter,* Amsterdam betrokken bij de invallen van Argyle en Monmouth. *Z. W. Sneller,* De opkomst van de Nederlandsche katoenindustrie. *H. van Alfen,* Noodig bericht bij de vervolguitgave der Correspondance de Marguérite d'Autriche. Brief van *Dr. Theissen. N. Japikse,* Ned. hist. lit.

Het Boek. Jan.—Mrt. '27. *M. E. Kronenberg,* De drukker-martelaar Adriaan van Berghen † 1542. *E. F. Kossmann,* De twee drukken van de hellevaart van Dr. Faustus. *C. P. Burger Jr.,* Het abecedarium als algemeen verbreid leerboekje. *M. Boas,* Bibliographie van Ned. vertalingen van klassieken. *M. E. Kronenberg,* Tweede aanvulling op de Nederlandsche bibliographie van 1500—1540.

Gids. April. *H. T. Colenbrander,* Studiën over de regeering van Willem I. — Mei. *J. B. Manger Jr.,* Over geschiedenisonderwijs en wereldvrede. *J. A. A. H. de Beaufort,* 50 jaren. *R. N. Roland Holst,* Dr. P. J. H. Cuypers 1827—1927.

Stemmen des Tijds. Mrt. *F. M. Th. Böhl,* Opgraving van Sichem. *A. Eekhof,* Uit oude brieven. *W. J. Aalders,* Romantiek en katholicisme in Nederland. — April. *J. W. Marmelsteyn,* Rondom Robespierre. — Mei. *Johanna W. A. Naber,* Van vrouwenleven in Prae-Reformatietijd I.

Studiën. April. *J. van Ginneken,* Het dagboek van Geert Groote in de maanden zijner schande.

Oud-Holland. 1927. 1. *A. Staring,* De beeldhouwer Pieter Xavery. *A. Bredius,* Hoe een varendgezel schilder werd. Hans Juriaensz. van Baden. *W. Cohen,* Jan van Scorels „Einzug Christi in Jerusalem". *W. Martin,* De „Narcissus" te Moskou. *H. E. van Gelder,* Matthijs-Marisdocumenten.

Ned. Archief. v. Kerkgesch. XX. 1. *M. van Rhijn,* De invloed van Wessel Gansvoort.

Tijdschrift K. Ned. Aardrijksk. Gen. Mei. *P. E. van Bemmel,* De ontwikkeling van de industrie in de Achterhoek.

Westindische Gids. Mei. *B. de Gaay Fortman,* Curaçao en onderhoorige eilanden. 1816. 28. I.

Revue historique. 1927. fev. *A. Degert,* Louis XI et ses ambassadeurs. *A. Pingaud,* La politique italienne de Napoléon I. *Ch. Petit—Dutaillis,* Le roi d'Angleterre et ses parlements au Moyen Age. — avril. *M. Bloch,* Observations sur la conquête de la Gaule romaine par les rois francs. *G. Gautier,* Un projet d'intervention militaire en Russie au XVIe siècle. Vie et aventures d'Henri Staden opritchnik allemand d'Iwan le terrible. *E. Laloy,* La compagne de 1675 en Sicile d'après Tourville. *A. Auzoux,* L'expedition d'Egypte en 1801. Les projets de Bonaparte et Ganteaume.

Le Moyen Age. 1926. déc. *R. Doucet,* Les finances anglaises en France à la fin de la guerre de Cent Ans. (1413—35). *P. Deschamps,* Les lettres closes au début du XIVe siècle. *F. L. Ganshof,* L'origine des constitutions urbaines en France. A propos d'un livre récent.

Revue d'histoire diplomatique. 41. 2. *H. de Manneville,* La mission de M. de Gobineau en Grèce. *S. Fleury,* Mme de Mirbel et ses amis en 1848. *P. Doyon,* La mission diplomatique de Descorches en Pologne. *P. Loevenbruck,* Tallien, consul de France à Alicante.

Revue belge de philologie et d'histoire. 1926. déc. *S. Etienne,* La methode en histoire littéraire. *C. Stephenson,* The origin and nature of the „Taille". *J. A. Goris,* Zeden en criminaliteit te Antwerpen. *P. Bonenfant,* Réforme de la bienfaisance sous Charles-Quint. *H. J. Elias,* L'église et l'état au XVIIe siècle dans les Pays-Bas.

Revue générale. mars. *Carton de Wiart,* Introduction à une histoire de Belgique.

Revue d'histoire de la Guerre Mondiale. janv. *Col. Feyler,* Le commandement militaire austro-hongrois à l'heure de la guerre européenne. *B. Shatsky,* La question de Constantinople et des Détroits. — avril. *G. Beaurain,* L'Indépendance de la Finlande et l'établissement de la République. *Comm. Koeltz,* Les causes de l'effondrement militaire allemand en 1918.

Historische Vierteljahrschrift. 31. 4. *F. Bezold,* Zur Geschichte der Dietrichsage. *E. Schulz,* Die Clausula de Pippine keine Fälschung. *F. Corti,* Bismarck und Italien am Berliner Kongresz 1878. *J. Thysen,* Hat der Raum dieselbe Bedeutung für die Geschichtswissenschaft wie die Zeit? *N. Müller,* Où et quand est né Napoléon?

Historische Zeitschrift. 3. W. Hoppe, Das Erzstift Magdeburg. *K. A. von Müller,* Treitschke als Journalist.

Archiv für Politik und Geschichte. 1. *E. Marcks,* Auf- und Niedergang im deutschen Schicksal. *F. v. Ingenohl,* Der Einsatz unserer Schlachtflotte im ersten Kriegshalbjahr. — 2. *H. von Srbik,* Das österreichische Kaisertum und das Ende des Heiligen Reichs (1804—'6). *M. Braubach,* Frankreichs Rheinlandpolitik im Zeitalter der französischen Revolution. *B. Dammermann,* Lothar Bucher in England. — 3. *G. Masur,* Aus Briefen Friedrich Julius Stahls an Rudolph Wagner. *M. Doeberl,* Bayern und die Bismarckische Reichsgründung.

Kriegsschuldfrage. Feb. *M. Montgelas,* Die englischen Dokumente zum Kriegsausbruch. *W. Förster,* Der französische Operationsplan und die Verletzung der luxemburgischen und belgischen Neutralität. *E. Gottschalk,* Ein Iswolski-Brief zur Vlissinger frage. — 3. Die Narodna Odbrana. — 4. *E. Kabisch,* Die Militär- und Marinekonventionen der Triple-Entente vor dem Ausbruch des Weltkrieges. *P. Herre,* Italiens Rolle in der Kriegsschuldfrage. *H. Rothfels,* Zur Beurteilung Greys. *W. Foerster,* Die deutsch-italienische Militärkonvention. *Baron M. de Taube,* La politique russe-anglaise d'avant-guerre et la récente publication de documents du Foreign Office.

English historical Review. 165. *M. Deanesly,* The Archideacons of Canterbury 833—870. *J. F. Willard,* The Crown and its Creditors 1327—'33. *J. N. L. Myres,* The Campaign of R. Bridge in December 1387. *E. Raymond Turner,* The Excise Scheme 1733.

Papers and Proceedings of the Royal Society of Tasmania 1926. *Clive Lord F. S. S.,* On the Planting of the Dutch Flag in Tasmania in 1642.

PIRENNE OVER HET DRAMA DER NEDERLANDSCH-BELGISCHE VEREENIGING EN SCHEIDING

DOOR

DR. E. VAN RAALTE.

Lang heeft het geduurd, eer eindelijk een historicus van den eersten rang in vollen omvang het drama beschreef, dat zich tusschen 1815 en 1830 afspeelde. Wel is deze periode hier en daar fragmentarisch behandeld, wel bezitten wij sinds ruim twintig jaren Colenbrander's voortreffelijk geschrift over den Belgischen Opstand, doch eerst thans is de leemte, juist ook door den huidigen Leidschen hoogleeraar in de Geschiedenis gesignaleerd [1]), aangevuld, sinds zijn Gentsche collega, de eminente Belgische geleerde prof. Pirenne het zesde deel van zijn Histoire de Belgique het licht deed zien. Daarin toch treffen wij, vooral dank zij de rijke bronnenpublicaties door Colenbrander in de uitgaven van de R. G. P. verricht, vollediger dan waar ook, de schildering van het tijdperk aan, dat op zichzelf voor Noord-Nederland geenszins reden tot trotsche zelfvoldoening kan bieden, doch voor Zuid en Noord alleszins leerrijk mag heeten.

De proefneming van 1815, resultaat van verkeerd staatkundig inzicht bij de mogendheden, van min gelukkige aspiraties van Willem I en van het toentertijd ontbreken van een krachtig naar voren komenden Belgischen volkswil, heeft, gelijk de schrijver van de Belgische Omwenteling reeds in 1905 betoogde en bij lezing van Pirenne's boek nog eens bevestigd wordt, volledig bewezen, dat een innige vereeniging tusschen Noord en Zuid onuitvoerbaar was en .... is. De les van een eeuw terug moet allen een ernstige waarschuwing zijn tegen pogingen om opnieuw in de fout van 1815 te vervallen.

„Het was geen innerlijke drang, het was dwang van buiten die beide helften in 1815 tezamen voegde" [2]). De historie had te zeer haar stempel gedrukt op de twee deelen, welke toen reeds bijkans twee

[1]) Zie de Belgische omwenteling door Dr. H. T. Colenbrander blz. 136 en vlgg.

[2]) Colenbrander o.c. blz. 81.

en een halve eeuw van elkaar verwijderd waren geweest, dan dat er zegen kon rusten op de vereeniging. Niet slechts staatkundig, maar ook geestelijk en materieel waren de verschilpunten te groot. Het is ongetwijfeld een der verdiensten van Pirenne's jongste werk, dat hij zulks zoo helder en juist heeft uiteengezet, gelijk ik aanstonds nog zal releveeren. En daarom doet het des te vreemder aan, dat hij, als hij over de scheiding begint te schrijven de volgende zinsnede aan zijn pen laat ontvloeien: „Avec des ménagements, de la souplesse et de la prudence, il eût sans doute été possible de consolider l'Etat et de lui assurer un avenir aussi heureux pour lui-même que pour l'Europe." Dat zou, zoo betoogt hij dan verder, mogelijk geweest zijn, indien men zich niet aan overhaasting en ongeduld had schuldig gemaakt. „Il aurait fallu essayer d'une lente accoutumance, d'une assimilation graduelle, d'une marche par étapes qui eût permis aux peuples de se comprendre et de se joindre dans la communauté des mêmes destinées. En la leur imposant prématurément on la rendit impossible, et son impossibilité conduisit à la rupture" [1]).

Men stelle hier nu onmiddellijk naast, deze door Pirenne op blz. 247 van deel VI neergeschreven karakteriseering van de verhouding tusschen Noord- en Zuid-Nederland. Zij richt zich tegen den reminiscens aan het oude Bourgondische Rijk van Karel V door Koning Willem I in zijn op 21 September 1815 gehouden troonrede naar voren gebracht, waarbij hij zijn grooten voorganger den Zwijger „l'élève de l'Empereur" geliefde te noemen. „Pouvait-on oublier — aldus hierover Pirenne — cependant que la fatalité des événements avait obligé cet élève à détruire l'oeuvre de son maître, que sous lui, à la Belgique catholique s'était opposé la république calviniste des Provinces-Unies, que ses descendants, les „Stadhouders", après avoir soutenu contre l'Espagne une lutte victorieuse, avaient profité de leur triomphe pour fermer l'Escaut, pour transformer en barrière les provinces belges dont la faiblesse et la misère devaient assurer la grandeur et l'opulence de la Hollande, que le contraste politique et économique des deux pays s'était aggravé à mesure que l'un attachait davantage au calvinisme et l'autre au catholicisme, qu'avec la divergence des idées et des moeurs, si bien qu'en passant aujourd'hui la frontière, on se trouve dans un autre monde? Partis du même point, les deux peuples avaient été en s'éloignant sans cesse. Il n'y avait plus entre eux rien de commun." En even later heet het nog op dezelfde bladzijde: „Il est évident

---

[1]) blz. 364.

que si les peuples avaient été consultés, ils eussent refusé l'un et l'autre le mariage politique qu'on leur imposait."

Me dunkt dat er gerust gezegd kan worden, dat deze beschouwing, welke overigens ook den teneur van heel het werk van Pirenne vormt, totaal in strijd is met hetgeen de hooggeleerde auteur zich op eenmaal op blz. 364 liet ontvallen. Wat hij daar neerschreef dient men als een lapsus calami te qualificeeren. Immers de daaraan tegenover gestelde en verder in het gansche boek volgehouden karakteristiek klopt met de historische werkelijkheid. Zooals ook vroeger van Noord-Nederlandsche zijde al was opgemerkt, is het wel degelijk nationaal verschil geweest, dat de scheiding noodzakelijk heeft gemaakt [1]); ook reeds voor de groote gebeurtenissen der zestiende eeuw vormden Noord en Zuid twee werelden [2]) en deze zijn daarna in den loop der jaren nog steeds meer uit elkaar geraakt. Wat elders zeker op den duur mogelijk bleek, een samengaan in één staatsverband van zeer uiteenloopende bevolkingsgroepen, kon en kan tusschen België en Nederland niet gelukken, om de simpele reden, dat, in tegenstelling met die andere voorbeelden (ik denk hier o.m. aan Zwitserland, aan Tsjecho-Slowakije, dat overigens nog den proef moet doorstaan), voor Belgen en Nederlanders niet, gelijk voor hen die zich in de Bondsrepubliek, in den Tsjecho-Slowaakschen staat aaneensloten, een gemeenschappelijk belang zich manifesteert, dat zwaarder weegt dan hetgeen verdeelt. De vereeniging van Noord en Zuid was in 1814 een Engelsch desideratum, de Britten wisten het verdere Europa te winnen voor wat zij als hun belang aanzagen, het Noorden had geenerlei gefundeerde staatkundige behoefte aan de vergrooting met het Zuiden — al mogen dan daarmee dynastieke idealen van Willem I verwezenlijkt zijn — en in België ontbrak het eveneens aan den wensch, door overwegingen van eigen belang ingegeven, om deel te gaan uitmaken van een Groot-Nederlandsch Rijk.

Pirenne toont zulks glashelder aan en toch ontmoet men daar op eenmaal die opmerking, dat het best gekund had, als men zich maar niet aan overhaasting en uit ongeduld voortspruitend dwingerig beleid had schuldig gemaakt, dat zich als dwingelandij deed gevoelen. De verklaring van dit uitglijden van het pad der historische waarheid? Zij is m.i. te zoeken in het temperament van den auteur, die hem hier

---

[1]) Colenbrander o.c. blz. 133.

[2]) Colenbrander o.c. blz. 80, die in het voorgaande prachtig het verschil tusschen Noord en Zuid aantoonde.

en daar, en naar het mij wil voorkomen misschien op deze plaats wel het meest, parten heeft gespeeld.

* * *

Zijn eigen visie op de gebeurtenissen steekt Pirenne allerminst onder stoelen of banken; daar is hij de man niet naar, daarvoor is hij te veel een figuur, welke gezegend is met de artistieke gaven der fantasie zonder welke geen groot wetenschappelijk werk, ook geen historisch werk te verrichten valt. De dorre feiten-verteller zal uit den aard der zaak nooit het gevaar loopen eens even van den rechten weg af te glijden. Is dat echter een verdienste en kan men hem dankbaar zijn voor de wijze, waarop zoo iemand de geschiedenis beoefent? Ik geloof, dat hier het antwoord ontkennend moet luiden, aangezien bij het toepassen eener dergelijke methode nooit een sprekend beeld der historie tot ons kan komen. Dat is wèl het geval, als men den durf heeft het feitenmateriaal dusdanig te hanteeren, dat het tot een boeiend schilderij wordt. Mits de schrijver eerlijk laat uitkomen, dat hij *zijn* speciale beschouwing aan de lezers voorlegt, hun door ware vermelding der gebeurtenissen de keuze latende er zich een ander oordeel over te vormen, verdient deze laatste wijze van geschiedschrijving verre de voorkeur. Al blijft dan daarbij natuurlijk de kans bestaan, dat somwijlen het temperament geen maat weet te houden.

Bij Pirenne, voor wiens boeiende pen men over het algemeen slechts bewondering kan hebben, waar zij ons een oeuvre pleegt te schenken, dat door zijn warmen, goed uitbeeldenden inhoud tot ons spreekt zonder dat er echter van afkeurenswaardige historiophantasie sprake is, ontbreekt het zoo nu en dan niet aan „Schönheitsfehler", aan „défauts de sa qualité". Dan laat hij zich verleiden tot opmerkingen, die den toets der wetenschappelijke kritiek niet of niet goed meer kunnen doorstaan. Typeerend voor een dusdanige afwijking is wat ik zooeven op den voorgrond plaatste. Aangeland zijnde bij de geschiedenis van de scheiding ging de schrijver in zijn verontwaardiging over het inderdaad verre van gelukkige beleid door Willem I en zijn Regeering tegenover het Zuiden gevoerd (een beleid, dat vermoedelijk de uitbarsting nog maar verhaast heeft) over tot een uiteenzetting die plots uitsluitend aan de feilen van het Noorden het verzet en den daarop volgenden opstand der Belgen toeschreef, schoon hij zelf geenszins in gebreke bleef de factoren aan te wijzen, die, bij welke verstandige pogingen ook, een uiteenvallen van wat niet bij elkaar kon blijven, laat het dan wezen na wat langeren lijdenstijd, automatisch hadden moeten veroorzaken.

* * *

Er zijn meer plaatsen in het zesde deel van de Histoire de Belgique, die grond tot eenzelfde soort kritiek geven. De meest cardinale fout, die ik aantrof heb ik gemeend terstond in den aanvang van dit opstel te moeten bespreken, omdat zij wel bij uitstek typeerend was voor het vitium originis van wat er ook verder nog hier en daar aan onjuistheden in het boek voorkomt. Waar die echter, bezien in het verband van het geheel niet zulk een enorme beteekenis hebben — tenminste zoo men ze niet door een vergrootglas gaat bekijken — geloof ik goed te doen met thans den auteur op den voet te volgen, om daar, waar er reden voor is, bij te laken feilen een wijle stil te staan.

Na eerst over de verovering door Frankrijk, vervolgens over het Consulaat en het Keizerrijk gehandeld te hebben — welke onderdeelen ik hier onbesproken kan laten — wijdt Pirenne het eerste hoofdstuk, waar hij zich met het Koningrijk der Nederlanden gaat bezig houden, aan de „nieuwe barrière". Hij beschrijft daarin hoe Engeland er op uit was, vooral op grond van de ervaringen onder Napoleon opgedaan, tegen mogelijke Fransche expansieneigingen in de toekomst, een sterken bufferstaat te vormen, hoe met het Britsche belang samenviel een krachtig verlangen van Willem I om den scepter te zwaaien over een Rijk, dat niet slechts het grondgebied der oude Republiek zou omvatten doch ook de vroegere Oostenrijksche Nederlanden en zelfs nog meer dan dat. Zeer juist wordt dat alles weergegeven evenals de moeilijkheden, die zich voordeden, eer Londen er in slaagde zijn zienswijze bij de bondgenooten door te zetten. En de Belgen zelf, hoe stonden die tegenover hetgeen men hun van buiten af wilde opleggen? Van onzen Gijsbert Karel is het de groote verdienste geweest, dat hij tijdig den knoop in ons land doorhakte en den moed had, ondanks den zwakken bijval die hij aanvankelijk kon ontmoeten tengevolge van veler slappe om niet te zeggen laffe houding, de zelfstandigheid van Nederland tot een voldongen feit te maken. Dit geschiedde eer de troepen van de bondgenooten onzen bodem betraden, dien zij zonder v. Hogendorp's optreden allicht, evenals met het Zuiden het geval was, als veroverd gebied behandeld zouden hebben, over welks lot het hun vrij stond naar goedvinden te beschikken. Onze Gijsbert Karel nu heeft zich over de gedragingen der Belgen in 1814 niet zeer vriendelijk uitgelaten [1]). „Als ze maar genoeg energie hadden gehad om in hun eentje de Franschen te verjagen, dan zouden zij het recht hebben bezeten over zichzelf te beschikken. Ze vertellen u echter van alle kanten — aldus nog altijd v. H. — dat zij de troepen der bondgenooten willen zien,

---

[1]) Gedenkst. 1813—15 blz. 468.

d. w. z. dat zij veroverd willen worden." Dit oordeel is hard, en in zooverre te hard, waar het geen rekening hield met de omstandigheden, waarin onze Zuidelijke buren verkeerden, omstandigheden, die belangrijk afweken van die, waaronder wij, dank zij den durf en de energie van v. Hogendorp en zijn kleine schare getrouwen, aan de Fransche overheersching een einde hadden gemaakt. Natuurlijk laat Pirenne het verwijt, dat in de zooeven aangehaalde uitlating van den Noord-Nederlandschen staatsman opgesloten lag, niet zonder meer op zijn landgenooten zitten. Ik veroorloof mij de vrijheid den lezers voor te leggen, wat onze auteur hieromtrent in het midden te brengen heeft, aangezien hij inderdaad de al te simplistische voorstelling van zaken door v. Hogendorp gegeven, die ten onzent nog steeds in vrij grooten kring aanhang ontmoet, op afdoende wijze corrigeert. Slechts laat hij zich in het vuur van zijn betoog bij wijze van aanloop een argument ontvallen, dat niet heelemaal opgaat, waar hij nl. begint met de vraag te stellen, hoe de Belgen in hun door Fransche troepen bezette land een opstand hadden kunnen ondernemen? Hier vergeet Pirenne blijkbaar, dat ook in het Noorden een bezettingsmacht aanwezig was, zij het niet zoo sterk als in België. Doch dit daargelaten valt er tegen de verdere verklaring van het stil zitten der Belgen, gelijk de Gentsche hoogleeraar die ten beste geeft, niets in het midden te brengen en werpt zij een juist licht op de bijzondere situatie, waarin de Belgische bevolking zich in '13 en '14 bevond. Zij luidt aldus: „Pour qui surtout eussent-ils pris les armes? Une révolution nationale ne s'improvise pas. Il faut qu'elle soit dirigée par un chef et orientée vers un but auquel aspirent unanimement les esprits et les coeurs. Les Hollandais avaient l'un et l'autre: leur chef, dans le prince d'Orange, leur but, dans la restauration de leur indépendance perdue depuis trois ans à peine.

Les Belges, au contraire, n'avaient ni l'un ni l'autre. Par delà les vingt années de l'annexion de leur pays à la France, ce qu'ils découvraient, c'était l'Autriche dont ils avaient répudié la dynastie en 1790, qui deux fois, à Campo-Formio et à Lunéville, avait cédé leur pays et qui, depuis lors, ne leur avait témoigné de sympathie ni donné d'encouragements. Parmi eux, sauf chez un petit groupe de grands seigneurs et d'anciens fonctionnaires, la maison de Habsbourg était aussi décriée que la maison d'Orange était populaire en Hollande. Pouvait-on s'attendre qu'ils exposassent à son profit leurs vies et leurs biens? Tous désiraient sans doute le retour de l'autonomie. Mais ils ne s'unissaient que dans ce désir. En supposant qu'ils eussent été capables de secouer le joug napoléonien, qui lui auraient-ils substitué?

Le clergé et les vieux conservateurs ne cachaient pas leur regret de l'Ancien Régime. Mais contre eux s'élevaient avec force les jeunes gens élevés dans le culte des droits de l'homme et la nouvelle classe des industriels et des acheteurs de biens nationaux. Entre les deux partis, l'opposition était aussi nette et aussi absolue que celle qui, mettant jadis aux prises Vonckistes et statistes, avait amené le lamentable échec de la révolution brabançonne. Les passions politiques étouffaient le sentiment national et ne lui permettaient pas d'entrainer les masses dans le même mouvement. On aspirait à l'indépendance, et l'impossibilité où l'on se trouvait de la concevoir de la même manière faisait renoncer à y atteindre" [1]). Eerst het onhoudbare en het onduldbare van het regime, dat zich van 1815 tot 1830 deed gevoelen, zou een Belgische eenheid en daardoor de kracht voor een Belgische staatsgemeenschap in het leven roepen: l'union fait la force.

Er komen in het hoofdstuk over de nieuwe barrière twee passages voor, die tot nadere beschouwing nooden. Voor dien zij echter geheel terloops aangestipt, dat somwijlen bij de bronnenvermelding wel eens onnauwkeurigheden begaan worden. Als Pirenne b.v. op blz. 226 gewag maakt van de kwellingen, die de bevolking moest ondervinden van de Pruisische troepen, verwijst hij o.m. naar Gedenkstukken 1813—1815, blz. 535, waar heelemaal niet over het leger gehandeld wordt en als hij op blz. 245 releveert hoe de Brusselaars, wanneer zij den karos van Willem I naar het Britsche gezantschapsgebouw zagen rijden, plachten te zeggen — dit ter typeering van de neiging der Regeering om stipt naar Londen te luisteren — daar gaat onze Koning een bezoek brengen aan onzen prefect, laat hij ons vergeefs (misschien tengevolge van een drukfout?) met het oog op deze kenschetsing der verhoudingen blz. 603 van de Gedenkstukken 1815—25 deel I opslaan. Dit zijn echter slechts kleinigheden, die ontegenzeggelijk van heel wat geringer belang mogen heeten dan de twee onjuistheden, die ik thans dien te vermelden.

Allereerst dan de bewering op blz. 236, dat Lord Castlereagh niet zonder moeite den Souvereinen Vorst er op 21 Juli 1814 toe wist te brengen de acht artikelen te aanvaarden, welke moesten dienen om aan het nieuw te vormen Koninkrijk de noodige „solidité" te verschaffen. „Tout y est combiné de telle sorte — zegt Pirenne over die acht artikelen — que „l'amalgame le plus parfait" entre la Belgique et la Hollande garantisse l'unité de l'Etat. La volonté de l'Europe sur ce point est formelle, et elle s'arroge le droit d'imposer au prince les conditions qui l'empècheront de compromettre cette unité en avan-

[1]) blz. 221, 222.

tageant les Hollandais au détriment des Belges". Hier hebben we bepaaldelijk met een onjuiste weergave der feiten te doen. Immers het aanvaarden der acht artikelen als zoodanig heeft, naar uit alle historische gegevens bewezen is en Pirenne bekend moest zijn, den Souvereinen Vorst *niet de minste moeite gekost,* om de simpele reden, dat hij er zelf de ontwerper van geweest was! In schijn waren zij aan ons opgelegd, in werkelijkheid zijn ze door Willem I ontworpen en door Falck geredigeerd, zoodat de Souvereine Vorst in hooge mate voldaan uit Parijs kon terugkeeren [1]), toen hij daar het fiat der mogendheden op zijn advies in zake de voorwaarden voor de vereeniging had los gekregen. De ware geboortegeschiedenis der acht artikelen, die leert, dat Willem I er feitelijk de vader van is geweest, kan men o.m. opmaken uit „Het Ontstaan der Grondwet van 1815", blz. 10, 14, 18, 19, 26 en 32, en uit Falck's Brieven no. 105, Falck's Gedenkschriften blz. 138 en vlg. Zeker, aan dit alles was voorafgegaan de schriftelijke verzekering op 14 Maart 1814 door de bondgenooten den Belgischen afgevaardigden gegeven [2]), die zich naar het hoofdkwartier te Chaumont hadden opgemaakt, welke daar moesten vernemen, dat de aanstaande vereeniging met het Noorden zoo goed als een uitgemaakte zaak was; als doekje voor het bloeden kregen ze de belofte mee naar huis, dat door de bondgenooten op hun belangen zou worden gelet, wat betreft godsdienst, handel, schuldenlast en vertegenwoordiging. Den Souvereinen Vorst, die als een jonge bruidegom vurig verlangde in het bezit te komen van zijn bruid [3]), viel het niet zeer moeilijk een reeks bepalingen, die den grondslag voor de vereeniging zouden vormen, te doen neerschrijven, welke overeenstemden met de beloften, die men te Chaumont aan de Belgische heeren gedaan had en die ook nog rekening hielden met bezwaren van Belgischen kant aan v. d. Capellen, den commissaris van den Souvereinen Vorst bij het voorloopig bestuur te Brussel, opgegeven. Heeft nu Pirenne, zoo zal men zich wellicht afvragen, dat heele verhaal van een aarzelen van Willem I en een overhalen van hem door Castlereagh om zijn jawoord te geven, waardoor de aanvaarding der acht artikelen op 21 Juli definitief werd, uit zijn duim gezogen? Neen, dat is het geval ook weer niet. In zooverre is de door den schrijver begane fout dan ook minder ernstig, dan zij er wellicht op het eerste gezicht uitzag, al blijft het in strijd met de waarheid, wanneer hij beweert, dat het doen

[1]) De wedergeboorte van Nederland door Tellegen, tweede druk blz. 214.
[2]) Gedenst. VII blz. 92.
[3]) Clancarty aan Castlereagh op 7 Juni 1814. Gedenkst. VII blz. 136.

accepteeren der acht artikelen niet zonder moeite geschiedde, en al blijft het een minder juiste uitdrukking, waar hij sprak van een Europa, dat „s'arroge le droit d'imposer au prince les conditions" etc. Willem I bond zich aan die voorwaarden, doch het was niet een band, welke hem drukte, maar een die hij zelf had voorgeslagen. De formeele bekrachtiging van de acht artikelen echter moest gepaard gaan met de aanvaarding van het protocol van 21 Juni 1814, dat in tweeërlei opzicht den Souvereinen Vorst niet voldeed. Voor de aanvaarding *daarvan* heeft Castlereagh aandrang op hem moeten uitoefenen. Had Pirenne dit geschreven, er ware geen reden geweest om verder bij dit punt stil te staan, doch nu vestigt zijn al te kort samenvattende schrijfwijze op dit punt, nu vestigt die omissie, een verkeerden indruk. Het was niet tegenzin tegen de acht artikelen, die Willem I deed aarzelen, het waren zekere „Begleiterscheinungen", welke het hem moeilijk maakten het Londensche protocol te bekrachtigen. Zoo kon hij er zich kwalijk mee vereenigen, dat het bestuur over België voorshands nog altijd uit naam der geallieerden zou worden gevoerd en voorts was het hem niet aangenaam, dat er, volgens het protocol, onder bemiddeling van Engeland op het Congres van Weenen over de vorderingen der geallieerden ten laste van Holland en België onderhandeld zou worden, bepaling, die ten nauwste samenhing met Rusland's poging om te probeeren zich aldus althans voor een deel van zijn Hollandsche schuld te doen bevrijden. Tegelijkertijd deden zich wrijvingen voor met de Engelsche Regeering naar aanleiding van de onderhandelingen over de teruggave der koloniën, met het gevolg, dat men in Londen eenigszins prikkelbaar werd en wij gevaar liepen, dat ook die kwestie tenslotte te Weenen op het tapijt zou komen. Welaan, ook dit werkte mede tot de berusting in onderteekening van het protocol, waartoe de Engelschen den Souvereinen Vorst wisten te bewegen.

Een bladzijde verder begaat Pirenne — en hiermee kom ik aan de tweede passage, die ik daar straks op het oog had — een andere te corrigeeren fout als hij omtrent de tot stand gekomen regeling nog opmerkt: „Guillaume était satisfait. La cession du Cap, d'Essequibo, de Demerary et de Berbice à l'Angleterre ne lui paraissait pas payer trop chèrement la couronne qu'il allait ceindre." *Van een afstaan dezer koloniën was geen sprake.* Het tegendeel was het geval: wij zouden van Engeland het grootste deel der voor ons verloren gegane koloniën terug krijgen, maar van meet af aan had Castlereagh het standpunt ingenomen, dat het aan de Britsche Regeering te beoordeelen stond, wat zij beliefde te behouden, wat terug te geven [1]). Engeland was

[1]) Zie Fagel aan v. Nagell op 30 Juli 1814 (Falck Gedenkschr. 354).

in de heele aangelegenheid der koloniën heer en meester, bleek bereid de meesten die wij vroeger bezeten hadden weer in onze handen te stellen, op voorwaarde, dat wij in de vereeniging met België toestemden — dan alleen zouden we krachtig genoeg zijn om zulk een groot koloniaal gebied te kunnen bezitten —, voor de noodige versterking van de Belgische grens tegen Frankrijk zorg droegen en de helft van de Russische schuld ad zes millioen pond overnamen. Dat de Britten de Kaap zouden behouden, waartegenover dan de Souvereine Vorst een geldsom zou krijgen die voor de militaire grensversterking dienen moest, had deze billijk en redelijk gevonden [1]). Nederland had zich voor Engeland's wil te bukken en mocht zich tevreden stellen met bedoelde finantiëele tegemoetkoming. En wat het koloniaal gebied in den West betrof, dat wij niet terug kregen, er zijn onzerzijds zeer ernstige pogingen gedaan om het zulk een vaart niet te doen loopen, maar tenslotte moest men zwichten, wilde men niet in de grootste onaangenaamheden met Engeland geraken. Dat de Engelschen, hadden wij voet bij stuk gehouden, aan het verlangen van den Haag in zake Demerary, Essequibo en Berbice, voldaan zou hebben mag men, gezien de geheele mentaliteit, en de omstandigheden, die de politiek van het Britsche Gouvernement in die dagen beheerschten, eenvoudig voor uitgesloten achten. Het is waar, de *schijn* is in deze kwestie niet voor ons. Dat voelde de Souvereine Vorst ook zeer goed, toen hij Fagel op 22 Juli 1814 in verband met de kwestie der bewuste koloniën in den West schreef: „mais l'abandon de nos meilleures colonies ou leur entière détérioriation est une chose trop grave et de trop grande conséquence pour y pouvoir donner les mains et être taxé d'avoir sacrifié le bien de l'état à la gloire de la maison. [2]) Intusschen, een Pirenne had beter gedaan zoo hij door het hier gelaakte zinnetje weg te laten dien schijn *niet* als historisch *blijk* had geboekstaafd. Zulk een schuiven van schijn voor blijk ontsiert zijn werk en doet dat geheel noodeloos, aangezien deze aangelegenheid tenslotte in zijn betoog een détail blijft. Daarmee is dan ook echter tevens dezerzijds aangegeven, de afmeting van den op blz. 237 door Pirenne beganen misslag.

Hoogst belangwekkend is het hoofdstuk over het „Amalgama". Daarin krijgen we een beschrijving van den strijd, die er van Belgischen kant in de Grondwetscommissie gevoerd is. Onder de Belgi-

---

[1]) Castlereagh aan Liverpool op 8 Januari 1814 (Gedenkst. VII blz. 25); S. V. aan Hendrik Fagel op 8 Januari 1814 (Gedenkst. VII blz. 449).

[2]) Gedenkst. VII blz. 647.

sche leden ontbrak het ten aanzien van tal van punten aan 'n eensgezinde opvatting. Tusschen liberalen en clericalen vielen bijv. meeningsverschillen te constateeren, waar Pirenne wat te vluchtig overheen loopt. Toch ontbrak het niet aan controversen tusschen Noord en Zuid. Daar was bijv. het gemeenschappelijk verzet der Belgische leden tegen de vermelding van Amsterdam als hoofdstad, tegen een numeriek overwicht van het Noorden in de Staten-Generaal — de Zuidelijken hadden er op gestaan, dat er een evenredig verband tusschen bevolkingsomvang en afgevaardigden zou zijn — waarna, dank zij het feit, dat 2 Belgen hieraan hun stem gaven, als tusschenweg Zuid en Noord elk 55 zetels werden toegekend, een terecht door Pirenne gelaakte uitwerking van het beginsel, dat de Belgen een „représentation convenable" zouden krijgen. Gezamenlijk keerden de Zuidelijken zich ook tegen de bepaling dat de Koning hervormd moest zijn. Aan hun optreden, dat op deze punten krachtigen steun van v. Hogendorp ontmoette, mag men verder toeschrijven, dat we, het Twee-Kamerstelsel krijgende, voor de beraadslagingen in de Tweede Kamer openbaarheid voorgeschreven kregen, dat een tienjaarlijksche begrooting in de plaats trad voor een voor altijd. Van Belgischen kant is ook met kracht geijverd voor invoering van ministerieele verantwoordelijkheid: voor het rapport der voor dit onderwerp ingestelde subcommissie, dat die invoering aanbeval, stemden *alleen* Belgische leden, die echter den nederlaag leden, doordat 2 Belgen zich bij de tegenstemmende Hollanders voegden. [1]) Na de aandacht te hebben gevestigd op de in de geschiedenis, ik zou haast zeggen beruchte wijze, waarop het Noorden de feitelijk in het Zuiden verworpen Grondwet als aangenomen forceerde, houdt Pirenne zich bijzonderlijk met de figuur van Willem I bezig. En nu dient met nadruk geconstateerd, dat de schrijver hier volkomen recht laat wedervaren aan de in menig opzicht te prijzen eigenschappen van dien Vorst, wiens staatkundige opvattingen en gedragingen hij volkomen naar waarheid teekent. De kritiek, welke er op het beleid van dezen koning uit te oefenen valt, ontbreekt allerminst, doch zij heeft den auteur niet verleid tot ongeoorloofde overdrijving en heeft hem niet weerhouden op tal van goede zijden van Willem I te wijzen. Ja, ik geloof niet te veel te zeggen, als ik de schildering van den Koning meesterlijk noem. Daarmee zij ook meteen te kennen gegeven, dat de schrijver er volkomen in geslaagd is een voortreffelijk beeld te geven van heel het tijdperk van het persoonlijk regime van onzen eersten Koning.

---

[1]) Ontstaan Grondwet 1815 blz. 149.

Zoowel de beschrijving van de belangstelling voor en de bemoeiïngen met handel en industrie, als de karakteriseering van de absolutistische neigingen en gedragingen van Willem I, munten uit door haar kernachtige raakheid. [1]) En geheel en al overeenkomstig de historische feiten is ook de manier, waarop Pirenne den lezers tracht bij te brengen, welk doel de Koning wenschte na te streven. Naar onze auteur opmerkt is Willem I menigmaal er ten onrechte van beschuldigd dat hij België heeft willen verhollandiseeren en verprotestantiseeren. „Son but fut incontestablement d'unir en un même tout les deux peuples sur lesquels l'Europe l'avait appelé à régner, de les „amalgamer" non seulement par le territoire mais par la communauté des mêmes institutions et de la même administration. Il n'était pas et ne voulait pas être le roi de la Hollande mais le roi des Pays-Bas, et il se proposa de faire ceux-ci sinon une seule nation, du moins un même Etat. On ne découvre chez lui aucune intention de traiter comme les Prussiens, par exemple, traitèrent les Polonais. Il se proposa non de subordonner une partie de ses sujets à l'autre, mais de les adapter les uns aux autres par l'action de son gouvernement. Son oeuvre, comme celle des souverains éclairés du XVIIIe siècle, fut purement monarchique. C'est moins l'unité de civilisation que l'unité politique qu'il eut en vue. [2]) Ziet, de Belgische geschiedschrijver die zich aldus in het hoofdstuk „l'installation du Régime" uitlaat over Koning Willem I en die ook nog op tal van andere plaatsen warme hulde aan daden van dezen monarch brengt — over hetgeen hij deed voor het Hooger Onderwijs heet het „l'oeuvre de Guillaume ne laissa pas d'être hautement bienfaisante" —, terwijl in het algemeen de loftrompet gestoken wordt voor hetgeen de Regeering in het belang van het intellectueele leven in België verrichtte, gelijk ook van bijzondere waardeering getuigt wat er vermeld wordt omtrent het verstandige initiatief der Regeering en vooral van den Koning, dat in zulk een belangrijke mate tot den wederopbloei der industrie in het Zuiden geleid heeft, [3]) zulk een schrijver toont zich een figuur, die wel degelijk zich heeft weten te verheffen boven enghartige partijdigheid. Als men nog op grond van sommige ondergeschikte misgrepen van Pirenne aan zijn eerlijkheid mocht twijfelen en aan zijn kunnen om trouw aan de waarheid de historie tot ons te brengen, dan zal men goed doen in het bijzonder nog eens de bladzijden ter hand te nemen, waarin hij

---

[1]) Zie in het bijzonder blz. 265, 266.
[2]) blz. 277, 278.
[3]) blz. 297, 317, 339, 343.

Willem I en diens Regeering, met haar fouten, maar evenzeer met haar verdiensten, ten voeten uit teekent.

De verleiding is groot om het gansche verhaal van hoe geleidelijk liberalen en Katholieken elkaar in het Zuiden vonden, hoe van het Noorden uit in velerlei opzichten domheden begaan werden, die het verzet slechts konden doen groeien, verzet, dat overigens eerst langzamerhand uitliep tot den wil om zelfstandig te worden, hoe op economisch, op taalkundig en politiek gebied de moeilijkheden toenamen, zoodat tenslotte de bom moest barsten en hoe die bom barstte, ik herhaal de verleiding is groot om Pirenne in dit alles op den voet te volgen. [1]) Doch ik meen te kunnen volstaan met alleen nog uit de kantteekeningen, waartoe een en ander me aanleiding gaf (soms van kritischen aard, zoo bijv. dat Pirenne, die in het algemeen een goeden kijk heeft op de beteekenis van de Ministers uit het in dit boek behandelde tijdperk, hier en daar te veel een ietwat kunstmatige scheiding wil maken tusschen den Koning en de Regeering), één onderwerp onder de aandacht der lezers te brengen. Dat is de o zoo teere taalkwestie. Ik moet hiervoor wel eenigszins uitvoerig citeeren, doch het belang der kwestie moge deze uitvoerigheid verontschuldigen. Pirenne schrijft op blz. 351 en v. over het Fransch: „Dès le XIIe siècle, il avait peu à peu gagné droit de cité dans les provinces flamandes, où il était devenu, pour les classes supérieures une seconde langue nationale. Son expansion n'avait nui en rien à la culture du flamand. Deux littératures avaient grandi côte à côte, celle-ci romane, celle-la germanique, aussi longtemps que la civilisation nationale était demeurée saine et robuste. Mais les guerres religieuses du XVIe siècle et le déchirement des Pays-Bas avaient amené une décadence dont la langue flamande eut surtout à souffrir. Elle tomba au rang d'une langue provinciale parce que le clergé catholique, pour empêcher l'infiltration de l'hérésie triomphante dans les Provinces-Unies, eut soin de couper toutes les communications intellectuelles que la Belgique eût pu entretenir avec celles-ci. Elle ne fut plus qu'un moyen de ne pas correspondre avec le dehors. Non seulement elle ne reçut aucune effluve de la puissante efflorescence de la littérature néerlandaise du XVIIe siècle, mais elle se confina dans un particularisme qui finit par différencier si fortement ses dialectes de l'idiome hollandais, qu'elle prit l'apparence d'une langue propre à la Belgique. La con-

---

[1]) Ik noem hier alleen nog de niet vermelde hoofdstukken: Les partis et le Gouvernement, La Belgique de 1815 à 1830, La séparation, Les journées de Septembre, Le Gouvernement provisoire et le Congrès national.

quête française ne fit qu'accentuer cette détresse. Banni de l'administration et de l'école, suspect aux autorités — gebrek aan Vlaamsche sympathieën weerhield Pirenne hier ten onrechte een woord van afkeuring over zulk een onderdrukking te plaatsen — dédaigné par ceux-la même qui, faute de mieux, continuaient à s'en servir, le flamand, au commencement du XIXe siècle, n'apparaissait plus que comme un simple patois dont les jours étaient comptés.

Les mêmes causes qui agirent contre lui agirent naturellement en faveur du français. Depuis le milieu du XVIIe siècle, son emploi s'était généralisé de plus en plus rapidement. Sous le régime autrichien, il est à peu près universellement parlé dans la noblesse et dans la haute bourgeoisie." Daarna neemt dit nog toe en zoo schetst Pirenne dan verder de taalverhoudingen onder Willem I om te concludeeren (en zulks met recht): „Le pays légal, c'est à dire les électeurs censitaires, constitue un bloc francisé, aussi étroitement uni par la langue qu'il parle que par le privilège politique dont il jouit."

De tegenstellingen tusschen Hollanders en Belgen waren groot: „Le Nord s'apitoyait dédaigneusement sur l'ignorance et la futilité du Sud; le Sud se moquait du pédantisme et de l'esprit réactionnaire du Nord. En 1830, les deux peuples étaient plus loin de s'entendre qu'ils ne l'avaient jamais été. Aucune pénétration de l'un à l'autre. L'accord des idées était plus rare entre eux que les mariages." In die omstandigheden, men moet het Pirenne volmondig toegeven, moesten de pogingen van den Koning om het Vlaamsch weer uit zijn verval omhoog te brengen, op een echec uitloopen, en zoo bleef het Fransch overheerschen. [1]) Ziet, dat zijn feiten, welke niet gemakkelijk voor weerlegging vatbaar zijn, doch waaraan men heden ten dage nog altijd in bepaalde politieke kringen niet gaarne herinnerd wordt.

* * *

Dat is trouwens met de heele geschiedenis van de mislukking van 1815—1830 het geval. Ten onzent en over onze Zuidelijke grens zijn er groepen onder de bevolking wien het uiterst moeilijk valt hun staatkundige desiderata van heden en morgen te vergeten als het er om gaat, zuiver wetenschappelijk het verleden in oogenschouw te nemen. Vandaar de groote moeilijkheid voor elk historicus met eenig temperament om dat tijdperk in onze dagen te boek te stellen.

Pirenne is een figuur, die men meer als een product van Romaansche dan van Germaansche cultuur kan beschouwen. In elk geval houdt hij er zekere sympathieën in zake de huidige politieke en cultureele

---

[1]) blz. 355 en vlgg.

kwesties op na, die in zijn zesde deel der Histoire de Belgique niet verborgen bleven.

De vraag is echter, of de schrijver zich al dan niet in voldoende mate boven die gevoelens heeft weten uit te werken en of hem zijn in den aanvang van deze beschouwingen vermelde défauts de sa qualité verhinderd hebben zijn taak te vervullen zoo, dat hij niet met beschaamde kaken voor den richterstoel van Clio zou moeten gaan staan. Ik hoop, dat het den lezers dezer bladzijden duidelijk zal zijn geworden, dat m.i. Pirenne als chevalier sans peur et sans reproche vrouwe Clio gediend heeft, toen hij de periode van 1815—1830 uitbeeldde. Zeker, zoo nu en dan beging hij daarbij misgrepen, doch in verhouding tot hun omvang en gezien het feit, dat tenslotte op uitnemende wijze de groote lijnen van het drama in zijn werk zijn weergegeven, moet het eindoordeel luiden, dat de Belgische geleerde, wiens boek hier stof tot bespreking vormde, een mooi stuk werk verricht heeft. De door hem begane misslagen dient men in de juiste proporties te zien en dan zijn het ontegenzeggelijk de deugden van zijn arbeid, die verre de overhand behouden. Hij heeft aan allen, die belang stellen in de Nederlandsche en Belgische historie een waardevolle aanwinst voor de kennis van het boeiende en leerzame tijdperk uit het begin der negentiende eeuw geschonken.

DE BEZUINIGINGEN TE AMSTERDAM IN HET JAAR 1693

DOOR

J. Z. KANNEGIETER.

De oorlog met Frankrijk was in vollen gang. De handel leed groote schade; buitengewone heffingen drukten zwaar op de burgerij en de stedelijke financiën geraakten in het ongereede. Het was een herhaling van de jaren 1672 tot 1678; het is een verhaal, eentonig als dat van Saïdjah's buffel. In het bijzonder werd de grootste stad der Republiek wederom getroffen, een stad, die slechts vrij kon ademen in tijd van vrede. Haar regeerders begrepen dit volkomen, en vandaar dan ook, dat zij voor niets zoo beducht waren als voor de politiek van Stadhouder Willem III, een politiek, die naar bloed en kruit rook. Maar toch was ten slotte het land huns ondanks in den oorlog gestort. Ja, wel hadden zij den Stadhouder in 1688 gesteund, toen hij zich voorbereidde voor zijn overtocht naar Engeland, maar dat was meer geweest uit vrees voor den ondergang der Protestantsche religie, en voor het drijven van het volk en de predikanten, [1]) dan uit eigen aandrift. En toen de krijg goed en wel aan den gang was, de stadsinkomsten niet meer toereikten voor de uitgaven, lieten zij geen middel onbeproefd, om den vrede tot stand te brengen. Amsterdam was dus in dezelfde positie als in 1678, toen het den vrede van Nijmegen wist door te drijven en tegelijkertijd ernstige pogingen aanwendde, om de stadsfinanciën te redresseeren.

Gelukkig leefde in den negenjarigen oorlog nog de man te Amsterdam, die in 1678 en 1679 de ziel was geweest van de bezuinigingsactie, en met het besturen en administreeren van de microcosmos, die elke stad toen en Amsterdam in het bijzonder was, zijn sporen had verdiend. Zijn autoriteit was in 1693 nog ongebroken, ja zijn „magnificat" berustte waarschijnlijk minder op zijn persoonlijkheid dan op zijn onmisbaarheid. Hij is een der meest Amsterdamsche burgemeesters geweest, die de stad bezeten heeft. Voor belangrijke zen-

---

[1]) Gebhard II, blz. 173.

dingen werd hij niet gebruikt; hij leefde en werkte in en voor zijn stad. De man, die in den zomer van 1688 een tijdlang het vertrouwen van Zijne Hoogheid schijnt gehad te hebben, toen het alleen nog een godsdienstquaestie betrof, zien we in het najaar van 1693 optreden als hoofd van een in het geheim werkende vredespartij. Een geheim agent van den Raadpensionaris Heinsius berichtte dezen den 2den November uit Parijs, dat er uit naam van vier Hollandsche steden onderhandsche onderhandelingen met de Fransche regeering werden aangeknoopt door een zekeren Mollo, en dat „celuy qui est le chef de toute l'affaire et qui a employé Mollo, est un Bourguemaitre d'Amsterdam, qui y a le plus de credit" [1]). En den 20sten wist hij, wie het was: „J'ay découvert depuis l'ordinaire dernier, que j'eus l'honneur de vous écrire, que c'est Monsieur Hudde, bourguemaistre d'Amsterdam, qui est à la teste du party, qui demande icy la paix, et que c'est luy même, qui a chargé Mollo des instructions nécessaires pour y travailler. [2])

We zullen elders aantoonen, welk aandeel Hudde gehad heeft in de voorbereidingen tot den vrede van Rijswijk. [3]) Thans zijn bezuinigingswerkzaamheden, die van zijn vredesactie het natuurlijk complement zijn.

Den 14den September 1693 arresteerde de Raad een drieledige resolutie:

1°. De onderstand aan de Fransche vluchtelingen zou ingekrompen worden tot op *f* 24000.— per jaar, terwijl de Fransche predikanten, zoo lang zij bleven leven, wel hun tractementen van stadswege zouden behouden, maar deze gelden ingehouden zouden worden bij hun overlijden en de gemeente dus in den vervolge zelf voor haar leeraren moest zorgen.

2°. De zes compagnieën soldaten zouden verkleind worden van 100 man per compagnie tot op 60 man, te weten 48 in rijen en gelederen en daarenboven 3 officieren en evenveel „jongens", 3 sergeants en 3 tamboers.

3°. Het lantarengeld werd vastgesteld op $^1/_{16}$, het brandspuit-, emmer- en straatgeld op $^1/_{32}$ en de recognitie voor de overheidszorg van het zuiveren en circuleeren van het water in de stadsgrachten eveneens op $^1/_{32}$ van de verponding der huizen, dus tezamen op $^1/_8$ van die verponding, te betalen voor de eene helft door den

[1]) Het Archief van den Raadpensionaris Antonie Heinsius III, blz. 48.
[2]) Idem, blz. 49.
[3]) „Amsterdam en de vrede van Rijswijk", in Bijdr. en Meded. van het Hist. Genootschap. (1927).

huurder en voor de andere helft door den verhuurder, terwijl deze heffingen zouden ingaan op 1 Mei 1694.

Deze resolutie is geen onbekende. Wagenaar vermeldde haar reeds.[1]) Het was evenwel tot heden onbekend, dat, hetgeen de Vroedschap resolveerde, niet de eenige bezuinigingsmaatregelen waren, en dat Hudde wederom de voornaamste drijfkracht was. Wij zullen daarom mededeelen, wat er aan den 14den September is voorafgegaan, voor zoover wij het hebben kunnen vinden.

Op 13 Juli 1693, het was op een Maandagmorgen, waren de vier regeerende burgemeesters, Hudde, Witsen, Boreel en Maarsseveen, bijeen in hun kamer op het stadhuis.[2]) Gediscussieerd werd er over de middelen, welke zij zouden aanwenden, om een noodzakelijk redres in de financiën tot stand te brengen. Wij willen nu even den loop der besprekingen vooruit springen, en al vast zeggen, dat burgemeesteren op dien Maandagmorgen tal van punten met eenparigheid aannamen. A priori kunnen we dus reeds vaststellen, dat één der heeren met een vastomlijnd plan ter vergadering moet zijn gekomen, anders kon zulk een moeilijke en omvangrijke materie niet op één morgen worden afgedaan; en tevens, dat Hudde, de expert op dit gebied, die man zal geweest zijn. Dit vermoeden wordt tot de grootst mogelijke stelligheid, als men ziet, dat sommige der maatregelen niet alleen gelijken op vele uit het rapport van 1679, maar dat zij zelfs bijna woordelijk zoo geredigeerd zijn. Wij mogen dus aannemen, dat Hudde zijn rapport van 1679 er nog eens op heeft nageslagen, en daaruit menig voorstel overgenomen. Wij zullen hier en daar gelegenheid hebben, op de overeenstemming te wijzen.

Burgemeesteren begrepen, dat het herstel moest gevonden worden:

I. In de vermindering der lasten.

II. In de vermeerdering der inkomsten.

Wat aangaat de vermindering der lasten lieten zij allereerst hun gedachten gaan over de schulden, zoowel die, welke de stad bij anderen had, als die, welke anderen bij de stad hadden. Reductie van den rentevoet werd aanstonds verworpen, omdat men al niet lager gaan kon dan men reeds was gegaan. Zoo bleef dus een der meest ingrijpende maatregelen van 1679 achterwege. Trouwens de bezuiniging van 1693 staat bij die van 1679 verre achter in belangrijkheid.

---

[1]) Wagenaar, Amsterdam I, blz. 709.

[2]) Wat nu volgt, is geput uit de notulen van burgemeesterskamer, door Hudde gehouden, welke zijn te vinden onder zijn nagelaten papieren op het Archief te Amsterdam.

Zij is alleen van beteekenis voor het verband met de algemeene vaderlandsche geschiedenis, om de vredesbemoeiïngen der Amsterdamsche regenten beter te kunnen begrijpen. Men herkent aanstonds den mathematicus Hudde in zijn methode van werken. Punt-puntsgewijze had hij het vraagstuk van te voren uiteengerafeld. Dat daarbij voorstellen zouden zijn, die onaannemelijk waren, belette hem niet, ze volledigheidshalve toch ter tafel te brengen. Zoo zullen we het zeker zuiver als theorie moeten opvatten, dat hij ook nog het voorstel deed tot een renteIooze leening, hetwelk eveneens niet werd aanvaard. Kwam alzoo een vermindering van den rentelast niet in aanmerking, op een invordering der uitstaande schulden hadden burgemeesteren niet veel hoop. Drie personen stonden bij de stad in het krijt, en de door hen opgenomen gelden begon men reeds als kwade posten te beschouwen. Het waren: de koning van Denemarken, die ook al in het rapport van 1679 gedoodverfd stond als een wanbetaler; Sommelsdijk of liever zijn weduwe, want hij zelf was overleden, en verder een anonymus, die aangeduid werd met de letters N.N. Het is niet onmogelijk, dat Hudde hiermede Willem III op het oog had, want vóór de beide N's had hij eerst iets anders geschreven, waarvan alleen nog maar een kapitale K is te onderscheiden, die dan Koning zou kunnen beteekenen. Sinds de troonsbestrijging van den Stadhouder had men zich toch ook hier te lande aangewend, om hem Zijne Majesteit of kortweg den Koning te noemen.

De besprekingen over de schulden hadden dus niet tot een positief resultaat geleid. De nu volgende maatregelen konden de goedkeuring van de drie andere burgemeesters evenwel wegdragen, en werden eenstemmig vastgesteld.

De bijdragen voor de Fransche vluchtelingen dienden tot op *f* 24000,— verminderd te worden en die aan hun predikanten moesten „uitsterven". [1]) Hierbij werd afgesproken, dat dit punt in de Vroedschap zou worden gebracht. Een zaak, waarin de Vroedschap eveneens moest worden gekend, was de bezuiniging, die men wenschte te vinden in de militaire verdediging der stad. Eigenlijk wilde Hudde de zes compagnieën soldaten volledig ontslaan. In 1679, toen het slechts één compagnie betrof, had hij dit er door weten te krijgen. Thans

---

[1]) Dit was een herhaling van een vroegere resolutie. Op 23 September 1689 besloten regeerende en oud-burgemeesteren: „Is na deliberatie goetgevonden ende geresolveert, de tractementen der twee overledene fransche gerefug. predicanten, ten laste dezer stede, bij dezen te vernietigen, en dat de plaetsen van de andere gerefugieerde predicanten met hun overlijden zullen zijn en blijven gemortificeert." Resolutieboek van Reg. en Oud-Burg. fol. 273.

vond hij de tijden niet gunstig voor een algeheele cassatie — voorvoelde hij ontevredenheid onder de burgerij als gevolg der te treffen maatregelen, zooals die eenige jaren later ook werkelijk tot uiting kwam? — en daarom stelde hij voor, de compagnieën van 100 op 72 man te verkleinen, hetgeen een voordeel van *f* 12000.— per jaar zou beteekenen. [1])

Nieuwe werken moesten door het fabriekambt voorloopig niet worden ondernomen en de inwendige organisatie van dezen diensttak kon een flinke versobering ondergaan. Dit voorstel was haast letterlijk uit het rapport van 1679 overgenomen.

Burgemeesteren zouden er bij den hoofdofficier en bij schepenen op aandringen, dat zij de kosten van de „boeijen", zooveel als met de justitie te „compasseren" was, zoo laag mogelijk hielden. Hiertoe zouden zij in hun kamer ontbieden den heer hoofdofficier en de beide presidenten der schepenen, om hun dit met de meeste vriendelijkheid maar toch met aandrang op het hart te binden.

Al van te voren had Hudde een onderzoek ingesteld naar de huishouding van den krijgsraad, d.w.z. hij had de kolonellen een rapport doen opstellen, waaruit bleek, dat er veel te veel uitgegeven werd aan wachtgeld, waardoor dit instituut nogal eens met tekorten werkte, die door stedelijke subsidies gedekt moesten worden. Bij kolonellen zou er dus op aangedrongen worden, er voor te zorgen, dat de krijgsraad voortaan toe kon komen met de ordinaris subsidiën.

Voorts dienden de tractementen der ambtenaren en werklieden, „stadssuppoosten" heetten ze toen allen met een term, die alle juridische haarklooverij voorkwam, zoo lang de oorlog duurde, gefixeerd te worden. Geen extra-bijslagen zouden verleend worden, tenzij gewichtige redenen daartoe aanleiding gaven.

En eindelijk sloot de resolutie, dat burgemeesteren met de regenten der Aalmoezeniers een besogne zouden aanstellen, om te overleggen, of de kosten van de vuilverwijdering ook verminderd konden worden, de rij der maatregelen, die betrekking hadden op de lasten. De laatste drie voorstellen had Hudde weer ontleend aan zijn vroeger rapport. Wat ons hier echter het meest opvalt, is het feit, dat de zorg voor het vuilnis in 1693 nog steeds opgedragen was aan regenten van het Aalmoezeniershuis, terwijl zij reeds in 1678 verzocht hadden hiervan ontslagen te mogen worden, en burgemeesteren in 1679 ook in dien geest besloten hadden. Het stadsvuil, hadden zij toen beslist, zou aan-

---

[1]) Bij Vroedschapsresolutie van 7 Maart 1692 waren de compagnieën pas op 100 man gebracht. Vergelijk Wagenaar, Amsterdam I, blz. 707.

gewend worden voor het ophoogen der wallen. Hiervan is blijkbaar niets gekomen, of wel de oude usance is weer hersteld.

Vervolgens namen burgemeesteren verschillende beslissingen omtrent het vermeerderen der stadsinkomsten.

Het emmer- en straatgeld bracht slechts het geringe sommetje van *f* 2424.— per jaar op. Alleen al de onkosten van de brandspuit waren veel hooger, terwijl de burgerij daarvoor geen enkele recognitie verschuldigd was. Evenmin voor het zuiver houden van het grachtwater en het geregeld circuleeren hiervan, welke verbeteringen kort geleden ingevoerd waren, zonder dat er een belasting voor ingesteld was, of een andere verhoogd. Zonder het misnoegen van den gemeenen burger op te wekken, zou men nu de gewone opbrengst van ruim *f* 2000.— aan emmer- en straatgeld kunnen laten vervallen, en dan introduceeren: voor het onderhoud der lantarens en voor den geheelen verlichtingsdienst een heffing van $^1/_{16}$, voor de brandspuit en het emmer- en straatgeld een heffing van $^1/_{32}$, en voor het zuiverhouden van het water ook een heffing van $^1/_{32}$ deel van de 8ste penning op de huizen. Hoewel Hudde nog voorzichtig de vraag stelde, of de tijd wel gunstig was voor nieuwe belastingen, gezien de extraordinaris lasten van den Staat, zwichtten zijn collega's blijkbaar voor het argument, dat de stad er *f* 28000,— 's jaars profijt van zou hebben, en werd het voorstel aangenomen. Evenwel, in geen geval zouden de nieuwe heffingen eerder ingaan, dan op den 1sten Mei 1694, en bovendien achtte men de zaak van zooveel gewicht, dat de Vroedschap gehoord moest worden.

Het uitbaggeren der grachten geschiedde tot nog toe vanwege de stad, zonder dat er een speciale belasting op stond. Blijkbaar vond men dit onbillijk, omdat het hier geen belang van iederen ingezetene betrof. Burgemeesteren besloten thans evenwel, dat „het diepen der burgwallen" ten laste van de burgers zou worden gebracht. Hiermede bereikte men tegelijkertijd, dat er minder vuilnis in het water werd geworpen, waardoor er zooveel stank ontstond. [1])

Verder zouden burgemeesteren een samenspreking houden, en wel zoo spoedig mogelijk, met heeren thesaurieren, om te komen tot een „ongevoelige" verhooging van de accijnzen op de bieren en op het gemaal, of anders op de brandewijnen.

Niet alleen dat de oorlog de welvaart deed verdwijnen, hij eischte daarenboven nog geld. Buitengewone schattingen werden er in Den

---

[1]) Het is vreemd, dat de Vroedschap in dezen belangrijken maatregel niet gekend behoefde te worden.

Haag gedecreteerd, en deze troffen niet alleen de burgers, maar ook de stad in privaatrechtelijke beteekenis. Hudde becijferde, dat Amsterdam, d.w.z. zijn schatkist en zijn instellingen, in den 100sten penning bijdroeg voor meer dan *f* 35000.— per jaar, waarvan alleen het Burgerweeshuis ruim *f* 7000.— en de Wisselbank *f* 2336.—. Daarom stelde hij voor, dat er alle pogingen in het werk zouden gesteld worden, om in het toekomende de steden en haar godshuizen te „libereren" en te „eximeren" van alle extraordinaris heffingen. De drie andere burgemeesters waren blijkbaar niet zeer optimistisch gestemd omtrent het goed succes van dit streven; althans zij gaven hun fiat, „zo 't uitwerckelijk is."

Voorts zou men met commissarissen der Wisselbank een besogne aanstellen, om te zien, of de inkomsten dezer instelling niet verbeterd konden worden, aangezien deze voorheen „meer als eens zoveel" waren geweest. Een besogne met hetzelfde doel zou gehouden worden met commissarissen van de Bank van Leening. Ook deze maatregel doet denken aan Hudde's vroeger rapport.

Eindelijk waren burgemeesteren nog eens te rade gegaan over de schuld van Sommelsdijk, en besloten zij in afwijking van hun eerste meening, dat er nog eens „opt alderkragtigst" bij de weduwe aangedrongen zou worden op het terugbetalen van het kapitaal en op het voldoen der niet-betaalde renten. En ten slotte werden zij het eens, dat er in het vervolg geen admodiatie zou worden toegestaan, tenzij de rantsoenen, die er zeker bij in plachten te schieten, eveneens aan de stad afgedragen werden. Welken prijs de pachters ook wilden betalen, de rantsoenen zouden zij in ieder geval daar boven aan de stad moeten uitkeeren, omdat zij „considerabel uit deselve komt te trekken."

Tot zoover de resoluties van burgemeesteren van den 13den Juli 1693. Eén belangrijken maatregel, welken Hudde in 1679 wel had voorgesteld, en dien hij er toen niet had door kunnen krijgen, missen wij hier. Het betrof toen niet meer of minder dan een gansche revolutie in de stedelijke administratie, die, was zij tot stand gekomen, zeer zeker heilzaam zou hebben gewerkt. Maar ook hij zal gemerkt hebben, dat het schier onbegonnen werk is, heilige huisjes te willen sloopen. We zullen wegens de bijzondere merkwaardigheid de betreffende passage uit het rapport van 1679 laten volgen.

„Want ons gevoelen is, dat er een eenig Comptoir moet wezen, daar boek gehouden werd vande gantse finantien der Stad, 't zij dan in 't lange of in 't korte gerefereert tot wijtluftiger en volkomener rekeningen of boeken van andere Comptoiren, om alzoo

ten allen tijden te konnen zien, of en wat en waar de stad eenig geld te vorderen heeft. Nu, dit kan geen ander Comptoir zijn als de Thesaurie ordinaris." [1])

Er moest een wezenlijke revolutie komen, eer dit denkbeeld van den scherpzinnigen man kon worden verwezenlijkt.

Vergelijkt men bovenstaande besluiten van burgemeesteren, niet minder dan veertien in aantal, waaronder enkele van het hoogste gewicht, die diep ingrepen in het leven der burgers — men denke slechts aan het fixeeren der tractementen en het uitdiepen der grachten — met de drie verordeningen van den Raad, welke wij vooropstelden, dan zal men zien, dat het dagelijksch bestuur wel de allerbelangrijkste maatregelen aan de Vroedschap voorlegde, maar toch heel wat zelf besliste. Deze vergelijking werpt dan ook eenig licht op de verhouding van burgemeesteren tot Vroedschap, waarbij men tot de conclusie komt, dat de verdeeling der regeeringstaak in bestuur en regeling, of anders: in uitvoering en wetgeving, door Thorbecke in de Gemeentewet voor het college van B. en W. en den Gemeenteraad vastgesteld, ook toen reeds, zij het niet scherp gescheiden, bestond. Er bestond evenwel geen voorschrift, er was geen contrôle van en beroep op hoogere lichamen, en zoo konden burgemeesteren juist datgene in de Vroedschap brengen, waarop zij een nadere inwilliging van een vergadering wenschten, die eenigermate kon geacht worden, de burgerij te vertegenwoordigen. De beslissing bleef dus bij de vier dagelijksche regeerders, en menigmaal zal er wijfeling hebben bestaan over het hoeveel, dat men aan den Raad zou „communiceeren". Wij vinden hier iets van in de notulen, die Hudde van dien Maandagochtend-bijeenkomst heeft gehouden. Hij zelf als president en ook stellig als ontwerper der voorstellen, sloeg voor, om op 7 punten het consent van den Raad te vragen, en wel op de reductie der subsidiën aan de Fransche vluchtelingen, de vermindering der stadsmilitie, het niet-aanvangen van nieuwe werken, het vastzetten der wedden, de invoering der lasten op het zuiveren der wateren, enz., het vrijblijven van buitengewone schattingen van steden en gasthuizen, en op het niet toestaan van admodiatie dan onder zekere voorwaarde. Hij voorzag evenwel het gevaar, dat de leden der Vroedschap en in het bijzonder de oud-burgemeesters onder hen opheldering zouden vragen over verschillende détails. Dit moest voorkomen worden, en daarom stelde hij tevens voor, om „de pointen van mesnage, die tot de Vroedschap behoren," van te voren mede te deelen aan de oud-burge-

[1]) Statsfinantien geredresseert, fol. 28.

meesters, „omdat men qualijk inde Vroedschap kan zeggen alle de redenen, die ons daartoe hebben genecessiteert." De president kon hiervoor geen meerderheid krijgen, en in afwijking van zijn voorstel werd goedgevonden, alle punten bij de oud-burgemeesters te brengen, en slechts die betreffende het verminderen der subsidies aan de Fransche vluchtelingen, de stadsmilitie en het nieuw in te voeren lantarengeld, enz. aan de goedkeuring van den Raad voor te leggen. We zien de oud-burgemeesters hier dus optreden als een schakel tusschen burgemeesteren en Vroedschap, we zouden ook kunnen zeggen, als de voelhorens van den Raad, die contact zoeken met de dagelijksche regeerders. Het zou zeker een te ver strekkende conclusie zijn, Hudde als democratisch te qualificeeren, omdat hij zooveel in de grootere vergadering wilde brengen. Het zal wel een quaestie van beleid en niet van politiek in onze beteekenis zijn geweest.

De oud-burgemeesters conformeerden zich geheel met de besluiten der regeerende burgemeesters; alleen het besluit tot invordering der schuld van Sommelsdijk verviel. Daarom vindt men in het Resolutieboek van Regeerende en Oud-Burgemeesters [1]) slechts dertien bezuinigingsmaatregelen. Geheel ongeschonden kwamen deze resteerende dertien evenwel niet over. Wij zullen de voornaamste afwijkingen hier de revue laten passeeren.

De reductie der subsidies aan de réfugiés zou reeds 1 October a.s. in werking treden; de stadscompagnieën werden verkleind tot op 60 koppen — dus niet 72 — nl. 48 in rijen en gelederen en 3 officieren ieder met hun jongens, 3 sergeants en 3 tamboers; de samenspreking met de thesauriers zou plaats hebben over het verhoogen van den brandewijnaccijns, dus de belastingen op de bieren en het gemaal bleven ongerept; het besogne met commissarissen der Bank van Leening verviel, dat met commissarissen der Wisselbank zou evenwel doorgaan; bijslagen op de tractementen om gewichtige redenen zouden slechts mogen worden toegestaan met eenparigheid van alle regeerende en oud-burgemeesters.

Van meer belang dan deze geringe wijzigingen, waarvan de daling van 72 op 60 man per compagnie nog het meest opvalt, was de wijze, waarop de oud-burgemeesters hun fiat gaven. Op 28 Juli waren zij in de kamer van burgemeesteren ten stadhuize ontboden. [2]) Hieraan gaven slechts gehoor de heeren De Vries en Van Loon. De anderen stuurden bericht, dat zij de stad uit of „onwel" waren. De twee, die

[1]) Fol. 287 vlg.
[2]) Wat volgt, is de weergave van een notitie van Hudde onder zijn notulen.

opgekomen waren, conformeerden zich met de besluiten der regeerende burgemeesters en men beschouwde thans de zaak als afgedaan. Tenminste de resoluties werden onder datum van 28 Juli 1693 in het genoemde Resolutieboek ingeschreven met de enkele veranderingen, die misschien onder invloed van De Vries en Van Loon tot stand waren gekomen. Nadat dit evenwel was geschied, kwamen de vier burgemeesters op het denkbeeld, dat zulke gewichtige zaken zooveel mogelijk met eenparigheid moesten worden geresolveerd, waarom zij de andere heeren nog eens convoceerden op 4 Augustus. Alstoen verscheen alleen burgemeester Six, die de te nemen maatregelen goedkeurde. Weer werden uitnoodigingen rondgezonden voor den 14den Augustus. Thans arriveerden Corver en Appelman, beiden thesauriers van dat jaar, die evenmin bezwaren hadden. De laatste burgemeesters, die hun fiat gaven, waren ten slotte Opmeer op 29 Augustus en Bors van Waveren op 10 September. [1])

Toen eindelijk was de zaak rijp voor de Vroedschap, die, zooals reeds vermeld, op 14 September de bekende drieledige resolutie arresteerde. Klachten bleven natuurlijk niet achterwege, en reeds den 15den Januari 1694 werd het subsidie aan de Waalsche gemeente weer verhoogd met *f* 6000.—, alleen voor het loopende jaar. Den 27sten April 1695 stond de Raad de verhooging echter ook toe voor dat jaar. [2])

---

[1]) Vergelijk voor de samenkomsten van regeerende en oud-burgemeesteren in het algemeen: Bontemantel I, blz. 163, noot 1.

[2]) Wagenaar, Amsterdam I, blz. 710.

COLENBRANDER'S KOLONIALE GESCHIEDENIS [1])

DOOR

DR. H. TERPSTRA.

„Dit boek is ontstaan uit de omstandigheid dat jaarlijks vrij wat Indologen in de geschiedenis van Nederlandsch-Indië onderwijs ontvangen, jongelieden te kloek om zich tot de lezing van schoolboeken te beperken; te ongeleerd om, zonder leiding, de bronnen zelve te ontginnen", aldus vangt het (reeds Juli 1925 gedateerde) voorbericht van den schrijver aan, en hij constateert dan het tot dusverre bestaande, hinderlijke gebrek aan een geschikt handboek. Inderdaad, voor een snelle, degelijke oriënteering miste de koloniaal-historicus tot dusverre wat Blok is voor de Vaderlandsche Geschiedenis, Lavisse en Rambaud voor de Algemeene. We mogen Prof. Colenbrander dus zeer dankbaar zijn, dat hij zijn college-aanteekeningen heeft uitgewerkt tot een driedeelig boek, dat de serie handboeken van Martinus Nijhoff op waardige wijze vermeerdert. Gemakkelijk moet hem dit werk, althans wat de twee laatste deelen betreft, niet gevallen zijn, waar hij op zoo velerlei speciale terreinen nog weinig of geen voorwerkers trof.

Had hij zich willen beperken tot zijn taak in den engsten zin, het geven van een vaderlandsch-koloniale geschiedenis, dan had hij kunnen volstaan met deel II, waarin de geheele West, en de Oost tot 1816 worden gegeven, en het eerst onlangs verschenen deel III, dat Oost-Indië onder den Staat behandelt. Gelukkig echter laat hij er een deel aan voorafgaan, waarin voor velen juist de grootste bekoring van het heele werk zal gelegen zijn: een korte Algemeene Koloniale Geschiedenis. „Die (de geschiedenis van onze Oost) begrijpen wil zonder iets van koloniale verhoudingen in het algemeen te weten, zal zich zonder vrucht vermoeien." In deze uitspraak van het voorbericht is,

---

[1]) Dr. H. T. Colenbrander: Koloniale Geschiedenis, III dln., 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1925 en 1926.

al zou ik ze niet graag in haar volle consequentie aanvaarden, veel waars. En zoo ligt er dan voor ons een verhandeling, die eenerzijds te groot is om alleen als „inleiding" te kunnen beschouwd worden (zij bedraagt meer dan $\frac{2}{5}$ van het geheele werk), anderzijds echter veel beknopter is dan de werken van Zimmermann en De Lannoy en Van der Linden. Zij is sterk naar Nederland georiënteerd, zeer onevenredig in uitvoerigheidsgraad, al naar de preferenties van den schrijver, een handig bruikbaar en boeiend geheel, dat we niet graag zouden missen.

Na een inleiding, die „Prinzipien" behandelt, zooals het verschil tusschen de begrippen „colonie de peuplement" en „colonie d'exploitation" wordt ons eerst, duidelijk samenvattend, de kolonisatie van Portugal gegeven, daarna die van Spanje. En dan krijgen we een breeden kijk op alles, wat Engeland op kolonisatorisch gebied gepraesteerd heeft. Telkens hier, gelijk trouwens in het heele werk, treffende, pakkende gezichtspunten: Canada, het land met de twee zoo verschillende koloniseerende bevolkingen: de streng-katholieke Franschen — die tijdens de revolutie door het binnenkomen van prêtres insermentés nog in hun geloof versterkt worden — en de Engelsche overheerschers, twee onvereenigbare elementen, die tenslotte onnoodigen strijd vermijden doordat de Franschen van Quebec hun eigen zaken mogen regelen; Australië, het terrein van socialistische proefnemingen, waar het kleine aantal beschikbare werkkrachten verregaande politieke eischen voor de arbeiders begrijpelijk maakt en doet slagen. Het langst staat Prof. Colenbrander stil, te lang, naar het mij schijnen wil, bij de wordingsgeschiedenis der United States. Niet minder dan vier hoofdstukken worden daaraan gewijd, waarvan er drie handelen over de U. S. van na 1783, dus over een zelfstandigen staat, die geen kolonie meer is. Nu weet ik wel, dat de schrijver daar zijn redenen voor heeft, en hij geeft daarvan in de Inleiding (p. 10) rekenschap: grondige kennis van de Amerikaansche grondwet van 1787 is nuttig voor 't begrip van het Britsche rijksleven; Amerika is het grootste staatswezen, dat zich losgescheurd en zelfstandig gemaakt heeft en 't is dus van belang, den groei ervan ook verder na te gaan; ten slotte weet men in Nederland te weinig van de Amerikaansche geschiedenis. Dit laatste argument mag m.i. niet gelden: de eisch van evenredigheid der onderdeelen weegt mij zwaarder dan het nut van op zich zelf interessante lange excursen. Voor de andere redenen is veel te gevoelen, maar het lijkt me, dat hierom toch de geschiedenis der U. S., met haar betrekkelijke gelijkmatigheid en weinig diepgaande politieke twistpunten niet zoodanig mag worden uitgemeten, dat

Amerika ná zijn kolonialen tijd alleen 67 pagina's krijgt, terwijl in deel II onze heele West er af komt met 44[1]).

Hoofdstuk X en volgende brengen ons naar Zuid-Afrika. Dit wordt eerst beschouwd in verband met Canada en Australië: in alle drie laten de natuurlijke omstandigheden maar weinig kolonisten toe; met Canada heeft Zuid-Afrika gemeen, dat er twee afzonderlijke blanke volken naast elkaar zijn blijven wonen, met Australië, dat het landelijke karakter er voor een groot deel is veranderd door een industrieel element. Zoo zouden we, liet de ruimte het toe, willen blijven aanhalen uit het vele wetenswaardige, dat hier in een helder en origineel licht gesteld wordt. Maar ik moet me tot korte aanduidingen bepalen, en wijs dan op de oriënteering over het Afrikaansch, de kernachtige beschrijving der treks, volksverhuizingen in 't klein van „klompjes" boeren, zooals de schrijver het uitdrukt, van de staatkundige ontwikkeling der boerenstaten tot Burgers, en van het optreden van den krachtmensch-avonturier Rhodes. Wanneer de oorlog van 1899—1902 wordt behandeld, voelen we ons even teleurgesteld over de kortheid, waarmee deze strijd wordt weergegeven; we hadden den eenvoudigen vrijheidshelden juist van de hand van Prof. Colenbrander graag een uitvoeriger beschrijving gegund. 't Zuid-Afrikaansche gedeelte eindigt met de beschrijving van de Unie, waarin partijwezen en partijorganisatie zeer goed tot hun recht komen.

De Britsche wereldmacht, oververzadigd van aanwinsten bijna, topzwaar geworden als ééenheid, begrijpt, met haar bekende soepelheid, den band met de koloniën niet te knellend te moeten houden. Het samenvattend hoofdstuk over de Rijksorganisatie toont ons, hoe handig hier vaak gemanoevreerd is, en hoe, ondanks de twistpunten (als de eenheidsvloot, door Engeland, en de preferentie, door de dominions gewenscht) toch groote catastrophen vermeden konden worden. In den Wereldoorlog plukt Engeland de vruchten van zijn voorzichtig beleid.

Aan een grondige beschouwing wordt Britsch-Indië onderworpen, in verband natuurlijk met de vele aanrakingspunten met Insulinde. Zelfs de Voor-Indische godsdiensten en de Islam worden behandeld met een voor 't bestek van 't boek misschien al te groote uitvoerigheid; menigeen zal echter voor deze oriënteering dankbaar zijn. Zeer terecht

---

[1]) In 't bijzonder lijkt me in een handboek als dit niet op haar plaats de uitvoerige polemiek tegen Douglas Campbell over den invloed van Nederland op den Amerikaanschen geest. (Had hier bij de Onafhankelijkheidsverklaring ook niet gewezen moeten worden op de nieuwe denkbeelden in Frankrijk?)

zijn hier de verschillende koloniseerende Europeesche landen, die hier immers een fellen concurrentiestrijd voerden, gelijktijdig behandeld. Van p. 304 af begint echter een beschrijving van Voor-Indische staatsinstellingen, die uiterst vermoeiend is wegens de vele bepalingen en getallen, die bij de opeenvolgende voorstellen en regelingen voorkomen. Al mogen zich hier interessante punten van vergelijking met onze Oost aanbieden, toch vraagt men zich af, „ob weniger nicht mehr wäre”. De minder belangrijke Britsche koloniën vinden we samen in hoofdstuk XVIII behandeld, zoodanig, dat de aan Nederlandsch-Indië grenzende het meest tot hun recht komen. Dan volgt nog apart Egypte, dat nauwelijks meer een Engelsche kolonie genoemd kan worden.

Aan 't slot van deel I vinden we behandeld de Fransche kolonisatie (waarbij er even op wordt gewezen, dat dit land Europa verlost heeft van de aloude plaag der Barbarijsche zeeroovers), de Belgische, de stroeve en bureaucratische Duitsche, de groots opgezette maar in uitvoering weinig krachtige Italiaansche, de Amerikaansche en de Japansche.

In het tweede deel is de schrijver in zijn volle kracht. Zelden nog zijn mij de oogen zoo opengegaan voor de intensiteit en tegelijk ook de ruwheid van onze volkskracht in de XVIIe eeuw als bij deze lectuur. Wie dit deel leest, krijgt meer dan een brok koloniale geschiedenis: hij voelt de door alles heen soliede positie, die de Vereenigde Nederlanden in hun bloeitijd in de wereld bekleedden.

Wat de West betreft, hier maakt de schrijver zich niet druk over: „Die de geschiedenis van onze Oost bestudeert zonder ook eens in die van de West te neuzen”, zoo zegt hij [1]), „is geen braaf man”. Welnu, bij „neuzen” is het hier gebleven; ik wees er reeds op bij de bespreking van 't gedeelte over Amerika. Mogen we elders de examinandi eens lichtelijk beklagen, waar 't geldt het quantum staatsrechtelijke kennis, dat voor hen noodig geacht wordt, hier komen ze er wel heel gemakkelijk af. Zoo is het b.v. vreemd, dat op p. 6 de inrichting van de 1e W. I. C. niet uitvoeriger is beschreven. Niet, dat 't hier geheel aan belangrijke gezichtspunten zou ontbreken: het standpunt van Oldenbarnevelt ten opzichte van geprivilegieerde compagnieën (p. 3) en de opmerking, dat de Republiek de W. I. C. beschouwde als een middel om strijd tegen den landsvijand te voeren, zonder dat 't haar iets kostte (p. 5), verdienen b.v. alle aandacht. Maar als geheel doen deze vier eerste hoofdstukken aan als een plichtmatig volbrachte taak, waarvan de schrijver blij is, zich af te wenden ten behoeve van de Oost.

---

[1]) Voorbericht van dl. I.

De inleiding hiertoe is breed opgezet en betreft geographie, ethnographie, religie. De invloed der Hindoe-godsdiensten en van den Islam wordt aangetoond. En dan komen we „ter zake" met een viertal hoofdstukken, waarvan reeds de namen een duidelijke lijn trekken: De Voorcompagnieën, Jan Pietersz. Coen, De Compagnie als groote mogendheid, De verovering van Java. Nadat de aandacht is gevestigd op de wegbereiders Pomp en Linschoten, volgt zeer mooi en duidelijk de voorbereiding van den tocht van Houtman. De vaarten der verschillende kleine Compagnieën, resultaat hiervan, worden in chronologische volgorde beschreven [1]). Dan komt de Vereenigde Oost-Indische Compagnie, de eerste groote vennootschap op aandeelen, die de wereldgeschiedenis gekend heeft. Van hier af komt er spanning in het geschiedverhaal. Deze begint met het dubbele gouverneur-generaalschap van Coen, die, geërgerd over de toch begrijpelijke schroomvalligheid, die men in patria tegenover Engeland voelt, een onscrupuleuze, recht op haar doel afgaande verdrijvingspolitiek volgt, waarbij de Ambonsche moord, moge die dan volgens schrijver naar de rechtsbegrippen van dien tijd niet geheel onjuist geweest zijn, ons nog steeds met afgrijzen vervult. De Compagnie als groote mogendheid! Zoo mag de schrijver inderdaad noemen de periode van Antonio van Diemen, eerst uit patria als „gedebaucheerde quant" ter waarschuwing gesignaleerd aan G.-G. en Raden, zich daarna tot ieders verrassing toonende den voltooier en afronder van Coen's werk. Vooral op de verovering van Makasser tijdens hem, waardoor men de Molukkenzee geheel afsluit, wordt terecht nadruk gelegd. Met „De verovering van Java" brengt de schrijver ons het overgangstijdperk van bloei tot geringer volkskracht. Maar hoeveel meer energie in Indië in dien tijd getoond is dan in patria, vinden we hier met groote, m. i. wel wat heel groote uitvoerigheid beschreven.

Na deze groote historische lijn getrokken te hebben, beschouwt Prof. Colenbrander de Compagnie uit verschillende gezichtspunten: de organisatie ervan wordt nu, eigenlijk wel wat laat, behandeld; termen als gouverneur, directeur en commandeur, voor menig meergevorderde nog wel eens verwarrend, worden hier helder uitgelegd,

---

[1]) Een paar opmerkingen! 1°. Op p. 89 vinden we eerst de vereeniging der Compagnieën van De Moucheron en Ten Haeff. Maar er had bij moeten staan, dat De Moucheron zelf hier niet bij hoorde (vgl. De Jonge, Opkomst I p. 117 v.). 2°. Op dezelfde pagina staat, dat De Moucheron *weder* een expeditie uitrustte onder Joris van Spilbergen. Hier had er op moeten gewezen worden, dat dit er dus *niet* een was van de Vereenigde Zeeuwsche Compagnie, maar van De Moucheron c.s. afzonderlijk (Opkomst II p. 272 v.).

zooals ook de grootte der schepen en der vloten. We zien, hoe naast de gewone handelswinsten nog andere inkomsten treden: inlandsche handel, eigen landbouwexploitatie en belastingheffing. Dat bij deze exploitatiepolitiek van geestelijken invloed bitter weinig sprake was, we lezen het in de passage omtrent predikanten, ziekentroosters en daar nog onder staande schoolmeesters. En het voordeel, dat het bezit van koloniën voor de Nederlandsche wetenschap gehad heeft, was wel respectabel, maar had toch, het wordt zoo terecht opgemerkt, grooter kunnen zijn, als niet het Compagnie's systeem zooveel mogelijk op geheimhouding uit was geweest.

Hoofdstuk XIV behandelt de locale geschiedenis [1]), tot mijn groote spijt niet die van de vastelandsvestigingen in Azië. Dit is, schrijft Prof. Colenbrander, „afgestorven geschiedenis". Maar zal, wie ons land tijdens Karel V te beschrijven heeft, niet ook van de Zuidelijke Nederlanden rekenschap moeten geven, al zijn die dan later ook „afgestorven"? En zou het beeld van de Compagnie als groote mogendheid niet nog veel mooier en tevens juister zijn, als we in vollen omvang beseften, *hoe* ver haar invloed zich toen uitstrekte?

Zich verdiepen in de lijdensgeschiedenis van Compagnie's ondergang en wat daarop volgde, werkt licht slaapwekkend. Hier niet. Treffende gezichtspunten en markante persoonlijkheden houden ook hier de aandacht gevangen. Zeer terecht draagt hoofdstuk XVI den naam der Van Hogendorps, waarvan Dirk de groote voorganger was der latere liberale staatkunde in Indië. En bij den geweldenaar Daendels, zooals ook bij Raffles, den man, die er op hamert, dat Engeland tot geen prijs het kostelijke Java weer los moet laten, verlangen we zelfs naar grooter uitvoerigheid.

Deel III is korter dan we zouden wenschen. Want juist hier wordt de band met het heden gelegd. De Indologen krijgen in 't Besluit een uitstekende opwekking te hooren: „In wetgevend vermogen niet uitblinkend, staat in gezindheid ons volk bij geen westersche natie achter, en geest is meer dan letter. Bij voortduring is ons de kans gelaten, hiervan Indië te overtuigen, niet in leerrede, maar in daad". De geest nu, die uit deze woorden spreekt, missen we te veel in 't voorafgaande. Deel III heeft niet de warmte van deel II; er ligt iets mats over; het schijnt te snel samengesteld. Maar als samenvatting en als betrouwbare gids over het tegenwoordige Indië, ook tot den nieuwsten tijd, is het onmisbaar. We zien in hoofdstuk I, De Commissie-Generaal, de

[1]) De Java'sche speciale geschiedenis had beter kunnen worden ingevlochten in hoofdstuk X: De verovering van Java.

overname der koloniën van de Engelschen, en hoe de invloed van Willem I er oppermachtig wordt. Landrente, gouvernementscultuur en administratie, ziehier de nieuwe groote lijnen, die ook doorgetrokken zijn tot na den tijd van de Commissie-Generaal. Hoeveel wrijving na de overdracht nog met Engeland overbleef, toonen hoofdstuk II (De Handelmaatschappij) en III (Het Sumatratractaat).

Treffende gegevens lezen we dan over de toepassing van het Cultuurstelsel, dat geld leverde voor Nederlandsche vestingbouw, spoorwegaanleg en schulddelging, maar in Demak het bevolkingscijfer teruggebracht van 336000 tot 120000, in Grobogan van 89500 tot 9000! Als begin van verbetering doet schrijver uitkomen den greep van het liberalisme op Indië, eerst in de grondwet van 1848, daarna in het daaruit voortgevloeide regeeringsreglement van 1854. En dan vestigt hij onze aandacht op het „Eereschuld"-probleem, in 1899 door Van Deventer actueel geworden. Den vollen omvang van die eereschuld leert Prof. Colenbrander ons kennen: schandelijken overheidsdienst, verwaarloozing, en een leeningspolitiek, waarbij de exploitatie-idee, hoewel in beschaafder vorm ingekleed, bedenkelijk gelijkt op Compagnie's-practijken. Bij de kentering ten goede worden Domela Nieuwenhuis en Van Kol als voorwerkers van Van Deventer genoemd, maar aan dezen laatste terecht een eereplaats gegund. Interessant is hier de wijze, waarop de schrijver het „restitutie"-plan van Van Deventer ontwikkelt en critiseert: niet met een afbetaling ineens zouden we er af geweest zijn, maar Nederland had de plicht, „Indië zoo te beheeren, dat de instrooming van Europeesch kapitaal een zegen voor het land werd." En we lezen dan, dat het inderdaad dien kant uit is gegaan, zoodat Nederland zich nu minder dan in 1899 voor Indië behoeft te schamen.

Naast betere regeeringszorg de uitbreiding van het staatsgezag! Met Van Deventer verbindt de schrijver de figuur van Van Heutsz, wiens naam meer en meer de waarde krijgt van een mijlpaal in onze koloniale geschiedenis. Nuttige hoofdstukken voor Indologen zijn die over Bestuurshervorming, Recht en Rechtspraak, de Inlandsche beweging, den Volksraad, en de Staatsinrichting. We zijn na de lezing daarvan het volkomen eens met de conclusie van den schrijver, dat het bestuursvraagstuk in 1925 op een nog allesbehalve bevredigende wijze is opgelost. Jammer is het, dat de hoofdstukjes „Het Onderwijs" en „Kerk en Zending" zoo weinig spreken en zoo weinig uitgewerkt zijn (ik denk b.v. aan een figuur als Raden Adjeng Kartini) en zoo statistisch-opsommend aandoen. Het slothoofdstuk over de locale geschiedenis brengt veel wetenswaardigs, vooral over de buitengewesten.

Mooi is geteekend, hoezeer de inspanning van den Java-oorlog tijdelijk dien in andere deelen van de Oost in hooge mate bemoeilijkt. Sumatra's Oostkust en de Atjeh-oorlog lijken me hier te kort behandeld in vergelijking met de tamelijk uitvoerige besprekingen, die aan andere deelen van Sumatra gewijd worden.

„Mocht blijken, dat ik nog voor anderen dan voor examinandi heb geschreven, ik zou er mij in verheugen", zegt de schrijver in 't Voorbericht. Me dunkt, die vreugde zal hem ruimschoots te beurt vallen. Met uitzondering van enkele gedeelten munt het werk uit door een zeer persoonlijken en de aandacht prikkelenden stijl, zoodat de lezing op sommige plaatsen — en ik heb hier al weer vooral het oog op deel II — naast een historisch ook een litterair genot geeft. Prof. Colenbrander heeft er een bijzonderen slag van, op treffende wijze personen in te leiden (Rhodes, dl. I p. 211; Coen, dl. II p. 100; Van Diemen, dl. II p. 141; Dirk van Hogendorp, dl. II p. 304; Van Hoëvell, dl. III p. 43). En dat er een groote rijkdom van treffende gezichtspunten wordt geboden, zal uit het voorgaande wel voldoende gebleken zijn.

Vreemde termen zijn weinig verklaard: de lezers zullen, voor zoover niet zeer deskundig, goed doen, de Beknopte Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië bij de hand te hebben, en ook deze zal hen zoo nu en dan in den steek laten. Ieder deel bevat een personenregister (waarom ook geen plaats- en zaakregister? De bruikbaarheid zou hier zoozeer door winnen!) Deel III bevat de schetskaartjes voor het geheele werk. Zij munten uit door duidelijkheid, maar bevatten niet altijd alle namen, die in 't werk genoemd worden. Wanneer ik een raad zou mogen geven voor een stellig te verwachten herdruk, dan zou het deze zijn: de kaartjes los bij ieder betreffend deel te voegen; dat zou de lectuur zeer vergemakkelijken.

SLINGELANDT EN HET HUIS VAN ORANJE

DOOR

DR. A. GOSLINGA.

J. A. van Arkel, De Houding van den Raadpensionaris Simon van Slingeland tegenover het Huis van Oranje. H. J. Paris, Amsterdam, 1925. Academisch Proefschrift.

De behandeling van dit onderwerp is minder gemakkelijk dan men misschien zou denken. Weliswaar is het niet omvangrijk: het gaat maar over één speciaal punt, maar de gegevens, die men er voor noodig heeft, liggen volstrekt niet voor het grijpen.

Als dienaar van de Staten van Holland, die bovendien nog — we komen daarop nader terug — gebonden was door een belofte, was Slingelandt tegenover het Oranjehuis allerminst vrij in zijn bewegingen. Ook al weet men, hoe hij zich uitliet als officieel persoon, dan is men nog slechts weinig gevorderd. Veeleer dan uit stukken van officieelen aard zal men uit brieven van personen, die in zijn naaste omgeving hebben verkeerd, zijn houding moeten opmaken ten aanzien van de onderscheiden kwesties, zich voordoende tijdens zijn bewind, waarbij het belang van het Oranjehuis betrokken was. Nu kan het voorkomen, dat een briefwisseling zich in de eerste plaats met die kwesties bezighoudt, zooals die van den Prins van Oranje met zijn Moeder. Het kan echter ook zijn, dat in bepaalde correspondenties die kwesties slechts een ondergeschikte plaats innemen; dit is het geval met die van de buitenlandsche gezanten, die bij de Staten-Generaal geaccrediteerd waren. De toekomst van den Prins van Oranje was een vraagstuk van volstrekt niet zuiver internen aard, maar waar ook het buitenland, met name Engeland en Frankrijk, belang in stelde. Men kan dan ook in de correspondentie zoowel van den Engelschen als van den Franschen gezant in Den Haag daaromtrent verscheidene gegevens vinden, maar het is een geweldig gezoek om uit de bundels „Holland" van het Record Office en „Correspondance Hollande" van de Archives du Ministère des Affaires Etrangères juist datgene op te visschen, dat op dit onderwerp betrekking heeft.

De Heer Van Arkel heeft zich aan dit gezoek niet gewaagd. Wel heeft hij een aantal, door Prof. Geyl op het Record Office gemaakte, notities tot zijn beschikking gehad. Had hij zich ook maar eens tot mij gewend! Ik heb indertijd, toen ik, met het oog op de buitenlandsche staatkunde van Slingelandt, voorzoover ze op de jaren van zijn raadpensionarisschap betrekking hebben, de zooeven genoemde bundels doorging, geregeld de plaatsen genoteerd, waar over het huis van Oranje gesproken wordt. Met niet minder bereidwilligheid dan Prof. Geyl zou ik hem deze aanwijzingen hebben afgestaan, met behulp waarvan hij zonder veel moeite een vrij wat omvangrijker materiaal bijeen zou hebben kunnen brengen dan nu den grondslag van zijn proefschrift vormt.

Misschien zou ik hem ook nog wel andere gegevens hebben kunnen verschaffen: ik heb er over Slingelandt veel meer verzameld dan ik in mijn proefschrift, waar ik over zijn persoon kort moest zijn, heb kunnen verwerken.

Heeft de Schr. geen buitenlandsche archieven bezocht, hij heeft zich wel bediend van het Huisarchief der Koningin. Het is daar, dat hij de reeds genoemde correspondentie van den Prins met zijn Moeder geraadpleegd heeft. Zou er echter — zoo vraag ik mij af — hier te lande nog niet meer voor zijn onderwerp te vinden zijn? Dr. Tiele heeft vóór eenige jaren in zijn proefschrift over Pesters' zending naar Hannover een aardig kijkje gegeven in de totstandkoming eener resolutie van de Staten van Holland. Daartoe was hij in staat gesteld door de notulen van de vergadering van Holland, gehouden door Mr. Albert Fabricius, welke aanwezig zijn op het Gemeente-Archief te Haarlem. Zou er nu misschien ook materiaal zijn van dergelijken aard, dat gegevens bevat, voor dit onderwerp van belang? Is er, om een voorbeeld te noemen, niets te vinden in de briefwisseling van de „Heeren Gedeputeerden ter dagvaart" van Amsterdam met de Regeering aldaar?

Van de beperktheid van zijn materiaal is de Schr., naar het mij voorkomt, zich niet voldoende bewust geweest. Met betrekking tot twee verschillende kwesties zegt hij (p. 32 en p. 35), dat *nergens* van eenig optreden van Slingelandt melding gemaakt wordt. Een dergelijke uitspraak heeft alleen waarde, wanneer men over een behoorlijk groot materiaal beschikt, waarin mededeelingen over bemoeiingen van Slingelandt redelijkerwijze verwacht kunnen worden.

Uit dat dubbele *nergens* blijkt al wel, dat de nasporingen van den Heer Van Arkel niet altijd veel hebben opgeleverd. In meer dan één geval weet hij over de houding van Slingelandt, waar het dan toch eigenlijk om gaat, weinig of niets mee te deelen. Dergelijke teleurstellingen zijn het deel van iederen geschiedvorscher; ook de ijverigste en meest nauwgezette onderzoekingen blijven niet zelden zonder resultaat. Daar moet men ten slotte in berusten. Groot is dan echter de verleiding om het tekort door redeneering aan te vullen. Men heeft zich nu eenmaal, op grond van ongenoegzame gegevens, zekere voorstellingen gevormd, en men meent, ook al kan men daarvoor het noodige bewijs niet vinden, deze toch, zij het met zeker voorbehoud, ten beste te moeten geven. De Schr. heeft, naar het mij voorkomt, aan die verleiding niet steeds voldoenden weerstand geboden. Uit de houding van Slingelandt in 1735 ter zake van de verheffing van den Prins tot generaal van de infanterie wordt afgeleid, dat hij ook al een paar jaar eer te dezen „niet tot 's Prinsen grootste tegenstanders behoord heeft" (p. 35—36). Voor zijn steun aan den Prins in 1735 had hij, volgens den Schr. (p. 72—73), zeer speciale redenen: hij hoopte n.l. dat door krachtiger organisatie van het leger onder één man als generaal aan de misbruiken in militaire zaken een einde zou worden gemaakt. Om dit aannemelijk te maken, citeert de Schr. een uitspraak van Slingelandt, volgens welke die misbruiken op zich zelf al voldoende waren om op den duur tot de wederinvoering van het stadhouderschap te leiden. Een zonderlinge redeneering! Immers, het middel, dat dan moest dienen om de wederinvoering van het stadhouderschap tegen te gaan, de verheffing n.l. tot generaal, kon juist wel eens dienen om haar te bevorderen. Wat de redeneering nog te zonderlinger maakt is, dat de Schr. op een andere plaats (p. 35) meedeelt, dat volgens het compromis van 1735 een officier van ervaring ook generaal zou worden en deze boven den Prins zou worden geplaatst.

Nog een enkel staaltje van des Schrijvers redeneerzucht: op p. 65—66 zet hij in den breede uiteen, dat er geen reden te bedenken is, waarom Slingelandt in de markiezaatskwestie voor de zaak van den Prins geïnteresseerd zou zijn, terwijl hij op p. 32 betoogt, waarom het niet-meldingmaken van eenige werkzaamheid van den Raadpensionaris ten aanzien van een ander punt „in het geheel geen verwondering behoeft te baren". Het nut van zulke beschouwingen, ook al klinken ze soms plausibel, komt mij twijfelachtig voor, wanneer, gelijk hier het geval is, een goede grondslag van feiten ontbreekt.

Is het nieuwe materiaal, waarvan de Schr. zich bediend heeft, minder omvangrijk dan men zou wenschen, erger is, dat hij van het reeds bekende materiaal lang niet genoeg partij heeft getrokken, van de gedrukte bronnen zoomin als van de litteratuur. Zijn werk moge de eerste afzonderlijke studie zijn, aan het onderwerp gewijd, er is toch wel het een en ander over geschreven. Wie zich, hetzij speciaal met Slingelandt, hetzij meer in het algemeen met onze geschiedenis in de eerste helft der 18de eeuw bezig hield, heeft er iets van gezegd. Natuurlijk heeft dat niet allemaal evenveel te beteekenen; toch zou de Schr. de betrekkelijk geringe moeite, die hij aan een onderzoek daarnaar had moeten besteden, ruim beloond hebben gezien. Laat ons dit nader mogen toelichten.

Tot de weinige biographische litteratuur, die er over Slingelandt bestaat, behoort de Lofrede van Siegenbeek. Ik ben van dat boekje evenmin verrukt, als indertijd Bakhuizen van den Brink (cf. Studiën en Schetsen IV, 304—306), maar juist voor dit onderwerp heeft het waarde, en het had daarom niet mogen worden verwaarloosd. Siegenbeek handelt vrij uitvoerig over de belofte, door Slingelandt bij zijn ambtsaanvaarding afgelegd, van op geenerlei wijs tot verandering van den bestaanden regeeringsvorm te zullen meewerken. In zijn aanteekeningen deelt hij mee, dat noch bij Wagenaar zelf noch in de Bijvoegselen en Aanmerkingen op zijn Historie daarvan eenig gewag wordt gemaakt. Wel spreekt hij van zoo'n belofte bij de benoeming van Slingelandt's opvolger Van der Heim, maar dan als van iets nieuws. Siegenbeek heeft de gewone zoowel als de secrete resolutiën van Holland „zorgvuldig nagezien", maar nergens een spoor van zulk een belofte gevonden; wel trof hij in de gewone resolutiën het besluit aan Slingelandt te benoemen op dezelfde instructie als Hoornbeek, maar daarin is van geenerlei verbintenis tot handhaving van den bestaanden regeeringsvorm ook maar eenige sprake. Intusschen, zoo zegt hij, laat het gesprek van Chesterfield met Slingelandt, ons in diens brieven bewaard gebleven, geen twijfel over, dat hij werkelijk zulk een verbintenis aangegaan heeft (Lofrede p. 107—8).

Dit gesprek, te vinden in „Some Account of the Government of the Republic of the Seven United Provinces" (Letters of Chesterfield, ed. Bradshaw, 618—624), is door Siegenbeek vertaald (Lofrede p. 58 sqq), gelijk trouwens later ook door Jorissen (Lord Chesterfield etc., Historische Studiën, 2de druk, deel V, p. 34 sqq), die bovendien een eigen brief van Slingelandt aan Townshend meedeelt (ib. p. 29—30), waarin deze zelf zegt, dat hij in den tijd van zijn benoeming tot Raadpensionaris door voorname leden van Holland over de handhaving van den bestaanden regeeringsvorm aan den tand is gevoeld.

Een derde getuigenis dienaangaande kwam aan het licht, toen Bussemaker uitgaf Fénélon's „Mémoire Instructif pour M. de la Baune" (Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap, XXX). Hierin vindt men het volgende (p. 162): „On a exigé de luy qu'il s'expliquât

nettement sur le Stadhoudérat et ce ne fut qu'après que M. M. de Boetzelaar et d'Obdam, qui allèrent ensemble le trouver, le luy eurent fait abjurer que son élection estoit assurée. C'est un fait que j'ay sçu de bonne main, et qui doit demeürer dans un grand secret."

Men vraagt zich af, waarom de Schr. van deze drie getuigenissen zoo goed als geen gebruik maakt. Is het soms uit vrees dingen te zeggen, die reeds van elders bekend zijn? Zoo ja, dan is die vrees misplaatst te achten. Wel mag men geen ander naschrijven, maar de geschiedschrijver moet altijd bij het bekende aansluiten, en hij moet dan ook niet schromen dit, zij het dan ook verkort, aan zijn voorgangers te ontleenen. Het eerste wat men in dit proefschrift verwacht, is een uiteenzetting van den inhoud van Slingelandt's belofte, maar daarover vindt men zoo goed als niets. Wel zegt de Schr. (p. 24): „het is waarschijnlijk, dat zij (de regenten) niet alleen een propaganda ten gunste van een stadhouder, maar ook (en vooral) de instandhouding van de staatsrechterlijke verhoudingen in de Republiek in 't algemeen (zwak centraal gezag, provinciale souvereiniteit e.a.) op het oog hebben gehad", maar waarom hij dat waarschijnlijk acht, zegt hij niet. Ik kan het niet met den Schr. eens zijn. Ik meen nog altijd (als in mijn proefschrift, p. 130), dat het bij die belofte alleen ging om het stadhouderschap. Ik beroep mij daarvoor niet slechts op de zooeven vermelde trits van getuigenissen, maar ook op het feit, dat met het behoud van „de jegenwoordige forme van regeeringe", waarop de Staten in 1733 aan George II verklaren zoozeer prijs te stellen, blijkbaar niets anders dan het behoud van de stadhouderlooze regeering bedoeld is (cf. Geyl, Willem IV en Engeland, p. 21, 26, 35). Reden om aan te nemen, dat daaronder meer moet worden verstaan, is er, voorzoover ik weet, niet. En stellig is de meening verwerpelijk, die men soms wel eens aantreft, als zou Slingelandt bij zijn ambtsaanvaarding, met verloochening van zijn verleden, van alle pogingen tot hervorming hebben afgezien. Dit wordt afdoende weerlegd niet alleen door zijn woorden (men zie het reeds genoemde schrijven van Townshend), maar ook door zijn daden. Hij heeft de belofte van niet aan de verheffing van den Frieschen prins te zullen meewerken, alleen gegeven op voorwaarde, dat men hem in zijn hervormingsplannen steunen zou, en het heeft waarlijk niet aan hem gelegen, dat er van saneering van de finantiën van Holland niets gekomen is: men kan bij Siegenbeek het droevig verhaal lezen van het vastloopen van zijn uitnemende voorstellen in den wirwar van commissies en rapporten.

Tot zoover over den inhoud der belofte. De Schr. zegt ook iets over den vorm, waarin die gegeven werd; hij meent, dat ze onder eede afgelegd is (p. 44). Het kan zijn, dat hij dit aan Jorissen ontleend heeft (Historische Bladen, 3de druk, II, p. 54), maar die is wel meer onnauwkeurig. Het kan ook zijn, dat hij het woord *abjurer* in de straks geciteerde passage van Fénélon's Mémoire opgevat heeft in den zin van „afzweren"; dit kan echter ook wel beteekenen: opgeven, laten varen. Tegenover Chesterfield spreekt Slingelandt van „solemn engagements" (Letters, ed. Bradshaw, p. 621) zonder meer, en uit zijn brief aan Townshend (Jorissen, Lord Chesterfield, l. c. p. 29—30) krijgt men ook volstrekt niet den indruk, dat hij bepaald een eed heeft gedaan.

Wel, dat hij zich ter dege aan zijn belofte gebonden achtte. „Je ne crois pas" — zoo schrijft hij — „que je puisse en conscience ni en honneur tenir la main à des choses, qui tendent naturellement à changer la constitution présente". Dit strookt met wat hij Chesterfield zeide, „that he would scrupulously observe these engagements"; in hetzelfde

gesprek liet hij nog het verschil te dezen uitkomen tusschen den Griffier Fagel en hem: „he is under no engagements to the contrary, and I am" (l. c. p. 623).

Het is jammer, dat de Heer Van Arkel aan deze uitlatingen niet genoeg aandacht geschonken heeft. Stellig zou hij dan in mindere mate dan hij gedaan heeft (p. 16—17, 24—25, 44, 71) Slingelandt's houding tegenover het Oranjehuis aan egoïstische motieven toegeschreven hebben. Ik wil allerminst ontkennen, dat men ook hiermee rekenen moet — de Schr. kan zich hiervoor op Chesterfield beroepen (gelijk hij doet, p. 16—17, 24—25) — alleen men moet er niet te veel waarde aan toekennen. Ook volgens den Schr. was Slingelandt een rechtschapen man, „dien ten slotte het welzijn van den staat boven alles ter harte ging" (p. 69; men zie ook het getuigenis van de Prinses-Moeder, p. 70—71). Is het nu aan te nemen, dat zoo iemand, toen hij, nog wel op een leeftijd van 63 jaar, tot een nieuw ambt geroepen werd, iemand, die bovendien ernstig aan de jicht leed, waar het de hoogste belangen van zijn vaderland betrof, in de eerste plaats met zijn eigene te rade ging? Maar stel eens voor een oogenblik, dat dit inderdaad het geval was, zou een man van zijn ervaring zooveel van een jongen stadhouder te vreezen hebben gehad? Zou het misschien niet juist in zijn belang zijn geweest 's Prinsen verheffing te bevorderen? De republikeinen zagen in hem iemand, die in staat was daartoe mede te werken om zoodoende zelf alle macht in handen te krijgen (J. F. Chance, The Alliance of Hanover, p. 292; cf. Fénélon, Mémoire, p. 167). Of zij daarin juist zagen, valt niet met zekerheid uit te maken, want zij hebben zich tegen het gevaar, dat ze vreesden, gewaarborgd door van Slingelandt vóór zijn verkiezing een belofte te vergen, en deze heeft zich daar strikt aan gehouden. Het gesprek met Chesterfield geeft aanleiding te meenen, dat hij de verheffing van den Prins tot stadhouder van Holland toch vooreerst nog volstrekt niet aanstaande achtte: ze zou bij zijn leven wel niet meer tot stand komen, en zoo de gebeurtenissen daar al toe leidden, welnu, dan kon hij zijn ambt neerleggen en zich uit het openbare leven terugtrekken. Zoolang hij echter Raadpensionaris was, zou hij zijn woord gestand doen (cf. Letters of Chesterfield, ed. Bradshaw, p. 622). Het komt mij voor, dat heel de houding van Slingelandt als Raadpensionaris tegenover het huis van Oranje in het licht van zijn belofte moet worden gezien. Bij den Heer Van Arkel komt die niet voldoende tot haar recht (cf. p. 44: „en *bovendien* verbood hem zijn eed"; p. 45: „in elk afzonderlijk geval staat hij vrij zijn standpunt te bepalen").

Behalve dat stuk van Chesterfield, dat we al zoo dikwijls hebben genoemd, is er ook een brief van hem, waaraan de Schr. geen genoegzame aandacht geschonken heeft. Hij doet het voorkomen (p. 72), alsof de kwestie van het huwelijk van den Prins met Anna van Hannover voor Slingelandt behoorde tot die, welke „den Prins betroffen als particulier en slechts zeer indirect onder bepaalde omstandigheden op de politiek van invloed konden worden." In den brief evenwel van Chesterfield aan Townshend van 14 December 1728 (ed. Bradshaw, p. 690) zegt eerstgenoemde, dat dat huwelijk door iedereen, en met reden, beschouwd werd „as the sure forerunner of the Stadtholdership". Speciaal op Slingelandt slaan de volgende uitlatingen: „The Pensionary is extremely averse to the thoughts of that match already" en „he told me he would much rather see the match made between Don Carlos and the Arch-Duchess than between the Princess Royal and the Prince of Orange". Dat is wel heel kras, het kon haast niet krasser; immers, wat heeft

Slingelandt niet gedaan om een huwelijk van Don Carlos met de erfgename der Oostenrijksche erflanden te verijdelen!

De zooeven genoemde uitlatingen maken het mij — het zij in het voorbijgaan opgemerkt — onmogelijk de tegenstelling te aanvaarden, die de Schr. p. 46 maakt tusschen Slingelandt's houding vóór en sinds 1733. „De groote Europeesche politicus" — zoo wordt daar gezegd —, „die van de hoogte van zijn politieke observatiepost het internationaal gebeuren gadeslaat en mede beheerscht, ziet werkeloos en ongeïnteresseerd neer op het partijgedoe op eigen nationaal territoir. Totdat de Oranjekwestie een factor wordt in dat internationaal gebeuren....... Dat was in het voorjaar van 1733". Ik meen hiertegen te kunnen inbrengen, dat, al is het natuurlijk waar, dat met het ouder-worden van den Prins het probleem van zijn toekomst in belangrijkheid toeneemt, men toch, met die regels uit Chesterfields brief van 1728 voor oogen, Slingelandt moeilijk ongeïnteresseerd, en, om wat hij in dat en in het daarop volgende jaar gedaan heeft om de plannen der Oranjepartij te verijdelen, ook niet werkeloos kan noemen. De Schr. heeft zelf, volkomen terecht, tegenover Prof. Geyl doen uitkomen, hoe Slingelandt toen Engeland tegen Oranje heeft weten te gebruiken (p. 29 noot).

Het is op deze plaats, dat hij een van degenen, die vóór hem iets over het onderwerp gezegd hebben, noemt en bestrijdt. Hoe jammer, dat hij dit niet meer heeft gedaan, dat hij zich niet eerst behoorlijk vergewist heeft van wat er al door anderen over geschreven is, dit heeft gerefereerd en, waar het noodig was, recht gezet! Allicht zou hij dan ook meer aandacht geschonken hebben aan Slingelandt's houding tegenover het Oranjehuis vóór zijn ambtsaanvaarding. Het is van belang daarop te letten: wie eenmaal in de zestig is, verandert gewoonlijk zooveel niet meer. Nu heeft de Schr. — ik wil hem die verdienste niet onthouden —, ofschoon hij zijn onderwerp beperkt heeft tot Slingelandt als Raadpensionaris, toch wel gewezen op een zekere tegenstelling tusschen een stuk van hem uit 1722 en enkele andere van vroegeren datum, alle te vinden in zijn Staatkundige Geschriften. Men zou echter over zijn verhouding tot het Oranjehuis wel wat meer willen weten dan in zulke verhandelingen gevonden wordt. Ik heb zelf indertijd ter verklaring van het feit, dat de zoon van een vertrouwd vriend van De Witt in 1690 benoemd kon worden tot secretaris van den Raad van State, de gissing gewaagd, dat dit verband hield met zijn huwelijk: juist in dienzelfden tijd werd hij de schoonzoon van iemand, die in hooge gunst stond bij Willem III (proefschrift p. 3—4). Een enkel gegeven had de Schr. ook kunnen ontleenen aan Slothouwer's werkje over Sicco van Goslinga (p. 103—104, 106, 145). In de correspondentie van dezen met Fagel, die bewaard wordt in de boekerij van het Friesch Genootschap, is ook nog wel iets te vinden. Zoo is er een brief van Fagel, d. 29 Juli 1721, waaruit blijkt, dat hij een aangelegenheid, het Oranjehuis betreffende, met niemand dan met Slingelandt bespreekt, en een van 17 Januari 1722, waarin hij Goslinga dankt voor zijn voorspraak bij de Prinses-Moeder voor het geven van een ambt aan Slingelandt's zoon, en meedeelt, dat Slingelandt zelf de Prinses een bedankbrief geschreven heeft. Het zij mij vergund hieraan nog toe te voegen, dat ik in den bundel Holland 274 (p. 235 sqq.) op het Record Office een stuk gevonden heb, dateerende uit den tijd van de verkiezing van een raadpensionaris in de vacature-Heinsius — toen de Engelsche regeering zich voor Slingelandt veel moeite gaf — waarin deze (met Fagel, Geldermalsen en Van Ittersum) genoemd wordt onder degenen, die openhartig verklaarden,

dat het vaderland niet gered kon worden zonder een stadhouder en men slechts wachtte op een goede gelegenheid, en waarin tevens van Slingelandt zoowel als van Fagel en Geldermalsen gezegd wordt, dat ze zich zeer beleidvol gedroegen en de zaak van den Prins van Oranje zeer bevorderden zonder zich te veel bloot te geven.

Het ligt voor de hand, dat de Heer Van Arkel ook af en toe komt te spreken over de buitenlandsche politiek. Ook hierover een enkele opmerking. Het is niet geheel juist, dat in een der bepalingen van het verbond van Weenen een huwelijk tusschen Don Carlos en Maria Theresia in uitzicht gesteld is (p. 2): zóó ver heeft Ripperda het toen niet kunnen brengen. Juist is evenmin, dat het Whig-ministerie onder leiding van Sir Robert Walpole bijna geheel onafhankelijk van den koning regeerde (p. 3); de koning, die in het verband bedoeld wordt, George I, was heusch zoo onbeteekenend niet, met name niet in de buitenlandsche politiek. Ook hetgeen de Schr. zegt over de houding van de Engelsche regeering (p. 52, 54) zoowel als van Slingelandt in den Poolschen successie-oorlog, houd ik niet voor juist. Vat ik hem goed, dan rekent hij Slingelandt het onzijdigheidsverdrag van 1733 aan als een groote verdienste (cf. Stelling II), terwijl ik reden heb om aan te nemen, dat hij niet anders kon dan dat verdrag aangaan, omdat Engeland, toen het de tijd was om handelend op te treden, de Republiek aan zich zelf overliet en haar zoodoende dwong zich in de armen van Frankrijk te werpen, om zich daarna achter de neutraliteit der Republiek te verschuilen ten einde zelf buiten den oorlog te blijven. Het is hier de plaats niet dit nader uiteen te zetten en met bewijs te staven; ik wil alleen nog opmerken, dat er m.i. geen grond is om aan te nemen, dat Slingelandt na 1730 meer „positieve zelfstandigheidspolitiek" heeft gevoerd dan daarvóór (cf. Stelling I). Hij heeft gedurende de onderhandelingen, die leidden tot het toetreden, in het voorjaar van '28, tot de praeliminairen van Parijs, zoowel als tijdens het congres van Soissons, evenzeer een zelfstandige politiek gevoerd, wel een vredespolitiek, maar geen politiek van *onthouding* en vrede, zooals de Schr. meent (p. 68).

Van zijn stijl valt, naar het mij voorkomt, veel meer goeds te zeggen dan van zijn taal. Het werkje is vlot geschreven, maar in een Nederlandsch, dat niet zelden verre van zuiver is. Gewoon is bij hem het vervangen van den tweeden naamval van een woord, dat een land aanduidt, door het daarbij behoorend adjectief; zoo schrijft hij van „Hollandsche bedoelingen" (p. 32) in plaats van: bedoelingen van de provincie Holland, de Nederlandsche reputatie (p. 68), een Engelsche steunactie (p. 62), de Engelsche gedragslijn (p. 65) enz. Er mogen gevallen zijn, dat zoodanige vervanging er mee door kan, men mag er toch geen regel van maken. Daardoor toch zou men onze taal verarmen, gelijk ik met een aan p. 51 ontleend voorbeeld kan toelichten. Daar wordt gesproken over de verkiezing van een Poolschen koning, terwijl bedoeld wordt de verkiezing van een koning van Polen. Augustus III is evenmin als zijn vader een Poolsch koning geweest, al heeft hij dan ook de Poolsche kroon gedragen; zoo zijn ook Willem III en George I wel koningen van Engeland geweest, maar daarom nog geen Engelsche koningen.

Een zinswending als „de nog altijd hangende erfeniskwestie van Willem III" (p. 36), „het huwelijksplan van Prinses Anna met Willem van Oranje" (p. 25), verdient m.i. geen aanbeveling. Evenmin, de verbintenis tusschen deze twee een *liaison* te noemen (p. 63, cf. p. 13). Dit woord moge in het Fransch eenvoudig „verbintenis" beteekenen

zonder meer, bij ons heeft het, als zoovele aan vreemde talen ontleende woorden: baby, malheur e.a., een kleur gekregen, die verbiedt het anders dan in bepaalde gevallen te gebruiken. Een kras germanisme is „omslag" (p. 24) in den zin van: verandering van zienswijze.

In een volkomen ernstig geschrift moet men, naar mijn bescheiden meening, ook niet op p. 38 zeggen, dat iemand „minder steun" ondervond, en dan op p. 41 laten volgen, dat hij in het geheel geen steun kreeg, ja zich zelfs nog een onaangename woordenwisseling op den hals haalde.

Kan, in het algemeen gesproken, mijn oordeel over het proefschrift van den Heer Van Arkel niet gunstig zijn, het heeft daarom toch wel waarde, vooral voor de geschiedenis van het huis van Oranje in de dagen van het tweede stadhouderlooze tijdvak. It is a long way to Tipperary; het is ook een lange weg geweest van Leeuwarden naar Den Haag. Wat er op dien weg voorgevallen is, is nog slechts onvoldoende bekend, maar nu toch beter dan vóór de verschijning van deze studie. De Schr. heeft over verscheiden conflicten, waarbij het van den eenen kant ging om uitbreiding, van den anderen om beperking van de macht en den invloed van den Prins van Oranje, een en ander meegedeeld, en daarmee de taak vergemakkelijkt van wie zich zou willen aangorden om dien weg in zijn geheel te beschrijven. Een dankbare taak! De vereeniging toch in 1747 van de zeven gewesten onder één Stadhouder is een belangrijke factor in de totstandkoming onzer staatseenheid.

N a s c h r i f t. Onder mijn papieren vind ik nog een brief van Van Ittersum aan den Engelschen staatssecretaris Harrington van 2 Januari 1733, waarin hij, met betrekking tot de markiezaatskwestie schrijft: Slingelandt schijnt in gematigde termen de houding van Zeeland gebillijkt te hebben. Ik ben zeker, dat hij hierin tegen zijn beginselen handelt, maar, daar hij altijd bij de anti-stadhouderlijken verdacht is, was hij in de onvermijdelijke noodzakelijkheid zijn instemming te betuigen met wat hij in den grond van zijn hart afkeurt, hetgeen hij echter geen levend wezen zeggen zal. En als het ware om dit te verhelpen spreekt Fagel, die niet in die lastige positie verkeert, afkeurend over de houding van Zeeland, „afin que les deux beaux frères se servent d'appui réciproque de quelle façon qu'en soit l'issue" (Record Office, Holland 296).

Een merkwaardige illustratie van hetgeen we aan het begin van deze bespreking gezegd hebben, dat de behandeling van dit onderwerp minder gemakkelijk is dan men misschien zou denken!

EEN WERK OVER DE GESCHIEDENIS DER FRANSCHE NATUURWETENSCHAPPEN

DOOR

DR. F. M. JAEGER.

Gabriël Hanotaux, Histoire de la Nation française; Tome XIV: Histoire des Sciences en France, 1er Volume, 4°, Illustr., 619 pages; Paris, Société de l'Histoire nationale, Librairie Plon-Nourrit et Cie.

Het veertiende deel van *Hanotaux's* Histoire de la Nation française is gewijd aan een voor beschaafde leeken geschreven overzicht van wat Frankrijk tot de ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft bijgedragen. De namen der verschillende medewerkers waarborgen eene deskundige en degelijke behandeling der aan elk hunner toevertrouwde hoofdstukken. Meer dan dat: bij een werk van deze strekking, dat in zekeren zin de bedoeling heeft eene soort van nationaal epos te zijn, bestaat steeds het gevaar van eene min of meer bewuste vergrooting der nationale invloeden in verhouding tot het aandeel van anderen. Dat gevaar van de verlegging van het zwaartepunt naar de zijde der nationale corypheeën wordt nog vergroot door de omstandigheid, dat in zulk een voor leeken geschreven, en derhalve, ondanks de enorme uitgebreidheid der stof, in een tot bescheiden omvang beperkt boek, de gelegenheid ontbreekt, om door voldoend gedetailleerde bespreking ieders aandeel objectief en kritisch af te meten; zoodat het, — zelfs al is het door den auteur zoo niet bedoeld, — gemakkelijk den schijn kan wekken, dat het aandeel der onderzoekers van het volk, voor hetwelk zulk een monument moet worden opgericht, al te zeer op den voorgrond geschoven is. „On s'y est proposé de donner un tableau exact du développement scientifique des derniers siècles, en s'attachant surtout aux savants français et à leur oeuvre, de manière à montrer le rôle de notre pays dans l'édification de la science moderne". Welnu: behalve, dat de verschillende hoofdstukken overal met groote klaarheid en aangenaam leesbaar geschreven zijn, kan in het algemeen worden gezegd, dat de auteurs de bovengenoemde klippen hebben weten te ontzeilen. Slechts hier en daar dringt zich bij den vakman de gedachte op, dat aan den invloed der Fransche onderzoekers wat al te veel aandacht wordt geschonken in verhouding tot het aandeel, dat op het behandelde gebied aan de vorschers van andere nationaliteit wordt toegemeten; of wel, dat er te veel nadruk gelegd is op de relatie's dezer laatsten met de Fransche geleerden van hun tijd (*Roemer, Chr. Huyghens, Stieltjes*). Zoo wordt bijv. *Berthelot's* welbekende misvatting van de

beteekenis der thermochemische effecten in de door *Fabry* en door *Colson* geschreven gedeelten al te verschoonend behandeld, terwijl door den eerstgenoemden schrijver de ontwikkelingsgang der fysische chemie al heel mager geschetst en bijv. op p. 338, bij de bespreking van de leer der heterogene evenwichten, de naam van *Bakhuis Roozeboom* zelfs in 't geheel niet genoemd wordt naast dien van *Gibbs, Duhem, Le Chatelier, Moutier* en *Van 't Hoff*. Iets dergelijks geldt voor de bespreking van de toestandsveranderingen der gassen, waar toch *Van der Waals*' aandeel wel in de eerste plaats genoemd had mogen worden [1]). Deze en dergelijke tekortkomingen ter zijde gelaten, mag aan de schrijvers de lof niet onthouden worden, een geheel te hebben geleverd, dat ontegenzeggelijk den indruk zal wekken, hoe groot inderdaad het aantal der onderzoekers van den eersten rang van Fransche nationaliteit is, welke de wetenschap mede opgebouwd hebben. Schier op elk gebied staan Fransche namen onder de allergrootste in de annalen der wetenschap opgeteekend; overal staat Fransche vindingrijkheid in de voorste gelederen, waar het de groote schreden voorwaarts geldt op den weg der wiskunde, der fysica en der chemie. In dit opzicht zal het 14e deel van *Hanotaux's* werk zeer zeker zijn doel niet missen.

In zijne „Introduction à l'Histoire des Sciences", welke als inleidend opstel in dit deel voorkomt, laat *E. Picard* vooreerst weder eene waarschuwing hooren tegenover hen, die het belang der wetenschappen hoofdzakelijk in hunne practische toepassingen plegen te zien, — een standpunt, dat sinds *Baco* vaak door leeken wordt ingenomen. „Il y a même un danger dans ces constatations trop faciles, qui risquent de faire perdre de vue les rapports qui existent entre ces brillantes manifestations de l'activité humaine et la science théorique et désinteressée. La source tarirait promptement, si un esprit exclusivement utilitaire venait à dominer dans nos sociétés trop préoccupées de jouissances immédiates". Als voorbeelden kan men eenerzijds aanvoeren: *Sadi Carnot,* die met zijn „La Puissance motive du Feu", uitgaande van een op de practijk gericht doel, de grondlegger werd der thermodynamica; anderzijds echter *Ampère* en *Faraday,* die bij hunne zuiver-wetenschappelijke onderzoekingen over de electromagnetische en electrodynamische verschijnselen, nauwelijks hebben kunnen droomen, dat zij het fundament zouden leggen voor de enorme ontwikkeling der moderne electrotechniek. Integendeel: de vormende invloed van de natuurwetenschap op de algeheele geestesgesteldheid der menschen is, onafhankelijk van alle practische overwegingen, een principiëel belang: „Il faut aussi reconnaître, que la diffusion des connaissances scientifiques modifie peu à peu la mentalité de ceux qui se piquent le moins de curiosité philosophique". Doch ook weer geene overdrijving op dit punt; de ontwikkeling der wetenschap en die der moraliteit gaan, helaas, geenszins hand in hand: „les sciences peuvent contribuer au bien-être de l'humanité, aussi qu'au soulagement de ses misères; mais elles sont aussi susceptibles de concourir à de buts criminels, comme on n'en a vu que trop d'exemples il y a quelques années". Dit als sombere nagalm van den oorlog.

Na eene korte beschouwing over wat verschillende natuurvorschers plegen te verstaan onder het „begrijpen" der natuurverschijnselen en over den verschillenden maatstaf in dit opzicht in de diverse wetenschappen, geeft de schrijver een overzicht van het aandeel, dat Fran-

---

[1]) *Colson* vermeldt onzen landgenoot op p. 562 overigens kortelijks als Van der Vals.

schen in de ontwikkeling der wetenschap gehad hebben. *Jean Buridan* (1327) wordt genoemd als een der grondleggers van de moderne dynamica, *Nicole Oresme* (1356) als een voorlooper van *Copernicus* en van *Descartes,* in zooverre het de beginselen der analytische meetkunde betreft. Voorts: *Vieta* als een der grondleggers der algebra; *Pascal* en *Fermat* als die van de waarschijnlijkheidsrekening, en de eerste door zijne „Problèmes de la roulette" als een der voorgangers op het gebied der integraalrekening. Volgens *Picard* en *Fabry* zouden in *Carnot*'s posthuum gepubliceerde geschriften aanteekeningen gevonden zijn, die reeds duidelijk het aequivalentie-beginsel bevatten, terwijl ook *M. Séguin* reeds in 1839, — vier jaren vóór *Robert Mayer,* — de stelling omtrent de aequivalentie van arbeid en warmte en de wet van het behoud van arbeidsvermogen scherp omlijnd zou hebben uitgesproken. Aan het einde van zijne vlot geschreven „Introduction" roert *Picard* tenslotte de ook elders reeds meermalen aangeprezen en in den oorlog tot betreurenswaardige eenzijdigheid ontwikkelde denkbeelden omtrent eene „nationale mentaliteit" in de wetenschap aan. In hoeverre is er sprake van eene „nationale" richting in het natuurwetenschappelijk wereldbeeld en in de vorschingsmethoden bij de geleerden van verschillende volkeren? Sinds *Pascal* is de tegenstelling geaccentueerd tusschen twee in hoofdzaak te onderscheiden typen van onderzoekers: eenerzijds zij, voor wie de vaststelling van eene reeks van mathematische betrekkingen voldoende is tusschen een aantal variabele grootheden, die door het experiment bepaald kunnen worden; anderzijds diegenen, die ter „verklaring" der natuurverschijnselen de behoefte gevoelen aan bepaalde mechanisch-constructieve analogieën. „Les seconds veulent ouvrir la montre qui est devant eux, tandis que les premiers se contentent de suivre le mouvement des aiguilles". Eenerzijds zij, die, evenals *Duhem,* op het standpunt staan, dat eene natuurkundige theorie nimmer eene „verklaring" is, doch niet anders dan een systeem van mathematische stellingen, die slechts bedoelen om zoo eenvoudig, zoo volledig en zoo nauwkeurig mogelijk eene beschrijving te geven van eene reeks van proefondervindelijk vastgestelde wettelijkheden. Anderzijds zij, die, zooals vele Engelsche onderzoekers, geen bevredigend inzicht meenen te hebben, zonder zich aan de mechanica ontleende beelden te scheppen, met de daaraan verbonden invoering van hypothetische grootheden en oorzaken. Picard stelt de Engelsche en Duitsche onderzoekers in dit opzicht als voorbeeld tegenover elkaar en meent, dat de Fransche wetenschappelijke geesten daartusschen dan meer speciaal „den gulden middelweg" bewandeld hebben. „A l'opposé de la mentalité scientifique anglaise, on peut signaler certaines tendances de la science allemande posant à priori des notions et des concepts, et en suivant indéfiniment les conséquences, sans se préoccuper de leur accord avec le réel, trouvant même un certain plaisir à s'éloigner du sens commun" *(sic!).* In tegenstelling met den schrijver, die „en une certaine mesure" een aanhanger is van de leer van een „caractère national" in de wetenschap, — meent ondergeteekende te mogen opmerken, dat daarvan toch in het wezen der zaak geen sprake is. De door *Picard* aangehaalde voorkeur voor de eene of andere richting van „methode" moge gedurende zekere periode bij eenig volk schijnbaar soms sterk evident zijn; maar zulk een verschijnsel is slechts van tijdelijken aard en niet zoozeer het uitvloeisel van eene aan dat volk eigene, bijzondere geestesgesteldheid, dan wel veeleer een gevolg van het tijdelijk op den voorgrond treden van bepaalde leerscholen, die toevallig gedurende die periode door onderzoekers van grooten persoonlijken

invloed gevormd werden. De historische ontwikkeling dier leerscholen verklaart in zulke gevallen het meer in het bijzonder op den voorgrond treden gedurende een aantal jaren van bepaalde methoden, om wetenschappelijke problemen aan te grijpen. Men kan waarlijk niet zeggen, dat de door *Picard* als specifiek „Fransch" aangehaalde, gelukkige combinatie der beide boven genoemde richtingen, ook niet evenzeer in Engeland, Duitschland of hier te lande gevonden wordt! De wegen der wetenschap zijn internationaal.

De Historie der Wiskunde, door *H. Andoyer* en *P. Humbert,* omvat 163 bladzijden en is verdeeld in vier hoofdstukken, waarvan het eerste een overzicht geeft van de ontwikkeling der wiskunde gedurende de middeleeuwen tot aan *Descartes,* het tweede van die vanaf *Descartes* tot *Cauchy,* het derde van de ontwikkeling der mechanica en astronomie in de 17e en 18e eeuw, het vierde van die vanaf *Cauchy* tot op onzen tijd. In het eerste hoofdstuk wordt begonnen met *Pytheas,* — die namelijk te Marseille geboren is, — doch opgemerkt, hoe gedurende de volgende eeuwen de centra der klassieke cultuur in Gallië weinig of niets tot de ontwikkeling der Helleensche wiskunde bijgedragen hebben: de wiskunde werd gedurende de middeleeuwen niet anders dan als leervak, niet als wetenschap beoefend. In dit opzicht is de invloed van *Boëtius* groot geweest. Genoemd wordt als persoon van meerdere beteekenis: *Gerbert,* die in 899 paus werd onder den naam van *Sylvester II,* en die te Reims jarenlang de mathesis doceerde. Geschilderd wordt de invloed der verschillende scholen: die van Tours, van Chartres (11e eeuw); de beteekenis der kruistochten, waardoor het Westen met de Arabische wetenschap in aanraking kwam, welke aldus via Marseille en Montpellier in Frankrijk geïmporteerd werd. Een mijlpaal vormt de stichting van de Universiteit te Parijs in 1220, — het centrum, waarvan de grootste invloed is uitgegaan tot in de 14e eeuw toe. Genoemd worden *Buridan, Jordanus, Nicole Oresme* (1323—1382), die een voorlooper was op het gebied der analytische meetkunde, in zooverre hij reeds de coördinatenleer toepaste. Eene volledige decadentie trad in de 15e eeuw in tijdens den 100-jarigen oorlog; het zwaartepunt verplaatste zich toenmaals naar de Duitsche universiteiten. In den Renaissance-tijd werden tal van werken der klassieke wiskunde uitgegeven: *Euclides, Archimedes,* enz. In 1528 had de eerste graadmeting plaats tusschen Parijs en Amiens, nl. door *Jean Fernel* (1497—1558). Van groote beteekenis is in 1530 de stichting van het Collège de France. Besproken wordt voorts *Petrus Ramus,* die daar een leerstoel voor de wiskunde stichtte. De grootste mathematicus van dien tijd is zonder twijfel *F. Vieta* geweest, die als grondlegger der moderne algebra gelden kan.

De wiskunde, zooals zij thans bestaat, is meer in het bijzonder het product van eene 200-jarige ontwikkeling, welke plaats greep vanaf het begin der 17e tot aan de 19e eeuw. De Franschen hebben daarin een zeer aanzienlijk aandeel gehad. In het tweede hoofdstuk wordt geschetst, hoe het voornamelijk de behoeften der fysica en der astronomie geweest zijn, die tot die ontwikkeling den stoot gegeven hebben. In dit opzicht is ook de stichting der geleerde genootschappen van groot belang geweest, meer in het bijzonder die van de Académie des Sciences door *Colbert* in 1666. Aan de Académie werden meermalen legaten vermaakt, die haar in staat stelden om door het uitloven van prijzen den arbeid der wiskundigen te bevorderen. Van groote beteekenis is ook de publicatie der periodieke verslagen en verhandelingen van deze genootschappen geweest voor de verspreiding van de denkbeelden. Buitenlandsche Academie's ontstonden naar het voorbeeld der Académie

te Parijs: herinnerd moge bijv. worden aan de Fransche periode in de geschiedenis der Berlijnsche Academie, met *Maupertius, Lagrange* en *d'Alembert* als presidenten onder de regeering van *Frederik den Grooten*. Ook in dit opzicht is van Frankrijk groote invloed uitgegaan.

In 1637 verschijnt *Descartes'* Géométrie, waarin de grondslagen voor de analytische meetkunde vervat zijn, waarvan *Schooten* in Holland eene nieuwe editie gaf; in Nederland had de eerste ontwikkeling der nieuwe wetenschap plaats, o.a. door *Johan de Witt*. Door de auteurs wordt aan *Descartes'* werk en persoonlijkheid de kritiek niet gespaard en o.a. gewezen op de in vele opzichten superieure ontwikkeling van analoge denkbeelden bij *Fermat*, die trouwens ook in karakter een antipode van *Descartes* kan heeten. *Fermat* (1601—1665) is zeker een der grootste mathematici van Frankrijk te achten; niet slechts op het gebied der getallenleer, maar ook op dat der geometrie en dat der theorie van de maxima en minima doet hij zich als een eersterangs genie kennen. In de laatste beschouwingen liggen, volgens de schrijvers, reeds de fundamenten der infinitesimaalrekening besloten. Als derde ster in deze periode schijnt dan *Pascal*, wiens wonderlijke vroegrijpheid op wiskundig gebied wel bekend is. Hij legde de gronden voor de waarschijnlijkheidsrekening; zijn werk was wel reeds aan *Chr. Huyghens* (volgens de schr. van 1666—81 „appartenant à la France"!) bekend vóór 1657, toen deze over hetzelfde onderwerp zijne beschouwingen in het licht gaf. Daarna worden een groot aantal geleerden uit de 18e eeuw besproken, o.a. gewezen op de fundamentale beteekenis van *Clairant* en *d'Alembert* en op den schepper der beschrijvende meetkunde, *Monge*.

In Hoofdstuk III bespreken de schrijvers vervolgens de ontwikkeling van de mechanica en de astronomie in de 17e en 18e eeuw, en wel vanaf de beginselen der statica en dynamica, via *Fermat* en *Huyghens*, tot aan *d'Alembert, Lagrange* en *Carnot* toe. Aangeduid wordt hoe deze onderzoekers allen de voor hen onoplosbare moeilijkheid ondervonden, om zich geheel van metafysische begrippen vrij te maken, als kracht, beweging, uitgebreidheid, enz. Italië was de bakermat voor eene rationeele ontwikkeling der mechanische beginselen, met *Leonardo da Vinci, Galilei*, en in de Nederlanden met *Simon Stevin*. Pas ongeveer in het midden der 17e eeuw hebben zich ook de Franschen met de mechanica beziggehouden; in *Descartes'* werk van 1637 komt het beginsel der virtueele bewegingen reeds voor. Het belang van *Huyghens'* Horologium oscillatorium wordt uiteengezet, en vooral *Newton*'s Principia (1687), welke eene geheel nieuwe periode in de ontwikkelingshistorie der mechanica beteekenen. Pas in 1743, met het werk van *Clairant* en vooral van *d'Alembert*, treedt de Fransche school opnieuw op den voorgrond. Het beginsel van *d'Alembert* speelt daarbij eene voorname rol. Besproken wordt het werk van *Copernicus* en de daarop volgende ontwikkeling der astronomie: de waarnemingen der Venus-overgangen; de bepaling der zon-parallaxe; die van den vorm der aarde; *Laplace*'s arbeid op dit gebied, de vaststelling van het metrieke stelsel, de theorie der getijden, de praecessie der nachteveningen, de vaststelling der kometenbanen en de kosmogonie van *Laplace*: een tijdvak van ongekenden luister in de ontwikkelingshistorie der astronomie, waarin het aandeel van Frankrijk, met *Clairaut, d'Alembert, Lagrange* en vooral met *Laplace*, inderdaad enorm is geweest.

In het vierde hoofdstuk wordt de ontwikkeling der mathesis en astronomie vanaf *Cauchy* tot op onzen tijd behandeld. Met de Fransche revolutie is ook de wijze van arbeidsverdeeling in de wetenschappen eene andere geworden: het universitaire onderwijs heeft sinds dien

talloozen gevormd, die aldus uit de „school" hunner leermeesters, de denkbeelden dezer laatsten alom hielpen verbreiden. De wetenschap verliest meer en meer haar „nationaal" karakter en wordt allengs internationaal; tevens treden daarmee de académie's meer op den achtergrond tegenover den invloed, die van de universiteiten uitgaat. Het „beroep" van methamaticus ontstaat. Sinds het begin der 19e eeuw is aldus eene enorme versnelling van het ontwikkelingstempo der wetenschappen waar te nemen, en een schier onoverzienbaar aantal publicatie's op wiskundig en astronomisch gebied ziet het licht. Van volledigheid kan dus ook in dit hoofdstuk geen sprake zijn. De schrijvers beginnen met een overzicht te geven van de voornaamste centra van onderwijs in Frankrijk: de Universiteit, de Ecole normale, de Ecole polytechnique, de Ecole des Arts et Manufactures, het Conservatoire des Arts et Métiers, enz. De Universiteiten der departementen hebben pas sinds 1896 hunne zelfstandigheid herkregen. Vervolgens wordt eene opsomming gegeven van de verschillende periodieken op wiskundig gebied, tot op onze dagen toe. Het verdere overzicht wordt gerangschikt naar den aard der takken van wetenschap, waarbij met de analyse en de theorie der functie's en de schepper daarvan: *Cauchy* (1789—1857) begonnen wordt. Ook in deze nieuwste periode van ontwikkeling der wiskunde neemt Frankrijk eene eerste plaats in; de jongere generatie der wiskundigen toont zich het erfdeel der groote Fransche meesters volkomen waardig. Op enkele gedeelten na, waar uit den aard der zaak meer in technische bijzonderheden moest worden ingegaan, — is het overzicht van de beide wiskundigen ook voor niet-mathematici zéér goed leesbaar; zoowel de stijl als de helderheid van uiteenzetting, zijn alleszins te roemen.

Verreweg het grootste deel van het boek wordt ingenomen door de Geschiedenis der Physica door *Ch. Fabry*. Ook op dit gebied heeft Frankrijk eene lange reeks van coryphееën van de eerste grootte te boeken. In het eerste hoofdstuk, — de ontwikkeling tot de 17e eeuw —, wordt gewezen op de wisselwerking tusschen de waarneming en de theorie; op de vaststelling der algemeene denkbeelden en de noodzakelijkheid van de gradueele ontwikkeling der experimenteele techniek daarvoor, gelijk ook omgekeerd op den invloed, dien de algemeene theoretische beschouwingen op de laatste gehad hebben, alsook op de onmisbaarheid der mathematische beschrijvingsmethoden van verschijnselen en wetten. Voor de jongste periode der geschiedenis van de fysica, is de algemeene gang daarbij licht te overzien; veel moeilijker, zoo niet somtijds onmogelijk, is dat voor de oudere perioden, omdat praktijk en theoretische bespiegeling toenmaals veelal geheel gescheiden waren.

Uit de Oudheid was slechts weinig van beteekenis overgeleverd: op het gebied der optica kende men de wet der terugkaatsing en enkele verschijnselen ook bij bolvormige spiegels. Eerst *Roger Bacon* onderzocht in 1267 de breking van het licht aan bolvormige oppervlakken; kort daarna werd de bril uitgevonden en kwamen de brilleglazen allengs algemeen in gebruik. Groot was de beteekenis van *Porta*'s Magia naturalis (1558); het boek werd in vele talen vertaald en alom gelezen; o.a. bevat het de beschrijving der „camera obscura", die waarschijnlijk door *Porta* zelf uitgevonden is. Voorts kende men de electrische eigenschappen van den barnsteen, de magnetische aantrekking van den magneetijzersteen en wat later ook de magneetnaald, die sinds lang aan de Chineezen en Arabieren bekend was en o.a. in 1190 duidelijk beschreven wordt door *Guyot de Provins*. Van belang is het geschrift over de magneet van *Petrus Peregrinus* (1269). Zelfs de declinatie van

de magneetnaald was bekend en werd door *Columbus* in 1492 opnieuw waargenomen, toen hij de Azoren voorbijvoer.

Dan komt de nieuwe wetenschappelijke koers in de 17e eeuw. De ontwikkeling der wetenschap gaat in Frankrijk thans niet meer uit van de Universiteit in Parijs en slechts weinig meer van het Collège de France: zij is in hoofdzaak het resultaat van het particuliere initiatief van talrijke begaafde dilettanten. In het algemeen is de wetenschappelijke geest in dezen tijd door groote liberaliteit gekenmerkt, getuige o.a. de algemeene verontwaardiging over *Galilei*'s veroordeeling (1633). De mededeelingen der geleerden geschiedden meest in briefvorm. Hoofdzakelijk ging eerst het onderzoek over de eigenschappen der vloeistoffen en der gassen: namen als van *Torricelli*, *Pascal* (de barometerproef op den Puy-de-Dôme had plaats in 1648) zijn voor immer aan dit hoofdstuk der fysica verbonden; voorts die van *Papin*. In de leer van het geluid hebben de Franschen pas met *Poisson* en *Laplace* iets van belang gewrocht; als bewegingsverschijnsel toch kon het geluid pas na *Newton*'s fundamenteele dynamische studiën met vrucht onderzocht worden. Op het gebied van de optica is er meer te vermelden: in 1637 verscheen *Descartes*' Dioptrique, die den grondslag vormt voor de geometrische optica. De bekende brekingswet wordt door *Fabry* aan *Snellius* toegeschreven: „qui la connaissait certainement" (p. 195). Pas 50 jaren later leerde *Newton* de samengesteldheid van het witte licht kennen. Voorts staat in de eerste rij *Huyghens*' Traité de la Lumière, pas veel later uitgegeven, doch in Parijs, waar hij lid der invloedrijke Académie was, geschreven door „le plus grand peut-être et le plus universel des physiciens de tous les temps" (p. 197). In dezen tijd valt ook *Fermat*'s theorema over de breking als een vraagstuk omtrent den kortsten lichtweg, enz. Het Observatoire was de plaats, waar de groote astronomische kijkers hun plaats vonden en talrijke ontdekkingen gedaan werden; zoo in 1676 de bepaling der lichtsnelheid door *Roemer*, welk denkbeeld door *Huyghens* terstond als juist aanvaard werd.

In het derde hoofdstuk wordt dan de ontwikkeling der fysica na de publicatie van *Newton*'s Principia besproken. De experimenteele fysica was in deze periode eene mode-zaak geworden, meest in handen van verdienstelijke liefhebbers. In de leer van het licht staat gedurende de 18e eeuw alles in het teeken van *Newton*'s optica: de undulatietheorie van *Huyghens* had in die dagen nog geene levensvatbaarheid. Eerst de 19e eeuw ziet de herleving dier denkbeelden met *Young* en *Fresnel*. De electrische verschijnselen vonden voorts overal belangstelling. In Frankrijk nam *Picard* in 1675 het electrisch lichten in de barometerruimte waar, doch de verklaring werd pas een 50 jaren later door *Hawskbee* in Engeland gegeven. In het begin der 18e eeuw vangen de Fransche onderzoekingen aan over de electrische verschijnselen: *Du Fay, Nollet*. Vooral de proef met de „Leidsche flesch" trok aller aandacht en *Le Monnier* trachtte zelfs de snelheid van voortplanting der electrische ontlading te meten (1746). Dan worden *Franklin*'s proeven bekend en de geaardheid van den bliksem opgehelderd. Pas later komen de quantitatieve onderzoekingen, waaraan de naam van *Coulomb* voor immer zal verbonden blijven.

Hoofdstuk IV geeft de grondlegging van de moderne fysica (1780—1825). *Fourier, Carnot, Coulomb, Ampère, Fresnel, Romé de l'Isle, Haüy,* zijn de namen, die, voorzooverre het Frankrijk betreft, aan den arbeid van deze periode verbonden zijn. Het wiskundig hulpmiddel was thans genoegzaam ontwikkeld, om overal te kunnen worden

toegepast, en de fysici van deze periode zijn haast allen door eene uitstekende mathematische voorschool gekenmerkt. Aldus gaat de fysica allengs over van het stadium der beschrijving naar dat van eene door de wiskundige formuleering ondersteunde experimenteele wetenschap. In dezen tijd valt tevens de vastlegging van het metrieke maatstelsel, terwijl ook de ontwikkeling der chemie na *Lavoisier* haar natuurlijken terugslag op de fysica had. Op het gebied der calorimetrie is in de eerste plaats het onderzoek van *Lavoisier* en *Laplace* (1780) over de specifieke warmte, over de thermochemische effecten en over de warmteuitwisseling van dieren in verband met hunne koolzuurproductie, te noemen. Ook de eigenschappen der gassen trekken sinds dezen tijd meer en meer de aandacht: de vaststelling van de uitzettingswet door *Gay-Lussac* en diens volume-wet in de chemie vallen in dezen tijd; kort daarna kwam *Ampère*, onafhankelijk van *Avogadro*, tot dezelfde slotsom als de laatste bij de interpretatie van *Gay-Lussac*'s volume-wet. De specifieke warmten der gassen werden bepaald door *Dulong* en *Petit*, later door *Clement* en *Desormes*. De eerstgenoemden formuleerden bovendien den naar hen genoemden regel voor vaste elementen. Te vermelden is hier ook het pionierswerk van *Fourier* over de warmtegeleiding en voorts nog de ontwikkeling der electriciteitsleer sinds de quantitatieve bepalingen van *Coulomb* en het werk van *Volta*. In deze periode valt ook de ontwikkeling van het stoomwerktuig en de uitvinding van de luchtballon (*Montgolfier*, 1783).

In het 5e hoofdstuk wordt de ontwikkeling der fysica in de eerste helft der 19e eeuw besproken: de onderzoekingen der gasvormige lichamen, de bepaling hunner specifieke warmten en der geluidssnelheid daarin, de ontwikkeling van de thermodynamica, waarbij *Carnot*'s, *Séguin's* en *Clapeyron*'s aandeel uitvoerig wordt besproken. Op het gebied der electrische verschijnselen wordt het werk van *Ampère* vermeld en de vinding der tangentenboussole door *Pouillet*. *Favre* en *Silbermann* bepaalden de warmte-ontwikkeling in den calorimeter, terwijl *Kirchhoff* en *Bunsen* in 1860 de spectraal-analyse der lichtbronnen en der hemellichamen gegrondvest hadden. In 1851 deed *Foucault* zijne beroemde slingerproef. Te vermelden zijn onder zijn vindingen nog die, welke leidden tot de verbetering der telescopen.

Tenslotte geeft *Fabry* in het zesde hoofdstuk een vluchtig overzicht over de hedendaagsche fysica en haar ontwikkelingsgang: over het antagonisme der energetici (*Duhem, Ostwald*) en der atomisten en over de gradueele ontwikkeling van de atomistiek als basis onzer huidige natuurbeschouwingen. De ontdekkingen van de X-stralen (1895) en van de radio-activiteit (1896) hebben de hulpmiddelen bij uitnemendheid geleverd, om het feit van den discontinuën bouw der materie boven allen twijfel te stellen en de eigenschappen van het individueele atoom te ontraadselen. Niemand twijfelt heden ten dage meer aan de realiteit der discrete (massa-)deeltjes, waaruit de geheele natuur is opgebouwd. Nauw met de onderzoekingen der 19e en 20e eeuw samen hangt de vraag naar de existentie van den wereld-aether als drager der periodieke evenwichtsverstoringen, waartoe de licht- en electro-magnetische verschijnselen ons dwingen te besluiten. In dit verband worden de proeven van *Fizeau, Michelson*, e. a. herdacht en de nieuwere beschouwingen, volgens welke aan den aether een reëel bestaan niet langer kan worden toegekend. *Fabry* betoogt hier nog weer, dat het in onzen tijd meer en meer onmogelijk wordt, om groote en belangrijke ontdekkingen te doen zonder de ingewikkelde uitrustingen der moderne laboratoria. Op deze zijde van de zaak moet met des te meer nadruk gewezen worden

in een tijd, waarin de autoriteiten, zelve gespeend van elk behoorlijk inzicht dienaangaande, in hun bezuinigingsstreven veelal een te gewillig oor leenen aan vertegenwoordigers der oudere wetenschap, die het tegendeel plegen te betoogen, zonder dat zij acht slaan op de algeheele wijziging van den aard der hedendaagsche problemen. De slechte voorziening der laboratoria in Frankrijk in het midden der 19e eeuw is mede één der oorzaken geweest van den kwijnenden toestand, waarin na de generatie uit den tijd der Revolutie en Restauratie, de Fransche fysica tot na 1870 verkeerd heeft. Pas in de laatste 35 jaren is daarin allengs verbetering gekomen.

Dan wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling der kennis in deze periode betreffende de verschijnselen der electrische ontlading in verdunde gassen. Op het gebied der radio-activiteit vormt de Fransche school (*Becquerel-Curie*) eene waardige tegenhangster van de Engelsche (*Ramsay-Thomson-Rutherford*). Over *Curie*'s werk wordt uitvoerig gesproken: over zijne fraaie onderzoekingen over het magnetisme, over de piëzo-electrische verschijnselen, over de symmetrie der fysische werkingen, over het radium, — welks voortdurende warmte-uitstraling vooral in dien tijd een onderwerp van veel discussie uitmaakte, omdat men daarin eene tegenspraak met de wet van het behoud van arbeidsvermogen meende te zien. Tenslotte worden enkele toepassingen der wetenschap in hunne ontwikkeling geschetst: de aviatiek, de draadlooze telegrafie en telefonie en het aandeel, dat Franschen daarbij gehad hebben.

Aan het slot van zijn betoog werpt *Fabry* een blik achterwaarts op den langen weg, dien de fysica tot op heden gegaan is: „et d'abord, peut-on parler d'une physique française? D'une manière absolue, évidemment non. Vouloir représenter notre science comme repliée sur elle-même, fermée aux influences extérieures, ne recevant rien et ne rayonnant pas, l'imaginer, pour parler le langage des physiciens, comme un *système isolé*, cela serait la calomnier et non pas la grandir. Toujours ouverts aux suggestions du dehors, toujours prêts à semer les idées, nos physiciens ont, au contraire, largement participé, par un double courant de découvertes et d'idées, au mouvement scientifique universel." Mogen de tijden van het bekrompen chauvinisme tijdens de oorlogsperiode, — ook, helaas, onder de beoefenaren der exacte wetenschappen — nimmer meer terugkeeren en blijvend plaats maken voor de gezondere opvatting, in de boven aangehaalde woorden vervat!

In het derde gedeelte van het boek behandelt *A. Colson* de Historie der Chemie in Frankrijk vanaf *Lavoisier* tot op onze dagen. Het aandeel, dat Fransche onderzoekers hieraan gehad hebben, is zóó groot, dat reeds dìt alleen volgens den schrijver een boekdeel zou vullen; reden, waarom hij er zich toe bepaalt, slechts hier en daar grepen te doen, waar het zaken van overwegend belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis der Chemie geldt. Zelfs dìt is eigenlijk niet goed mogelijk, zonder gebruik te maken van de chemische symboliek, waardoor toch de gedachte in zéér verkorten vorm wordt uitgedrukt. Bovendien is het veelal bezwaarlijk, om eene grens te trekken tusschen wat Franschen en wat onderzoekers van andere nationaliteit aan dezelfde ontdekking bijgedragen hebben: „On trouvera dans ce travail les noms d'illustres savants étrangers mêlés à ceux de nos maîtres. Le contraire serait surprenant, car la vie intellectuelle, comme toute autre branche de l'activité humaine, est si enchevêtrée, qu'il est impossible de distinguer l'apport de chacun dans la somme des résultats". Wat niet wegneemt,

dat dit gedeelte van het werk eene méér Fransche orienteering verraadt, dan de reeds besproken gedeelten.

In het e e r s t e hoofdstuk wordt de ontwikkeling der chemie tot op *Lavoisier* in enkele bladzijden, als in vogelvlucht, geschetst. De proefnemingen en zienswijzen omtrent de samenstelling der lucht dateeren pas van n a *Pascal* en *Descartes*. *Lavoisier* is het geweest, die in dit alles klaarheid bracht door zijne buitengewone experimenteerkunst en de helderheid en scherpte van zijn betoog. De „wet van het massabehoud der materie” werd door hem geformuleerd en de balans in het laboratorium ingevoerd; de samenstelling van de lucht en die van het water werden door hem vastgesteld en beide stoffen uit de rij der „elementen” geschrapt. Het nieuwe „element”-begrip werd door hem op hechte grondslagen gezet; de samenstelling der basen, zuren en zouten in het licht gesteld, eene nomenclatuur werd ontworpen. En ondanks fellen tegenstand, heeft *Lavoisier* de triumf zijner denkbeelden nog beleefd, vóór hij in de Revolutie omgebracht werd. Geweldig was de stoot, dien zijn arbeid aan de chemie gegeven heeft; ontdekking op ontdekking volgden elkaar in snel tempo op.

Het t w e e d e hoofdstuk is in hoofdzaak gewijd aan de bespreking van de ontwikkeling der organische chemie. Gewezen wordt op de moeilijkheid van analyse van vele der organische stoffen (a n a l y s e i m m é d i a t e van *Chevreuil*). Ondanks de onvolkomenheid der beschikbare methoden, werden toch reeds spoedig tal van nieuwe verbindingen door Fransche onderzoekers ontdekt. *Chevreuil* wist door zijne methode der gefractioneerde oplossing in mengsels van vloeistoffen, uit de vetten de stearine, palmitine, enz. af te scheiden en uit de zeepen de overeenkomstige zuren. In verband daarmede ontwikkelde hij (met *de Milly*) de stearinekaarsen-fabricatie, waardoor de oude vetkaars voor goed van het tooneel verdween. Belangrijk is ook de ontdekking der fermenten en enzymen. Intusschen werden de methoden der elementair-analyse steeds beter: *Gay-Lussac, Liebig, Dulong, Dumas*.

Dan wordt een overzicht gegeven van de gradueele ontwikkeling der theoretische inzichten van dien tijd, welke, zooals bekend is, met die van de organische chemie dier dagen ten nauwste verband houdt; en wordt op den grooten invloed gewezen, dien *Dumas* en zijne school op die ontwikkeling gehad hebben. Eerst komen diens classificatie der metalloïeden (1826) en zijne beroemde dampdichtheidsmetingen. Het molecuulbegrip handhavend, verwerpt hij dat van het atoom; doch reeds in 1832 stelt *Gaudin* in eene lang in vergetelheid gebleven verhandeling, het hier mogelijke compromis helder in het licht, hetwelk echter pas veel later, — na de aanvaarding van *Avagadro*'s leer, — met *Laurent* en *Gerhardt* voor goed tot stand kon komen. Dit tijdperk ziet de geboorte der moderne atomistische theorie en den terugkeer daartoe, óók van de zijde van *Dumas,* voorts over hunne isoleerbaarheid, dien over het substitutie-begrip. Uitvoerig wordt stil gestaan bij het werk van *Wurtz* en den invloed, die van zijne school is uitgegaan. De méér-atomige verbindingen worden bestudeerd: glycolen, glycerine, meer-basische zuren, en de isomere en homologe koolwaterstoffen door synthese gewonnen. De leer der gecondenseerde typen ontstaat en maakt allengs plaats voor de nieuwere opvattingen omtrent de constitutie der chemische moleculen. Tenslotte wordt nog gewaagd van den arbeid van *Regnault* en *Cahours*.

In Hoofdstuk III worden de „méthodes particulières” besproken. Eerst de synthesen van *Berthelot*: zijne onderzoekingen over de glycerine, zijne synthese van het mierenzuur uit kooloxyde, water en alkali, de

substitutie der koolhydraten, enz. De strijd over de levenskracht (force vitale) en de verwerping van dit denkbeeld, worden nader geschilderd, *Pasteur*'s ontdekking der optische isomerie, de leer van het asymmetrische koolstof-atoom van *Le Bel en Van 't Hoff*. Dan volgen beschouwingen over de chemie der suikers, over *Pasteur*'s biologische methoden, over de stikstof-assimilatie, over den invloed van sporen van metalen en hunne zouten op den groei der planten. De ontdekking van het lichtgas (1799) wordt aan *Ph. Le Bon* toegeschreven; *Mincklers* wordt in dit verband in het geheel niet genoemd (p. 528).

Uitvoerig, al te veel in details afdalend, behandelt het 4e hoofdstuk de „mécanique chimique" en daarna wordt in het vijfde langer stil gestaan bij de ontwikkeling der metallurgie. Een kort historisch overzicht wordt eerst gegeven van de ontwikkeling der ijzerindustrie en der staalbereiding. Dan worden de onderzoekingen besproken van *Osmond, Guillaume, Charpy* en andere metallurgen, en eene beschrijving gegeven van de enorme staal- en ijzerwerken, o.a. van die van *Creusot*. Er is wellicht geen gebied, waarop de rol van het systematische wetenschappelijke onderzoek zóózeer aan het licht is getreden, als op dat der staal- en ijzerindustrie. Het zesde en laatste Hoofdstuk van het boek is gewijd aan de chemie der radio-actieve stoffen. Ook hièr staan Fransche namen op den voorgrond: *H. Becquerel*, de ontdekker der radio-activiteit, *P. Curie* en Mme. *Curie*, de ontdekkers van het radium en polonium, *Debierne*, de ontdekker van het actinium; enz. —

Als men na dit alles het geheel overziet, dan kan slechts erkend worden, dat niet alleen bij de grondlegging der chemische wetenschap, maar ook bij haren verderen opbouw, tot in onze dagen toe, Frankrijk's aandeel enorm en van de beste soort gebleven is; en dat dus ook tallooze Fransche onderzoekers het hunne hebben bijgedragen om het algeheele aspect onzer samenleving aanzienlijk ten goede te wijzigen. In dit opzicht is het van belang te wijzen op de reeds meermalen van natuurwetenschappelijke zijde terecht gemaakte opmerking over de ontoereikendheid der nog steeds overal bestaande wetgevingen, als gevolg van het feit, dat nog steeds het staatsbestuur in hoofdzaak gelegd is in handen van juristen en andere, van elk inzicht in de door de natuurwetenschap gewijzigde conditie's gespeende personen: „Tous ces bouleversements si rapides des conditions sociales exigent une réglementation adéquate. Ce sont les facteurs essentiels du progrès moderne auxquels les lois rigides ne s'adaptent plus. La chimie nous enseigne, et c'est un point à signaler, que l'ère des doctrines systématiques est terminée. Aujourd'hui qu'une fabrication impeccable est parfois démodée en dix ans, qu'un procédé nouveau anéantit tout à coup de puissantes sociétés insuffisamment prévoyantes, la vie sociale ne peut être régie par des incompétents, ni par des orateurs verbeux. Pour dominer les conflits résultant d'une incessante mobilité et faciliter l'éclosion de tant de sources de richesses, le législateur moderne, sans être un savant spécialisé, doit du moins connaître la portée des sciences, leurs tendances, leurs points de contact avec la pratique". Zou het niet wenschelijk zijn, om den geest dezer woorden aan onze Hollandsche kiezers voor te houden en aan hen, die zich in ons goede landje thans druk maken over de opvoeding onzer aanstaande staatsleiders en magistraten? Inderdaad: meer en meer evident wordt het ook hier, dat het staatsschip bestuurd wordt door menschen, die in geenen deele meer tegen hunne taak opgewassen zijn. Hoe lang nog?

De illustratie's van het boek zullen velen niet kunnen bekoren. Wie de fraaie kunst van illustreeren der Franschen kent, zal zich afvragen,

waarom dit boek „versierd" moest worden met zulk een groot aantal leelijke portretten, waarvan er sommige zijn, geschikt om iemand eene nachtmerrie te bezorgen. Deze portretten in houtsnede zijn, — vooral als men de veelal fijne origineelen kent, waarnaar zij vervaardigd zijn, — geene aanwinst voor het boek. Sommige der andere houtsneden kunnen beter gewaardeerd worden; doch ook de gekleurde platen zijn verre van fraai. Moge bij een eventueelen herdruk voor eene betere verluchting worden zorg gedragen!

LITERATUUR-OVERZICHT.

I. ALGEMEENE WERKEN.

Cultuurgeschiedenis. *J. Huizinga, Tien Studiën.* H. D. Tjeenk Willink, Haarlem. *H. Brugmans,* Het beeld der Maagd. Diës-rede.

In dit boek heeft prof. Huizinga een tiental essays vereenigd — meerendeels vroeger reeds in De Gids en elders verschenen —, die zeer verschillende onderwerpen behandelen. Alle betreffen ze echter de cultuurgeschiedenis, een onderdeel der historische wetenschap, dat ten onzent veel te weinig wordt beoefend. Het is overbodig dit werk aan te bevelen. De boeken van Huizinga worden ook zonder aanbeveling wel gelezen! Het zij mij echter vergund bij enkele dezer opstellen eenige kantteekeningen te maken.

Het eerste stuk is getiteld: Uit de voorgeschiedenis van ons Nationaal Besef. De schrijver heeft zich de vraag gesteld of in den Bourgondischen staat een nationaal bewustzijn bestond. Het zal wel niemand verwonderen, dat het antwoord ontkennend luidt. Het Bourgondische „patriotisme" was feodaal noch nationaal, het was gegroeid uit partijschap en brooddienst. De landen, onder de Bourgondische kroon vereenigd, waren te heterogeen, hun onderling verband was te los en te kort van duur voor de ontwikkeling van een werkelijk nationaal besef. Het onderwerp geeft den schrijver gelegenheid tot interessante uitweidingen, o.a. over de wapenteekens der Bourgondiërs en over het oordeel van de Franschen der 15e eeuw over land en volk van Vlaanderen en van Holland.

Onder de vele belangrijke en scherpzinnige opmerkingen en oordeelvellingen, die dit uitvoerige artikel bevat, is er echter één, die mij minder gelukkig voorkomt. Op p. 9 zegt prof. Huizinga nl.: „Wij geschiedvorschers van heden houden, om de politieke en sociale tegenstellingen van vroeger te verstaan, het oog zoo gespannen gericht op de motiveering der groepeeringen, de reden, of als men wil, de economische noodwendigheid van elke partijkeuze, dat wij steeds gevaar loopen, de beteekenis van de primaire gemoedsbeweging te veronachtzamen. Middeleeuwsche partijsentimenten en vorstentrouw verstaat men in hun hartstochtelijken polsslag beter door te letten op de hysterische aandoening van een opgewonden volksmenigte, dan door ijverig te zoeken naar een economische verhouding, die wel ter verklaring zou kunnen dienen. Nog beter wellicht door een enkelen trek uit de bronnen". Het komt mij voor, dat de schr. hier een tegenstelling construeert, die in werkelijkheid niet bestaat. Ongetwijfeld moet de historicus ter dege rekening houden met de naieve lichtbewogenheid, met de „primaire gemoedsbewegingen" der middeleeuwers. De heer Huizinga schijnt echter te meenen, dat een dergelijke mentaliteit invloed van economische verhoudingen op de partijvorming uitsluit. Dat is evenwel m.i. volkomen onjuist. Men denke slechts aan de moderne geschiedenis van Rusland. De mentaliteit van het Rus-

sische volk is nog typisch „middeleeuwsch" en toch ziet men nergens duidelijker in hoe sterke mate de politieke geschiedenis door economische factoren gedetermineerd wordt. De opvatting, dat alleen nuchtere, rationalistische menschen door hun economisch milieu beïnvloed kunnen worden, is onhoudbaar. Prof. Huizinga zegt dat trouwens niet uitdrukkelijk, maar het „ijverig zoeken naar een economische verhouding, die wel ter verklaring zou kunnen dienen", acht hij toch blijkbaar een nutteloos streven. Menige kenner der middeleeuwsche geschiedenis zal zich over deze uitspraak lichtelijk verwonderen. Is dan, zal men vragen, een verklaring, als dr. H. J. Smit, in zijn proefschrift over den oorsprong van den Amsterdamschen handel, van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten gegeven heeft, zoo onbelangrijk en ongeloofwaardig? — Men hoede zich trouwens tegen *overdrijving* van het verschil tusschen de middeleeuwsche en de moderne mentaliteit. Ook in den socialen strijd van onzen tijd ontbreken de „primaire gemoedsbewegingen" allerminst en de geschiedschrijver van latere eeuwen zal menigen „trek uit de bronnen" kunnen aanhalen om dat te bewijzen!

Een ander stuk, dat mij aanleiding geeft tot enkele opmerkingen, is de laatste studie, getiteld: Het probleem der Renaissance. Het is m.i. het belangrijkste stuk uit den bundel en ik erken gaarne er heel veel uit te hebben geleerd. Op uitnemende wijze wordt ons hier de wijziging geschetst, die de voorstelling der Renaissance heeft ondergaan van Vasari over Voltaire en Burckhardt tot de moderne cultuurhistorici toe. Individualisme en wereldzin waren volgens Burckhardt de voornaamste kenmerken der Renaissance, die hij pas met de 15e eeuw laat aanbreken. Moderne cultuurhistorische onderzoekingen hebben echter aangetoond, dat individualistische en wereldsche elementen ook in de middeleeuwsche cultuur allerminst ontbreken; men heeft steeds meer „voorloopers" ontdekt en is geneigd den aanvang der Renaissance steeds vroeger te stellen. Prof. Huizinga betoogt bovendien, dat de Renaissance in vele opzichten toch eigenlijk een gezagscultuur was; „haar geheele geest is in de hoogste mate normatief, zoekende naar altijd geldige maatstaven van schoonheid, staatsbeleid, deugd of waarheid". Het individualisme der Renaissance is dus maar zeer betrekkelijk. En dat geldt ook voor haar „heidensch" karakter. De groote geesten van dien tijd waren veel geloowiger dan men denkt.

Burckhardt had verzuimd een omschrijving te geven van het karakter der middeleeuwsche cultuur. Voor hem waren de Middeleeuwen niets anders dan een doffe achtergrond voor de lichtende figuur der Renaissance. Tegenwoordig worden de Middeleeuwen, in tegenstelling tot de Renaissance, veelal beschouwd als de tijd van het synthetisch denken en den grooten gemeenschapszin. Het ware wezen der cultuur was het *samen bouwen*. De kunst was geen uitdrukking van persoonlijke maar van gemeenschappelijke gevoelens en denkbeelden. „Alle beeldende kunst was ondergeschikt aan de bouwkunst en was symbolisch en monumentaal; de nabootsing der natuurlijke werkelijkheid was nimmer einddoel". Aldus geeft Huizinga deze conceptie weer, die hij bij kunstenaars als Viollet-le-Duc en William Morris heeft gevonden, maar die, voor zoover hem bekend is, in de wetenschappelijke literatuur der cultuur- en kunsthistorici niet wordt aangetroffen. Hij noemt alleen Lamprecht met zijn opvatting der Middeleeuwen als het „typische Zeitalter". Het is jammer dat de schr. blijkbaar weinig thuis is in de sociaal-economische historische literatuur, want daar had hij de bedoelde of althans een verwante conceptie in volle glorie kunnen vinden! Maatschappij- en cultuurgeschiedenis gaan onmerkbaar in elkander over; het is mij dan ook onbegrijpelijk

hoe een cultuurhistoricus schrijvers als Bücher, Sombart, Schmoller, Ashley enz. kan verwaarloozen. Een uiteenzetting als die van Ashley over het middeleeuwsche begrip „avaritia" (in: Introduction to the economic History and Theory) is zuiver cultuurhistorisch. Ziehier nog een citaat van Von Below, dat ook geheel past in de opvatting der Middeleeuwen als een collectivistisch tijdperk (Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum): „Der Handwerker war zugleich Künstler. Die groszen Dome und stattlichen Rathäuser des Mittelalters sind von Handwerksmeistern, nicht von gelehrten Architecten gebaut worden; solche kommen erst im sechzehnten Jahrhundert in Deutschland vor. Im Mittelalter trat der Meister, der heute noch eine Dombauhütte selbständig geleitet hatte, am nächsten Tage, wenn hier seine Tätigkeit beëndigt war, unbedenklich bei einem anderen Bau als mithelfender Arbeiter ein, um später wieder die Leitung eines Baues zu übernehmen". Dergelijke citaten zouden bij tientallen te geven zijn.

Prof. Huizinga acht de opvatting der Middeleeuwen als een collectivistisch-synthetische periode zeer eenzijdig en daardoor niet geschikt tot wetenschappelijk onderscheidingsmiddel. Met alle waardeering voor zijn belangrijke beschouwingen, komt het mij toch voor, dat hij in zijn kritiek op de heerschende opvatting omtrent de tegenstelling van Middeleeuwen en Renaissance te ver gaat. Het moge waar zijn, dat de Middeleeuwen niet zóó collectivistisch en kritiekloos-geloovig waren en dat de Renaissance niet zóó individualistisch en heidensch was als 't soms is voorgesteld, maar is dat nu voldoende reden om die termen uit de wetenschappelijke cultuurgeschiedenis te verbannen? Het spreekt toch eigenlijk van zelf dat de karakteriseering van een historisch tijdperk met enkele termen nooit *volledig* juist kan zijn. De vraag is slechts of zij het overheerschende element weergeeft, m. a. w. of zij *relatief* juist is. En zóó opgevat lijkt mij de aanduiding der tegenstelling van middeleeuwsche en Renaissance-cultuur als collectivisme tegenover individualisme volstrekt niet verwerpelijk, al zij onmiddellijk toegegeven, dat zulke termen nooit meer dan een altijd gebrekkig hulpmiddel voor het begrijpen van het verleden kunnen zijn.

Menig lezer van dezen bundel zal wel in 't bijzonder geboeid worden door het meesterlijke essay over Jeanne d'Arc, geschreven naar aanleiding van het bekende tooneelstuk van Bernard Shaw [1]). Met verontwaardiging verwerpt de schrijver de opvatting, die in de grootsche figuur der redster van Frankrijk een zielszieke meent te herkennen. „Inderdaad, indien over iedere ingeving, die tot ons komt als zoo klemmend bevel, dat zij als een stem wordt gehoord, de wetenschappelijke qualificatie ziekteverschijnsel, waanvoorstelling, het laatste woord ware — wie zou dan niet liever met Jeanne d'Arc en Socrates aan de zijde der gekken staan, dan met de faculteit aan die der gezonden?" Toegegeven, men moet met psychiatrische qualificaties, die veelal op disqualificaties neerkomen, zeer voorzichtig zijn. Maar dat wil nog niet zeggen, dat de moderne wetenschappelijke psychologie voor den historicus van geenerlei nut is, zooals sommigen meenen. En voorts zou ik dezelfde voorzichtige en milde beoordeeling ook willen opeischen voor historische figuren, die minder „sympathiek" zijn dan de Fransche nationale heldin. Ik denk b.v. aan de wijze, waarop de veelgeprezen Ranke een man als Thomas Münzer heeft geteekend en...... misteekend. — In dit verband zij nog

[1]) Met genoegen vermeld ik, dat de schr. een lans breekt voor de „ouderwetsche" maar prachtig-kleurige enscèneering der Engelsche opvoering.

gewezen op de diesrede van prof. *H. Brugmans*: Het beeld der Maagd, waarin een uitnemend overzicht wordt gegeven van de literaire bewerking, die het drama van Jeanne d'Arc in den loop der tijden, van Chapelain tot Shaw, heeft gevonden. Dat de Jeanne van Shaw het geloof in zichzelf geheel mist, is echter een opvatting van dezen auteur, die ik niet voetstoots kan aanvaarden.

In het essay over Hugo de Groot maakt Huizinga ons o.a. opmerkzaam op de overeenkomst in denkbeelden tusschen het 17de eeuwsche Remonstrantisme en de Engelsche High Church. Belangrijk zijn ook de opstellen over het ontstaan van het Engelsche parlement en over Engelschen en Nederlanders in Shakespeare's tijd. Doch het bestek dezer aankondiging laat niet toe op den inhoud dezer artikelen in te gaan.

J. G. v. D.

De voorstelling van den arbeid in de beeldende kunst. *Paul Brandt, Schaffende Arbeit und Bildende Kunst im Altertum und Mittelalter.* Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1927; gebonden Mk. 18.—.

De schr. stelt zich ten doel samenhangend te behandelen, op welke wijze de voorstelling van den arbeid onderwerp is geweest voor de beeldende kunst. Hij definieert „das Arbeitsbild als den Niederschlag, den die Arbeit als der praktische Hauptträger aller Kultur in deren idealster Augenschöpfung (scl. der Kunst) gefunden hat." De eigenlijke voorstelling van het werk zelf en de wijze, waarop het verricht wordt, dat wil dus zeggen de psychologische „Ausdruckswerte" dezer voorstelling, interesseeren hem in de eerste plaats. Door de uitvoerige behandeling hoopt hij tevens het oog van den lezer te scherpen voor de schoonheid van de verschijningsvormen van lichamelijken arbeid in het dagelijksche leven, en last not least verwacht hij van zijn boek een ethisch effect: het inzicht, dat de „partei-sozialistische" opvatting en waardeering van den arbeid dient plaats te maken voor de werkelijk sociale, als basis eener volksgemeenschap, „wo jeder Einzelne mit Hingebung dem grossen Ganzen dient." Den individualistischen Hollander maakt deze opvatting van het begrip „Staat", bij onze Oostelijke naburen zoo verbreid, vaak wat schuw. Wij zullen over deze zijde van het boek dan ook maar niet discussieeren, te minder, omdat zij in dit eerste deel, Oudheid en Middeleeuwen behandelend, slechts weinig op den voorgrond treedt.

De schr. begint met een algemeene inleiding, die het gestelde probleem in zijn geheel schetsmatig behandelt. In aansluiting aan Bücher legt hij een nauw verband tusschen arbeid en rhytme, te nauw m.i., wanneer hij daarin ook de lichaamsversiering en vervolgens het ornament als principe der beeldende kunst betrekt. Verder wijst hij er op, dat in de oudheid en de middeleeuwen steeds de godsdienst het geestelijke medium is, waardoor de arbeid als onderwerp in het gebied der kunst binnen dringt. In het algemeen is dit wel juist, hoewel het verband hier en daar geloof ik uiterst subtiel wordt. Eerst in de Renaissance komt een onmiddellijk contact en ontstaat de moderne „profane" opvatting.

Egypte met zijn tallooze reliefs en figuren uit graven, waar het leven vaak zoo cinematographisch weergegeven wordt: bierbrouwen, de broodbereiding, de verzorging van de druif tot wijn, dat alles en veel meer, wordt voor oogen gevoerd en uitstekend toegelicht. Een hoofdstuk over het Oosten, waarbij de Minoïsche kunst gevoegd wordt, volgt, maar de voorbeelden zijn hier niet talrijk. Ook de Grieken, wier verachting voor al wat handwerk was, bekend genoeg is, hebben in hun kunst geen plaats gehad voor den arbeider. Heracles bij het werk, Hephaestus ook,

Daedalus of Iason, werden wel is waar afgebeeld en daaraan aansluitend bestond dan dikwijls aanleiding tot min of meer realistische voorstellingen uit de werkplaats, hoewel men dan al heel spoedig naar den Hellenistischen tijd afdwaalt. Alleen de vazen hebben ons herhaaldelijk tafereeltjes van het land of uit het atelier bewaard. In de „groote" kunst komen zij niet voor. Het volgende (IVe) hoofdstuk is gewijd aan Rome en de provincies en hier vinden wij overvloed. Van nature begaafd met een open oog voor de ongesmukte werkelijkheid, deelde de Romein bovendien niet de verachting der Grieken voor handenarbeid. De boeren, de handwerkslieden hebben van oudsher in het Romeinsche rijk een groote rol gespeeld. Hun grafsteenen, de beschildering hunner graven, hun uithangborden ook, vormen een rijkvloeiende bron voor de kennis van ons onderwerp. De schr. deelt ze naar uiterlijke kriteria in enkele hoofdgroepen in, en bespreekt bij meerendeels voortreffelijke afbeeldingen vele voorbeelden. Niet slechts kan hij daar vele bijzonderheden meedeelen, die nieuw licht werpen op het beroep van de afgebeelden, maar menigmaal, gelijk b.v. p. 106, waar hij de veel voorkomende beker als symbool van een religieus genootschap ter vereering van den Gallischen Dis pater verklaart, komt hij op zeer instructieve zijwegen. Niet altijd lijkt mij de stilistische bewijsvoering juist, zoo b.v. wanneer de schr. p. 112 een relief aan een Grieksch kunstenaar toeschrijft, omdat er een groep van een vader met zijn zoontje op voorkomt. „Wie hätte ein nüchterner Römer darauf kommen sollen!" Niettemin komt een dgl. groep voor op de Ara Pacis te Rome. Noch kan ik mij geheel vereenigen met de beschrijving van de Monument der Secundinii te Igel, waar (b.v. p. 121 en 123) telkens een sentimenteel pathos op den voorgrond komt, terwijl ik Hettner's meening, door Brandt onderschreven, dat het verregaand realisme van dit monument „in gallischer Eitelkeit und gallischer Lebensfreude" nog het gemakkelijkst zijn verklaring vindt, niet zonder meer kan aanvaarden. Bij de Romeinen vinden wij ook één groot, publiek monument, dat in zekeren zin het werk — men mag wel zeggen: improbus labor — verheerlijkt: de zuil van Trajanus. Daaraan wijdt de schr. ten slotte een uitvoerige beschouwing. Naar aanleiding daarvan zij opgemerkt, dat de werktuigen die hier dikwijls in de handen ontbreken, wsch. in metaal toegevoegd waren (vgl. Lehmann-Hartleben, Trajanssäule, I. p. 147). Het speuren naar gebruik van oude motieven in de lichaamshoudingen lijkt mij hier weinig belangrijk, omdat de aan de zuil optredende variatie te groot is.

Wij komen daarmede tot het tweede gedeelte van dit belangrijke werk: de Middeleeuwen. De schr. zoekt hier voorzichtig zijn weg en begint met een hoofdstuk over de Middeleeuwsche kalender, die, de antieke voorstellingen voortzettend, aanvankelijk twaalf tafereelen uit het boerenleven weergeeft. Deze komen dan weldra, plastisch, ook aan de kerken voor, waar zij, eerst op een in 't oog vallende plaats verschijnend, langzamerhand verdrongen werden door de voorstellingen der kunsten en ambachten, naarmate de vertegenwoordigers dezer laatste een belangrijker plaats in de gemeenschap begonnen in te nemen. Ook de Bijbelillustratie (Adam en Eva, de Ark, de toren van Babel, enz.) biedt ruimschoots gelegenheid menschen aan het werk te toonen, evenals de legenden van de H. Familie en de Heiligen (patroons der gilden). Ik vermoed dat met de Nederl. groep op p. 284, de ontroerende kleine groep in het Aartsbissch. Mus. te Utrecht (Vogelsang, Holzskulptur in den Niederlanden, I, Taf. XXIII, no. 13) bedoeld is. Zoo ja, dan zij hier opgemerkt, dat de kleine Jesus zijn vader niet helpt bij het *meten* van een stuk hout; Josef is blijkbaar bezig, met een met krijt ingesmeerd touwtje een lijn

te trekken op de plank, die hij in bewerking heeft. Men doet dit door het touwtje strak te spannen tusschen de twee punten, die men wenscht te verbinden, en het dan even op te lichten en terug te laten veeren. Door het afstuivende krijt wordt de lijn dan ineens en zuiver getrokken. De kleine Jesus houdt hier blijkbaar voor zijn vader het eene eind van het touwtje vast, terwijl Josef zelf het andere eind houdt en de kunstbewerking uitvoert. Deze methode, lijnen te trekken wordt thans nog toegepast, o.a. door stoffeerders bij het indeelen van stof in reepen. Een kort hoofdstuk over het middeleeuwsche handwerk, zooals men het in en aan de kathedralen afgebeeld vindt, besluit dit veelomvattende en leerrijke boek. Bij zoo veelzijdigen inhoud, van heinde en ver verzameld, is het geen wonder, dat men hier en daar opmerkingen kan maken. Voor enkele afbeeldingen ware het misschien mogelijk geweest betere photographieën te vinden (b.v. afb. 168) en bij vele ontbreekt elke aanwijzing van de plaats, waar het origineel zich bevindt. Dit is te onaangenamer, omdat de schr. niet dan bij hooge uitzondering — en dan slechts zeer in 't algemeen — zijn bronnen aangeeft, tengevolge waarvan ook vele verwijzingen naar stukken, die niet afgebeeld worden, vrijwel doelloos zijn. Onder de namen van schrijvers, die voor zijn onderwerp reeds belangrijk werk verricht hebben, mis ik (p. XII) ongaarne dien van Espérandieu, wiens buitengewoon verdienstelijk werk: Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine (9 dln.) Prof. Brandt naar het mij voorkomt toch met vrucht geraadpleegd heeft. Maar met dat al heeft hij met zijn mooi en verdienstelijk werk zooveel *improbus labor* voor ons allen verricht, dat wij, betreurende, dat hij zijn citaat uit Vergilius (Georg. I. 145) onvolledig op het schutblad afdrukte, hem slechts dankbaar kunnen zijn voor dit boek en de hoop mogen uitspreken, dat hij het tweede deel spoedig mag laten volgen.

G. A. S. Snijder.

De Wevers in de Duitsche Literatuur. *The Weavers in German Literature by S. Liptzin, Ph. D. — Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie,* herausg. von H. Collitz, prof. an der Johns Hopkins University in Baltimore. Göttingen/Baltimore. No. 16, 1926. 108 pp.

Een op zichzelf niet diepgaande, maar om zijn onderwerp buitengewoon belangwekkende studie. Vijf hoofdstukken, het eerste, inleidend, over de Duitsche literatuur en de opkomst der machinale industrie; het tweede over de wevers in de Duitsche dichtkunst; het derde over de wevers in den Duitschen roman; het vierde over de wevers in het Duitsche drama vóór Hauptmann en het vijfde „Van Hauptmann tot Toller". In hfdstk. 2—5 trekt de heele weversliteratuur — een van de bitterste van de bittere hoofdstukken der menschheidsgeschiedenis — voorbij. Van Byron's maidenspeech in het Hoogerhuis (1812) tot de herhaling daarvan in den proloog van Toller's „Maschinenstürmer" (1922) één kreet van protest tegen machines, tegen de menschen, tegen het stelsel. Er is verontwaardiging tegen het blinde rationalisme der volbloed-liberalen, er is Cassandra-stemming tegenover een eeuw die trotsch was op materieelen welvaart, er is een „te wapen" tegen de bestaande en ten bate van een nieuwe maatschappij-conceptie, maar bovenal er is ernst en wanhoop in deze literatuur. Plannen tot verbetering meestentijds allang weer opgegeven, van conciliante en revolutionnaire, van aristocratische en proletarische zijde vonden in haar een echo. Om dezen socialen kant, meer dan om haar specifiek-literaire is zij vooral belangrijk.

Het eigenlijke begin- en tegelijk hoogtepunt zoowel van de geschiedenis der moderne wevers als van de wevers-literatuur vormt, gelijk bekend, het oproer der Silezische wevers van 1844. Den gang der weversliteratuur sindsdien resumeert de schr. als volgt: „Het schieten op ongewapende arbeiders door regeeringstroepen toonde duidelijk hoe weinig geschikt de gangbare methodes waren voor een uiteenzetting met de nieuwe sociale krachten. De dramatische bijzonderheden van gebrek en hongerdood onder een nijvere bevolking troffen de verbeelding van lyrici en schonken het leven aan talrijke gedichten, waaronder er enkele zijn van blijvende waarde, als die van Heine en Freiligrath. Het weversprobleem wekte als het meest kennelijke van alle sociale problemen de belangstelling van die romanciers in de jaren '40 en '50, die den Duitschen roman trachten te verrijken met de proletarische motieven, waarmee Dickens en Sue het hun nationale literaturen hadden gedaan. Wevers speelden een belangrijke rol in de oudere industrie-romans, die van Ernst Willkomm (geb. 1810, zijn eerste en tegelijk de eerste proletarische roman in Duitschland „Eisen, Gold und Geist" is van 1843), Alexander v. Ungern-Sternberg („Paul", van 1854) en Robert Prutz („Engelchen", 1854—'51), waarin respectievelijk de communistische, de aristocratische en de liberale of democratische houding tegenover de zich wijzigende sociale orde zijn belichaamd. Wevers zijn ook de helden van de eerste drama's die strijd en nooden der industriearbeiders schilderen: „Kavalier und Arbeiter" van Julien Leopold Klein (1850) en (het ongepubliceerde) „Schlosz und Fabrik" door Friedrich Herman Semmig (1840—'59)". (pg. 99—100).

Tot zoover de schr., wiens studie — ik zei het reeds — meer belangwekkend is om haar onderwerp dan om de behandeling ervan. Zoo één, dan zou zich namelijk dit onderwerp geleend hebben tot een sociologische behandeling der betrokken literaire productie, tot het bestudeeren van wat ik elders genoemd heb de „sociale functie" der literatuur, daarmee bedoelende, dat de literatuur-geschiedenis, zóó opgevat, tot object heeft den objectieven invloed na te gaan van literaire werken op de lezers, d.w.z. hoe die werken buiten den wil, en vaak zelfs buiten den geest der schrijvers om, door de lezers — onbewust meestal — worden geïnterpreteerd, na welke interpretatie zij immers pas hun eigenlijk leven beginnen dat pas hun blijvende waarde bepaalt. Dat deze gelegenheid hier verzuimd is, is dubbel jammer, omdat, ware dat niet gebeurd, de schr. dan waarschijnlijk tot een ander en — ik vermoed — belangrijker resultaat zou zijn gekomen dan waartoe hij nu gekomen is. „May it not be that the weaver material by clearly revealing the antitheses in modern industry and society plainly showed the difficulty of finding a satisfactory solution?" (p. 100), vraagt de schr. nu bij wijze van conclusie, na er op gewezen te hebben, dat geen der besproken werken een oplossing aan de hand doet. Maar dat is toch een beetje quasi-diepzinnigheid, want het spreekt vanzelf dat gedichten, romans en drama's, al zijn zij ook van Hauptmann, Freiligrath of zelfs Heine geen oplossing van een sociale kwestie kúnnen geven. Wat men de wever-literatuur „verwijten" moet, is dan ook, dunkt mij, niet, dat zij geen oplossing gaf, maar dat zij als geheel uitwerking miste. En met dit te constateeren had het onderzoek dan nog niet moeten eindigen, doch veeleer beginnen. In den loop van het onderzoek zou dan gebleken zijn, dat deze literatuur als geheel genomen geschreven en gelezen werd door menschen, wier hart goed genoeg was om de wevers te helpen, maar wier heele sociale wezen zich tenslotte tegen een radicale oplossing van het probleem huns ondanks verzette.

Maar dit neemt niet weg, dat dit boekje als voorstudie zijn groote waarde behoudt, die nog vergroot wordt door een naar de vijf hoofdstukken ingedeelde bibliographie (p. 101—104). J. Romein.

Historisch Instituut te Rome. *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome.* 6de deel, 's-Grav., Mart. Nijhoff. 1926.

De *Mededeelingen* vormen dit jaar, zooals gewoonlijk, weer een lijvig deel met vele goede illustraties en waarin elk wat wils vindt.

Prof. Bijvanck, op zoek naar het werk van Phidias onder de skulpturen van het Parthenon, schrijft hem de Athene en den Hephaistos toe uit het oostelijk friesrelief. *Dr. van Hoorn* wijdt eenige bladzijden aan het verband tusschen het Atheensche lentefeest, de Anthesteria, en het jaarlijksche terugkeeren van de zielen uit de onderwereld. *Van Essen* heeft in het Museo Civico van Tarquinia de ontwikkeling nagegaan der liggende figuren op de Etruskische sarcophagen en deelt de resultaten daarvan mee. *Dr. Leopold* brengt nieuwe gissingen omtrent de ligging van de haven van Rome en in verband daarmede over de beteekenis van den Pons Sublicius, die naar zijn meening geen verkeersverbinding is geweest, maar uitsluitend diende om toegang te geven tot aan de overzijde van de Tiber gelegen heiligdommen. Op interessante stijlkritische gronden komt *Dr. Snijder* tot de slotsom, dat in het plan van den boog van Trajanus te Beneventum, na diens dood door Hadrianus veranderingen zijn aangebracht, om daarmede de rechtmatigheid van zijn adoptatie te ondersteunen. *Mgr. Dr. Wilpert* doet belangwekkende mededeelingen over het door hem ingerichte Museum van San Callisto en de daar bewaarde sarcophaag-fragmenten. Bij een reeks uitstekende afbeeldingen beschrijft *Dr. Hoogewerff* de prachtige muurschilderingen in de kerk van Sant Elia bij Nepi, die omstreeks 1000 gedateerd moeten worden. De handteekening op deze fresco's: *Johannes Stefanus fratres pictores romani et Nicolaus nepos vero Johannis,* brengt den schrijver tot de vernuftig gevonden, maar toch wel zeer in de lucht hangende veronderstelling, dat *Johannes,* de eerste van dit drietal, dezelfde *frater Johannes italus* zou zijn, die in opdracht van keizer Otto III thans verdwenen muurschilderingen in de Paltskapel te Aken aanbracht, daarvoor een Italiaansch bisdom ten geschenke kreeg en later ook in Luik werkte. *Dr. Struik* bespreekt een in 1494 verschenen astrologisch handboekje van Willem Gillisz van Wissekerke. *Dr. De Feyfer* maakt melding van een onbekend portret van Andreas Vesalius. *Prof. Caraci* maakt op de onlangs te Florence gedane ontdekking van vijf oude Hollandsche zeekaarten opmerkzaam.

Met Huygens' Ooghentroost als einddoel laat *Dr. Cornelissen* eerst de vertroostings-litteratuur van Oudheid en Middeleeuwen aan den lezer voorbijtrekken en onderzoekt dan in hoeverre de Nederlandsche Renaissance-geschriften van soortgelijke strekking daardoor beïnvloed zijn. Dit leidt tot de conclusie, dat Huygens slechts met eigen woorden herhaalde, wat van de oudheid af een geliefkoosd letterkundig thema is geweest. *Korthals Altes* deelt de wederwaardigheden mede van drie Nederlanders, die in de 16de en 17de eeuw achtereenvolgens getracht hebben de Pontijnsche moerassen droog te maken. *Dr. Fokker* heeft het voormalig „Koninkrijk der beiden Sicilien" afgezocht naar Nederlandsche kunstwerken. Als vrucht hiervan publiceert hij nu een tweede proeve van zijn verdienstelijken inventaris.

Er is wel iets statigs in de dikke vellen, waarop deze mededeelingen worden gedrukt, maar er zou met het oog op de plaats, die zij in de boekenkast innemen, toch wel wat voor een dunnere (en tevens soliedere!) papiersoort te zeggen vallen. F. en M. Hudig.

Katholieke staatsleer. *L. Triebels, De Staatsleer volgens Leo XIII.* Groningen, Wolters, 1925; VI en 144 blz.

In zijn lange regering heeft Paus Leo XIII overvloedig gelegenheid gehad de denkbeelden der Katholieke kerk omtrent de staat, zijn doel en zijn verhouding tot de onderdanen te formuleeren, waar die zo vaak verdedigd moesten worden tegen de moderne opvattingen van politiek en wetenschap. Herhaaldelik ook was het nodig de geesteliken zowel als de leken in deze op hun katholieke plichten herderlik te wijzen, als zoveel malen de verleiding groot was afvallig te worden en aan liberale en socialistiese stromingen mee te doen. Mr. Triebels heeft zich aangetrokken gevoeld tot een samenvatting van de door deze kerkvorst verkondigde meningen, om die èn met de leerstellingen van anderen te vergelijken en tegen de moderne wetenschap, voor zover die niet op kerkelike grondslag staat, te verdedigen. Hij doet dit streng wetenschappelik, nergens in onaangename vechttoon, en getuigt daarbij van grote belezenheid. Speciaal als beknopt overzicht van de ideeën van Leo XIII, waarvan aangetoond wordt, dat zij in overeenstemming zijn met de algemene katholieke leer en daaruit consequent volgen, is het boekje van betekenis en 't lezen overwaard. Na een korte uiteenzetting van „het staatsbegrip" in 't algemeen, gaat de schr. na, welke de oorsprong is van de staat: middellik uit God, ligt de oorsprong in de menselike behoefte aan gemeenschap om 't gezamenlik heil na te streven. Het gezag vindt natuurlik zijn oorsprong in God, als schepper der natuur. Daaraan knoopt zich de vraag naar de verhouding tussen gezag en onderdaan: gehoorzaamheid aan 't wettig gezag is eerste plicht van de laatste, maar als de staat niet voldoet aan zijn normale plicht, is tegenstand op wetmatige wijze geoorloofd. De vorm van het gezag is daarentegen zuiver menselik en kan in verschillende tijden en landen zeer verschillend zijn; ook de uit een revolutie voortgekomen staatsvorm (hier schrijft de Paus aan de franse bisschoppen in 't einde der 19e eeuw) kan wettig zijn, als het doel van de staat, de openbare orde, door hem wordt nagestreefd. Bij de bespreking van dit „doel van den staat" worden kerk en staat naast en tegenover elkaar gesteld; beide gemeenschappen zijn uit God, de eerste echter onmiddellik door Zijn wil geschapen, de andere middellik door de mens; en hun doel is ook onderscheiden, de behartiging der geestelike en der stoffelike belangen. Maar samenwerking tussen die beide is plicht en ligt in hun beider natuur. De kerk geeft de staat een zedelike steun en rechtvaardigt zijn gezag; de Staat steunt de kerk „door openbare erkenning van God en godsdienst" en van de onschendbaarheid der leer. Aldus zijn zij nauw verbonden als ziel en lichaam.

Het tweede deel verheldert in vele opzichten ons begrip van de staatsleer der katholieke kerk door die te vergelijken met andere theoriën. Eerst de dichtst daarbij staande, ook van een kerkleer uitgaand: de Antirevolutionaire. Oppervlakkig beschouwd toont die overeenkomst, in werkelikheid haast lijnrechte tegenstelling: Kuyper immers gaat uit van de zonde als oorzaak der staatsvorming en stelt voorop het negatieve doel: de staat dient om de absolute uiteenval van het menselik geslacht te verhoeden na de zondeval. Daarop wordt Hegels filosofie met die van Leo XIII vergeleken en ook hierin het overeenkomstige (bij beide is „'t doel van de staat beslissende oorzaak") en het verschil (bij de Paus is de staat tot 's mensen welzijn, bij Hegel heeft hij betekenis „in de ontwikkelingsgang van een abstracte idee") aangegeven. Jammer is 't dat het werkje van Mr. Triebels niet in deze richting verder gaat. In plaats daarvan wordt en verder in gepolemiseerd tegen de „sociologische staatsidee". Maar dit is uit den aard der zaak onbevredigend en het boekje wordt

daardoor tweeslachtig. Immers de „sociologische staatsidee" bestaat feitelik niet, de sociologie is geen staatsleer en de staatsleer van Leo XIII is geen sociologie. De ene heeft een opvatting omtrent doel en oorsprong van de staat, de andere tracht deze wetenschappelik op te sporen. Bovendien gaat de Kerk uit van een goddelike openbaring, waaraan de maatstaf der wetenschap niet aangelegd wordt, terwijl de socioloog alle apriori verwerpt en slechts feiten verzamelt om daarvan een verklaring te geven. De theorie, die voor deze verklaring wordt opgesteld, is dus volstrekt verschillend van de metaphysica der Kerk en Mr. Triebels heeft geen recht den socioloog te verwijten, dat hij die laatste van meet af aan verwerpt en zijn „verklaring" toch vaak hypotheties is. „Sociologie en staatswetenschap," die in 't laatste hoofdstuk (nadat nog afzonderlik Duguit's opvattingen zijn bestreden) behandeld worden, mogen dan ook niet als tegenstellingen worden opgevat; neen, er is slechts één staats*wetenschap,* dat is de sociologiese, die de betrekkingen van de mens in de gemeenschap bestudeert. Men kan nu daarop en daarop uitsluitend een staats*leer* bouwen, die subjectief is; men kan ook naast de gegevens der sociologie een goddelike openbaring als bron van voorschriften en gegevens aanvaarden en hieruit een staatsidee afleiden. Deze beide zouden dan zijn te vergelijken, hoewel natuurlik een debat daarover buitengemeen onbevredigend voor beide partijen zou zijn. Thans heeft het laatste deel van Mr. Triebels' boekje slechts de waarde van een heldere uiteenzetting, waarin men zeer veel van de verschillende schrijvers over staatsrecht leert kennen. Over de denkbeelden van Leo XIII spreekt dit deel haast niet.

E. v. G.

Bibliographie. *Nederlandsche Bibliographie van 1500—1540, door Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg.* Eerste Aanvulling, 1925, en Tweede Aanvulling, 1927, door M. E. Kronenberg. 's-Grav., Martinus Nijhoff, 1925, 1927 (74 blz.).

Een woord van oprechte hulde en van warmen dank moet door de historische wetenschap gebracht worden aan de uitgevers van dit meesterwerk, dat terecht een werk „d'utilité publique" is genoemd. In 1923 deden de heer Wouter Nijhoff en Mej. Kronenberg een kostbaar boek van meer dan 1000 blz. het licht zien, waarin de titels en beschrijving van de boeken, die in Nederland tusschen 1500—1540 gepubliceerd zijn, voorkomen. Nadien vindt Mej. Kronenberg alom in de wereld nog altijd weer nieuwe en daarin niet genoemde geschriften. De titels nu geeft zij *voorloopig* in de „Aanvullingen" uit, waarvan thans twee zijn verschenen, — tezamen 986 beschreven boeken. Deze „Aanvullingen" zijn niet de definitieve voortzetting van de Ned. Bibliographie van 1500—1540, maar slechts de voorlooper, de heraut van het komende vervolgdeel. Engeland, Frankrijk, België, heeft zij voor haar doel in eigen persoon weder „afgejaagd", is zelfs in de schier ontoegankelijke bibliotheek Rothschild te Parijs doorgedrongen en hunkert naar het wild dat zij bij den hertog van Arenberg nog hoopt te vinden. Moge zij ook in Amerika hare nasporingen voortzetten en haar de gezondheid en gelegenheid geschonken worden haar werk te voeren dicht bij het voorgestelde doel, namelijk een complete bibliographie over 1500—1540. Wij hebben nog één wensch: Zou Mej. Kronenberg ons op de haar eigen interessante wijze niet eens wat willen verhalen van al die jachtgebieden en jacht-avonturen. Wat zou die lectuur den wetenschappelijken historievorscher en boekenliefhebber een verfijnd geestelijk genot schenken en bovendien rijke vruchten opleveren. Eere zij onze geestelijke Diana!

A. Eekhof.

Een nieuwe Fransche algemeene geschiedenis. *Louis Halphen et Ph. Sagnac, Peuples et Civilisations. Histoire Générale.* Paris, Felix Alcan, 1926.

Het eerste deel van deze breed-opgezette algemeene geschiedenis is verschenen. Het is het in deze aflevering nader aangekondigde deel van L. Halphen, Les Barbares. De opzet van het geheele werk legt beslag op 20 deelen. Ieder deel is een historische eenheid: b.v. I: Premières civilisations, II: Grèce et Orient, III: Conquête romaine, VIII: Renaissance et Réforme, IX: Guerres de religion (prépondérance espagnole), X: Prépondérance française, XI: Prépondérance anglaise, XIX: Les armements et la grande guerre, XX: Le monde contemporain. Onder de medewerkers komen behalve de beide directeuren voor o.a.: Pirenne, Hauser, de Saint-Léger, Eisenmann. T.

Nieuwe boeken:

W. J. Droesen, De gemeentegronden in N.-Brabant en Limburg en hun ontginning. Geschied- en landhuishoudkundige studie. Roermond. Romen. 221 b. 3.75 g.

K. Holl, Ontstaan en wezen van het christendom. Vert. d. J. N. Bakh. v. d. Brink. Mij. v. gg. l. 106 b. *f* 1.25.

Jo de Jong, 50 eeuwen costuum. Met medew. v. F. H. Fischer en voorrede van H. Luns. De Spieghel. 116 b. verl. 7 g.

A. van Laar, Bibliografie van de geschiedenis v. d. stad Antwerpen. Nijhoff. 337 b. 6.80 g.

W. Mulder, Van waar en waarheen met onze kerkgeschiedenis der M. E. Rede 3e dies univ. Nijmegen. Dekker. 31 b. 0.60 g.

B. Raptschinsky, De geschiedenis van het Russische volk. Thieme. I. Het oude Rusland. verl. 360 b. 7.50 g.

A. F. de Savornin Lohman, Calvijn en Rome. Hist. pol. bijdragen. Voor uitg. gereedgemaakt door H. v. Malsen. Inl. J. Th. de Visser. Kemink. 292 b. 3.90 g.

B. Stegeman, Het oude kerspel Winterswijk. Bijdr. t. gesch. v. e. deel der voorm. heerlijkheid Bredevoort. Thieme. 422 b. pln. 5.50 g.

L. P. Teixeira de Mattos, De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. Nijhoff, III. De waarden. I. De Krimpenerwaard. 850 b. 14 g.

Bulletin of the International Comittee of historical science. 2e fasc. 144 p. Presses Univ. 6 fr.

F. Hayward, Le dernier siècle de la Rome pontificale 1769—1814. Coll. Ecu. 240 p. Payot. 15 fr.

G. Martin, Histoire économique et financière de la France. (Histoire de la Nation française). 656 p. Plon. 65 fr.

E. Friedell, Kulturgeschichte der Neuzeit. Die Krisis der europäischen Seele von der schwarzen Pest bis zum Weltkrieg. Beck. I. Einleitung; Renaissance und Reformation. 413 S. 12 M.

A Stern, Abriss einer Geschichte der demokratischen Ideen in den letzten 4 Jhr. Zürich, Fussli. 60 S. 1.60 M.

E. Barrow, The Growth of Europe through the dark ages a. D. 401—1100. Brief narrative of evolution from tribal to national states. 356 p. Witherby. 10/6.

F. Bemis, American Secretaries of State and their Diplomacy. 1—3. Knopf. each 18/.

F. Whyte, China and Foreign Powers. Historical review of the relations. 86 p. Oxf. P. 2/6.

II. OUDHEID.

Plutarchus over politiek. *Plutarch, Moralische Schriften.* Bd. I. Streitschriften wider die Epikureer; Bd. II. Parallelschriften zu Seneca's Dialogen; Bd. III. Politische Schriften, übersetzt, mit Einleitungen, Anmerkungen und Register, versehen von Otto Apelt. (Philosophische Bibliothek 198, 205, 206). Leipzig 1927, Felix Meiner.

De beteekenis van Plutarchus' Levens voor de kennis der Oude Geschiedenis en hun geweldige invloed in sommige perioden der nieuwe, vooral in de 18e eeuw, is overbekend; als schrijver van tallooze essays (hij mag misschien als schepper van het genre gelden) over onderwerpen uit het gebied van godsdienst, moraal, staatkunde en literatuur heeft hij wel bijna alle eeuwen door, met Seneca, een leergraag publiek gehad (hier te lande heeft Prof. Hartman honderden lezers voor hem gewonnen), maar aanmerkelijk minder de aandacht getrokken van historici. Toch is er tusschen de beide meestal scherp onderscheiden categorieën van geschriften geen wezenlijk verschil van karakter. De geschiedkundige overlevering diende Plutarchus voornamelijk als reservoir waaruit hij zijn voorbeelden putte, ter aanbeveling of afschrikking, van zedelijke gedragingen; met deze en niet met zuiver historische bedoeling, schreef hij zijn Vitae. Omgekeerd worden zijn rechtstreeks moraliseerende of althans onderrichtende betoogen op iedere bladzijde met feiten of uitspraken uit de geschiedenis en beschaving van het verleden toegelicht, zoodat ook deze voor de kennis daarvan een belangrijke bron leveren. Meer echter dan de eerstgenoemde werpen zij bovendien licht op het staatkundig, maatschappelijk en overig geestelijk leven van Plutarchus' eigen tijd en eigen land, waaromtrent wij overigens, behalve door Dio van Prusa, slechts poover ingelicht zijn. Het is daarom ook voor belangstellenden in geschiedenis dienstig, dat de leiders van de Philosophische Bibliotheek een vertaling van de Moralia in hun reeks hebben opgenomen, te meer nu zij daarvoor een bij uitstek bekwaam geleerde bereid hebben gevonden: wie beter dan de uitnemende Plato-vertaler Apelt kon het werk van den Plato-bewonderaar Plutarchus in zijn taal weergeven?

Van de drie hierboven genoemde deeltjes zij hier de bizondere aandacht gevestigd op het laatste dat de Politische Schriften bevat, en wel: 1. Philosophen und Regenten; 2. An einen ununterrichteten Fürsten; 3. Ob ein Greis noch Staatsgeschäfte treiben soll; 4. Politische Lehren; 5. Monarchie, Oligarchie, Demokratie; 6. Das Gastmahl der sieben Weisen.

In zijn korte inleiding op deze politieke opstellen getuigt Apelt dat het „nicht an gelegentlichen Winken fehlt, die auch für unsere Verhältnisse unter Umständen noch Bedeutung haben". Zonder deze verzekering vlakweg te willen loochenen, zal men niettemin moeten erkennen, dat hier verdieping van modern staatkundig begrip niet valt te winnen; hoe zou men ook op dit gebied iets van beteekenis mogen verwachten uit een Grieksch landstadje in den keizertijd; het geweldig verschil in politieke macht tusschen de Grieksche staten van de IVe eeuw v. Chr. en de IIe van onze jaartelling vindt haar zuivere uitdrukking in de niet te vergelijken grootere beteekenis van de politieke theorie van een Plato en die van een Plutarchus. Maar voor de kennis der staatkundige toestanden en gezindheden in den tijd van den laatste zijn diens geresigneerde beschouwingen uittermate leerzaam: men is zich helder bewust dat aan een werkelijke regeerkunst voor Grieken geen behoefte meer is. „Bei Antritt jedes Amtes muss man nicht nur jener Betrachtungen sich erinnern,

welche Perikles anstellte, so oft er den Feldherrnmantel anlegte: „Hab acht, Perikles, du befiehlst freien Männern, Hellenen, athenischen Bürgern". Dem muss man jetzt (als Grieche) noch hinzufügen: „als Untergebener regierst du jetzt, denn deine Stadt steht unter dem Befehl des Prokonsuls und der kaiserlichen Prokuratoren......" Jetzt musst du das Amtskleid schlichter gestalten, musst auf der Rednerbühne immer an das Zelt des Feldherrn denken...... Für dich gilt vielmehr das Vorbild der Schauspieler, die bei ihrem Auftreten zwar nie auf die eigene Empfindung, Sinnesart und persönliche Würde verzichten, dabei aber immer auf den Einbläser horchen und sich keinen Verstoss erlauben gegen das Versmass und keine Ueberschreitung der Grenzen der von den Leitern gewährten Freiheit". (Praec. ger. reip. c. 17). Kan men drastischer de politieke gesteldheid van Griekenland onder het Romeinsch bestuur tot uitdrukking brengen?

Men mag verwachten dat deze deelen door andere zullen worden gevolgd, waarin ook de belangrijkste van Plutarchus' geschriften over godsdienstige onderwerpen worden opgenomen [1]). H. B.

Aziatische sarcophagen. *Ch. R. Morey, The Sarcophagus of Claudia Antonia Sabina and the Asiatic Sarcophagi.* Sardis, V. I; 1924.

In de serie der publicatie's van de American Society for the Excavation of Sardis, heeft Prof. Morey een geheel deel gewijd aan de in 1913 gevonden sarcophaag eener voorname Romeinsche dame, een boek, dat des te belangrijker is, omdat de schr. zich niet beperkt heeft tot een uitvoerige bespreking van de vondst, waarbij ook de fundamenten van het grafgebouw konden worden blootgelegd, en een beschrijving van het beeldhouwwerk zelf, maar tevens deze gelegenheid heeft benut om een merkwaardige klasse van monumenten volledig te behandelen: de Aziatische sarcophagen, waarvan de wanden versierd worden door geïsoleerde figuren, in nissen, gevormd door zuilen met bogen en frontons. Alleen reeds voor het verzamelen dezer wijdverspreide stukken, de classificeering en de illustratie van elk stuk afzonderlijk moet men Prof. Morey dankbaar zijn. Door zijn volledig overzicht wordt het min of meer geheimzinnig waas, dat deze werken, sinds Strzygowski het eerste fragment publiceerde, placht te omgeven, weggevaagd, en daarmede verdwijnt tevens het gevaar hun belang te overschatten. Met behulp der criteria, door Morey gevonden, zal men voortaan gemakkelijk de plaats van elk nieuw stuk kunnen bepalen, en het in 't algemeen zelfs vrij nauwkeurig kunnen dateeren.

De schr. houdt zich uitsluitend bezig met de Aziatische sacrophagen in eigenlijken zin, en spreekt slechts zeer kort over imitatie's in het Westen. Over de laatste en hun karakteristieke eigenschappen zal men dus steeds Rodenwaldt's uitnemend opstel in de Römische Mitteilungen (38/39; 1923/4; p. 1 vv.) moeten raadplegen, al heeft ook Morey verdienstelijke bijdragen hierover geleverd en is hij ten deele tot dezelfde resultaten als Rodenwaldt gekomen. Voor dubieuze punten zij bovendien verwezen naar Rodenwaldt's uitvoerige recensie (Gnomon, I, 1925, p. 121 sqq.). Een der belangrijkste resultaten van Morey's onderzoek is de scheiding dezer sarcophagen in twee groepen. De eerste groep schijnt ontstaan te zijn in Ephesus (Lydische groep), de tweede (Sidamara-) groep in een centrum in Noord-Klein-Azië. Bij de laatste groep denkt

---

[1]) Overigens is ook een Engelsche vertaling van de Moralia begonnen te verschijnen, door Frank Cole Babitt, in de welbekende Loeb-reeks.

Morey aan een reizend atelier, een hypothese, die van verder strekkende beteekenis is, omdat men daardoor niet slechts de aanwezigheid van kunstenaars met Grieksche namen in alle deelen van de Rom. wereld zou kunnen verklaren, maar ook het vaak verbluffende voorkomen van zeer uiteenloopende stijlelementen naast elkaar. Een afzonderlijk hoofdstuk wijdt Morey aan de systematiek en herkomst der op sarcophagen voorkomende figuren. Over haar symbolische beteekenis spreekt hij niet. Rodenwaldt heeft in dit verband reeds gewezen op de verklaring der „Deugden" in den gevel van de Celsusbibliotheek te Ephesus, door Robert, Archäol. Hermeneutik, p. 70 voorgesteld. Ik zou hier tevens willen herinneren aan de onderzoekingen van Dütschke, Ravennat. Studiën, p. 146 en 176 vv. over de muzen, over de groep van den „Dichter met Muze" en over de symbolische beteekenis van de gesloten of half geopende boekrol in handen van figuren op sarcophagen. — Zeer overtuigend is verder het hoofdstuk over den samenhang der sarcophagen-architectuur met de pronkende façade-architectuur, in Klein-Azië zoo in zwang. Het hoofdstuk over de voortzetting der Klein-Aziatische typen in de christ. kunst, dient na Rodenwaldt's bovenvermeld opstel herzien te worden. — Het boek is onmisbaar voor ieder, die zich met Rom. sculptuur bezig houdt, niet slechts wegens het voortreffelijke, volledig-geïllustreerde overzicht, dat geboden wordt, maar ook, omdat Morey voor het eerst zakelijk en kritisch het materiaal en de meeningen geordend en geschikt heeft: een opofferend werk, waarvoor men den schr. dankbaar moet zijn.

G. A. S. Snijder.

Wat leert de Griekse literatuur ons over de handel? *H. Knorringa, Emporos, Data on trade and trader in Greek literature from Homer to Aristotle.* Utrechtse dissertatie, 1926.

De schrijver van dit proefschrift geeft, zoals de ondertitel aanduidt, een overzicht over alles wat hij in de Griekse schrijvers tot en met Aristoteles heeft kunnen vinden over de handel in de Oudheid, waarbij hij dat woord neemt in de ruimst mogelike betekenis. Dat hij de inscriptie's niet in zijn onderzoek heeft opgenomen is te betreuren, maar ook te verklaren, daar in een materie als deze de indices op de corpora niet voldoende uitgebreid zijn, zodat voor een behoorlik onderzoek bijna alle inscriptie's zouden moeten worden doorgelezen, een werk dat te veel tijd kost voor een promovendus. Alle schrijvers of groepen van schrijvers (bijv. the earlier Attic orators) worden in chronologiese volgorde onderzocht, waarbij enkele kwestie's die telkens terugkomen, bij de bespreking van de daartoe het meest geschikte auteurs in hun volle omvang worden besproken. Zo vinden we op pag. 6 alles wat er te vinden is over de ruilhandel, op pag. 14 alle gegevens over de vaarseizoenen, terwijl ook de zeeroverij, het begraven van geld, de betekenis van Athene als handelscentrum op die manier behandeld worden. Schrijver geeft in zijn voorwoord toe dat zijn werk door deze behandeling niet overzichtelijk is geworden en m.i. lost de index, die om aan dit bezwaar tegemoet te komen aan het werk is toegevoegd, de kwestie slechts ten dele op. Doordat nu iedere schrijver afzonderlik behandeld wordt, stuiten we herhaaldelik op abrupte overgangen van het ene onderwerp op het andere (bijv. op pag. 24, 52, 57). Het ontbreken van samenvattende beschouwingen vermindert de waarde van het werk. Overigens moet gezegd worden dat de schrijver met grote nauwkeurigheid en vaak ook met scherpzinnigheid is te werk gegaan. Zij die indertijd betreurd hebben dat het boek van Prof. Bolkestein over „Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd" door het karakter van de serie waarin het verschenen is in 't geheel geen

bronnen opgaf, vinden zich voor het hoofdstuk „Handel en geldverkeer" door deze dissertatie volkomen bevredigd.

Een volledig overzicht over de inhoud te geven is in kort bestek niet mogelik. Een keuze uit het belangrijkste volge.

De ruilhandel in de Homeriese tijd is in Griekenland meest passief, d.w.z. men wacht af wat de vreemdelingen brengen. Naast ruilhandel vinden we bij Homerus geringe sporen van gewone handel. Het geven van geschenken is ook een soort van ruilhandel.

Uit een vergelijking van Hesiodus met latere schrijvers blijkt, dat het seizoen dat geschikt gevonden werd voor de zeevaart in de loop van de tijd uitgebreid is. In de wintertijd voer men ten allen tijde alleen op Egypte. Bij Herodotus lezen we dat de Phoeniciërs, die in de tijd van Homerus nog de handelaars bij uitnemendheid waren, meer en meer de concurrentie van de Grieken gaan vrezen. Geen enkele schrijver spreekt over de culturele voordelen die handel kan brengen voor afgelegen streken, maar bijna iedereen wijst op de gevaren voor de zeden van eenvoudige lieden. Zeer veel komt voor het metaphories gebruik van scheepvaart- en handelstermen. Velen traden slechts bij gelegenheid op als koopman. In de algemene vrees om als borg op te treden ziet schrijver een bewijs van de onzekerheid van het bezit. Die onzekerheid moet erkend worden, maar de afkeer van borgstelling berust toch op andere gronden. Ook tegenwoordig waarschuwt men immers voor dit instituut!

Aristophanes vreest als anti-democraat de invloed van de kooplieden in de staat. Overtuigend wordt bewezen dat „ἔμπορος" niet is „handelaar in 't groot", maar hij die met vreemden handel drijft, zowel te land als over zee (dit het meeste), maar evenzeer in 't klein als in 't groot. In de meeste gevallen verhandelt de ἔμπορος natuurlik grotere hoeveelheden dan de κάπηλος die slechts handel drijft van lokale aard.

In de vierde eeuw stijgt de waardeering voor de handelaar in Attica — vrijwel de enige streek waarover we voldoende gegevens hebben — door de grotere afhankelikheid van het buitenland. Bij de lectuur van Lysias e.a. moeten we in dit opzicht voorzichtig zijn, daar de redenaar natuurlik de zaak van zijn cliënt zo mooi mogelijk voorstelt.

Uitvoerig bespreekt de schrijver de positie van de τραπεζῖται. Hun verrichtingen zijn te onderscheiden in passieve (1°. geldwisselen; 2°. tussenpersoon bij betalingen; 3°. aanvaarding van deposito's tegen rente) en actieve (1°. uitlenen van geld tegen een rente van 12—18% gemiddeld; 2°. bank van lening; 3°. geld lenen tegen hypotheek, wat weinig voorkwam, daar de meeste τραπεζῖται als vreemdelingen geen recht hadden op grondbezit).

Naar aanleiding van enkele redevoeringen van Demosthenes bespreekt schrijver uitvoerig het zogenaamde „foenus nauticum". De laatste hoofdstukken, die Plato en Aristoteles aan een onderzoek onderwerpen lenen zich niet voor een korte samenvatting. Behalve de genoemde punten vindt men in het boek belangwekkende opmerkingen over de wilde vaart, de wet van Gresham, de aard van de koopwaar, de tempels als „safedeposit", de positie van Athene als handelscentrum, de monopolie's enz.

P. Herfst.

Nieuwe boeken:

Hjalmar Frisk, Le périple de la Mer Erythrée suivi d'une étude sur la tradition de la langue. Göteborg 1927, Elander. IX + 145 p.

Emile Suys, Vie de Petosiris, grand-prêtre de Thot à Hermopolis-la-

Grande. Avec une préface de Jean Capart. Bruxelles 1927. Edition de la fondation égyptologique Reine Elisabeth. 158 p.

C. Barbagallo, Le déclin d'une civilisation ou la fin de la Grèce antique. Paris 1927, Payot. 320 p.

J. Hasebroek, Der imperialistische Gedanke im Altertum. Stuttgart 1926. *W. Kohlhammer.* 26 p.

E. Kornemann, Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur. 59 p.

The Cambridge Ancient History. First volume of Plates, prepared by *C. T. Seltman.* Cambridge Un. Press. 1927.

J. E. Harrison, Themis. A study of the social origins of Greek religion. With an excursus of the ritual forms preserved in Greek tragedy by Prof. Gilbert Murray and a chapter on the origin of the Olympic games by Mr. F. M. Cornford. 2e ed. Cambridge 1927 Un. Press. XXXVI + 559 p.

M. P. Nilsson, The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion. Lund-London-Oxford-Paris-Leipzig. 1927. XXIII + 582 p.

The Legacy of Israel. Essays by Smith, Bevan, Burkitt, Herford, Guillaume, C. and D. Singer, Box, Selbie, Isaacs, Roth, Meillet, Magnus; Montefiore. Oxford, Clarendon Press. 1927. XXXIX + 551 p.

F. Burr Marsh, The Founding of the Roman Empire. 2e Ed. Oxford Un. Press. 1927. VII + 313 p.

III. MIDDELEEUWEN.

De volksverhuizing en de geschiedenis der vroege middeleeuwen. *L. Halphen, Les Barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle. Peuples et Civilisations t. V.* Paris, Alcan; 1926. — *Dr. E. Daniëls, De invallen der Hongaren; hun groote inval in Lotharingen ten jare 954.* Vlaamsch Historisch Boekenfonds no. 3; Antwerpen, Opdebeek; 1926.

Halphen's boek zet de nieuwe algemeene geschiedenis in 20 deelen, die onder den verzameltitel: Peuples et Civilisations (éd. Halphen et Sagnac), gaat verschijnen, op bemoedigende wijze in. Want, als ik mijn oordeel maar dadelijk mag formuleeren, ik houd dit boek voor een buitengewoon knappe samenvatting van zeer omvangrijke stof en zeer verspreide litteratuur binnen een origineel kader. Mij dunkt, met grooter lofspraak kan men niet van wal steken.

Halphen ziet de geschiedenis van de zeven eeuwen, die hij te schilderen had, geheel beheerscht door het feit, dat de „barbaren" beslag legden op de wereld. Dit gebeuren zelf is natuurlijk ouder dan het midden van de 4e eeuw en het is niet afgeloopen met het midden van de 11e. Maar inderdaad zijn de vroege middeleeuwen voor alles belangwekkend, doordat jonge volken zich aanmeldden, om binnen het kader van de vervallen romeinsche wereld een geheel nieuwen staat van zaken te scheppen: levend hun eigen leven, bouwen zij nochtans hun toekomst uit de resten van het verleden, die zij aantroffen. Voor den schrijver is de opkomst der Seldsjukken een slot-moment. Want wanneer die nieuwe bedreiging van het Middellandsche-zee-gebied zich vertoont, dan komt er ook een solidariteitsgevoel op, dat de landen van den Atlantischen Oceaan tot den Bosporus front doet maken „contre cette Asie qui s'acharne à vouloir faire de la Méditerranée une mer asiatique".

Ziehier, wat Halphen voor alles wil zien in de geschiedenis der vroege

middeleeuwen. Aziatische impulsen brengen telkens weer de Europeesche wereld in beroering. Hun directe of indirecte uitwerking verandert tijdelijk of blijvend het aspect van Europa. Dit steeds-boeiende schouwspel was Halphen's onderwerp.

De forsche titel: les Barbares, wekt weliswaar eenig verzet. Maar dat doet iedere grootlijnige visie. En dan, men wete, dat die barbaren hun bekeering of ondergang tegemoet gingen! In de barning der volken komt dan dit, dan dat boven. Er kristalliseert daar iets, dat weer verdwijnt of dat blijft. Steeds is er iets, dat vraagt om onze aandacht in de felle beweging van die tijden. En als dan het kristallisatie-proces doorzet, wat is er dan niet omtrent het proces-zelf te zien en op te merken! Aantrekking, afstooting, versmelting: de barbaarsche jeugd der volken en de oude politieke en maatschappelijke en cultureele ervaring van het verdwijnende en verdwenen romeinsche rijk.

Halphen heeft voor dat proces een scherp oog. Wanneer hij in Boek I, Hoofdst. IV, V en VI de politieke (en cultureele) vestiging van de Germanen behandelt, dan analyseert hij fijn en scherp het Westgotische het Bourgondische, het Frankische en het Oostgotische wezen. En de wijze waarop hij daarbij Hoofdstuk VII doet aansluiten met den suggestieven titel: La revanche de Rome, Justinien, is, eenvoudig weg gezegd, buitengewoon knap. Deze historicus heeft met zijn beeldende fantasie het gebeuren doorleefd.

Beeldende fantasie? Stellig, maar uitgaande van en terugkeerende tot de intellectueel gecontroleerde zakelijkheid. Wie de geschiedenis van deze periode bestudeeren wil, die vindt in Halphen's boek een prachtig uitgangspunt. Want het dwingt hem over „algemeene" geschiedenis breed en „algemeen"...... en verstandig te denken. De specialisten-litteratuur over Centraal- en Voor-Azië hanteert Halphen met een gemak, dat benijdenswaardig is. Het bibliographische inzicht, dat hem leidt bij het verstrekken van litteratuuropgaven, is tegelijkertijd „didactisch" georienteerd. En dat verhoogt mijns inziens de waarde van het boek zeer.

Ik veroorloof mij één voorbeeld. Wie heeft in zijn jonge jaren zich niet wel eens verheugd bij de lectuur van het een of andere systematiseerende rechtshistorische werk over de compleetheid van het weten van den auteur. En hoe verbaasd kan men dan zijn, verbaasd in den letterlijken zin van het woord, als men in later dagen bij de toevallige bestudeering van de teksten zelf, ontdekt hoe stuntelig de basis kan zijn voor zoo apodictisch voorgedragen, stellige theorieën. Wees voorzichtig, zoo waarschuwt Halphen, met de beschouwingen van Fustel de Coulanges (Institutions politiques de l'ancienne France), zooals men in het algemeen aanleiding heeft wantrouwend te staan tegenover tal van schrijvers op het gebied van de geschiedenis van het recht en van de maatschappij, wanneer zij de neiging vertoonen, de meest-verspreide teksten van de meest ongelijke tijden en herkomst samen te vatten in één massa, waaruit zij dan de elementen halen voor hun schildering van het geheel, die natuurlijk dientengevolge de kans loopt, zuiver imaginair te worden. — Een dergelijk critisch aperçu kan plotseling de oogen openen! Een geschiedenisboek, dat zijn taak zoo opvat, richt zich tot studeerenden. Het leidt werkelijk in. Toen ik jaren geleden den cursus Bibliographie van Halphen aan de Ecole des Chartes volgde, toen heb ik de „viva vox" van dezen zakelijken geleerde gehoord, die nu met het geschreven woord voor de geschiedenisstudie een zoo goed werk heeft verricht. Want wie, met groote kennis van de bestaande litteratuur, een levend en zakelijk rijk beeld ontwerpt van een waarlijk niet bijzonder gemakkelijke periode, daarbij blijk gevend van scherp beeldend vermogen,

fijne intuitie en didactische belangstelling, die heeft inderdaad een goed werk verricht.

Het tweede boek, dat ik boven vermeldde, kan zich helaas niet meten met Halphen's werk. Men bemerkt dat onmiddellijk, als men de 12 bladzijden, die Halphen aan ditzelfde onderwerp wijdde (Boek II, Hoofdstuk IX) vergelijkt met de breede uiteenzetting van bijkans 10 vel, die Dr. Daniëls ons gaf. Zijn bronnenlijst is eerbiedwaardig en de vlijt, die al dit materiaal bijeenbracht en overzichtelijk samenstelde, te prijzen. Maar wat den schrijver vooral ontbreekt, dat is: de beeldende fantasie, waarover wij het zooeven hadden, en ook het critische inzicht. Ik weet niet, hoe dikwijls ik in dit boek bij de Hongaren het epitheton ornans: slimme, heb gelezen, steeds als die slimheid absoluut voor de hand lag. Maar meer teekenend nog voor de oppervlakkige behandeling van de stof zijn m.i. zinnen als deze (blz. 47): „Ook hun wreede moordlust schijnt ten deele te berusten op hun godsdienstwaanzin (sic!). Want zij zouden geloofd hebben, dat allen, die hier op aarde onder den slag van hun zwaard zouden gevallen zijn, hen in den hemel als slaven zouden dienen".

Gaarne schrijft Dr. Daniels uit Heiligenlevens een roerend of treffend verhaal af. „Wanneer de Hongaren zich te Gembloux vertoonden, trad hen een man Gods, de H. Wicbertus tegemoet. Geen schild of harnas beschutte zijn lichaam: maar met het zwaard van Gods woord had hij zich gewapend, en voor het redden der zielen dezer wilde ruiters had hij zijn leven veil (blz. 120/121)". Wij schrijven niet verder over. Maar bij deze passage hoort een noot. Deze: „Hoe onwaarschijnlijk deze geloofsprediking op het eerste zicht ook voorkomt, toch moet zij werkelijk hebben plaats gehad. *Hoe kan men anders het gelukkig lot der plaats Gembloux verklaren*". Mijn kritiek bepaalt zich tot deze cursiveering.

Het boek van Dr. Daniëls brengt ons niet veel verder dan Köpke-Dümmler en R. Lüttich (Jahrbücher en Ungarnzüge) ons reeds gebracht hadden. In Hoofdstuk VII geeft echter Daniëls een verhaal van den inval in Lotharingen op grond van een zeer groote belezenheid in de hagiographische litteratuur, dat wel is waar critische contrôle vereischt, maar dat dan tenminste een gemakkelijken grondslag voor critische behandeling oplevert. T.

De oorsprong van het kapitalisme. *Carl Koehne, Burgen, Burgmannen und Städte,* Ein Beitrag zur Frage der Bedeutung der ländlichen Grundrenten für die mittelalterliche Stadtentwicklung; Hist. Zeitschrift, Band 133, blz. 1—19.

Deze bijdrage handelt over Sombarts verklaring van de oorsprong van het kapitaal in de Middeleeuwen, naar aanleiding van Below's bestrijding daarvan. De schr. begint met de betuiging, dat hij het hiermee eens is, dat de „residentiestad" niet de betekenis heeft gehad, die Sombart eraan hechtte. Maar in tegenstelling met Von Below meent hij, dat wel aan de „garnizoenstad" een belangrijke plaats in de kapitaalvorming moet worden toegeschreven. Liever spreekt hij van „Burgmannschaft" dan van garnizoen, de vaste bezetting van een vesting. In de 11e eeuw, zegt Koehne, zien wij plotseling een aantal grondbezitters „zusammmenballen" op de plaatsen, die als burchten zijn ontstaan en deze garnizoenen hebben een grote economiese betekenis gehad voor het ontstaan van een stad in of naast die burcht. Sommige dezer „Burgmannen" woonden daar steeds, anderen kwamen er korte tijd in nood ter verdediging, of regelmatig jaarliks een korte periode. Hieraan knoopt zich nu een interessante

verklaring van de veel omstreden plaats over de „agrarii milites" van Widukind I, 35, vast. Koehne wil hieronder verstaan „bewaffnete Leute der Grundherren", en deze laatsten zijn niet alleen de koningen, die zelf voor burchten zorgden. Integendeel Hendrik I stichtte in de eerste plaats een aantal dergelijke vestingen in Saksen en Thuringen, maar maakte het tevens tot plicht voor alle groten om dit voorbeeld na te volgen, terwijl hij door zijn wetten zorgde: 1e. voor een voldoende bezetting, 2e. voor voldoende levensonderhoud van deze „milites" en van de overige bevolking dezer vestingen; alle kerkelike, politieke en gerechtsbijeenkomsten moesten binnen de stad worden gehouden, dáár alleen mochten „Gasthäuser" zijn, markten, feestelikheden enz. Het werd dus een echte „consumptiestad" in Sombarts betekenis. De burcht zelf was betrekkelik klein, vergeleken vooral bij de oud-Germaanse „Volksburg", maar van zelf ontstond nu daarnaast een oppidum, suburbium der kooplui enz., al spoedig ook ommuurd; hier woonden ook de handwerkslui, die bij de burchtbewoners en -verdedigers hun afzetgebied vonden. Zo ontstaat dus de eigenlike stad van later tijd. Dezelfde economiese betekenis had de burcht van de nog uit de Romeinse tijd stammende steden der Rijnstreken; in het Elbegebied en in Vlaanderen waren ze eveneens van belang, in zoverre hier 't land in militaire districten was verdeeld met zulk een burcht als middelpunt en met een „burggraaf" als politiek en militair bestuurder. Aldus is dan Sombarts mening ten dele te aanvaarden.

E. v. G.

Nieuwe boeken:

C. G. 't Hooft, Gysbrechts Amstelstad. 124 b. v. Kampen. pln. 2.25 g.

M. Chaume, Les origines du Duché de Bourgogne. II. 1e fasc. 382 p. Rebourseau. 50 fr.

G. von Below, Die italienische Kaiserpolitik des deutschen M. A. mit besonderem Hinblick auf die Politik Friedrich Barbarossas. Ein Beitr. z. Frage der hist. Urteilsbildung. Oldenbourg. 159 S. 7 M.

E. Bock, Der schwäbische Bund und seine Verfassungen (1488—1534). Beitr. z. Gesch. d. Zeit d. Reichsreform. Breslau. Marcus. 224 S. 10.80 M.

O. von Dungern, Adelsherrschaft im M. A. München Lehmann. 79 S. 3.50 M.

G. Jacob, Arabische Berichte von Gesandten an germanischen Fürstenhöfe aus dem 9. u. 10. Jh. Ins Deu. übertr. de Gruyter. 51 S. 4 M.

B. Schmelder, Heinrich IV und seine Helfer im Investiturstreit. Stilkrit. u. Sachkrit. Unters. Leipzig. Dyk. 422 M.

A. Schulze, Kaiserpolitik u. Einheitsgedanke in den karolingischen Nachfolgestaaten 876—962, unter bes. Berucks. d. Urk. Berlin Reichsbote. 98 S. 5 M. (diss.).

C. H. Harkins, The Renaissance of the Twelfth Century. Oxf. P. 21/.

IV. NIEUWE GESCHIEDENIS.

De Portugeesche Joden in Nederland. *Izak Prins, De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw.* Amsterdam, Menno Hertzberger, 1927.

Deze historisch-economische beschouwing van de hand van een jurist is in sommige opzichten een merkwaardige prestatie. Reeds het feit, dat de schrijver een poging heeft gedaan om uit vele gegevens het beeld samen te stellen van de rol, die de Marranen in het economische leven der 15de en 16e eeuw hebben gespeeld, verdient onze belangstelling. Daarnaast vindt men in deze studie zulk een rijk bronnen- en litteratuurmateriaal, dat verdere onderzoekers de weg wordt vergemakkelijkt. Hoe verdienstelijk dit op zichzelf echter moge zijn, het boek van Mr. Prins vertoont enkele gebreken, waardoor de algemeene indruk niet onverdeeld gunstig genoemd mag worden.

Slechts weinigen zullen over genoeg speciale kennis beschikken om de voorstelling, die de schrijver van de Marranen geeft tot in bijzonderheden te kunnen controleeren; maar iedereen zal na een grondige kennismaking moeten erkennen, dat hier geen scherp en duidelijk omlijnd beeld wordt gegeven. Uit de overgroote hoeveelheid materiaal, die in deze studie bijeen is gebracht, moet de lezer zelf maar zijn conclusies trekken en den weg trachten te vinden in dit doolhof van feiten en namen, waarvan de samenhang met het behandelde onderwerp dikwijls niet duidelijk is.

Reeds het eerste hoofdstuk kenmerkt zich door die wanverhouding tusschen wat er verteld moet worden en den omhaal, waarmee het geschiedt. De bedoeling is hier om als inleiding te noemen ten eerste: de factoren, die mee hebben gewerkt tot het ontstaan der handelsbetrekkingen tusschen het Iberisch schiereiland en de Scheldehavens; ten tweede de tegenstelling te teekenen tusschen de welwillende Jodenpolitiek der Brabantsche en Vlaamsche handelscentra en de onvriendelijke houding der stedelijke en gewestelijke overheden, die op de aanwezigheid der Joden geen prijs stelden. Dit had in enkele bladzijden gezegd kunnen worden. De Heer Prins vertelt echter breedsprakig over den invloed der kruistochten, geeft zonder bewijzen aan te voeren hoog op van de beteekenis van een drietal Portugeesch-Vlaamsche vorstenhuwelijken, maar verzuimt in dit verband te wijzen op het overwegend belang der geografische ligging van het Noordzee-gebied. De schrijver, die de hinderlijke gewoonte heeft om telkens lange oorspronkelijke stukken over te nemen, citeert volkomen overbodig een Jodenreglement, noemt namen van Portugeesche kooplieden zonder dat we begrijpen waarom, en doet door deze opeenstapeling van overbodigheden den indruk ontstaan, dat hij zelf de hoofdzaken niet scherp genoeg gezien heeft om ze voor ons in enkele lijnen te kunnen teekenen.

In het tweede hoofdstuk worden de Marranen ten tooneele gevoerd. Ofschoon dit werk handelt over de economische beteekenis dezer bevolkingsgroep, heeft de schrijver het niet noodig geacht om, hetzij als inleidend begin of als samenvattend slot, ons het beeld te schetsen dezer Marranenwereld. Wel wordt ons in een noot op blz. 22 met veel overbodige bijzonderheden de vermoedelijke afleiding van dit woord gegeven, maar dat brengt ons nog niet nader tot een voorstelling van de sociale, economische, ethische en godsdienstige gesteldheid van dit milieu. Ook hier moet de lezer zich maar zelf helpen en gemakkelijk wordt het hem niet gemaakt.

Het scherpst treedt ons nog voor oogen het beeld van den Marraanschen groot-koopman en reeder. Het toont ons een economisch machthebber van den eersten rang, onmisbaar in het handelsverkeer dezer dagen, in de allereerste plaats voor de verspreiding der kostbare Indische waren. In nauw verband met zijn familieleden (zooals in de 19de eeuw de Rothschilds) beheerscht hij van Lissabon uit de distributie der Oostersche specerijen en andere producten. In Antwerpen en alle belangrijke handelscentra heeft hij zijn kantoren en agenten. Het net zijner commerciëele ver-

bindingen omspant op het eind der 15de en gedurende de 16de eeuw geheel West-, Midden- en Zuid-Europa en reikt van de kolonies in Indië en Amerika tot in de Levant en de kusten van Afrika. Zelfs het gewichtige pepermonopolie heeft de aanzienlijke Marraansche familie Mendes in het begin der 16de eeuw weten te bemachtigen; de Portugeesche kroon kan haar diensten niet meer missen bij het opkoopen der peperoogsten.

Deze vorsten onder kooplieden en reeders zijn, ondanks hun verdachte rechtzinnigheid, graag geziene elementen in de Noordzee- en Scheldehavens. Met uitgebreide privilegies tracht men hen tot vestiging te bewegen. Een stad als Antwerpen zal met consequente hardnekkigheid hen verdedigen tegen de aanvallen van het centrale gezag, als keizer Karel V in deze Marranen èn de verdachte schijn-Christenen èn de houders van het voor den staat zoo nadeelige pepermonopolie wil treffen. Maar zelfs de vrijzinnige handelspolitiek van Antwerpen kan niet beletten, dat de kooplieden op den duur de troebelen en onrust der zwaarbeproefde stad ontvluchten. Bij den exodus van het groot-kapitaal in de tachtiger jaren zijn ook vele Marranen, die in Hamburg, Bremen, Embden of Keulen een veiliger woonplaats zoeken. Ook in de Republiek worden enkele dezer rijke uitgewekenen gaarne ontvangen; men ziet in hen de natuurlijke vijanden van Spanje en men weet, dat zij door hun commerciëele verbindingen den handel der jonge Republiek krachtigen steun kunnen geven. Toch duurt het niet lang of ook in de Noordelijke Nederlanden zal de positie der Marranen moeilijk worden. Dit is het geval als Holland en Zeeland met het kapitaal der eigen ingezetenen den handel op Indië beginnen en de diensten der Nieuw-Christenen met hun groot-kapitaal dus overbodig wordt. Bovendien wil de Hollandsche en Zeeuwsche kaapvaart zich de rijke buit niet laten ontnemen, dien zij heeft behaald door het kapen der Marraansche schepen met Braziliaansche suiker bevracht. Zoo zijn dus omstreeks 1600 de welkome vreemdelingen lastige concurrenten geworden, dubbel ongewenscht omdat men in hen nu ook persé landsvijanden en katholieken wil zien. Slechts één weg blijft nu nog voor de schijn-Christenen in Noord-Nederland open, zich te ontdoen van het Portugeesch en Katholiek etiket en als Joden van de Republiek bescherming te vragen; op deze wijze zullen zij nog deel kunnen krijgen aan den grooten economischen opbloei.

Dit is ongeveer de groote lijn, die de schrijver ons schetst; het had met vastere hand kunnen geschieden, maar veel belangwekkends wordt ons toch verteld. Merkwaardig is b.v. de onbekrompen vrijzinnige Jodenpolitiek vooral van Antwerpen en de botsing, die daardoor ontstaat met de in dezen tijd zoo sterke godsdienstige stroomingen en de centraliseerende staatstendenzen, die precies in tegenovergestelde richting werken. Leerzaam is het ook om te constateeren met welke koele nuchterheid de Staten-Generaal hun liberale Marranen-politiek overboord gooien, zoodra het belang der eigen onderzaten dat wenschelijk maakt. Hier verliest de Heer Prins wel eens de wetenschappelijke objectiviteit uit het oog (b.v. de theatrale uiting op blz. 180, de opmerking over de gehate Portugeezen, blz. 193, de vierde alinea, blz. 196); maar het kan ook zijn dat zijn flamboyante wije van schrijven hem parten heeft gespeeld. Hij heeft zeker den titel „Indië ontsluierd" een gelukkige vondst geacht, maar zonder rhetoriek zal hij toch moeten erkennen, dat Philips III „den euvelen moed" mocht hebben om tegen zijn rebelsche onderdanen een handelsverbod uit te vaardigen.

Het bestek dezer aankondiging veroorlooft ons niet nader op dit alles in te gaan; we willen tot slot slechts de wensch uiten, dat de Heer Prins zijn historische onderzoekingen zal voortzetten, maar dat hij in dit geval zijn taal en stijl beter zal verzorgen en vooral zal streven naar een be-

heerschte, eenvoudige en klare behandeling der door hem gevonden gegevens. Immers de waarde van een werk wordt niet bepaald door de kwantiteit, maar door de kwaliteit; ook hier geldt het gulden woord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister". C. Eitje.

Zwedens politiek omstreeks 1600. *Joh. Paul, Die nordische Politik der Habsburger vor dem dreiszigjährigen Kriege,* Hist. Zeitschr., Band 133, (1926), blz. 433—454. —

De merkwaardige poging van Wallenstein om, na zijn overwinning op Denemarken, ook de Oostzee te beheersen in dienst der Habsburgers, heeft natuurlik haar voorgeschiedenis. In het hierboven geciteerde opstel wordt een kort overzicht gegeven van de gehele Oostzeepolitiek in de 50 jaren, die aan de Dertigjarige Oorlog voorafgingen en deze politiek blijkt in alle opzichten met ons land en met de tegen ons strijdende mogendheden verband te houden. Feitelik is het opstel geheel georienteerd naar de politiek van Zweden (de Habsburgers nemen een meer passief aandeel aan deze Noord-Europeese verhoudingen tot op het jaar 1629) tijdens de koningen Johannes III en Karel. De daden van de eerste worden evenzeer als later die van Gustaaf Adolf grotendeels beheerst door zijn godsdienst: hij is een overtuigd Unitariër en krities gestemd tegenover de Katholieke zowel als de Protestantse kerken, maar zijn aesthetiese neigingen en zijn behoefte aan eenheid, doen hem toenadering zoeken tot de Pauselike kerk en geven aan Filips II de hoop, dat hij geheel te bekeren zal zijn. De Spanjaarden zien in Zweden een goede bondgenoot tegen de Nederlandse handel en tegen Denemarken, terwijl het meer en meer contrareformatoriese Polen een schakel vormt. Maar geldnood beheerst ook hier de politiek van Filips, uitstellen is ook hier het wachtwoord en de onmogelikheid om Zweden tastbare hulp te geven doen hem deze bondgenoot verliezen. Trouwens, aan de katholieke gezanten, die naar Zweden gezonden worden, blijkt even spoedig de afstand, die Johan nog van de moederkerk scheidt, als dat het Johan duidelik wordt, dat de Paus tot de door hem gevraagde concessies aan het Protestantisme niet bereid is.

Dan volgt een merkwaardige omzwaai: Zweden wordt *de* Protestantse mogendheid van het Noorden. Het begint nog onder Johan III, die in zijn laatste jaren Spanje laat varen en zich geheel richt op de russiese en poolse aangelegenheden. De Habsburgers laten hem nog niet los, maar ook voor hen wordt Polen het uitgangspunt. In 1593 sterft Johan; zijn oudste zoon Sigismund is Katholiek geworden en reeds koning van Polen. Deze tracht nu ook zijn aanspraken op Zweden te laten gelden, met behulp van de Habsburgers en van de Hanzesteden. Maar Zweden spreekt zich ondubbelzinnig vóór het Lutheranisme uit en hiervan maakt zijn oom, hertog Karel, gebruik, om zich de koningskroon te verschaffen. Zweden en Polen komen in oorlog en nu vooral treedt de jonge Nederlandse Republiek in de Oostzee op, om haar handel te beschermen. Ook Spanje arbeidt weer: het zoekt de Hanzesteden, natuurlike vijanden van Zweden en de Nederlanden, voor zich te winnen, maar deze zijn huiverig (vrees voor Denemarken of Protestantisme? Daarover spreekt Paul zich niet uit). Polen wordt verslagen, een bondgenootschap tussen Zweden en de Republiek komt tot stand, als Gustaaf Adolf koning is geworden, en daarmee staat Zweden absoluut aan de zijde der Antihabsburgse en antikatholieke Staten. Onder Philips IV tracht dan Spanje wat actiever op te treden, vooral nu het Bestand is afgelopen (Duinkerken wordt tot een vlootstation versterkt!), maar de Hanze blijft

afzijdig. Haar te dwingen partij te kiezen en Zweden weer te maken tot een Habsburgse bondgenoot of te vernietigen, waren de motieven der vlootpolitiek van 1629. E. v. G.

De bouwgeschiedenis van een stadhuis. *Dr. Joh. Theunisz, Het stadhuis te Enkhuizen.* Van Gorcum en Comp., Assen, 1927.

Het stadhuis van Enkhuizen, kleinsteedsche navolging van 's werelds achtste wonder, moge in de geschiedenis der bouwkunst hier te lande een ondergeschikte plaats innemen, het zal niet licht vallen een bouwwerk te noemen omtrent welks ontstaan ons zoo uitvoerige authentieke gegevens ten dienste staan. Uit het kasboek van den Enkhuizer thesaurier G. Buyskes leeren wij de bouwgeschiedenis tot in de kleinste bijzonderheden vrijwel volledig kennen. In het proefschrift, welks titel hier boven staat, wordt dit kasboek in extenso gepubliceerd en wordt vrnl. aan de hand hiervan de geschiedenis van den bouw en de versiering van het raadhuis van Enkhuizen uitvoerig beschreven.

Het eerste hoofdstuk behandelt de geschiedenis der stad tot het einde der zeventiende eeuw; het is als het ware een moderne parafrase van de Kroniek van Brandt-Centen en komt mij, als inleiding, niet alleen vrij overbodig, doch, wat erger is, tamelijk ouderwetsch, wijl kroniekmatig, voor. Merkwaardig is het echter hieruit te vernemen, dat de bouw in een tijd van finantiëele en economische depressie werd opgezet, toen leening op leening werd gestapeld en de traktementen der stadsambtenaren moesten worden verlaagd.

In het tweede hoofdstuk beschrijft dr. Theunisz de geschiedenis van den bouw sinds de opdracht aan Steven Vennekool in 1686; ten onrechte echter wordt deze (p. 47) een leerling van Jacob van Campen genoemd, hetgeen al daarom onmogelijk is omdat Vennekool in hetzelfde jaar het levenslicht zag, waarin de grootmeester der klassieke bouwkunst stierf, nl. in 1657. Het derde hoofdstuk bevat interessante beschouwingen omtrent de beschilderingen der verschillende vertrekken en hun ontwerpers; hierover is bij verschillende auteurs, laatstelijk nog in de Voorloopige lijst, uitgegeven door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, met hardnekkigheid steeds een blijkbaar onjuiste opvatting herhaald.[1]) Zijn uiteenzetting hieromtrent schijnt mij dan ook het belangrijkste van schrijver's arbeid. W. S. Unger.

Het zoogenaamd geheim verdrag van Willem II met d'Estrades. *A. de Saint Léger, Un chapitre des relations entre la France et les Provinces Unies. d'Estrades et le Prince Guillaume II.* Revue du Nord, No. 37 et 38.

Nu de correspondentie van den bekenden Franschen diplomaat, door prof. de Saint Léger teruggevonden, staat uitgegeven te worden, een werk, waarnaar het Nederlandsche publiek met begrijpelijke belangstelling uitziet, kan ook de oude kwestie van het tractaat, ditmaal aan de hand van origineele gegevens, weer worden aangevat. Prof. de Saint Léger heeft reeds eenige jaren geleden, op het Internationaal congres te Brussel, dit punt besproken, zooals hier in der tijd is medegedeeld, Jaargang 38 pag. 256. Daar wij bij het verschijnen van de correspondentie daarop uitvoerig zullen terugkomen, vatten we ditmaal alleen de resultaten, waartoe de schrijver komt, kort samen. Het tractaat, zooals

---

[1]) Schr. had er ook op kunnen wijzen, dat ook Weissman in zijn bekende *Geschiedenis* ten aanzien hiervan dwaalt, die n.b. aan Vennekool ook het interieur toeschrijft!

dit in de *Ambassades* is gegeven, is een vervalsching, vermoedelijk van den diplomaat zelf, die zich de onderhandelingen herinnerde in 1646 met Frederik Hendrik gehouden, waarin van Antwerpen sprake was geweest; verder zal hij ook gedacht hebben aan de geruchten, die dienaangaande over Willem II hadden geloopen. Mogelijk acht de schrijver het ook, dat het document is gefabriceerd om aan de Staatsgezinden bij hun oppositie tegen Willem III een wapen te verschaffen door de herinnering aan de heerschzucht van Willem II. In 1650 hebben er wel onderhandelingen geloopen over een alliantie tusschen den Prins en Frankrijk; de papieren van Pesters over de onderhandelingen van 1674 en de correspondentie met Louvois schijnen echter te bewijzen, dat in dit geval over de souvereiniteit over Limburg werd gehandeld. De tekst van dit ontwerp-verdrag is echter nimmer teruggevonden; ook de heer de Saint Léger heeft er tevergeefs naar gezocht. d e B.

Willem Boreel als gezant. *H. van Malsen, Vederwolken.* Historische opstellen. C. van Blommendaal, 's-Gravenhage.

Deze opstellen zijn als feuilletons in verschillende dagbladen verschenen. Het boekje draagt dan ook den stempel van journalistiek werk, wat luchtig en subjectief van toon, maar toch van goed gehalte. De opstellen van den heer Van Malsen hebben ook eenige wetenschappelijke beteekenis, omdat de schrijver heeft mogen putten uit het blijkbaar niet onbelangrijke familie-archief-Boreel. Hij heeft daarin o.a. brieven en een journaal van Willem Boreel, den gezant der Republiek bij het hof van Lodewijk XIV, aangetroffen. Op grond van dit materiaal verdedigt de heer Van Malsen Boreel met warmte tegen het verwijt van tactloosheid, dat hem door sommige historici gedaan is. Het betreft o.a. zijn optreden bij de bekende audiëntie van 12 April 1657. Als represaille-maatregel tegen de Fransche kaperij had De Ruyter bij Livorno twee van 's koning's schepen genomen. Lodewijk XIV eischte nu niets minder dan de uitlevering van den Hollandschen vlootvoogd! Mocht men iets anders verwachten dan dat de gezant dezen eisch zou afslaan en tegenover de beleedigende woorden des konings een fiere houding zou aannemen? Het verwijt van tactloosheid komt uit den koker van de zeer francophiele en Boreel vijandig-gezinde familie Aerssen. Het betoog van Van Malsen is inderdaad overtuigend.

In een ander opstel wordt een merkwaardige brief van Jacob Boreel gepubliceerd, die onthullingen geeft aangaande kuiperijen in de Amsterdamsche Vroedschap in het jaar 1662. Uit het essay „Waterland en zijn bewoners" blijkt, dat dit landgoed pas tegen het einde der 18de eeuw in het bezit der familie Boreel is gekomen. Tevoren hadden de Munter's en de Trip's er gewoond. De verandering van den aanleg van het park volgens den Engelschen landschapstijl is, evenals de bouw van het tegenwoordige huis, het werk geweest van Archibald Hope, lid van het bekende Amsterdamsche bankiershuis, die een tijd lang eigenaar is geweest. — Het laatste opstel deelt een en ander mede uit een interessante correspondentie van den gouverneur-generaal Van Imhoff. Teekenend voor de opvattingen der 18de eeuwsche regenten is een brief van Van Imhoff aan zijn neef Jacob Boreel Jz. van 15 Nov. 1738, waarin de schr., voor 't geval hij eens een plaats in de Amsterdamsche Vroedschap zou krijgen, verzekert: „Tenminsten UwEd.geb. soude aen mij een trouwe lijntrekker vinden, want ik ben altijdt een goed partijganger geweest." Dezelfde briefschrijver getuigt in een schrijven van twee jaren later: „dat ik bijna niets van meerder beswaarnisse en geen caracter moeylijker vinde als dat van een eerlijk politicq"! J. G. v. D.

Klachten van den Franschen handel. *H. Sée et L. Vignols, L'envers de la diplomatie officielle de 1715 à 1730.* La rivalité commerciale des puissances maritimes et les doléances des négociants français. Extrait de la Revue belge de philologie et d'histoire.

In het begin van hun artikel citeeren de schrijvers een merkwaardige zin van Lodewijk XIV uit een brief van 18 Febr. 1709: „le principal objet de la guerre présente est celui du commerce des Indes et des richesses qu'elles produisent". Inderdaad, daar ging 't om, wel te verstaan om West-Indië of Spaansch-Amerika. De vrede van Utrecht, waarbij Engeland verschillende voorrechten kreeg ten aanzien van den handel op Spaansch-Amerika, was dan ook een klap voor den Franschen handel. Het lag voor de hand, dat Frankrijk voortaan toenadering tot Spanje zou zoeken om het economische overwicht van Engeland te bestrijden. Maar daar kwam voorloopig niets van, want de Regent maakte zijn geheele politiek ondergeschikt aan zijn wensch om de Fransche troon te beklimmen. Zoo was de Fransche politiek in tegenspraak met de belangen van den handel, totdat Fleury in 1726 andere wegen insloeg.

De schrijvers geven interessante citaten uit een memorie van 1726, waarin Fransche kooplieden zich bitter beklagen over de plagerijen, waaraan zij te Cadix bloot staan. Eveneens wijzen zij op de overmachtige Engelsche en Hollandsche concurrentie. Weliswaar is de Republiek slechts de *tweede* zeemacht, minder gevaarlijk dan Engeland, maar zij matigt zich een monopolie van den handel op Oost-Indië aan en de circulatie van hun guldens maakt van de Hollanders „les dépositaires de presque toutes les marchandises de l'Europe" en „les voituriers de tout l'univers". Zij beschouwen heel Duitschland als het afzetgebied van hun Indische retouren. De heele Fransche handel met het Noorden is in hun handen. Het tarief van 1699 is voor Frankrijk zeer nadeelig. Ook ten aanzien van de linnenweverij, van de vervaardiging van zijden stoffen en van goud- en zilverband wordt over Hollandsche concurrentie geklaagd.

Deze memorie is dus een bewijs te meer voor de stelling, dat 't met den Hollandschen handel in de 18de eeuw toch niet zoo slecht gesteld was als men tot voor kort gedacht heeft.

J. G. v. D.

De handel tusschen Amerika en de Republiek. *A. L. Kohlmeier, The Commerce between the United States and the Netherlands 1783—1789.* Indiana University Studies 1925 vol. XII, p. 1—47.

Er worden in Amerika vele voortreffelijke historische studiën geschreven. Dit sta hier voorop, om te verhoeden, dat men hetgeen volgt zonder meer voor de beoefening der geschiedenis in de Vereenigde Staten representatief zal achten. Er wordt daar, als overal elders, natuurlijk ook bedenkelijk in de historie gebeunhaasd. Het artikel, dat we hier te bespreken hebben, is voor die laatste waarheid een gelukkig alleen maar vermakelijk bewijs.

Ter eere van hun leermeester Professor J. R. Woodburn van Indiana University, vereenigden een aantal leerlingen een 15-tal historische opstellen van hun hand tot een jubileumbundel. De assistent van den jubilaris, Prof. Kohlmeier, opent de reeks met het studietje hierboven vermeld. „General conditions" van de Nederlandsche Republiek schetst hij eerst, een weinig vreemd, maar zijn gegevens over den patriottentijd ontleent hij dan ook aan een Engelsch boek van 1851. Als onaantastbare waarheid poneert hij verder: „the Dutch Commerce after the war with England, 1781—1783, grew to *unprecedented* proportions" en daarna zet

hij zich tot zijn betoog, dat als uitkomst heeft, dat „the American trade with the Dutch was not only relatively large, but an important element in the economic reconstruction of the United States during the critical period following the Revolution".

Wie zich met de Nederlandsche betrekkingen met het jonge Amerika wel eens heeft beziggehouden en begrijpt dat onder „trade" hier goederenhandel wordt verstaan, zal in deze stelling, zacht gezegd, iets nieuws bespeuren. Of het betoog van Kohlmeier hem kan overtuigen, make hij uit aan de hand van het volgende.

De schrijver maakt het zich niet moeilijk, wanneer hem iets in den weg komt, dat zijn stelling schijnt te weerspreken. Hij heeft wel gelezen, dat de Amerikanen na den vrijheidsoorlog van den Nederlandschen koopman geen crediet konden krijgen; maar dat was natuurlijk een vergissing. Nederland was rijk en dus gaf het wel crediet; een enkele maal adverteerde een Nederlandsch kapitein dat zelfs uitdrukkelijk. Of dit laatste nu wel bepaald steun aan schrijvers opvatting verleent, zal men met mij willen betwijfelen. Maar gaan wij verder. Uit goede bron is bekend, dat omstreeks 1785 de Engelsche invoer in N. Amerika een millioen dollar per jaar minder beliep dan vroeger. Onze schrijver, voor wien „invoer" blijkbaar een constante waarde vertegenwoordigt en die nooit heeft gehoord van verarming van Amerika na den vrijheidsoorlog, constateert direct, dat dus een ander die goederen tot het beloop van een millioen naar de Vereenigde Staten heeft gebracht en hij haast zich de Nederlanders het leeuwenaandeel aan dien handel toe te kennen.

Op deze en dergelijke wijze meent hij den wind op te vangen, die het kaartenhuis van zijn becijferingen zou kunnen omblazen. Bezien wij de structuur van dat gebouw.

Van fundamenteel belang zijn voor den schrijver de scheepstijdingen in de „Pennsylvania Packet and Daily Advertiser"; hij stelt daaruit tabellen samen voor de scheepvaart van Amsterdam en van Rotterdam van en naar alle Amerikaansche havens te zamen, voor elk jaar apart. Merkt hij nu dat in Rotterdam 1 schip binnen kwam uit de Vereenigde Staten, in Amsterdam 4, dan concludeert hij, dat dus de scheepvaart van die laatste haven voor Amerika van 4 maal zoo groot belang is geweest als die van Rotterdam. Hij berekent gemiddelden en komt tot de uitkomst, dat in den Amerikaanschen handel te Amsterdam 3 à 4 maal zooveel schepen inkwamen en 5 à 7 maal zooveel schepen vertrokken als te Rotterdam. Of dat op grond van zulke kleine getallen per jaar geoorloofd is, hoeft zeker niet verder besproken te worden.

Vervolgens neemt de schrijver de scheepstijdingen uit de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken. Zij hebben voornamelijk betrekking op Rotterdam — maar de gegevens voor Amsterdam kan men immers berekenen door te vermenigvuldigen met 3 à 4 of met 5 à 7. Zijn er in 1787 16 schepen in Rotterdam binnengekomen uit Amerika, dan spreekt het vanzelf, dat er minstens $4 \times 16 = 64$ schepen in Amsterdam zijn verschenen (schrijver wil bescheiden blijven en rekent $3 \times 16 = 64$). Zoo ook mag men de 9 schepen, die uit Rotterdam vertrokken, met 7 vermenigvuldigen, wanneer het te doen is om nauwkeurige gegevens betreffende Amsterdam!

Vergelijkt men nu de cijfers uit de Pennsylvania Packet met die uit de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, dan komt men nog dichter bij de waarheid. In 1787 kwam volgens de Packet 1 schip in Rotterdam binnen; volgens de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 16; als de Packet dus voor dat jaar 3 schepen in Amsterdam laat inklaren, zijn het er in

werkelijkheid 16 × 3 = 48 geweest [1]). De vorige berekening gaf 64; nu krijgen we er 48. Als steeds ligt de waarheid in het midden: het zijn er 56 geweest! Voor de uitklaring uit Amsterdam naar Amerikaansche havens komt de schrijver met zijn 2e berekening tot 60 schepen; de eerste uitkomst was 63; de waarheid moet hier dus op 62 worden gesteld.

Wanneer men als eenig feitelijk gegeven voor de vaart naar Amsterdam drie scheepstijdingen uit de krant heeft, is het zeker kunstig om te komen tot 56 schepen en zoo naar rato. Men denke echter niet dat de schrijver zijn meesterstuk hiermede reeds heeft gepraesteerd. De zaak ligt zoo: de Packet geeft voor 1787 267 schepen, die Amerika bereikten uit Engeland (tegenover 34 uit Nederland!). Dat moeten er 3 × 267 = 801 zijn geweest (schrijver zegt 807). Want „by numerous proofs given at different places in this study, it has been shown that the figures for entrances as given in the Pennsylvania Packet must be multiplied by 3 or 4 in order to get the actual number of entrances for the period". In werkelijkheid heeft de schrijver dat volstrekt niet aangetoond. Hij heeft alleen laten zien, dat waar de Jaarboeken van 1783—'89 101 schepen uit Rotterdam lieten vertrekken, de Packet er 24 noemde; zoo kreeg hij een verhouding van 4 op 1 en zou boven dus met 4 moeten vermenigvuldigen volgens zijn methode. Met 3 of 4 vermenigvuldigde hij „entrances at Rotterdam" om cijfers voor Amsterdam te krijgen. Loopt hem dat alles misschien een beetje door elkaar? Een kniesoor, die daar op let.

Er zijn dus 807 schepen van een Engelsche haven naar Amerika gekomen in 1787. Maar de betrouwbare gegevens uit de Engelsche „Papers on Navigation and Trade" vermelden slechts 429 vaartuigen van Engelsche of Amerikaansche nationaliteit. Wat te denken van die 807 — 429 = 378 schepen (schrijver zegt 788!) Dat moeten, verzekert schrijver ons, zeker voor $^1/_3$ (dus = 126) schepen zijn geweest, die op weg van Nederland naar de Vereenigde Staten een Engelsche haven aandeden en daarom in de Pennsylvania Packet als komend van Engeland werden vermeld(!?). Niet als de krant opgaf, 34 schepen, zijn van Nederland naar Amerika gevaren in 1787, maar 62 + 9 + 126 = 197. (Daar de schrijver de berekening niet volledig meer uitvoert moet in het midden blijven of hij soms $^1/_3$ van 788 bij de 71 wilde voegen). Hoe het in omgekeerde richting ging, wordt ons niet verder duidelijk gemaakt. De auteur achtte blijkbaar zijn stelling omtrent de beslissende beteekenis van Nederlands goederenhandel voor Amerika voldoende bewezen. Of velen met hem na een dergelijke roekelooze bewijsvoering het Q. E. D. zullen durven neerschrijven, mag zeker betwijfeld worden.

P. J. van Winter.

Nieuwe boeken:

C. de Bouter, Stadhouder-koning Willem III. De periode ± 1672—± 1702. 221 b. 2.25 g. (Historische verhandelingen ten dienste v. candidaten hoofdacte).

A. Bredius, Jan Steen. Met 100 pln. Scheltema & H. 115 b. fol. 200 g.

A. Hensen, De twee eerste bisschoppen van Haarlem in de 16e eeuw. Hilversum, Brand. 241 b. 3 g.

---

[1]) Voor 1786 redeneert de schrijver: Packet 0; Jaarb. 14. Dus de gegevens van de Packet voor Amsterdam (3) met 14 vermenigvuldigd! (14 × 0 = 14).

J. Hudig Dzn., De scheepvaart op West-Afrika en West-Indië in de 18e eeuw. de Bussy. 51 b. 1.60 g.
J. F. M. Sterck, Rondom Vondel. Studiën over den dichter en zijn kring. Mij. v. gg. lectuur. 142 b. verl. 3.50 g.

E. Carcassonne, Montesquieu et le problème de la Constitution française au 18e siècle. 738 p. Presses Univ. 60 fr.
C. Florence et S. Strowski, Les assemblées du clergé de France avant 1789 et leurs jetons commémoratifs. 136 p. Margraff. 25 fr.
J. Hudita, Hist. d. Négociations dipl. entre la France et la Transylvanie au 17e Siècle. 1635—83. 436 p. Gamber. 50 fr.
G. Portigliotti, Les Borgia. 288 p. Payot. 18 fr.

K. Brandi, Deutsche Reformation und Gegenreformation (Deutsche Geschichte 2. 1) 364 S. Quelle u. Meyer. 12 M.
C. Colbert, Der Börsenschwindel des John Law. Ein Beitrag zur Revolutions- u. Sittengesch. Drei Masken. 266 S. 4 M.
J. Paul, Gustaf Adolf. Quelle u. M. I. Schwedens Aufstieg 171 S. 10 M.

Calendar of State papers. Foreign series of Reign of Elizabeth. Vol. XXI. I. June 1586—88. H. M. S. O. 57/6.
Don Fern. de la Mina, My escape from the Auto da fe at Valladolid. 155 b. Old Royalby P. 3/6.
W. Foster, English Factories in India. 1668—69. Vol. 13. Oxf. P. 18/.

V. NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Fransche revolutie. *H. P. Geerke, De Fransche Revolutie.* Meulenhoff editie. 1926.

Madelin en Mathiez hebben getoond dat men ook in populaire bewerkingen van het oude revolutieverhaal nog veel nieuws en oorspronkelijks kan brengen. Een goede vertaling of ook bewerking van hun boeken zou voor ons lezend publiek misschien meer waarde gehad hebben dan Geerke's werkje. De toch altijd eenigszins ontwikkelde lezer tot wie zich een boekje als dit richt, zal, hoewel de schilderachtigheid van het verhaal waardeerende, begeerig naar en in staat tot meer inzicht zijn dan dit boekje hem geeft.

Men zal op de gebruikelijke wijze dit boekje prijzen als „vlotgeschreven". Al te vlot, zou ik zeggen. De stijl is hoogst onzuiver. Afgezien nu nog van de talrijke drukfouten, krioelt het werk van ernstige taal- en stijlfouten; ook eenige barbarismen worden ons niet gespaard.

J. B. Manger Jr.

Administratieve Geschiedschrijving. *René Durand, Le Département des Cotes-du-Nord sous le Consulat et L'Empire (1800—1815). Essai D'Histoire Administrative.* Tom. I (LXXIX + 596 pg.) Tom. II (468 pg.). Paris, Alcan, 1926.

Wat is de bedoeling van het „histoire administrative" uit den titel? Geschiedenis der administratie van Bretagne tijdens het Consulaat en het Keizerrijk blijkt te eng. De inleiding licht ons beter in: Fransche geschiedenis van den 18den Brumaire tot Waterloo *„bestudeerd in het*

kader van zijn administratieve eenheid, het departement". Binnen dat raam is dan met een voor niet-specialisten vermoeiende acribie zooveel stof behandeld, dat het gemakkelijker moet vallen op te sommen wat niet, dan wat wel besproken wordt. En dat wil in een geschiedwerk nog altijd heel wat zeggen. Een „conclusie" achter elk der vijf hoofdstukken van beide deelen vergemakkelijkt evenwel het kennisnemen van de resultaten, waartoe de schr. telkens komt. Aan het einde van het tweede deel volgt tot besluit een „algemeene conclusie" en een vergelijking met andere departementen (457—468), als een „echte" balans verdeeld in „actief" en „passief".

Onder het eerste rekent de schr. de vervulling van de eischen der Cahiers uit de bisdommen Saint-Brieux en de Tréguier — de beide voornaamste diocesen van Bretagne — door de Revolutie, verder wat het consulair en keizerlijk bewind hieraan toevoegde: een behoorlijke administratie, uitroeiing van de chouannerie, religieuze pacificatie, regelmatige rechtspraak, groei der bevolking in de eerste jaren van het keizerschap (525.156 in 1793, 499.927 in het jaar X, maar weer 520.835 in 1806). Het „passief" van de laatste jaren van het keizerschap moet ook blijken uit de bevolkingscurve. Helaas waren de cijfers voor Bretagne van de telling van 1814, die hier hadden moeten beslissen, verloren. In 1821 echter is het bevolkingscijfer weer 552.424, maar de schr. schijnt geneigd deze vooruitgang geheel op rekening der Restauratie te stellen (II 460, 461 en 464). Als verdere „passiva" vermeldt de schr.: schoolsch en slecht gesubsidieerd openbaar onderwijs, herleefde concurrentie van de bijzondere school; gestremde en verwrongen economische ontwikkeling: ruïne van de linnennijverheid, het visch-bedrijf en den zeehandel. Hier is 's schr.'s vonnis het scherpst. De toestand der verkeersmiddelen heet lamentabel, de armenzorg onmachtig, de religieuze pacificatie onvolledig, want een gedeelte der geestelijkheid is in oppositie, de openbare meening tenslotte vermoord door politioneelen druk. Alles bij elkaar beschouwd laat schr. de schaduwzijden overheerschen en de oorzaak daarvan zoekt hij in de onverzadiglijke begeerte naar geld en mannen van het napoleontisch militarisme.

Het is jammer voor den schr. dat zijn resultaten, voorzoover ik kan nagaan, van de gangbare opvatting van tegenwoordig nergens afwijken, maar het strekt hem misschien tot eer, dat hij ze niet terwille eener opzienbarende nieuwe theorie geforceerd heeft. Is dan echter niet ook de vraag gewettigd of deze geweldige arbeidsprestatie niet beter op een doel was te richten geweest, dat een uitkomst beloofde die, door inzicht te wijzigen, inzicht gaf?

Het al te uitvoerige register (II 479—557) riekt ook naar onnoodige inspanning: zoo is b.v. het woord *Cotes-du-Nord* opgenomen: de verwijzingen er achter beslaan niet minder dan zes-en-een-halve kolom, compres gedrukt, die natuurlijk evengoed weg hadden kunnen blijven.

J. Romein.

Een economische geschiedenis van Frankrijk van 1815—1848. *Henri Sée, La vie économique de la France sous la monarchie censitaire.* Librairie Felix Alcan, Paris.

De bekende hoogleeraar aan de hoogeschool te Rennes heeft als verkennersarbeid dit werk gepubliceerd, waarin hij een leiddraad voor het verder onderzoek wil geven. „Il peut y avoir quelque utilité à dresser le bilan de nos connaissances et à jeter quelques coups de sonde dans ce terrain encore peu exploré. Nous espérons ainsi contribuer à provoquer de nouveaux travaux." Achtereenvolgens bespreekt de geleerde den voor-

uitgang van den landbouw, de industriëele ontwikkeling, den toestand der werklieden, de werkliedenbeweging en eindelijk den vooruitgang van den handel. Het boek is zeer logisch opgezet; al gaat het, door gebrek aan voorarbeid, op vele plaatsen niet diep, toch kan het, vooral ter oriënteering, goede diensten bewijzen.

Zal men als gevolg van dezen opzet, in dit boek van nog geen 200 bladzijden geen wereldschokkende ontdekkingen verwachten, toch treft men er tal van opmerkingen in aan, die ons beeld van dien tijd verscherpen. Als voorbeeld kiezen we het eerste hoofdstuk. In den landbouw speelt tijdens de Restauratie het groot-grondbezit nog een overheerschende rol; wel zijn de kerkelijke goederen verkocht en een deel van die van den adel, maar veel van deze laatste zijn teruggegeven; verkoopen zijn soms ongedaan gemaakt; ook het milliard der émigrés heeft het bezit van den adel weer doen toenemen. Verder zijn groote landgoederen door rijke burgers aangekocht. Zij, die ten plattelande reeds eigenaar waren, hebben hun bezit uitgebreid; de loontrekkenden en daglooners hadden daarentegen niet de middelen om van den verkoop te profiteeren.

Anders dan men zou verwachten, heeft de val van Decazes in 1820 ongunstig gewerkt op de behartiging der agrarische belangen. Het budget voor den landbouw was onder dezen staatsman van bijna 2 op 4 millioen gebracht; land-, tuin- en boschbouw werden toen op allerlei wijzen aangemoedigd. Bij zijn val werden allerlei nuttige instellingen uit bezuiniging afgeschaft, de landwegen verwaarloosd; het budget daalt tot 1830 op 1,8 millioen. Wat den landbouw betreft, vertoont het tijdperk van 1815—1830 meer overeenkomst met de 18e dan met de rest der 19e eeuw. Onder de Juli-monarchie worden de belangen van den landbouw beter verzorgd, vooral sedert 1840; de schrijver spreekt zelfs van „une véritable révolution agricole". Een ministerie van handel en onderwijs, een algemeene Raad voor den landbouw, een geheele organisatie voor het landbouwkundig onderwijs hebben veel goeds uitgewerkt. Merkwaardig zijn ook nog een tweetal oorzaken voor de opkomst van den landbouw in dit tijdperk. Door de revolutie van 1830 keerden veel edelen terug naar het platteland om daar op hun goederen te leven; zij bemoeiden zich meer met de bebouwing van hun goederen en beschikten over voldoende kapitaal om verbeteringen aan te brengen, een groot voordeel in een tijd toen het landbouwcrediet nog niet bestond. Een tweede oorzaak is het te gronde gaan van de huisindustrie op het platteland, een gevolg van de industriëele revolutie; vroeger had de plattelandsbevolking een bijverdienste in het weven en spinnen; deze ging nu verloren; na een zeer moeilijken overgangstijd is dit aan den landbouw, voortaan het eenige bestaansmiddel, ten goede gekomen.

Het boek bevat voorts een zeer uitvoerige bibliografie, die groote diensten kan bewijzen; ik miste een Nederlandsche dissertatie van Dr. W. de Bruyn, *Onderzoekingen naar het economisch element in de buitenlandsche politiek der Juli-monarchie van 1830—1840,* waaraan de schrijver misschien nog wel het een en ander had kunnen ontleenen.

d e B.

Het Mesmerisme. *Wilhelm Erman, Der tierische Magnetismus in Preussen, vor und nach den Freiheitskriegen.* VI en 120 blzn. R. Oldenbourg, München und Berlin 1925.

Deze studie, verschenen als „Beiheft" 4 van de „Historische Zeitschrift", behandelt, op grond van een zoo volledig mogelijk bronnenmateriaal,

het verloop van een okkultistische modestrooming, die, ofschoon afkomstig uit het buitenland, in het Pruisen van den aanvang der 19e eeuw een, door de speculatieve natuurfilosofie van Schelling in het bijzonder en de romantiek in het algemeen wel-voorbereiden, bodem vond en dan ook een tijdlang de hoogste regeeringspersonen heeft beïnvloed. Het is het z.g. dierlijk magnetisme of mesmerisme, door Friedrich Anton Mesmer „ontdekt" als een in den mensch aanwezige magnetische kracht, die, door bepaalde handbewegingen op anderen overgebracht, de meest uiteenloopende verschijnselen, tot zelfs helderziendheid kan opwekken en in het algemeen een genezende werking uitoefent: als zoodanig treedt dit magnetisme op als concurrent van de gewone medische therapie. De beoordeeling ervan hoort dan ook thuis in de medische wetenschap, en deze heeft een deel der „magnetische" verschijnselen later onder den naam „hypnotisme" in hun waarde erkend en er een wetenschappelijken grondslag aan gegeven.

Maar welke beteekenis heeft nu deze theorie voor de geschiedwetenschap? Zij behoeft, althans voor de cultuurgeschiedenis, niet geheel zonder belang te zijn, en wel juist omdat zij, door haar verbinding met de irrationeele aspiraties der romantische natuurfilosofie, het veel algemeener karakter van een oplossing voor alle wereldraadsels krijgt; uit de reacties van sociale groepen op een zoo algemeene heilsbelofte moet een inzicht in de sociale psychologie van een bepaald tijdvak te winnen zijn. De Schrijver zelf prikkelt onze verwachting door in den ondertitel — „voor en na de vrijheidsoorlogen" — de gedachte te wekken van een historische gedetermineerdheid, die in staat stelt door den bril van een historisch-onbelangrijk medisch verschijnsel een medisch-onbelangrijk historisch verschijnsel te bekijken, i. c. een stukje Duitsche cultuurgeschiedenis. Deze verwachting nu wordt door dit geschrift niet bevredigd. Het is een ijverige verhandeling, die het „proces" van het dierlijk magnetisme in Pruisen aan de hand van de stukken schildert met dezelfde graad van gewichtig-vinden en dezelfde naieve partijdigheid, die de personen pro en contra uit dien tijd moet hebben bezield. Van historisch-gerichte belangstelling is nauwelijks iets te vinden en als ondertitel had beter eenvoudigweg „1810—1823" kunnen staan. De Schrijver is blijkbaar een nakomeling van een der toenmalige felle tegenstanders van het dierlijk magnetisme in Pruisen, Paul Erman; het merkwaardige is dat de hedendaagsche auteur zich nog een even geestdriftig en voorbehoudloos 18e eeuwsch „Verlichting"-vereerder toont als deze voorvader.

De feiten intusschen, die ons worden meegedeeld, zijn van dien aard, dat wellicht met meer objectief-historischen zin uit het onderwerp meer te halen ware geweest. De leer van Mesmer moet wel een diepen indruk in Pruisen gemaakt hebben, dat in 1812 van regeeringswege een commissie van onderzoek naar dit magnetisme werd ingesteld, in 1820 een koninklijke prijsvraag erover werd uitgeschreven en dat twee harer apostelen aan hun theorie een Berlijnsch professoraat dankten. Van deze twee was de een lijfarts van minister Hardenberg, de ander huisdokter van de Schleiermachers, terwijl ook de lijfarts van den Pruisischen koning zich tot het magnetisme had bekeerd. De oude Hardenberg — en ook dit vloekt niet met wat wij van de zeden der romantici weten — verbond bovendien een magnetische vriendin aan zich, welke somnambule hem o.a. naar het Congres van Aken en van Verona vergezelde, zijn huwelijk bedierf en zijn levensdagen verkortte. J. Suys.

Het liberalisme tijdens Bismarck. *Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks. Eine politische Briefsammlung.* Zweiter Band: *Im neuen Reich 1871—1890. Politische Briefe aus dem Nachlass liberaler Parteiführer.* Ausgewählt und bearbeitet van *Paul Wentzcke.* Mit 9 Tafeln. Kurt Schroeder, Verlag. Bonn und Leipzig. 1926.

In mijn recensie van het eerste deel van bovengenoemd werk (jaargang XLII, blz. 103 van dit tijdschrift) heb ik den strijd der liberalen met Bismarck en hun vrede met hem aangewezen als het eigenlijke onderwerp van deze brievenverzameling. Dit geldt ook voor het tweede deel. Het middelpunt vormt de scheuring in de nationaal-liberale partij, die het gevolg was van Bismarcks koersverandering in de jaren 1878—1880. De linker vleugel, waarvan von Forchenbeck, Bamberger, Lasker, Rickert en Frhr von Stauffenberg de leidende figuren waren, treedt echter in deze brieven veel meer op den voorgrond dan de rechter vleugel, vooral omdat, zooals ik reeds in de recensie van het eerste deel opmerkte, de meeste brieven van mannen als von Bennigsen en von Treitschke reeds vroeger afzonderlijk zijn uitgegeven.

Men kan niet zeggen, dat de correspondentie van de genoemde links-liberale partijleiders bizonder interessante lectuur is. Ze is integendeel meestal zeer vervelend en dit alleen al kon den lezer doen vermoeden, dat misschien toch niet Bismarck alleen de schuld is van den achteruitgang van het liberalisme. Dit vermoeden wordt bevestigd door het afkeurend oordeel over Bismarck, dat men vaak in de brieven vindt. Bijna nooit vindt men in dit oordeel het begrip, dat Bismarcks houding steeds in de eerste plaats door overwegingen van buitenlandsche politiek werd bepaald; het is een groote uitzondering als von Stauffenberg tenminste eenig begrip hiervan toont als hij op 23 Juli 1879 (blz. 256) schrijft: Ich kann mich der Besorgnis nicht entschlagen, dass die Gründe für Bismarcks Handeln nicht in den inneren, sondern in den äusseren Verhältnissen liegen, dass Krieg mit Frankreich geplant und deshalb Allianz mit den Klerikalen und Befriedigung des Elsasses à tout prix gesucht wird". Deze menschen zien ook geen kans iets positiefs tegenover Bismarcks doodeenvoudige systeem te stellen, behalve dan eenige vage liberale algemeenheden, zooals b.v. in de motiveering der „Sezession" van 1880 (blz. 356), waarin het heet: „Mit der politischen Freiheit ist die wirtschaftliche eng verbunden; nur auf der gesicherten Grundlage wirtschaftlicher Freiheit ist die materielle Wohlfahrt der Nation dauernd verbürgt". Typeerend is dat de leiders zelf weinig vertrouwen toonen in hun eigen zaak en vaak toegeven, dat de stemming in het land het liberalisme, zooals zij dat verstaan, weinig gunstig is. Ook hebben zij niet allen veel waardeering voor elkaar. De politieke prestaties van Rickert worden b.v. in een brief van Gustav Lipke van 12 Oct. 1880 (blz. 369) zoo beoordeeld: „Mit diesem politischen Gewimmer gründet man keine grosse Partei, und ich fürchte, dass im Preussischen Landtag, wo er der alleinige Führer ist, die Sache nicht in dem richtigen Fluss kommen wird".

Onder deze omstandigheden verwondert men zich niet meer over het oordeel van Gustav Freytag over de mannen der „Sezession" in een brief van 20 Sept. 1880 (blz. 365): „Ich kenne ein wenig diese Gesellschaft; unter all den Schismatikern ist nicht einer, in dem die Kraft und das Talent ist, der Sache einen neuen Schwung zu geben, und mancher von ihnen, der durch seine Erfolge und Berühmtheit betört ist, hat nicht mehr guten Gehalt als eine hohle Nuss".

Onder de stukken, die meer belangstelling wekken, is een brief van Hermann Grimm van 6 Dec. 1872, waarin deze fijne geest de onver-

mijdelijke gevolgen van de sociale massa-actie voelt naderen (blz. 70): „Der Andrang der ungeheuren, von Sehnsucht nach Bildung erfüllten Massen hätte etwas Begeisterendes, wäre er nicht so übermächtig bereits, dass man die Machtlosigkeit der *reinen* Gedachten bereits empfindet und die dämonische Herrschaft der Phrase heran nahen fühlt". Er zijn brieven van Hermann Baumgarten, hoogleeraar in de geschiedenis in Straatsburg, met een scherp oordeel over de politiek der regeering in Elzas-Lotharingen en op Bismarck, van 29 Maart 1881 (blz. 377), die hij zelf met recht meer conservatieve dan liberale critiek noemt: „Er allein hat uns den Fluch des allgemeinen direkten Stimmrechts beschert, mit dem er freilich als recht cäsarischer Demagoge zu operieren versteht, das aber unter seinen Nachfolgern das grösste Unheil anrichten muss...... Unser zweites Ungleich, die Macht des Ultramontanismus, verdanken wir ebenso wesentlich Bismarck...... Nur seine Methode hat es dem Pfaffen ermöglicht, den Fanatismus der Massen zu erwecken, und nur das von ihm gegebene allgemeine Stimmrecht hat ihnen die Macht verliehen, auf dem politischen Gebiete die imposante Stellung einzunehmen, welche sie heute besitzen und, so lange wir leben, behalten werden."

In de inleiding op de Opstellen van Hermann Baumgarten heeft Erich Marcks in 1894 terecht opgemerkt, dat Bismarck na 1881 Duitschland voor de tweede maal heeft gewonnen. De brieven uit de jaren 1881—1890, die immers voor de innerlijke ontwikkeling van Duitschland zoo gewichtig zijn, beslaan echter slechts 84 van de 456 bladzijden van ons boek. Men ziet er uit, dat de reorganisatie van de nationaalliberale partij na 1884 geheel het werk is van Miquel, den lateren minister van financiën van Pruisen.

Verder valt het ook hier weer op, dat de links-liberalen in hun krampachtigen strijd tegen Bismarck de fundamenteele belangen van de Duitsche buitenlandsche politiek uit het oog verliezen. De liberale „Eisenbahndirektor" Schrader had nog op 21 Augustus 1884 den toestand juist beoordeeld toen hij schreef: „Immer klarer tritt die überwältigende Macht Bismarcks im Inneren hervor; die Deutschen sind viel zu kurze Zeit am politisches Leben gewöhnt, um politische Fragen ruhig zu beurteilen und politische Zwecke mass voll zu verfolgen. Unsere politische Erziehung muss — und wird — wie bei allen anderen Völkern erst durch Erfahrungen übler Art vollendet werden. Vor allem aber ist Bismarcks Stellung dem Ausland gegenüber eine so bedeutende, dass auch der künftige Kaiser nicht daran wird denken können, Bismarck kurzer Hand zu verabschieden; er wird versuchen *müssen* mit ihm zu leben." Na de Septennats-verkiezingen in Februari 1887, waardoor de liberale partij van 67 op 32 zetels was gedaald, schreef dezelfde Schrader: „Möge nur der Thronwechsel nicht zu schnell kommen; wir müssen vorher schon das Vertrauen in Bismarck erschüttert haben, dann macht sich das übrige leichter."

Een ander voorbeeld van denzelfden aard geeft Bamberger in een brief aan von Stauffenberg van 3 Mei 1888, naar aanleiding van een bezoek van twee aanzienlijke Duitsch-Amerikanen Karl Schurz en H. H. Villard in Berlijn: „Villard wird Ihnen mehr von uns erzählen. Bringen sie ihm in Ihren Gesprächen ein richtiges Bild von der Grässlichkeit unserer Zustände bei. Schurz und er sind hier offiziell und national so fetiert worden, dass von selbst ihnen eine optimistische Auschauung haften bleibt, und es ist von Wichtigkeit dass so einflussreiche draussen wohnende Deutsche nicht in dem Hymnus über das Deutschland des Fürsten Bismarck mit Chorus machen."

Onder hen, die met de liberale partijleiders in persoonlijke betrekking stonden, heeft het echter niet ontbroken aan verzet tegen deze manier van politiseeren. Graaf Moy, een Beier, die een werkzaam aandeel had genomen aan de oud-katholieke beweging, schreef op 4 Januari 1887 aan von Stauffenberg: „Bismarck will die Reichsregierung vom Reichstage unabhängig machen, so dass dessen Tätigkeit nur mehr eine legislatorische wäre, und ich gestehe, dass gerade das Gebaren des Reichstages in seinen Mitteln, seinen Zielen und Resultaten mich und manchen Gesinnungsgenossen in Bismarcks Lager getrieben hat. Ich will ein starkes Deutschland — nach innen und aussen — und der Reichstag mit seinen Parteien und deren naturwidrigen Koalitionen verhindert es. Die Parteien scheinen bei ihren taktischen Evolutionen vor allem das eigene Gedeihen anzustreben, und an diesem liegt Deutschland verdammt wenig. Die Parteien ruinieren den Parlementarismus und die Zeit wird kommen, in der die Völker nach einem absoluten Regimente rufen, um die vielredenden, nichtsschaffenden und alles hindernden Parlamente los zu werden. Ich will darin keinen Fortschrift des Menschengeschlechtes sehen, aber eine Korrektur ist absolut notwendig."

Met verwante gevoelens stond de generatie, die na 1880 op den voorgrond kwam, tegenover Bismarck. Men moet evenwel er voor oppassen het feit, dat de openbare meening zich opnieuw hartstochtelijk aan zijn zijde stelde alleen uit de demonische macht van zijn persoonlijkheid te verklaren. In hoeverre daarbij de nieuwe stroomingen medewerkten, die in deze jaren het geestelijke leven veranderden, kan men afleiden uit een karakteristieke bizonderheid uit een brief van 12 October 1880, die ik tot slot wil mededeelen. Gustav Lipke schrijft daarin, dat men voor de „Liberale Korrespondenz", een nieuw opgericht dagblad der „Sezessionisten" op aanbeveling van Forchenbeck Heinrich Hart tot redacteur wil benoemen: „Derselbe hat jedenfalls den Vorzug, dass er jung, sehr eifrig und willig ist, schnell auffasst und jedenfalls das Rezipierte in gefälliger Form widerzugeben im Stande ist." Het optreden van Heinrich Hart als liberaal journalist was echter slechts een korte episode. Met de „Kritische Waffengänge", die hij sinds 1882 samen met zijn broeder Julius deed verschijnen, bewoog hij zich op een geheel ander gebied: de Duitsche litteratuur, conventionneel en dilettantisch, vlak, slap en krachteloos als zij was wilde hij nieuwe banen wijzen: „Reissen wir die jungen Geister los aus dem Banne, der sie umfängt; sagen wir ihnen, dass sie schaffen müssen aus der germanischen Volksseele heraus, dass wir einer echt nationalen Dichtung bedürfen, nicht dem Stoffe nach, sondern dem Geiste, dass es wieder anzuknüpfen gilt an den jungen Goethe und seine Zeit." Het eerste offer dat de strijdbare broeders met het mes van hun onverbiddelijke critiek afmaakten was de dramadichter Heinrich Kruse, sinds 1855 hoofdredacteur van de „Kölnische Zeitung", die onder de liberale politici van mijn tijd een tamelijk aanzienlijke plaats innam. Hij was in 't geheel geen tegenstander van Bismarck, die zelfs in den oorlog van '70 kon zeggen dat de Kölnische Zeitung een legercorps waard was. Sommige van Kruse's treurspelen brachten het tot vier drukken en werden door de kritiek zeer gunstig ontvangen. Ze waren ongetwijfeld zeer slecht. Het toch zeer aantrekkelijke portret van dezen middelmatigen dichter neemt de eerste plaats in onder de negen platen, waarop ons boek de leidende liberalen in effigie voor ons doet optreden.

O. Oppermann.

Bismarck. *Helmuth Wolff, Geschichtsauffassung und Politik in Bismarcks Bewusstsein.* Verlag von R. Oldenbourg, München und Berlin, 1926.

De verhouding van politiek en geschiedenis — het onderwerp van Ranke's rectorale rede over de verwantschap en het onderscheid van historie en politiek — wordt hier bestudeerd bij Bismarck, in het bijzonder tot 1871. In onderscheiding van de meeste politici, die van de historie niets weten, al roepen ze haar bij gelegenheid aan als „de leermeesteresse" en „de rechtsprekende" — gruwelijk holle phrasen! — is Bismarck historisch zeer goed gefundeerd. Bismarck heeft v.n. gestudeerd in zijn landjonkertijd en toen ook zeer veel geschiedenis gelezen. Carlyle had zijn bewondering in hooge mate, — iets later moet hij Ranke hebben leeren kennen —, maar hij kwam zelfs ook tot Puffendorf en tot de dikke deelen van het Theatrum Europaeum [1]). Uit verschillende uitingen van hem in redevoeringen en brieven blijkt duidelijk, dat hij uit deze lectuur veel tot zich had genomen en dat het zijn eigendom was geworden, en dit betreft niet alleen hoofdzaken, maar zelfs allerlei bizonderheden; vooral kent hij de nieuwe en de nieuwste geschiedenis, maar de Duitsche Middeleeuwen waren hem stellig ook lang niet onbekend, en voorbeelden uit de Oudheid wist hij slagvaardig aan te halen.

Wat Bismarck aan zijn geschiedenis heeft gehad, omschrijft hij zelf duidelijk in de bewoordingen: „Wiederholen sich auch nicht die Ereignisse, so wiederholen sich doch Zustände und Charaktere, an deren Anblick und Studium man seinen eigenen Geist anregen und bilden kann".

Dit is voortreffelijk uitgedrukt en, vergis ik mij niet, dan ligt juist in de eigen geestelijke vorming het ware nut, dat een politicus (en niet alleen deze!) aan geschiedenis-studie heeft. Zoo beschouwd, is er ook niet zulk een groot verschil tusschen Bismarck's opvattingen en die van Hegel als de schrijver van dit werk meent. Immers Hegel stelt, dat ervaring en geschiedenis zelf alleen bewijzen, dat volkeren en regeeringen nooit iets uit de geschiedenis hebben geleerd, want iedere tijd is zóó individueel, dat in en uit hem alleen de beslissingen genomen kunnen worden. Bismarck wist heel goed, dat elk oogenblik zijn eigen eischen stelt: als politicus was hij zich de irrationaliteit der geschiedenis ten volle bewust, maar zijn fijn gevoel voor beslissingen werd gstaald door de kennis van het uit de behoeften van een anderen toestand gewordene. Zóó moet men het opvatten, wanneer men Bismarck soms ook hoort spreken van wat de geschiedenis „leert". De domheid van te meenen, dat Clio hem op een bepaald oogenblik zou ingeven wat hij te doen had, heeft hij nimmer begaan.

Helmuth Wolff's boek ontleent niet zijn eenige, misschien zelfs niet zijn voornaamste beteekenis aan wat de schrijver, na breedvoerige onderzoekingen, over Bismarck's kennis van en beschouwing over de geschiedenis mededeelt. Het is voor de kennis van Bismarck's geestelijke persoonlijkheid van heel groot belang. De projectie van Bismarck's cultureele vorming in de geestelijke stroomingen van zijn tijd wordt op zeer grondige, soms wat heel zware — en althans voor mij niet geheel duidelijke — wijze toegelicht. Zijn ontwikkeling tot politiek mensch — want men moet nooit uit het oog verliezen, dat Bismarck dat bovenal was — en zijn sterk

---

[1]) Van den invloed van Motley's historische werken op Bismarck vond ik in dit werk geen spoor. Men moet trouwens bedenken, dat Motley's groote werk pas verscheen, toen Bismarck al in het volle politieke leven stond. Motley's invloed op Bismarck is stellig van beteekenis geweest; hij had altijd een zekere voorliefde voor het Engelsche wezen (S. 146).

machtsbewustzijn zijn de beide factoren, die de Bismarck-figuur beheerschen. Zijn godsdienstige opvatting, waarover Wolff zeer fraaie dingen zegt, kwam eigenlijk nooit geheel af. Meer dan deze heeft zijn plichtsbesef, zijn gevoel voor moreele verantwoordelijkheid, Bismarck's handelingen beheerscht. Zeer juist resumeert de schrijver: „Die Machtpolitik, die Bismarck vertrat, und für deren Sinn er seinen Zeitgenossen vielleicht überhaupt erst wieder die Augen öffnete [1]), fuszten nicht auf persönlicher Brutalität, sondern auf der weniger rationalen als genialen Einsicht in die Struktur des Staates. Sie war ihm, so sehr die Hinneigung zur Macht und Autonomie aus seinem eigenen Wesen elementar emporquellen mochte, doch zugleich sittliche Pflicht, die aus der Weltordnung selber stammte und der er sich und seinen persönlichen Wünschen und Träumen unterordnete" (S. 108—109). Zijn politiek-religieus plichtsbegrip wordt met deze woorden van Carlyle het best aangegeven: „Der Mensch im Einklang mit den Verordnungen des Schöpfers dieser Welt, zusammenwirkend mit diesen, nicht in vergeblichen Widerstand dagegen: Ich weiss noch heutzutage, keine bessere Definition von Pficht als eben dieses" (S. 145).

Om deze uiteenzettingen is de lezing van Wolff's boek een uitstekend middel tot het leeren kennen van den waren Bismarck. Die over Bismarck's geschiedbeschouwing is, hoe interessant ook, daarbij vergeleken, van secundaire beteekenis. Zij is dit natuurlijk ook in algemeenen zin, want Bismarck heeft, behalve misschien in zijn landjonker-tijd, de geschiedenis nooit om haar zelfs wille bestudeerd, en dit blijft — het is haast overbodig het op te merken — het essentieele verschil tusschen Bismarck's en Ranke's geschiedenis-beschouwing. Toch zijn er tusschen hen beiden frappante punten van overeenkomst, die wel uit den tijd, waarin beide mannen leefden, verklaarbaar zijn, maar toch ook zeer duidelijk bewijzen, dat Bismarck's historische kennis en historisch inzicht ver boven het normale — dat trouwens heel laag ligt — gaan. Ook is zijn voorstelling van een bepaalde gebeurtenis dikwijls zeer zuiver, al heeft hij zich niet ontzien zoo noodig een „officieele waarheid", die hij kon gebruiken, te lanceeren, die niet bepaald in overeenstemming met de historische waarheid was. Men hoeft daarom niet te denken, dat hij zich hiervan bewust was (cf. S. 76). Zijn historische zin werkte een enkelen keer zóó sterk, dat hij er met divinatorische gave een verre toekomst mee voorspelde (S. 190). Bismarck had een voortreffelijk historicus kunnen zijn, ook om zijn zeer sterk beeldend vermogen — als hij zich niet aan de politiek had overgegeven [2]).

N. Japikse.

De verhouding van Beieren tot Duitschland. *M. Doeberl, Bayern und Deutschland. Bayern und das Preuszische Unionsprojekt.* Verlag von R. Oldenbourg, München und Berlin, 1926.

Dit boek is een onderdeel van dezelfde serie, waarvan ik het deel over 1870—1871 eenigen tijd geleden in dit Tijdschrift aankondigde (deel 41, blz. 214). Prof. Doeberl behandelt nu Beieren's houding ten opzichte van het bekende, door Radowitz gemaakte unie-ontwerp, dat een Pruisische

---

[1]) Vermoedelijk is hier bedoeld: „seinen deutschen Zeitgenossen". Engelschen en Franschen b.v. hadden de oogen al lang open.

[2]) Als curiosum mag ik voor historici nog wel in het bizonder wijzen op de zeer sceptische manier, waarop Bismarck zich over de waarde van gezantschapsberichten uitte (S. 74—75).

daad was, om Duitschland te hervormen na het mislukken van het werk van het Frankfurter Parlement; hij sluit hier dus direct aan bij zijn vroeger verschenen werk over Beieren's houding tegenover dit Parlement. De beteekenis van dit nieuwe deel ligt hierin, dat de Beiersche politiek van minister Ludwig von der Pfordten, door koning Maximiliaan II in April 1848 aan het bewind geroepen, in bizonderheden wordt toegelicht — ook met een aantal onuitgegeven documenten, die ongeveer de helft er van beslaan Het is dus een belangrijke bijdrage tot de kennis van de Duitsche kwestie in 1848. Beieren's houding werd, zooals men mocht verwachten, bepaald door zijn streven, om zoo onafhankelijk mogelijk te blijven, wat op historische, politieke en economische gronden verdedigd werd. Daarom was het tegen het unie-ontwerp van Pruisen en het slaagde er, met hulp van Oostenrijk vooral, in, het te doen mislukken. Zoodra ze maar merkten, dat ze tegenover Pruisen niet alleen stonden, lieten de Saksische en Hannoveraansche vorsten hun Pruisischen collega, die ze eerst gesteund hadden, gaarne in den steek.

De sterke indruk blijft ook thans over, dat Duitschland's eenheid zonder geweld niet te bewerkstelligen was, al was er in de plannen, die van verschillende kanten werden voorgediend — ook Beieren wilde wel een hervorming, en liefst ook de helft van Baden voor zich, — nog zoo veel aantrekkelijks. Von der Pfordten's omschrijving van Beieren's taak: het gevaar, dat in het dualisme van Duitschland lag, te verminderen, te bewerken, dat Pruisen en Oostenrijk bij elkander bleven en dat door hun bij elkander blijven, „das Reich der deutschen Nation" ongescheiden zou voortbestaan, was onuitvoerbaar. Als Duitsch ideaal verdiende het bijeenhouden van het heele Duitschland misschien de voorkeur boven Bismarck's oplossing — zoo meent men tegenwoordig meermalen —, maar het was zonder hervorming onmogelijk den Bond te doen voortbestaan en hervorming was in den bestaanden Bond onbereikbaar. Dat was de realiteit, die 1848 en 1849 heel duidelijk aan het licht gebracht hadden. Men vergist zich, meen ik, wanneer men meent, dat de groot-Duitsche oplossing, die men dan ook daarom betreurt, de oplossing van het probleem: Midden-Europa zou hebben gebracht.

Prof. Doeberl heeft zijn resultaten kort weten samen te vatten in een duidelijk overzicht, zonder dat er overigens veel perspectief in zijn voorstelling zit. N. Japikse.

De Crisis van 1914. *Das Russische Orangebuch.* Ergänzt durch die inzwischen bekanntgewordenen neuen Dokumente. Vorwort *A. v. Wegerer.* Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1925. 223. S. 8 M. *Das Französische Gelbbuch.* Berichtigter und durch die nachträglich bekanntgewordenen Dokumenten ergänzter Wortlaut. Vorwort *A. von Wegerer.* ib. 1926. 208 S. *Das Russische Orangebuch über den Kriegsausbruch mit der Türkei.* Hrsg. v. *F. Stieve.* Verlag für Kulturpolitik 1926. 187 b. *G. von Jagow,* England und der Kriegsausbruch. Eine Auseinandersetzung mit Lord Grey. ib. 1925. 82 b.

Er zijn er die meenen dat het van geen beteekenis is alle bijzonderheden na te pluizen van de crisis van 1914; zij achten dat de ware oorzaken van den wereldoorlog alleen aan het licht treden bij een onderzoek van de verdere voorgeschiedenis en dat uit een onderzoek van de crisis van 1914 in het geheel niet blijkt welk land het meest heeft bijgedragen tot het ontstaan van den oorlog, maar slechts welk land het handigst heeft gemanoeuvreerd om de „schuld" op de anderen af te wentelen. — Ik meen dat

zoodanig onderscheid tusschen verre en nabije voorgeschiedenis niet gemaakt mag worden en dat een onderzoek niet mag ophouden, voordat tusschen deze beide het hechtste verband is gelegd, in dien zin dat het gedrag van ieder land in de crisis in het licht is gesteld als de noodzakelijke voortzetting van het gedrag vóórdien. D.w.z. alle essentieele daden van iederen staat, zoo vóór als tijdens de crisis, moeten verklaard worden uit de politieke noodzakelijkheden waaronder die staat leeft. Waar hiernaar niet gestreefd wordt kan van een ernstige geschiedschrijving geen sprake zijn, slechts van een dilettantisch anecdotisme, waarin onderhandelen en oorlogverklaren verschijnen als een zinloos spel van willekeur der diplomaten.

Ook de crisis van 1914 is niet enkel een wedstrijd in handigheidjes. Zeker er zijn handige en onhandige diplomaten. De handige diplomaat echter kan zijn motieven en daden ontveinzen voor de menigte, de openbare meening, maar niet voor den onderzoeker, die zin heeft voor het essentieele. Te midden van allerlei schijnmanoeuvres en goedbedoelde vergeefschheden zijn in Juli 1914 door de regeeringen een aantal daden verricht, die den oorlog onvermijdelijk hebben gemaakt. Op deze komt het aan. Men moet zich een voorstelling vormen van het alternatief waarvoor de staten bij het verrichten ervan stonden. Wat was bijv. Rusland's alternatief bij het besluit tot mobilisatie? Als het niet mobiliseerde waren de gevolgen: Oostenrijk gaat zijn gang tegen Servië, maakt het onmachtig; verschuiving van het politiek evenwicht in het voordeel der nu niet meer door Servië gehinderde centralen; zou zich in de toekomst weer een belangenbotsing voordoen, dan zouden Rusland en zijn vrienden in het nadeel zijn en den centralen groote voordeelen moeten toestaan. Als het wel mobiliseerde waren de gevolgen: òf oorlog òf Oostenrijk wijkt terug, laat Servië met rust; geen verschuiving van het evenwicht in Ruslands nadeel: integendeel verdergaande verzwakking van Oostenrijk door de Servische actie onder de Zuid Slaven. Slechts door de dingen zóó tegenover elkaar te stellen krijgt men inzicht in de gebeurtenissen.

De documenten die de mogendheden kort na het uitbreken van den oorlog openbaarmaakten, dienden vooral om verontwaardiging in het eigen land te wekken over de wanddaden van den vijand; het eene werd verheimelijkt, het andere vervalscht. Duitschland en Oostenrijk gaven in 1919 een vertrouwenwekkende uitgave van al hun documenten uit de crisis van 14, Engeland verleden jaar. In Frankrijk rees twijfel aan de waarachtigheid van eenige opgaven in het geelboek bij eenige leden der Ligue des Droits de l'Homme; op hun dringend vragen gaf het ministerie van Buitenlandsche Zaken eenige rectificaties, die nu door Von Wegener in een nieuwe (Duitsche) uitgave zijn verwerkt. Het ging hier vooral om de vraag, op welk oogenblik de Fransche regeering heeft kennis gekregen van de Russische mobilisatie.

Van het Russische Oranjeboek is geen nieuwe volledige uitgave door de Russen gemaakt. Wel hebben zij in hun tijdschrift Krasny Archiv en elders velerlei openbaar gemaakt. Ook zijn de Duitschers, op eenigerlei niet aangegeven wijze, in het bezit geraakt van vele stukken, meest afkomstig van het Russische gezantschap in Parijs en hebben die gepubliceerd. Dit Russische nieuws stond dus zeer verspreid en was deels nog niet eens uit het Russisch vertaald. Von Wegerer heeft dus met deze uitgave een zeer nuttig werk gedaan en het onderzoek zeer vergemakkelijkt. In zijn inhoudsopgave wekt Von Wegerer den schijn alsof een dertigtal documenten hier voor het eerst gepubliceerd worden. Deze stonden echter meest allen reeds in Stieve's bundel Iswolski im Welt-

kriege [1]). Geheel nieuw zijn slechts de onbelangrijke nrs. 188, 189 en 195. Wie het Oranjeboek geheel doorleest bemerkt dat er nog zeer veel ontbreekt, hoewel het aantal documenten reeds van 79 tot 208 is gestegen. De vervalschingen van 1914 hebben o.a. ten doel om de Russische mobilisatie na de Oostenrijksche te plaatsen.

Uit bovengenoemde bundel van Stieve stammen ook de documenten waarmee Stieve het Oranjeboek over den oorlog met Turkije aanvult. Onder de aanbiedingen waarmee eind 1914 de ententemogendheden Turkije zochten te paaien, behoort ook een aanbod van Russische garantie voor het Turksche grondgebied. Deze documenten toonen dat het Rusland hiermee in het geheel geen ernst was.

Von Jagow, Duitsch secretaris voor Buitenlandsche Zaken, polemiseert tegen Grey. Op diens Twenty five Years is zeker veel aan te merken, het verzwijgt veel, raakt veelal de kern niet, bevat eenige fouten. Een voor den voorzitter der Balkanconferentie nog al eigenaardige geheugenfout is dat Grey bl. 174 en 184 het voorstelt alsof in 1913 Bulgarije geheel beroofd was van een uitweg naar de Egeïsche zee en alsof het in den oorlog ging om dien te verwerven. Von Jagow echter spreekt alleen over de crisis van 1914 en verwijt zijn collega dat hij zich door Frankrijk en Rusland op sleeptouw heeft laten nemen, een verwijt dat ik onjuist acht.

J. B. Manger Jr.

De laatste jaren der Donaumonarchie. *Bertrand Auerbach, L'Autriche et la Hongrie pendant la Guerre.* Paris 1925, Alcan. XVII et 627 p.

In zijn voorrede motiveert Prof. Auerbach de verschijning van dit lijvig werk met erop te wijzen, dat, voor een juist begrip der gebeurtenissen, die Europa's wezen hebben veranderd, het noodig is zich rekenschap te geven van de rol, door Oostenrijk-Hongarije tijdens den wereldoorlog gespeeld. De oorzaken van het ontbindingsproces, alsmede de snelle ontknooping daarvan, ontgingen grootendeels aan den Franschen „man in the street", die, hetgeen te vergoeilijken valt, al zijn aandacht concentreerde op een meer nabij en meer spannend schouwspel. Vandaar ook, dat men in Frankrijk de diplomatieke actie der Monarchie niet juist heeft getaxeerd, ze te veel als ondergeschikt aan de Duitsche plannen heeft beschouwd, terwijl intusschen noch hare oorlogsdoeleinden, noch hare vredesvoorwaarden identiek waren met de Duitsche, en evenmin de verwezenlijking dezer laatste bevorderen konden. De meeningsverschillen der staatslieden en de oneenigheden der legeraanvoerders, zooals die blijken uit hunne geschriften, bewijzen, aldus Auerbach, dat het verdrag van 1879 de vuurproef niet heeft doorstaan, en dat „Mitteleuropa" (zoowel in strategischen als economischen zin) slechts een wrak gebouw is geweest. Deze mislukking valt te verklaren uit het binnenlandsche drama, waaraan schr. dan ook niet minder aandacht besteedt dan aan de buitenlandsche betrekkingen. Het germanisme en zijn tegenhanger, het magyarendom, zijn verslagen door de andere nationaliteiten, die zich verdedigden tegen assimilatie en onderwerping. De oorlog beduidde dan ook de laatste periode van dit conflict en verhaastte de afscheiding dezer volkeren.

Inderdaad is het juist (en dit geldt o.i. volstrekt niet alleen voor de Franschen) dat de gang van zaken in Duitschland (1914—'18) op

[1]) Door mij besproken in Mededeelingen van het Comité tot onderzoek van de oorzaken van den wereldoorlog. 2e jg. 1—2. b. 24. Hier worden ook eenige telegrammen onderzocht, die voor onze geschiedenis van belang zijn.

hartstochtelijke en bijkans afdoende wijze is besproken, terwijl men zich minder heeft ingelaten met de gebeurtenissen binnen de Donaumonarchie. Waarom ook nog zooveel belangstelling te vergen voor een doode? Men kan hiertegen aanvoeren, dat de Monarchie is verdwenen, niet alleen van de landkaart, maar ook uit de herinnering harer voormalige onderdanen, om van hunne harten maar niet eens te spreken. Doch zouden deze evenementen niet tot leering kunnen strekken, welke het oude „Maison d'Autriche" ten val brachtten, hetwelk zulke uitgestrekte gewesten heeft beheerscht, waar zulke uiteenloopende nationaliteiten woonden, en dat prat ging op deze verscheidenheid, als ware zij een faktor van macht en voorspoed. Zelfs in dier voege, dat de Europeesche kanselarijen de Monarchie als onmisbaar beschouwden voor het Europeesche evenwicht en haar voortbestaan tot een leerstuk maakten der internationale staatkunde. Bovendien, de toenadering, die, op verschillend terrein, tusschen de successiestaten is ontstaan, duidt erop, dat er nog iets is blijven bestaan van de banden, die deze volkeren zoolang hebben vereenigd. Economische en geographische belangengemeenschap overleefden hier den staatsvorm.

Al deze overwegingen, aldus schr., rechtvaardigen de publicatie van een samenvattend werk, dat slechts de pretentie heeft de feiten weer te geven. Zulk een poging was totnutoe niet geschied omdat dit ontijdig en gewaagd moest lijken. Want het meerendeel der ooggetuigen en der verantwoordelijke personen bevindt zich nog in het land der levenden. De voornaamsten hunner gevoelden zich geroepen hun gedragingen te rechtvaardigen, minder tegenover het nageslacht dan wel tegenover hun tijdgenooten. Bovendien, de Weensche en Berlijnsche archieven hebben zeer waardevol materiaal aan de openbaarheid prijsgegeven en de nieuwe machthebbers hadden er belang bij over het beleid van het ancien régime het daglicht te laten schijnen. Vandaar, aldus schr., dat een oordeel nu reeds mogelijk is, een oordeel, dat, door toekomstige publicaties niet eens meer belangrijk zal behoeven te worden herzien.

Nu kan men den schrijver gereedelijk toegeven, dat inderdaad de thans reeds beschikbare gegevens toestaan een globaal overzicht te geven van de jaren 1914—'18. Niet zeker is evenwel of komende historici, die toch wel altijd kinderen van hun eigen tijd zullen zijn, het onderhavige onderwerp zullen behandelen op dezelfde wijze als deze geschiedschrijver het thans heeft gedaan. Ik kreeg toch van het geheele werk den indruk, dat het weliswaar een kranig résumé vormt van de beschikbare publicaties (men kijke slechts naar de zeer talrijke verwijzingen), doch dat het noodzakelijke perspectief niet het voornaamste kenmerk uitmaakt. En dit is ook vooralsnog onmogelijk. Auerbach geeft allesbehalve een „van dag tot dag"-kroniek in den neerhalenden zin des woords; doch evident is desniettegenstaande dat de beschrijvende hoedanigheden meer opvallen dan de analyseerende. Deze laatste vindt men m.i. vrijwel uitsluitend in de korte inleiding („L'état d'esprit des gouvernés et des gouvernants lors de l'entrée en guerre") en in de hoofdstukken I („L'armée austro-hongroise. Le haut commandement") en XII („L'alliance austro-allemande. Les essais d'union économique"), welk laatste 20 bladzijden wijdt aan het Mitteleuropa-probleem. Waar Auerbach echter slechts (z. b.) de feiten trachtte te *beschrijven,* moet men hem eerder dankbaar zijn voor de wijze, waarop hij hierin is geslaagd. Aan komende historici zij het, door weloverwogen detailstudies, de voorwaarden te scheppen voor een latere arbeid, welke, meer definitief, het nageslacht over de ontbinding der Donaumonarchie zal onderrichten.

R. Herman Cohen.

Een kritische bibliographie voor de diplomatieke geschiedenis der periode 1888—1919. *G. P. Gooch, Recent Revelations of European Diplomacy.* London, 1927. VIII en 218 p.

Eenige jaren geleden heb ik een bespreking kunnen wijden aan Dr. Gooch's *„History of Modern Europe, 1878—1919"*, een werk dat reeds ten volle schrijvers enorme belezenheid en objectieve beschouwingswijze deed uitkomen. Thans zal de Britsche historicus opnieuw zeer velen aan zich verplichten door dit analytisch overzicht van de meest belangrijke publicaties, welke, sedert Augustus 1914, zijn verschenen over de diplomatieke geschiedenis van Europa vanaf de troonsbestijging van keizer Willem II tot het vredesverdrag van Versailles. De materie is in acht hoofdstukken gegroepeerd, n.l. Duitschland; Oostenrijk; Rusland; het Nabije Oosten; Frankrijk; België, Italië en Spanje; Groot Brittannië; de Vereenigde Staten. Een slothoofdstuk bevat schrijvers oordeel omtrent de gedragslijn der oorlogvoerende landen, hetwelk vrijwel identiek is met de desbetreffende passage uit „History of Modern Europe".

De oorsprong van Dr. Gooch's jongste werk valt te zoeken in een door hem in December 1922 gehouden voordracht in het „British Institute of International Affairs", welke thans, aangevuld met beschouwingen over de publicaties der jaren 1922—'26, in boekvorm wordt gepubliceerd. Dr. Gooch bepaalt er zich hoofdzakelijk toe de meeningen van anderen weer te geven, doch geeft daarnaast zijn eigen opinie omtrent de boeken, de menschen en de gebeurtenissen. Verre van een duffe bibliographie te willen opdienen, biedt de schrijver een onderhoudende causerie, welke de studie der contemporaine geschiedenis ten zeerste zal vergemakkelijken. Evenals in de „History" bepaalt Dr. Gooch zich hoofdzakelijk tot de diplomatieke en politieke geschiedenis en geeft dus niet de bronnen voor en beschouwingen over de zuiver militaire aangelegenheden. Evenmin achtte hij het zijn taak dit te doen voor de economische en sociale feiten, welke zoo goed kunnen worden gevonden in de monographieënreeks van „The Carnegie Endowment".

Het lijkt mij, in dit verband, ongewenscht verder op deze materie in te gaan. Deze weinige regelen mogen voldoende zijn om de aandacht te vestigen op dit veelzins voortreffelijk hulpmiddel tot diepere doordringing in de studie der laatste decennia, waartoe een zoo ervaren gids als 't ware vanzelf den lezer opwekt. R. Herman Cohen.

Het gedenkboek van Werkspoor. *M. G. de Boer, Honderd jaar machine-industrie op Oostenburg, 1827—1927.* Amsterdam, 1927.

Gedenkboeken vormen een apart genre der historische literatuur. Ik kan niet zeggen, dat ik dit genre in alle opzichten bewonder. Het gedenkboek heeft een ietwat dubbelslachtig karakter: het moet tegelijk populair en wetenschappelijk zijn. Het moet de lotgevallen der herdachte onderneming, vooral van den uitwendigen kant, nauwkeurig verhalen en vervalt daardoor spoedig in de eentonigheid van een kroniek. Het gedenkboek moet blijmoedig-feestelijk van toon zijn...... Maar laat ons niet ondankbaar zijn en erkennen, dat we aan de royaliteit van directies en gemeentebesturen belangrijke historische werken verschuldigd zijn.

Het gedenkboek, dat dr. De Boer in opdracht van de Ned. Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel heeft geschreven, is stellig één der beste producten dezer speciale literatuur. In de eerste hoofdstukken komt vooral de persoon van Paul van Vlissingen naar voren. Deze merkwaardige man is niet alleen de stichter geweest der Amsterdam-

sche Stoombootmaatschappij (1825), maar tevens de oprichter der eerste Amsterdamsche machinefabriek. Uitvoerig deelt de schr. mede, hoe uit de bescheiden reparatie-inrichting in betrekkelijk korten tijd een belangrijke onderneming is gegroeid, die niet alleen stoommachines afleverde, doch zich sinds 1845 ook op den bouw van ijzeren schepen ging toeleggen. Omstreeks 1857 bereikte de fabriek van Van Vlissingen haar grootsten bloei; het aantal arbeiders bedroeg toen ruim 1600. In die dagen kreeg de fabriek ook belangrijke bestellingen uit het buitenland, zelfs uit Egypte. In de 60er jaren is de onderneming echter sterk achteruit gegaan. Met den bouw van de brug over de Moerdijk heeft de fabriek weliswaar in technisch opzicht haar ouden roem gehandhaafd, doch als gevolg van onjuiste berekeningen is dit werk financieel een groote schadepost geworden. Nog meerdere verliezen volgden, waarop de oorlogscrisis van 1870 de wankele zaak ten val bracht.

De oude Paul van Vlissingen had zich toen reeds lang teruggetrokken. Van hem deelt dr. De Boer een interessant adres aan de Tweede Kamer (1854) mede, waaruit blijkt hoeveel belangstelling Van Vlissingen had voor het niet-benijdenswaardige lot der arbeiders van zijn tijd. Van Vlissingen bepleit in dit adres de afschaffing der drukkende accijnzen op levensmiddelen en brandstoffen. „Ik heb den werkman 30 jaar gekend" — zegt de adressant: ik ben hem veel, zoo niet alles verschuldigd; geen wonder, dat ik dan ook mijn hart voor hem voel kloppen; bij mij bestaat de overtuiging, dat de werkman, de nijvere man die werken wil, met al dien goeden wil gebrek lijdt......". Van Vlissingen licht dit toe met eenige budgetten van arbeiders, die van *f* 14 à *f* 15 tot *f* 7.90 per week verdienen. „Dat zijn geene geringe loonen; een gewoon timmerman, smid of metselaar verdient *veel* minder". Van deze loonen heft de Staat nog belasting door de accijnzen! Daarom dringt Van Vlissingen aan op opheffing der accijnzen, die hij wil doen vervangen door een successiebelasting. — Uit dit adres en uit de stichting van diverse fondsen ten behoeve zijner arbeiders blijkt wel, dat Paul van Vlissingen niet alleen een energieke ondernemer, doch eveneens een humaan werkgever is geweest.

Uit de catastrophe van 1870 kwam een reorganisatie voort. Onder leiding van Van der Made beleefde de fabriek weer een periode van bloei. Deze was echter van korten duur, zoodat in 1890 een nieuwe rorganisatie noodig was. Toen ontstond de tegenwoordige onderneming, die gewoonlijk als „Werkspoor" wordt aangeduid. De nieuwe vennootschap heeft ook moeilijke dagen gekend, o.a. toen door het uitbreken van den Boerenoorlog de belangrijke bestellingen van spoorwegmateriaal voor Zuid-Afrika, waarvoor de fabriek juist was uitgebreid, geheel ophielden. Gelukkig kreeg Werkspoor voortaan belangrijke orders van de Nederlandsche spoorwegmaatschappijen. Voor een niet gering deel is de huidige bloei van Werkspoor aan de Dieselmotoren te danken, waarvoor de fabriek wereldberoemd is.

Aan de relaties der fabriek met de suikerindustrie en aan de belangrijke sociale instellingen van Werkspoor wijdt de schr. nog afzonderlijke hoofdstukken. Omtrent de verhouding met de vakbeweging echter wordt niets vermeld. In 't bijzonder zij nog de aandacht gevestigd op de graphieken op p. 66 en p. 102. — Aan de noeste vlijt van dr. De Boer hebben we met dit boek dus weer een nieuwe, interessante bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw te danken.

J. G. v. D.

De Nederlandsche Handelspolitiek. *Documenten betreffende de buitenlandsche handelspolitiek van Nederland, in de negentiende eeuw,* uitgegeven door *N. W. Posthumus,* deel V, XVI en 443 blz. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, 1927.

Dit nieuwe deel omvat de *„Onderhandelingen met Pruisen over een handels- en scheepvaartverdrag. De handelspolitiek tot het jaar 1870 (1839—1870).*"

Belangrijk waren voor ons land de voordeelen, geboden door het handelsverdrag van 21 Januari 1839, hetwelk werd gesloten met de staten van het Tolverbond (Vgl. Tijdschr. v. Gesch., 1926, blz. 480 vlgg.). Niet alleen verkreeg men een zeer aanzienlijke reductie der invoerrechten voor de Nederlandsche suikerindustrie, doch mede werden door het verdrag de landen van het Tolverbond als afzetgebied voor onze koloniale- en zuivelproducten behouden. Onze onderhandelaars hoopten dat de groote suikermarkt zich hier te lande zou vestigen (men vergelijke hun toelichting van het verdrag) en spraken daarbij mede de verwachting uit, dat de Duitsche suikerindustrie in haar verdere ontwikkeling zou worden gestuit. Het verzet, dat, vooral van Zuid-Duitsche zijde, reeds tijdens de onderhandelingen was opgekomen, werd daarna nog feller. Noch de verlaging der invoerrechten op graan met een tiende, noch zelfs de meestbegunstiging, aan de staten van het Tolverbond in Nederland en de koloniën toegekend, konden hiertegen opwegen. Uit deze laatste concessie zouden geen dadelijke voordeelen voortvloeien voor de Duitsche staten, zoolang niet aan een derde mogendheid bizondere gunsten waren toegekend. Mede was men er te Berlijn van overtuigd, dat de speciale positie, die Groot-Brittannië krachtens het Londensch tractaat van 1824 in de Oost genoot, steeds belemmerend zou blijven werken.

De ongelijkheid dezer toezeggingen heeft het leven van het verdrag slechts kortstondig doen zijn. Pruisen mocht het verzet van verschillende Tolverbondsleden niet onderschatten. Het verbond had den vuurproef nog niet doorstaan en het was ook zaak de leden gunstig te stemmen in verband met de verlenging van het verbond, die 1 Januari 1841 moest ingaan. Bovendien stak in Duitschland het protectionisme meer en meer het hoofd op, hetgeen zich weerspiegelde in de verschillende tarieven van den Bond, al namen deze nog niet onmiddellijk het karakter aan van uitgesproken beschermende rechten. Ook meer internationale faktoren deden hier hun invloed gelden. Pas na het handelsverdrag van 1839 had België zijn zelfstandigheid verkregen; thans werd het voor Pruisen zaak om de Belgisch-Fransche economische toenadering, die steeds dreigde, te voorkomen. Mede deed zich nu de gelegenheid voor om België uit te spelen tegen Nederland en dit laatste bij nieuwe onderhandelingen te intimideeren en toeschietelijker te maken. Men wilde, zooals het ergens heette „den holländischen Monopol- und Handels- und Schiffahrts-Despotismus hinsichtlich Deutschlands für immer vorbeugen."

Een felle perscampagne in Duitschland leidde ertoe, dat geen gebruik werd gemaakt van de bevoegdheid tot verlenging van het tractaat, hetwelk bij nota van 4 April 1841 door den Pruisischen zaakgelastigde werd opgezegd, met de betuiging evenwel, dat zijn regeering bereid was, vóór het afloopen ervan, te onderhandelen over een nieuw verdrag. Daardoor kwam de Duitsche openbare meening tot rust. Anderzijds nam onze regeering de verstandige houding aan niet al te veel haast met een nieuw verdrag te willen maken, zoodoende den schijn vermijdend van Pruisen te willen naloopen. Ons doel was in deze voortaan te wachten op een betere constellatie in de Europeesche handelspolitiek. Zoo eindigde het verdrag

31 December 1841, terwijl echter het scheepvaartverdrag van 1837 werd gehandhaafd.

Zoo bleef een decennium lang op handelsgebied een verdraglooze houding bestaan. Nederland legde telkens den nadruk op de wenschelijkheid van nieuwe toenadering, terwijl men daarentegen van Duitsche zijde retorsiemaatregelen overwoog. Immers, Nederland ging meer en meer in de richting van den vrijhandel, het Tolverbond nam daarentegen steeds meer zijn toevlucht tot bescherming en was daardoor minder afkeerig van een krachtig ingrijpen. Omstreeks 1843 dreigde Brazilië, als koffieproducent, een gevaarlijk concurrent voor Java te worden. Al vonden de geruchten omtrent een handelsverdrag tusschen het Tolverbond en Brazilië in dien tijd geen bevestiging, zij versterkten de Nederlandsche regeering in haar meening, dat, vooral ook tot het behoud der koloniale afzetmarkten, een handelsverdrag wenschelijk was. Daarbij kwam in 1844 een handelsverdrag tot stand tusschen het Tolverbond en België, en moest het natuurlijk als een hoogst ongewenschte situatie worden beschouwd, dat het handelsverkeer van het Verbond met België wel, dat met Nederland niet door een verdrag werd beheerscht. Bovendien kwam in de jaren na 1844 de Rijnvaartkwestie meer en meer naar voren. Gezien de voordeelen, die voor België uit het verdrag konden voortvloeien, was het gewenscht de rechten op den Nederlandschen Rijn te verminderen of op te heffen; krachtens onze tariefwet van 1845 werd daarom de doorvoer bijkans geheel vrijgemaakt. En vooral verbeterde de toestand toen wij in 1846 een handelsverdrag konden sluiten met België en daardoor tegenover het tolverbond veel vrijer kwamen te staan.

Bestond dus onzerzijds de ernstige wil om tot een nieuw handelstractaat te geraken, minder tegemoetkomend bleef men voorloopig in Pruisen. In 1846 formuleerden wij ons aanbod als volgt: meest-begunstiging in Nederland en in de koloniën, gelijke behandeling van sommige artikelen van Duitsche herkomst met de Nederlandsche. Voorts verklaarden wij onder meer ons bereid het scheepvaartrecht af te schaffen en de invoerrechten voor sommige Duitsche producten te verlagen. Onzerzijds vroegen wij de meest-begunstiging, verlaging van invoerrechten voor sommige Nederlandsche artikelen, hoofdzakelijk agrarische, opheffing der Rijnvaartrechten en vermindering der rechten op den lompensuiker. De twee laatste desiderata stuitten onmiddellijk op den tegenstand der Pruisische regeering. Immers de lagere rechten op den lompensuiker waren juist een struikelblok geweest voor de verlenging van het verdrag van 1839. Deze voorstellen leidden dus tot niets. Bovendien zegde Pruisen in 1849 ook het scheepvaartverdrag van 1837 op, zulks in verband met de toekomstige wijzigingen in het systeem der Duitsche riviertollen. Daardoor kwam, zij het ook onbedoeld, ook weer de kwestie van het handelsverdrag naar voren.

De groote koersveranderingen, die de Europeesche handelspolitiek juist op dit tijdstip onderging, waren voornamelijk oorzaak dat de Pruisische regeering zich in den loop van 1850 bereid verklaarde tot een „arrangement équitable". Serieuse onderhandelingen hadden nu plaats, die weldra ook bij het Tolverbond een gunstige gezindheid verwekten. Evenwel bleef de zaak slepende, totdat de Nederlandsche minister van Bosse den Pruisischen minister Von Manteuffel voorstelde door een vertrouwelijke briefwisseling de moeilijkheden op te heffen. Hoewel Von Manteuffel deze laatste niet wenschte, werkte hij mede tot hervatting der onderhandelingen, welke nu najaar 1851 te Den Haag plaatshadden. Binnen twee maanden kwam een handels- en scheepvaartverdrag tot stand, dat zijn voorgangers van 1837 en 1839 op meer moderne wijze verving. Tegenover de aan

Duitschland toegekende meest-begunstiging verkreeg Nederland slechts gedeeltelijk meest-begunstiging. In het nieuwe verdrag (31 Dec. 1851) kwam, als een andere bijzonderheid, een begunstiging voor van sommige artikelen van Duitsche herkomst in de Nederlandsche koloniën, hetwelk men moet beschouwen als een uitzondering op onze verdere tractaatpolitiek.

Tenslotte zij vermeld, dat dit verdrag van 1851 tot 1923 ongewijzigd heeft bestaan, dus aanzienlijk langer dan dat van 1839! De besprekingen, sedert 1851 gevoerd, hebben er geen wijzigingen in gebracht. Eerst in 1923 is het door een nieuw tractaat vervangen.

R. Herman Cohen.

Amerika. *Comte Regis de Trobriand, Vie militaire dans le Dakota.* Notes et Souvenirs 1867—69. Champion, Paris 1926.

De schrijver, een Franschman in Amerikaanschen dienst, was bevelhebber over de meest vooruitgeschoven militaire post aan den bovenloop van de Missouri. Het dagboek verhaalt van de eenzaamheid in de prairie, over het weer, het bouwen van de kampementen en geeft vrij goed de eentonigheid weer van het leven aldaar. Hier en daar komen aardige beschrijvingen voor, maar zulke krenten zijn zeldzaam in deze rijstebreiberg. Eenige waarde heeft het boek door wat het vertelt over de Indianen. Gevochten wordt er echter niet: de Indianen kunnen de veel beter bewapende blanken niet aanvallen, en deze kunnen tot den aanval niet overgaan wegens het ontbreken van geschikte paarden. De meeste stammen trouwens zijn niet meer onafhankelijk: zij hebben hun grond bij verdrag aan de Unie-regeering afgestaan en ontvangen jaarlijksche uitdeeling van geschenken (waarop zij echter door diefachtige beambten worden bestolen). Het boek geeft ons geen indruk van den doodsstrijd en den ondergang van het Indiaansche ras. J. B. Manger Jr.

Nieuwe boeken:

W. G. C. Byvanck, Vaderlandsche figuren op den overgang der achttiende eeuw. Nijhoff.

M. C. v. d. Panne, Recherches sur les rapports entre le romantisme français et le théâtre hollandais. Paris. 167 b. 3.25 g.

J. Saks, Busken Huet en Potgieter. Brusse. 109 b. 2.90 g.

J. H. J. M. Witlox, De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. II. De Ned. Kath. in de pol. onder Willem II. 342 b. Teulings. 5.25 g.

Handelsman, Les idées françaises et la mentalité politique en Pologne au 19e siècle. 215 p. Alcan. 18 fr.

A. Jaumin et M. Jottard, La question de l'Escaut. 136 p. l'Eglantine. 12 fr.

E. Judet, Le Vatican et la Paix, de Leon XIII à Pie XI. 314 p. Delpeuch. 15 fr.

E. de Marcère, Une ambassade à Constantinople. Bibl. d'Histoire Contemp. 768 p. Alcan. 60 fr.

R. Recouly, La troisième République. Coll. Histoire de France racontée à tous. Hachette. 20 fr.

E. Botzenhart, Die Staats und Reformideen des Frh. vom Stein. Ihre geistigen Grundlagen u. praktische Vorbilder. Tubingen. Osiander. 251 S. 9.50 M.

R. Frankenberg, Die Nichterneuerung des deutsch-russ. Rückversicherungsvertrag im Jahre 1890. Deu. Verlagsges. f. P. u. G. 177 S. 7.50 M.

F. Hartung, Die Marokkokrise des Jahres 1911. Deu. Verlagsges. f. P. u. G. 70 S. 3.50 M.

A. O. Meyer, Bismarcks Kampf mit Oesterreich am Bundestag zu Frankfurt (1851—59). Koehler. 599 S. 19 M.

K. Muhlmann, Der Kampf um die Dardanellen 1915. Oldenburg. Stalling. 195 S. Bilder. 5 M.

Das Zaristische Russland im Weltkriege. Neue Dok. aus d. Staatsarchiven über den Eintritt d. Türkei, Bulgariens, Rumäniens u. Italiens in den Weltkrieg. Verlagsges. f. P. u. G. 378 S. 20 M.

J. Andrassy, Bismarck, Andrassy and their successors. 471 p. Unwin & Benn. 25/.

A. Cecil, British Foreign Secretaries 1807—1916. Studies in Personality and Policy. 390 b. Bell. 15/.

W. S. Churchill, World Crisis 1916—18. 291. 302 p. Butterworth. 42/.

C. S. Forester, Victor Emmanuel II and the Union of Italy. Methuen. 253 p. 10/6.

A. J. Grant & H. Temperley, Europe in the 19th century. (1789—1914). 581 p. Longmans. 12/8.

Ph. Guedala, The second Empire. Hodder. 16/6.

A. Hardinge, A diplomatist in Europe.

J. E. T. Harper, The Truth about Jutland. 200 p. Murray. 5/.

P. Knaplund, Gladstone and Britain Imperial Policy. 256 b. Allen. 10/6.

L. Lawton, The russian revolution 1917—26. 527 p. Macmillan 21/.

T. C. Meech, This generation. History of Great Britain & Ireland from 1900—1926. I. 1900—14. ill. 348 p. Chatto & W. 12/6.

R. B. Mowat, A History of European Diplomacy 1914—25. 351 p. Arnold. 16/.

D. L. Murray, Benjamin Disraeli.

D. Perkins, The Monroe Doctrine. 1823—6. Oxf. P. 151.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudh. VI. V. 3—4. *P. Geyl,* Belgicistische geschiedschrijving. *H. Hettema,* De route van Prins Willem I in 1572. *J. A. G. C. Trosée,* De verongelukte en de mislukte oorkonde der Unie van Utrecht. *J. E. Elias,* Schetsen gesch. zeewezen. XV. De definitieve mislukking van de blokkade der rivier van Londen en de zeeslag bij Nieuwpoort (12 en 13 Juni 1653). *N. Japikse,* Ned. hist. lit.

Het Boek. Mei—Juni. *M. Boas,* De oudste Nederlandsche vertaling van een geschrift van Xenophon. *M. E. Kronenberg,* Vervolging van kettersche boeken in de Nederlanden (c. 1518—28). *C. P. Burger Jr.,* Het abecedarium als algemeen verspreid leerboekje. *L. C. Michels,* Mercurius Quintus. Melicus. — April. *C. P. Burger Jr.,* Een rebus van een kunstenaarshand. *W. van Hooft,* Coornherts notariswerk. *E. F. Kossmann,* Een onbekende druk van de historie van Doctor Faustus.

Gids. Juni. *J. A. A. H. de Beaufort,* Vijftig jaren. — Juli. id. — Aug. *J. A. N. Knuttel,* Een vergeten dichter.

Stemmen des Tijds. Juni. *Johanna W. A. Naber,* Een vrouwenleven in Prae-Reformatietijd II. — Juli. *J. N. Bakhuizen v. d. Brink,* August Hermann Francke.

Studiën. Juni. Aloysiusnummer.

Oud Holland. 2. *C. Hofstede de Groot,* Langs welken weg trok Hercules Seghers naar Italië? *L. Koch,* Bredero is niet de schrijver van het levensbericht van Karel van Mander. *J. Harms,* Judith Leyster. Ihr Leben und ihr Werk. — 3. *H. E. van Gelder,* Mathys-Marisdocumenten. *J. Harms,* id. *T. H. Fokker,* Twee Nederlandsche navolgers van Caravaggio. *W. Stechow,* Zu Rubens' erster Reise nach Holland.

Bijdragen gesch. bisdom Haarlem. 45. 1. *J. C. van der Loos.* Michael Hendrik Witbols. *W. Nolet,* Het klooster van St. Ursula of der elfduizend maagden te Warmond II. *Id.,* Stukken over Musius. *A. H. L. Hensen,* Jansenistica. *J. Smit,* Een vroeg 16e eeuwsch orgel in de Haagsche hofkapel. *L. J. Rogier,* Gedwongen kerksluiting te Moordrecht 1725—6. *M. Kramer,* Pogingen tot het geven van bijzonder onderwijs in de 17e en 18e eeuw. *J. F. M. Sterck,* Eenige aanteekeningen betr. de geestelijke verzorging der Katholieken in het Amsterdamsche Buitengasthuis. *J. Belonje,* De Oudorper kerkelanden omstreeks den reformatietijd.

Archief gesch. aartsbisdom Utrecht. 53. 1. *A. Hyma,* 23 brieven van Geert Groote. *A. Hallema,* Een merkwaardige armenrekening van de stad Franeker over het jaar 1567. *F. v. Hoeck,* De oprichting der parochie Everdingen. *H. J. J. Scholtens,* De beeldenstorm in Kampen en omgeving.

Historisch Tijdschrift. VI. 1. *J. Witlox,* Een diplomatiek incident. *F. C. V. Claassen,* Robespierre en godsdienst. *D. C. Poullet,* Courrier français.

De Economist. Juli—Aug. *J. G. van Dillen,* Termijnhandel te Amsterdam in de 16e en 17e eeuw.

Ned. Archief v. Kerkgesch. XX. 2. *L. Knappert,* Twee bezoeksreizen in den Oostelijken Ned. Ind. Archipel 1821—'25. *J. C. van Slee,* Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam 20 November 1527.

Verslagen en Med. K. Vlaamsche Ac. Mrt. *M. Sabbe,* Balthasar Moretus III te Madrid in 1680. *J. v. Mierlo,* Hadewijchiana. — April. *O. Wattez,* Vlaamsche schrijvers na 1830, reizigers naar het Noorden. *J. Persijn,* Zweden en de Nederlanden. — Mei. *J. v. Mierlo,* id. *Id.* Pomeriu's betrouwbaarheid in zijn verhaal over den strijd van Ruusbroec tegen de Bloemardinne. *G. Segers,* Vondel en Rembrandt. De kleine meesters.

Nederlandsch Archievenblad. 34. 2. *A. P. Schilfgaarde,* Uit de gesch. der inventarisatie van het Bergsche archief.

Oudheidkundig jaarboek. VII. 1. *A. W. Byvanck,* Aant. over hss. met miniaturen. *J. C. v. Overvoorde,* Altaar en schilderijen uit de kerk der Oud-Katholieken te Leiden. — 2. Utrecht, de stad en hare oude monumenten.

Tijdschrift K. Aardrijksk. Gen. Juli. *R. Schuiling,* Wieringen vroeger en nu.

Tijdschrift Indische Taal-, L.- en Volkenkunde. 4. *J. C. Overvoorde,* Een niet-gepubliceerde kaart van de belegering van Malakka 1640—'41.

Westindische Gids. 2. *B. de Gaay Fortman,* Curaçao en onderhoorige eilanden. 1816—'28. II. *F. Oudschans Dentz,* James Rodway. — 3—4. *B. de Gaay F.* id. *C. K. Kesler,* Het assiento. *S. Kalff,* Vreemdelingen in het Westindische leger.

Revue historique. mai—juin. *G. Constant,* Politique et dogme dans les confessions de foi d'Henri VIII, roi d'Angleterre. *E. Bourgeois,* Les Archives d'Etat et l'enquête sur les origines de la guerre mondiale. *H. Sée,* Dans quelle mesure Puritains et Juifs ont-ils contribué au progrès du capitalisme moderne?

Revue d'histoire moderne. 7. *J. Poirier,* L'Université provisoire. *B. J. Schlumberger,* „La Rue à Londres" par Jules Vallès. *O. A. Johnsen,* Le commerce entre la France méridionale et les pays du Nord sous l'ancien régime. *P. Harsin,* Esquisse de la politique de la France à l'égard de la principauté de Liége, particulièrement au 17e siècle.

Revue d'histoire diplomatique. 41. 3. *A. Pingaud,* Lamartine chargé d'affaires (1826—'8). *P. Marmottan,* Joseph Bonaparte diplomate. *C. Piccioni,* Un premier commis des affaires étrangères sous Louis XIV: Ariste et son milieu d'origine. *Auzoux,* Nos agents au Maroc au 18e siècle.

Revue générale. juin. *A. de Meurs,* La révolution de 1830—juli. *L. de Lichtervelde,* Les premiers jours du règne de Leopold Ier. *M. Dullaert,* Beatrice Cenci. *L. Noel,* Le 5e centenaire de l'université de Louvain. — aug. *A. Mélot,* Beernaert. 1. Le régime bourgeois et la législation sociale. *G. Goyau,* Trois correspondants de Lamennais.

Revue d'histoire de la Guerre Mondiale. 3. *J. B. Manger,* L'Entente cordiale. *Comm. Koeltz,* Les causes de l'effondrement militaire allemand en 1918. Les conditions militaires de l'offensive.

Preussische Jahrbücher. 208. 1. *J. V. Bredt,* Die Marineunruhen 1917, *A. Stern,* Briefe K. E. Oelsners an S. Usteri aus Paris 1795. — 2. *H. Bahr,* Finis Austriae. *J. V. Bredt,* Der geplante Flottenvorstosz Ende 1918. *W. Schotte,* Politik und Weltgefühl. — 3. *E. von Wertheimer,* Charakteristik zweier Zaren aus der Feder des Botschafters von Schweinitz. *B. Schmeidler,* Königtum und Fürstentum in Deutschland im M. A. *L. Korodi,* König Ferdinand I und sein Reich. — 209. 1. *E. Daniels,* Die Ursachen unseres Zusammenbruchs. *P. Kaufmann,* Preuszische Anfänge am Rhein. *W. Deubel,* Der Kampf um J. J. Bachofen. *W. Heynen,* Winckelmanns Ende. — 2. *A. Waldersee,* Die Lage in den russischen Randländern zu Anfang 1918.

Historische Zeitschrift. 136. 1. *W. Judeich,* Cannae. *L. Dehio,* Benedikt Waldeck. — 2. *R. Laqueur,* Griechische Urkunden in der jüdisch-hellenistischen Literatur. *A. E. Brinckmann,* Barock und Rokoko in Süddeutschland. *H. Haering,* Die Zukunft des Dahlmann Waitz.

Jahrbuch Görresgesellschaft. 3. *E. Eichmann,* Zur Geschichte des lombardischen Krönungsritus. *A. Hencke,* Der Rastatter Gesandtenmord. — 47. 1. *G. Beckmann,* Die Pappenheim und die Würtzburg des 12. u. 13. Jh. — 2. *K. G. Hugelmann,* Studien zum Recht der Nationalitäten im deutschen M. A. *M. Braubach,* Die „Eudämonia" (1795—98).

Mitteilungen Osterr. Inst. f. Gesch. f. XLI. 3. *S. Stein,* Lex und Kapitula. *L. Bittner,* Ein neues Werk über Metternich. — 4. *K. Zimmert,* Zur Tageno-Ansbertfrage. *K. Holleiner,* Ein deperditum von Heinrich IV—XLII. 1—2. *H. Hirsch,* Reichskanzlei u. Reichspolitik im Zeitalter d. Salischen Kaiser. *A. Berney,* Die Hochzeit Josephs I.

Archiv für Politik und Geschichte. 5. *M. Hoffinger,* Phasenwechsel in der Politik. *H. Rachel,* Aus Leibniz's politischer Gedankenwelt. — 6. *H. Stegemann,* Aus den Papieren des Grafen Balmain, russischen Kommissaris auf St. Helena 1816—20.

Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XX. 1—2. *G. Ostrogorsky,* Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert. *G. von Below,* Eine Erneuerung der hofrechtlichen Theorie. *O. Bethge,* Ueber „Bifänge". *W. Krogmann,* Die Eigentumsverhältnisse des Lübecker Marktes um 1300 und ihre Erklärung. *L. D. Pest,* William Staffords Gespräche über die in der Bevölkerung verbreiteten Klage.

English Historical Review. 166. *E. B. Demarest,* „Consuetudo regis" in Essex, Norfolk and Sussex. *J. F. Baldwin,* The Household Administration of Henry Lacy and Thomas of Lancastar. *A. Aspinall,* The Coalition Ministries of 1827. I Cannings Ministry. *T. W. Riker,* The Concert of Europe and Moldavia in 1857. — 167. *J. Tait,* The Firma Burgi and the Commune in England, 1066—1191. *D. B. Horn,* The Origins of the Proposed Election of a King of the Romans, 1748—50. *H. M. Lackland,* Lord William Bentinck in Sicily, 1811—12.

The Economic History Review. Jan. *W. Ashley,* The Place of Economic History in University Studies. *N. S. B. Gras,* The Rise and Development of Economic History. *G. Unwin,* The Merchant Adventurer's Company in the Reign of Elizabeth. *A. E. Levett,* The Financial Organization of the Manor. *E. Davies,* The Small Landowner 1780—1832.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Internationale organisatie. Het vijfde internationaal congres van historici, dat in 1923 te Brussel werd gehouden, besloot een permanente internationale organisatie in het leven te roepen. Het bureau van het congres zou voorloopig in functie blijven en te gelegener tijd een vergadering van vertegenwoordigers der verschillende landen bijeenroepen. Deze bijeenkomst heeft in Mei 1926 te Genève plaats gehad. Dank zij de onvermoeide werkzaamheid van den Amerikaanschen historicus Waldo Leland is dan nu eindelijk een waarlijk internationale organisatie gesticht, waarin ook Duitschland vertegenwoordigd is. Op de vergadering te Genève was uit ons land alleen prof. Colenbrander als vertegenwoordiger der Kon. Academie aanwezig. Was het Historisch Genootschap niet uitgenoodigd? Men kan toch moeilijk beweren, dat de Kon. Academie de Nederlandsche historici vertegenwoordigt!

Tot de taak der vergadering van Genève behoorde de aanwijzing van de plaats, waar het volgende internationaal congres zal bijeenkomen. Het was reeds lang bekend, dat Oslo en Warschau de voornaamste candidaten waren. Wel heeft de Nederlandsche delegatie op het congres te Brussel voorgesteld het congres te Amsterdam of Den Haag te beleggen, doch het congresbureau, waarin ons land niet vertegenwoordigd was, heeft daarvan blijkbaar geen notitie genomen [1]). In Brussel waren slechts weinige Nederlanders opgekomen, terwijl daarentegen de activiteit der Poolsche historici ten congresse zeer opvallend was. Intusschen heeft Polen het pleit toch niet gewonnen. Een stemming behoefde evenwel niet gehouden te worden, want de afgevaardigde Dembinsky was zoo

verstandig om het Poolsche voorstel ten gunste van Noorwegen in te trekken. Deze ridderlijkheid werd onmiddellijk beloond! Want nadat Oslo was aangewezen voor het congres van 1928, werd door het Comité — in den vorm van een „voeu" — uitgesproken, dat het daaropvolgende congres te Warschau zal worden gehouden. In de discussie deelde prof. Colenbrander mede, dat ook ons land wel bereid zou zijn het congres te ontvangen „mais elle (La Hollande) ne fait cette offre que pour faciliter les choses si cela est nécessaire et sans que cette offre doive contrecarrer d'autres projets". Dit denkbeeld werd echter door den voorzitter Pirenne onmiddellijk met eenige vriendelijke woorden geëcarteerd. Hij bedankte den heer Colenbrander zeer hartelijk voor dit voorstel doch vervolgde: „La Haye ne s'étant offert qu'accessoirement[1]) et la Pologne s'étant désisté en faveur de la Norvège, nous n'avons plus affaire qu'à la candidature d'Oslo". — De vorige congressen hebben plaats gehad te Parijs (1900), Rome (1903), Berlijn (1908), Londen (1913) en Brussel (1923). Wanneer onzerzijds dezelfde sloomheid wordt betoond als tot dusverre, zal ons land wel nooit aan de beurt komen! De Fransche historici houden zich reeds geruimen tijd bezig met de voorbereiding van hun deelneming aan het congres van Oslo, maar hier is er geen sterveling, die aan dat congres denkt. Wel schijnt een nationaal comité — in verband met de internationale organisatie — in voorbereiding te zijn, maar ook dat gaat met zooveel „voortvarendheid", dat het congres van Oslo wel voorbij zal zijn, eer het comité goed en wel geïnstalleerd is. Contact met de hier te lande verschijnende historische tijdschriften wordt ook blijkbaar niet gezocht. Slechts door toevallige omstandigheden heeft onze redactie een verslag van de bijeenkomst te Genève in handen gekregen!

Het Internationale Comité — de officiëele naam is: Comité international des sciences historiques — vergadert eens per jaar. De aangesloten landen kunnen ieder twee afgevaardigden zenden, gekozen „par les corps savants et les institutions qui se consacrent aux sciences historiques". De werkzaamheid van het Comité is niet beperkt tot de voorbereiding der internationale congressen.

In artikel één der Statuten wordt het doel aldus omschreven: „travailler au développement des sciences historiques, en procédant par voie de coopération internationale". Zoo is te Genève een belangrijke discussie gevoerd over de oprichting van een internationaal jaarboek voor de bibliographie der historische wetenschappen, waartoe van Amerikaansche zijde een aanzienlijk bedrag beschikbaar gesteld is. Eveneens is de oprichting van een internationaal tijdschrift voor economische geschiedenis ter sprake gebracht.

Het bureau van het Comité is aldus samengesteld: voorzitter Koht (Noorwegen); vice-voorzitters Pirenne (België) en Dopsch (Oostenrijk); assessoren Dembinsky (Polen), Brandi (Duitschland), De Sanctis

---

1) Herinnerde de heer Pirenne zich het lange gesprek niet meer, dat hij in 1923 te Brussel met prof. Brugmans heeft gevoerd? Hij heeft toen uitdrukkelijk beloofd, dat het voorstel om het congres van 1928 in ons land te houden — mede in verband met de zeer ongunstige ligging van Oslo en Warschau — ernstig overwogen zou worden. Het is te betreuren, dat het voorstel niet schriftelijk bij het congresbureau is ingediend. — Prof. Colenbrander, die niet in Brussel geweest is, wist dit alles waarschijnlijk niet, maar waarom heeft hij niet eens even bij zijn collega Brugmans geïnformeerd? Wanneer men anderen gaat vertegenwoordigen, behoort men toch eenig overleg te plegen.

(Italië), Temperley (Engeland); secretaris Lhéritier (Frankrijk); penningmeester Waldo Leland (Ver. Staten). Eenige wrijving verwekte de kwestie, waar de zetel van het bureau gevestigd zou worden. Medegedeeld werd, dat het Institut international de coopération intellectuelle te Parijs — waaraan Lhéritier verbonden is — bereid was eenige lokalen voor het secretariaat in te ruimen. Maar dat stuitte af op ernstige bezwaren van Duitsche zijde! „M. Reincke-Bloch n'a pas caché les objections très graves que, dans les circonstances présentes, ce choix pourrait soulever auprès de ses collègues". Leland kwam toen op het lumineuse idée om voor te stellen de *wettelijke* zetel van het Comité te Washington te vestigen. Met deze formeele concessie liet de verzoeningsgezinde Reincke-Bloch zich tevreden stellen. Zoodat nu wettelijk het Comité te Washington gevestigd is, maar...... feitelijk te Parijs!

Sinds de bijeenkomst te Genève heeft het Comité reeds een tweede vergadering gehouden (te Göttingen, Mei 1927). Het plan der internationale bibliographie is hier wederom besproken, terwijl nu ook maatregelen zijn genomen om het te verwezenlijken. Voorts heeft Lhéritier het belangrijke voorstel gedaan om een internationale historische revue te stichten. Een commissie werd benoemd om het denkbeeld nader te onderzoeken.

Het internationaal congres zal te Oslo gehouden worden van 14 tot 18 Augustus 1928.

J. G. v. D.

Nationale organisatie. Sinds korten tijd bezitten de Fransche historici een nationale organisatie, waarin alle plaatselijke historische vereenigingen evenals de Universiteiten enz. vertegenwoordigd zijn. Er zijn voorts ook nog regionale comité's gevormd. Het „Comité français des sciences historiques" heeft met Paschen voor het eerst een congres belegd, dat zeer goed geslaagd is. Ook buitenlanders als Temperley en Pirenne waren aanwezig. Het congres was onderverdeeld in verschillende secties, waarin niet minder dan 84 voordrachten zijn gehouden. Ook heeft het congres zich bezig gehouden met de voorbereiding der Fransche deelneming aan het congres van Oslo. „Un certain nombre d'historiens français ont été chargés de rapporter plusieurs questions générales qui seront à l'ordre du jour du Congrès international"; aldus het verslag in de Revue historique.

Het wordt waarlijk tijd, dat ook in ons land een betere organisatie der historici tot stand komt. Wij hebben alleen het goedig-ouderwetsche Historisch Genootschap, dat om de zooveel jaar twee, zegge twee, beroemdheden — bij voorkeur dan nog buitenlanders! — laat optreden. Dan is er nog de historische sectie van het Philologencongres. Maar één sectie voor de tegenwoordig zoo sterk gedifferentieerde historische wetenschap [1]), dat bevredigt toch niet meer. De professoren in de geschiedenis schijnen 't ook meerendeels beneden hun waardigheid te achten daar te verschijnen. Het verband met de philologie is trouwens ook geheel verouderd. De Belgische historici zijn ons in dit opzicht verre vooruit. Zij houden reeds lang regelmatig hun congressen; het laatste congres — Brugge 1925 — was in 12 secties verdeeld.

Volgens een gerucht is, in verband met de internationale organisatie, ook hier een comité in wording. Gaat dit comité ook congressen beleggen of zal het Historisch Genootschap zich daarmede belasten? Het zou toch wel wenschelijk zijn dat men daaromtrent eens wat mededeelde, evenals over onze „vertegenwoordiging" in het Internationale Comité. Den regententijd hebben we nu toch zoo langzamerhand achter den rug!

J. G. v. D.

---

1) **Wel is er op dit congres nog een aparte sectie voor oude geschiedenis.**